dr. Miroslav Brandt

Opća povjest Srednjeg vijeka

Knjiga prva

Dr MIROSLAV BRANDT
Red. profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, 1980.

PREDGOVOR

Interpretacija opće povijesti srednjega vijeka koja se na slijedećim stranicama trudi da pridobije pažnju čitaoca rezultat je gotovo dvadeset-godišnjeg studija medievalne povijesne problematike. Prvobitno, ta se težnja oblikovala kao veoma opsežno djelo na oko 4000 tipkanih stranica, s refe-ransama i diskusionim znanstvenim aparatom u bilješkama "ispod crte". Praktična potreba da se takav iscrpan tekst sažme i dade u obliku knjige koja bi, prvenstveno, mogla služiti kao priručnik za studij srednjovjekovne povijesti dovela je do prerade polaznoga teksta otprilike na trećinu njegova opsega, pri čemu je autorov stav prema srednjovjekovnoj znanstvenoj problematici, njenom obliku iznošenja i općim teoretskim pitanjima ostao u biti jednak i dosljedan spoznajama koje su proizašle iz temeljnih izučavanja izvora i obradbe medievalne problematike u djelima prvaka svjetske znanstvene misli.

U našoj zemlji predmet opće povijesti srednjega vijeka, kao cjelovita i sveobuhvatna tema, nije nailazio autora, osim rijetkih izuzetaka, koji su bili voljni ili su se nalazili u pogodnim okolnostima da poduzmu i okončaju prikaz svjetske povijesti u srednjem vijeku, na razini sveučilišnih nastavnih potreba ili u opsegu koji nadilazi elementarna i sumarna izlaganja. Zbog toga je u nas bilo moguće šire upoznavanje srednjovjekovne povijesti svijeta samo pomoću malobrojnih prijevoda sa svjetskih jezika ili pak čitanjem na stranim originalima. Takve okolnosti neminovno su našu javnost dovodile do zavisnosti o izdavačkim mogućnostima naše sredine i o teškoćama u nabavci i upoznavanju upravo neiscrpnog obilja svjetske literature, veoma nedovoljno i nereprezentativno zastupanog u našim velikim bibliotekama.

Pa ipak, toga se zadatka, prije ili poslije, trebalo prihvatiti zbog mnogih razloga. Ali ta potreba sama nije niukoliko smanjila zapreke i teškoće koje je trebalo svladati. Jedna od bitnih je totalna samoća i lišenost pomoći institucija i kadrova koji bi se angažirali na zajedničkom poslu. Valjalo se, s minimalnim, gotovo isključivo osobnim ekonomskim sredstvima, suočiti s neizmjernim mnoštvom publikacija, pretežno dostupnima samo u

inozemnim znanstvenim središtima, u kojima nikakve subvencije ni financirani boravci nisu mogli osigurati nužni studijski rad.
Sve je to rad na tekstu koji se ovime predlaže našoj javnosti pretvaralo u mukotrpnu, mnogogodišnju borbu sa stvarnim okolnostima. Ali osim njih, na razini stručne, načelne, teorijske i metodičke problematike medievalne povijesne znanosti, pisanje jedne opće povijesti srednjega vijeka u današnjem
vremenu nametalo je mnoštvo teških dilema. Na koji način izgraditi cjelinu zamišljenog prikaza? Da li se ograničiti na tumačenje pojava i događaja, koji neće biti izričito navedeni, nego će njihovo poznavanje ostati preduvjetom, o kome autor neće voditi računa da li je ispunjen ili nije? Ili je pak nužno iznijeti faktografske informacije i tada ih komponirati tako da iz njihova redoslijeda proizlaze nužni zaključci o smislu i značenju povijesnih zbivanja?
Metodološke dileme mogle su se postavljati i drukčije. Da li, u opreci s vjernim iznošenjem mnoštva pouzdano utvrđenih činjenica, uočavati samo slijed izgrađenih povijesnih situacija i u svakoj od njih definirati komponente što uzročno određuju ostvarena stanja u raznim vremenima i relativno omeđenim zonama zasebnih "civilizacija"?
Slijedeći vlastiti doživljaj prošlosti, autor se opredijelio za temu o kretanju ljudskih zajednica medijem vremena, u traženju rješenja temeljnih egzistencijalnih pitanja. Povijesno postojanje nije, naime, indiferentni opstanak pasivnih objekata, nego aktivna borba za izgradnju odnosa koji će osiguravati opstanak pojedinaca i zajednica. Ta se borba ostvaruje u rezultatu mnogih konkretnih odrednica koje daju svoja zasebna obilježja vremenu, sredini i rješenjima. Ali sve odrednice, od geografsko-klimatskih, radnih, organizacionih do voljnih i misaonih, postoje ne statički, nego u neprekidnom procesu nastajanja, izgradnje, slabljenja i nestajanja, pri čemu se i njihova isprepletenost i alikvotni udio u strukturiranju povijesnih stanja neprekidno mijenja. Povijesno je kretanje Heraklitova rijeka, ali njegovo bitno obilježje nije naprosto vječno protjecanje, nego rast, u kojem je rješavanje problema općeg opstanka - usprkos remisijama - - sve kompleksnije oblikovano na sve višoj razini složenosti, na temelju sve savršenijih sredstava što osiguravaju materijalnu i kulturnu razinu života ostvarivanjem univerzalnijih i svrsishodniih ustrojstava društvenog opstanka u usporedbi s prošlošću.
Tema ovoga djela je stoga povijesni razvitak u jednom određenom vremenskom odsjeku u kome su za sveljudski egzistencijalni problem nađene određene, za to doba karakteristične solucije. No to vrijeme konvencionalno nazvano Srednjim vijekom rađa se izlaskom, ljudstva iz starijih rješenja i njihovim kretanjem kroz nove solucije prema razdobljima u kojima će i njih trebati napustiti kao preživjele i neadekvatne novonastalim, stanjima.
Iz ovakva načelnog stava proizašao je i oblik eksplikacija. Bilo je nužno pratiti izlazak čovjekovih društvenih organizama iz odnosa koji su prethodili "srednjovjekovnom" razdoblju, razotkrivati neizbježivost toga izlaženja i pu-teve kojima su tražena i nalažena nova rješenja i na toj osnovi oblikovani odnosi u procesu proizvodnog rada, društvenog ustrojstva, političkog i intelektualnog djelovanja. Toj etapi razvitka posvećen je prvi svezak ovoga djela. Drugi svezak obradit će puni razmah postignutih strukturalnih rješenja, njihovo sve izrazitije zakazivanje pred silinom novih pojava i razmaha ljudske djelatnosti, najzad, najavu novih rješenja kojima nastupa doba tzv. novovjekovne povijesti.

Ovo kretanje vremenskom, dimenzijom povezuje se sa sustavnim horizontalnim širenjem povijesne pozornice. Evropsko-prednjoazijsko-sjeverno-afrički krug povijesnih zbivanja presudno se krajem tzv. srednjovjekovnog razdoblja povezuje i stapa s krugovima od Evrope udaljenih civilizacija na Dalekom Istoku, u subsaharskim zemljama i na Američkom kontinentu. Stoga je njihova cjelina, u svojstvu relativno zatvorenih geopolitičkih

zona, obrađena u drugome svesku, da bi se ondje, na kraju izlaganja, organički povezala u općesvjetsku cjelinu, svojstvenu novovjekovnoj povijesti, počevši od XVI. stoljeća.
Koncepcija o traženju egzistencijalnih rješenja za povijesni opstanak ljudskih zajednica pokazala se neodvojivom od kauzalno-genetičkog praćenja povijesnog procesa. Iako je stanovište o apsolutnoj kauzalnoj odredivosti životnih, a još u većoj mjeri društvenih zbivanja, iluzija koje se, u njenom prvobitnom, simplicističkom obliku, čak i -fizikalna znanost morala odreći ipak je, i u životu ljudi i njihovih kolektiva, moguće otkriti trend i rezultantu gibanja. Stoga je predloženi tekst ovoga djela nastojao podesiti raspored svoga izlaganja procesu traženja egzistencijalnih solucija. Učinjeno je to i zbog pedagoških razloga, da se istakne i odgoji induktivno mišljenje u mladim pokoljenjima povjesničara. Povijest mora, naime, polaziti od temeljnih podataka. Ona nije puko umovanje nad magmom kaosa. Uzimajući povijesnu činjenicu kao neizostavnu realnost, ona prati konflagracije činjenica, rast njihovih posljedica i strukturiranje odnosa. Uočavanjem, nužne uteme-Ijenosti tih odnosa na specifičnim determinantama, povijesna spoznaja postaje zrela i racionalno prihvatljiva. Tim svojim, svojstvom ona bez teškoća ulazi u ljudski sistem memoriranja, jer je obrazloživa i, koliko dani stupanj znanja dopušta, genetički jasna.
Budući da je u strukturalnom pogledu egzistencijalno rješenje čovjekova opstanka u srednjem vijeku bilo feudalno privredno i društveno uređenje, ovo djelo u svojim prvim poglavljima prati njegov postanak. No, da bi to praćenje i uočavanje konkretne neizbježivosti feudalizma moglo biti autentično, a ne samo teoretska apstrakcija, tekst slijedi proces njegova nastajanja od zemlje do zemlje, u njegovim neposrednim oblicima. Učinjeno je to i zbog toga, što se proces feudalizacije vršio veoma raznoliko, dozrijevanjem u različitim zemljama, diferenciranim i specifičnim putevima, ostvarujući nejednako dostignute stupnjeve razvitka. U cjelini, taj je jedinstveni opći proces stupnjevit i može se sustavno pratiti nadovezivanjem etapa, postignutih u raznim, predjelima svijeta. Iz te konstatacije slijedi spoznaja da je rađanje nove društvene formacije, feudalizma, bilo neizbježno za sve regije svijeta, no da su putevi njegova ostvarenja bili različiti i zbivali se u kronološkom pomaku koji poriče njegovo sinhronično vremensko određenje. Ali opće, teoretsko značenje toga procesa nastajanja moguće je uočiti tek sa točke koja omogućuje sagledavanje sveukupne panorame pojedinačnih povijesnih razvitaka.
Jedan od veoma delikatnih "tehničkih" problema danoga izlaganja bio je odnos između napisanog teksta s jedne strane i izvorne građe i upotrijebljene literature s druge strane. Pri pisanju znanstvenih rasprava uobičajeno je pozivanje na literaturu i izvore ili kritičko razračunavanje s njima u tzv. bilješkama "ispod crte". Tekst opće povijesti, kakav je ovaj predloženi, nije mogao usvojiti takvu, u znanstvenim, monografijskim raspravama usvojenu metodu. U izloženome tekstu nema možda ni jednoga retka koji ne bi pružao mogućnost da se izneseni podatak ili dano objašnjenje ne suprotstavi nizu drugih ili

drukčijih stanovišta. Svatko tko iz.bliže pozna problematiku srednjovjekovnog povijesnog razdoblja, znade da gotovo i nema pitanja koje nije rješavano kontro-verz.no. Iznošenje te građe utrostručilo bi opseg ovoga izdanja, što nije moglo biti prihvaćeno.

Da bi to odustajanje bilo bar djelomice nadoknađeno, autor je popratio svoj tekst relativno obilnom bibliografijom. Ona iz praktičnih razloga obuhvaća gotovo isključivo s veoma rijetkim izuzecima literaturu koja ne seže u razdoblja prije petog ili šestog desetljeća ovoga stoljeća. Sva starija literatura navodi se većinom u ovdje citiranim djelima, objavljenima između 1960. i početka 1978, kada je pisanje I. sveska dovršeno. Bibliografija, u pravilu, ne sadržava ni pojedinačne rasprave po zbornicima i časopisima, zbog njihova golemog obilja i praktičke neiscrpnosti. U pogledu rasporeda literature u njenom popisu, ona je izvršena prateći slijed teksta, pa s njime čini nerazdvojnu cjelinu. U tome smislu ona nadomješta bilješke "pod crtom", iako je širinom svojih tema nevezana za jedan određeni redak ili pojedinu rečenicu teksta, nego za tematiku odlomaka i cijelih poglavlja.
Problem odnosa osnovnog teksta prema izvornoj građi riješen je iscrpnom medijevalnom historiografijom koja ima svoje mjesto u trećem svesku "Srednjovjekovnog doba". Njeno izlaganje bit će raspoređeno tako, da će i ono, kao i bibliografija, pratiti tekst izlaganja i omogućavati koresponden-tnost teksta s informacijama povijesnih izvora. Taj treći svezak sadržavat će i drugu pomoćnu i eksplikativnu građu: osim historiografije, pregled historiografskih koncepcija suvremene medijevalne znanosti, genealogije, sinhro-nične kronološke tabele i historijski atlas srednjega vijeka.
Najzad, dužnost je autora da izrazi svoje zahvalnosti. Malo je velikih imena svjetske medievistike kojima autor ne duguje tu zahvalnost, od H. Pirenna i M. Blocha kojima je bio i prevodiocem do G. Dubyja, B. A. Ryba-kova i A. I. Neusyhina. Autor bi bio veoma sretan kad bi među čitačima ovoga djela mogao naići makar i na dio one pažnje kojom je on sam pratio ostvarenja onih od kojih je učio.
U Zagrebu, 15. kolovoza 1978.
M. B.

I. UVOD

1. POJAM SREDNJEGA VIJEKA

Pojam Srednjeg vijeka u općoj je upotrebi tek od početka XIX. st. Čini se da ga je prvi, kao doba, različito od antike, obilježio talijanski humanist i historik Plavio Biondo u svom djelu Historiarum ab inclinatione Romanorum decades 1453. Otad ga pod različitim imenima, kao medium aevum, media aetas, media tempestas, sporadički spominju različiti pisci XV, XVI. i XVII. st. Predodžba Srednjega vijeka, kao vremena različitog po svojim obilježjima i od prethodnih epoha i od stoljeća što su slijedila poslije njegova kraja, održala se sve do danas i afirmirala bez obzira na različita, često čak i suprotna shvaćanja o karakteru tih njegovih obilježja.

U opreci s ovakvim općim prihvaćanjem termina, vremenske granice toga doba nisu nipošto bile ni uvijek ni kod svih pisaca iste. Postoje različiti datumi koji bi trebalo da

znače početak Srednjega vijeka, a isto tako brojni i različiti datumi kao oznaka njegova kraja. Koliko se god u prvi mah to nesuglasje čini začudno, ono je ipak posljedica normalnog razvitka povijesne znanosti. Periodizacija historije neosporno je jedan od najtežih zadataka te znanosti, a moguće ga je izvršiti tek nakon duboke i temeljite analize cjelokupnog razvoja ljudskog društva. Potrebno je uočiti, ocijeniti i fiksirati bitna obilježja epoha što se smjenjuju u vremenu i tek tada odrediti njihovu pojavu i nestanak. Ali kako se život ljudskih zajednica neprekidno razvija, i jer sva obilježja ničU i rastu često i nezamjetno, da bi u tijeku vremena gomilanjem sitnih promjena urodila i kvalitetno novim obilježjima, ocjene o tome, kada je već prevladalo dovoljno novih stvojstava da bismo neko doba mogli označiti kao bitno različito od prethodnoga, mogu ispasti prilično različite.

Jedan od najčešćih datuma za početak Srednjega vijeka je pad Zapadno-rimskog carstva god. 476. Ta veoma impresivna formulacija pridobila je mnoge pristalice. Pobliža ocjenjivanja toga vremena pokazala su međutim da se te godine ipak nije dogodilo ništa zaista značajno. Silazak mladoga Romula Augustula s carskog prijestolja na Zapadu nije bio nikakav prijelom. Stoga su razni učenjaci tražili druge momente. Tako su neki smatrali doba Dioklecijanove vladavine 284-305 polaznom točkom za promjene koje će u svom punom razvoju postati obilježje Srednjega vijeka. Osnutak Carigrada Konstantinopola god. 330. najavljivao je za mnoge napuštanje Zapada i buduću definitivnu podjelu Carstva na dva dijela. S druge strane, pobjeda Vizigota nad Carstvom kod Hadrianopola god. 378. nesumnjivo je naviještala poplavu Carstva t. zv. barbarskim narodima; a uskoro poslije toga, nakon smrti Teodozijeve 395, Carstvo se zaista raspalo na dvije polovice.

Postojale su međutim i tendencije da se trajanje antičkog doba produži i znatno preko vremena t. zv. seobe naroda: do smrti Justinijana 565, koji je posljednji put ujedinio znatne dijelove obiju polovina nekadašnje rimske države i bio posljednji carigradski vladar, nosilac latinske kulture, ili čak do smrti Karla Velikog 814, kako su to smatrali još Bossuet, Voltaire, Di-derot i drugi.

Slične razlike postoje i u pogledu kraja Srednjega vijeka. Svoje pristalice imaju razni datumi: pad Carigrada pod vlast Osmanlija, god. 1453., Kolumbovo otkriće Amerike 1492, početak Lutherove reformacije 1517, svršetak tride-setgodišnjeg rata 1618-1648, engleska buržoaska revolucija 1642-1649 ili čak početak francuske buržoaske revolucije 1789.

Sve te oštro usječene granice zapravo su umjetno zahvaćanje u neprekinuti razvoj povijesnih zbivanja i više služe praktičnoj svrsi podjele u nastavi ili pri pisanju knjiga, nego što zaista precizno određuju istinske međe.

Premda je tome tako, povijesne epohe nipošto nisu istovjetne jedna s drugom niti su jednoobrazno trajanje u vremenu. Sociološke ocjene pokazuju da se tijekom povijesti ostvaruju strukturalne promjene u ljudskom društvu i da je njihova podloga mijenjanje privrednih temelja i preinačavanje odnosa među ljudima u procesu proizvodnje materijalnih dobara, potrebitih za život. Na tome usponu ljudskoga roda iz davnina prema sadašnjosti i budućnosti, jednu od etapa čini takozvano feudalno društveno uređenje. Kroz nju su različiti dijelovi ljudskoga roda prolazili u različito vrijeme i u različito izraženom stupnju. Evropski krug naroda prošao je kroz tu fazu u razdoblju t. zv. srednjega vijeka, tako da se može reći da epoha feudalne društvene strukture čini njegovu

jezgru. No pri toj identifikaciji treba ipak uzeti u obzir neke okolnosti. Izgradnja, a i razgradnja, neke privredne društvene strukture više je ili manje dugotrajan proces, pa je i u pogledu feudalnog društvenog poretka nužno pratiti nastajanje elemenata i faktora toga poretka u vremenu koje mu je prethodilo, jednako kao što njegova obilježja još dugo ostaju zamjetna, blijedeći i nestajući, u epohama koje su nakon njegove nepobitne dominacije slijedile. S druge strane, krivulja koja obilježava uspon, vrhunac i pad u razvitku feudalne strukture nema ni jednake strmine ni isti vremenski smještaj kod svih naroda. Razlike u tempu uspona, zastojima, dosegu vrhunca te načinu opadanja znatne su. Jednako su tako znatni i pomaci u vremenu. Neki su narodi ili regije već u cijelosti izašli iz toga razdoblja, dok ga drugi još uvijek proživljavaju u manje ili više punom zamahu ili pak na njegovu zalasku. Ove razlike izrazite su i u evropskim razmjerima, a još su veće pri usporedbi s kronološkim podacima kod izvanevropskih naroda.

Sve to donosi još izraženije teškoće pri određenju univerzalnih međa srednjega vijeka. Slijed podjednakih strukturalnih odnosa i privredno-dru-štvenih poredaka očigledno nije u svem svijetu jednak. Stoga se tradicionalno određenje srednjega vijeka, po kome to doba zaprema raspon između antike i novoga vijeka a obilježeno je dominacijom feudalizma za razliku od antike, kada toga poretka još nema, i novoga vijeka, kada toga poretka više nema ne može s jednakom valjanošću postaviti u okvirima čitavoga svijeta. Ono je upotrebljivo u Evropi, a za cijelo čovječanstvo epoha feudalnoga društvenog poretka ima svoje vlastite, druge međaše. Evropska približna podudarnost srednjovjekovnog kronološkog raspona s postojanjem feudalnog uređenja može stoga poslužiti samo kao tehničko pomagalo pri razvrstava-

nju sveopće povijesne građe u svrhu njezina izlaganja. Za Evropu ostaje najprikladnije sustavno izlaganje opće povijesti srednjega vijeka započeti prikazom rađanja privrednih, društvenih i ideoloških preduvjeta srednjovjekovne epohe i feudaliziranoga društvenog stanja, jer se sintezom tih preduvjeta to stanje upravo i ostvaruje.

S druge strane, za Evropu je kao završni termin najprikladniji svršetak XV. i početak XVI. stoljeća. On donosi nestanak Bizantskoga carstva i epohu osmanlijskog nadiranja u Evropu, drugi veliki raskol kršćanstva pojavom reformacije te prodor evropskih utjecaja u vanevropski svijet u vezi s nizom velikih geografskih otkrića u Africi, Aziji i Americi. U taj okvir moguće je epohu feudalizma čak i kod niza evropskih a pogotovu kod izvanevropskih naroda uključiti samo s većim vremenskim pomacima u pogledu njezina početka ili njezina kraja.

2. PREDUVJETI SREDNJOVJEKOVNE EPOHE I PROCESA FEUDALIZACIJE

Na tlu Evrope i afričko-azijskih perimediteranskih zemalja pojavljuju se još u doba kasne antike tri bitne komponente u nastajanju srednjovjekovlja i budućega feudalnog poretka. Dvije od njih imaju svoje postanje na tlu kasnoantičkoga rimskoga carstva, a jedna za granicama Imperija, u unutrašnjosti evropskog kontinenta. U kasnoj antici, na tlu Carstva, niču novi pro-izvodno-društveni odnosi koji znače postepeno napuštanje klasičnoga robovlasničkog poretka; na tlu Imperija rađa se i kršćanstvo, kao glavna ideologija cijeloga evropskog srednjovjekovlja. Izvan granica Carstva, iz dubina povijesne neprisutnosti zaredom istupaju dotad malo ili nikako utjecajna plemena i narodi, koje će rimska samouvjerenost nazvati barbarskim narodima. To su, u prvoj etapi Velike seobe naroda, germanski narodi, a za njima, u razmaku jednog stoljeća ili nešto više, i Slaveni, pri čemu važnu ulogu u kretanju i jedne i druge skupine imaju i razni narodi turkmensko-

mongolske skupine naroda iz središnje ili daleke Azije. Sva ta tri genetički presudno važna faktora: kasnoantički razvitak, pojavu i ulogu kršćanstva te etnička i privredno-društvena svojstva germanskih i slavenskih naroda, nužno je objasniti iz njihove vlastite evolucije.

a RAZVOJ RIMSKOGA ROBOVLASNIČKOG DRUŠTVA U KASNOANTIČKOM CARSTVU

S propašću dinastije Antonina smrću Komodovom, 1. I. 193 završava se doba principata i započinje dugotrajna kriza Carstva, koja će, usprkos mnogim nastojanjima da se država reorganizira i očuva, ipak u četvrtom stoljeću dovesti do njezina definitivnog rascjepa, a u petom stoljeću i do pada njegove zapadne polovice u ruke osvajačkih stranih naroda. Ta dugotrajna kriza nije bila samo prolazno doba nesređenosti ili akutan sukob interesa pojedinih skupina unutar istih društvenih klasa, nego duboka kriza sveukupne organizacije i strukture tadašnjega društva.

Golema koncentracija velikih zemljoposjeda u rukama malog broja bogataša mogla se održati kao efikasan sistem vlasništva i eksploatacije rada samo dok je bilo dovoljno mnogo jeftine robovske radne snage. Ali, s prestankom velikih osvajačkih ratova, zarobljavanje neprijatelja u izravnim bojnim sukobima postajalo je sve slabiji izvor robova. Njihovim uvozom i kupovinom na tržištima cijena robova je porasla, pa se nametalo pitanje koliko pojeiinačni rob za svoga razmjerno kratkoga radnog vijeka namiruje kupovnu cijenu i nadmašuje je viškom vrijednosti sveukupne svoje proizvodnje. Iz razmatranja o takvim problemima rađaju se koncesije robovlasnika neslobodnoj ljudskoj radnoj snazi. Robovima se dopušta da se žene i rađaju djecu, da se tako prirodnom reprodukcijom nadoknadi nedovoljan porast broja robova kupovinom.

S druge strane, ekonomska polarizacija među slobodnim stanovništvom Italije i provincija uvelike deposedira i pauperizira seosko stanovništvo koje se pretvara u gradski i seoski proletarijat. Državnu vlast i interese veleposjednika ugrožavao je neprekidni pad poljoprivredne proizvodnje. Tijekom stoljeća postajalo je sve očitijim da sam zemljoposjed bez dovoljnog broja radne snage nije kadar osigurati blagostanje vladalačkih slojeva. Zbog toga rimski latifundisti počinju tražiti izlaz iz svojih teškoća kompromisom s proizvođačkom radnom snagom. Postupno se afirmira shvaćanje da je korisnije odustati od totalnog pridržavanja zemlje u neposrednom posjednikovu vlasništvu, bez mogućnosti njene potpune i efikasne obradbe i da je svrsi-shodnije ustupiti dijelove zemlje neposrednim proizvođačima, koji će ju obrađivati u vlastitoj režiji, ali će biti obavezni da posjedniku daju dio uroda s prepuštenog zemljišta i preuzmu određene radne obaveze. U tu svrhu vlasnici zemlje naseljavaju svoje robove na zemlju, daju im svakome po jednu česticu svoga imanja da na takvoj čestici vode samostalno gospodarstvo, podignu svoj dom, stvore svoju obitelj i odgajaju potomstvo. Time su robovi umjesto ljudske stoke, koja radi u četama, pod nadzorom straže na vlasnikovim latifundijama, postali okućeni robovi servi casati. Kao naplata za iskorištavanje dobivene čestice servi casati dužni su davati gospodaru dio plodina s primljene čestice, a uz to još i određene dane u godini i tjednu raditi na zemlji koju je gospodar nepodijeljenu zadržao za sebe. Takvom izmjenom svoga položaja okućeni rob pravno i dalje ostaje neslobodan čovjek, pa, između ostaloga, ne smije samovoljno napustiti zemlju koja mu je dodijeljena, ali je stekao pravo da znatan dio plodova svoga rada zadrži za sebe i svoju obitelj. Na

obostranu korist, i svoju i gospodarevu, on je sada zainteresiran da radi više, bolje i plodonosnije nego što je radio kasernirani rob na latifundiji.
Dodjeljivanje zemlje zavisnim obrađivačima proširilo se i na slobodne ljude koji su u procesu propadanja seljaštva i stvaranja latifundija ostali bez svojih imanja. Već u I. i, osobito, u II. st. n. e. veleposjednici izdvajaju dijelove svoje zemlje iz cjeline svojih imanja pa ih daju na obradbu slobodnim ljudima na temelju ugovora koji se naziva conductio-locatio, dok je takav slobodni obrađivač nazivan naseljenikom colonus. Ugovor o kolo-natu zaključivao se isprva obično na pet godina, a obvezivao je kolona da zemlju zaista obrađuje i da gospodaru plaća zakupninu u novcu.
Ovakav početni odnos postupno se mijenjao. U Rimskome carstvu je tijekom stoljeća slabio novčani karakter privrede pa su koloni sve teže namirivali svoje novčane dažbine. Stoga se njihova obaveza silom okolnosti

od novčane pretvarala u naturalnu. S daljnjim pogoršavanjem opće privredne situacije koloni često nisu bili kadri ni da u naravi ispunjaju svoje obaveze; a s druge strane, zemljoposjednici su bili veoma zainteresirani da zadrže radnu snagu na svojoj zemlji da im ne bi ostala neobrađena. U takvim okolnostima ugovori o kolonatu postaju sve dugotrajniji, doživotni, pa čak i nasljedni. Zbivalo se to potkraj III. i u IV. stoljeću, kad su sva zvanja postajala obavezna, nepromjenljiva i nasljedna. Uz okućene robove, koloni su otad dominantna kategorija obrađivača zemlje, no ona je sada vezana uz zemlju koju su oni ili njihovi pređi dobili na obradbu. Kolon, prikovan ovakvim procesom uz zemlju, i dalje je bio načelno slobodan čovjek, premda je obaveza da trajno ostane obrađivač zemlje na uvijek istoj čestici faktično degradirala njegov realni položaj u društvu. Istovremeno, dodjeljivanje čestica zemlje servima i njihovo proizvodno osamostaljivanje uzdizalo je faktično tu kategoriju obrađivača na društvenoj ljestvici dajući mu više slobode i samostalnosti. Po svome položaju u privrednim odnosima, servi i koloni se među sobom zbližavaju, premda ih dijeli pravni status neslobodna, odnosno slobodna čovjeka. Njihov ekonomski položaj razlikuje se u biti samo kvantitativno, time što kolon ima veću česticu zemlje i što su mu obročne, a naročito radne obaveze prema gospodaru zemlje manje.
Organizacija imanja što su ih obrađivali koloni i servi casati najbolje je, u ranoj svojoj fazi, poznata po dokumentima koji se odnose na II. i IIL stoljeće u Sjevernoj Africi. Oni u prvome redu govore o organizaciji carskih veleposjeda u Tunisu. Jedan veliki carski zemljoposjed zvao se saltus. Vrhovna uprava carskih imanja davala je saltuse u zakup poduzetnicima procu-ratorima. Oni redovito dijele takav veleposjed na pojedina imanja, funduse, koje daju u podzakup conductorima. Takav conductor organizira ili sam ili posredstvom svoga službenika villicusa obrađivanje fundusa. Pri tome se jedan fundus sastoji od dva dijela zemljišta. Jedan ostaje rezerviran za neposredno gospodarstvo konduktera, a drugi, znatno veći dio podijeljen je na čestice koje obrađuju koloni i servi casati. Na tlu kondukterove rezervatske zemlje bila je podignuta njegova rezidencija, villa, koja je često okružena zidom i utvrdama, a oko cijelog zdanja je park; unutar utvrđenog zida, oko kondukterove rezidencije poredane su gospodarske zgrade i nastambe robova koji rade isključivo u konduktorovu gospodarstvu. U ve.ćoj ili manjoj udaljenosti od villae, na zavisnim česticama, okupljena su naselja kolona i serva.

Za svoje pravo da obrađuju česticu gospodareve zemlje zavisni držaoci čestica bili su dužni davati dažbine u naravi i u radu. Dažbine u naravi nazivaju se partes fructus ili partes agrariae. Koloni su najčešće davali 13 sveukupnog uroda žita, vina i ulja te 15 od uroda mahunarki i drugih plodina te obroke od priploda stoke. Radne obaveze ili operae obuhvaćale su obradbu tla oranje, brananje, sjetvu, kosidbu, žetvu ili berbu na konduktorovu rezervatu, dužnost davanja podvoza i možda još druge sitnije poslove. Sve je to iznosilo 6 do 12 dana u godini, u tri termina, za vrijeme velikih poljoprivrednih poslova. U to vrijeme koloni su radili pod nadzorom villicusa, kao i robovi s rezervata. Za razliku od kolona, servi casati morali su sa svoje čestice davati veće obroke, a i raditi na konduktorovu rezervatu više, po svoj prilici onoliko koliko je gospodaru trebalo da nadopuni radnu snagu onih robova koji su trajno živjeli i radili u konduktorovu rezervatskom gospodarstvu.
15
CRTEŽ l
FUNDUS
Rezervat kondu-ktora ili villicusa

Parcelirano zemljište na obradbi kolona i serva
Organizacija kasnorimskog veleposjeda. Shem. prikaz.
Ovakva struktura velikih zemljoposjeda i ovakvi odnosi između gospodara zemlje i neposrednih obrađivača tla proširili su se i u drugim zapadnim provincijama kasnoga Carstva, a i u njegovu središtu, u Italiji, obuhvativši ne samo državna i carska imanja, nego i imanja rimske zemljoposjed-ničke aristokracije senatorskog staleža ili gradskih magistrata. Preostaci nekadašnjih malih i srednjih posjednika zemlje iščezavali su gubeći svoju ekonomsku nezavisnost. Budući da su bili nemoćni da se privredno i socijalno održe kao samostalan društveni sloj, stupali su u štitništvo patrocinium velikih zemljoposjednika, pri čemu su im ustupali svoju zemlju, ali su je zatim i opet dobivali od svoga patrona, no sada je više nisu posjedovali kao svoje vlasništvo, nego kao prekarij, za koji su morali plaćati neveliku dažbinu u naturi.

Oranje i sjetva. Galorimski mozaik. Branje jabuka. Galorimski mozaik. 16
Takvim se preinakama u Rimskome carstvu, još prije njegove političke propasti na Zapadu, izvršila dalekosežna preobrazba u proizvodnim odnosima. Vlasnici zemlje odrekli su se izravnog posjedovanja i eksploatacije znatnog dijela svojih imanja ustupivši ih na obradbu neposrednim proizvođačima, a zadržavši za sebe samo manjinu obradiva zemljišta. Za uzvrat osigurali su podložnu radnu snagu koja im je s ustupljene zemlje davala dio uroda i morala svojim radom sudjelovati u oplođivanju pridržanog rezer-vatskog zemljišta. Po svojoj biti, ta je preobrazba značila napuštanje klasičnoga robovlasničkog sistema eksploatacije, pri čemu su se vlasnici osnovnih sredstava za proizvodnju zemlje morali odreći totalne vlasti nad svojim zemljoposjedima i nad radnom snagom, ali su stekli osiguran prihod sa čestica i obaveznu radnu snagu za svoja skučena neposredna imanja. Ostvarenim izmjenama okoristili su se i neposredni proizvođači jer su stekli zemlju koju nisu imali ili nisu više mogli posjedovati. Iako ta zemlja nije bila njihovo vlasništvo, ipak su je mogli trajno držati u svome posjedu i svojini je radom oplođivati. Kategorija prekarista našla se tom evolucijom u najpovoljnijem položaju: posjedovala je čak i poveće čestice, a dažbine su joj bile

najmanje. Koloni su postali trajno vezani uza zemlju, ali ih gospodar nije s nje mogao samovoljno otjerati; njihove dažbine bile su umjerene i točno utvrđene ugovorom; njihova osobna sloboda nije bila ukinuta, premda im je vezanost za zemlju degradirala faktički društveni položaj. Servi casati ostali su načelno neslobodni ljudi ali su se znatno izdigli na društvenoj ljestvici stekavši samostalna gospodarstva na kojima su raspolagali ne samo znatnim dijelom plodova svoga rada, nego i veoma realnim komponentama faktične osobne slobode. Antičkom ropstvu ostala je slična samo jedna kategorija neposrednih obrađivača. Bili su to robovi izravno uposleni na zemljoposjednikovu rezervatu. Ali njihov ukupni broj bio je razmjerno malen i više nije davao bitno obilježje društvenoj organizaciji u procesu proizvodnje u agraru.
Izmjene u proizvodnim odnosima u zemljoradnji nisu bile jedini kompleks preobrazbi kojima se kasnoantičke doba kretalo ususret epohi srednjega vijeka.
Iz velike unutrašnje krize koja ispunja sredinu i drugu polovicu III. stoljeća Carstvo je izašlo reformama koje su uvelike preinačile strukturu vlasti. Dominantnom snagom postaju činovnički aparat i vojska, a obje te snage vezane su uz carevu ličnost. Sveukupni vladavinski aparat je milita-riziran i svrstan u hijerarhijske slojeve, od podnice vladalačke klase do carskoga vrha, sužavajući se u obliku piramide. Sve su kategorije stanovništva bile vezane uz svoje službe, a imućni zemljoposjednici i gradski prvaci materijalno su odgovorni za izvršavanje dužnosti svojih podanika prema državi. Radi obrane svojih interesa, upokoravanja svojih podanika, a i radi zaštite od presizanja viših organa vlasti na svoj teritoriji, veliki zemljoposjednici organiziraju vlastite vojne odrede koje sami uzdržavaju i sami im zapovijedaju. Privreda je u velikoj mjeri izgubila robno-novčani karakter i poprimila obilježja neposredne robne razmjene. Opći poreski sistem teretio je i zemlju i osobe, a porez se znatnim dijelom namirivao plodovima rada. Stanovništvo je bilo obavezno da i neposrednim radom sudjeluje u pothvatima državnoga i javnoga karaktera.
Sveukupnom evolucijom privrednih i društvenih odnosa u kasnoj antici pripremala su se određena rješenja socijalno-ekonomskih dilema koje sama

.HHKOJIA TECJTA" - HHLU
antika nije bila kadra nadvladati modelima odnosa koji su bili bazom njezina razdoblja blagostanja i procvata. U traženju tih rješenja kasna je antika rastočila robovlasničke temelje svoga poretka i više nije bila kadra da se uspješno odupre vanjskim opasnostima koje su na njen teritorij sustavno nasrtale nekoliko stoljeća.
b GERMANSKI SVIJET DO SREDINE II. ST. N. E.
Klasična rimska antika zaustavila je svoja osvajanja Evrope, uz neka kolebanja, uglavnom na toku dviju velikih evropskih rijeka: na Dunavu i Rajni, te na rubnom gorju između Engleske i Škotske u Britaniji.
Tim vojničkim uspjesima Rima u Zapadnoj je Evropi bilo preplavljeno područje naseljeno Ibercima i Keltima i podvrgnuto višestoljetnom procesu romanizacije. Naprotiv, područje naseljeno Germanima u Srednjoj i Sjevernoj Evropi ostalo je nepodjarmljeno. S vremenom, germanski dio Evrope postao je ishodištem brojnih ratnih pohoda na granice Carstva i u njegovu unutrašnjost. Bujajući neprekidno, sve do epohe Velike seobe naroda kad su teritorij Carstva preplavile vojske germanskih osvajača, germanstvo je svojom etničkom komponentom i svojim privredno-društvenim procesom

napuštanja rodovskog poretka postalo drugom važnom komponentom rano-srednjovjekovnog razvitka Evrope.
Problem etnogeneze, pradomovine i genetičkih veza Germana s drugim t. zv. indoevropskim narodima vremenski pripada razdoblju koje je daleko starije od epohe srednjega vijeka. U vrijeme kad se na tlu Italije i na području ranoga Rimskog carstva izgrađuje i razvija robovlasničko društvo, Germani žive u razdoblju formiranja prvotnih plemena i plemenskih skupina te njihova teritorijalnog pregrupiranja i razmještanja. Zemljopisna baza s koje je to razmještanje pošlo bila je južna Skandinavija s Danskom i sjevernom Njemačkom, između Wesere i Odre, pri čemu su istočno od Odre boravili Slaveni i Balti, a na sjevernom dijelu Skandinavskog poluotoka finsko-laponska plemena. Do početka II. st. n. e. iskristalizirala su su se tri skupna plemenska imena za Germane na evropskom kontinentu: Ingveoni, Istveoni i Hermioni. Među skandinavskim Germanima čini se da su najistaknutiji bili Svioni, oko jezera Malar. Njihovi južni susjedi bili su Gauti, u Gotalandu, na koje se na-dovezuju Heruli, u pokrajinama Smaland, Halland i Blekinge. U Norveškoj su živjeli Rugijci i Harudi, a na otocima u Baltičkom moru pretci Burgunda, Vandala-Silinga i Langobarda. Čini se da su i Danci na poluotok Jiitland došli iz Švedske.
Skandinavski Germani već su veoma rano očitovali svoju sklonost da napuštaju svoje sjevernjačko ishodište. Tako su tijekom III. st. pr. n. e. na ušće Visle došle različite skupine skandinavskih Germana koje su se ondje, na prijelazu II. u I. st., afirmirale pod imenom Vandala. U II. st. pr. n. e. dolaze u susjedna zapadnija područja u Pomorju Burgundi, s otoka Born-holma, te Rugijci i Varni, iz Norveške. Oko god. 100. pr. n. e. pojavljuju se Vandali-Silinzi, iz Seelanda, oko polovice I. st. pr. n. e. Goti iz Gotalanda, u 1. pol. II. st. n. e. Gepidi i, najzad, u III. st. n. e. Heruli, iz južne Švedske.
Ti skandinavski doseljenici čine jezgru istočnih Germana. Skupinu zapadnih Germana čine, naprotiv, starosjedioci evropskog kontinenta, Ingveoni,

Podjela Carstva izm. Arkadija Istok i Hono rija Zapad u god. 395.
Arapska Kraljevstva krajem IV st.
Dijeceze u doba Dioklecijana 284-305
lija 2
a VIII. Hispanija XI Galija
""Azija v,. Panonija ,X. Afrika
BLEMIJCI l NOBADI

Istveoni i Hermioni. Svaka od tih triju skupina izdiferencirala se na veći broj pojedinačnih plemena, koja se redaju od Danske i sjeverne Nizozemske prostorom između Rajne i Odre sve do čeških rubnih planina i korita rijeke Majne, ostavljajući jug Srednje Evrope Keltima.
Poslije prve etape svoga razmještanja i pregrupiranja, Germani se, počevši od 2. polovice I. st. pr. n. e., smiruju i žive u relativno ustaljenim boravištima sve do sredine II. st. n. e. A tada je s preseljenjem Gota s donje Visle na sjeverne obale Crnoga mora počelo novo opće kretanje koje se najzad pretvorilo u događaje poznate pod nazivom Velike seobe naroda.
c STRUKTURA GERMANSKOG DRUŠTVA DO SEOBE NARODA

O Germanima su antički pisci bilježili pojedinačne ili iscrpnije podatke pretežno u vezi s trgovinskim ili vojnim događajima koji su Rimljane dovodili u vezu s "barbarima". Za privredne i društvene odnose kod Germana posebnu važnost imaju podaci što ih navode Gaj Julije Caesar u svom djelu De bello gallico, objavljenome 51. god. pr. n. e. i Publije Kornelije Tacit, u djelu Germania, napisanome 98. god. u n. e.
U vrijeme na koje se odnose Cezarovi podaci Germani su se bavili stočarstvom, lovom i zemljoradnjom. Njihovo iskorištavanje tla nije bilo intenzivno. Zaoravali su zemlju drvenim ralom, tlo nisu gnoj ili i ono se u nekoliko sezona biološki iscrpljivalo. Zbog toga su se Germani u Cezarovo doba periodički selili unutar sveukupnoga plemenskog teritorija da pod obradbu uzmu nove oranice kad bi se stare iscrple. Poslije niza premještanja vraćali su se i opet na početno obrađivana polja koja su se u međuvremenu oporavila.
Zemlja u to vrijeme nije bila privatno vlasništvo pojedinaca nego posjed rodovske zajednice. Plemenski starješine svake godine dodjeljuju rodovima i rodbinskim skupinama onoliko zemlje koliko im treba, ali uz obavezu da iduće godine, prilikom nove periodičke diobe, prijeđu na drugo mjesto. Na taj način zemljom opskrbljeni rodovi obrađivali su je kolektivno, a plodove zajedničkog rada dijelili su među svoje pripadnike podjednako. Cezar posebice ističe da upravo zbog toga kod Germana nema sebične gramzljivosti za zemljom ili novcem, nego vlada sloga i jednakost.
Periodičke seobe na nova zemljišta, velika uloga stočarstva i lova u privredi Germana u I. st. pr. n. e., potrebe samoobrane a i znatne koristi od eventualnih pljačkaških pothvata uzrokom su što su Germani bili ne samo zemljoradnici, lovci i stočari, nego i ratnici koji se brane od tuđih napada i oružanom silom zauzimaju nove terene ili preotimaju stada svojih susjeda. To je nametalo i naročitu vojnu organizaciju. Svaki je German, sposoban za oružje, bio i vojnik. Ali osim toga, najuglednije su ličnosti u plemenu mogle za pojedine ratničke podvige oko sebe okupljati bojne družine, u koje je na općoj narodnoj skupštini mogao pristupiti svatko tko je želio. Isprva su takve družine imale privremeni karakter, pa su se po završetku pothvata raspadale.
Budući da je takvo germansko društvo bilo rodovsko, ono nije imalo razloga da stvara državne institucije. Odluke su donosile cijele rodovske i plemenske zajednice na narodnim skupštinama, a rodovski su starješine vršili sudsku vlast po običajnom pravu. Ratni vođa birao se samo za vrijeme

CRTE2 2

NASELJE

Parcelirana zemlja pod obradom, dodijeljena na godinu dani "velikim porodicama". Sistem obradbe seoskih oranica u I. st. n. e. Doba periodičkih seoba. Shem. prikaz vojnih pohoda i seoba. Temeljna etnička jedinica bio je rod, nastanjen u selu koje je u cjelinu povezivala krvno-rodbinska veza.
Taci tovi podaci o Germanima noviji su za stotinu i pedeset godina od Cezarovih, pa svjedoče o razvitku privrede i društvene organizacije što su ih Germani u tome vremenskom rosponu ostvarili. Sada oni već žive u trajnim naseljima, rodovskim selima koja posjeduju svoj prostrani seoski kompleks obradive i neobradive zemlje, sa šumama i pašnjacima. Stanovnici jednoga sela članovi su istoga roda, ali taj rod više nije cjelovita

gospodarska zajednica. Vlasnik sveukupnoga seoskog područja i dalje je seoski rodovski kolektiv, ali se obradivo tlo periodičkim diobama dodjeljuju pojedinim velikim porodicama iz sastava seoske zajednice na višegodišnju obradbu. Osnovnom proizvodnom jedinicom postala je, dakle, uža rodbinska cjelina, t. zv. velika porodica ili kućna zajednica koja je obuhvaćala i do tri pokoljenja, s više desetina članova. Ona ima zajednički dom i okućnicu, a oranice joj svakih nekoliko godina ždrijebom dodjeljuje seoska skupština na obradbu. Kad se zemlja iscrpi, sveukupna obrađena seoska zemlja prepušta se travi, a pod obradbu se uzima novi kompleks zemlje, u kome svaka velika porodica i opet dobiva jednu parcelu oranica. Poslije niza takvih periodičkih seoba sa svaki puta novom dodjelom zemlje porodicama obrađena je površina zaredom obišla cijeli obradivi teritorij koji pripada selu i vratila se na prvobitna, odmorena zemljišta. Za sve to vrijeme šume i pašnjaci ostaju u kolektivnoj upotrebi cijeloga sela.
U neko neodređeno vrijeme koje je slijedilo nakon Tacitovih opisa a prije germanskih osvojenja na tlu Rimskoga carstva ostvarila se daljnja faza u razvitku seoske zajednice. Ona počinje završnom ili tzv. prvom matičnom diobom zemlje. Njome seoski rodovski kolektiv konačno podjeljuje seosko obradivo zemljište pa otad svaka velika porodica ili kućna zadruga zadržava dodijeljeni zemljišni udio kao trajni posjed koji se predaje u nasljedstvo po direktnoj muškoj silaznoj lozi. Kod toga seoska zajednica ostaje i dalje u načelu vlasnik sveukupne zemlje, pa dakle i raspodijeljenih oranica, danih u trajni posjed i na obradbu pojedinim porodicama. Šume, pašnjaci i vodene

Neobrađeno zemljište u kolektivnom posjedu
Parcelirano obradivo tlo u trajnom posjedu "velikih porodica".
Raspored seoskog zemljišta poslije 1. matične diobe Shem. prikaz.
površine ostaju nepodijeljene i pristupačne svim stanovnicima sela za slobodno i neograničeno iskorištavanje prema njihovim potrebama.
U pogledu načina ili sistema kojim se obrađuje tlo, u ovoj drugoj fazi postojanja seoske zajednice prevladava - umjesto starijih sistema zemljoradnje - tzv. dvopoljni sistem. Pri tome i sam taj dvopoljni sistem prolazi kroz dvije etape. U prvoj etapi svaka se oranica dijeli na dva polja, pa se jedno od njih zasijava usjevima a drugo ostaje godinu dana na ugaru. U drugoj godini prvo se polje ostavlja na ugaru a obrađuje drugo.
CRTEŽ 4 1. god. Ugar Usjev 2. god
Usjev Ugar Oradive parcele jedne "velike porodice" u dvo-poljnom sistemu. I. etapa. Shem. prikaz.
U drugoj etapi, umjesto proste svakogodišnje smjene usjev-ugar i ugar-usjev, smjena se komplicira i pretvara u četverogodišnji ciklus: na jednom se polju prve godine zasijavaju ozimi usjevi a drugo ostaje na ugaru; druge godine se drugo polje sije jarim usjevima, a prvo ostaje na ugaru; treće godine se prvo polje sije jarim usjevima, a drugo ostaje na ugaru; i, najzad, četvrte godine prvo polje ostaje na ugaru, a drugo polje dobiva ozime usjeve. Taj redoslijed može se prikazati ovom shemom:

2. god
3. god.
4.god.

Obradive parcele jedne "velike porodice" u dvopoljnom sistemu. IL etapa. Shem. prikaz.

22

U ovoj drugoj etapi dvopoljnog sistema seoska zajednica vrši još jednu preinaku raspodjele oranica među pojedinim velikim porodicama. Njomese uvodi režim isprepletenih čestica i obaveznog plodoreda. Iz težnje da svi članovi seoske zajednice žive i rade pod jednakim imovinskim uvjetima, sveukupna se seoska obradiva zemlja seoske zajednice iznova dijeli tzv. druga matična dioba na onoliko velikih kompleksa Gewanne koliko ima različitih kvaliteta zemlje. Svaka velika porodica dobiva zatim u svakom kompleksu po jednu česticu. Time polja seoskih porodica dobivaju isprepleteni karakter nalik mozaiku čestica. Jedinstveni redoslijed obrade obavezuje sve porodice da jedne od kompleksa obradive zemlje jedne godine obrađuju, dok drugi ostaju na ugaru, po opće usvojenom četverogodišnjem redoslijedu ozimih, jarih usjeva i ugara.

CRTE2 6

l.god. 2.god. 3. god. 4. god.

OZIMO UGAR UGAR JARO JARO UGAR UGAR OZIMO

l

1

1 i i i i

i i Porodica B Porodica A

i i

i 1 i i i i L i Porodica A i

i i i Porodica A 1

i i i 1 i i 1 Porodica B 1 i i i Porodica B i 1 1 i Porodica B l t i l l i i l i i i i i Porodijca A

"GEWANN" odlič. kval.

"G."

dobre kval.

"G." slabije kval

"G." loše kval.

Isprepleteni raspored polja s obaveznim plodoredom u dvopoljnom sistemu, Shem, prikaz.

Uvođenje stroge reglementacije poljoprivrednih radova značilo je dalju afirmaciju seoske zajednice kao vlasnika sveukupne obradive i neobradive zemlje u selu i čak njezino učvršćenje. Ali gospodarsko značenje uvedenih mjera bilo je veliko. Smjene u tehnici zamljoradnje značile su usavršavanje u proizvodnji i vodile k povećanju uroda, a s njime i k porastu blagostanja seoskih porodica kao osnovnih gospodarskih jedinica u privredi germanskih rodovskih sela. S tim porastom proizvodnosti rada rađali su se preduvjeti ra postupno napuštanje kolektivnog vlasništva nad osnovnim sredstvima

23

za proizvodnju, a time i za napuštanje rodovskog društvenog uređenja kao povijesne epohe u razvitku ljudskoga društva. Tu granicu germanski narodi nisu još prešli u vremenu koje je prethodilo Velikoj seobi naroda.

Striktna kolektivna organizacija germanskih sela nije, međutim, značila da u njihovu društvu nije bilo nikakvih zametaka imovinske i društvene diferencijacije. Još za Tacitova vremena spominje se da su odličnici mogli dobivati i veće i bolje zemljoposjede

i druga dobra. Premda kod Germana još nije bilo privatnog vlasništva ni klasa, ipak su postojale istaknute ličnosti, rodovski prvaci i vojni vođe koje je njihova uloga u svakodnevnom životu plemenskih zajednica izdizala iznad razine prosjeka. Svojim uspjesima u ratu, svojom mudrošću kojom su predlagali za pleme i rodove važne odluke neizbježivo su stjecali i neke prednosti. Pri podjeli ratnog plijena i zarobljenika dobivali su skupocjenije predmete i više robova koje su mogli prodati ili zadržati u svojoj službi. Na većim i boljim zemljišnim česticama koje su im davane zbog počasti takvi su odličnici imali mogućnosti da se koriste radom neslobodnih ljudi. Ali robova je u cjelini kod Germana bilo malo, a njihov je položaj bio uvelike različit od položaja rimskih robova klasične epohe. Svaki je rob imao svoju kuću, obitelj i gospodarstvo, od koga je svome gospodaru morao davati određenu količinu žita, stoke i tkanina. Još je Tacit istakao da je položaj germanskog roba bio više nalik na položaj rimskoga kolona. Mogućnost iskorištavanja robovskog rada iako u veoma maloj mjeri i stjecanje veće količine pokretnih dobara pretvaralo je odličnike germanskoga rodovskoga društva u rodovsku aristokraciju. Njezino značenje naročito je izdizala mogućnost stvaranja ratnih družina. Pojedini pripadnici rodovske aristokracije okupljaju oko sebe svoju ratnu družinu i pretvaraju je u neku vrstu profesionalnih boraca za interese rodovske zajednice, koji veći dio godine ratuju i otuđuju se procesu neposredne proizvodnje. Članovi ratne družine žive u domu svoga vođe, on ih viškom svojih potrošnih dobara hrani, odijeva i naoružava. Vođa i članovi njegove družine vezuju se među sobom zakletvom vjernosti. Vođa se s njima dogovara o vojnim pothvatima i s njima dijeli ratni plijen. Što je god neki vođa uspješniji u ratnim podvizima njegova ie slava veća, a priliv mladih ljudi, željnih ratnih uspjeha i dobiti, sve je jači. Ugled najuspješnijih ratnih vođa prelazi granice jednoga roda. pa čak i granice čitavih plemena. Oni se u kriznim situacijama, u velikim ratovima ili seobenim pothvatima samim svojim ugledom nameću cijelome plemenu ili čak privremenim savezima nekoliko plemena.

Usporedo sa sve izrazitiim isticanjem prednosti rodovske aristokracije i sloja profesionalnih ratnika s vojnim vođama na čelu postupno se mijenja i funkcija demokratskih organa rodovske društvene organizacije. Čini se da je rodovsko selo bilo osnovna teritorijalna jedinica, a župa pagus ili Gau širi teritorij koji je obuhvaćao više sela, među kojima je rodovska povezanost vjerojatno bila dalja. Više župa bilo je udruženo u pleme, koje ie imalo svoj plemenski teritorij. Kod svih plemena još su i u ovoj fazi razvitka postojale općenarodne skupštine. One vrše sudačku dužnost, biraju starješine i ratne vođe. Na njima sudjeluju svi odrasli muškarci. Ali, s vremenom, to se opće sudjelovanje pretvara samo u pravo na odobravanje ili neodobravanje prijedloga što su ih pred skupštine iznosili članovi aristokracije. Ponegdje se formiraju već i posebna vijeća najuglednijih ljudi koja o svemu raspravljaju unaprijed, prije skupštine, a o manje važnim pitanjima donose čak i samostalne odluke.

Ratni i seobeni pothvati germanskih plemena i plemenskih skupina veoma su pomagali izdizanju ugleda plemenskih prvaka i afirmiranih vojnih vođa. Njih latinski izvori već nazivaju reges, kraljevi, premda oni nisu bili nikakvi nosioci monarhijske vlasti nego tek prvaci rodovskog društva. Njih i dalje bira plemenska narodna skupština, ali ih pri tome redovno uzima iz najuglednijih porodica rodovske aristokracije. U nekim plemenima najuglednije su obitelji već stekle običajno pravo da isključivo iz svoje sredine daju plemenu njegove reges ili kuninge. Takav kralj je i dalje obavezan da se savjetuje s

narodnom skupštinom i vijećem rodovskih prvaka. Članovi plemena nisu prema kralju imali nikakvih posebnih dužnosti. Postojao je doduše običaj da mu se donose počasni darovi, ali on nije imao nikakvo pravo da ih zahtijeva. Njegov se položaj nije zasnivao na odnosu najmoćnijeg eksploatatora podjarmljenih ljudi prema ostalome društvu. On je bio tek najviši i najugledniji starješina rodovskoga društva koje je u svom razvitku doprlo u svoj završni i najrazvijeniji stadij "vojne demokracije".

Ovakvo društveno uređenje nije se kod svih germanskih plemena razvijalo jednakom brzinom ni u isto vrijeme. Ona plemena koja su živjela bliže granicama Rimskoga carstva, s njime se sukobljavala i borila, diferencirala su se, naročito u pogledu vojne i kraljevske funkcije, dublje i razvijala naglije. To u najvećoj mjeri važi za ona plemena ili ulomke plemena koja su rano prodrla na tlo Carstva i ondje se intenzivno prilagođavala društvenim odnosima razvijenijeg tipa. U isto vrijeme, mnoga su germanska plemena, naročito ona u unutrašnjosti kontinenta i koja su tek kasno ušla u velika seobena kretanja, živjela u daleko zaostalijim oblicima društvenog života i znatnoj povijesnoj retardaciji.

d ODNOSI RIMA S GERMANIMA

Prvo neposredno poznanstvo Rima s Germanima donijela je u posljednjim desetljećima II. st. pr. n. e. iznenadna provala velike skupine germanskih plemena na rimsko područje. Čini se da je neka velika elementarna nepogoda katastrofalna poplava mora odagnala plemena Cimbra, Teutona i Ambrona s područja Danske, s obala sjeverozapadne Njemačke i Frigije, pa su oni nadrli prema jugu, desetak godina ratovali u srednjoj Evropi, Galiji i Hispaniji, da bi se potkraj stoljeća preko alpskog bedema obrušili na sjevernu Italiju. Tu im se rimska vojska skrajnjim naporima uspjela oduprijeti i uništiti ih. Drugi, znatno manji prodor Germana Sveva u Galiju postao je u Cezarovo vrijeme povodom za rimsko osvojenje te keltske zemlje i, zatim, za Cezarove pokušaje da preko Rajne prodre u Germaniju. Otada gotovo stotinu godina Rimljani štite svoje posjede od germanske opasnosti nizom ofenzivnih pothvata koji su kulminirali pokušajima da se rimska granica pomakne s Rajne na Labu, što bi praktički značilo podvrgavanje svih kontinentalnih Germana pod rimsku vlast. Ali rimske legije nisu uspjele taj zadatak ostvariti, pa je od kraja I. st. u n. e. počela epoha defenzive Rima prema germanskome svijetu. Sustavom utvrda učvršćuje se obrambeni položaj Rimljana na Rajni, a od gornjeg toka te rijeke do gornjeg toka

Dunava formira se suhozemna utvrđena granica, tzv. limes germanicus dovršen za vrijeme Antonina Pija, u 1. pol. II. st. n. e.. Do toga vremena, u mnogobrojnim sukobima, Rimljani su dijelovima poraženih ili prijateljski raspoloženih germanskih plemena dopustili da se trajno nasele duž lijeve obale Rajne i formirali ondje dvije germanske provincije: Germania supe-rior i Germania inferior, a obrambeno područje između gornje Rajne, gornjeg Dunava i limesa, organizirali su kao naseobeno područje pokorenih domaćih plemena i preseljenika koji su se ondje smatrali zakupcima carske domene i plaćali državi desetinu od svega svoga uroda zbog toga: agri decumantes.

Razmjerno uravnoteženo stanje poremetila je katastrofalna provala Markomana i Kvada, zajedno s fragmentima drugih germanskih plemena i sa sarmatskim Jazigima, preko srednjeg Dunava, u alpske provincije, Panoniju, Meziju i sjevernu Italiju počevši od 166. Čini se da je tome prelijevanju preko rimskih granica uzrokom bilo novo razdoblje teritorijalnog prerazmje-štanja u unutrašnjosti Germanije, izazvano preselenjem Gota s južnih obala Baltika na sjeverne obale Crnoga mora.

Mir je bio uspostavljen tek dugotrajnim i skrajnje dramatičnim vojnim naporima Rima, a granica je utvrđena na Dunavu.
Nove nasrtaje Germana u prvoj polovici III. stoljeća rimski su carevi samo djelomice uspijevali suzbijati oružanom silom. Započelo je razdoblje otkupljivanja mira bogatim darovima germanskim vođama i davanjem redovitih godišnjih "supsidija" pomoći. Za svoju obranu duž granica rimska je vlast u pograničnim oblastima davala čestice zemlje svojim isluženim vojnicima na obradbu, uz uvjet da i njihovi sinovi služe u pograničnim odredima u kojima su se borili njihovi očevi. Tako je stvoren nasljedni sloj vojnika-graničara limitanei koji su bili u isto vrijeme i zemljoradnici, a ne više samo profesionalni vojnici, kasernirani u vojnim logorima i utvrdama. Dobar dio tih vojnika bio je germanskog podrijetla.
Nova etapa u odnosima Germana s Rimskim carstvom započela je s izbijanjem dugotrajne krize i građanskih ratova u Carstvu koja ispunja cijelu drugu polovicu III. st. n. e. Kad je god. 253. car Valerijan poveo vojsku s rajnskih granica u Italiju, protiv svoga suparnika Emilijana, započele su masovne provale Franaka, Alamana i drugih zapadnogermanskih plemena preko Rajne i limesa, a Gota u Dakiju i duboko u unutrašnjost Balkanskog poluotoka, te zajedno s Vandalima u Panoniju. Pred tim pritiskom Rim je 271. povukao svoju vojsku iz Dakije i istočne Panonije, a 275. su evakuirani agri decumantes. No ipak Carstvu je uspjelo da s uspostavom unutrašnjeg mira pod Dioklecijanom obrani svoje granice na Rajni i Dunavu.
Slijedeći val germanske ofenzive pokrenuo se nakon smrti cara Konstanti-na 337. U nezaustavljivom nadiranju Franci, Alamani i Sasi pustošili su i osvajali područja na zapadu od Rajne, a sredinom IV. st. Franci su zauvijek zauzeli pokrajinu Toksandriju, južno od donjeg toka Meuse, pa su čak za to osvojenje naknadno dobili pristanak cara Julijana Apostate prihvativši status federata Carstva, dok su Alamani zauzeli cio Alzas. Istovremeno Goti u savezu s drugim plemenima vrše snažan pritisak na dunavsku granicu. Potreba za efikasnijom obranom Carstva jedan je od glavnih uzroka za konačnu diobu Carstva poslije Teodozijeve smrti 395 na dvije polovice: istočnu, kojom je vladao stariji od dvojice Teodozijevih sinova, Arkadije, i zapadnu, koja je pripala mlađem sinu, Honoriju.

Porimi sarkofag s reljefnim prikazom konjaničke bitke s barbarima. 1. pol. IV. st.
Ali ti događaji već su suvremeni s konačnom etapom germanskih napada na područje Carstva kojima je početni udarac donio nasrtaj Huna na državu Istočnih Gota Ostrogota u sjevernom Pricrnomorju oko god. 370.
e POSTANAK KRŠĆANSTVA I RANA ORGANIZACIJA CRKVE
U skladu s kršćanskom dogmatikom koja Isusa iz Nazareta u Galileji smatra osnivačem svoje vjere, povijesna su istraživanja o postanku kršćanstva i njegovu vjerskom učenju, pa i o organizaciji i ulozi Crkve u ljudskome društvu, dugo vremena posvećivala prvenstvenu pažnju problemu o historičnosti Isusa i autentičnosti njegova nauka.
Već od kraja XVIII. st. pa sve do danas mnogi su znanstvenici dolazili do uvjerenja da Isus nije nikada realno postojao nego da je lik naknadne mitske tvorbe.
Takva shvaćanja temelje se na pomnoj analizi originalnih tekstova koji govore ili šute o Isusu. Pokazalo se da su najstariji sačuvani dokumenti

o ranom kršćanstvu stariji od Evanđelja. Tako su poslanice Sv. Pavla Rimljanima, Korinćanima, Galaćanima i neke druge nastale već između 50. i 60. god. n. e., a ipak u njima nema nikakvih podataka o historijskom životu Isusa. Slično je i sa suvremenim piscima. Tako Filon Aleksandrijski 34. pr. n. e. - 54. n. e. u svojim prikazima o prilikama kod Židova u Pilatovo doba nigdje ne spominje događaje o Isusu, poznate iz Evanđelja. Isto vrijedi za židovskog suvremenog historičara Justusa iz Tiberijade koji u svojoj Kronici o židovskim kraljevima sve do Agripe II, 28-93. u n. e. ne navodi nikakva podataka o Isusu, kako je to poznato po navodima patrijarha Focija IX. st. koji je pročitao Justusovu kroniku prije nego što se izgubila. Uskoro poslije Isusove smrti, židovski historičar Josip Flavije 37-iza 100, koji u svom djelu Židovske starine potanko opisuje vrijeme u kome je Isus navodno živio, o svemu događanju iz Evanđelja nema ni spomena. U XVIII. poglavlju toga djela postoji doduše kratak tekst o Isusu, ali su analize dokazale da je on kasniji umetak nekoga kršćanskog redaktora koji je bio zaprepašten Flavi-jevom šutnjom o presudnim događajima kršćanstva.

Povjesničari koji usvajaju mitsku tezu o Isusu smatraju i oskudne napomene kod Tacita Annales, XV, 44, napisano 115-117 informacijom dobivenom iz kršćanskih vrela u vremenu kad su već postojala najmanje tri Evanđelja Matejevo, Markovo i Lukino pa je kršćanska legenda o Isusovu raspeću već bila dovoljno proširena. Potpuno su nedovoljni ili nepouzdani i podaci kod Plinija Mlađeg oko 113 i Svetonija oko 121. Drugi klasični pisci iz I. ili početka II. st., kao Seneka, Marcijal, Plutarh i Juvenal, nemaju ni najmanje vijesti o Isusovu postojanju. Tako bi kao povijesni izvori za Isusovu egzistenciju ostali samo vjerski kanonski tekstovi: Djela apostolska, Poslanice, Evanđelja i Apokalipsa. Njih, međutim, radikalna kritika ne smatra vjerodostojnim povijesnim dokumentima. Ali već je Fr. Engels krajnju skepsu prema podacima o historičnosti Isusa smatrao pretjerivanjem Prilog historiji ranog kršćanstva, prijev. u izd. "Kultura", Zagreb, 1951, str. 14. Isto mišljenje izražava i Fr. Mehring Historija Njemačke, prijev. u izd. "Kulture", Zagreb, 1951, str. 143.

Preostaje dakle da se utvrdi što se o Isusovoj ličnosti i učenju može na temelju novozavjetnih kršćanskih tekstova prihvatiti kao povijesna istina.

Tome nastojanju povijesna je znanost posvetila izvanredno mnogo analitičkih radova. Njihov bitni rezultat bio bi taj da se danas može smatrati neospornim da je Isus zaista živio i djelovao kao prorok jedne male židovske masijanističke sekte. Njegovu egzistenciju osim kršćanskih kanonskih knjiga potvrđuju i najstariji dijelovi Talmuda. U njima su se sačuvali, čini se, veoma stari zapisi koji pod imenom Ješua ili Jesu govore o Isusu potvrđujući da su ga vlasti u petak, uoči pashe, osudile na smrt i smaknule jer je zavodio narod i unosio razdor među Izraelce.

Neizravnu potvrdu o postojanju sličnih sekti još i prije Isusova vremena donose i tzv. Kumranski tekstovi, pronađeni u četrdesetim godinama XX. stoljeća i nakon toga u Judejskoj pustinji, koji svjedoče o esen-skoj zajednici učenika Učitelja pravednosti, koja je svoja učenja temeljila na eshatološko-apokaliptičkim naziranjima.

Za povijesni problem o obilježjima i značenju kršćanstva kao temelja sveukupnoga duhovnog života u Srednjemu vijeku a i kao veoma utjecajne društveno-ekonomske i političke snage u cijelome tome vremenskom razdoblju, od osnovne je važnosti utvrditi kako je nastala vjerska koncepcija

kršćanstva, kako se organizirala njezina ustanova Crkva, i kakve je ona probleme svojom ideologijom, svojim težnjama i svojom javnom djelatnošću unijela u povijest Srednjega vijeka.
Isus je bio pristalica i učenik pustinjaka Ivana Krstitelja koji je propovijedao skori dolazak Mesije i tražio od ljudi da se u očekivanju toga dana moralno očiste i preobraze. Poslije Ivanova hapšenja i njegova smaknuća u zatvoru, Isus je preuzeo njegovu propovjedničku misiju. Ali postizavao je malo uspjeha jer nije naviještao ono što se u židovskoj sredini očekivalo od mesijanističkog proroka. Nije pozivao na oružje ni objavljivao buduću pobjedu Izraela nad njegovim neprijateljima, kako su to obećavali starozavjetni tekstovi. Umjesto toga preporučao je rezignaciju nad svjetovnim dobrima. Sve je težište polagao na moralni preporod ljudi kako bi mogli postati dostojni ulaska u Kraljevstvo božje. Hrabrio je nesretne, ponižene i obespravljene i preporučao nesebičnost, pomaganje bijednicima, nevino poštenje, bratstvo među ljudima, pa čak i ljubav prema svojim neprijateljima, smatrajući bespredmetnom svaku jagmu za korišću i zabrinutost oko blagostanja, moći, vlasti i sile. Svojim propovijedima koje su ispunjavale razmjerno kratko vrijeme od svega nekoliko mjeseci privukao je pažnju i pobudio strahovanje vlasti koje su uočavale privlačnost njegovih riječi za naj obespravljeni je slojeve u društvu, i kad je donio odluku da žižom svoje djelatnosti učini upravo Jeruzalem, došlo je do njegova hapšenja, osude na smrt i smaknuća.
Neveliki broj njegovih učenika i sljedbenika razbježao se od straha pred progonima. Premda sam Isus nije ničim nagoviještao da mu je namjera osnovati novu vjeru niti je svojoj osobi pripisivao nadnaravno podrijetlo, njegova je tragična biografija uskoro postala ishodištem za izgradnju grandioznoga teološkog zdanja koja izgradnja ispunja niz stoljeća i prolazi kroz brojne peripetije i kataklizme.
Učiteljeva pogibija izazvala je kod njegovih učenika i pristalica tešku potištenost. Iz njihove privrženosti i ljubavi prema Učitelju, koji je "prošao svijetom čineći dobro" Aa, 10, 38, a možda i iz osjećaja krivice što su ga u presudnom trenutku patnji ostavili, rodilo se u njih vjerovanje da njegov uzvišeni i blagi lik nije mogao zauvijek nestati iz njihove sredine. Počeo se pronositi glas da nije umro za vazda, nego da je uskrsnuo i da su ga vidjeli na raznim mjestima. To je Isusove učenike ohrabrilo; oni se okupljaju, oporavljaju od poraza i počinju propovijedati vjeru u Isusovo uskrsnuće.
Time se iz temelja izmijenila perspektiva njihova djelovanja. Za svoga života Isus je propovijedao skori dolazak Kraljevstva božjeg i potrebu pokajanja, a ne sama sebe kao Mesiju i Spasitelja. Ali u predodžbama njegovih učenika, nakon njegove smrti, njegova ličnost i djelatnost dobivaju posve nove dimenzije. Ta okolnost bila je bitno nov momenat kojim se kršćanstvo faktično rađa kao nova vjera. Postupnim misaonim radom, sim-bolizacijom i otkrivanjem novih, dubljih smislova u onome što je Isus govorio, sustavnim ugrađivanjem novih, filozofskih i teoloških koncepcija i tumačenja u temeljne zamisli o Isusovu životu, smrti i uskrsnuću, vršio se sustavni proces izdizan ja Isusove ličnosti od realne i tragične egzistencije jednoga od skromnih židovskih propovjednika i proroka do zamisli o Sinu božjem i ravnopravnoj ličnosti u nedjeljivome trojstvu vječnoga i svemoćnog Boga, stvoritelja i gospodara neba i zemlje.

Judin poljubac. Mozaik na zidu crkve S. Apollinare NUOVJ u Ravenni, oko 520.
To ljudsko djelo stvaranja kršćanske religije može se sažeti u niz etapa.

Da bi svoju vjeru u Isusovo uskrsnuće dokazali kao pouzdanu istinu s dalekosežnim teološkim značenjem, Isusovi su učenici svijetu oko sebe počeli objašnjavati razloge i smisao toga neobičnog događaja. Polemike i otpori njihovim uvjeravanjima zahtijevali su nove napore. Evanđelja i drugi pisani tekstovi već su veoma uznapredovala faza te apologetičke djelatnosti. Ona se nije zadržala samo u granicama palestinske sredine, nego se razvijala i van njezinih granica, u središtima židovske dijaspore, gdje ju nije kočila disciplina strogo židovskih naziranja. Na tlu šire, helenističke kulture prvobitno propovijedanje vjere u Isusovo uskrsnuće, združeno sa židovskim mesijaniz-mom, susreće se u raznim helenističkim i drugim misterijama o besmrtnosti, o drugome životu, sa soteriološkim religijama spasa u kojima spasitelji čovječanstva umiru i uskrsavaju da bi svojom smrću svojim vjernicima donijeli spasenje i vječni život.

Iz svih tih komponenata počela se stvarati kristološka legenda. Isusova smrt tumačena je kao događaj unaprijed određen božjom voljom i predviđen još u navještajima starozavjetnih proroka. On nije bio samo "učitelj" kako su ga njegovi učenici za života nazivali, nego Božji pomazanik grčki: Christos, od davnina Jahveovim obećanjima najavljivani Mesija. Samim time Isusova je povijesna ličnost sjedinjena sa svime onim što su starozavjetni tekstovi kazivali o Mesiji. Stalo se smatrati da će se Isus uskoro vratiti, a tada će započeti doba Kraljevstva božjeg.

Vjera u Isusovo uskrsnuće, mesijanstvo i ponovni dolazak među ljude odjeknula je među helenističkim Židovima iz dijaspore, koji su svake godine dolazili u Jeruzalem da svetkuju pashu, svojim mogućnostima da ju stope s helenističkom naukom o spasitelju koji pogiba za spasenje ljudi. Tim elementom vjera u Isusa kao židovskoga Mesiju odvojila se od judaičke religije. Pristalice proširenih zamisli o Isusu kao soteru spasitelju uskoro su se izdvojili iz prvobitnog skupa Isusovih učenika u Jeruzalemu. Formira

se zasebna zajednica "helenista" pod vodstvom sedmorice prvaka, dok hebrejski orijentirani Isusovi učenici ostaju kao temeljna organizacija pod vodstvom "dvanaestorice". Otad helenistički odvojak razvija veoma snažno djelovanje ističući svoju opoziciju Mojsijevu zakonu. No to je dovelo do osude i smaknuća njihova najistaknutijeg propovjednika, Stjepana, i do izgona helenista iz Jeruzalema. Njihov odlazak u velike centre heleniziranoga Istoka, u Aleksandriju, Damask, Antiohiju, Smirnu, Efez, Korint, Solun i drugamo unio je njihova shvaćanja u tamošnje židovske općine i među Nežidove koji su se osjećali privučeni židovskim monoteizmom i moralnim nazorima Staroga zavjeta tj. među tzv. prozelite i poluprozelite. Naročito je bio važan razvitak antiohijske skupine "helenista" u kojoj su bivši pogani uskoro postali većinom u zajednici Isusovih vjernika.

U antiohijskoj sredini vjerojatno više ni jedan vjernik nije osobno vidio Isusa, iako su svi podjednako vezivali svoje nade uz njega. Ali u njihovim predodžbama elementi židovskog mesijanizma sve su se više gubili ustupajući mjesto širem, općečovječanskom shvaćanju. Prvobitna vjera u njegov ponovni dolazak kojim će započeti postojanje kraljevstva božjeg na zemlji prerasta u vjeru u Kristovu smrt radi omogućavanja čovječanstvu da i ono, kao i sam Krist, uskrsne za život na drugome svijetu. Antiohijski kršćani nazivali su Isusa Kvrios Christos - Krist i Gospodin - a takav naziv, Gospodin, pridavao se među Židovima i bogu, Jahveu. Stoga je upotreba toga termina svjedočanstvo da su antiohijski kršćani Isusa ne samo shvaćali kao Spasitelja ili Sotera, nego su ga već izdizali na božansku razinu približavajući ga poštovanju koje se iskazivalo samome

židovskome bogu Jahveu. Time je Isus, nekadašnji navještač skoroga dolaska Kraljevstva božjeg, koji sama sebe nije nazivao ni Mesijom, ni božanstvom, nego je samo pozivao ljude da se za taj dolazak pripreme moralnim preporodom kako bi mogli biti dostojni da uđu u Kraljevstvo božje, naknadno, radom ljudskog umovanja, izdignut na putu divinizacije sve do njegove sličnosti s Bogom.

Veoma je vjerojatno da su antiohijski kršćani počeli naslućivati i daljnju, treću fazu u izgradnji kršćanske kristologije; da su, naime, Isusovu smrt tumačili kao smrt božanskog bića koje po unaprijed utvrđenom božanskom planu podnosi muku i smrt a zatim uskrsava, da bi tom smrću i tim uskrsnućem pružilo primjer i pokazalo put spasenja od ovoga svijeta zla u vječnome blaženstvu zagrobnog života. Takvim tumačenjima oni su izlazili ususret sredini u kojoj su propovijedali i omogućavali Grcima da shvate i usvoje židovskog Mesiju povezujući ga sa svojim zamislima o Soteru ili spasitelju. U isti mah, slom Isusove djelatnosti i njegova smrt na križu mogla se sada tumačiti kudikamo dublje, kao ostvarenje božje namisli radi spasenja ljudi.

U toj etapi razvitka kristologije u antiohijskoj se kršćanskoj općini kao pomagač njezina prvaka Barnabe pojavio Pavao iz Tarza kao ličnost prvobitno strana jeruzalemskoj općini i potomak romanizirane židovske obitelji. U njegovu rodnom gradu, na granici prema maloazijskom svijetu, živjelo je miješano grčko i rimsko stanovništvo, a bio je raširen kult lokalnoga boga Sandama koji je umirao spaljen, zatim uskrsavao i u obliku dima uzlazio na nebesa. Identifikacija s njegovom sudbinom činila je i vjernike sudionicima njegova uzašašća. Sinkretizam stapanje helenističkih i orijentalnih soterioloških shvaćanja s elementima judaizma i početnim oblicima ranoga kršćanstva Isusovih neposrednih i daljih učenika bio je temelj Pavlovih nazora i njegove djelatnosti.

-

31

Pavao je isprva bio žestok neprijatelj Isusovih sljedbenika, ali je teško podnosio terete i ograničenja Mojsijeva zakona. Upoznavajući kršćanstvo kao njegov gonitelj, on je iznenada shvatio da je učenje helenista moguće prihvatiti kao izlaz iz podjarmljenosti Mojsijevu zakonu. Svojom smrti i uskrsnućem taj je kršćanski Kyrios Christos zapravo Soter i Spasitelj koji nije naviještao neki nedefinirani dolazak božjega kraljevstva, nego svoju muku i smrt kojom je već faktično izvršeno spasenje ljudi i time ostvareno kraljevstvo božje, no ne na zemlji, kako su to očekivali Židovi, nego u van-svjetovnom božanskom kraljevstvu pravde i vječnoga blaženstva.

Pavlovo propovijedanje izazvalo je negodovanje u jeruzalemskoj općini kojoj su na čelu stajali Isusov učenik Petar i Isusov brat Jakov, pa se poslije tri godine Pavlove djelatnosti pokazalo potrebenim da Pavao ode u Jeruzalem i ondje opravda svoj nauk. Ali ondje je naišao na nerazumijevanje jer su tamošnji Isusovi sljedbenici sebe i dalje smatrali pripadnicima židovske vjere i nisu prihvaćali razvitak kristologije, postignut izvan Palestine. Sve do kraja Pavlova života jeruzalemska je općina gledala na Pavla kao na zastranjivača koji izopačuje autentičnu vjeru u Isusa i poriče Mojsijev zakon. Nakon prvoga dolaska u Jeruzalem, Pavao je onamo odlazio još dva puta u razmaku od dvadesetak godina oko 49. i 59-60. Prvi puta je radikalno raskrstio s Petrovom i Jakovljevom općinom i uporno ostao pri propovijedanju svoga shvaćanja o kršćanstvu. Nailazeći na svojim misionarskim putovanjima na ogorčeno neprijateljstvo Židova i kršćana koji nisu raskinuli vezu s judizmom, Pavao je stao propovijedati samo poganima, pri čemu je glavne pristalice stjecao iz redova sirotinje, pa čak i među robovima.

Ali prilikom svoga trećeg dolaska u Jeruzalem, Pavao je doživio slom. Na zahtjev jeruzalemske općine, kojoj je sada na čelu stajao Isusov brat Jakov, Pavao je izvršio javni obred pokajanja kojim je objavio svoje ponovno podvrgavanje Mojsijevu zakonu. No pravovjerni su Židovi ipak ishodili njegovo hapšenje, pa je nakon procesa koji je nad njim izvršen u Rimu, bio osuđen na smrt i smaknut 62. god.
Pavlovo učenje, izraženo u njegovim Poslanicama, iako insistira na Isusovoj soteriološkoj ulozi, samoga Isusa još uvijek smatra čovjekom, a ne božanstvom ili bogom. Ali budući da je njegova uloga spasitelja bila predodređena od iskona, on je u božjem duhu postojao od vazda. U tome smislu on je sin božji. Njemu je kao spasitelju povjerena sudbina čovječanstva, pa je on i zagovornik ljudski kod Boga. Svoju vlast nad opstankom ljudskog roda i nad njegovom sudbinom, Krist će, kad dođe kraj svijeta i preostane samo Kraljevstvo božje, vratiti u božje ruke, pa će Bog i opet izravno vladati nad preporođenim i produhovljenim čovječanstvom, spašenim od svojih grijeha i konačno izmirenim s božanstvom.
Time je konstantni proces Isusova izdizanja s razine njegova historijskog života u svojstvu proroka jedne male židovske eshatološke sekte prema božanskoj razini u Pavlovoj interpretaciji uznapredovao još dalje. Kršćanstvo se u svojoj povijesti za nešto više od tri desetljeća, od Isusove smrti oko 30. u n. e. do Pavlove smrti 62, izgradilo kao zasebna gnostičko-sote-riološka religija spasa, u kojoj je mentalno identificiranje vjernika s Kristovom iskupiteljskom smrti na križu spomoću nepokolebljive vjere u tu spasonosnu smrt donosilo spasenje.

Kristovo raspeće i Kristovo uskrsnuće. Rabulin Evanđelistar, 2. pol. VI. st.
Da bi to mentalno, duhovno poistovjećen je s Kristovom spasonosnom smrti učinio vidnim, Pavao je usvojio dva obreda: krst i "lomljenje kruha". Prvi od tih obreda obilježavao je stupanje u krug korisnika Kristove spasilačke smrti, a drugi je simboličkim primanjem Kristova tijela i njegove krvi u sebe ostvarivao fizičko sjedinjenje s Kristom i time jamčio udioniku u

tome činu istu sudbinu koju je imao Isus: tjelesnu smrt, ali i duhovno uskrsnuće u vječni život.
Rezultati Pavlove djelatnosti znače, dakle, znatan daljnji razvitak kri-stologije, započet u svijesti Isusovih učenika nakon njegove smrti. Polazeći od temelja helenističkog smjera u ranom kršćanstvu, Pavao je izgradio njegovu soteriologiju i eshatologiju sintetiziravši brojne elemente judaizma s gnostičkim i mističkim predođbama helenističkog istoka. Pri tom se izričito odvojio od propisa i prevlasti Moj sijeva zakona i formirao kršćanstvo kao zasebnu i samostalnu religiju spasa.
Nastanak kršćanstva ne iscrpljuje se samo Pavlovim udjelom u stvaranju njegovih obilježja i sastojaka. Uz paulinizam i njegove izravne nastavljače autore tzv. pseudopaulinističkih Poslanica postojali su i drugi, istovremeni smjerovi u oblikovanju kršćanskih vjerovanja, koji su suparnici pau-linizma i ponekad se razvijaju u oštroj borbi s njime. Iz svih tih komponenata kršćanstvo će se kao izgrađeno vjersko učenje formirati osebujnom sintezom tek na pragu srednjega vijeka, pri čemu će ono usvojiti ne samo paulinističke elemente, nego i brojne druge koji su u Pavlovo vrijeme bili takmaci, pa i protivnici paulinizma.

O postojanju nekoga drugoga i drukčijeg naviještanja evanđelja, s drukčijim Isusom nego što je bio njegov, izvješćuje već i sam Pavao u svojim poslanicama Galaćanima i Korinćanima. Među njima, isprva veoma utjecajni smjer jeruzalemske općine, koji je djelovao najprije pod vodstvom Petra, jednoga od "dvanaestorice", a zatim pod vodstvom Isusova brata Jakova i, kasnije, drugih Isusovih rođaka, a koji u povijesti religija nosi naziv "judeokršćanstvo", bio je razbit Titovim osvojenjem Jeruzalema 70. Težište razvitka kršćanstva otad u cijelosti prelazi na područja izvan Palestine.

Od osnovnih kršćanskih tekstova koje Crkva priznaje kao autentične, najstarije su Pavlove Poslanice. One su nastale između 50. i 60. god. u n. e. Evanđelja, Apokalipsa i Djela Apostolska nižu se otprilike od 75. do oko 150. u n. e., pri čemu njihovi tekstovi daju mogućnost da se prati rađanje kršćanske dogme nakon epohe Pavlovih poslanica. Tako je u vremenu između postanka Evanđelja po Marku oko 75 i ostalih evanđelja zamisao o božjem posinjenju Isusa postala za kršćanske stvaraoce vjerskog učenja nedovoljna. Proces izdizanja Isusa k prijestolju božjem napredovao je dalje, pa je stvorena zamisao da je on pravi sin božji; ali se pri tom činilo nedostojnim da mu se pripiše prirodno rođenje. Stoga je zamišljeno da ga je po Duhu Svetome čudesno začela Djevica Marija. U to se vrijeme povezuje i posljednja Isusova večera s učenicima prije njegova hapšenja i smaknuća sa simboličkim smislom židovske svetkovine pashe, koja je bila spomendan na izlazak Židova iz Egipta i žrtvu jagnjeta čijom su krvlju bila obilježena vrata židovskih kuća, da ih Jahve u svom gnjevu prema Egipćanima ne bi zatro. Kod Luke, kao najmlađega od sastavljača tzv. sinoptičkih evanđelja oko 100-110, ta se oproštajna večera s lomljenjem kruha i blagoslovom vina najzad već ustanovljuje kao sakramentalni obredni čin, koji ljudima pribavlja oproštenje grijeha. Zamisao o potrebi opraštanja ljudskih grijeha obilježava svu golemu uznapredovalost kršćanske teološke misli u usporedbi s Pavlovim vremenom. Za Pavla je za spasenje još bila dovoljna duhovna identifikacija svakog vjernika s Kristovom spasiteljskom smrću na križu. Na pragu II. st. n. e. pokazalo se već da se obećanje o skorom dolasku kraljevstva božjeg nije obistinilo. Valjalo je dalje živjeti, i poko-

ljenja su se zaista smjenjivala jedno za drugim, sa svim obilježjima realnoga ljudskog života. Isusovoj spasiteljskoj smrti stala se pripisivati moć ne samo da poslije smrti osigurava vječni život, nego da euharistijom, pričešću, već i u ovome životu može s grešnika istrti krivice zbog nevaljala života. Kre-postan i moralan život ostaje načelnim zahtjevom, ali i "grešnici" mogu svoja djela ispraviti pokajanjem i sakramentalnim uzimanjem Kristova tijela i krvi.

Sve te temeljne dogme: o božanstvenosti Isusovoj, o njegovu odnosu prema Bogu-ocu, o njegovu odnosu prema trećoj božanskoj osobi, o samome pojmu trojstva, o Isusovu bezgrješnom začeću, učenje o grijehu i opraštanju grijeha, o pretvorbi blagoslovljenog kruha i vina u pravo tijelo i pravu krv Kristovu, o pokori i pokajanju za grijehe, o načinu i podjelite-Ijima oproštenja koje se ljudima daje, kao i mnogi drugi elementi kršćanske religije u rađanju namrli su slijedećim stoljećima dileme, oko kojih su se sporile goleme snage tijekom posljednjih stoljeća antike i za trajanja cijeloga srednjega vijeka, a neke su vjerske dileme ostale utjecajne na svijest ljudi i političke snage njihova društva sve do 19. i 20. stoljeća.

Kršćanstvo nije počevši od svojih religijskih i dogmatskih zametaka dalje ostalo samo slobodno idejno i vjersko uvjerenje, nego se ono veoma brzo počelo organizirati kao institucija.
Prvobitna jeruzalemska općina živjela je u neprekidnom očekivanju ponovnog dolaska Isusova i početka Kraljevstva božjeg. U tome očekivanju živjeli su iz dana u dan, bez ikakva rada. Sve su svoje imanje združili i živjeli u zajednici imutka. U vezi s potrebom da se tim dobrima upravlja, pojavila se ustanova "dvanaestorice". Ali kroz peripetije eliminiranja "helenista" i slamanje Pavlova "zastranjivanja" formirao se u jeruzalemskoj općini dinastički, monarhijski tip organizacije pod vodstvom Isusovih rođaka. No taj razvitak prekinut je padom Jeruzalema i, najzad, potpunim pokorenjem Palestine poslije sloma posljednjega židovskog ustanka protiv Rimljana u tridesetim godinama II. stoljeća.
Paulinistička zamisao o organizaciji vjernika temeljila se na zamisli da su svi vjernici združeni vjerom u Krista u jedno mističko tijelo kome je glava sam Krist. Zbog toga nije moglo biti među vjernicima nikakve načelne razlike. Pa ipak, među njima su istaknutu ulogu imali pojedinci koje je obasjala milost božja harizma pa su stoga mogli djelovati kao propovjednici, učitelji i proroci. No oni nisu imali nikakve vlasti ni prava osim svoje propovjedničke djelatnosti.
Takva prvobitna, harizmatska organizacija crkvenih općina nije mogla ostati trajan oblik. Vjerovanje se ustaljivalo, a produbljivanje dogmi zahtijevalo je sustavan studij teoloških i filozofskih problema. Kršćani su sve više počeli strahovati od harizmata koji su iznosili nove dileme i ugrožavali već usvojena uvjerenja. A kako je vrijeme prolazilo, a svršetak svijeta nikako nije dolazio, pokazalo se nužnim da se sazda čvrsta organizacija općina, pouzdano utvrdi vjerski nauk i odrede njegovi autoritativni tumači i čuvari.
U takvim okolnostima harizmatsko vodstvo kršćanskih općina iščezava, a umjesto njega općine postavljaju izabrano vodstvo iz redova najuglednijih članova općine koje tekstovi nazivaju prezbiterima. Među njima sve istaknutiju ulogu dobivaju episkopi, upravnici imovinom općine, i đakoni, voditelji i služitelji pri vjerskim obredima. Daljnji razvoj sve odlučnije rezervira prezbiterima, biskupima i đakonima pravo na vršenje obreda kršćenje,

blagoslivljanje kruha i vina, čitanje molitvi, tumačenje vjerskih tajni. Time se svećenstvo odvaja kao zaseban sloj čuvara i tumača dogmi. Oni postaju duhovnim i administrativnim vodstvom općina i bore se protiv harizmata, naročito putujućih učitelja i proroka koji nisu bili vezani ni uz koju crkvenu organizaciju nego odgovorni samo svome osobnom "otkrivenju" i "poslanju". Već krajem I. st. javlja se zamisao o nepovredivosti biskupa i đakona, a njihov se autoritet brani tezom da su oni nasljednici apostola koji svoj autoritet izvode od Krista. Institucija svećenstva ima božansko podrijetlo i stoga njezin autoritet mora biti neosporan. Položaj biskupa unutar općine poprima obilježja poglavara koga treba slušati "kao što je Isus slušao Boga-oca". Oni postaju jedini tumači prave vjere, njeni braniči od krivovjerja i disciplinski odgovorni za djelovanje svećenstva i život članova svoje općine.
Usporedo s jačanjem svećenstva i biskupova autoriteta pojavljuje se uvjerenje da se spasenje postiže već i samim pripadanjem Crkvi i potpunim uklapanjem u nju. Postupno blijedi shvaćanje o nekoj individualnoj vjeri i neposrednom kontaktu svakoga vjernika sa Spasiteljem. Nužna je samo disciplina i pripadnost Crkvi koja pojedinca uklapa u kolektivnu vjeru i čini ga dijelom mističkoga tijela Kristova. Osnovni uvjet spasenja nije više samo vjera u Krista kao kod Pavla i identifikacija sa spasiteljskom tajnom Kristove

smrti i uskrsnuća, nego je bitna pripadnost crkvi, koja je jamstvo i uvjet spasenja, u smislu formule "izvan crkve nema spasa".
Takva shvaćanja bila su rezultat važnih promjena u klasnom sastavu kršćanskih općina i u općem stavu kršćanstva prema stvarnosti ovoga svijeta.
Kršćanske se općine na prijelazu u II. stoljeće više nisu sastojale samo od robova i siromaha; u njima raste broj imućnih ljudi, pa i robovlasnika, koji su imali i kršćane među svojim robovima. Iako je ideal skromnosti i siromaštva i dalje ostao službenim programom općina, ipak su i one same, kao zajednica kršćana, prikupljale znatnu imovinu. Umjesto opozicije i otpora svijetu nepravde, stvara se kult poniznosti i izmirenja sa stradanjima što ih donosi život potlačenih u klasnome društvu. Kako su sve nova i nova desetljeća dokazivala da dolaska Kraljevstva božjega nema, da je ono samo "u srcima ljudi" ili u božjem obitavalištu na nebesima, crkva se pretvarala u organizaciju kojoj je dosuđeno da živi i djeluje u stvarnosti postojećega društva. Ona je za sebe odabrala ulogu da se bori protiv opačina i ljudskih poroka, ali je i sama za tu borbu trebala sigurnost, oslonac i priznanje. Nije mogla ostvariti neki drukčiji svijet od onoga koji je postojao, ali se mogla truditi da ljude preodgaja za plemenitije međusobne odnose, za život bez grijeha, radi ulaska u Kraljevstvo božje nakon smrti. Činilo se da je za tu borbu korisno pridobiti javne vlasti i njihovu pomoć, utoliko više što je neprijateljstvo tih vlasti moglo uništiti začetke Crkve, pa čak je takvim uništenjem ne samo prijetilo, nego ga je u više navrata nastojalo i ostvariti.
Tako se kršćanstvo našlo u ambivalentnom položaju. Svojom biti i svojim programom ostalo je na strani obespravljenih i upornim zagovornikom dobrote i pravde. Ali u stvarnosti opstanka, ono se prilagođavalo poretku svoga vremena i više voljelo optirati za moć ovosvjetovne vlasti nego da se pretvori u nosioca revolucionarnih stremljenja protiv društvenog stanja i poretka i time izloži uništenju.
U toj dvostrukosti krile su se opasnosti i prednosti. Svojim etičkim intonacijama ono je ostalo privlačno za potlačene, kao i u vrijeme Isusovih

Propovjedi na Gori. Ali svojim nagovaranjem vjernika da se strpe i ne opiru zlu, čekajući nagradu za svoju bogobojaznost, patnje i odricanja u Božjem carstvu na nebesima, ono je pružalo šansu vlastodršcima da se njime posluže za pojačanje ugnjetavanja i ovjekovječivanje nepravednoga poretka na svijetu.
Crkva je, čini se, dala prednost perspektivi pridobivanja državnih vlasti u nadi da će spomoću njih kršćansku vjeru učiniti općom duhovnom svojinom i zatim dovesti do pobjede i svoja etička načela u praktičnom životu. Mnoga stoljeća koja su slijedila pokazala su da je dugotrajna borba za pridobivanje svjetovnih vlasti i za njihovo podvrgavanje crkvenim zamislima u različitim razdobljima povijesti zasjenila prvenstvenu važnost borbe za prvobitni model kršćanskih moralnih odnosa među ljudima.
Na putu prilagođavanja Crkve ustrojstvu društva u kome je postojala, važnu ulogu ima razvoj od biskupskog monarhizma u općinama ka stvaranju univerzalne crkve s jednim jedinim poglavarom na čelu.
Sistem monarhijske vlasti baskupa u pojedinim općinama potpunije se i snažnije razvio na istoku u borbi s harizmatima, judaizmom i poganstvom. Ali on se uskoro prenio i na Zapad, a posebnu je ulogu stekao u glavnome gradu Carstva, u Rimu, gdje su tradicije jedinstvene i vrhovne vlasti careva djelovale kao model. Kasniji crkveni pisci i redaktori

tek su naknadno u osnovne kršćanske knjige unijeli tezu da je prvim rimskim biskupom bio Petar i da je sam Isus vrhovničku vlast nad kršćanstvom predao upravo njemu kao svome namjesniku na Zemlji. Ni historiografskih ni arheoloških nepobitnih potvrda za tu tezu nema, pa se čini da treba smatrati da i sam njen nastanak pripada među nastojanja da se stvori sveopća crkvena zajednica s jednim jedinim vrhovnim poglavarom na čelu, koji će, kao i car, stolovati u političkom državnom središtu.

Organiziranje Crkve već je od prvih početaka monarhijskog episkopata pokazivalo težnju da se prilagodi strukturi političke vlasti, pa se teritorij jedne biskupije redovno poklapao s područjem jedne provincije. U daljnjem razvitku jača regionalna povezanost pojedinih biskupija, koja dolazi do izražaja naročito u održavanju regionalnih savjetovanja biskupa o zajedničkim problemima sinodi. Tako se u azijskim provincijama između 160. i 170. održava nekoliko sinoda u vezi s opasnim širenjem montanizma, frigijske harizma-tičke i asketske sekte koja je izbila kao protest protiv posvjetovljavanja crkve i prevlasti svećenstva nad vjernicima. Ali uskoro se pokazala potreba da se iznad razine provincijalnih i regionalnih sinoda organiziraju skupštine visokog svećenstva od općega značenja za cijelo kršćanstvo i da se vjerski autoritet centralizira. Kršćanstvo je u to vrijeme vodilo upornu borbu protiv kritika koje su mu upućivali poganski filozofi, protiv suparničkih te-ološko-kozmoloških zamisli gnosticizma, a u isto vrijeme i borbu za pridobivanje naklonosti državnih vlasti. Tako već od prve polovice II. st. kršćanski apologeti upućuju svoje obrambene spise carevima sa ciljem da opovrgnu optužbe kojima je kršćanstvo bilo obasipano i da ishode zakonsko odobrenje kršćanstvu da postoji i javno djeluje. Tu je dvostruku borbu bilo moguće voditi samo disciplinirano, s usmjeravanjem iz jednoga centra. Stoga je druga polovica II. stoljeća ujedno i doba afirmacije prioriteta rimskoga biskupa nad ostalim biskupima u Carstvu. To se prvenstvo naročito očitovalo kao ostvarena povijesna činjenica kad je u posljednjem desetljeću

toga stoljeća rimski biskup Viktor cijelome svećenstvu pod prijetnjom kazni i izopćenja nametnuo onakav način slavljenja svakogodišnjega spomen-dana na Isusovo uskrsnuće kako je to kao jedino ispravno zamišljala rimska crkva. Tako je Viktor krajem II. stoljeća već istupao kao poglavar kršćanstva i prvi faktični papa. Tijekom III. st. papinski je primat već bio učvršćena dogma.

Jedinstvu kršćanstva i jačanju njegova položaja u javnosti trebalo je da posluži i utvrđivanje tekstova koje će od mnogih što su kolali po kršćanskim općinama i pretendirali na jednaku vjerodostojnost cijela crkva obavezno priznavati kao autentične i kao pouzdan prikaz prave vjere. To eliminiranje neprihvatljivih spisa i utvrđivanje priznatih dovršeno je također krajem II. st. usvajanjem četiriju Evanđelja, jedne Apokalipse, jednoga povijesnog djela Djela Apostolska i 21 Poslanice Pavla iz Tarza i drugih autora, u svojstvu temeljnih vjerskih knjiga Sv. pismo Novoga zavjeta. Velik broj drugih evanđelja, otkrivenja i sličnih spisa odbačen je kao lažan i nevjerodostojan apokrifan. Ali u isto vrijeme cio je niz kršćanskih teološko-filozofskih pisaca "Crkveni oči" izgrađivao i tumačio dogme i crkvena shvaćanja, pobijajući naziranja poganskih filozofa i učenja koja su ocjenjivana kao krivovjerje, ali i prihvaćajući one teze koje su se mogle uklopiti ili čak koje su mogle ojačati sklop kršćanskog tumačenja svijeta i čovjeka. Među suvremenim učenjima koja su se, u okviru kršćanstva ili na njegovim rubnim područjima, protivila dogmama u epohi njihova učvršćivanja, najizrazitija su bila ona koja nisu mogla prihvatiti Isusovu jednakost s Bogom-Ocem. Takva su se učenja u biti

protivila završnoj fazi procesa kojim je Isusova ličnost s razine povijesno realnoga osnivača jedne židovske eshatološke sekte bila uzdignuta na razinu božanstva. Tako su pristalice monarhijanske ili ebionitske hereze s kraja II. st. tvrdili da su i Sin i Duh podređeni Ocu, koji jedini postoji oduvijek i vječno traje, dok su Sin i Duh samo oblici u kojima se Otac manifestira. Slična shvaćanja naučavao je početkom III. st. u Rimu Sabellius, tvrdeći da kod Isusa treba razlikovati dvije, oštro odvojene naravi: ljudsku i božansku, koja je emanacija jednoga jedinog božanstva te samo privremeno ulazi u ljudsko biće da bi ono izvršilo svoju misiju. Nadovezujući se na to shvaćanje, Sabelliusovi su učenici i nastavljači tvrdili da je Isus samo uzvišen čovjek u kome borave božji Razbor i njegova izrečena Riječ Logos, i ništa više. Taj isti spor, da li su Sin i Duh istobitni s Ocem, postao je početkom IV. stoljeća jezgrom arijanske hereze tj. učenja aleksandrijskog svećenika Arija, koje je rascijepilo tadašnje kršćanstvo i najzad bilo osuđeno na sveopćem crkvenom saboru koncilu u Nikeji 325. Ali prije nego što je arijanstvo konačno iskorijenjeno, ono je u trenutku svoga najvećeg ugleda, kad ga je odobravala i službena vlast u Carigradu, bilo preneseno u zemlje sjeverno od Crnoga Mora, među ondje tada nastanjene Gote, a od njih se proširilo drugim germanskim narodima, i, dok je arijanstvo u rimskome svijetu iščezavalo, ono se još nekoliko stoljeća održalo kod većine Germana predstavljajući jedan od bitno važnih političkih problema u državama što su ih Germani nakon Velike seobe naroda osnivali na tlu Carstva. Srodni sporovi oko istobitnosti triju božanskih osoba postali su jezgrom monofizitske hereze i drugih srodnih učenja u Istočnorimskome carstvu Bizantu a i sudbonosnom pojavom za teritorijalni integritet Bizanta u krizama arapske invazije. Jednakost Oca i Sina u od-

nosu prema Duhu, kao trećoj božanskoj osobi, teološki je temelj i konačnog raskola kršćanstva na istočnu i zapadnu Crkvu u IX. i XI. st., sa svim dalekosežnim posljedicama što ih je taj događaj imao.

Protivljenja crkvenim učenjima bilo je i na drugim osnovama. Jedna od bitnih bilo je njezino prilagođavanje klasnom društvu i poretku. Želeći da stekne službeno priznanje, Crkva je bila sve popustljivija prema porocima u životu vodećih slojeva društva, a na to su nepovoljno reagirali pokreti kao što su bili montanizam, novacijanizam i drugi. U skrajnjoj liniji, uvažavanju dobara ovosvjetovnog života protivili su se i gnosticizam i dualističke hereze, koje su osobito veliko značenje, nakon prvih zametaka u ranim stoljećima kršćanstva, stekle u mnogim zemljama Evrope u doba razvijenoga feudalizma. U razvitku svoje ideologije Crkva je dosegla prvi svoj vrhunac početkom IV. st. kad je Laktancijevom kristologijom bilo formulirano učenje o istobit-nosti triju božanskih osoba, a spasenje postalo uvjetovano vršenjem obreda i primanjem sakramenata koje podjeljuje svećenstvo. Ujedno, Crkva je svojim monarhističkim ustrojstvom hijerarhizirana, postavši time zagovornikom i braniocem autoriteta i poretka. Na taj je način postala prikladnom da svjetovna vlast shvati korist njena učenja za konstituirano društvo. Istovremeno, kršćanstvo je svojom velikom rasprostranjenošću među stanovništvom Carstva i svojom snažnom organiziranošću postalo realnom snagom koja je uspješno odoljela dvoipostoljetnom razdoblju povremenih progona, najžešćih u doba cara Dioklecijana. Godine 311, tadašnji je august car Galerije objavio edikt o toleranciji kojim je službeno odobrio slobodu vjerois-povjesti kršćana, uz preporuku da se mole svome bogu za dobro careva i države. Tome se crkva zaista i odužila. Već 314, svega godinu dana nakon što su carevi Konstantin i Licinije potvrdili Galerijev edikt, crkveni

sabor u Arlesu donosi odredbu po kojoj svećenstvo mora uskratiti pričest svakom onome vojniku koji dezertira sa svoje dužnosti; u isto vrijeme taj sabor dopušta kršćanima da vrše sve javne funkcije u državi, uz uvjet da ih u tome nadziru njihovi biskupi. Time je crkva sve svoje snage stavljala na raspolaganje državi i samu sebe definirala kao zaštitnika i nadzornika javne političke djelatnosti. Od 337. već su i gotovo svi carevi kršćani. Godine 356. donesen je zakon o zabrani svih poganskih kultova, a 380. je car Teodozije objavio edikt kojim je kršćanstvo priznato jedinom dopuštenom, državnom vjerom.

Svim takvim dostignućima na ideološkom, organizacionom i političkom području crkva se, uz rezultate razvitka privredno-društvenih odnosa u kasnoantičkom agraru i germanstvo koje se uputilo prema napuštanju svoga davnašnjega rodovskog ustrojstva, ulijeva u epohu ranoga srednjeg vijeka kao jedan od presudno važnih faktora u oblikovanju njegove neposredne životne stvarnosti.

II. EVROPA U DOBA VELIKE SEOBE NARODA

1. GOTI DO HUNSKE PROVALE

Sredinom I. stoljeća pr. n. e. dio je gotskog stanovništva napustio južnu Švedsku i prešao na ušće Visle protjeravši odonuda Rugijce. Tijekom narednog stoljeća oni su se širili s prvobitno zaposjednutih područja; pri tom su sebi podvrgli dio svojih zapadnih susjeda, Vandala, dok su druge potisnuli s njihovih boravišta, stupivši tako u bliži dodir sa svojim istočnim susjedima, Estima, precima kasnijih Prusa. Uskoro je proširivanje gotskih posjeda preraslo u kretanje prema jugoistoku, uzvodno uz tok Visle. Do-prijevši u sporom napredovanju do Dnjestra, sišli su u 2. pol. II. st. n. e., jedni njegovom lijevom, a drugi njegovom desnom obalom sve do ravnica sjevernog Pricrnomorja. Dolazeći kao osvajači, Goti su unijeli znatnu poremetnju među stanovništvo toga područja, Slavene, dakijsko-tračke Bastarne i sarmatske Roksolane i Alane. Neka su od tih plemena uzmakla na zapad pa su sudjelovala u valu kojim je to gotsko kretanje markomanskim ratom udarilo o granice Rimskoga carstva. Druga su plemena ušla s Gotima u široko rasprostranjen savez plemena s više ili manje izraženom podložnošću. Dolazak Gota i formiranje plemenskog saveza pod njihovim vodstvom onemogućio je otad i trgovačke veze Carstva s Baltičkim morem.

U prvoj polovici III. st. n. e. izvršilo se u Pricrnomorju konačno razdvajanje Gota na Istočne Gote ili Ostrogote i Zapadne Gote ili Vizigote. Granična crta među njima bila je obilježena približno tokom srednjega i donjega Dnjestra.

Odmah po konsolidaciji Goti su u pojedinačnim skupinama iz svojih boravišta na Dnjestru i Prutu počeli napadati granice Carstva. U drugoj polovici III. stoljeća, u vrijeme unutrašnje krize u Carstvu, oni uvelike prodiru preko donjeg Dunava, a preko Crnoga mora napadaju i maloazijske obale. Pred njihovim pritiskom Carstvo je već 257. povuklo legije iz Dakije, a romanizirano je stanovništvo u masama prebjeglo preko Dunava. No time granica nije postala sigurnija i provale su slijedile jedna za drugom sve do 269. kad su Goti zajedno sa svojim savezničkim plemenima u Meziji doživjeli težak poraz. Mnogi od napadača su izginuli, a velik broj zarobljenika naseljen je u svojstvu kolona u opustošenim dunavskim provincijama, dok je dio njih uvršten u rimske kohorte. Od tog poraza Goti se dugo nisu mogli oporaviti, pa njihovi masovni napadi na Carstvo prestaju za više od 60 godina. Otad oni pretežno ratuju protiv svojih susjeda, pa su Karpi i Bastarni pred njima izbjegli u Trakiju, gdje im je Carstvo dopustilo da se nasele,

dok su udarima na svoje susjede Burgunde, Vandale i Gepide utjecali na njihovo preseljavanje iz blizine gotskih napadača.
Novu pobjedu nad Gotima izvojštio je car Konstantin 332. u Panoniji, nakon čega je i opet mnogo Gota s niihovim saveznicima naseljeno na području Carstva, a i dijelovi germanskih plemena duž lijeve obale srednjeg Dunava privremeno su priznavali rimsko vrhovništvo, pa su tako gotski odredi sudjelovali u nizu bitaka što ih je carska vojska vodila sa svojim neprijateljima na Istoku.
Čini se da je to vrijeme relativnog mirovanja Gota oko sredine IV. st. bilo dokaz njihove unutrašnje konsolidacije. Vjerojatno je da u to vrijeme pada i pronalazak gotskoga pisma, runa, koje je nastalo pod utjecajem prčke i rimske pismenosti. Među njih se s Krima počelo širiti i kršćanstvo. Ali ono je osobito uznapredovalo kad je patrijarh Euzebije, koji je zaštićivao arijanstvo, oko 341. u pricrnomorsku Goti ju kao propovjednika poslao arijanskog svećenika Wulfilu, koji je i sam po podrijetlu bio Got. U Gotiji je Wulfila preveo Bibliju na gotski jezik, udarivši time temelje za daljnje širenje kršćanstva među Gotima, iako je tome širenju bilo i znatnih otpora. Posebno je za prevagu arijanstva kod Zapadnih Gota bio važan spor dvojice njihovih pretendenata na kraljevski položaj, pri čemu je slabiji od suparnika, Fritigern, zatražio i dobio vojnu pomoć od cara Valensa koji je bio arijanac. Primivši pomoć, on je primio i obavezu da zajedno sa svojim pristalicama prihvati arijanstvo.
Za razliku od burne ratničke djelatnosti Zapadnih Gota, povijest Ostro-gota u IV. stoljeću slabije je poznata. Znade se da je sredinom toga stoljeća njihovim kraljem bio Hermanarih. On je podvrgao sebi Herule, doseljene na obale Azovskoga mora, a i neka slavenska plemena na srednjem Dnjepru i gornjoj Visli. Na istoku, prema državi Alana, granicom njegova teritorija bio je Don, a na zapadu, prema Vizigotima, rijeka Dnjestar.
Tijekom IV. stoljeća i Ostrogoti i Vizigoti još su uvijek u izrazito rodovskom društvenom uređenju. Njihova rodovska aristokracija formirala se kao sloj prvaka, no još bez ikakve privatnovlasničke osnove toga prvenstva, iako je neosporno sve odluke donosilo vijeće prvaka, a narodna skupština ih je aklamacijom prihvaćala. Kraljevska se funkcija tek počinje izdvajati iz krila rodovske aristokracije i njezine se najuglednije porodice još među sobom bore za pravo na tu funkciju. Čini se da je taj razvitak do druge polovice IV. st. brže i dalje uznapredovao kod Ostrogota nego kod Vizigota.

2. HUNSKI NAPAD I POČETAK SEOBE GOTA

Kineski izvori prate povijest Huna još od III. st. pr. n. e. Ali taj je no-madsko-stočarski i ratnički narod turkmensko-mongolskog podrijetla postao važan faktor za srednjeazijski i istočno-evropski prostor tek od sredine II. st. u n. e., kad ih je iz njihovih boravišta na Dalekom istoku počela potiskivati snažna država njihovih istočnih susjeda, tunguškog naroda Sien-Pi, a sa juga Kina dinastije Han. Uzmičući prema Zapadu, oni su se prelili preko Srednje Azije i početkom III. st. n. e. prodrli u evropsku Sarmatiju gdje su

u dugotrajnim borbama do sredine IV. st. konačno pokorili glavninu Alana odbacivši pri tome dio njih daleko u Panoniju, na područje između gornje Tise i Dunava. Time su Huni zaposjeli sve područje do Dona i Kavkaza. Uskoro zatim napali su Ostrogote. Oni su se kraće vrijeme odupirali, ali kad je njihov kralj Hermanarih uvidio da ga saveznici počinju napuštati i da je hunska pobjeda neizbježiva, izvršio je samoubijstvo 370. Njegov nasljednik poginuo je u borbi protiv združenih Huna i Alana, nakon čega se dio Ostrogota

pokorio, a dio njih se povukao na zapad, na obale srednjega Dnjestra, smjestivši se uz tu rijeku, sjevernije od Vizigota. Ali Huni su ih napali i u novom boravištu. Upoznavši snagu neprijatelja koji je uporno podjarmljivao njihove srodnike, glavnina Vizigota, ugrožena na svom području od donjeg Dnjestra do donjeg Dunava, donijela je odluku da se okani borbe i zatraži utočište na rimskome tlu, južno od Dunava. S odobrenjem cara Valensa Vizigoti su podjesen 376. prešli Dunav kod Silistrije. Uskoro im se pridružio i dio onih Ostrogota i Alana što su pred Hunima izbjegli na zapad. Vjerojatno ih je u svemu moglo biti oko 50.000.

Doseljenje Vizigota i njihovih saveznika na tlo Carstva bio je prvi slučaj naseljavanja jedne velike barbarske cjeline na državnom području na temelju ugovora s carskom vlasti. Već su se i prigodom prijašnjih sukoba s rimskom državom različiti fragmenti germanskih plemena ondje naseljavali u svojstvu kolona i profesionalnih vojnika, ili su novačenjem u germanskim zemljama unajimani u rimsku vojsku, što je redovito završavalo pri-lagođavanjem došljaka novim uvjetima i skorim stapanjem s rimskom civilizacijom. Naprotiv, Vizigoti su naseljeni kao etnička cjelina, s potpuno određenim pravnim statusom. Njihova je zadaća bila da kao samostalna vojna cjelina ratuju u sastavu rimske vojske i da brane granice države. Za tu službu dobili su cjelovito područje za naseljavanje u zemljama uz donji Dunav koje su u dotadašnjim ratovanjima veoma opustjele.

Za razliku od glavnine Vizigota koja je prelaskom na područje Carstva izbjegla podjarmljivanje od strane Huna, Ostrogoti su pretežnim dijelom bili primorani da im se pokore. Već krajem IV. stoljeća Huni su prešli Kar-pate i prenijeli političko središte svoje države, koja se prostirala sve do donje Volge, u Panoniju. Tu su pokorili onaj dio Ostrogota i Alana što su nakon Hermanarihove smrti bili uzmakli prema zapadu. U Panoniji, Da-kiji i na sjevernom Pricrnomorju pod njihovom je vlašću u prisilnom plemenskom savezu boravio cio mozaik germanskih, istočnoslavenskih i drugih slavenskih plemena i naroda, ostavši u toj podložnosti sve do početka druge polovice V. stoljeća.

3. SEOBA VANDALA, ALANA, SVEVA I DOSELJENJE BURGUNDA NA RAJNU

Vandali su u I. st. pr. n. e. boravili na srednjoj i gornjoj Odri. Krajem toga stoljeća na tom su području razvrstani i izdiferencirani kao dvije skupine: Šilinzi, na srednjoj Odri, i njihovi jugoistočniji susjedi, Hasdinzi. Ali dolazak Gota u I. st. n. e. na ušće Visle poremetio je te odnose. Najprije su Goti s donje Visle potisnuli Rugijce u istočno Pomor je prisilivši time Burgunde da se

Kretanje germanskih naroda u velikoj Seobi naroda.

OPIS KARTE

GOTI:

Iz južne Švedske dolaze na ušće Visle; odatle oko 150. kreću na sjeverne obale Crnoga mora. Tu se razdvajaju na istočne ili Ostrogote i zapadne ili Vizigote. Razgraničava ih Dnjestar.

OSTROGOTI:

Napadnuti od Huna, glavninom potpadaju pod njihovu vlast. Povučeni preseljenjem Huna u Panoniju, ondje borave do propasti hunske države, nakon Atiline smrti. Nakon toga njihova glavnina provaljuje na istočni dio Balkana. Otuda, po odluci cara Zenona, 489. dolaze u Italiju i ondje osnivaju kraljevstvo koje je potrajalo do 555.

VIZIGOTI:
Uzmiču pred hunskom opasnošću u Trakiju i Meziju, nakon 395. prelaze u Zapadni Ilirik. Od početka 5. st. napadaju Italiju, 410. osvajaju i pustoše Rim, dopiru do Kalabrije, ali se vraćaju duž zapadne obale Apeninskog poluotoka, prelaze u Galiju i dobivaju status federata, pravo da se nasele u Akvitaniji. Ratuju protiv Vandala u Hispaniji, a poslije 507. potpuno se povlače na Pirenejski poluotok zadržavši Septimaniju gdje se njihova država očuvala do arapskog osvojenja 711.
VANDALI, ALANI, SVEVI:
Vandali-Silinzi polaze sa srednje Odre uzmičući pred Gotima na gornju Odru u Šlesku, a Vandali-Hasdinzi na gornju i srednju Tisu. Potkraj 3. st. Šilinzi odlaze na zapad, niz Majnu, a potkraj 4. st. Hasdinzi povlače iz međurječja Tisa-Du-nav Alane i s područja češke i Sveve, pa zajedno sa Šilinzima krajem 406. prelaze Rajnu, 409. napuštaju Galiju i na Pirenejskom poluotoku osnivaju 4 kraljevstva: Svevi u Galiciji, Hasdinzi jugoistočnije od njih, Šilinzi u Betiki a Alani na jugozapadu i jugoistoku Poluotoka. Pod pritiskom Vizigota, Šilinzi su pretežno uništeni, a ostatak Vandala s Alanima 429. prelazi u Sjevernu Afriku. Njihova država ondje održala se do bizantskog osvojenja 534.
BURGUNDI:
Pri dolasku Gota na ušće Visle, Burgundi se povlače prema donjoj Odri, a otuda se probijaju prema ušću Majne, prelaze na lijevu obalu Rajne. Tu im je prvo boravište oko VVormsa. Za zasluge u ratu protiv Atile dopušteno im je da se presele u Savoju, južno od Ženevskog jezera. Poslije propasti Zap. rim. carstva, osvajaju područje oko Lyona i sežu na jug sve do Provanse. Tu se njihova država održala sve do pada pod vlast Franaka 534.
FRANCI:
Salijski Franci, s donje Rajne, oko 357. zaposjedaju Toksandriju. U 1. pol. 5. st. dopiru do Somme, naseljeni kao rimski federati. Deset godina nakon propasti Zap. rim. carstva, preotimaju od namjesnika Svagrija područje do Loire, od 496. zaposjedaju zemlje Alamana, nakon 507. Akvitaniju osim Septimanije, a 534. pripajaju svojoj državi Burgundiju.
LANGOBARDI:
Polazeći s danskih otoka, na evropskom su kopnu isprva, na donjoj Odri, zapadni susjedi Vandala, uzmiču prema donjoj Labi, zatim i dalje, prema jugoistoku, preko Moravske u Zapadnu Panoniju, gdje su susjedi i protivnici Gepida; ali nakon dolaska Avara u istočnu Panoniju 567, Langobardi sele u Italiju.

smjeste južnije, uz rijeke Notec i Varta, u zapadnoj Poljskoj. Zatim Goti napadaju i Vandale. Jedan dio njih, Šilinge, potisnuli su dublje u Šlesku, gdje oni ostaju sve do III. st. n. e., a druge, Hasdinge su pri svom kretanju na jugoistok razbili na nekoliko fragmenata. Manjinu su sa sobom povukli prema Crnom moru, dok su preostali izbjegli u sjeveroistočnu Panoniju, na područje od gornje Tise do rijeke Maroš, gdje im je Carstvo odobrilo status federata.
Šilinzi su ostali u Šleskoj sve dok nije u sedamdesetim godinama III. st. daljnje kretanje Burgunda razbilo i njihovu cjelinu ponijevši jedne od njih na Zapad, prema rijeci Majni, dok se drugi dio Šilinga pridružio Hasdinzi-ma u Potisju.
Krajem IV. stoljeća, pokrenuti uzmakom Gota ispred Huna, Hasdinzi s pridruženim dijelom Šilinga odlaze iz Potisja na zapad, povlače sa sobom sarmatske Alane koji su boravili u ravnicama između srednje Tise i Dunava, pa se sav taj konglomerat upravlja

uzvodno uz Dunav, u Norik i Reci ju, gdje ih je rimski vojskovođa Stilihon privolio da stupe u službu Carstvu. Ali već 406. oni su krenuli dalje, prema Galiji, povukavši sa sobom dio Sveva Kvade iz Moravske i Markomane iz Češke.
Dotle su Burgundi već doprli do ušća Maj ne u Rajnu i ondje se kao saveznici Rima smjestili sjeverno od Alamana koji su još oko 260. zaposjeli rimske Agri decumantes.
Vandali, Alani i Svevi napredovali su prema Galiji najverojatnije rimskom vojničkom cestom koja je preko Augsburga i Heidelberga vodila na Mainz, gdje su rimske granice branili Franci. Poslije teških borbi Vandali su probili tu barijeru, pa su posljednjega dana 406. njihove prve čete prešle Rajnu. Pri tome im se pridružio onaj dio Šilinga što su već prije s Burgundima doprli do Rajne, a u prvi mah za njima su pošli i Alamani i Burgundi. Ali naknadnim sporazumom sa Carstvom, Alamani su se vratili na Dekumantska polja, a Burgundi su se zadržali na lijevoj obali srednje Rajne, oko Wormsa. To im je boravište postalo prvom postojbinom na tlu Carstva, a tu su oko 416. već primili arijansko kršćanstvo.
Vandali, Alani i Svevi prelili su se tijekom 407. po cijeloj Galiji pljačkajući i sukobljavajući se s nevelikim otporom rimskih odreda. Iscrpivši pašnjake, oni su podjesen 409. prešli Pireneje i dvije godine lutali Hispani-jom, a zatim su sa rimskom vlasti sklopili ugovor o naseljavanju. Hasdinzi i Svevi smjestili su se u Galiciji, Šilinzi u Betiki, a Alani razdvojeno, u Lu-sitaniji i Kartaginskoj provinciji.
Godine 416. pojavio se u Hispaniji vizigotski kralj Valija, na čelu svoga naroda koji je u međuvremenu prokrstario Balkanom, Italijom i stigao u Narbonsku Galiju, gdje su Goti prihvatili status federata i preuzeli obavezu da za rimsku vlast vojuju protiv Vandala, Alana i Sveva u Hispaniji.
Vizigoti su najprije napali Šilinge, koji su u tim borbama gotovo potpuno istrijebljeni. Njihovi su se preostaci pridružili Hasdinzima. No Rim se bojao prevelikih uspjeha Vizigota u Španjolskoj, pa je Valija već 418. opozvan. To je Hasdinge i Sveve spasilo od uništenja. Ali oni odmah zatim počinju ratovati među sobom. U tome su Svevi dobivali pomoć od rimske vojske, a Hasdinzi i Alani su se združili pod vodstvom zajedničkoga kralja i postupno, u borbama s rimskom vojskom proširili na cio jug Hispanije. Najzad, iscrpljeni tim borbama, oni 429. donose odluku da se preko Gibraltarskog tjesnaca presele u Sjevernu Afriku. U to je vrijeme njihovim kraljem bio Gajzerih, a Alanovandala je bilo u svemu oko 80.000, od čega do 20.000

za rat sposobnih muškaraca. Sjeverna Afrika ih je privlačila svojom plo-dnošću koja ju je učinila jednom od žitnica Rima.
Na ozbiljniji otpor Alanovandali su naišli tek u Numidiji istočni Alžir, ali su ga brzo skršili. Održalo se još samo nekoliko jakih utvrđenja. Budući da nisu imali ratnih sprava da ih osvoje, pristali su na nagodbu i s rimskom vlašću sklopili ugovor o svome federatskom položaju 435. Međutim, čim su se konsolidirali zavladali su zemljom kao nezavisni gospodari, a njihova je vojska 439. osvojila i glavni grad provincije, Kartagu. Kad je 441. propao pokušaj Carstva da vojnom ekspedicijom iz Italije primora Alano-vandale na pokornost, sklopljen je 442. konačni mir kojim je Carstvo predalo osvajačima suverenu vlast u svim sjeveroafričkim provincijama sve do Tripolitanije.
Lakoća kojom su Alanovandali preoteli Rimu tako dragocjena područja zasnivala se na dvostrukoj slabosti rimske vlasti u tim zemljama. Teški poreski režim i bezobzirna eksploatacija kojom je veliki zemljoposjed tlačio široke slojeve stanovništva okrenuli su

simpatije stanovništva prema osvajačima, za koje se znalo da žive u rodovskome društvu, bez privatnog vlasništva na zemlju. Usto je ista kategorija žiteljstva pristajala uz vjersku sektu donatista po začetniku, svećeniku Donatu koja se žestoko borila protiv posvjetovljenja crkve. Svećenstvo je, naime, prepuštajući se uživanju materijalnog blagostanja i povlaštenog položaja u društvu odnemarivalo prvobitne nazore kršćanstva o etičkoj vrijednosti siromaštva i suzdržljivosti. Stoga su donatisti proglašavali nevaljanim svaki vjerski čin nedostojnih svećenika i time dolazili u ogorčene sukobe i sa crkvom i sa svjetovnom vlašću. Opozicija Alanovandala prema službenom kršćanstvu jer su i oni, kao i Goti, bili arijanci učinila ih je bližima za pripadnike pobunjene sekte od episkopalnoga svećenstva.

Usprkos tome, Alanovandali su uskoro po svome doseljenju razočarali nade koje su uz njihov dolazak bile povezivane. Njihova evolucija učinila ih je baštinicima poretka protiv kojega su se borili.

Prema podacima što su se o njihovu kretanju kroz Evropu sačuvali, čini se da je u njih, za vrijeme njihova boravka u Potisju, prevladavalo slično privredno i društveno uređenje kao kod zapadnih Germana u Cezarovo doba. Ali njihovo je osvajačko kretanje dovodilo do važnih promjena. U osnovi, rodovsko se društvo očuvalo, ali se ono prilagodilo ratničkoj, decimalnoj organizaciji s podjelom na vojničke stotnine i tisućnine. Vojni zapovjednici izdvajali su se kao sloj aristokracije kome je na čelu bio kralj. On je predsjedao narodnoj skupštini, bio ratni vođa i najviši sudac. Iako se uloga narodne skupštine održavala sve do pokoren ja Afrike, te još uvijek ona odlučuje i o seobama i o ratnim pothvatima, kraljevska vlast odlučno potiskuje utjecaj naroda i pretvara se u monarhijski režim koji se oslanja na vojnu aristokraciju.

Po doseljenju u Afriku Alanovandali se naseljavaju u rodovskim zajednicama, ali kraljevska vlast preuzima carske domene, aristokracija veleposjede svjetovnih velikaša, a arijanska crkva znatne komplekse imanja što su pripadala katoličkoj crkvi. Takvim uklapanjem u zatečene posjedovne odnose kraljevska vlast i vojna aristokracija preuzimaju s osvojenim zemljo-posjedima i zavisnu radnu snagu, kolone i serve, i stupaju na mjesto ekspro-priranih Rimljana. Samim time, kraljevska vlast i alanovandalska rodovsko--ratnička aristokracija mijenjaju svoj društveni status. Umjesto dostojan-

Mozaik vandalskog veleposjednika na konju kako odlazi iz svoje villae. Kartaga, oko 500.

stvenika rodovskoga društva, oni postaju velikim zemljoposjednicima. Na taj se način uklapaju u razvitak dotadašnjih klasnih odnosa koji se mijenjaju pretvarajući se u oblike eksploatacije koji su vodili prema feudalizaciji.

Povijesne okolnosti nisu, međutim, dopustile Alanovandalima da u tome razvitku dopru daleko. Oni su doduše svoju državu znatno ojačali i čak svoje posjede proširili novim osvajanjima. Zauzeli su zapadnomediteranske otoke: Sardiniju, Korziku i Baleare i oko polovice V. st. postali velikom pomorskom silom. Godine 455. uspjeli su čak naglim prepadom prolazno osvojiti Rim, pri čemu su ga neobuzdano opljačkali po čemu je razornost njihova napada postala temeljem za pojam vandalizma, iako njihova pustošenja nisu bila gora od mnogih drugih, u različitim povijesnim vremenima. Alanovan-dali su osvojili i Siciliju, ali su je 476. uz obavezu da dobivaju godišnji danak ustupili

germanskom vojskovođi Odoakru koji je te iste godine s prijestolja zbacio posljednjega zapadnorimskog cara, Romula Augustula.
Ali svega šezdesetak godina poslije toga unutrašnji politički, klasni i vjerski razdori učinili su alanovandalsku državu dovoljno slabom da 534., kao prva od barbarskih država na tlu Zapadnorimskoga carstva, postane žrtvom Justinijanova vojno-političkog plana o obnovi jedinstvene vlasti u svim pokrajinama koje su u Konstantinovo doba bile u granicama rimske države.

4. SEOBA VIZIGOTA I TOLOZATSKO KRALJEVSTVO

Vojni i politički Uskoro po dolasku Vizigota s pridruženim fragmentima slijed događaja drugih plemena na područje Carstva 376 oni su zapali u nesuglasice s državnom upravom. Vlasti im nisu uredno dostavljale dogovorene kontingente hrane, a i njihovo naseljavanje u istočnom dijelu Donje Mezije nije se ostvarivalo bez smetnja. Stoga je već 377. došlo do pobune Gota i njihove pobjede u sukobu s vojskom tračkoga vrhovnog zapovjednika Lupicinija. Sad su barbari mogli nesmetano prijeći gorje Balkan. Pridružili su im se i mnogi odbjegli robovi i trački rudari. Harajući pri svom napredovanju, Goti su doprli duboko u Tesaliju i čak do zidina Carigrada. Da im se odupre, car Valens je okupio jaku vojsku od oko 30.000 ratnika, većinom germanskih najamnika, ali je rimska vojska kod Hadrianopola 9. VIII. 378 pretrpjela katastrofalan poraz, pri čemu je poginuo i car Valens. Poslije neuspješnog pokušaja Gota da zauzmu i sam Carigrad, njihova se vojska raspršila u pojedinačne odrede koji su se razišli u potrazi za plijenom po cijelome Balkanu, sve do Julijskih Alpa.
U veoma teškim okolnostima, preživjeli car Gracijan postavio je za svoga suvladara vojnog zapovjednika Mezije, Teodozija, prepustivši mu obračun s Gotima, dok je on sam bio primoran braniti granice na Rajni. Ali doznavši za Teodozijeve pripreme, Goti su u hitnji okupili svoje odrede, pa su i novome caru nanijeli težak poraz u okolici Soluna, nakon čega su se i opet rasuli pljačkajući po Makedoniji i Tesaliji. Ipak, poslije dužih pregovora, Carstvo je najzad 382 s Vizigotima sklopilo mir i odobrilo im da se nasele u Donjoj Meziji kao kompaktna etnička masa, a ne raspršeno kao hospites, po ključu tercije, na imanjima veleposjednika. Na tom području bila im je dužnost da brane državne granice, a povrh prava na naseljavanje dobivali su od države i stalan godišnji supsidij. Na novostečenom području Vizigoti su se počeli baviti zemljoradnjom. Ali njihova primitivna agrarna tehnika bila je uzrokom što im je dobiveni teritorij uskoro postao nedovoljan. Poslije smrti cara Teodozija 17. I. 395, kad se zbog podjele Carstva na Istočno i zapadno činilo da je vlast oslabila, Vizigoti su se pobunili i krenuli prema Carigradu ali ih je od opsade novcem odvratio pretorijanski prefekt Istočnoga carstva Rufin. Na njegov nagovor Vizigoti su otišli da za sebe preotmu Istočni Ilirik, koja je oblast pri diobi Carstva bila priznata Zapadnom carstvu. Magister militum Zapadnoga carstva Stilihon prisilio ih je međutim da se vrate u Donju Meziju Dobrudu. Ali kad je uskoro zatim Istočnorimsko carstvo nasilno preotelo Zapadu Istočni Ilirik, između obje rimske države zavladalo je ogorčeno neprijateljstvo. U takvim okolnostima Vizigoti su napustili Meziju i strahovito pustošeći zaposjeli Epir. Budući da ih nije bilo moguće otjerati, Istočno im je carstvo službeno odobrilo naseljenje u Epiru, a njihovu je kralju Alarihu dodijelilo naslov vrhovnog vojskovođe za Ilirik. Time je Alarih dobio mogućnost da odlično naoruža svoje sunarodnjake, pa je zatim poduzeo da svoju zapovjedničku vlast afirmira i u Zapadnom Iliriku. Budući da su Sjevernu Italiju na svom kretanju prema zapadu u to vrijeme ugrožavali Alani i Vandali oko 401, Vizigoti su se preko Srijema,

Savske Panonije, Emone i Hrušice uputili onamo nadajući se da će se moći okoristiti teškoćama Rimljana. Kroz

Stilihon. Bjelokosni diptih s kraja V. st.
Padsku nizinu doprli su do Milana i Torina, ali ih je Stilihonova vojska potisnula prema jugu, u Apeninske gorje, i primorala na pregovore. Sklopljen je sporazum po kome su se Vizigoti mirno povukli u Istru i Dalmaciju; a kad su 403. još jednom pokušali napad, suzbijeni su i drugi puta, ali su sada svojim boravištem učinili Savsku Panoniju. Treću priliku pružio im je veliki prodor germanskih plemena pod vodstvom Radagaisa preko Alpa u Italiju 4056. Budući da je bilo nemoguće uspješno ratovati na dvije strane, Stilihon je na dvoru predlagao da se novcem kupi mirno držanje Gota. Ali Stilihon je, kao German po podrijetlu Vandal, bio nepoćudan dvor-skome krugu oko zapadnorimskoga cara Honorija. Optuživali su ga da se namjerava vojnom silom koja se u tadašnjem Carstvu sastojala gotovo isključivo od germanskih plaćenika okoristiti da svoga sina oženi carevom kćerkom, a također i da je u tajnom sporazumu s Alarihovim Vizigotima.
50
l
Na toj osnovi on je osuđen i smaknut 408 a smjesta nakon toga izvršen je velik pokolj barbarskih vojnika po cijeloj Italiji. Izvori obavještavaju da ih se do 30.000 spasilo bijegom u Alarihov tabor u Noriku.
Takvi događaji poslužili su Vizigotima kao opravdanje za kaznenu ekspediciju protiv rimskih vlasti. Prodrli su u Italiju i treći puta i podjesen 408. doprli do Rima. Opkolivši ga prisilili su Rimljane glađu da im plate golemu otkupninu, pa su se zatim povukli u Toskanu. Na tom putu posvuda su im se pridruživali odbjegli robovi i koloni. A kad nisu uspjeli ostvariti svoje uvjete za konačni mir i povlačenje iz Italije, Vizigoti su po drugi put opkolili Rirn, u kom je uskoro zavladala glad. Ali i ovaj put je opsada prekinuta jer su Rimljani koncentrirali jake odrede u Ravenni, kamo se bio sklonio i car Honorije, pa su Vizigoti ondje morali angažirati sve svoje snage. Novi pregovori završili su i opet neuspjehom, poslije čega je slijedila treća opsada Rima. Ovaj puta grad je pao 410, a vizigotska ga je vojska puna tri dana temeljito pljačkala. Napustili su grad ponijevši golem plijen. Među zarobljenicima bila je i careva sestra Placidija.
Pošavši prema jugu, Vizigoti su namjeravali preko Sicilije prijeći u Afriku i ondje osnovati svoju državu. Ali na jugu Italije Alarih se razbolio i krajem 410. umro sahranjen je kod Cosenze, u dnu rijeke Busento, koju su radi ukopa privremeno skrenuli s njezina toka, a novim je vladarem postao njegov rođak Ataulf. Pod njegovim vodstvom Vizigoti su se duž zapadne obale Italije vratili na sjever, prešli Alpe preko prijevoja Montgenevre, zapadno od Torina, i upali u Galiju. Tu se Ataulf oženio Placidijom i objavio da želi snage svoga naroda staviti u službu Carstva. Kad je to Honorije odbio, Vizigoti su prešli u Hispaniju, u namjeri da na području Barcelone osnuju svoju državu 415. No tada je umro Ataulf, a kraljem je postao Vali-ja. On je isprva namjeravao preko područja Alana i Vandala-Silinga prijeći u Afriku, ali je za tu svrhu nedostajalo flote, pa nije preostajalo nego pregovarati s Rimljanima. Sporazum je postignut, pa su Vizigoti morali primiti obavezu da će vratiti carevu sestru i očistiti Hispaniju od Vandala, Alana i Sveva. Za to su imali dobiti izobilno hrane, ali je pitanje njihova naseljavanja ostalo otvoreno.

Ostvarujući primljenu obavezu, Vizigoti su najprije napali Šilinge u Betiki, pa su ih gotovo potpuno uništili. Zatim su se oborili na Alane. U tim borbama broj Alana se tako smanjio da su odlučili da se sjedine s Hasdin-zima. Ali prije nego što je započela slijedeća etapa ratovanja, protiv Hazdin-ga i Sveva, Rimljani su se uplašili pretjeranog porasta moći Vizigota, pa je namjesnik Galije Konstancije, 418. opozvao Valiju sa zadatka i njegovu narodu odobrio da se naseli u svojstvu federata u zapadnoj polovici među-rječja Loire i Garonne Aquitania secunda.
Još prije nego što je taj ugovor bio proveden u život, Valija je umro, a kraljem je postao Teodorih I. Već u početku njegove vladavine Vizigoti su se faktično naselili na novostečenom području, a njihov je kralj postao vojnim zapovjednikom četa što su ih Vizigoti bili dužni stavljati na raspolaganje Carstvu. Njegove su se kraljevske kompetencije odnosile samo prema njegovu narodu, a nad rimskim stanovništvom u provinciji u kojoj su se Vizigoti naselili njihov kralj nije imao nikakvih prava.
To se stanje izmijenilo daljnjim vizigotskim vojnim pothvatima u svrhu proširenja njihova područja. Provinciji Aquitania secunda uspjeli su oružjem pripojiti samo sjeverozapadni ugao Narbonnske pokrajine s gradom

Tolosa Toulouse, ali im je pri tom cio njihov posjed priznat kao autonomna oblast u kojoj je Teodorih mogao razvijati samostalnu zakonodavnu i upravnu djelatnost.
Želeći kompenzirati svoje nevelike ratne uspjehe prema rimskom teritoriju u Galiji, Vizigoti su sklopili savez sa Svevima, koji su nakon odseljenja Alanovandala u Afriku 429 stali proširivati svoje posjede u Galiciji. Sad su i jedni i drugi, združenim snagama počeli potiskivati vlast Rimljana na Pirenejskom poluotoku.
Ali uto je svim suparničkim snagama zaprijetila zajednička, hunska opasnost.
Početkom V. st. Huni su ojačali svoju državu kojoj je središte vlasti bilo u Panoniji, no koja se prostirala od Volge, preko južne Rusije, Rumunjske, Ugarske i Čehoslovačke sve do južne i srednje Njemačke. Tu su pod hunskom vlašću živjela mnoga sarmatska, slavenska i germanska plemena: Hazari, Anti, Alani, Ostrogoti, Gepidi, svevski Kvadi i dr. Od 445. kraljem Huna je nakon ubijstva njegova brata Blede postao Atila. Njegovi su odredi ratovali sa svima susjedima, a naročito su često duž veoma otegnutih granica napadali Istočnorimsko carstvo, primoravši ga da Atili plaća težak godišnji danak.
Iza smrti istočnorimskoga cara Teodozija II. 450, oba su cara, istočni i zapadni, složno odbili plaćanje tributa i druge Atiline zahtjeve on je od Zapada tražio da se sestra cara Valentinijana III. uda za njega i donese mu pola carstva kao miraz, pa je to Atili dobro došlo kao povod ratu. Početkom 451. hunska je vojska, pojačana odredima mnogih podložnih plemena, pošla prema Galiji u namjeri da je pokori pa da zaobilazno, preko zapadnih obronaka Alpa, provali u Italiju. Rajnu su prešli nizvodno od Mainza. Do presudnog sukoba došlo je 20. VI. 451. na ravnici zvanoj Campus Mauriciacus, 7 i po kilometara zapadno od grada Trovesa Troa. Rimskom je vojskom zapovijedao namjesnik Aecije, a u njoj su se borili kao saveznici Franci, Burgundi, Alani i drugi ulomci germanskih plemena, a osobito je jake odrede doveo upomoć vizigotski kralj Teodorih I. Premda su se obje vojske, usprkos teškim gubicima, uspjele održati na bojištu ne uzmakavši, ipak su Huni nepostizavanje pobjede smatrali kao poraz, pa se Atila sutradan nakon bitke vratio preko sjeverne Galije i Njemačke u Panoniju.

U uspješnom otporu napadaču glavne su zasluge stekli Vizigoti. No u borbi je njihov kralj Teodorih I. poginuo, pa su se oni još prije završetka bitke povukli u svoja boravišta u Akvitaniji.
Zajedničko vojevanje s Rimljanima čini se da je poboljšalo odnose Vizigota prema Carstvu. Njihov kralj Teodorih II. dokinuo je politiku Teodo-riha I. pa je ponovo priznao vrhovnu vlast Carstva nad kraljevstvom Vizigota, kome je grad Toloza postao prijestolnicom.
Ali u kaotičnim prilikama koje su u to vrijeme vladale u Italiji veoma je teško bilo to podaništvo zaista i održavati. Ono se veoma brzo pretvorilo u nametanje vlastite volje Carstvu. Tako su Vizigoti nakon smrti cara Valentinijana III. na carsko prijestolje izdigli dva svoja eksponenta Petronija Maksima i Avitu. Takva tijesna povezanost s rimskom vlašću omogućila im je da kao izvršioci careva naređenja provale u Hispaniju, ondje unište kraljevstvo Sveva i njihov teritorij pripoje svojoj vlasti.

Kad je zatim u Italiji vrhovni zapovjednik, Svev Ricimer zbacio Avitu i u sporazumu s istočnorimskim carem Leonom I. carem proglasio Majori-jana, novi je vladar uspio primorati Vizigote da i opet priznaju svoj fede-ratski status u Carstvu. No Ricimer je već 461. zbacio Majorijana zbog njegovih neuspjeha u ratu protiv Vandala i postavio zaredom tri cara Severa, Antemija i Olibrija, da bi zatim, nakon Ricimerove smrti, vojska sama to dostojanstvo povjerila dotadašnjem carskom činovniku Gliceriju.
Takvu situaciju obilno su iskoristili Vizigoti, pa su potpuno ukinuli svoje podaništvo Carstvu, a svoje su područje proširili na sjeveru do Loire a prema istoku do Rhone.
U Italiji su se dotle dokončavale posljednje godine postojanja Zapad-norimskog carstva. Car Zenon je bio odlučio da ukine svevlast germanskih vojnih komandanata u Italiji pa je zapadnorimskim carem imenovao Julija Ne-pota, dotad gotovo samostalnog vladara u Dalmaciji. Preuzevši vlast, Nepot je 475. sklopio mirovni ugovor s vizigotskim kraljem Eurihom kojim je Tolozatsko kraljevstvo bilo priznato kao samostalan teritorij u granicama od Atlantika do Sredozemnoga mora i od Loire do Pireneja.
Nakon tih uspjeha kralj Eurih se posvetio sređivanju unutrašnjih političkih odnosa. U tu je svrhu 475. dao sastaviti Lex Visigothorum Codex Euricianus u kom je kodificirao običajno pravo svoga naroda, uz jak utjecaj rimske zakonodavne tradicije.
Iste te godine vrhovni zapovjednik italske vojske, Rimljanin Orest, primorao je Nepota da abdicira i povuče se u Dalmaciju. Na dan 31. X. 475. uzdigao je na prijestolje svoga sina Romula Augustula. No njegova je vladavina bila kratka. Kad je Orest odbio zahtjev vojske da joj država dodijeli zemljoposjede, a ne samo boravišta na imanjima i u domovima veleposjednika, uz obavezu državnih skladišta da ih opskrbljuju hranom, došlo je do pobune germanskih plaćenika u rimskoj vojsci, pod vodstvom oficira Odoa-kra koji je po narodnosti bio Skir. Pobunjenici su smaknuli Oresta, a Romula Augustula su zbacili s vlasti, ali su mu poštedjeli život. Za uzvrat zbog takve milosti, Romul Augustul je morao svoje carske insignije poslati u Carigrad Zenonu, s porukom da je odsad jedan car dovoljan za obje polovice Carstva, a njegova dotadašnja ovlaštenja da će odsada u Italiji vršiti Odoakar. Ove događaje u Italiji iskoristili su Vizigoti da još više prošire svoju vlast u Galiji. U borbi s Burgundima, koji su branili interese Carstva, zauzeli su cijelu Provansu, do rijeke Durance i do Primorskih Alpa. Godine 477. ta je

njihova osvajanja mirovnim ugovorom potvrdio i kralj Germana u Italiji, Odoakar. U hispaniji Vizigoti su zauzeli još i cio sjeveroistok Poluotoka provinciju Tarraconensis. Vizigotsko je kraljevstvo sada bilo najprostranija germanska politička tvorevina. Ali njena unutrašnja kohezija bila je neizgrađena i slaba. Oba etnička elementa, Goti i Rimljani, živjeli su razdvojeno. Brakovi među njima bili su zabranjeni sve do kraja VI. st. Rimljani nisu bili podjarmljeni ni obespravljeni, ali su Goti bili nadmoćni, iako brojem neveliki, jer su jedino oni bili vojnici i raspolagali oružjem. Osvajače i Hispano-rimljane rastavljala je i vjera jer su Vizigoti bili arijanci, a Rimljani katolici. A usto su hispanorimski zemljoposjednici sa zazorom primili preotimanje dijelova njihovih imanja u korist došljaka.

Zbog te unutrašnje slabosti političkog ustrojstva i nestopljenosti stanovništva, Vizigotska je država bila neotporna prema vanjskim opasnostima. A te su i nakon pada Zapadnorimskog carstva ostale velike. Najpogi-beljniji su za vizigotsku državu bili Franci, njihovi nekadašnji saveznici u ratu protiv Huna. Oni su poslije propasti Carstva najprije zaposjeli sjever Galije i postali susjedima Vizigota na rijeci Loiri Loari. Kako su Franci već 496. postali katolicima, a nisu bili na zlu glasu zbog neumjerenog oduzimanja zemlje veleposjednicima, rimsko je stanovništvo južne Galije smatralo Franke dobrodošlim saveznicima. Takvo stanovište ponukalo je Eurihova nasljednika, Alariha II, da za sebe i svoju politiku pridobije i Rimljane donošenjem zakonika koji će Rimljanima u duhu njihove tradicije zajamčiti njihova prava. Tako je nastao Lex Romana Visigot-horum ili Breviarium Alaricianum, objavljen i prihvaćen u Tolozi početkom 506. Ali za sanaciju unutardržavnih odnosa bilo je već prekasno. Ne zna se kojim povodom, ali svakako iz osvajačkih razloga, Franci su 507. prešli Loiru. Do presudne bitke došlo je kod Vouillea Vuje, blizu grada Poi-tiersa Poatje. U njoj su Vizigoti bili potpuno poraženi, a poginuo je i njihov kralj. Nakon toga oni su se morali povući iz svih svojih posjeda u Galiji, osim nevelikog područja zapadno od donjeg toka Rhone i između Garonne i Pireneja. Središte njihove države otad je na tlu Pirenejskog poluotoka, a glavni grad im je uskoro postao Toledo.

Privredni i društveni Za vrijeme boravka u Pricrnomorju Vizigoti nisu po-razvoj do napuštanja znavali privatno vlasništvo nad zemljom. Zemljoradnja Galije im je bila primitivna, a stočarstvo glavna grana privre-

de. Za vrijeme kratkotrajnog boravka u Meziji, koji

je protekao u brojnim pljačkaškim pothvatima, a isto tako ni u razdoblju seobe 395-418 te se prilike nisu mogle iz temelja promijeniti. Novi uvjeti ostvarili su se tek nakon naseljenja u Akvitaniji. To je naseljavanje izvršeno po načelima o ukonačivanju vojske iz 398., tako da su Vizigoti od rimskih veleposjednika dobili u potpuno vlasništvo trećinu zemlje, zajedno s kolonima, robovima, nastambama i radnim inventarom. Prema Eurihovu zakonu, donesenom u trenucima propadanja rimske političke zgrade, taj je procent bio znatno veći. Sad su Vizigoti posjedovali 23 oranica i 12 šuma, dok o opsegu ispaše i broju robova nema podataka. Takvoj diobi bili su podložni ne samo veleposjedi, nego i srednje velika imanja. Veličina Vizigotima dodjeljivanih čestica sortes već od početka naseljavanja nije bila jednaka. Kraljevska je vlast preuzela golema carska imanja i velike zemljoposjede aristokracije koja se otvoreno angažirala u otporu njihovu naseljavanju. Rodovska vizigotska aristokracija dobivala je zbog svoga ugleda i zasluga u ratovanju veće komplekse zemlje negoli seljaštvo, članovi seoskih zajednica. Ta je

rodovska aristokracija još i povećavala svoje posjede na osnovu vojne i političke službe u državi. Preuzevši sistem eksploatacije kolona i robova na zemlji koju je dobila, ona se iz ratničke aristokracije rodovskog društva pretvorila u zemljoposjedničku aristokraciju; time započinje njena preobrazba u novi tip povlaštene klase u okviru postupne feudalizacije društvenog poretka.
Naseljavanje seljaštva u raspršenim skupinama po zemljoposjedima širom osvojenog teritorija oslabilo je vizigotsku etničku koncentraciju, pa je to jačalo predstavnički karakter kraljevske vlasti. Njega narod više nema mo-

gućnosti izravno birati, nego samo naknadno odobrava ustoličenje nove vladarske ličnosti. Kraljevske kompetencije sastojale su se od najviše vojne, upravne, sudske i poresko-financijske vlasti. Ali uz kralja se već rano oblikovalo dvorsko vijeće koje se sastojalo od svećenika i lajika, Gota i Rimljana koji su se okoristili svojim upravnim iskustvima da postanu nužnima za vođenje državnih poslova. Na osvojenom području Vizigoti su sačuvali rimsku administrativnu podjelu na provincije civitates kojima je na čelu bio comes. I gradskim središtima ostala je njihova municipalna organizacija. Gradska kurija jamčila je za namirenje poreskih obaveza sveukupnoga gradskog stanovništva. Najviši funkcionar gradova bio je curator civitatis koga su iz svojih redova birali kurijali, a kralj je taj izbor potvrđivao.
Vizigotsko stanovništvo organiziralo se tijekom ratovanja po desetin-skom vojnom sistemu na tisućnine, petstotnine, stotnine i desetine. Mille-narius tisućnik stajao je na čelu svoga odreda u ratu, a u zajednici sa stotnicima sudio je u mirno i u ratno doba. Od Eurihova vremena i Gotima i Rimljanima zajednički sude comes i millenarius. Ali tisućnik u daljnjem razvitku ostaje samo vojni činovnik, dok Rimljanima sudi defensor civitatis.
Osnovni, radni sloj stanovništva sastojao se od slobodnih seljaka, strukturiranih civilno u seoske općine, a vojno po desetinskom sustavu. To seljaštvo bilo je oslobođeno poreskih obaveza prema državi zemljarina. Njih su snosili samo Rimljani. Na imanju velikaša i na kraljevskim posjedima radili su koloni i robovi. Status kolona bio je jednak kakav je bio i prije doseljenja Vizigota. Naprotiv, broj robova se u vezi s mnogim zarobljavanjima u ratu povećao. Većina njih radila je na dodijeljenim česticama, a manjina na veleposjedničkim rezervatima i kao kućna radna snaga u domaćinstvima velikaša.
Vizigotska kraljevska vlast bila je vrhovni nadzorni organ za obje crkve, katoličku i arijansku, pa je i imenovanje biskupa pripadalo među kraljevska prava.
U svakom većem gradu postojao je osim katoličkoga i arijanski biskup. Arijanska crkva vršila je svoje obrede na narodnom jeziku, a katolička na latinskom. Odnosi između svećenstva jedne i druge crkve bili su veoma neprijateljski. Sve do povlačenja Vizigota iz Galije na Pirenejski poluotok to je međusobno neprijateljstvo bilo podlogom subverzivne djelatnosti katoličkog klera u korist franačkih osvajača.

5. SEOBA I NASELJAVANJE BURGUNDA

Vojni i politički U prvoj polovici III. st. glavnina se Burgunda iselila s slijed događaja boravišta između srednje Labe i Niše prema zapadu, na rijeku Majnu. Tu su zauzeli područje između rijeka Ne-ckar i Jagst, na jugu, i planina Taunus, Vogelsberg i Rohn, na sjeveru, i ratovali sa svojim južnim susjedima, Alamanima koji su oko 260. zaposjeli De-kumantska polja. Tim su akcijama stekli prijateljstvo i savezništvo s Rimljanima.

Početkom V. st., prigodom prelaska Alana, Vandala i Sveva preko Rajne u prvi mah su im se pridružili i Burgundi, ali su se zaustavili već

na lijevoj obali te rijeke, u području oko današnjega Wormsa. Čini se da je već tu među njih kao arijance počelo prodirati katoličko kršćanstvo. Oko 435. burgundski je kralj Gundahar pokušao burgundsko područje proširiti prema zapadu, dublje u Galiju, ali je bio suzbijen. Iduće godine jedna je hunska četa u službi Rima kaznenom ekspedicijom prodrla u Bur-gundiju i teško porazila Gundaharovu vojsku, pri čemu je poginuo i sam kralj, cio njegov rod i veoma mnogo burgundskih ratnika. Ta je epizoda postala povijesnom osnovicom za dio događaja prikazanih u epu o Niebe-
lunzima.

Burgundi su se kao rimski saveznici borili protiv Huna i kad je Atila napao Galiju. Za zasluge u tom ratovanju namjesnik Aecije im je dopustio da se presele u pokrajinu Sabaudiju Savoju, južno od Ženevskog jezera, sve do gornjeg toka Isere. Bilo je to već peto njihovo boravište nakon njihova dolaska s otoka Bornholma na evropski kontinent. Prilike koje su vladale uoči propasti Zapadnorimskog carstva Burgundi su, u sporazumu s Vizigotima, iskoristili da osvoje oblast oko grada Lyona jugoistočni dio pokrajine Lugdunensis, a zatim su je postepeno proširili na jug, do rijeke Durance, a na sjever sve do rijeke Doubs kod Besancona, držeći u svome posjedu cijelu dolinu Rhone do Avignona.

Godine 480. postao je kraljem Lyonske kraljevine Burgunda Gundobad koji je prije toga u Italiji neko vrijeme kao vojni starješina germanskih četa imao sličnu ulogu kao prije njega Svev Ricimer. I Gundobad je bio arijanac, ali je uviđao da je politički korisno da ne progoni katoličku vjeru kojoj su pripadali njegovi galorimski podanici. Za njegove vladavine sastavljeni su zakonici Lex Burgundionum i Lex Romana Burgundionum.

Već u posljednjem desetljeću V. stoljeća najvećom je opasnošću za Bur-gunde postala franačka država koja je od 486. u svom nadiranju k jugu doprla do rijeke Loire. Postavši sjevernim susjedom Vizigota i sjeverozapadnim susjedom Burgundije, ona je očitovala težnju da svome području pripoji i Burgundiju. U tu svrhu Franci su se povezivali s tamošnjom galo-rimskom aristokracijom, koja je znala da Franci oduzimaju znatno manje zemlje veleposjednicima nego što su to učinili Burgundi. Usto se franački kralj Klodovik još 492. ili 493. oženio Klotildom, burgundskom princesom katoličke vjere, pa je kao svoje pristalice u Burgundiji imao i galorimske veleposjednike, i katolike među Burgundima i cio katolički kler. Oko 500. Franci su provalili u Burgundiju, a pomoć im je pružio i brat tadašnjega bur-gundskog kralja. Ali Burgundi su ovaj puta, uz pomoć Vizigota, suzbili franačku invaziju. Uza sve to, Burgundi su se 507, kad je započeo konačni obračun Franaka s Vizigotima, iznevjerili svojim dotadašnjim saveznicima, računajući da će time predusresti opasno neprijateljstvo Franaka a također i steći nova proširenja svoga područja na štetu Vizigota. No borbama su se okoristili samo Franci, a Burgunde je zapalo da ratuju s Ostrogotima iz Italije koji su ondje u međuvremenu stvorili svoje kraljevstvo i sada pritekli u-pomoć ugroženim Vizigotima. U tim borbama, umjesto da se okoriste porazom. Vizigota, Burgundi su jedva spasili sami sebe od propasti.

Poslije likvidacije Tolozatske države Vizigota u Južnoj Galiji Burgundi su shvatili da je nužno da se protiv franačke premoći brane oslonom na svoga dotadašnjeg protivnika, na ostrogotsku državu u Italiji, pa čak i na autoritet istočnorimskog cara. Ali kako su između

Ostrogota i Carstva počeli izbijati sporovi, Ostrogoti su na dobre odnose i veze Lyona s Carigradom

gledali s negodovanjem. Zaprijetio je napad Ostrogota na Burgunde, pa su Franci smatrali da moraju spriječiti eventualnu afirmaciju ostrogotske države i s onu stranu Alpa. Stoga su prvi napali ugroženu Burgundiju. U prvoj etapi ratovanja Burgundi su uspješno suzbili invaziju. Budući da je u Italiji smrću ostrogotskog kralja Teodoriha došlo do pozitivne promjene u politici prema Carstvu u vezi s dolaskom kraljice Amalasvinte na vlast, Burgundi su se mogli ponadati na pomoć Ostrogota u njihovoj borbi za održanje. Ali novi preobrat kod Ostrogota ubijstvom Amalasvinte poništio je te nade, a Franci su 532. ponovo napali Burgunde i do 534. ukinuli postojanje njihove države i njezin teritorij podvrgli svojoj vlasti.

Privredni i društveni odnosi

U IV. stoljeću, dok su još boravili na srednjoj i donjoj Majni, Burgundi su živjeli u izrazito rodovskoj organizaciji. Na čelu naroda stajalo je više vođa hindina koje je narodna skupština u svakom trenutku mogla zbaciti. Kad su početkom V. st. naselili svoje četvrto boravište nakon dolaska s Bornhol-ma, zemlje oko Wormsa, na lijevoj obali Rajne, među njima se ističe jedan od prvaka koga dokumenti nazivaju kraljem. U tom su razdoblju, boraveći već na rimskom tlu, imali status federata, a njihov je kralj bio podložan rimskome duxu u Mainzu.

U svom petom boravištu, u Savoji, Burgundi su dobili zemlju na temelju zakona iz 398. o hospitaciji vojnika. Po njegovim odredbama zemljoposjednici su morali Burgundima dati trećinu kuća i obradive zemlje, ili pak ustupiti ukonačenom vojniku trećinu kuće, bez zemlje. No u takvom slučaju rimski su zemljoposjednici morali davati državi trećinu svoga uroda u naravi, pa je država iz tih zaliha davala vojnicima nužnu opskrbu.

Prigodom preselenja u Lvonsku pokrajinu, Burgundi su u prvi mah dobili polovicu svih zemljoposjeda, a galorimskim possessorima ostala je druga polovica. Kasnije odredbe kralja Gundobada oko 480-526 utvrdile su ekonomsku osnovu burgundskoga naseljenja tako da su Burgundima pripale 23 oranica, 13 robova i kolona, dok je za kuće, okućnice, oranice, šume i pašnjake ostala na snazi podjela po polovici. Očigledno je zahvat germanskih doseljenika u posjedovne odnose postajao sve zamašniji, zavisno o jačanju njihova političkog položaja i o usporednom slabljenju rimske vlasti.

Došavši na teritorij Carstva, Burgundi su ondje zatekli klasni poredak proizašao iz dotadašnjeg razvitka rimskoga robovlasničkog društva. Slobodni Galorimljani dijelili su se na plemstvo nobiles, srednji stalež mediocres i pučanstvo humiliores ili viliores. Posjedničku su zemlju na rezervatima obrađivali robovi a na dodijeljenim česticama koloni i servi casati.

Preuzimanjem dijelova zemlje koji su dotad pripadali galorimskim zemljoposjednicima Burgundi su se uklopili u dotadašnju posjedovnu strukturu. Oni u tu strukturu ulaze s onim svojim oblicima društvene organizacije što su ih dotad postigli u procesu vlastitoga društvenog razvitka. Rodovska aristokracija već se bila izdvojila kao poseban društveni sloj okupljen oko kralja. Istovremeno, osnovna većina stanovništva živjela je na svojim

sortes u porodičnim zajednicama. Takav sors udio nije se smio otuđivati nego samo predavati u nasljedstvo izravnim muškim potomcima.
Ali takav porodični kolektivni zemljoposjed nije mogao održati svoja početna obilježja u neposrednom susjedstvu s izdiferenciranim imovnim i klasnim odnosima kod Galorimljana. Naročito poslije dolaska u Lvonsku
provinciju, nakon preuzimanja 23 oranica i 13 robova, Burgundi sve više preuzimaju gospodarska shvaćanja Rimljana. Sortes postupno postaju neograničeni individualni alod kojim svaki poglavar porodice može slobodno raspolagati po svojoj volji. Taj je proces u punom zamahu već za kralja Gundobada, na prijelazu V. u VI. stoljeće. Takvo slobodno raspolaganje zemljom uskoro je dovelo do imovinskih razlika, sa svim neizbježivim posljedicama toga razvitka. U posebno su povoljnom položaju bili članovi rodovske aristokracije, okupljeni oko kralja u različitim službama i javnim funkcijama. Oni su znatne komplekse zemlje dobivali iz goleme kraljevske i državne domene. Time su svoj položaj rodovskih prvaka i najistaknutijih funkcionara u kraljevstvu združivali s položajem najvećih zemljoposjednika
uz kralja.
Gundobadov Burgundski zakon oko 490 jasno je ocrtao društveno ustrojstvo toga vremena. Slobodne ljude razvrstava u plemstvo, srednji stalež i niži stalež. Socijalne razlike među njima ilustrira uzajamni odnos kazni odmazde, Wergelda koje treba platiti za krvne delikte izvršene nad pripadnicima tih triju kategorija omjer 300 : 200 : 100 solida.
Radno stanovništvo zemlje koje se bavilo proizvodnjom obuhvaćalo je, s jedne strane, najnižu kategoriju slobodnih ljudi, slobodno seljaštvo, te uz njih kolone i okućene robove. Za trajanja samostalne burgundske države proces zapadanja slobodnih seljaka u gospodarsku zavisnost od srednjih i velikih zemljoposjednika još se nije razmahao. Razlog tome treba tražiti, s jedne strane, u još snažnoj tradiciji slobode kod germanskog stanovništva i u malom broju naseljenih Burgunda na tlu njihove države, tako da je za njih bilo izobilja dovoljno zemlje, te, najzad, u razmjerno velikom broju robova što su ih osvajači stekli u brojnim ratnim sukobima. Takve okolnosti retardirale su zapadanje slobodnih Burgunda u zemljišnu zavisnost i relativno udovoljavale potrebama velikih zemljoposjednika za radnom snagom. Pa ipak, u prvim desetljećima VI. st. i burgundsko seljaštvo počinje gubiti dijelove svojih alodijalnih imanja, pa zakonski tekstovi svjedoče o postojanju slobodnih, ali imovno neopskrbljenih bezemljaša koji se nude bogatim posjednicima kao radna snaga. Brojčano povećanje takve kategorije stanovništva i rezultati njihove pauperizacije nisu još dospjeli da se nametnu stvarnosti kao dominantan faktor zbog rane propasti burgundske države. Ali oni su obilježja svoga privrednog i društvenog razvitka nakon 534. unijeli u opću evoluciju odnosa u cijeloj Galiji pod dominacijom Franaka i time djelovali kao faktor ubrzanja u novoj političkoj zajednici.

6. OSTROGOTI OD PROVALE HUNA DO OSVOJENJA ITALIJE

Nakon sloma pricrnomorske države Ostrogota njihova je glavnina potpala pod hunsku vlast, dio njih je izbjegao na Krim, a jedna skupina Gota pod zasebnim vođama uzmakla je na zapad, pridružila se Vizigotima i s njima prešla donji Dunav. U borbama koje su slijedile nakon pogibije cara Valensa kod Hadrianopola ti su Ostrogoti, zajedno s jednim ulomkom Alana, morali pristati na nagodbu sa Carstvom. Dobili su pravo da se nasele u Panoniji možda srijemskoj kao federati. Ali već prije svršetka IV. st. Huni

su prešli
Karpate i zauzeli istočnu Panoniju. Godine 433. rimske su vlasti bile primorane da im ustupe i zapadnu Panoniju, a 441. oni su osvojili i Srijem.
Pri premještanju svoga središta u Panoniju, Huni su onamo sa sobom iz sjevernoga Pricrnomorja povukli i glavninu Ostrogota, pa su se oni, pod hunskom vlašću, naselili ondje, u različitom razmještaju i susjedstvu s drugim pokorenim narodima. U sastavu Atiline vojske Ostrogoti su se borili i na Mauricijakovu polju, u Galiji, s Aecijevom vojskom u kojoj su im protivnicima bili, uz ostale rimske saveznike, i Vizigoti.
Nakon povlačenja Huna iz Galije, Atila je zamislio novi ratni plan: da napadne Italiju izravno. Prešavši obronke Julijskih Alpi, upao je 452. u Fur-laniju, razorio Akvileju bjegunci iz toga grada izbjegli su na lagune sjeverno od ušća te rijeke i tu postali utemeljiteljima Venecije, osvojio Paviju i Milano. U daljnjem napredovanju spriječile su ga zarazne bolesti u njegovoj vojsci, a u tim je okolnostima poslanstvo Rimljana na čelu s papom Leonom I. uspjelo privoliti napadače da uz veliku otkupninu napuste Italiju. Već iduće godine Atila je umro, a njegova se golema država raspala. U borbama s Atilinim sinovima svi su se hunski podložnici u Panoniji oslobodili jarma.
Znatan dio područja, od Blatnog jezera prema sjeverozapadu do Dunava, pripao je Ostrogotima. Isprva su bili u dobrim odnosima s Istočno-rimskim carstvom, ali se ono bojalo njihove premoći, pa je podupiralo pobunu drugih panonskih i noričkih plemena protiv Ostrogota. Svladavši svoje protivnike, Ostrogoti su pod vodstvom kralja Teodoriha, koji je mladost proveo na bizantskom dvoru kao talac, prodrli u Meziju. Tu su se vješto upleli u prijestolne borbe i znatno pomogli caru Zenonu protiv njegovih suparnika. Za uzvrat priznato im je pravo da se nasele u Donjoj Meziji, uz obavezu da Carstvu pružaju vojnu pomoć. Bizantska je politika ipak nastojala da se Gota oslobodi. Jedna skupina Ostrogota koja je još sa Vizigotima doprla preko Dunava bila je ostala u vojnoj službi Carstva i imala svoje boravište u Trakiji, sa zasebnim vladarem na čelu. Te dvije skupine Ostrogota Carstvo je nastojalo zavaditi, da bi ih obje onemogućilo. To je zaista dovelo do sukoba u kojima su trački Ostrogoti poraženi a njihovi vođe poubijani. Riješivši se suparnika, Teodorih je sjedinio sve Ostrogote na Balkanu i zajednički počeo ugrožavati Carigrad.
Vladavina Odoakra u Italiji pružila je međutim Carstvu novu mogućnost da riješi ostrogotski problem.
Nakon svrgavanja Romula Augustula, Odoakar se bio proglasio kraljem Germana u Italiji, a Carigrad mu je to svojstvo priznao i dao mu čak naslov patricija. Zahtjevima njegovih germanskih vojnika je udovoljeno i oni su, uglavnom u sjevernoj Italiji, dobili zemlju po načelu tercije. Uskoro zatim Odoakrovi su Germani počeli vršiti pritisak na italorimske veleposjednike i oduzimati im više zemlje nego što je bilo predviđeno. Sam Odoakar počeo je prisvajati i kompetencije političke vlasti nad italskim stanovništvom, odbacujući svaku podložnost Carigradu.
U takvim okolnostima istočnorimska je vlast odlučila da nagovori Ostrogote i Teodoriha da u carevo ime poduzmu kaznenu ekspediciju protiv Odoakra, uklone ga i zavladaju Italijom po carevu mandatu i u njegovo ime, sa strogo određenim kompetencijama.
Na toj osnovi Teodorih je s većinom balkanskih Ostrogota, kojima su se pridružili i fragmenti drugih plemena, potkraj 488. krenuo u Italiju. U

svemu ih je bilo oko 100.000 od čega oko 20.00 ratnika. Napredovali su uz Dunav i Savu. U Slavoniji su prema sjeveru potisnuli Gepide svoje nekadašnje istočne susjede u Panoniji, i, vjerojatno, preko Siska, Ljubljane i Hruši-ce napali Italiju. Odoakrova je vojska bila nekoliko puta poražena i on se morao povući u Ravennu, gdje su ga Goti opsjeli.

Borbama u Italiji nastojali su se okoristiti i okolni narodi: Burgundi, Vizigoti, Vandali i Rugijci, pa su Ostrogoti, suprotstavljajući se njima, morali razmrviti svoje vojne snage, a opsada Ravenne se odugovlačila. Tako je početkom 493. došlo do nagodbe među protivnicima: odsad će Odoakar i Teodorih zajednički vladati nad cijelom Italijom, a kao jamstvo uzajamno su razmijenjeni taoci. Ali svega desetak dana nakon sporazuma Teodorih je iz potaje ubio Odoakra kad mu je ne sluteći protivnikove namjere došao u posjete.

7. SEOBA FRANAKA I STVARANJE KRALJEVSTVA MEROVINGA

Vojni i politički Ime Franci pojavljuje se prvi puta tek sredinom III. slijed događaja stoljeća. Ta je zapadnogermanska skupina nastala spajanjem starijih, manjih plemena i plemenskih fragmenata na području između Rajne i Wesere. To se stapanje izvršilo oko tri jezgre. U sjevernoj skupini najsnažnije je bilo pleme Batavaca. Ta je skupina počela nositi ime Salijski Franci možda po rijeci Issel ili po riječi šal slana, tj. morska voda. Oni su s donje Rajne vršili pritisak prema današnjoj južnoj Nizozemskoj i sjevernoj Belgiji. Druga, južnija skupina okupljala se oko Ubijaca, na području oko današnjega Kolna. Po svom boravištu na obalama srednje Rajne nazivali su se Ripuarskim Francima. Istočnije od njih okupljala se treća skupina Franaka oko plemena Hata, pa su oni postali temeljem istočnih Franaka u kasnijoj njemačkoj Frankoniji.

Kao glavna osvajačka snaga među Francima razvili su se Salijci. Oni su već oko 357. od Carstva izvojštili pravo da se nasele u pokrajini Toksan-driji kao federati. Ali oni su iskorištavali poteškoće s kojima se borilo Carstvo, pa su već za svoga kralja Klodiona u prvoj polovici V. st. nadirali na jug, prema rijeci Sommi. Za vrijeme namjesnika Aecija, pod vodstvom kralja Meroveja 448-458 sudjelovali su u bitci protiv Huna na MauriciJakovu polju. Čini se da je rezultat te pomoći bilo zaposjedanje cijele sjeverne Galije, sve do Somme, pod rimskim vrhovništvom, koje traje sve do propasti carske vlasti u Italiji 476.

Poslije svrgavanja Romula Augustula u južnoj se Galiji Akvitaniji osa-mostaljuju Vizigoti, a u srednjoj Galiji, između Somme i Loire, još se deset godina održao rimski upravitelj te provincije, Svagrije. Ali napadom Franaka pod vodstvom Merovejeva unuka Klodovika 481-511 Svagrije je u bitci kod Soissonsa 486 bio poražen i ubijen, a Franci proširuju svoju vlast sve do Loire i time postaju sjevernim susjedima Vizigota.

Sve do pobjede nad Svagrijem među Salijskim je Francima problem dominacije jednoga kralja bio neriješen, pa su uz Klodovika postojali još i kraljići drugih plemenskih elemenata koji su bili dio etničke skupine Salij-

skih Franaka. Međutim Klodovikova je moć pobjedom nad Rimljanima toliko porasla da je on u razdoblju koje je slijedilo ostvario svoje neprijeporno prvenstvo. Na koji se to način konkretno zbivalo, to nije poznato.
Klodovikova dalekovidna politika očitovala se veoma jasno u vezi s njegovim brakom s kćerkom burgundskog kralja Hilperika, Klotildom 493, koja je bila katolikinja. Njenim posredstvom Klodovik se povezao s katoličkom grupacijom među Burgundima, a kad je i sam kasnije prihvatio tu vjeru, postao je nadom katoličkih galorimskih veleposjednika u Burgundiji i tamošnjega svećenstva protiv arijanske vlasti Burgunda.
Osvajačkim pothvatima Franaka prema Burgundiji neposredno je prethodio obračun s Alamanima. Oni su početkom V. st. prešli s desne obale Rajne gdje su od 260. držali Dekumantska polja na lijevu obalu, osvojili Alzas i doprli na jugu sve do rijeke Doubs. A kad su se Burgundi u vezi s nadiranjem Huna preselili na područje Savo je, oko Ženeve, Alamani su se veoma proširili prema sjeveru, sve do Majne, a i prema jugoistoku, preko gornjeg Dunava, u Vindeliciju. Sjeverno od Majne Alamani su se sukobili s Ripuar-skim Francima i to ih je vjerojatno učinilo neprijateljima Salijskih Franaka. To se neprijateljstvo završilo porazom Alamana 496. Kroničari bilježe legendu da je Klodovika upravo ta pobjeda navela da prihvati katoličko kršćanstvo.
Važnost Klodovikova katolicizma bila je u tome što je on time stekao položaj istovjcrnika i zaštitnika vjere galorimskog stanovništva, za razliku od Vizigota, Burgunda, Ostrogota i Vandala, koje je, uz ostale faktore, i njihovo arijanstvo dovodilo u sukobe sa starosjedilačkim stanovništvom i, prvenstveno, sa zemljoposjedničkom aristokracijom i crkvom.
Već četiri godine poslije pokrštenja Klodoviku se pružila prilika da se okoristi svojom novom vjerom u svojim planovima prema Burgundiji. Ondje su izbile prijestolne borbe između dvojice braće: Godegisila i Gundo-bada, pri čemu je Godegisil, koji je bio sklon katolicizmu, zatražio pomoć od Klodovika. U borbama što su se razvile, Franci su isprva doživjeli neuspjeh i morali se pomiriti s vladavinom Gundobada. Bilo je očito da Bur-gunde treba najprije izolirati od pomoći koju su im pružali Vizigoti.
U tu svrhu Klodovik je 507. iznenada prodro preko Loire. U presudnoj bitci kod Vouillea Vuje, 507, blizu Poitiersa Poatje, Alarik II. bio je poražen i ubijen, a cijela je Akvitanija pripala franačkoj državi.
Klodovikovu pobjedu Istočnorimsko je carstvo popratilo odobravanjem, jer je nakon osnutka Ostrogotskog kraljevstva u Italiji i na Balkanu strahovalo pred mogućnošću povezivanja Ostrogota s Vizigotima, koji su držali Akvitaniju i Hispaniju. U znak svoga pokroviteljstva, Carstvo je Klodoviku podijelilo počasni naslov konzula, što je bilo jednako legalizaciji njegove vlasti u Galiji u svojstvu opunomoćenika istočnorimskoga cara.
Uza svu važnost toga priznanja, Franačka nije pod Klodovikovom vlašću odavala nikakva znaka faktične podložnosti Carigradu niti njegovu zakonodavstvu. Za svoje podanike Klodovik je odredio da bude popisano njihovo vlastito običajno pravo Lex Šalica, dok je za Galorimljane važio isključivo Breviarium Alaricianum.
Poslije svojih vojnih uspjeha, Klodovik je svojom prijestolnicom učinio Pariz, premjestivši time sjedište salijske vlasti iz davno već zaposjednute Belgije na nedavno osvojeno područje rimske Svagrijeve Galije.

Franačko kraljevstvo u početku Klodovikove vladavine
Klodovikova osvajanja do 507. Klodovikova osvajanja nakon 507
Granice Franačkog kralevstva u Klodovikove smrti 511
SVAGRIJEVO PODRUČJE
ARMORIKA
BRETONCI
KRALJEVSTVO
KRALJEVSTVO VIZIGOTA
AKViTANIJA lilii

Franačka država do 537.
, 509 Klodovik se okoristio ubijstvom ripuarijskoga kralja Sigisber-ta koga je ubio njegov vlastiti sin, Pa je, istupivši kao osvetnik poginuloga
jugu,
, su mnogo galonmskog
.
su ih biskupi dobivali od vladara i odobrenje anjanskom svećenstvu da nakon obraćenja na katoličku vjeru zadrži svoja imanja. Taj je konc.l postavio temelje savezu između crkve i države u Franačkoj.
Klodovik je umro u Parizu podjesen 511., a nakon njegove smrt, državno je područje podijeljeno, kao da je bilo njegov osobni posjed, među cetvo,
62
com njegovih sinova. Time je postavljen temelj prakse pri nasljeđivanju kraljevske vlasti koja je franačkoj državi u budućnosti donijela mnogo teškoća.
Privredni i društveni odnosi kod Franaka u vrijeme formiranja njihove države u Galiji
Od svih germanskih država što su se oblikovale na području Zapadno rimskoga carstva Franačko je kraljevstvo kodifikacijom Salijskog zakona sačuvalo najpotpunije informacije o privrednim i društvenim odnosima u veoma ranim fazama nastajanja novih klasnih odnosa na ruševinama antike.
Najstariji poznati rukopisi Salijskog zakona nastali su krajem V. ili u početku VI. stoljeća. Ali njegova je građa slojevita i sadrži elemente običajnog prava kod Franaka u različitim epohama, od početka njihova naseljavanja u Toksandriji pa do Klodovikova vremena. Zbog toga Salijski zakon ne prikazuje društvenu strukturu kod Franaka u onoj godini ili desetljeću kad je napisan, nego razvitak te strukture u njezinu mijenjanju i nastajanju u dugotrajnom razdoblju od oko 250 godina.
U svojoj cjelini, razdoblje što ga prikazuje Salijski zakon predstavlja prijelaz od rodovskog uređenja k pretfeudalnome i po tome ima egzemplarno značenje za upoznavanje nastanka feudalnog poretka u srednjoj i zapadnoj Evropi. Na kraju toga razvitka franačko je društvo već pretfeudalno društvo u zametku, s jakim ostacima rodovske organizacije. No sama ta razvojna faza ostvarila se tek počevši od sredine VI. st. dalje.
U vrijeme kad je cezar Julijan kasniji car Julijan Apostata najprije pobijedio Salijske Franke a onda im dopustio da ostanu u Toksandriji kao federati, oni su živjeli u krvno-rodbinskim zajednicama koje su bile vojnički udružene u desetine i stotnine. Naseljavali su cjelovite komplekse ili na dotad neobrađenom tlu ili na zemljoposjedima onih rimskih possessora koji su napustili svoju zemlju, a ne zemlje dobivene diobom od onih Rimljana

koji su i dalje ostali na osvojenom području. Zbog toga u Salijskom zakonu nema nikakva traga o kantoniranju ili zauzimanju udjela sortes na vele-posjedničkoj zemlji. Pri naseljavanju Franci su formirali slobodna sela i u početku zadržali krvno-rodbinsku organizaciju tih svojih naselja. Takvo se stanje zadržava sve do njihova prelaska rijeke Somme. Već tada, a naročito nakon zauzimanja Akvitanije, franačko se rodovsko društvo počinje isprepletati s galorimskim robovlasničkim društvom u raspadanju.

Iskonski stupanj razvitka kakav je postojao u Toksandriji nije se više sačuvao dugo. U vrijeme kad je sastavljan Salijski zakon, prvobitni seoski kolektiv, koji je zajednički obrađivao zemlju, raspao se na manje, samostalne proizvodne jedinice, velike porodice od tri generacije gl. 44, 58, 59. Svaka od njih vodi zajedničko gospodarstvo i među svoje članove jednako dijeli plodove rada. Sve velike porodice jednoga franačkoga sela čine privredni i društveni organizam - seosku zajednicu, i to na onom stadiju njezina razvitka kad su periodičke diobe oranica i livada već prestale, pa svaka porodica trajno posjeduje svoja polja i nasljedno ih predaje svome potomku u direktnoj muškoj silaznoj lozi. Pri tome je svaka porodica imala neograničeno pravo da se koristi nepodijeljenim općinskim zemljištem šumama, pašnjacima it.d. prema svojim potrebama.

U Salijskom zakonu još se nigdje ne govori o neograničenom, individualnom vlasništvu nad zemljom nego samo o pravu domaćinstava na iskorišta-

Početna strana Salij-skog zakona, prema ko piji iz VIII. st.

vanje zemlje u uvjetima vrhovne vlasti seoske zajednice nad cijelim zemljišnim teritorijem sela. Ali ni to pravo nije se razvilo jednako daleko kod svih kategorija tla u okviru seoskog zemljoposjeda.

Stambena kuća i gospodarske zgrade oko nje bile su nepovrediv posjed domaćinstva. Posjedovanje zemlje na kojoj se ti objekti nalaze i okućnice bašće i povrtnjaka smatralo se najneospornijim i temeljnim pravom svake porodice. Zbog toga su se krađe i provale u tome krugu po zakonu kažnjavale najoštrije gl. 11, 27.

Poslije nepovredivosti tla na kom stoje kuće i gospodarske zgrade s okućnicom Salijski zakon najstrože zaštićuje posjedovanje oranica i vinograda. On kažnjava već i samu povredu njihovih međa ako je to učinjeno bez gospo-

dareva pristanka. Još se teže kažnjava zaoravanje tuđe njive ili žetva već sazrelih usjeva gl. 9, 27, 34.

U usporedbi s time, posjedovanje livada znatno je nerazvijenije. Povreda granica nečije livade uopće se ne kažnjava; a ako netko pokosi travu na tuđoj livadi pa je ondje ostavi tj. ne otpremi pokošenu travu, također još nije izložen kazni, nego samo gubi rezultat svoga rada jer pokošeno sijeno ostaje posjedniku livade. Kažnjava se tek onaj tko je travu odvezao svojoj kući gl. 2710. Livade su dakle već bile izdvojene iz zajedničkog posjeda i predane na iskorištavanje individualnim domaćinstvima, ali se pri tom posjedovne pravo odnosilo samo na krmno bilje koje na livadi uspijeva, a ne na samo tlo, pa je takav oblik posjedovanja bio bliži pravu na iskorištavanje negoli pojmu neograničenog vlasništva.

Pravo individualnih porodica nad šumskim tlom još je istovjetno s općim pravom na iskorištavanje, iako to pravo više nije kolektivno. Šuma je zajednička, neparcelirana svojina cijele zajednice, ali svaka porodica ima pravo da u šumi, neograničeno, prema svojim potrebama i kad to njoj zatreba, obilježi stabla koja namjerava posjeći; no tu je

sječu i otpremu drva dužna izvršiti u roku od godine dana; po isteku toga roka, ista stabla ima pravo uzeti bilo koji drugi član seoske zajednice gl. 2715-18.
Na taj način, posjedovni odnos neposrednih proizvođača u franačkim selima prema osnovnim sredstvima za proizvodnju ilustrira razvitak posjedovnog prava od kolektivne imovine ususret privatnom vlasništvu. U tok-sandrijsko vrijeme posjedovanje i iskorištavanje tla još je kolektivno. Nakon toga razdoblja pa do početka VI. st. najmanji put razvitku ostvario se u pogledu šuma i pašnjaka; ondje je posjed ostao kolektivan, ali je iskorištavanje postalo pravom pojedinih domaćinstava, po njihovoj inicijativi i u okviru njihovih potreba. Livade su parcelirane i dodijeljene domaćinstvima, ali vlasništvo postoji samo nad biljem koje na livadama uspijeva. Posjedovanje oranica steklo je već neka važna obilježja privatnog vlasništva, ali se ono oblikovalo samo kao trajan i nepovrediv posjed tla i usjeva, bez prava na otuđivanje zemlje i uz obavezu njenog predavanja u nasljedstvo uvijek u istoj seoskoj porodici. Pravo na posjedovanje zgrada i okućnica razvilo se najdalje, ali još ni ono nije apsolutna individualna svojina, nego je svako pokoljenje dužno tu imovinu sačuvati i predati u nasljedstvo svome potomstvu. Nad svim tim kategorijama imovine i zemljišta vrhovni i načelni vlasnik još je uvijek kolektiv seoskoga naselja.
Pa ipak, to razvrstanje na kategorije posjedovnog odnosa svjedoči o rađanju pojmova o vlasništvu. Pojedine odredbe Salijskog zakona ozakonjuju već i neke prelazne odredbe koje obilježavaju takav razvitak. Tako je zakonom bila predviđena mogućnost da se svaki slobodni Franak određenom procedurom može odreći svake materijalne zajednice sa svojim rođacima i istupiti iz nje cl. 60. Takvim istupanjem pojedini se član velike porodice mogao osamostaliti i formirati svoju vlastitu, malu porodicu koju čini jedan bračni par sa djecom do njihove odrasle dobi. Najčešće takav je pojedinac u istome selu formirao novo, samostalno domaćinstvo. Taj je događaj nemoguće zamisliti bez dodjeljivanja prava novonastaloj porodici na dio zemljo-posjeda one velike porodice iz koje pojedinac istupa. A takav postupak bio je najraniji zametak slobodnog raspolaganja nepokretnom imovinom, iako on još ne znači dokidanje načela o nasljednosti zemlje u istoj seoskoj porodici. On je bio samo rješenje posjedovnih problema koji su se nametali

u vezi s raspadanjem velikih porodica od tri pokoljenja na manje porodice individualnih bračnih parova.
Salijski zakon predviđa, međutim u jednoj od svojih kasnije nastalih odredbi, čak i kršenje toga načela. Članak o tzv. afatomiji cl. 46 opisuje predaju zemlje nekoj drugoj osobi posebnom simboličkom procedurom, pri čemu ta slobodno odabrana ličnost dobiva ulogu privremenog upravljača imovinom sve do smrti njezina posjednika. Najkasnije godinu dana poslije njegove smrti posrednik je mora predati onome kome ju je po svojoj volji namijenio umrli posjednik.
Uza sve te znakove o postojanju težnje, a i prakse, da se narušava princip nasljednosti zemljoposjeda po direktnoj silaznoj lozi unutar velikih porodica, Salijski zakon još ne sadrži ni najmanjeg spomena o kupoprodaji ili nekom drukčijem otuđivanju nekretinana.
Daljnji razvitak franačkih seoskih zajednica vršio se tek tijekom prve polovice VI. stoljeća. Postupno, poljoprivredna se proizvodnja intenzivirala. Umjesto dvopoljnog sistema eksploatacije tla uvodi se tropoljni sistem, u kome svake godine na ugaru ostaje

samo trećina obradive površine koja pripada nekoj pojedinačnoj porodici, u okviru ustaljenog, ispripletenog rasporeda polja po "Gewannima".
CRTEŽ 7 1. god.
2.god.
3. god.
4. god.
Oz. ! Jar. i Ug. Ug. ; oz.
i ! Jar.
i Jar. i Ug
i r. j OZ. Oz. ! Jar. 1
i i Ug. U Gew. odlič. kval.
U Gew. dobre kval.
U Gew. slabije kval,
U Gew. loše kval.
Tropoljni sistem. Plodored na česticama jedne "velike porodice" u okviru pojedinih "Gewanna". Shem. prikaz.
Tim preinakama veoma je porasla proizvodnost poljoprivrednoga rada pa je svojim povećanim urodom omogućavala i manjim gospodarskim zajednicama da žive samostalno. Čim su se takve proizvodne mogućnosti dovoljno afirmirale, velike seoske porodice počele su se mrviti na temelju prirodne težnje manjih cjelina da žive nezavisno. Uslijed toga osnovnom gospodarskom jedinicom u sve većem broju postaju male porodice. S vremenom, svijest o njihovoj rodbinskoj vezanosti slabi, pa se zajedništvo sela više ne temelji na rodbinskoj vezi, nego na odnosu suseljana koje veže zajednička svojina nepodijeljenih zemljišta i opći seoski obavezni ritam poljoprivrednih radova. Potpunu pobjedu takvih susjedskih odnosa u franačkome selu donijet će tek druga polovica VI. st., kad se nasljedno pravo priznaje i ženskom potomstvu i time otvara put otuđivanju zemlje izvan okvira iste velike ili maie seoske porodice.
Salijski zakon svjedoči i o rađanju velikog zemljišnog posjeda, utoliko koliko je to rađanje u toj etapi razvitka izvana zadiralo u život seoskih zajednica.

66
Poljoprivredni radovi: berba grožđa, prikazana kao djelatnost anđela. Sarkofag iz V. st., J. Francuska.

Kraljevska je vlast svojim antrustionima članovima kraljevske ratne družine i drugim službenicima davala iz kraljevskoga zemljišnog posjeda imanja zajedno sa zavisnom i neslobodnom radnom snagom kolonima i ser-vima, ali je, očito već na prijelazu V. u VI. stoljeće, počela kraljevskim poveljama dodjeljivati antrustionima i zemlju unutar teritorija slobodnih franačkih seoskih općina, pri čemu su oni, najvjerojatnije, dobivali pravo da posvoje i privedu obradi dio seoske neobrađene zemlje almende. Takvi doseljenici nisu se pri tome uključivali u stare rodbinske odnose nego se u selu pojavljuju kao strano tijelo, pod zaštitom posebne kraljevske milosti i po kraljevu nalogu. Otpor takvom doseljavanju družinika bio je nesumnjivo velik jer su i kazne Salijskog zakona za pružanje otpora njihovu doseljavanju bile jednake kazni koja se plaćala za ubij stvo slobodnog Franka, tj. 200 solida cl. 144. Zemljoposjedi kraljevskih antrustiona na seoskom teritoriju mora da su bili znatni a njihova je obradba vršena zavisnom radnom

snagom, jer odredbe zakona nabrajaju postojanje domaćih slugu vassus ad ministerium, kovača, svinjara, konjušara i vinogradara u okviru takvih imanja cl. 356, a takve kategorije nisu mogle postojati na malim zemljoposjedima nego u okviru veleposjeda koji nije mogao obrađivati pojedinac, a napose ne sam antrustion, angažiran u kraljevskoj službi kao član nove kategorije odličnika, vezane uz izgradnju kraljevske vlasti dinastije Merovinga.

Veliki zemljišni posjed koji je u franačkoj državi postojao i kao nasljedstvo kasnoantičkog veleposjeda u rukama galorimske zemljoposjedničke aristokracije i kao novostvoreni veliki zemljišni posjed kraljeva i kraljevskih službenika što su se rekrutirali iz redova franačkih rodovskih prvaka, razvijao se isprva na područjima izvan granica slobodnih franačkih seoskih općina. Ali početak njihova zadiranja u okvire tih općina, o kome svjedoči Salijski zakon, početak je buduće dugotrajne evolucije kojom će se nadiranje velikog zemljoposjeda na teritorij seoskih općina povezati s unutrašnjom ekonomskom, pa zatim i socijalnom diferencijacijom u franačkim selima koja je bila posljedicom slobodnog raspolaganja zemljišnim česticama u posjedu pojedinih seoskih domaćinstava.

67

Sve do prvih desetljeća VI. stoljeća ta je budućnost zamjetna tek u obliku nagovještaja. Zasada još franačko selo ne pozna klasnu podvojenost. Ona postoji tek izvan seoske zajednice, na velikim zemljoposjedima galorimskih i franačkih mogućnika. Karakteristično je da se u Salijskom zakonu nigdje ne spominju pripadnici franačke rodovske aristokracije. To je zbog toga što se taj društveni sloj okupio oko kralja i odvojio od neposredne veze s rodovima koji žive po selima. Tek naknadno, kraljevskim darivanjem zemljoposjeda, oni će se vratiti svome narodu, ali tada više ne kao prvaci njegove rodovske organizacije, nego kao pripadnici klase zemljoposjednika koja živi od eksploatacije tuđega rada i koja u vlastito franačko selo unosi tendenciju klasnog podvlašćivanja.

Salijski zakon spominje, najzad, unutar franačkih sela postojanje lita i robova. Liti su najvjerojatnije bili potomci ratnih zarobljenika u nekadašnjim sukobima Franaka s drugim germanskim plemenima, a imali su status poluslobodnih ljudi. Za razliku od njih, robovi nemaju osobne slobode, a i njihova se krivična odgovornost razlikuje. Liti su vjerojatno obrađivali dio gospodareve zemlje i plaćali mu naturalnu dažbinu. Naprotiv, robovi nisu obrađivali posebne čestice nego su bili neslobodna radna snaga u domaćinstvu svoga gospodara.

Uza sve postojanje neslobodne i poluslobodne radne snage u gospodarstvima slobodnih franačkih seljaka, njihov rad nije bio temelj proizvodnje. Njihova malobrojnost ograničavala je njihovo značenje i svodila ga na ulogu pripomoći u obradi zemlje. Ali ipak posjedovanje takve radne snage bilo je faktor ubrzavanja i pojačavanja imovinskih razlika među ravnopravnim slobodnim suseljanima, naročito počevši od vremena kad je u franačkim selima prevladalo individualno, alodijalno posjedovanje zemlje s pravom raspolaganja i otuđivanja čestica.

Stanovništvo merovinške Franačke obuhvaćalo je, čak kao brojčano veoma jako izraženu većinu, osim Franaka i galorimske starosjedioce. Oni su u cijelosti zapali u položaj pokorenog stanovništva iako nisu izgubili svoju slobodu. Njihova se manja vrijednost pred poretkom izražavala kaznenim odredbama, jer se za isti prekršaj Salijskog Franka

nad Rimljaninom plaćala dvostruko veća kazna nego kad je taj isti prekršaj izvršio Rimljanin na štetu slobodnog Franka.
Klasnu razvrstanost među Galorimljanima zakonodavstvo je definiralo trima skupinama: convivae regis uzvanici kod kraljeva stola, possessores i tributarii. Prva od tih kategorija predstavljala je najuglednije članove galorimske aristokracije koje je kraljevska vlast pozvala u svoju okolinu, radi počasti ili vršenja nekih službi, ali, kao i drugi Galorimljani, oni nisu mogli služiti u vojsci niti postati članovima kraljevske družine antrustiones. Possessores su bili vlasnici rimskih imanja koja su im ostala u srednjoj i južnoj Galiji nakon udovoljavanja željama i potrebama franačkih osvajača. Tributarii su imali položaj analogan litima, pa je taj termin vjerojatno obilježavao kategoriju kolona, koji su načelno zadržali položaj slobodnih ljudi, ali su bili opterećeni dažbinskim teretima u korist gospodara čiju su zemlju obrađivali. Taj njihov gospodar mogao je biti Galorimljanin sa višeg stupnja na ljestvici socijalno-ekonomskog razvrstanja, ili pripadnik franačke aristokracije koja je osvojenjem izmijenila svoj položaj rodovskih prvaka i postala klasom zemljoposjednika koji žive od podaničkog rada.

III. PREINAKE I NOVA STANJA U EVROPI NAKON VELIKE SEOBE

1. RAZVITAK ISTOČNORIMSKOG CARSTVA BIZANTA DO JUSTINA I. I JUSTINIJANA L

Nakon teške krize III. stoljeća rimska se država spasila reformama koje su proveli Dioklecijan i, nakon novog razdoblja anarhije, Konstantin I. Među njima izvršena je i administrativna reorganizacija državnog područja. Dioklecijanov sistem dvojice augusta, od kojih jedan upravlja Istokom a drugi Zapadom, a zatim i odluka da svaki august ima uza se još i jednog cezara koji će biti nadležan za dio jedne od dviju polovica Carstva, naviještao je uvjerenje da su državni unutrašnji, a naročito vanjskopolitički, obrambeni problemi tako složeni i mnogostruki da ih nije moguće svladati iz jednoga središta.
Iako je Konstantin okončao dvojnost carske funkcije i od 324. ostao jedini august a tri su njegova sina bili cezari, on je zadržao podjelu države na tri velike oblasti prefekture: Istok, Italija i Galija, i to se održalo sve do potkraj IV. stoljeća, kad je izdvojena još i četvrta prefektura, Ilirik, dok su Rim i Carigrad imali svoje zasebne gradske prefekture.
Ali usporedo s nastajanjem zamisli o potrebi raspodijeljene vrhovne uprave, opće privredne i populacione prilike u Carstvu mijenjale su i faktični odnos snaga među različitim dijelovima Carstva. Velik dio zapadnih provincija pretrpio je strahovita pustošenja u vezi s mnogobrojnim provalama barbara i građanskim ratovima, dok je Istok, pošteđeniji od invazija, relativno bolje sačuvao svoje proizvodne snage i novčani karakter privrede. Državnim se vlastima stoga činilo da je opravdano i nužno osloniti se na tu privrednu bazu. Upravo tada toj se motivaciji pridružila i dvostruka opasnost koja je počela ugrožavati i sam Istok. Bili su to učestali napadi Gota i Sarmata na dunavske granice i opasnost od obnovljene i ojačale perzijske države Sasanida.
U takvim okolnostima car Konstantin je donio odluku da državno središte premjesti iz Italije na Istok. U tu svrhu odabrao je staru grčku koloniju Bvzantion na Bosporu, strateški i prometno savršeno pogodnu da postane novom prijestolnicom Carstva. Od jeseni 324. do proljeća 330. izvršene su mnogobrojne građevinske pripreme za to preselenje, a 11. V. te godine novi je glavni grad postao službenim središtem Carstva pod nazivom Konstantinopol.

Od toga vremena razlike između Istoka i Zapada neprekidno su rasle. Istok se sve više udaljavao od utjecaja latinskog jezika i helenizirao. Održava se i još potpunije afirmira antička tradicija o jakoj carskoj vlasti. Uzastopno stvaranje niza barbarskih država na tlu Zapadnoga carstva tijekom

V. st. zadugo je ondje lišilo Crkvu oslonca na jedinstvenu i snažnu državnu vlast. Crkva je na Zapadu ostala prepuštena sama sebi, i u njoj se veoma brzo izgrađuje zamisao o njenoj nadređenosti novim, "barbarskim" državama. Naprotiv, na Istoku se očuvana i autoritativna carska vlast sakralizi-rala. Njezine se apsolutne pretenzije dokazuju njenim božanskim podrijetlom. Kao božji izabranik, car postaje najviši zaštitnik crkve i njezin faktični poglavar. Tako se interesi crkve i države isprepleću i tijesno povezuju. Kršćanstvo postaje instrumentom vladanja i stoga ideološki presudno važno u javnome životu i državnom političkom poretku. Ono se veoma rano izrazito institucionalizira i svojom idejnom sadržinom produbljuje apsorbiravši za svoje svrhe upotrebljiva dostignuća helenističke kulture. Tim sveukupnim zbivanjem na Istoku se združuju četiri bitna elementa daljnjega razvitka. To su: veće očuvanje proizvodnih snaga na pretežno robno-novčanoj osnovi, tradicija rimskog monarhijskog uređenja i pravnog poretka, snažna baština helenističke kulture i kršćanska crkva srasla s carskom vlašću. Njihovo je jedinstvo u okvirima specifične vanjskopolitičke konstelacije predodredilo osebujnost i posebnost razvitka Istočnorimskoga carstva i pretvorilo ga u Bizantsko carstvo, zasebnu socijalno-ekonomsku i kulturološku povijesnu pojavu, u mnogom pogledu presudno važnu za cijeli perimediteranski Istok, a iza gotovo sve slavenske zemlje.
Osebujnost prilika u istočnoj polovici Carstva očitovala se prije svega u agrarnim odnosima. Budući da nije došlo do sloma države, nije propao ni poredak kome je ona bila čuvarem. Robovlasničko se društvo sačuvalo, iako ono time ipak nije ostalo istovjetno sa stanjem klasične latifundijske eksploatacije robova. Vlasnici zemlje i gospodari robovske radne snage veoma su intenzivno smještali svoje robove na zemljišne parcele, prepuštajući im da samostalno obrađuju zemlju uz uvjet da vlasniku daju dažbinu u obrocima ili novcu. Zemljoposjedničke rezervatske zemlje bile su razmjerno malene, pa se posjedničko imanje oblikuje drukčije nego na Zapadu. Ono je gospodarevo ladanjsko obitavalište i sabiralište obroka, koji se u pretičku nad potrošnim potrebama izvoze na tržište. U takvom ladanjskom obitava-lištu nema mnogo uposlenih robova; oni su pretežno pastiri, konjušari, obrtnici, kućni sluge, mlinari, lugari, vinciliri. Sam vlasnik zemljoposjeda ima svoju glavnu rezidenciju u velikome gradu, gdje živi od prihoda što mu ih donose njegovi posjedi. U njegovoj gradskoj palači uposleno je također mnogo posluge, koja je ropskoga statusa. I njegovi mlinovi, tijesci ulja i grožđa također upošljavaju robovsku radnu snagu. Ali glavnina robova su servi casati. Ti robovi bili su vezani uz zemlju, pa je već 366. bio donesen zakon po kome je bilo zabranjeno prodavanje agrarnih robova bez zemlje.
Osim agrarnih robova servi casati veoma je bio rasprostranjen kolo-natski odnos. U nj se prvobitno stupalo na temelju ugovora između slobodna čovjeka i posjednika zemlje na određeno vrijeme i uz dogovorne dažbine u naravi i novcu. Ali najčešće su koloni uslijed zaduženosti i neizvršavanja obaveza ostajali na zemlji trajno, pa i nasljedno. Tijekom IV. stoljeća broj kolona se znatno povećavao jer su oslobođenici pretvarani u kolone, a također je i ratnim zarobljenicima i doseljenim barbarima većinom davan status kolona. Jednako su se i ekonomski propali mali zemljoposjednici i bezemljaši pretvarali u kolone.

Zakoni IV. i V. stoljeća razlikuju dvije kategorije kolona: slobodne kolone eleuteri i uza zemlju vezane enapografi, adscriptitii. Ali opća tendencija razvitka uvećavala je brojnost privezanih

kolona i vodila njihovoj generalizaciji. Pa ipak ni takva vezanost kolona uza zemlju nije ukidala njegovu načelnu osobnu slobodu; on je uvijek mogao sa zemlje otići, uz uvjet da namiri gospodareva potraživanja i vrati sav inventar, nastambe, stoku, sjeme i drugo što je pri stupanju u ugovorni odnos ili naknadno od gospodara dobio. U praksi, međutim, te je uvjete malo kada bilo moguće ostvariti.

Tijekom V. st. afirmirao se pravni propis po kome svaki slobodni ko-lon postaje za zemlju vezanim, ako je istu česticu držao u svome posjedu najmanje 30 godina. S druge strane, realni položaj enapografa u tom se stoljeću veoma popravio, pa ih vlasnik zemlje ne smije odagnati sa zemlje, čak ako su oni bili i bivši robovi oslobođenici. Tako se u V. st. položaj svih kategorija kolona izjednačavao na višoj razini njihovih prava, ali uz generalizaciju njihove faktične neodvojivosti od zemlje.

Osim kolona i robova koji drže gospodarevu zemlju, u Bizantu se u IV. i V. st. u znatnoj mjeri očuvao i slobodni seljački zemljoposjed. U zabačenim i brdskim krajevima ili u onim predjelima kamo su se tek nedavno, u kompaktnim cjelinama doselila barbarska plemena ili njihovi veći fragmenti, održale su se još i arhaičke seoske općine, vezane krvnorodbinskim odnosima. Ali u cjelini državnog teritorija prevladavao je osebujan tip bizantske seljačke općine, tzv. mitrokomije, u kojima je postojala periodička preraspodjela zemlje, s pravom seoskih porodica kojima se ta zemlja dodjeljuje da se njome koriste obrađujući je u vlastitoj režiji; pri tome se takva čestica nije smjela otuđivati ni u cjelini ni u ulomcima, a i suseljanima je bilo dopušteno da s nje k sebi dovode vodu ako je na njoj postojao bunar ili voda tekućica. U određenim oblastima, naročito ondie gdje je država naseljavala veterane ili pogranične vojnike - seljake limitanei, koji su najčešće bili germanskog podrijetla slobodna sela sastojala su se od među sobom ravnopravnih i nezavisnih malih vlasnika koii su slobodno mogli raspolagati svojom zemljom, ali su ih vezali zajednički ekonomski, samoupravni i obrambeni interesi.

Sva su slobodna sela imala određene kompetenciie samoupravljanja koje su se razlikovale prema tipovima slobodnih seoskih općina. Najmanja je ta samoupravnost bila u onim općinama koje su nastale na zemljištu pripisanu gradskom teritoriju, pa je ondje gradska municipalna organizacija prisvajala prava da te kompetencije zadrži za sebe. Seoske su općine bile ujedno i najniže poreske jedinice, a njihovi su poglavari bili jamci i prikupljači državnih poreza.

Poreski pritisak državne vlasti bivao je neprekidno sve teži. U tim okolnostima ekonomski su propadali ne samo mali, nego i srednji zemljopo-siednici, pa taj pritisak navodi sve te kategorije, a također i kolone slobodnoga društvenog statusa, da se podvrgavaju u štitništvo patrocinij velikaša iz redova visokih državnih službenika, koji su izuzeti od raznih po-reskih opterećenja, naročito radnih. Za volju olakšanja od takvih tereta ugroženi zemljoposjednici predaju velikašu svoje imanje, postaju njegovima uza zemlju vezanim kolonima, a svoj dotadašnji posjed ne drže više kao svoje vlasništvo nego kao velikaški prekarij.

Ovakve su okolnosti vodile k neprestanom jačanju velikog zemljopo-sjeda. Ali to je sada bio parcelirani zemljoposjed u rukama malih zavisnih obrađivača. Na taj način nastaju

odnosi koji su karakteristični za ranobi-zantsko doba: veliki zemljoposjed je veoma rasprostranjen, ali je sistem

obrade drukčiji od klasičnih kasnoantičkih oblika. Umjesto prisvajanja sveukupnoga uroda sa zemlje, vlasnici su se odrekli znatnoga dijela dobiti, ali su time sebi osigurali trajan prihod u obliku utvrđene zemljišne rente.

S tim u vezi neprekidno raste pritisak velikih zemljoposjednika prema slobodnom seljaštvu. Ali ono je još dovoljno snažno da se u mnogim slučajevima uspješno brani. Ono u tome uspijeva jer i snažna državna vlast vodi upornu borbu protiv pretjeranog utjecaja veleposjednika u ekonomskom životu zemlje. Carska vlast i sama daje svoju zemlju u zakup, a obrađuju je pretežno koloni. Kako je carstvo bilo najveći zemljoposjednik u državi, nužno je sveukupna zavisna radna snaga, nepodložna privatnom veleposjedu, bila mnogobrojna. Taj faktor kolonske a još više slobodne seoske radne Snage, udružene u samoupravne općine, veoma će ojačati u idućem stoljeću, upravo pod pokroviteljstvom središnje državne vlasti, kad je masovno naseljavanje slavenskog seljaštva na Balkanu i u Maloj Aziji kao i stvaranje nove kategorije seljaka-vojnika stratiota uvelike usporilo i odgodilo proces feudalizacije u Bizantu sve do epohe X. i XI. stoljeća.

Sporom napredovanju i odgodi feudalizacije u Bizantu veoma je pridonijela i jakost robno-novčanih odnosa i gradskih tipova privrede.

Doba krize III. stoljeća kao i Velika seoba naroda nesumnjivo su nanijeli znatne štete materijalnom životu također i Istočnorimskoga carstva. Ali dok su invazije i pustošenja pogodila cio teritorij Zapadnoga carstva, sve njezine pokrajine, pa i njegovo političko središte, Italiju, na Istoku je velikih razaranja bilo samo u evropskim provincijama i u nekim rubnim oblastima Male Azije. Glavnina državnog područja ostala je pošteđena. Velike i privredno veoma plodne provincije Egipat, Sirija a i niz drugih, ostale su nedirnute, sa svim svojim proizvodnim potencijalom. Osim Soluna, koji je više puta bio ugrožavan, svi su se veliki gradovi: Konstantinopol, Nikeja, Efez, Antiohija, Edesa, Bejrut, Damask, Aleksandrija i mnogi drugi, održali i dalje funkcionirali kao središta proizvodnje, trgovine a i kao snažni potrošački centri. Velike državne a i brojne manje, privatne obrtničke radionice proizvodile su za namirenje potreba u istome gradu, a i za šire tržište. Postojao je brojan i snažan sloj trgovaca, koji su se bavili i manjim i većim poslovnim pothvatima. Razmjena proizvoda vršila se kopnom i morem, savladavajući čak i velike udaljenosti. Gotovo sve kategorije proizvođača sudjelovale su u održavanju vitalnosti robno-novčanog privređivanja. Država je prikupljanjem znatnih poreskih prinosa od stanovništva, ko-lonskih dažbina sa svojih zemljoposjeda i taksa od trgovinskog prometa sabirala bogate prihode koje je tezaurirala u svoje riznice ili ih je ulagala u proizvodnju kao naručilac i kupac mnogih proizvoda za potrebe dvora, vojske i upravnog aparata. Postojanje tržišta poticalo je velike zemljoposjednike da nastoje uvećati urod i svoje prinose s imanja da bi viškove nad svojim potrošačkim potrebama mogli plasirati u prodaju na tržištu. U lokalna gradska središta donosili su svoje plodine i slobodni seljaci i koloni. Sveukupnom takvom djelatnošću Istočnorimsko se carstvo već u IV., a još izra-zitije u V. st. ekonomski vidno oporavlja. Ali taj oporavak nije bio vraćanje na pređašnje oblike privrednog i društvenog života. Veliki zemljišni posjed je sada pripadao državi, caru i bogatim vlasnicima zemlje, ali se proizvodnja ostvarivala pretežno kolonskom ili ekonomski samostalnom seljačkom radnom snagom. Gradovi su i dalje

izgrađivali obrtničke proizvode u radionicama i trgovali, ali to više nisu bili antički polisi. Izgubivši najveći dio svojih pri-

gradskih zemljoposjeda u korist carske vlasti ili veleposjednika, kurijalna organizacija municipija je iščezavala. Svemoćna carska vlast ih u upravnom pogledu sve više podvrgava svome službeničkom aparatu, ostavljajući privide i neke vanjske oblike gradske samoupravnosti, ali mijenjajući im realnu funkciju. Na taj način u IV. i V. stoljeću antički polis na tlu Bizanta nestaje, iako se gradska privreda održava. Ona se razvija i u mnogim novim središtima koja su stekla značenje grada ili rastom svoga privrednog potencijala ili kao središta upravne vlasti, a ne kao preinačeni antički polisi. U cjelini, Istočnorimsko carstvo živjelo je kao nastavak privrednih, društvenih i kulturnih obilježja antike, ali se za svoj daljnji opstanak borilo mijenjajući se. Sačuvalo je svoju državnost, ali je carsku vlast izdiglo do bogom posvećenog poslanja. Zadržalo je tradicije helenizma, ali ih je stopilo s kršćanstvom, pretvorivši ga u ideologiju državnog poretka. Još je više razvilo veliki zemljoposjed, ali ga je predalo na obradbu seljaštvu u obliku zavisnih čestica. Zadržalo je ropstvo, ali je pretežnom dijelu robova prepustilo samostalne parcele zadovoljavajući se obročnim i novčanim dažbinama. Ojačalo je udio malog slobodnog i kolonatskog zemljoposjeda u cjelini svoje agrarne strukture mireći se na taj način s faktorom o kome će ovisiti njegov budući socijalni poredak. Iako preinačenu, prenijelo je u epohu ranoga srednjeg vijeka robno-novčanu privredu spasivši ekonomski potencijal većine svojih gradova.

Svim tim svojim razvitkom, Istočnorimsko ili Bizantsko carstvo pripremalo je svoj osebujni put u feudalizam. Za razliku od zapadnoevropskih pokrajina nekadašnjega carstva, ono sve do kraja VI. stoljeća ne sintetizira ravnomjerno dva različita razvojna procesa: proces postepenog napuštanja antičkoga robovlasničkog poretka s procesom napuštanja ustanova rodovskog društva. Ono u epohu srednjega vijeka ulazi zadržavši bitno važne faktore robovlasničkog društva, eksploataciju robova, načelo privatnog vlasništva i temelje robno-novčanih odnosa s trgovinsko-obrtnom privredom gradova, zajedno s kulturnim tradicijama antike preoblikovanim u kršćanstvu. Ali ono ta svojstva održava mijenjajući ih i krećući se na taj način usporeno prema drugom jednom poretku. Budući da su ga povijesne okolnosti poštedile naprasnog sloma političkog i društvenog uređenja, Istočnorimsko carstvo se strukturalno preinačavalo sporije od evropskog Zapada. Tek od kraja VI. i tijekom VII. stoljeća u taj se samostalni i svojevrsni proces napuštanja kasnoantičkih odnosa uključio nov snažan privredno-drustveni faktor: masovno doseljavanje uglavnom slavenskog stanovništva u njegovim rodovskim organizacijama. Time a također i formiranjem staleža seljaka--vojnika, stratiota veoma je ojačao udio slobodnoga rodovskoga sela u strukturi bizantskoga društva. Vitalnošću svoje rodovske organizacije ta je etnička i socijalno-ekonomska prinova odgodila zakmećivanje seljaštva sve do X. ili čak XI. stoljeća, kad i tu seljaštvo dekompozicijom svoje ekonomske samostalnosti i slobode najzad u sve većoj mjeri postaje žrtvom velikoga, feudalizira-noga zemljoposjeda.

Razvijajući se na taj način, Istočnorimsko ili Bizantsko carstvo je u svome političkom razvitku, ostavši u neku ruku čuvarem antičkih tradicija i zamisli o obnovi jedinstvene vlasti na svim obalama Sredozemlja "čekalo" trenutak iscrpljenosti germanske osvajačke

sile na Zapadu, da bi samostalnost barbarskih država na "svome" tlu najzad okončalo. Takva mogućnost prvi put se ukazala Bizantu tek u prvoj polovici VI. stoljeća.

Carigradske zidine. Rekonstrukcija.

Ali do tada je on u svome unutrašnje-političkom životu morao prebroditi mnoge peripetije.
U kronološkom pogledu, zasebni politički opstanak Istoenorimskoga carstva započinje godine 395. kad su cara Teodozija, po njegovoj odluci, naslijedila njegova dva sina. Stariji, Arkadije, postao je carem istočne polovice, a mlađi, Honorije, carem zapadne polovice.
Oba prva cara na Istoku: Arkadije 395-408 i Teodozije II. 408-450 dopuštali su da budu igračke u rukama svojih dvorjana, eunuha u visokoj službi i žena iz svoje neposredne okoline. Među tim ličnostima posebice su zanimljivi pretorijanski prefekt Rufin i, kasnije, carica Eudoksija u doba Arkadijevo pa zatim careva sestra Pulherija i careva žena Atenaida u doba Teodozija II. Ali, svi su oni zajedno, usprkos unutrašnjim spletkama i trzavicama, formirali neosporno snažnu središnju vlast.
Za Teodozijeve vladavine mnogobrojne su dotadašnje provale Germana, Vizigota, Ostrogota, različitih sarmatskih plemena i Huna iz prekodunav-skih ravnica navele Carstvo da snažno zaštiti sigurnost prijestolnice. Na cijelom kopnenom rasponu od Zlatnoga roga do Mramornoga mora bio je podignut trostruk zid, koji se dizao stepeničasto vanjski visok 5 m, srednji 10, unutrašnji 12 m pri čemu su sva tri lanca bila opremljena brojnim visokim kulama. Građen je više od 25 godina do 439 pa je Carigrad učinio najbolje utvrđenim gradom u cijelom Srednjem vijeku.
Karakteristično je da je uz taj golemi fortifikacioni pothvat Teodozi-jevo doba ostvarilo još dvije važne akcije koje bi također, na neki način, bilo moguće nazvati učvršćivanjem. Ta dva pothvata odnosila su se jedan na očuvanje antičke kulturne baštine, a drugi na očuvanje antičkoga pravnog

poretka. Godine 425. osnovano je u Carigradu Sveučilište na kom se naučavalo filozofiju, pravo, govorništvo te latinsku i grčku gramatiku. Pri tome je većina nastavnika bila grčke narodnosti i jezika. Svega četiri godine nakon toga 429 započelo je sastavljanje zbirke zakona počevši od Konstantinova vremena do vladavine Teodozija II Codex Theodosianus, završen 438. Kao svjedočanstvo zamisli o jedinstvu Carstva, Kodeks je proglašen i u ime tadašnjega zapadnorimskoga cara Valentinijana III.
To isticanje pravne i kulturne zasnovanosti na rimskim i grčkim tradicijama odudaralo je od odnosa u vojnim snagama Istočnoga carstva. Po evropskim provincijama haračili su valovi barbara, a rimska vojska i njeni zapovjednici bili su pretežno barbarskog podrijetla. Za Arkadijeve vladavine vrhovni vojni zapovjednik bio je Got Gainas. Njegova moć i prevlast Germana u vojsci stvorili su pokret protivljenja koji je tražio da se vojska reorganizira i da u njoj služe samo Bizantinci. To je zaista bilo i ostvareno 400. ustankom stanovništva u Carigradu, ali samo za područje prijestolnice.
Taj događaj okončao je, u biti, pretenzije gotskih vojnika da faktično sruše legalnu vlast i da u Carigradu ostvare isto ono što je tričetvrt stoljeća kasnije izvršio Odoakar u Italiji.

No dotle su barbarske čete još i dalje haračile po Balkanu, a svaka njihova vojna akcija protiv vlasti u velikoj je mjeri privlačila odbjegle robove i druge slojeve potlačenog stanovništva.
Uskoro nakon carigradskog ustanka, carskoj je politici pošlo za rukom da Vizigote i nekoliko drugih barbarskih skupina otputi na teritorij zapadnoga Balkana odakle je u prvom desetljeću V. st. uslijedila vizigotska invazija u Italiju. Otada su strani vojnici doduše i dalje uzimani u vojsku, ali više ne kao cijele etničke zajednice, nego novačenjem, kao pojedinci. Osim stranih najamnika u vojsku su usto obilno uzimani i domaći stanovnici, naročito Trakijci i Isaurijci maloazijski brđani.
U prvoj polovici V. st. evropske provincije Istočnoga carstva veoma su mnogo trpjele od brojnih hunskih provala, koje nije moglo obustaviti ni plaćanje visokoga godišnjeg danka ni slanje bogatih darova na dvor hunskoga kralja u Panoniji. Tek zamašna ofenziva Huna pod Atilom najprije u Galiju, a zatim u Italiju te najzad Atilina smrt i raspad hunske države oslobodili su Carstvo hunskih provala. Ali, na ruševinama hunske države izdigle su se nove sile, nasljednice Atilinih pretenzija. Za Istočno carstvo posebice su opasni postali Gepidi, nastanjeni u istočnom dijelu Panonije, i Ostrogoti kojima je polazištem bila zapadna Panonija.
Vjerska i crkveno-politička pitanja ispunjala su IV. i V. stoljeće mnogim burnim događajima. Nakon osude arijanstva na Nikejskom koncilu 325. došlo je ipak do njegova obnavljanja, pa je car Konstancije 359. arijanstvo proglasio i državnom vjerom; a za kratkotrajna carevanja Julijana Apostate kršćanstvo je u cijelosti čak zabranjeno i obnovljeno je poganstvo u obliku vjersko-filozofske koncepcije zasnovane na neoplatonizmu. Ali 378. je pogibija cara Valensa, koji je bio arijanac, značila i konačni slom arijanstva u Carstvu. Godine 381. ono je ponovo osuđeno na II. sveopćem crkvenom saboru u Carigradu, a nikejska je formula jedino priznate prave vjere nadopunjena i usavršena.
Pa ipak, problemi vezani uz deifikaciju Isusove povijesne ličnosti pojavili su se novim neriješenostima. Postavljalo se pitanje kakav je međusobni odnos između božanske i ljudske naravi u Isusu. Teolozi antiohijske škole

smatrali su da je Isus bio samo čovjek u kome je Sin božji privremeno boravio. Muku i smrt na križu nije mogao trpjeti bog, nego samo ljudsko biće.
Suprotno tome, teolozi aleksandrijske škole tvrdili su da u Isusu nakon utjelovljenja ostaje samo božanska narav, a ljudska narav od toga časa naprosto nestaje.
Te su suprotne teze imale dalekosežne implikacije za shvaćanje tadašnjih ljudi. Ako se prihvati teza da je na križu trpio samo čovjek, onda njegova smrt nije mogla biti spasiteljska. Protivno objašnjenje, međutim, da je trpio i na križu umro bog, činilo se također mnogima neprihvatljivo zbog zamisli o božjoj besmrtnosti.
Teološka, spekulativna sadržina tih suprotstavljanja pretvorila se u povod teških sukoba i dugotrajnih borbi tek kad su se s njima povezali različiti politički interesi.
U borbi protiv arijanstva najveće su zasluge imali aleksandrijski teolozi. A ipak je ekumenski koncil u Carigradu 381 priznao carigradskom patrijarhu najviši svećenički rang na Istoku. U Aleksandriji to nije bilo prihvaćeno s odobravanjem jer su smatrali da i hijerarhijsko prvenstvo pripada njima.

Te suprotnosti Aleksandrije s prijestolnicom osobito su se zaoštrile kad je na patrijaršku stolicu u Carigradu zasjeo žestoki pobornik antiohijskih teoloških shvaćanja Nestorije. Njemu i supremaciji Carigrada suprotstavio se aleksandrijski patrijarh Kiril 412-444, a snažnu su mu pomoć pružili fanatični i mnogobrojni egipatski redovnici-pustinjaci. Nestorija je osudio i tadašnji papa Celestin. Premda je na Nestorijevoj strani bio i car, na crkvenom koncilu s Efezu 431 Nestorije je osuđen kao heretik i zbačen s patrijarške stolice.

Poslije Kirilove smrti njegovi su učenici i nastavljači još više radikalizirali njegova kristološka shvaćanja. Poricali su istovjetnost Isusove ljudske naravi s običnom ljudskom naravi. Takvo se suprotstavljanje nestorijan-stvu duofizitizmu pretvorilo u novu herezu, monofizitizam. Protiv nje udružili su se i Rim i Carigrad, pa je papa Leon I. formulirao katoličko shvaćanje kristološkog problema: Krist je jedna jedinstvena ličnost u kojoj su sjedinjene dvije savršeno razvijene naravi: i božanska i ljudska. One djeluju svaka svojim specifičnim svojstvima, ali u potpunom skladu i međusobnoj suradnji.

Ali na novom koncilu u Efezu 449, pod strahovitim pritiskom državne vlasti, nezadovoljne papinskim diktatom, pobijedili su monofiziti, pa je s patrijarške stolice u Carigradu zbačen pristalica papinskog učenja, a postavljen monofizitski predstavnik. Činilo se da je sada najmoćnijom snagom u cijelome kršćanstvu postala aleksandrijska teološka škola.

U suparničkom trokutu Carigrad-Rim-Aleksandrija nitko nije bio dovoljno snažan da konačnu pobjedu postigne sam. Stoga su se protiv prevlasti Aleksandrije ponovo udružili Rim i Carigrad. Poslije Teodozija II. novim carem postao je oficir Marcijan, koji se oženio carevom sestrom Pulherijom. Oni su smjesta s dvora uklonili glavnoga Teodozijeva savjetnika, eunuha Hrisafiosa, koji je bio zaštitnik monofizitizma. Nakon toga održan je novi ekumenski koncil u Halkedonu 451 na kom je monofizitizam osuđen, a proglašena t. zv. halkedonska dogma na temelju Leonove kristo-loške formulacije. U teološkom i dogmatskom pogledu to je značilo punu

pobjedu papinstva. Ali ona je bila moguća samo spomoću angažiranja državnog autoriteta. Zbog toga je ipak pravi pobjednik bila carska vlast. Pokazalo se da i u teološkim dilemama pobjeđuju ona shvaćanja koja su u skladu s interesima države. A ona je ostvarivala centralizirani režim protiveći se prevazi perifernih središta. Pobjedom nad aleksandrijskim teolozima izvojšteno je nedvojbeno prvenstvo Carigrada na kršćanskom istoku, a presudnom snagom u vjerskoj problematici pokazao se car. Otada je supremacija državne vlasti nad crkvom na Istoku postala trajnim obilježjem odnosa. Ali uza sve to, uspjeh carske politike imao je veoma negativne posljedice. Monofizitska opozicija povukla se iz državnog središta u istočne provincije i veoma jačala politički separatizam Egipta i Sirije.

Ostvarivši svoju prevlast nad crkvom za koju će se svjetovna vlast na Zapadu uzalud boriti sve do kraja Srednjega vijeka, carstvo je pokušalo ukloniti posljedice premoći barbarskih elemenata u vojsci. Sredinom V. st. presudan utjecaj u vojsci i na dvoru imao je general Aspar, podrijetlom Alan. On je 451., poslije Marcijanove smrti, na prijestolje doveo novoga cara, Leona I. 451-474. Odmah nakon toga Leon se priklonio općem negodovanju protiv svemoći barbara. Da bi nadomjestio brojne barbarske odrede, uvelike je novačio čete iz redova maloazijskog ratničkog plemena Isaurijaca, a na čelo tih odreda postavio je njihova poglavicu, koji je u Carigradu uzeo grčko ime Zenon i oženio se

najstarijom carevom kćerkom. Utjecaj Aspara i njegovih Germana sada je veoma opao, a kad je on pokušao da pobunom izmijeni svoj nepovoljni položaj, organizirana je 471. kaznena akcija u kojoj je Aspar ubijen, a život su izgubili i mnogi germanski vojnici. A kad je 474. Leon I. umro, carem je postao Zenonov malodobni sin i carev unuk Leon II. No još iste godine Leon II. je umro pa je carem proglašen sam Zenon 474-491.
Ojačavši svoj položaj prema crkvi i zadavši odlučan udarac germanskom utjecaju, Carigrad je pokušao intervenirati i u zbivanja na Zapadu. Budući da je vrhovni vojni zapovjednik u Zapadnorimskom carstvu, Svev Ricimer, tražio protiv Alanovandala u Africi pomoć Istoka, Zenonu je uspjelo da Ricimer kao zapadnoga cara primi Antemija, rođaka istočno-rimske carske kuće. U vezi s time Istočno je carstvo pomorskom ekspedicijom pokušalo likvidirati Alanovandalsku državu, ali bez uspjeha.
U isto vrijeme pripremala se nova etapa teške germanske opasnosti za Istočno carstvo. S jedne strane, Germani koji su preživjeli Asparovu pogibiju okupili su se oko oficira gotske narodnosti, Teodoriha Strabona. Drugu skupinu Germana doveo je iz Panonije na tlo carstva ostrogotski kralj Teo-dorih I. Amal. Boreći se među sobom, a i protiv carske vlasti, obje su te skupine gotskih ratnika izvršile mnoga teška razaranja u balkanskim provincijama. Ta etapa završila se tek odlaskom Ostrogota u Italiju 489.
Time je Istočno carstvo još jednom uklonilo invaziju Germana sa svoga područja uputivši je na zapad. Ali unutrašnje prilike nisu se još uvijek mogle srediti zbog novog zaoštravanja opreka službene crkve s monofitizmom i zbog pretjerano velikog utjecaja Isaurijaca na državnu politiku.
U početku Zenonove vladavine bilo je, naime, došlo do kratkotrajne uzurpacije koja je dobivala pomoć od monofizita. Uvidjevši da je nužno oslabiti razloge za vjerske nesuglasice, Zenon je poslije likvidacije puča odlučio izmiriti suprotstavljene vjerske koncepcije, pa je u tu svrhu 482. objavio edikt Henotikon kojim nije osuđen ni monofizitizam ni duofizitizam. Time je zapravo bila odbačena halkedonska doktrina. To je žestoko povrijedilo pa-

pinske interese, pa je Feliks III. 484. bacio crkveno prokletstvo na carigradskog patrijarha, a ovaj je izbrisao papino ime iz crkvenog diptiha. Tako je došlo do prvoga formalnog raskola između istočne i zapadne crkve, upravo u vrijeme koje je slijedilo neposredno nakon iščezavanja carske vlasti na Zapadu. Odvrgavši autoritet istočnorimskoga cara i pravomoćnost njegovih odluka u vjerskim pitanjima, zapadna je crkva definitivno obilježila svoj put samostalnog razvitka u uvjetima nepostojanja jedinstvene političke vlasti u zapadnoj polovici kršćanskoga svijeta.
Potkraj V. i na početku VI. st., za vrijeme cara Anastazija 491-518, podunavske granice Carstva počinju uznemiravati prvi valovi slavenske i pro-tobugarske invazije, a istovremeno su bila obnovljena i neprijateljstva na granicama sa sasanidskom Perzijom. Anastazijeva vladavina donijela je državi više važnih usavršen ja u upravi i vođenju financijskih poslova. Osnovni cilj bio je otkloniti zloupotrebe, ojačati privredni život i osigurati obilne prihode državne riznice. U tu svrhu preinačeno je poresko opterećenje. Umjesto zemljišnog poreza u naravi annona uvedena je novčana dažbina, a propisan je i obavezni otkup uroda na zemljoposjedima po niskim cijenama koje je određivala država coemptio; smanjene su poreske takse na trgovačku i obrtničku djelatnost i ukinuto jamstvo kurijala za namirenje poreskih dužnosti. Umjesto toga formiran je porezнički

ubirački aparat same središnje državne vlasti i ostvarena je stroga kontrola sveukupne djelatnosti činov-ništva.
Oslobodivši se ostrogotske, germanske opasnosti, bizantska vlast nije više željela ni da trpi svemoć isaurijskih najamnika. Zenonova smrt godine 491. za koju ima izvornih podataka da nije bila prirodna značila je slom njihove svemoći. Ali Anastazijeva uprava morala je ipak protiv isaurijskih vojnih odreda ratovati sve do 498., kada ih je u velikim skupinama uspjela prisilno naseliti u Trakiji.
Unutrašnje borbe i napadačke opasnosti izvana primorale su vlast da na prijelazu iz V. u VI. stoljeće podiže brojne tvrđave, naročito duž granica. Za Anastazijeve vladavine podignut je još jedan obrambeni zid na prilazu prijestolnici u dužini od 78 km, također od mora do mora, kao što su se protezali i bedemi Teodozija II.
U vjerskom pogledu, car Anastazije se isprva pridržavao politike heno-tikona, ali se uskoro otvoreno priklonio monofizitizmu. U tome je možda imala neku ulogu i njegova svijest o tome da je za državu bitno važno osujetiti produbi javan je opreka između političkoga centra i azijsko-afričkih provincija, koje su bile oslonac privrednog prosperiteta. Svojim podupiranjem monofizita Anastazije je još više zaoštrio nesuglasice s Rimom. Vjerski spor sa Zapadom počeo je dobivati već i značenje dileme koja od dviju vlasti, duhovna ili svjetovna, treba da ima supremaciju, čime je papinstvo nedvojbeno izražavalo svoju kritiku podložnosti Crkve carskoj vlasti na Istoku.
Otuđivanje Istočnoga carstva od evropskog Zapada, koje je u Anasta-zijevo doba već bilo veoma zamjetno, doživjelo je u idućoj epohi preokret: Justinijanova vladavina je doduše u mnogom pogledu istakla svoje nepobitno uvažavanje rimskih i latinskih tradicija, ali je svojom vojnom politikom likvidacije germanskih država na Zapadu zapravo pokušala obnoviti jedinstvenu rimsku državu prisajedinjenjem tih područja istočnorimskoj jezgri koja je svoju evoluciju temeljila na helenizmu i specifičnim obilježjima mediteranskoga istoka.
78
2. KRALJEVSTVO OSTROGOTA U ITALIJI DO POČETKA RATA S BIZANTOM
Italija je u vrijeme Velike seobe više puta pretrpjela razorne napade barbarskih naroda. Ona je već i u predseobenom razdoblju privredno nazadovala u usporedbi s nizom perifernih oblasti, pa je izgubila svoj prijašnji, apsolutno superiorni položaj u državi. No ona je, kao matična zemlja političkoga i socijalno-ekonomskog poretka, uz Bizant ipak u najvećoj mjeri sačuvala antičke tradicije i institucije. Stoga ona u ranosrednjovjekovni razvoj ulazi s veoma snažnom socijalno-ekonomskom baštinom. Ta okolnost odredila je privredno-društvene odnose koji su se u Italiji izgradili nakon doseljenja Ostrogota.
Teodorih je osvojio Italiju kao mandator istočnorimskoga cara, sa zadatkom da ondje "štiti senat i puk rimski". On je, dakle, od samog početka morao u Italiji uvesti režim koji će se razlikovati od Odoakrova i izbjegavati sve one suprotnosti s italskim stanovništvom koje su dovele do pada njegova prethodnika. S druge strane, on je morao zadovoljiti očekivanja i svojih vojnika i ostrogotske vojno-rodovske organizacije koja se tijekom seobe formirala kao vodeći sloj u narodu.
Odlučno značenje imao je način kako će se Ostrogoti naseliti u osvojenoj zemlji. U tom pogledu Teodorih je maksimalno štedio interese rimskih veleposjednika. Kraljevska je vlast preuzela sve zemlje nekadašnjeg carskog fiska, a ostrogotski su vojnici dobili samo onu zemlju koju su u obliku federatske trećine već ranije zaposjeli Odoakrovi Germani. Doseljenje Ostrogota nije dakle donijelo Italiji nikakve nove eksproprijacije tla, pa je taj

režim naseljavanja bio kudikamo povoljniji za Rimljane od naseljavanja Vizigota i Burgunda koji su starosjediocima uzimali 23 oranica.
Osvojivši vlast, Teodorih nije pomišljao na to da Ostrogote i Rimljane stopi u jedan narod. U Italiji, gdje je pravni i administrativni poredak izgrađivan mnoga stoljeća i gdje je kultura bila i drukčija i neusporedivo viša od njihove, Ostrogoti nisu mogli pretendirati da civilnu upravu preuzmu u svoje ruke i starosjedilačko stanovništvo potpuno izvlaste. Oni su u javnom životu za sebe pridržali samo vojnu službu i posvudašnji nadzor nad rimskom civilnom upravom. Tek s vremenom sve su se jače očitovale i druge pretenzije. Gotsko stanovništvo nije se ravnomjerno naselilo na cijelom geografskom području Apeninskog poluotoka nego je zauzelo samo određene zone u sjevernoj i srednjoj Italiji. Najveća prostranstva zaposjeli su u Padskoj nizini, Liguriji i sjevernoj Toskani, pa su se otuda njihove pojedine naseobine protezale kroz srednju Italiju sve do Samniuma. U južnoj Toskani, Laciju i južnijim pokrajinama uopće nije bilo gotskih naseobina. Naprotiv, izvan Italije, Gota je bilo u Istri, Dalmaciji, u sjevernoj Hrvatskoj između Save i Drave, kao i u obje prekodravske Panonije.
U svim tim pokrajinama posebna je komisija, kojoj je po Teodorihovoj odredbi na čelu bio rimski senator Liberije, izvršila neposredno odmjeravanje i dodjeljivanje gotskih čestica zemlje sortes. Svaki Got dobio je na temelju posebne doznačnice 13 nekog imanja, a usto i robove, kolone i stoku koja je tome dijelu imanja pripadala, kao i trećinu posjednikova stana u gradu. Diobi su bila podložna jednako srednje velika imanja koja su pri-

;tl. xrr fc
HfS?-" Miln Akvileja
V Nffbonne Me
" "" MOI
Cordoba "sV;:u- ""
ffHimil Franačko kralj. pr. Klodovika "" " -"". - - L,J Klodovikova osvajanja fe Poganski Germani
MBB Teodor ikova oštrog-država i"" iTeodorikovi saveznici
Glavna područja germanske naseljenosti
u Španjolsko

Germanske države u Evropi
i i Africi do prve trećine VI. st.
padala u okvir i pod upravnu nadležnost gradova, kao i veleposjedi koji su bili izuzeti ispod gradske municipalne vlasti. Trećine imanja tih srednjih zemljoposjednika dodjeljivane su običnim slobodnim ljudima, dok je trećine veleposjeda dobivala rodovska aristokracija, a osim nje i kraljevski rođaci i visoki funkcionari. Tako su među Ostrogotima od samog početka postojale znatne imovinske razlike, koje su se kasnije kupovinom, darivanjima ili nasilnim prisvajanjima još i povećavale. Najveći zemljoposjednik u ostrogotskoj državi bio je kralj jer je preuzeo cijeli Odoakrov patrimonij nekadašnji carski zemljoposjed i povećao ga još i brojnim konfiskacijama. Svojim naseljenjem Goti se nisu pretvorili u seljake i pretežni dio njih nije formirao slobodne germanske seoske zajednice s kolektivnim zemljopo-sjedovanjem kao osnovicom društveno-ekonomskog poretka. Kao i rimski possessores, i Goti su živjeli u

gradovima, a ljeti na svojim imanjima. Budući da su u gradovima vršili službu gradske vojne posade, Goti su osim zemljoposjeda kao temelja svoje materijalne egzistencije dobivali i svako-godišnje državne donative. Svi ti dohoci, kad se radilo o običnim vojnicima, nisu nipošto bili obilni. S vremenom, kako se gotsko stanovništvo množilo i kako se mali gotski posjed diobama među nasljednike usitnjavao, materijalne poteškoće najširih slojeva slobodnoga gotskog stanovništva postajale su sve veće.
U takvim okolnostima, počevši od osnutka ostrogotskog kraljevstva u Italiji, među Ostrogotima se vršila neprekidna imovinska i klasna diferencijacija. Pripadnici stare rodovske aristokracije i novoga, vojničkog plemstva u kraljevoj službi postali su vlasnicima velikih posjeda i eksploatatorima robovske i kolonske radne snage. Time su se, po svom ekonomskom i socijalnom položaju, izjednačili s rimskom veleposjedničkom aristokracijom. Obični slobodni Goti također su obrađivali zemlju uz pomoć robovske radne snage i kolona, premda su njihovi posjedi bili znatno manji a broj eksploatirane radne snage ograničen. Stoga je dio slobodnih Gota sudjelovao i vlastitim radom u neposrednoj obradbi tla, uz svega nekoliko robova i slugu. Tako je imovinska diferencijacija razvrstala i gotske osvajače na nekoliko skupina: odličnike primates, nobiles, srednje imućne mediocres i malo imućne minores.
Na taj je način doseljenje Ostrogota u Italiju praktički dokinulo njihov rodovski poredak. Preuzimanjem zemljišnih posjeda oni su se ugradili u proces napuštanja antičkih robovlasničkih društvenih odnosa i kretali se zajedno s evolucijom tih odnosa prema feudalizaciji. U usporedbi s drugim pokrajinama nekadašnjega Rimskoga carstva, u tom procesu feudalizacije veoma naglašeni udio ima komponenta poretka u kome je živjelo italsko stanovništvo. Snagom te tradicije Ostrogoti su brže od drugih Germana na zapadu Evrope napustili svoj rodovski poredak, i na taj su način u proces feudalizacije unijeli faktor slobodnog seljaštva, organiziranog u slobodne seljačke općine, tek u nevelikoj mjeri. Kao što su tu komponentu u Bizant u presudno velikom opsegu donijela tek doseljavanja Slavena, tako je veliki udio slobodnih sela u agrarnoj strukturi pretežnog dijela Italije sjeverne i srednje, bez krajnjeg juga ostvarilo tek langobardsko osvojenje potkraj VI. stoljeća.
Preuzevši u Italiji vojničke funkcije okupatorske oružane sile, Ostrogoti su ostavili netaknutu sveukupnu dotadašnju upravnu i političku strukturu Italije. U administrativnom pogledu državni se teritorij dijelio na dvije

prefekture: Italija i Galija. Italska prefektura sastojala se od 19 provincija. Od tih provincija, Venecija je obuhvaćala Istru i dio Slovenije, Noricum me-diterraneum dio Slovenije, Dalmatia dio Hrvatske i Bosnu, Savia međurječje Save i Drave s bosanskom Posavinom, a Panonia Sirmiensis istočnu Slavoniju i Srijem. Uz ta područja, državna je granica obuhvaćala još i preko-dravsku Panoniju do Dunava, cijelu Reciju i Provansu. Najviši upravni činovnik bio je pretorijanski prefekt, sa sjedištem u kraljevskoj prijestolnici Ravenni. Osim civilne uprave, poreza i financija, u njegovoj je nadležnosti bila i briga oko opskrbljivanja vojske. Upravnike pojedinih provincija imenovao je kralj na prijedlog pretorijanskog prefekta. Na čelu gradova stajalo je općinsko vijeće kurija, koje je bilo odbor pos-sessora. Kurija je iz svojih redova birala najviše gradske magistrate. Gotski zemljoposjednici, iako su živjeli u gradovima, ipak nisu bili uključeni u gradsku kuriju, ali su kurijali morali jamčiti i za njihove poreske obaveze. Iznad organa

gradske samouprave stajala su dva visoka službenika koji su bili pod izravnim nadzorom državne vlasti: defensor civitatis i curator civi-tatis ili comes civitatis.
Ravenna i Rim bili su izuzeti ispod provincijalne uprave. Rimski je senat u teoriji još uvijek smatran autoritetom najvišega političkog ranga; ali u praksi on je rješavao samo pitanja iz života grada Rima. Na čelu pravosuđa bio je gradski prefekt, a upravnu vlast vršio je vikar. Gradski prefekt bio je ujedno i predsjednik Senata, ali neposrednim senatskim poslovima upravljao je prvak ili poglavar Senata.
I u Ravenni se održala gradska kurija, ali je faktičnu vlast imao comes Ravennae; on je u svojim rukama udružio kompetencije defensora, cura-tora i provincijalnog nadzornika.
Rimska upravna vlast nije bila kompetentna za gotsko stanovništvo. Razmještaj Gota po gradovima, a i rasprostranjenost njihovih imanja po provincijama nametnula je potrebu za paralelnom upravom, koja će biti nadležna samo za Gote. Tako je u svakoj provinciji bio imenovan comes Gothorum, a i u Rimu je, načelno izvan okvira gradske uprave, postojao poseban gotski comes. Svi ti funkcionari s vremenom su pretegnuli svoje funkcije izvan prvobitno postavljenih okvira, pa su u ime gotske okupatorske vlasti vršili nadzornu službu i nad rimskim upravnicima provincija i gradova.
Oba etnička elementa u državi, Goti i Rimljani, imali su zajedničkog državnog poglavara. On je Gotima bio kralj, a za Rimljane doživotni ali ne i nasljedni vršilac carevih kompetencija. U tome svojstvu imao je pravo nositi carski grimiz, a u znak svoga dostojanstva dobio je ime Flavius i naslov patricius. Ali obje su te funkcije mijenjale svoj prvobitni smisao. Njegovo kraljevsko dostojanstvo nije više bilo staro, plemensko kraljevstvo. Uklapanje gotskoga vodećega sloja u kategoriju velikih zemljoposjednika i u vlast klasno strukturiranoga društva pretvorilo je gotskoga kralja od plemenskoga prvaka u vladara koji ima neograničena prava. Primivši funkciju careva namjesnika i zastupnika, ostrogotski je kralj preuzeo model vladanja iz rimske kasnoantičke tradicije i jednako ga primjenjivao i prema Gotima i prema Rimljanima. O njegovoj vladarskoj milosti ovisile su odluke i postupci. On je postavljao sve činovnike, gotske i rimske, određivao je tko će iz redova rimskog senatskog staleža zaista postati senatorom, a potvrđivao je i zaključke senatskih zasjedanja.

Pročelje Teodorihove palače u Ravenni. Mozaik u crkvi S. Apoll. N. u Ravenni.
U skladu sa sveukupnom etničkom podjelom stanovništva, za Rimljane je i dalje ostalo na snazi rimsko pravo. Ali već u početku VI. st. Teodorih je za Ostrogote izdao zbirku zakonskih odredbi, Edictum Theodorici, koji se sastojao od 154 glave a uvelike se temeljio na rimskom pravu. Time je staro, gotsko običajno pravo potisnuto u pozadinu. Zbog veoma intenzivne prilagodbe novim privrednim i društvenim odnosima, njegova kodifikacija, kao kod drugih barbarskih naroda leges barbarorum, nije više bila aktualna. Između ostaloga, Teodorihovim ediktom ukinuta je krvna osveta i uvedeno sudsko kažnjavanje krivaca; preuzet je i čak donekle pooštren cio rimski sistem eksploatacije robova i kolona. Najviše ostataka germanskog pravnog sistema sačuvalo se u bračnom i nasljednom pravu.
Kao carev opunomoćenik, gotski je kralj imao pravo i dužnost nadzora nad crkvom, a također i sudsku vlast nad svećenstvom u civilnim i kriminalnim parnicama. Zbog težnje da sačuva dobre odnose s italskim stanovništvom, Teodorih je, premda arijanac, morao sačuvati nepristranost prema objema crkvama.

I katolička i arijanska crkva bile su organizirane analogno. Arijansko je svećenstvo posvuda gdje je bilo gotskog stanovništva dobilo zemljoposjede oduzete veleposjednicima po načelu jedne trećine. Osim toga, kraljevska je vlast čestim darivanjem povećavala zemljišni fond arijanske crkve. Time je ona postala moćna i snažna. Ali, pod utjecajem kraljevske vlasti, arijansko se svećenstvo suzdržavalo od propagande i širenja svoje vjere na račun ka-

Teodorihova palača u Ravenni. Rekonstrukcija prema mozaiku iz crkve S. Apol-linare Nuovo u Ravenni. Gradnja po uzoru na Dioklecijanov Peristil u Splitu.

tolicizma. Ono se zadovoljavalo da održi svoj utjecaj među Germanima. U tome ih je uvelike pomagalo to što su se u arijanskim crkvama službe obavljale na narodnom jeziku. Premda je kraljevska vlast obilno osiguravala materijalno blagostanje arijanske crkve, ona je aktivno štitila i interese katoličkog svećenstva znajući da o njemu uvelike ovisi lojalnost rimskog stanovništva. Na toj osnovi izgradili su se veoma dobri odnosi s papinstvom.

Sveukupnom svojom politikom poštivanja klasnih, političkih i vjerskih interesa rimskog stanovništva, a napose interesa vodećih klasa, Teodorih je stekao simpatije znatnog dijela italske zemljoposjedničke klase i klera, pa su mnogi njihovi članovi odano surađivali s novom vlašću i vršili čak i veoma istaknute političke i upravne funkcije u državnom aparatu.

Takvo sređenje unutrašnjih odnosa na bazi privremenog saveza između ostrogotske kraljevske vlasti i ostrogotske vojničko-zemljoposjedničke aristokracije s jedne strane i italsko-rimske zemljoposjedničke aristokracije i katoličke crkve s druge strane imalo je kao rezultat određeni porast blagostanja za te vodeće društvene slojeve a također i zamjetan prosperitet cijele države. U raznim područjima ponovo su počeli opsežni melioracioni i građevinski radovi, a razdoblje mira omogućilo je brojne akcije oko po-

pravki šteta što su ih nanijela prethodna vremena.

Povoljne unutrašnje prilike u Italiji omogućile su Teodorihu da povede snažnu vanjsku politiku. Najakutnija opasnost prijetila je ostrogotskoj državi u Panoniji gdje su Gepidi poslije odlaska Ostrogota svoju vlast proširili sve do Save, a iza njih su na srednje Podunavlje pritisak vršili već i Lango-bardi, željni da se i oni nasele u južnijim boravištima. Ostrogotska je vojska 504. svladala Gepide, preotela im Srijem i učvrstila granicu duž srednjega Dunava.

S dvije druge moćne barbarske države Teodorih je bio u dobrim odnosima. Alanovandalsko kraljevstvo bilo je u prvoj trećini VI. stoljeća zauzeto svladavanjem unutrašnjeg otpora katoličkog afro-rimskog stanovništva kao i berberskih plemena u planinskim oblastima, pa nije bilo kadro ugroziti mir na sjevernim obalama Sredozemnoga mora. Vizigotska država morala je početkom VI. st. pred nadiranjem Franaka uzmaci sa svojih posjeda u Galiji, pa joj je bilo u interesu da čuva dobre odnose s Ostrogotima i čak da dobije njihovu pomoć. Uspjeh Franaka i pogibija Alariha II. kod Vouillea 507 primorali su vizigotsku državu da se za vrijeme maloljetnosti Alarihova unuka Amalarika 511-526 podvrgne u neke vrste staratelj stvo ostrogotskoga kralja, što je značilo da je vizigotska država u tom razdoblju priznavala vrhovnu vlast Teodoriha I.

Šireći svoju vlast i u Alpama, Teodorih je sebi podvrgao onaj dio Ala-mana koji su živjeli južno od gornjega Dunava, a zatim je potisnuo Bur-gunde u Provansi s rijeke Durance na rijeku Drome.
Svoje vojne akcije Teodorih je dopunjao diplomatskima, naročito uspješnim ženidbenim vezama s vladarskim domovima tada najuglednijih germanskih država. Tako je jednu svoju kćerku udao za vizigotskoga kralja a drugu za burgundskoga kralja; svoju sestru udao je za alanovandalskoga kralja, nećakinju za kralja Thiiringije, a sam se oženio Klodovikovom kćerkom Andofledom.
Sve te mjere učinile su Teodoriha za prva dva decenija VI. stoljeća najmoćnijom ličnošću u Zapadnoj Evropi.
Dok je on tako s uspjehom izgrađivao svoj međunarodni položaj, unutrašnji odnosi u ostrogotskoj državi postajali su postepeno ali uporno sve lošiji.
Privremeni savez između ostrogotske i italske svjetovne i crkvene zemljoposjedničke aristokracije doveo je do jačanja zemljišnog veleposjeda uopće. No unutar te zajednice interesa prvobitna se ravnoteža počela remetiti. Gotska vojno-zemljoposjednička aristokracija sve je više svoju vlast i oružanu snagu upotrebljavala da pritiscima i direktnim nasiljem prisvaja dijelove ili cijela imanja nezaštićenih manjih i srednjih rimskih zemljoposjednika. Kraljevska je vlast brojnim mjerama i intervencijama nastojala takva zbivanja onemogućiti. Ali kako su u provincijama najmoćnija snaga bili upravo pripadnici gotske vojno-zemljoposjedničke aristokracije, proces nasilne otimačine nije se mogao zaustaviti. On se dopunjao i drugim oblicima izvlašćivanja: ostrogotski veliki zemljoposjednici uzimali su "u zaštitu" patronat male zemljoposjednike, isprva većinom Rimljane, pa su taj patronat u veoma kratkom roku pretvarali u vrhovno vlasničko pravo nad zemljom svojih štićenika koji su time postajali njihovi koloni. U istom smjeru djelovala je i imovinska diferencijacija: osiromašeni vlasnici malih imanja zapadali su u dugove i preko njih u dužničko ropstvo pa su otad

obrađivali svoju nekadašnju zemlju, sada vlasništvo njihova vjerovnika, kao servi casati ili o zemlju prikovani koloni.
Širenje posjeda ostrogotske aristokracije vršilo se i na račun rimskih velikih, svjetovnih i crkvenih zemljoposjednika usporedo s jačanjem teritorijalne vlasti ostrogotskih velikaša po provincijama. Budući da su bili lokalni i provincijski zapovjednici oružane sile, mogli su sebi dopuštati sve samostalnije djelovanje, bez obzira na politiku središnje državne vlasti.
Takav razvoj odnosa nezaustavljivo je vodio slabljenju i, najzad, prekidu interesnog saveza između ostrogotske vlasti i rimske zemljoposjedničke aristokracije. Nemoć državnog aparata da se uspješno suprotstavi kršenju postignute uravnoteženosti interesa unosila je u redove rimske aristokracije i senatora razočaranja i ogorčenje. Oni su se postepeno odvraćali od ostrogotske vlasti i počeli se žaliti istočnorimskom caru tražeći pomoć. Takav njihov stav potakao je onda i Teodoriha da potkraj svoga života izmijeni svoju politiku prema vrhovima italskog društva.
Nepovoljnom preobratu pripomogle su i prilike u Istočnorimskom carstvu. Monofizitska politika cara Anastazija izazvala je snažnu katoličku opoziciju. Njezin otpor povezivao se s nezadovoljstvima zbog teškoga pore-skog pritiska vlasti. Situacija je postala osobito kritična kad se u Trakiji zbog zaostataka u opskrbi vojske pobunio vojni zapovjednik Vitalijan. On je tri puta uzastopce, od 513. do 515., sa svojom vojskom dolazio sve do

zidina Carigrada. U trenucima najveće opasnosti car je Vitalijanu i duofizi-tima obećavao koncesije, ali ih zatim nije provodio u život. Sve to dovodilo je unutrašnje odnose u stanje opće i skrajne uznemirenosti. Vlast je postala nepopularna, vojska nepouzdana, a glavni grad i evropske pokrajine obuzelo je duboko negodovanje s pružanjem pomoći monofizitima.

U takvim okolnostima sredinom 518. umro je Anastazije ne ostavivši direktnih potomaka. Uz pomoć vojske i Anastazijevih protivnika carem je postao zapovjednik garde Justin. On je bio energičan, gotovo nepismen profesionalni vojnik, podrijetlom seljak iz Tauresiuma, u okolici Niša. Ali on je još kao visoki oficir sa sobom u Carigrad doveo sina svoje sestre, Ju-stinijana i dao mu najbolje moguće školovanje. U času kad je Justin I. postao carem, Justinijan je imao 45 godina. Smjesta je postao glavnim savjetnikom i pomagačem svoga ujaka, pa je faktično državnim poslovima već od početka upravljao Justinijan. Najzad, potkraj svoga života 527 Justin ga je posinio i uzdigao za svoga suvladara.

Pod Justinijanovim utjecajem Justin je odmah po stupanju na vlast ostvario izmirenje s papom. U dilemi da li treba i dalje popuštati monofizitima, na koje su se oslanjali Anastazijevi rođaci, ili pristati uz katolike, koji su prevladavali u vojsci, Justinijan se, u skladu sa carevim i svojim vlastitim sklonostima, opredijelio za katolicizam. U sporazumu s carigradskim patrijarhom Ivanom, Justin je već ujesen 518. zatražio od pape da u Carigrad pošalje izaslanstvo koje će dokrajčiti raskol. U prisutnosti papinskih legata održan je sinod koji je zbacio sve monofizitske biskupe, a carigradski je patrijarh u ime cijele istočne crkve usvojio Vjerovanje koje mu je doneseno iz Rima. Smjesta su u cijeloj državi, osim u Egiptu i u sirijskoj pustinji, kamo su se sklanjali bjegunci, počeli okrutni progoni monofizita: samostani su zatvarani, redovnici bacani u zatvore i mučeni a monofizitske općine rastjerivane.

Teodorihova grobnica u Ravenni. 1.
pol. VI. st.

Protumonofizitski Justinov i Justinijanov režim postao je na Zapadu ubrzo veoma popularan. Italija je poslije prekida od 34 godine mogla istoč-norimskog cara smatrati svojim istovjernikom i zaštitnikom, i to upravo u trenutku kad su ugroženi interesi italske svjetovne i crkvene aristokracije zatrebali zaštitu od nasilja i presizanja Ostrogota. Nade u pomoć iz Carigrada još su više porasle kad je Justin 523. objavio zakon kojim su svi heretici bez razlike bili isključeni iz svih službi u državnoj upravi i u vojsci. Tim su zakonom, osim drugih hereza, bili pogođeni i arijanci. Oduzeta su im sva građanska prava, a njihove su crkve posvuda u Istočnome carstvu zatvarane. Teoretski je time i arijanstvo Ostrogota bilo stavljeno van zakona.

Udarac koji je time bio nanesen Teodorihovoj vladavini nije mogao biti nehotičan. On je nesumnjivo bio zametak rekonkviste što će ga Carigrad ostvarivati u razdoblju Justinijanove vladavine. Zbog toga je Teodorihov protivunapad bio jednako snažan. Ostrogotske su vlasti naime otkrile neko pismo sumnjiva sadržaja upućeno caru. Kao njihov autor optužen je pretorijanski prefekt Albin. Ali u njegovu je obranu ustao Boecije, tadašnji najveći filozof Zapada i magister officiorum na TeodOrihovu dvoru. Takav istup Teodorih je ocijenio kao urotu, pa je Boecija bacio u zatvor, prisilio senat da odobri njegovu osudu i zatim ga je dao smaknuti 524. Neposredno iza toga smaknut je i

Boecijev tast, Svmachus, koji je bio poglavar Senata a odbio je da glasa za Boecijevo smaknuće.
Ujesen iduće godine 525 Teodorih je u Carigrad poslao delegaciju kojoj je na čelu bio papa Ivan L, sa zadatkom da od cara ishodi ukidanje mjera protiv arijanaca. Papa je bio primljen s izvanredno velikim počastima, ali u arijanskom pitanju uspio je isposlovati samo ublaženje postupaka.
Smatrajući takav neuspjeh posljedicom potajnog sporazuma između pape i cara, Teodorih je Ivana po povratku dao baciti u zatvor, gdje je on uskoro zatim umro. Šest tjedana poslije njega umro je i Teodorih 30. VIII. 526.
87
Nestanak Teodorihove snažne ličnosti unio je u veoma zategnutu situaciju još i nove probleme oko nasljedstva na kraljevskom prijestolju. Vlast je nominalno prešla na Teodorihova osmogodišnjega unuka Atalariha, a re-gentsku je funkciju vršila njegova mati, Teodorihova kćerka Amalasvinta. Ona je odmah pokušala popraviti okrutne postupke svoga oca i obnoviti dobre odnose s Rimljanima i s Carigradom. Na takvu politiku navodile su je, osim njezinih vlastitih prorimskih opredjeljenja, i same okolnosti. Oslanjanje italske aristokracije i crkve na Carigrad, bez njezina sudjelovanja, prijetilo joj je političkom izolacijom. Ta je opasnost bila utoliko veća što se vanjskopolitički položaj ostrogotske države postepeno veoma pogoršao. U Africi je alanovandalska država počela voditi neprijateljsku politiku prema Ostrogotima, a u Galiji su Vizigoti preoteli Ostrogotima Septimaniju; 529. su Franci osvojili Thiiringiju a 532-534. Burgundiju. Prevlast Ostrogota na Zapadu pretvorila se u njihovo opće povlačenje. Činilo se čak da se njihova država uskoro više neće moći uspješno odupirati ni napadu na granice svoga središnjeg državnog teritorija u Italiji.
Ali još su veće opasnosti sazrijevale u unutrašnjim odnosima. Ostrogot-ska se aristokracija ogorčeno protivila Amalasvintinoj politici ponovnog približavanja Rimljanima i ugađanja Carigradu. Pritisak što su ga vršili na Amalasvintu bio je tako težak da se ona već pripremala na potajni bijeg u Carigrad.
Okolnosti su postale još zamršenije kad je 534. umro Atalarik, u dobi od 18 godina. Da bi pridobila ostrogotsku aristokraciju, Amalasvinta se udala za svoga bratića Teodata, čovjeka ugledna među Gotima i, kako se činilo, bez osobnih ambicija. Ali on je uskoro zatim, pod utjecajem gotske aristokracije, zatražio i faktičnu vlast za sebe. A kad u tome nije uspio sporazumno, svrgnuo je Amalasvintu silom i poslao u zatočeništvo gdje ju je dao zadaviti 535.
Taj zločin dobro je došao Justinijanu kao povod da intervenira i da pokuša ostvariti svoj plan o obnovi jedinstvene državne vlasti na cijelom nekadašnjem području Rimskoga carstva. Ljeti 535. posebni je carev izaslanik donio u Italiju ultimatum: mir će biti očuvan ako Teodat abdicira i preda Italiju caru bez ikakva protivljenja. Ali Teodat je ultimatum odbio i tako je započeo dvadesetgodišnji rat koji je uništio ostrogotsku državu ali i konačno upropastio blagostanje Italije.
3. BIZANT U VRIJEME JUSTINA I. I JUSTINIJANA I.
Još za vrijeme Anastazijeve vladavine u Istočnom je carstvu preseljenjem Isaurijanaca u Trakiju bila riješena etnička kriza koja je započela prije više od 120 godina prodorom Gota na područje Carstva. Uskoro poslije Justinova dolaska na vlast 518 okončan je tridesetgodišnji vjerski raskol s papinstvom. Poslije tih uspjeha carigradski je dvor proveo dalekosežnu politiku unutrašnje reorganizacije i obnove zemlje i u isto vrijeme politiku

uspostavljanja nekoć jedinstvene državne vlasti na cijelom teritoriju Rimskoga carstva. Da je ta politika dovela do konačnog uspjeha, ona bi značila likvidaciju političkih posljedica Velike seobe naroda i na Zapadu.

88

Justinijan je gotovo od samog početka vladavine svoga ujaka počeo vršiti pripreme za ostvarenje tih velikih zadataka. Prije svega, bilo je nužno srediti teške unutrašnje prilike. Stanje u javnoj upravi bilo je krajnje loše. Činovničke funkcije dobivale su se kupnjom, pa su službenici u prvome redu nastojali da na teret stanovništva nadoknade svoje troškove prilikom nastupa dužnosti, a zatim su na jednak način poduzimali sve da se što prije obogate. U takvim okolnostima posvuda je vladalo nasilje, bespravlje i preziranje zakona. Poreska eksploatacija u korist države i njezina upravnog aparata dosegla je neviđene razmjere. Oslanjajući se na svoju materijalnu moć, veliki zemljoposjednici po provincijama vladali su na svojim posjedima gotovo posve nezavisno, pa su svoju samovolju nad neposrednim obra-đivačima zemlje većinom štitili vlastitim oružanim snagama. Posvuda se proširilo razbojništvo; seljaštvo je bježalo s imanja, stanovništvo se prorjeđi-valo i privredni nivo zemlje naglo padao.

Nepodnošljive prilike u provincijama navodile su brojne upropaštene seljake, obrtnike i trgovce da traže utočište u velikim gradovima, prije svega u Carigradu, pa je prijestolnica bila prepuna neuposlenih ljudi, prosjaka, skitnica i pustolova, pripravnih da sudjeluju u svakom metežu i pokretu nezadovoljnih masa. A one su se pod utjecajem žestokih vjerskih i političkih strasti bunile veoma brzo i veoma lako. Najopasnije mjesto gdje se carigradsko stanovništvo okupljalo i manifestiralo svoja raspoloženja, bio je gradski hipodrom. Tu su se vršila grupiranja, iznosile parole, postavljali zahtjevi caru i vršio pritisak na vlast masovnim manifestacijama. Stranke ili deme, koje su u hipodromu veoma burno istupale naročito tijekom prve polovine V. st., po svom podrijetlu čini se da su bile vezane uz pojedina gradska okružja gdje su njihovi vođe, demarsi, vršili službu gradske milicije. Povezavši se sa suparničkim ekipama koje su se takmičile na hipodromu, deme su preuzimale simbol njihovih takmičarskih boja. Isprva su postojale četiri deme: Plavi, Zeleni, Bijeli i Crveni, ali su se Bijeli stopili s Plavima, a Crveni sa Zelenima, pa su u Anastazijevo doba u političkim antagonizmima puka dominirale samo dvije: stranka Plavih i stranka Zelenih.

Kao i u mnogim drugim pitanjima javnoga života, deme su zauzimale svoj stav i u vjerskim i političkim dilemama svoga vremena. Osnovne mase Zelenih bile su sklone monofizitima, pa zbog toga i protivnicima Justina i Justinijana, u nadi da će članovi Anastazijeve porodice ako se domognu vlasti ponovo dovesti do utjecaja monofizitsku politiku. U isto vrijeme, kako je monofizitizam imao daleko više pristalica među stanovništvom istočnih i afričkih provincija i među društvenim krugovima, zainteresiranima za krupnu trgovinu, stranka Zelenih je osim što je imala izrazito monofizitski karakter, u najmanju ruku u svojim vrhovima, zastupala također i težnje trgovaca. Suprotno tome, stranka Plavih podupirala je prokatoličku politiku carskoga dvora, a u njezinim vrhovima bio je veoma jak utjecaj velikih zemljoposjednika.

Ovako složene i teške unutrašnje prilike još su se više pogoršale uslijed priprema za rat s Perzijom. Otkako je 506. perzijski kralj Kobad morao pristati na mir sa Carstvom koji mu nije donio nikakve teritorijalne dobiti, carigradski je dvor nastojao da političkim sredstvima pripremi svoju penetraciju u Armeniji, na Kavkazu i u dubini sirijske pustinje,

prema Mezopotamiji. Još 522. carigradska je diplomacija postigla da se Lazika, mala kraljevina podno Kavkaza, uz krajnji istočni zaljev Crnoga mora, otkinula ispod

Car Justinijan. Dio mozaika u crkvi S. Vitale u Ravenni izm. 546. i 548.

vlasti Perzije, priznala ovisnost o Istočnome carstvu i prihvatila kršćanstvo. Time je Perziji bio zatvoren pristup Crnome moru i upotpunjen lanac kršćanskih zemalja koji se od Armenije, preko Lazike, Iberije i Albanije protezao cijelim južnim podnožjem Kavkaza, sve do Kaspijskoga mora, i sa sjevera opkoljavao Perziju saveznicima Carigrada. Godine 526. Perzijanci su najprije napali Iberiju Gruziju i zatim, preko nje, Laziku. Time je poslije dvadeset godina mira obnovljen bizantsko-perzijski rat.

Justinijan I. U vrijeme prvih borbi s Perzijancima u Laziki i Armeniji umro je Justin I. a naslijedio ga je njegov nećak i suvladar Justinijan I. 527-565. Dobivši u mladosti klasičnu latinsku naobrazbu, već je kao Justinov suvladar zamišljao svoju državu i svoje carevanje po uzoru na likove velikih rimskih vladara. Smatrao je sebe njihovim posvećenim nasljednikom, pa je želio da njegova vlast bude apsolutna i nepovrediva. U vezi s time, zahtijevao je da sve odluke, od državne politike do teologije i privatnog života stanovništva, potpuno zavise samo o njegovoj volji. Na toj osnovi njegova je vladavina poprimila despotski karakter. U svakodnevnom odnosu s njegovom okolinom to se očitovalo u dvorskom ceremonijalu.

Carica Teodora i njezina pratnja. Mozaik iz crkve S. Vitale u Ravenni, VI. st.

I najviši državnici morali su se pred carem cijelim tijelom baciti na pod i tako u proskinezi izraziti obožavanje carevu veličanstvu. Shvaćajući svoj carski položaj neizmjerno uzvišenim, Justinijan je smatrao svojom dužnošću da vodi univerzalnu politiku. Zbog toga je do skrajnih granica napregnuo snage svoje države da ostvari cilj dostojan svoga položaja: da likvidira "uzurpacije" barbarskih vladara na Zapadu i da obnovi nekadašnju veličinu jedinstvenoga Rimskog carstva.

Osim vojnih napora, tome je cilju imala poslužiti kodifikacija cjelokupnoga rimskog prava, a također i njegova neograničena vlast nad ujedinjenom crkvom. Zbog toga je Justinijan doduše pomogao papinstvu da pobijedi brojne heretičke struje, naročito monofizitizam, ali je zauzvrat podvrgao papu svome punom autoritetu. Tako je za njegova vremena zavladala ne samo krajnja vjerska nesnošljivost, nego je i supremacija svjetovne vlasti nad crkvenom dosegla vrhunac i privremeno obuhvatila ne samo istočnu nego i zapadnu Crkvu.

Svojim težnjama Justinijan je zapravo pokušao poništiti izmjene u tadašnjoj Evropi koje su se temeljile na mnogostrukim uzrocima i nastajale po neodoljivoj nužnosti povijesnih kretanja. U taj svoj pothvat ulagao je izvanredne osobne napore i svoju golemu radnu sposobnost. Jedna od njegovih odlika bilo je i to što je umio uza svoje planove vezati sposobne suradnike, iako nije uvijek bio postojan u svome povjerenju prema njima. Tako je na položaj kvestora carskog dvora doveo najvećeg pravnika svoga doba, Tre-bonijana, a na dužnost pretorijanskog prefekta Ivana Kapadokijskog, veoma sposobnog administratora i organizatora brojnih reformi u državnoj upravi. Uz tu dvojicu civilnih funkcionara Justinijan je imao i dva izuzetno nada-

rena vojskovođe, Belizara i Narsesa koji su, usprkos brojnim teškoćama, ostvarili niz uspjeha bizantskoga oružja.
Ali uz samoga cara nesumnjivo je najutjecajnija ličnost bila njegova žena, carica Teodora. Prema podacima što ih o njezinoj mladosti saopćava suvremeni povijesni pisac Prokopije iz Cezareje, ona je bila kći čuvara zvijeri u carigradskom hipodromu. Nastupala je kao glumica i jahačica, pa je već rano počela provoditi veoma razuzdan život. Nekoliko je godina, izbje-gavši iz Carigrada zbog skandala, živjela kao prostitutka u raznim pokrajinama Istoka. U Aleksandriji je, pod utjecajem monofizitskih svećenika izmijenila način života. Vrativši se u Carigrad, susrela se s Justinijanom, i on je smjesta pao pod njezin utjecaj. Ali brak je mogao biti sklopljen tek kad je po Justinijanovu stupanju na vlast ukinut zakon koji je zabranjivao da se pripadnici senatskog staleža žene glumicama.
Usprkos pustolovnoj mladosti, Teodora je kao carica živjela dostojno svoga položaja. Svojom velikom inteligencijom, odlučnošću i snažnim ambicijama bila je zapravo Justinijanov suvladar. Ali koliko je god tim svojim svojstvima veoma koristila ostvarivanju Justinijanove politike, svojom je taštinom i svojim mržnjama stvarala na dvoru atmosferu nesigurnosti, hirovite samovolje i nerazmrsivih spletaka.
Naj neposredni ja zadaća Justinijanove vladavine odmah poslije njegova stupanja na prijestolje bio je nastavak rata s Perzijom. Ta snažna država željela je potisnuti Bizant dublje u Malu Aziju, anektirati Armeniju i pot-kavkaske zemlje, osloboditi sjevernu Mezopotamiju i osvojenjem Sirije steći direktni izlaz na Sredozemno more. Kako je s Perzijskog zaljeva vladala cijelom trgovinom prema Indiji i Cevlonu Taprobana, danas Šrilanka, ostvarenje njezinih strateških planova prema Bizantu osiguralo bi joj punu prevlast u razmjeni dobara u tome dijelu svijeta. Za Bizant je, naprotiv, bilo važno da ima slobodan pristup Potkavkazju odakle je mogao, zaobilazeći Perziju sa sjevera, održavati veze sa Srednjom Azijom i Kinom.
Borbe su započele odmah poslije neuspjelih mirovnih pregovora podjesen 527. U prvoj etapi ratovanja bizantskom je vojskom zapovijedao mladi vojskovođa Belizar. Isprva se proslavio uspjesima, ali je doživio težak poraz na gornjem Eufratu 531. Zbog promjene na perzijskom prijestolju Hozroje I, 531-579 sklopljen je poslije zamršenih pregovora "vječni mir" 532 po kom je u Mezopotamiji ostao status quo, dok je na Kavkazu Lazika pripala Bizantu a Iberija Perziji.
U isto vrijeme dok je Bizant vodio rat s Perzijancima, na donjem Dunavu se kao baštinici nekadašnje gotske opasnosti pojavljuju Bugari i Slaveni.
Poslije propasti hunske države dijelovi one složene tursko-mongolske etničke mase koja je pod hunskim imenom prodrla u Evropu povukli su se u južnorusku ravnicu i ondje se reorganizirali. Jedna skupina Huna, pod imenom Kutrigura, boravila je uz Crno more, od dunavskoga ušća do donjeg Dnjepra. Odatle su oni pod vodstvom jednoga od Atilinih sinova provaljivali preko donjeg Dunava i pustošili Trakiju. Poslije teškog poraza što ih je zadesio 468. oni za više od jednoga desetljeća obustavljaju napade. Ali počevši od 481. oni se pojavljuju ponovno, ali sada pod imenom Bugara, vjerojatno u vezi s time što se u međuvremenu kutrigurskoj etničkoj skupini pridružio novi turanski priliv iz dubina azijskog prostora. Oslanjajući se na pomoć svojih srodnika, hunskih Utigura, koji su boravili između Dnjepra i Dona, i Sabira, koji su zauzimali nizine od Dona do Kavkaza i Kaspijskoga mora,

pridunavski su Bugari od kraja V. st. sve upornije ugrožavali trakijsku granicu Carstva i prodirali u dubinu njegova područja. Za Justinove i Justini-janove vladavine napadi Bugara često se povezuju s akcijama Slavena. Naročito su se teške borbe vodile između 530. i 533., u vrijeme kad je bizantsku vlast zadesila unutrašnja kriza.
Teški ratni pothvati, izgradnja mnogobrojnih utvrđenja i drugi vojni izdaci primorali su vlast da još više pojača i onako težak poreski pritisak na stanovništvo. Već i sami redovni i izvanredni porezi, a pogotovu mnogobrojne zloupotrebe državnog aparata, urodile su skrajnjim ogorčenjem u svim slojevima društva. Najžešće nezadovoljstvo izbilo je u Carigradu. Na podstrek, kako se čini, protivnika Justinijanove vladavine iz redova monofizitske aristokracije došlo je 532. do pobune "Nika", kojoj je bio cilj da sruši cio Ju-stinijanov režim.
Pobuna je počela na hipodromu masovnim demonstracijama protiv cara. A kad je gradski prefekt dao uhapsiti nekoliko ljudi iz obiju hipodromskih stranaka, taj je čin ujedinio široke slojeve "plavih" i "zelenih". Usvojivši kao svoju parolu grčki uzvik "Nika!" Pobijedi! nasuprot tradicionalnom pokliku "Tu vincas!" Ti ćeš pobijediti! kojim je vojska na latinskom obavezno pozdravljala cara, pobunjenici su napali zatvore, oslobodili zatočenike, zapalili trijem carske palače, Konstantinovu crkvu Sv. Sofije i mnoge druge zgrade. Izvršena je opsada carske palače, a 15. I. 532. proglašeno je zbacivanje Ju-stinijana i Teodore s carske vlasti. Pobuna je dosegla vrhunac 18. L, kad su ustanici za cara postavili Anastazijeva nećaka Hipatija i kad je gradska straža prišla ustanicima i počela opći juriš na carsku palaču. Justinijan je već bio sklon da abdicira, ali ga je u tome spriječila odlučnost Teodore koja je zahtijevala borbu. Na njen poticaj generali Belizar i Mundus opkolili su hipodrom svojim germanskim četama a Narzes je podmićivanjem uspio ponovo pridobiti prvake "Plavih" za Justinijanov režim. Nakon toga Belizarova je vojska iznenadnim prodorom upala u hipodrom i ondje u strahovitom pokolju pobila do 30.000 ljudi. Time je ustanak bio slomljen.
Dokrajčivši rat s Perzijom i ugušivši unutrašnja nezadovoljstva s režimom, Justinijan je mogao pristupiti ostvarenju svoga plana o oslobađanju zapadnih pokrajina.
Okolnosti su omogućile da prva etapa u tome nastojanju bude likvidacija Alanovandalskog kraljevstva u Africi.
S konsolidacijom vlasti germanskih doseljenika u Africi nastupila su razočaranja širokih slojeva sjevernoafričkog stanovništva s režimom koji se ondje organizirao. Nije došlo ni do kakvog oslobađanja robova i kolona, nego su se kraljevska vlast i alanovandalska plemensko-ratnička aristokracija izvlastivši Rimljane pretvorili u novi sloj velikih zemljoposjednika, a neposredni proizvođači, robovi i koloni, ostali su u jednako podređenom položaju.
U prvim godinama nakon doseljenja, Alanovandali su se zadovoljili samo dijelom rimskih veleposjeda u nastojanju da steknu službeno priznanje svoga statusa u Africi. A kad je to 442. bilo postignuto, njihova se težnja za proširivanjem stečenih posjeda stala očitovati bez ikakva suzdržavanja. Na toj osnovi razvijala se žestoka suparnička borba za zemlju između preostataka rimskoga velikog zemljoposjeda i osvajača. Ta se opreka interesa pojačavala i zbog progona katoličke crkve i eksproprijacije njezinih posjeda u korist arijanskog svećenstva.

Neprekidno jačanje alanovandalske zemljoposjednike aristokracije povećavalo je i njezinu težnju za nezavisnošću od kraljevske vlasti. Ta se težnja pretvarala u borbu oko

ličnosti na kraljevskom prijestolju. Godine 523. trebalo je da po usvojenom nasljednom redu na prijestolje dođe Hilderik, koji je dotada živio u Carigradu i dobio potpuno rimski odgoj. On je bio pripravan da iz temelja izmijeni proturimsku i protivukatoličku politiku svojih prethodnika. Ali protiv njega je skovana zavjera koja ga je zbacila i postavila drugoga člana vladarske kuće, koji nije pokazivao sklonosti prema Rimljanima.
To zbacivanje Hilderika poslužilo je Bizantu kao povod za rat. Pod vodstvom Belizara, bizantska je ekspediciona vojska postigla nekoliko pobjeda, 533. zauzela Kartagu, a uskoro zatim zarobljen je i kralj Gelimer. Time je postojanje alanovandalske države dokinuto.
Smjesta poslije završenih borbi Justinijan je poduzeo niz mjera kojima je namjeravao ukloniti posljedice stogodišnje alanovandalske okupacije. Kraljevi zemljoposjedi vraćeni su carskom fisku, a posjedi alanovandalske aristokracije predani su potomcima nekadašnjih gospodara ili su prepušteni samostalnim afrorimskim obrađivačima koji su tu zemlju držali kao zavisne čestice. Arijanska crkva je zabranjena, a njezina zemlja predana katoličkom svećenstvu. Poduzete su mjere da se obnove i ponovo napuče gradovi, uz jednake municipalne institucije kakve su postojale u Bizantu.
Ali bizantski je režim u Afriku unio i velika poreska opterećenja, obnovu pravnog statusa serva i vezanost kolona uz čestice zemlje, pa su se još niz godina vodile teške borbe s pobunama, a kad su najzad bile ugušene oko 540, u vlasti Bizanta ostao je uglavnom samo teritorij današnjega Tunisa, dok su sve ostalo preotela starosjedilačka plemena Berbera.
Još dok su se u Africi vodile borbe s ustancima koji su zaredali nakon propasti alanovandalske države, u Carigrad je iz Italije stigla vijest o ubij-stvu Amalasvinte. Mjesec dana nakon toga ljeti 535 započeo je dvadesetogodišnji rat Bizanta s Ostrogotima. U roku od godine dana Bizantinci su definitivno osvojili Dalmaciju, a zatim je glavnina ekspedicionog korpusa pod Belizarovim zapovjedništvom zauzela Siciliju i iskrcala se na Apeninskom poluotoku. U veoma okrutnoj i razornoj borbi Bizantinci su uspjeli potisnuti Gote u područje sjeverno od rijeke Po. Ali u proljeće 540. napali su Bizant Perzijanci i preoteli Laziku i Siriju s Antiohijom. Za Bizantince se pokazalo neizbježivim da sklope primirje 545 kojim je pitanje međusobnih granica s Perzijom ostalo neriješeno, a Bizant se obavezao na plaćanje visokoga godišnjeg danka.
Neuspjesi Ostrogota u prvoj etapi rata prouzrokovali su duboku krizu u njihovoj vrhovnoj vlasti. Do 541. smijenila su se zaredom četiri njihova kralja, a jedan od njih Vitiges pao je čak u bizantsko zarobljeništvo.
Zbivanja su se uvelike izmijenila tek izborom gotskog velikaša Totile na kraljevsku dužnost 541. Prikupivši sve preostale snage ostrogotske etničke zajednice, on je obnovio borbe, pa je krećući se prema jugu radikalno čistio teren od svojih potencijalnih protivnika. Posvuda je vršio konfiskacije zemljoposjeda rimske aristokracije i tu zemlju dodjeljivao svojoj okolini: vojnim komandantima i običnim vojnicima. Te su konfiskacije u početku imale karakter represalija, ali su se ubrzo pretvorile u široki pokret

CRNO MORE LAZIKfl VBERIJA _-
MARŠElLCe.Frejus
TRAIflJA KONSTANTI Philippoppllis
r "l j -" i -
,V AZUA Inconiurr Saf"°sate O "OC

" nttJHSmirna- s o OTyana ? Nisibi
Istočnorimsko carstvo pri stupanju Justinijana I. na vlast 527
Justinijanova osvajanja Granice civilnih dijeceza Napadi Sasanidske Perzije

Obnovljeno Rimsko carstvo u doba Justinijana I.
općeg deposediranja italske veleposjedničke klase. Čak i ondje kamo ostro-gotske čete još nisu doprle počeli su nicati ustanci robova i kolona koji su ubijali ili odgonili vlasnike, zaposjedali zemlju, pridruživali se ostrogotskoj vojsci i tako povećavali efikasnost Totilinih oružanih snaga. Prihvaćajući takav spontani razvoj događaja, Totila je svim kolonima i robovima koji su živjeli na veleposjedničkoj i carskoj zemlji zajamčio slobodu i posjed čestice koju obrađuju, uz uvjet da se s gotskom vojskom bore protiv zajedničkog neprijatelja.
U naglom napredovanju Ostrogoti su zajedno sa snagama koje su im se pridruživale osvojili cijelu Italiju ostavivši najutvrđenije gradove pod opsadom. Zauzet ratom protiv Perzijanaca, Bizant je malošta mogao poduzeti na Zapadu. Belizar je doduše ponovno poslat u Italiju, ali s premalenim snagama. Ne mogavši postići nikakav trajniji uspjeh, Belizar je zatražio i dobio razrješenje od dužnosti, a novim je zapovjednikom postao Narzes. Uvje-rivši dvor koji mu je bio naklonjeniji nego Belizaru o veličini gotske opasnosti, Narzes je - zahvaljujući vojnotehničkoj premoći i boljoj organizaciji svoje vojske - nanio Ostrogotima težak poraz u blizini Perugie na mjestu zvanom Busta Gallorum galski grobovi, bojište na kom su 295. pr. n. e. bili odlučno poraženi Gali. U borbi je izginulo više od 10.000 ostrogot-skih vojnika, a i sam Totila je umro od zadobivenih rana.
Ostaci gotske vojske povukli su se na sjever od rijeke Po. Otuda su pod novim kraljem Tejom izvršili nagli prodor sve do blizine Napulja gdje se u gradu Cumae čuvalo njihovo kraljevsko blago. Južno od pompejanskih ruševina doživjeli su međutim novi težak poraz. Ostali su im još izolirani garnizoni na sjeveru Italije. Neke nade učinile su im se opravdane kad je jaka franačka vojska u proljeće 553. prešla preko Alpa, zauzela velik dio Padske nizine, probila se preko Apeninskog gorja i zatim, u dvije skupine, pljačkajući prodrla sve do Apulije i Kalabrije. Ali ondje su ih Bizantinci uspjeli poraziti, pri čemu ih je većina u krvavim bitkama izginula.
Preostalo je još skršiti otpor pojedinih izoliranih gotskih posada u utvrđenim gradovima. Godine 555. kapitulirala je njihova najveća skupina u tvrđavi Compsa, a tek 562. okončala se borba u posljednja dva gotska uporišta, u Bresciji i Veroni. Time je cijela Italija bila podvrgnuta pod vlast bizantskoga cara.
Više od dvadeset godina ogorčenog ratovanja na tlu cijele Italije, od Padske nizine sve do njezina skrajnjeg juga, teška razaranja, krvavi pokolji i pustošenja što su ih vršile sve vojske bez razlike potpuno su upropastili ne samo privredu Italije, koja je i bez toga već nekoliko stoljeća bila u izrazitom opadanju, nego su razorili također bogatstva i tekovine što ih je ta zemlja naslijedila iz sretnijih vremena. Rim koji je doživio dva osvojenja od strane Gota i dva protuosvojenja od strane Bizantinaca, a uza nj još i brojni drugi gradovi koji su sve do ostrogotskog rata sačuvali svoje bogatstvo i svoje sjajne građevine, sad su bili još samo gomile opustjelih ruševina. Brojna imanja i bogati zaseoci mnogih veleposjednika bili su razoreni i spaljeni. Promet i trgovina su zamrli, a poljoprivreda se u mnogim predjelima vratila primitivnijim oblicima.

Još dok su trajale završne borbe s Ostrogotima i likvidacija franačko--alamanske provale, bizantske su vlasti počele provoditi vojnu i upravnu reorganizaciju zemlje. Po cijeloj Italiji obnavljane su gradske zidine a duž sjevernih granica podignut je lanac utvrda. Reorganizacija uprave, ekonomskih

i društvenih odnosa izvršena je nizom propisa koji su 15. VIII. 554. objavljeni kao t. zv. Justinijanova Pragmatička sankcija. Njezina je glavna svrha bila obnova privrednog i društvenog poretka kakav je u Italiji vladao prije promjena što ih je donijela Totilina vladavina. U tome smislu Pragmatička je sankcija poništila sve Totiline darovnice i ugovore o odstupanju zemlje u korist Totilinih pristalica, ukinula sve eksproprijacije zemljoposjeda, zgrada, stoke i druge imovine. Određeno je vraćanje svih oslobođenih robova u njihovo prijašnje pravno stanje i poništeno oslobađanje kolona od priveza-nosti uza zemlju i od dažbinskih obaveza prema njihovim gospodarima.

U administrativnom pogledu, obnovljena je Italska prefektura, ali bez Afrike, a i bez Dalmacije, koja je pripojena izravno Istočnome carstvu. Istra i Venecija koje su obuhvaćale dijelove današnjih hrvatskih i slovenskih zemalja bile su organizirane kao dva zasebna pogranična vojvodstva, sa središtem u Cividaleu i Tridentu.

Važne promjene uvedene su u provincijalnoj upravi. Car je ondje prepustio izbor upravnika i višeg činovništva biskupima i veleposjednicima, a sebi je pridržao pravo potvrđivanja. U gradovima ostao je isti sistem lokalnih vlasti; ali u stvarnosti ordo decurionum i gradski magistrati naglo iščezavaju. U Rimu se senat održao još nekoliko desetljeća, no bio je malobrojan i krnj jer nije bilo dovoljno bogatih ljudi koji bi po cenzusu mogli pripadati senatorskom staležu. I njegove kompetencije faktično su se ograničavale na ulogu općinskog vijeća.

Odredbe Justinijanove Pragmatičke sankcije zahtijevale su obnovu prijašnjega stanja u Italiji radikalnije nego što je to bilo moguće provesti u stvarnosti. Premda je civilna uprava trebala da bude nezavisna od vojne, ipak je Narzes, kao vrhovni zapovjednik, imao u svojim rukama svu faktičnu vlast. Justinijanove odredbe, koje su osiromašenu Italiju trebale štititi od poreskih nasilja, ostale su mrtvo slovo jer su opsežne gradnje utvrda primoravale Narzesa da neprekidno povećava poreska zahtijevanja. Na području agrarnih odnosa, strahoviti gubici radne snage, prouzrokovani ratom i bolestima, primorali su posjednike da se zadovolje blažim mjerama u svom nastojanju da im zemlja ne ostane neobrađena. Premda su imali pravo da svoje kolone i robove ponovo prikuju uza zemlju, većina kolona sklapala je s veleposjednicima ugovore koji su ih obvezivali na rok kraći od 30 godina i ostavljali kolonu pravo da se odseli po isteku ugovornog roka. Na taj način, premda je Pragmatička sankcija u osnovi bila reakcija tadašnjega tipa robovlasničkog poretka protiv tekovina širokih slojeva stanovništva, izvojevanih u vrijeme ostrogotskoga rata, ona ipak nije mogla pof-puno onemogućiti neodoljivi proces oslobađanja od preživjelih oblika eksploatacije.

Još prije završnih bitaka protiv Ostrogota, Bizantu se pružila prilika da intervenira u Hispaniji u vezi s tamošnjim prijestolnim borbama za vlast. Bila je dovoljna i nevelika bizantska vojska za intervenciju u korist jednoga od pretendenata Atanagilda. Ali on je tu pomoć morao platiti ustupanjem cijele jugoistočne trećine poluotoka, od ušća Gvadalkivira do ušća Juhara, sa Sevillom, Malagom i Kartagenom, a povrh toga morao je priznati i vrhovnu vlast bizantskoga cara. Sada su u posjedu Istočnoga carstva bile sve

priobalne zemlje oko Sredozemnoga mora s izuzetkom Katalonije, Septima-nije i Provanse.
7 Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka
97
.a-cHuiu"čUxt"vliii"u.čiola""-

i i ?o vu V": m civxv" p f :Ne.r "t- .m
. r n o ," ? l i MVrAVU". i
Uvod u Justinijanov Kodeks. Tekst VI. stoljeća.
Justinijanova Usporedo sa svojim vanjskopolitičkim i osvajačkim
unutrašnja politika planovima, Justinijan je poduzimao niz mjera kojima je
s jedne strane bio cilj da ojačaju oslabljeni državni
organizam, a s druge strane da državno ustrojstvo čvršće utemelje na tradicijama nekoć jedinstvenoga carstva koje je namjeravao oružanim pothvatima obnoviti. U tom nastojanju temeljno je značenje imala velika akcija oko kodifikacije rimskog prava. Već početkom 528. Justinijan je formirao komisiju kojoj je na čelu bio Trebonijan a okupila je najuglednije pravnike toga vremena. Poslije više od godine dana rada ona je objavila Justinijanov kodeks, zbirku carskih zakona počevši od Hadrijana 117-138 do Justinijanova vremena. Još je veće značenje imala zbirka rasprava i pravnih rješenja najistaknutijih rimskih pravnika koja je krajem 533. objavljena u 50 knjiga pod naslovom Di-gesta ili Pandekta. Za olakšanje upotrebe Kodeksa i Digesta izrađen je priručnik izvoda iz oba ta djela, poznat pod nazivom Institutiones. Godine 534. pripremljeno je novo i konačno, prošireno izdanje Kodeksa, a potkraj Ju-stinijanove vladavine sastavljena je još i zbirka od 154 Justinijanova ukaza Novellae, iz razdoblja od 534. do 565. Sve te četiri zbirke čine jedinstven zbornik rimskog prava, Corpus juriš civilis, koji je u pravnoj znanosti sačuvao trajno značenje.
Uza sve Justinijanovo poštivanje rimskih tradicija, Corpus Juriš Civilis ipak nije bio prosta kopija starijih pravnih zbornika koji su mu služili kao predloška. Svojom sadržinom on je svjedočio o privrednim i društvenim promjenama kroz koje je rimska država prolazila od antike do Justinijanova vremena. U njemu se očituje i dominantan utjecaj kršćanstva, pa je on zapravo adaptacija klasičnoga rimskog prava Justinijanovu vremenu. Za to vrijeme osobito je, uz ostala obilježja Korpusa, karakteristično da je većina Justinijanovih Novella bila objavljena na grčkom što je izraz neodoljive he-lenizacije već u doba toga cara, obnovitelja rimskoga državnog jedinstva.
98
Godine 535. Justinijan je objavio dvije načelne zakonske odredbe kojima je definirao smjernice svoje administrativne reforme. Prema njima, kupov-nost je činovničkih funkcija imala biti ukinuta, a plaće činovnika znatno povećane, da bi se spriječilo podmićivanje i samovoljno globljenje podanika. Nalažući pošteno izvršavanje dužnosti, Justinijan je od službenika zahtijevao da istovremeno brane i interese državne blagajne. U tu svrhu svaki je činovnik pri stupanju na dužnost morao položiti svečanu zakletvu, a trajni nadzor nad djelatnošću provincijalnoga upravnog aparata bio je povjeren biskupu. Usto je svaki slobodni stanovnik dobio načelno pravo da se protiv nepravdi žali izravno caru.

Pri ostvarivanju tih načela, Jutinijan je smanjio činovnički aparat, spojio neka upravna okružja u veće cjeline, u nizu pokrajina, naročito u centralnoj Maloj Aziji, združio civilnu i vojnu upravu u rukama vojnih zapovjednika, formirao niža apelaciona sudišta za skupine provincija, naredio osnutak posebnih službi za socijalno staranje, ćudorednu kontrolu, red i sigurnost u Carigradu i drugim velikim središtima.
Svoje nastojanje da preporodi državu Justinijan je ostvarivao i forsiranim izvođenjem javnih radova. Podizane su veličanstvene državne zgrade, obnavljane ceste, mostovi, izgrađivani vodovodi, javna kupališta i kanaliza-cioni uređaji. Poslije ratnih ili elementarnih katastrofa ponovo su podizani čitavi gradovi Antiohija a nastajao je i niz novih gradskih naselja, koja su redovno dobivala carevo ime.

Crkva Sv. Sofije u Carigradu, u dan. doba.
99

Arhitektonska struktura crkve Sv. Sofije u Carigradu.
Naj monumentalni je građevine podizane su u Carigradu. Sagrađena je nova crkva Sv. Sofije, mramorna carska palača, raskošni trg Augusteon i niz drugih objekata.
Takvi golemi i skupi pothvati bili su mogući samo spomoću izvanredno velikih financijskih sredstava, a ta su se uspješno mogla prikupljati samo u uvjetima znatnog ekonomskog prosperiteta i nesmiljenog sistema utjerivanja poreskih dažbina od stanovništva.
Radi potpomaganja privrednog poleta i, ujedno, iz političkih razloga, Justinijan se oslanjao na kuri jalne zemljoposjednike i vlasnike imanja srednjega ranga i pomagao razvitak gradskih privrednih djelatnosti, obrta i trgovine. Tim je društvenim slojevima bila potrebna jaka centralizirana carska vlast koja će ih štititi od velikih zemljoposjednika u njihovu nastojanju da gutaju srednji i mali zemljoposjed. Takvo kočenje svemoći veleposjed-ničke aristokracije odgovaralo je i interesima carstva, koje je progonilo svaki pokušaj regionalnog osamostaljivanja putem privatizacije državnih kompetencija u rukama vlastele. U tu svrhu vlast se zakonskim mjerama
100
protivila rastu patrocinija velikih zemljoposjednika nad malima. Istovremeno, ona je intenzivno povećavala opseg carske domene. Nizom propisa vlast se trudila da srednjim i manjim zemljoposjednicima osigura potrebitu radnu snagu, pa je određivala da svi koloni i servi budu trajno vezani uz zemlju. Vlada se borila protiv zapuštanja obradive zemlje, pa je dekretima dodjeljivala neobrađeno tlo susjednim posjednicima uz obavezu da je obrade i za nju plaćaju obavezne poreze epibole.
Stupanj proizvodnosti rada veoma je porastao. Poboljšana je tehnika u građevinarstvu, navodnjavanju tla, obradbi metala, proizvodnji oružja, izradi tkanina.
Vanjska trgovina Bizanta bila je pretežno orijentirana prema Istoku. Iz Kine se uvozila svila, iz Indije i sa Cevlona mirodije, slonova kost i dragulji. Ali sva ta skupocjena roba morala se nabavljati posredstvom Perzija-naca. Zbog toga se Bizant borio da zaobiđe Perziju i sa sjevera kako bi njegovi trgovci mogli slobodno dolaziti u Hivu, Buharu i Samarkand radi izravnog dodira s kineskim trgovcima, a i sa juga, preko Crvenoga mora, u Jemen i etiopsku luku Adulis, gdje je Bizant poticao arapske i etiopske trgovce da preotmu monopol Perzijancima u plovidbi po Indijskom oceanu.

Spektakularan uspjeh postigla je bizantska tekstilna proizvodnja, kad su 552. dva nepoznata nestorijanska redovnika iz Srednje Azije prokrijumča-rila dudove svilce donijevši ih u šupljim štapovima i naučila bizantske majstore kako se dobiva svila. Otad se domaća proizvodnja svile veoma raspro-stranila na tlu bizantske države i zatim u drugim zemljama oko Sredozemnoga mora.
Osim uvoza, Bizant je vodio i razgranatu izvoznu trgovinu žitom, suknom, purpurom, vinom, uljem, obrađenom kožom, papirusom, metalnim izrađevinama, staklom, nakitom i dr. U toj grani trgovine postojale su i nemale poslovne veze s evropskim Zapadom, pa su bizantski trgovci imali svoje faktorije u Napulju, Ravenni, Massiliji Marseju, Kartageni. Zbog tih razloga bogati je trgovački stalež odobravao i podupirao Justinijanovu politiku osvajanja svih zemalja uz obale Sredozemnog mora.

Rekonstrukcija kompleksa carske palače u Carigradu.
101
U cjelini, privredni život Bizanta bio je u prvoj polovici VI. stoljeća veoma bujan, ali je također bio izuzetno opterećen državnim dažbinama. Svaki je posjednik zemlje morao plaćati osnovni zemljišni porez. Za napuštenu je zemlju sistem epibole prisilno nalazio obveznike. Vlasnici zgrada plaćali su porez aerikon, a svi slobodni građani plaćali su još i glavarinu. Za uzdržavanje vojske davala se annona, kao naknada umjesto osobnog služenja u vojsci. Postojali su posebni porezi za uzdržavanje činovnika na njihovim službenim putovanjima, za uzdržavanje putova i mostova, a i niz neizravnih poreza na trgovačku robu i promet. Državi su velike dobiti donosili monopoli, na pr. na kruh, sol i svilu.
Poseban teret, povrh zakonom predviđenih poreskih davanja, bile su zloupotrebe činovničkog aparata. Potreba podmićivanja pri svakoj intervenciji kao i ubiranje poreskih iznosa iznad realne obaveze, u korist utjerivača, upropastilo je sav ugled državnih službenika i državnu vlast učinila općenito omraženom.
.Tustinijanova Od vremena Justinova okončanja sporova s papinstvom
crkvena politika 518, crkva je u Carstvu neprekidno jačala. Mnogim darivanjima postala je izvanredno bogata, a njezin utjecaj na javno mišljenje neprekidno je rastao. Podizane su mnoge crkve i osnivani brojni samostani. Samo u Carigradu bilo je više od 150 samostana. Velik broj bio ih je i u nizu drugih gradova ili u njihovoj neposrednoj blizini. Sirijska i egipatska pustinja bile su omiljelo boravište redovnika-pustinjaka. Uz samostane često su postojale bolnice, staračke domovi i ubožnice. U Justini-janovo doba jedan je slavni jeruzalemski redovnik, Sv. Sabbas, sastavio veoma strog i detaljan pravilnik o redovničkom životu koji je postao uzorom za kasnije samostanske regule na Zapadu. Svojim svestranim utjecajem crkva i njen mnogobrojni personal utjecali su na na j različiti je načine na prilike u državi: svojini zemljoposjedima, izuzetima od javnih tereta, ona je osjetno smanjivala državne prihode; svojim vjerskim sporovima svećenici i redovnici unosili su neprekidne nemire u javni život; svojim monopolom na mnoga područja intelektualnog života oni su faktično gospodarili savješću ljudi svoga vremena. Potpomažući razvitak moći i utjecaja ujedinjene crkve, Justinijan joj je namjenjivao zadaću da bude glavni oslonac carske vlasti. U tu je svrhu želio da njome potpuno ovlada i u organizacionom i u dogmatskom pogledu. U mnogim je prilikama istupao kao teolog i tumač prave vjere. Za sve vrijeme svoga carevanja on je bez suzdržavanja skidao i postavljao biskupe, potvrđivao i ukidao njihove odredbe. Istovremeno, on se borio i za

monopolni vjerski položaj svoje crkve, pa je njegova vladavina bila doba skrajnje vjerske netolerantnosti. Jednako odlučno i okrutno progonio je sve hereze, mani-hejce, arijance, donatiste i druge. Čak je i Židove smatrao neprijateljima. Svim inovjercima krnjio je građanska prava i nasilno ih prevodio na pravovjerno kršćanstvo za koje se on sam bio opredijelio.

Usprkos svojoj gorljivosti prema poganstvu i drugim herezama, Justinijan nije bio kadar jednako postupati i sa monofizitima. Prije svega, ta je sekta bila veoma snažna i duboko ukorijenjena, a usto je i carica Teodora bila njezin zaštitnik. Ipak carevi planovi o obnovi rimske države u njenom nekadašnjem opsegu, s jednom vjerom za sveukupno stanovništvo, kao i njegova politika prema papinstvu imperativno su nametali rješenje monofizit-

skoga problema. Car se isprva odlučio za popuštanje, pa je čak i na patri-jaršku stolicu u Carigradu dopustio da dođe potajni pristalica monofizitizma Antimije. Ali kad je u jednoj fazi ostrogotskoga rata papa Agapit došao u Carigrad kao donosilac bezuspješne mirovne ponude kralja Teodata, on je iskoristio priliku da postupi veoma odlučno: zbacio je patrijarha kao krivo-vjernika i postavio novu ličnost odanu katolicizmu. Čvrstinom svoga stava pridobio je i cara, pa su sada žestoki progoni zahvatili istočne pokrajine. Pred silinom toga naleta pokorio se i Egipat, pa su i najtvrdokorniji tamošnji redovnici prihvatili halkedonsku dogmu.

Ali ipak, ni ti progoni nisu uspjeli iskorijeniti monofizitsku herezu. Mnogi istaknuti prvaci bili su poubijani ili su izbjegli u druge zemlje; no stanovništvo je u potaji sačuvalo svoja uvjerenja. Na toj osnovi nikli su i novi vođe pokreta. Među njima je najistaknutiji bio Jakov Baradaj. On je neumornom aktivnošću, usprkos progonima, obnovio rastjerane monofizitske općine i izgradio novi svećenički kadar.

Takva neočekivana obnova monofizitizma po Jakovu Baradaju: jako-bitska crkva navela je Justinijana da za volju političke kohezije svoje države potraži kompromisno rješenje. Krajem 543. ili početkom 544. objavio je edikt u tri poglavlja kojim je osudio shvaćanja trojice teologa koja su očito bila nestorijanska duofizitska, a Halkedonski ih koncil nije odbacio. Car se nadao da će tim "očišćenjem" halkedonske doktrine zadovoljiti monofizite i pridobiti ih za jedinstvo. Umjesto toga obje su strane, i monofizitska i katolička, bile nezadovoljne. Kad se ni papa nije pokorio carevu diktatu, on ga je uz pomoć vojne sile dao dovesti u Carigrad gdje ga je prisilio da objavi svoju osudu trojice teologa 548. Doznavši za žestoko negodovanje svećenstva na Zapadu s njegovim postupkom, papa Vigilije je tu svoju osudu Judicatum već 550. povukao. Ali car je odlučio da papu i fizički prisili na pokornost, pa je tako došlo do skandalozne scene u carigradskoj crkvi Sv. Petra i Pavla, kamo se papa zaklonio i gdje su ga vojnici pokušali otrgnuti od oltara vukući ga za noge i za bradu, tako da se ta borba napokon završila rušenjem i samoga oltara.

Konačna pobjeda bizantske vojske nad Ostrogotima uvjerila je papu da će odsad i samo njegovo sjedište, Rim biti pod carevom vlašću. To ga je navelo da kapitulira, pa je 554. donio svoj novi edikt Constitutum, drugi po redu kojim je odobrio carevu osudu u tri poglavlja. Tek nakon toga vlast mu je dopustila da se vrati u Rim. I njegov nasljednik, papa Pelagije, isprva odlučni protivnik svakog korigiranja odluka Halkedonskog koncila, priklonio se carevoj politici. Postepeno je za taj stav pridobio i cijelu Italiju, osim milanske i akvilejske metropolije, koje su ostale odcijepljene od papinstva još oko stotinu

godina tzv. akvilejska shizma, u kojoj su neki istarski, dalmatinski i slovenski biskupi tj. biskupi s dan. područja Slovenije bili uporni protivnici careva diktata i kapitulacije pape pred carigradskom vlašću. Karakteristično je da su se u polemikama oko "triju poglavlja" na Zapadu iskristalizirala posve određena mišljenja nekih teologa da je poglavar Crkve samo Krist, a ne car, i da se i car, kao svaki drugi vjernik, mora crkvenim odredbama bez kolebanja pokoravati. Time se u zapadnoj crkvi formiralo stanovište koje će postati konstantnom osnovom papinskog strahovanja pred političkom vlašću Carigrada. A kad su se sredinom srednjovjekovnog razdoblja pojavile slične tendencije i kod zapadnoevropskih svjetovnih vlasti, borba crkve za svoju nezavisnost od vladara postat će bitni sadržaj sporova koji su angažirali cijelu tadašnju Srednju i Zapadnu Evropu.
103
Justinijanova vladavina završila se u skrajnjoj iscrpljenosti ekonomskih i ljudskih snaga u cijeloj državi. Dalekosežni pothvati toga vladara bili su nesrazmjerni realnim mogućnostima. Zbog toga je kraj njegove vladavine 14. XI. 565 u mnogim krugovima primljen s osjećajem olakšanja.

4. PODRIJETLO I RAZMJEŠTAJ SLAVENSKIH NARODA

Pitanje o podrijetlu i etnogenezi Slavena pripada među najprjepornije probleme evropske povijesti. Osnovni sadržaj toga problema jesu pojedinačna pitanja: gdje, kada i kako su nastali Slaveni kao posebna etnička skupina, različita od Germana, Romana ili Ugro-Finaca i, zatim, kako i kada se ta skupina toliko izdiferencirala da su kao rezultat toga procesa nastala tri slavenska ogranka: istočni, zapadni i južni Slaveni, svaki sa svojim posebnim narodima.

Uza svu raznolikost shvaćanja koja postoje o tim pitanjima i njihovim pojedinostima, najveći dio arheologa i povjesničara slaže se u tome da pradomovinu Slavena treba tražiti u prostoru između gornje Labe, Odre, Baltičkog mora, Dnjepra i Karpata. Čini se da je na tom području tzv. lužička kultura, koja se izgradila oko 1200. god. pr. n.e. stapanjem različitih starijih elemenata, bila osnovni temelj na kom se oblikovalo praslavensko stanovništvo. Pri tome je nesumnjivo da su nosioci te kulture u njenim rubnim eonama sudjelovali i u etnogenezi drugih, neslavenskih naroda.

Višestoljetnim razvitkom u posljednjim se stoljećima pr. n. e. iskristalizirala na prostranom području od Pribaltika do Karpata i od Odre do zapadne Bjelorusi je i Ukrajine tzv. venedska kultura ili kultura pogrebnih jama, sa svoje dvije varijante: sjevernijom, tzv. oksivskom skupinom, i južnijom, tzv. pševorskom skupinom, koja je na prijelazu era zapremala gotovo cijeli teritorij današnje Poljske, osim dijelova Pomorja i ušća Visle, koja područja zauzima oksivska skupina. Prema istoku, pševorska je kultura sezala u Ukrajinu, do gornjeg Dnjestra i gornjega Buga tj. na budući teritorij Bijelih Hrvata i Volinjana. Istočno od domene pševorske kulture, otprilike od linije što spaja Brest-Litovsk i gornji Dnjestar sve do istočnih međa srednjega i gornjeg Podnjestrovlja prostirala se tzv. zarubinjecka kultura, kao temelj na kom su se oblikovala plemena koja kasnije ulaze u sastav Kijevske Rusije.

Zapadne i južne rubne zone sveukupnoga praslavenskog područja koje su sezale do gornje Labe i do sjevernoga Pricrnomorja zadesile su u posljednjim stoljećima prije početka nove ere znatne promjene. Još od III. st. počinju se na područje između donje Odre i donje Visle doseljavati pojedine etničke skupine s iskonskih boravišta sjevernih skandinavskih Germana. Otuda one se zatim međusobnim potiskivanjem premještaju i s različito dugim zadržavanjima prolaze zemljama prethodno naseljenima slavenskim

stanovništvom. Tako se zapadno od Vandala, koji zapremaju oblast oko ušća Visle, smještaju Burgundi, postavši time susjedima još zapadnije na donjoj Labi nastanjenih Langobarda. U II. st. pr. n. e. novi došljaci iz Norveške, Rugijci, potiskuju i Vandale i Burgunde dublje u unutrašnjost, tako da Vandali zauzimaju južni dio Poznanjske oblasti i srednju Šlesku, a Burgundi dolinu Varte i Noteca, sve do okuke srednje Visle.
104
Raseljavanje Slavena. Skica.

Takvom stanju pridružio se sredinom I. st. pr. n. e. dolazak Gota s juga Skandinavije na ušće Visle. Njihovo preseljavanje pod pritiskom njihovih srodnika, Gepida, s ušća Visle prema sjevernim obalama Crnoga mora iza 150. n. e. otposlalo je i Burgunde, i Vandale, i Langobarde s njihovih dotadašnjih boravišta u njihova daljnja seobena kretanja, koja zatim udaraju, potiskuju ili premještaju i druge narode na koje nailaze na svojoj putanji. Pred nizom germanskih valova koji su se na taj način više od pola tisućljeća prelijevali preko zapadnoslavenskih područja došlo je do povlačenja slavenskog stanovništva prema istoku i jugoistoku.
Ali poslije završetka preseljavanja germanskih naroda kroz zapadno-slavenske oblasti između Labe i Visle, koje prestaje sredinom ili potkraj IV. st. n. e., vrše se u V. i VI. st. uzvratni pokreti Slavena na Zapad, prema Odri, Labi i Saali, a također i južnije, u današnju Čehoslovačku i zapadnu Panoniju. To se kretanja vršilo u tri paralelne struje. Najsjevernija od njih napredovala je uz obale Baltika sve do Labe. Zajedno sa srednjom strujom, koja je napredovala južnije od njih, oni su na području između Odre i Niše te Labe i Saale postali osnovicom dviju skupina Baltičko-polapskih Slavena. To su, na sjeveru, Bodrići Vagri, Polapci, Varni, Smoljani, Linjani i dr. te južnije od Bodrića Ljutići, Haveljani, Radarijci, Ukrani, Moričam i dr. Stanovništvo koje se u tom premještanju boravišta zadržalo na obalama Baltika, istočno i zapadno od ušća Odre, razvilo se kao pleme Pomorana. Najjužnija struja u slavenskoj seobi prema zapadu zauzela je područje između srednje Labe i Saale i oblikovala se kao plemena Lužičkih Srba, Glomača, Milčana, Dečana i dr. Istočnije i južnije od tih triju skupina slavenska su plemena ispunjala prostor današnje Poljske i sjeveroistočne Čehoslovačke. Tu su ona, na gornjoj Labi, gornjoj Moravi, Vahu i Hronu, isprva bila susjedima keltskih Boja, pa zatim germanskih Markomana i Kvada. Ali od kraja IV. st. n. e., kad se germansko stanovništvo iselilo, Slaveni preplavljuju cijelu Češku, Moravsku i Slovačku, a pojedini odvojci njihova napredovanja dopiru u zapadnu Panoniju i duboko u istočne Alpe. U dubokoj pozadini sveukupnoga slavenskog uzvratnog kretanja na zapad i širenja prema jugu, njihova je glavnina zadržala svoje iskonsko boravište u Poljskoj, Bjelorusiji
105
i Velikoj Rusiji, do gornjega i srednjega Povoložja, ali se i otuda vršilo postupno nadiranje prema sjeveru i istoku, sve do dodirnih zona s baltičkim narodima i Ugro-Fincima te, na jugu, sa stanovništvom južnoruskih stepa.
U razdoblju lužičke kulture na tlu na kome danas žive Slaveni arheološki nalazi svjedoče o postojanju krvnorodbinske organizacije sela i o kolektivnom gospodarstvu rodova. U naseljima kultura koje su se razvile kao baštinice lužičke kulture postojala je na prijelazu iz stare u novu eru razvijenija društvena organizacija. Osnovna privredna jedinica nije

više cio rod nego pojedine velike ili male obitelji, a umjesto prastarih malih rodovskih plemena formiraju se čvršće organizirana teritorijalna plemena s ratnim vođama na čelu.
Prve pisane informacije o slavenskom stanovništvu u zonama koje su se prostirale sjevernije od skitsko-sarmatskih stepa na jugu Rusije zabilježio je grčki povjesničar iz V. st. pr. n. e. Herodot iz Halikarnasa. Među narodima koji se na tom području pokoravaju vlasti Skita, pisac navodi "Skite-orače" tj. skitske podanike koji žive od zemljoradnje koji borave na gornjem Bugu, zatim Neure, na izvorištu Zapadnoga Buga i desnim pritocima Pripjata u Voliniji i Melanhlene, na južnim obalama Desne i Sejma. Te tri skupine pripadale su, po navedenim obilježjima, među pretke Slavena, pa se može smatrati da je u 2. polovici I. tisućljeća pr. n. e. na sjevernom Pricrnomorju postojao veliki plemenski savez pod dominacijom Skita koji je zahvaćao i u slavenske oblasti podvrgavši dio Slavena u dažbinsku ovisnost.
Na tlu pricrnomorskih stepa formirala se tijekom idućih stoljeća nova, kompleksna kultura, poznata po arheološkom nalazištu Černjahovo, južno od Kijeva, u kojoj sudjeluju različiti etnički sastojci: preostaci Skita, Sarmati, Tračani, doseljena germanska plemena a i potomci slavenskih skupina o kojima je, pod navedenim imenima, govorio Herodot. Društveno-ekonomski razvitak u toj oblasti tekao je brže nego u dalekoj unutrašnjosti, pa su se među stanovništvom afirmirale već i neke razlike u pogledu društvenoga ranga. Naprotiv, u dubljoj slavenskoj pozadini, gdje se, prema sjeveru, i dalje održavala zarubinječka, a prema zapadu pševorska kultura, vršilo se sporo, višestoljetno kretanje prema posljednjim fazama redovske društvene organizacije.
Tek oko pola tisućljeća nakon Herodota počinju se javljati novije zapisane vijesti o Slavenima. Tako su u I. i II. st. n. e. Plinije Stariji, Tacit i Pto-lomej zabilježili kratke podatke o boravištu naroda koji nazivaju Venetima u prostoru između Karpata i Baltičkoga mora. Mnogo više podataka o Slavenima donosi gotski pisac iz VI. st. Jordanes. Njegove informacije temelje se u osnovi na Kasiodorovoj izgubljenoj Povijesti Gota, napisanoj početkom VI. st., pa one većinom prikazuju povijesno stanje s kraja V. stoljeća.
Do toga doba zbile su se na južnim međama slavenskih boravišta dalekosežne promjene. Hunska provala u pricrnomorske ravnice i, zatim, premještaj njihova političkog središta u Panoniju povukli su sa sobom na zapad najveći dio stanovništva iz tih oblasti Skito-Sarmate, Herule, Gote i druge fragmente i istaložili ih u Panoniji i na njenim obrubovima. A nakon propasti Atiline države poraženi Huni uzmakli su daleko na istok, k donjem Donu i Volgi. Slavensko je stanovništvo sada imalo mogućnost da se iz istočnih i jugoistočnih dijelova svoga etničkog područja nesmetano širi prema obalama Crnoga mora i k donjem Dunavu.
Razmještaj Slavena krajem V. st. prikazan je u Jordanesovu djelu De origine actibusque Getarum O podrijetlu i djelima Gota. Tu se navodi da

je sve slavensko stanovništvo zajedničkog podrijetla, ali da se ono "sada" tj. krajem V. st. dijeli na tri velike skupine: Veneti, Slaveni u užem smislu i Anti. Veneti borave na neizmjernom području od izvora Visle i Karpata do Baltika, Slaveni "od grada Novietunskoga i jezera Mursijanskcga tj. najvjerojatnije, od Dunava, počevši od utoka Drave do njegove delte pa sve do Dnjestra, a Anti od Dnjestra do Dnjepra.
Prema Jordanesovu izvještaju gl. V, 34 slijedilo bi da su svi Slaveni prvobitno nosili ime Veneti. Samo to ime za sve Slavene poznaju Plinije Stariji, u I. st. n. e., a u II. st. n. e.

Tacit i Ptolomej. Do Jordanesova vremena - tj. 300 godina kasnije -- ime Veneta ostalo je vezano uz zapadnu skupinu, između Karpata i Baltika, dok su jugoistočna i istočna skupina dobile nova imena: Slaveni i Anti. Ali i ta dva naziva dadu se jezikoslovno izvesti od imena Veneti. Tako je poznato da su oko 500. god. u n. e. najistočnije slavensko pleme bili Vjatiči. To se ime u susjednim ugrofinskim jezicima sačuvalo u obliku Vetiči ili Ventiči, što se s jedne strane očigledno povezuje s oblikom Veneti, a s druge strane s oblikom Anti. Južnije, u dodirnoj oblasti s nomadskim narodima južnoruske stepe, istočni pisci zovu Slavene Vantit, što i opet pokazuje povezanost s imenom Veneti i s imenom Anti Rvbakov, 1958. I ime Slaveni može se hipotetički objasniti na jednak način. U najstarijem poznatom obliku toga imena "Slovene" sačuvan je kor-jen -Vene, koji to ime vezuje s imenom Veneta. Značenje prefiksa Slo-, koji je mogao glasiti i Svo- ili kako drukčije, zasad se mora smatrati neobjašnje-nim. Pa ipak, takve znanstvene pretpostavke čine svako izvođenje imena Slaveni ili Sloveni od riječi "slava" ili "slovo" potpuno nepotrebnim. Osobito je besmisleno povezivanje toga imena s latinskom riječi sclavus rob, iako je takvih asocijacija kod antičkih pisaca bilo. Njihovu opravdanost pobijaju i tekstovi samih antičkih pisaca na pr. Pseudomaurikije s kraja VI. st. piše: "Plemena Slavena i Anta... slobodna su i ne dopuštaju nikako da budu porobljena ili da itko nad njima vlada." Strategicon, VI, 272.

Razdoblje što se uklapa nakon povlačenja Huna iz Panonije na Don i Volgu ostavilo je stepske zemlje sjeverno od obale Crnoga mora slobodnima za širenje Slavena prema donjem Dunavu, a i za pojavu novih doseljenika s istoka u tim područjima. Već od kraja V. st. spominju se na donjem Dunavu i u pricrnomorskim stepama kao nova opasnost za evropske granice Carstva razni narodi: Skiti, Huni, Goti, Kutriguri, Bugari, Slaveni i Anti. Ali nazivi Skiti, Huni i Goti sada su još samo opći nazivi za stanovništvo iz tih područja. Uistinu nova etnička imena su Kutriguri, Bugari, Slaveni i Anti.

Bugari su turansko pleme koje je potkraj III. st. n. e. u potkavkaskim stepama pogodio i raskolio prodor Huna. Ali poslije propasti Atiline države oni su se opet okupili i u Potkavkazju formirali velik savez plemena u koji su uključili i svoje zapadne susjede Utigure istočno od Azovskoga mora i Kutrigure sjeverno od Azovskoga mora. Zajedno s njima bugarski plemenski savez stupa u dodir s Bizantom, pa su njihove čete već 482. sudjelovale kao bizantski saveznici u borbama s Ostrogotima na Balkanu. Od devedesetih godina V. st. Bugari više puta provaljuju preko donjeg Dunava. Zbog napada "Bugara i Skita" što su zaredali početkom VI. st., car Anastazije je pred Carigradom dao podići tzv. Dugački zid kao pojačanje starijega, unutrašnjeg tvrđavnog pojasa na ivici grada. Polazeći iz svoje postojbine oko Azovskoga mora, Bugari redovito prolaze kroz područja između donjeg

Dnjepra i Dunava, kamo penetriraju Slaveni. Zbog toga je nedvojbeno da su i Slaveni već i tada, povučeni bugarskim naletima, sudjelovali u provalama pokriveni zajedničkim imenom Bugara.

Od vremena Justinove vladavine ti se napadi Slavena navode posve izričito. Između 527. i 530. Bugari, Slaveni i Anti prodiru preko Dunava svake godine. Nakon kraćeg prekida provale se obnavljaju. Naročito snažna bila je ona u godini 540. kad su Bugari i Slaveni doprli sve do Dugačkoga zida, do tračkog Hersonesa i u srednju Grčku. Između 547. i 551. iskorištavajući angažiranost glavnine bizantskih vojnih snaga u ratu s Ostrogotima, zaredale su navale u kojima napadači dopiru do carigradskih zidina, do obala Egejskoga

mora i u Dalmaciju. Sada oni već i prezimljuju na tlu Carstva, a glavnu vojnu snagu čine Slaveni, dok se Bugari većinom samo konjaničko pojačanje.
Nemajući dovoljno snaga da se uspješno odupre svima svojim brojnim neprijateljima, Carstvo je odlučilo da diplomatskom akcijom razori združene snage napadača. U tu svrhu organiziralo je u Panoniji ratni sukob između Langobarda i Gepida, a u Pricrnomorju napad Avara na Bugare i Slavene. Ali skora budućnost je pokazala da je takva kombinacija sukoba donijela teške i nepopravljive štete prije svega samoj Bizantiji.

5. BIZANT, LANGOBARDI, AVARI I SLAVENI DO POČETKA VII. ST.

Doseljenje Langobarda
Po svom dolasku s danskih otoka na evropsko kopno, iz-među ušća Odre i ušća Visle, Langobardi su isprva bili zapadni susjedi Vandala, ali su pred njima uzmakli još dalje na zapad pa su se smjestili na objema obalama donje Labe ne dopirući do njezina ušća u Sjeverno more, jer ondje živi dio Sasa. Tu oni borave sve do prijelaza III. u IV. stoljeće, a tada njihova glavnina u sporom kretanju kroz Srednju Evropu, Šlesku i Moravsku dolazi u srednje Podunavlje. Početkom VI. st. oni su naglim udarom zauzeli državu Herula u južnoj Slovačkoj, pa su odatle svoju vlast proširili na južnu Moravsku, južnu češku i Donju Austriju postavši tako znatnom snagom u tome području. Za pomoć koju su pružili Carstvu u vrijeme njegova ratovanja s Ostrogotima, Justini-jan im je dopustio da zauzmu zapadnu Panoniju 546. Time su oni ondje postali zapadnim susjedima Gepida, naroda koji se formirao od skandinavskih doseljenika i od zaostataka gotskog plemenskog saveza na ušću Visle, naknadno pod svojim posebnim imenom krenuo put juga, naselio se najprije na gornjoj Tisi, a zatim, po odlasku Vandala na zapad, zauzeo područje između gornje Tise i rijeke Maroš. Tu su Gepidi živjeli pod hunskom vlašću sve do Atiline smrti i zatim osvojili cijelo istočnopanonsko područje između Dunava i Karpata. Otuda su veoma često napadali teritorij Carstva i prouz-rokovali mnoge brige njegovim vlastodršcima. U takvim okolnostima, ustupanje zapadne Panonije Langobardima bilo je vezano s njihovom obavezom da ratuju s Gepidima i glavninu njihovih snaga vežu uza svoje akcije. Ali usprkos nekoliko uspješnih pothvata Langobardi su bili primorani da umjesto da pomognu Bizantu sami od njega zatraže pomoć.

Avari
Bizantska diplomacija je smatrala da će ih od teškoća s Bugarima, Slavenima i Gepidima osloboditi narod Avara koji se odnedavna pojavio na obzorju njezine politike. Napadačka plemena koja se u istočnoevropskoj stepi sjedinjuju pod imenom Avara podrijetlom su iz jugozapadnog Sibira odakle su izbjegla pred jačanjem zapadno-turskog kaganata u Srednjoj Aziji. Na svom novom boravištu u azovsko-prikaspijskim stepama stupili su u vezu sa sjevernokav-kaskim Alanima koji su bili saveznici Bizanta. Njihovim posredstvom Avari su ponudili svoje usluge Carstvu zatraživši za to pomoć u novcu i zemlju da se na njoj nasele. Kad im je Bizant uskratio mogućnost za naseljavanje, oni su iz osvete pokorili zaazovske Utigure, bizantske saveznike i neprijatelje Kutrigura koji su s Bugarima i Slavenima provaljivali na područje Carstva. Zabrinuto zbog mogućeg saveza Avara s Kutrigurima, Carstvo je pokušalo da njihove napade usmjeri protiv Anta. U tim borbama Avari su zavladali svim zemljama uz sjeverne obale Crnoga mora i svoj utjecaj proširili sve do dunavskoga ušća. Želeći da za naseljavanje dobiju Dobrađu, uputili su 562. Justi-nijanu molbu za odobrenje. Ali car je bio voljan da im dade samo usko područje južno od Save, u današnjoj sjeverozapadnoj Srbiji, sa zadaćom da ondje brane granicu od Gepida koji su u međuvremenu prisvojili Srijem. Nezadovoljan

ponudom, avarski kagan Bajan u dva je navrata s donjeg Dunava zaobišao Karpate i udario na tadašnju franačku granicu na Labi, ali je oba puta bio suzbijen. Na prolasku su Avari u Zakarpaću razbili plemenski savez Duljeba i Bijelih Hrvata, pa su pri tome dio Hrvata povukli dalje na zapad, prema gornjoj Visli i sjeveroistočnoj Češkoj. Najzad, i opet na donjem Dunavu, prihvatili su poziv langobardskog kralja Alboina i poticaj Bizanta da napadnu i unište Gepide. U tu svrhu Avari su s bizantskim odobrenjem prešli Dunav u Dobrući, krenuli uzvodno i kod Kostolca na bizantskim lađama opet prešli Dunav i tako s leđa napali Gepide koji su već bili u borbi s Langobardima. Prisiljeni da razdvoje svoju vojsku, Gepidi su doživjeli katastrofalan poraz na objema frontama. Time je njihova država bila uništena 567, a istočna Panonija, od Dunava do Karpata, postala je središtem Avarske države koja je pritom zadržala i svoje vrhovništvo nad svim zemljama u sjevernom Pricrnomorju.

Iste godine kad su Avari zauzeli istočnu Panoniju, u Italiji je vrhovni vojni zapovjednik Narzes pao u nemilost zbog pregramzljive i loše organizirane uprave, pa ga je car opozvao s dužnosti. Time je u Italiji zavladalo rasulo. Strahujući možda pred svojim novim susjedom, a možda i u dogovoru s Avarima o međusobnoj podjeli interesnih sfera, Langobardi već iduće godine, 568, donose odluku da se presele u Italiju.

Doseljenje Avara u Istočnu Panoniju i odlazak Langobarda u Italiju imali su veliko značenje za daljnju ekspanziju Slavena. Usprkos vrhovništvu Avara nad sjevernim Pricrnomorjem, njihova se etnička jezgra odonuda premjestila na Zapad, pa je time ostao širok slobodan prostor za nadiranje slavenskih plemena k obalama Crnoga mora i prema donjem Dunavu. S druge strane, Langobardi su svojim prodorom kroz Šlesku i Moravsku kao i svojim četrdesetogodišnjim boravkom u južnoj Slovačkoj sa sobom povlačili i neke fragmente slavenskog stanovništva pa su čak i u Italiju s njima, uz druge pridružene elemente, došle i skupine Slavena. Ostavivši za sobom zapadnu Panoniju za duže vrijeme nezaposjednutom vjerojatno po dogovoru s Avarima, koji se odmah po svojoj konsolidaciji u istočnoj Panoniji bacaju u nasr-

taje prema bizantskim posjedima, Langobardi su otvorili put daljnjem slijevanju slavenskih masa moravsko-slovačko-panonskim koridorom prema istočnim Alpama i zapadnom dijelu Balkana. Na taj se način ostvarilo da se avarska jezgra u Panoniji našla oblivena slavenskom etničkom strujom i sa istoka i sa zapada, u njenom sinhronom kretanju širokom frontom prema obalama Jadranskoga i Egejskoga mora.

Bizant Justinijana I. naslijedio je na prijestolju njegov sestrić Justin II. 565-578, dobar upravnik i vojskovođa, ali već od 573. sve izrazitije duševno bolestan. U njegovo doba pada gubitak znatnog dijela Italije u vezi s doseljenjem Langobarda, počelo je preotimanje bizantskih posjeda u Hispaniji, obnovljen je rat s Perzijancima i nastavljena invazija Slavena na Balkan. Problemi koji su nastali na temelju tih zbivanja ispunjaju i vladavinu slijedeće dvojice careva, Tiberija II. i Maurikija, a kulminaciju dostižu za njihovih nasljednika Foke i Heraklija.

Rat s Perzijom izbio je 572., kad je Justin II. uskratio plaćanje godišnjega danka, i potrajao dvadeset godina do 591. Borbe su donijele nekoliko velikih pobjeda Bizantu 575, 581. i 586, a do završetka rata došlo je zbog pobune medijskog satrapa protiv perzijskog kralja Hozroja II, koja ga je primorala da traži utočište u Bizantu i ondje pristane na mir 591 ustupivši pri tom Bizantincima gotovo cijelu Armeniju.

Vezanost glavnine bizantskih oružanih snaga na istoku onemogućavalo je obranu drugih ugroženih oblasti Carstva.
Već 576. Avari su osvojili Srijem, a 582. je nakon trogodišnje opsade pao i njegov utvrđeni glavni grad Sirmium današnja Srijemska Mitrovica. Dotad su Slaveni u svom kretanju prema donjem Dunavu zauzeli cijelu Vlašku nizinu područje između Dunava i južnog dijela Karpata i stvorili ondje plemensku političku organizaciju koju su suvremeni pisci nazivali Sklavinijom. Otuda su, dobivajući neprekidna pojačanja iz unutrašnjosti svojih prostranih obitavališta, nizom provala preplavljivali Trakiju, Ilirik i Grčku. Sad se sa svojih prodora više i ne vraćaju, nego i po nekoliko godina ostaju na tlu carstva, a znatan dio njih već se tada zauvijek nastanjuje na Balkanu. Od početka osamdesetih godina savez Slavena s Avarima postao je tješnji, pa oni od 583. napadaju bizantsko područje zajednički ili kombiniranim akcijama. 585. Slaveni su prodrli sve do Dugog zida, a još snažniji pohod ostvaren je 586, kad je jedna avarsko-slavenska kolona dospjela do Soluna i uz pomoć ratnih sprava sedam dana opsjedala grad, no bez uspjeha. Kao rezultat tih vojevanja, u vlasti Avara i Slavena ostalo je područje između Dunava i planine Balkan. Takvo stanje održalo se sve do uspješnog završetka dvadesetogodišnjeg rata Bizanta s Perzijom 591.
Dok je između 567. i 591. glavno prodiranje Slavena bilo usmjereno iz Sklavinije prema Trakiji i Iliriku, sve do Makedonije i Grčke, druga je skupina slavenskog stanovništva iz Zakarpaća, preko današnjih čeških i slovačkih zemalja, nastavljala svoje naseljavanje u zapadnu Panoniju i istočne Alpe. Do 580. u njihovoj su vlasti dolina Mure i Drave, gornji tok Save, a do prvih desetljeća VII. st. oni dopiru i do izvorišta Drave, u dolinu Zilje i Soče. Nakon sklapanja mira s Perzijom 591, car Maurikije 582-602 je organizirao protivofenzivu na donjem Dunavu i uspio uspostaviti granicu na toj rijeci.

U takvim okolnostima Avari privremeno prenose težište svojih stremljenja prema zapadu i pridružuju se slavenskoj penetraciji iz zapadne Panonije u istočne Alpe i prema Furlaniji, pa čak u njoj preuzimaju i vodstvo. U dva navrata, dospijevši na prag sjevernoitalske ravnice, oni s Langobardima sklapaju mir o razgraničenju 592. i 596. Godine 593. sukobili su se Slaveni u dolini gornje Drave s Bavarcima a kad su Bavarci 595. odgovorili protu-napadom suzbila ga je zajednička vojska Slavena i Avara. Iste godine Avari su kroz Podunavlje prodrli duboko na zapad, u franačku Thiiringiju.
Mir s Langobardima na granicama furlanske ravnice i razgraničenje s Francima duboko u Alpama i na današnjoj bavarskoj visoravni postavilo je među i slavenskoj i avarskoj penetraciji u tome smjeru. Ali prema bizantskim posjedima ona se proširuje. Godine 597. oni su zajedno s panonskim Slavenima prodrli ne više - kao ranije - samo iz Srijema u Ilirik i Trakiju ili iz potkarpatske Sklavinije u Trakiju, Makedoniju i Grčku, nego i preko Save u Dalmaciju. Idućih godina oni nadiru u Istru, a istovremeno iz Sklavinije dopiru do Dugog zida pred Carigradom. Carstvo je taj put spasila kuga u redovima njegovih neprijatelja. Pošast je njihovu vojsku tako prorijedila da je kagan morao pristati na mir kojim se odrekao područja između Dunava i Balkana, a također i vrhovne vlasti nad Sklavinijom, u oblasti između donjeg Dunava i južnog luka Karpata.
Kapitulacija Avara bila je tako potpuna da su Bizantinci željeli iskoristiti priliku i za ofanzivne pothvate. Već 600. prekršili su sklopljeni mir i prodrli preko Dunava pa su u Potisju nanijeli Avarima niz poraza. Nakon toga odlučili su obračunati i sa svojim neprijateljima iz Sklavinije. U više navrata prelazili su preko Dunava i ondje uspješno

ratovali. Ali kad je car Maurikije pod jesen 602. postavio zahtjev da vojska i prezimi u slavenskoj zemlji, došlo je do pobune kojoj je na čelo stao centurion Foka. Sa svojim je odredima odmarširao u Carigrad gdje mu se pridružio ustanak stanovništva. Maurikije je bio zbačen i ubijen a carem je proglašen Foka 602-610.
Takav razvoj događaja rezultat je općih poremećaja koji su zahvatili Bizant nakon Justinijanove smrti. Za vrijeme Justina II. vlast je nastojala da skrajnjom štednjom ali i novim poreskim teretima namakne sredstva za vođenje ratova gotovo na svim granicama države. Stoga su nezadovoljstva s vlašću naglo rasla, pa je njegov nasljednik Tiberije II. bio primoran da iz temelja promijeni financijsku politiku. Umjesto ograničavanja potrošnje, on je obilnim darivanjima nastojao smiriti kritike. Ukinuo je novoodređene poreze, oprostio je zaostala dugovanja državi, izobilno trošio državna sredstva za vojsku, činovnički aparat, pa i za različita svetkovanja. Financijski stručnjaci su očekivali da će mobilizacija novčanih sredstava prouzrokovati privredni prosperitet i time ojačati položaj vlasti i učvrstiti poredak. Ali ratovi su donosili pustošenja, a financijska ulaganja pokazala su se kao neplodna. Kad je Tiberijev nasljednik Maurikije preuzeo vlast 582, zatekao je ispražnjenu državnu riznicu, a valjalo je i dalje ratovati u Hispaniji, Italiji, Africi, na Balkanu i na Istoku, s Perzijancima. Centralna je vlast ponovno morala uvesti najstrožu štednju, vršila je neumoljivu kontrolu činovnika u državnom središtu i u provincijama. Oštre mjere provođene su i protiv bogaćenja crkve i samostana. Štednja je morala pogoditi i vojsku. Vojnicima je snižena plaća, ograničeno im je pravo sudjelovanja u ratnom plijenu, a i obroci hrane smanjeni su za jednu trećinu. Nestašica u novcu bila je tolika da je država morala odustati čak i od otkupa svojih vojnika kad bi pali neprijateljima u zarobljeništvo.
111
U takvim okolnostima, kraj neprekidnog pustošenja najvećeg dijela evropskih provincija a i pograničnih zemalja na istoku, privreda je sahnula. Količina novca u opticaju naglo se smanjivala, trgovina i promet skučavali su se u lokalne okvire, pa je u cjelokupnom privrednom životu zemlje jačao naturalni karakter, a pauperizacija stanovništva je rasla. Duboka ogorčenja očitovala su se na brojnim područjima javnoga života. Tako je 588. - usred rata s Perzijom - došlo do pobune azijskih četa, a 5923. do pobune vojske na evropskim područjima Carstva. Do protesta protiv stanja u državi dolazilo je naročito u obliku vjerske opozicije prema službenoj crkvi i njezinu zaštitniku, caru. Posebice je jačao monofizitizam, oslanjajući se prije svega na Egipat i istočne provincije. Žestoki vjerski progoni trajali su od 572. punih deset godina i obuhvatili ne samo monofizite, nego i sve druge sekte i vjerske organizacije, suprotne službenoj crkvi arijance, Židove, pogane.
Premda je car Maurikije bio odličan vojskovođa i požrtvovan vladalac, krizu socijalnog i političkog poretka, nedoraslog preteškoj stvarnosti, nije mogao izbjeći. Kad je 602. izbila pobuna vojske na dunavskoj fronti, car više nije imao nikakva pouzdanog oslonca. Ne imajući redovne vojske u gradu, morao je obranu Carigrada prepustiti vojnicima dema. Zavjere su izbile i u neposrednoj carevoj okolini. Dema Zelenih priklonila se Foki i u općem rasulu režim se srušio. U slijedećih deset godina Fokine strahovlade očitovala se sva dubina društvenih opreka koje su se u strukturi poretka nagomilale.
Avari i Slaveni - U času kad su se Avari pojavili u stepama zapadno društveno uređenje od donje Volge brojali su u svemu oko 20.000 vojnika, udruženih u dva velika vojna odreda od po 10.000

ljudi tiimeni. Pokorenjem Utigura i Kutrigura oni su svojoj vojnoj sili pridružili još dva tiimena. Na području sjeverno od Crnoga mora pridošao je još jedan tumen preostataka pricrnomorskih Huna i jedan tiimen prido-šlica iz srednje Azije. Sva ta nomadsko-stočarska i ratnička plemena, okupljena pod imenom Avara, bila su udružena u plemenski savez i nisu bila u odnosu podjarmljenosti Avarima. Avarski kagan nije bio vladar, nego samo najviši vojni zapovjednik kome su svi drugi odredi bili dužni da se u ratu pokoravaju.

Glavno privredno zanimanje Avara i s njima združenih nomadskih plemena bilo je stočarstvo, i to prvenstveno uzgoj konja. Kad nisu ratovala, ta su plemena, razdijeljena u rodove, pasla svoja stada. Njihovo društvo bilo je na stadiju vojne demokracije, pa su im njihovi ratnički pohodi bili bitno važan izvor prihoda. Razlike u bogatstvu među pripadnicima plemena nisu se zasnivale na proizvodnji, nego na ratnome plijenu, novčanoj "pomoći" što su je primali od Bizanta i na podaničkom danku od susjednih plemena. Najveći dio tih prihoda pripadao je kaganu i plemenskim poglavarima, ali su u ratnom plijenu sudjelovali i vojnici. Budući da avarska privreda nije pružala veće mogućnosti za eksploataciju robova, Avari su u svojim ratovima hvatali protivničke borce radi otkupnine, a kad je nisu mogli dobiti, onda su zarobljenike ubijali. Kao robovsku radnu snagu u okviru partijarhalnog oblika robovlasništva osobito su rado zadržavali dobre obrtnike. 112

U Panoniji, posvuda oko avarske jezgre, koja je u početku VII. st. zauzimala prostor od srednje Tise do Blatnog jezera, živjela su druga, većinom zemljoradnička plemena kao jedinstvene etničke cjeline podložne vrhovnoj vlasti Avara. Ta podložnost predstavljala je u neku ruku proširenu plemenski savez, u kom su pridružena plemena sačuvala svoje plemenske organe i slobodu akcije, ali su Avarima plaćala danak, sudjelovala u njihovim vojnim pohodima i tada bila obavezna na punu poslušnost avarskom kanu kao vrhovnom vojnom zapovjedniku.

Najbrojniji podložni pripadnici avarskog plemenskog saveza bila su slavenska plemena. Njih je bilo između Tise i Karpata, između južnoga poluluka Karpata i donjeg Dunava, zapadno od Blatnog jezera, u istočnim Alpama. Zapadno-panonski i alpski Slaveni, kao i Slaveni u Moravskoj, a možda i u Češkoj, bili su pod vlašću Avara sve do Samova ustanka 623, a do 626. njihovu su vlast priznavali i Slaveni zapadnog dijela Balkana u nekadašnjoj rimskoj provinciji Dalmaciji.

Glavni saveznici Avara u njihovim napadima na Bizant bili su, međutim, Slaveni iz Vlaške nizine. Sve do 558. oni su na neki način bili pretežno vezani s Bugarima. Iza 560. pokorili su ih Avari, pa taj odnos, uz kraće prekide, također traje do 626., kad su unutrašnja previranja među Avarima zauvijek dokrajčila avarsku vlast u Vlaškoj. Prigodom ratnih pothvata s Avarima su zajednički istupali i Slaveni naseljeni na istočnom dijelu Balkanskog poluotoka. Ali zbog udaljenosti neka uža veza među njima nije postojala.

Privredni i društveni odnosi kod onih Slavena koji sudjeluju u nadiranju na bizantski teritorij, prvenstveno iz Vlaške, poznati su iz izvještaja bizantskih pisaca VI. i VII. stoljeća. Iz njih se vidi da su se Slaveni u VI. i na početku VII. st. bavili zemljoradnjom i stočarstvom, a da su i za njih pljačkaški pohodi na bizantski teritorij značili znatan doprinos u njihovu blagostanju.

Zemljoradnja Slavena bila je ekstenzivna obrada polja paljevinskom ili motičnom tehnikom. Upotreba pluga s drvenim ili željezom okovanim ralom bila je tada u njih tek u

začetku. Od žitarica uzgajali su pretežno proso i ječam, a u manjoj mjeri pšenicu. Veoma važno mjesto imalo je stočarstvo, jer je stoka bila pokretni imutak, koji se lako mogao povećavati pljačkom, dok je zemljoradnja često bila ometana seobama i ratnim pothvatima.
U skladu sa svojom privredom, Slaveni su u Vlaškoj živjeli u nevelikim selima rasutoga tipa, među sobom znatno udaljenima, sagrađenima na obalama rijeka ili jezera, u močvarnim krajevima ili po obroncima brda. Kuće su im bile drvene, kao i u drugim slavenskim oblastima, pokrivene slamom ili trskom. Arheološki nalazi svjedoče da su se bavili također lovom i ribolovom. Obrtnička proizvodnja bila je dijelom sastavni dio kućne radinosti, a dijelom se već pretvorila i u samostalna obrtnička zanimanja ko-vački obrt, obrada metala, lončarstvo, tkanje lanenog platna.
Bizantski pisci navode da su Slaveni živjeli u "demokraciji". Sa stanovišta bizantske klasne, hijerarhizirane države društveno uređenje kod Slavena činilo se anarhičnim. Ali, u stvarnosti, bilo je to rodovsko-plemensko uređenje na stadiju vojne demokracije. Na čelu pojedinih plemena stajali su samostalni poglavari. Zajedno s njima, prvaci plemena i rodova odlučuju o svim javnim poslovima u plemenskim vijećima prvaka. Kad bi zaprijetila vanjska opasnost, plemena su se privremeno združivala u plemenske saveze. Uzajamne obaveze i zajedničke odluke donosile su se na narodnim skupšti-

nama. Volja većine plemena, okupljenih u savezu, nije obvezivala sve, nego samo ona plemena koja su zaključke svojom slobodnom odlukom prihvatila.
Premda su Slaveni na svojim ratnim pohodima hvatali zarobljenike, ipak kod njih nije postojalo ropstvo kao trajna institucija. Ratne zarobljenike držali su kod sebe neko vrijeme, a onda su im dopuštali da slobodno žive među njima ili da se uz otkupninu vrate u svoju zemlju.
Bizantski pisci, zainteresirani za vojnu stranu svojih odnosa sa Slavenima, iscrpno opisuju njihovo naoružanje i ratnu taktiku. Slaveni su ratovali pješice, a konjaničke odrede davali su njihovi nomadsko-ratnički saveznici Bugari i Avari. Bili su naoružani kopljem, lukom i strelicama; vješto su pripremali zasjede neprijatelju; u defenzivi okretno su ratovali na brdovitu, močvarnu ili uopće teško prohodnu tlu, a izbjegavali su frontalne borbe u ravnicama. U vrijeme osvajanja na Balkanu znatno su razvili ratnu tehniku, pa su se služili i veoma složenim opsadnim spravama.
Budući da bizantski i sirijski pisci VI. i VII. st. govore prvenstveno o Slavenima iz Vlaške, i to onako kako su ih upoznavali u njihovim seobenim i ratničkim pokretima, slika što su je dali nije ni potpuna niti može u cijelosti važiti za život Slavena u dubljoj sjeveroistočnoj pozadini donjeg Podunavlja i za život u dalekim predjelima Zakarpaća. Ondje je slavensko stanovništvo nesumnjivo živjelo ustaljenijim, manje uskomešanim životom. S tim u vezi, za njih je zemljoradnja imala veće značenje nego stočarstvo, a društveni razvoj plemenske organizacije kretao se sporije prema posljednjim stadijima vojne demokracije i počecima društvenog raslojavanja. Naprotiv, Slaveni u Vlaškoj, na Balkanu, u Panoniji, istočnim Alpama, Češkoj i Moravskoj, kao organizirana plemena u gotovo neprekidnom ratnom naletu, povezana u širokom plemenskom savezu pod vrhovnom vlašću i vojnom komandom Avara, zbijali su se brže i pripremali za skoru potpunu političku samostalnost. Priliku za ostvarenje takve samostalnosti dao im je unutrašnji razvitak kod Avara, povezan s njihovim neuspjesima u borbi s Bizantom. A ti

neuspjesi rezultat su važnih političkih i strukturalnih promjena što su se u prvoj polovici VII. st. vršile u Bizantu.

6. BIZANT U DOBA FOKE I HERAKLIJA

Fokin teror; Vladavina uzurpatora Foke bila je izvanredno burno etničke promjene; doba bizantske povijesti. Premda je njegovo stupanje tematsko uređenje, na vlast izvršeno u okolnostima koje su govorile o o-gorčenju s Maurikijevom vladavinom, Foka je očito bio uzdignut valom revolta koji nije bio uperen samo protiv careve osobe. Pod pritiskom raspoloženja koja su ga dovela na vlast, Foka je smjesta uveo teror protiv najmoćnijih veleposjedničkih slojeva bizantskog društva, po svoj prilici sa ciljem da vojnicima i seljacima dade zemlju, kako bi ih nagradio za pomoć pri svom osvojenju vlasti.

Na teror aristokracija je odgovorila zavjerama koje su imale srušiti Fokinu vladavinu. Ali to je dovelo do novih pokolja. Smaknuta je sva bliža i dalja okolina cara Maurikija, a osim nje pobijeni su i brojni veliki bogataši i zemljoposjednici. U isto vrijeme i neposredni pritisak masa se pojačava, pa su na raznim mjestima izbijale bune puka protiv posjedovnih odnosa. Potpuni slom obrambene politike, pad najvećeg dijela Balkanskog poluotoka u

vlast Avara i Slavena i prodor Perzijanaca sve do Halkedona dokončali su rasulo. Izrazito propapinska politika Foke kao i opća omraza režima navela je i demu zelenih koja je isprva, čini se, pomagala Foku, da istupi protiv njega. Usred općeg građanskog rata i provale osvajača udar protiv Fokine vladavine organiziran je na krajnjoj periferiji države. Egzarh Kartage Heraklije obustavio je dopremu žita u prijestolnicu, uputio kopnenu vojsku da okupira Egipat, a svoga sina, koji se također zvao Heraklije, poslao je s jakom flotom u Carigrad. Pri pojavi brodovlja u gradu je izbio opći ustanak. Foka je sa svojim glavnim suradnicima uhvaćen i smaknut, a pobjednik Heraklije mlađi proglašen je za cara 5. X. 610.

Svim tim događajima Carstvo je bilo do krajnosti uzdrmano, i promjena ličnosti na vladarskom položaju još nije, sama po sebi, bila kadra bitno popraviti stanje. Državna blagajna bila je prazna, upravni aparat dezorganiziran, a vojska u rasulu. Budući da se vojska sastojala od najamnika, a novčanih sredstava nije bilo, obrana državnih granica nije bila moguća. Cio Balkan prepušten je bujicama Slavena, a s istoka su nadirali Perzijanci. Oni su 612. zauzeli Armeniju i prodrli u Kapadokiju. Iduće godine 613 porazili su Bizantince kod Antiohije i zauzeli Damask, glavni grad Sirije. U proljeće 614. pao je i Jeruzalem. Godine 615. jedna je perzijska vojska prodrla sve do Halkedona na Bosporu, nasuprot Carigradu, a 619. osvojen je Egipat. U isto vrijeme nadiranje Slavena na Balkan nastavljalo se. Na zapadnom dijelu Poluotoka oni su do 614. doprli do Jadranskoga mora. Godine 616. novi golemi val prelio se preko Trakije, Ilirika i Grčke, sve do Peloponesa i Anasta-zijeva zida pred Carigradom. Slaveni su opustošili čak egejske otoke a i dijelove Male Azije. Osim krajnjeg juga Grčke održao se samo Solun, zahvaljujući jakim utvrdama. Poslije novih masovnih provala, Heraklije je najzad 619. uz teške financijske žrtve novcem kupio mir s Avarima.

Još u vrijeme tih događaja Heraklije je započeo presudno važne reforme unutarnjeg uređenja države. One obuhvaćaju prije svega sistem državne uprave i vojsku, a redovno se obilježavaju zajedničkim pojmom "uvođenje tematskog uređenja".

Već je u Justinijanovo doba, osobito u ratom ugroženim oblastima, vojna i civilna vlast strogo razdvojena jedna od druge u vrijeme Dioklecijana i Konstantina privremeno bila predavana u ruke vojnog zapovjednika. Osim toga, Justinijan je u nekim oblastima stvarao zasebna vojna okružja i u njima na stalno logorovanje smještao samostalne vojne odrede.
Ti nagovještaji kasnijeg tematskog uređenja nisu ostali osamljeni. Već krajem VI. st. car Maurikije je osnovao dva egzarhata ili carska namjesništva, u Ravenni i u Kartagi, s izuzetnim zadatkom da brane ostatke bizantskih posjeda u Italiji i u Sjevernoj Africi. U oba egzarhata carski je namjesnik ili egzarh u svojim rukama sjedinjavao vojnu i najvišu civilnu vlast. Pod njegovom upravom postojala je i dalje posebna ljestvica vojnih komandanata i posebna hijerarhija upravnih činovnika, ali je s vremenom značenje civilnih funkcionara blijedilo i nestajalo pred ulogom vojnih zapovjednika.
Na temelju tih ranijih iskustava, bizantske vlasti počinju u Heraklijevo doba provoditi sistematsku preinaku državne uprave. U pojedinim oblastima umjesto zasebne civilne uprave i zasebne vojne komande, obje se nadležnosti, i vojna i civilna, združuju u rukama vrhovnog vojnog zapovjednika, Takve oblasti dobivaju naziv teme ili temati, a na čelu im je vojni zapovjednik ili strateg. Kao i u egzarhatima, pod strategom se i dalje očuvala ljestvica

civilnih činovnika, ali su oni i tu veoma brzo iščezavali pred sve većim značenjem vojnih zapovjednika.
Za Heraklijeve vladavine nije cio državni teritorij bio podijeljen na teme, nego samo Mala Azija, suočena s perzijskom opasnošću. To su bile teme Armeniakon, Anatolikon, Opsikion i Primorska tema uz južne obale Male Azije.
Formiranje tematskih oblasti i sjedinjenje sveukupne vojne i civilne vlasti u rukama stratega bilo je tek vanjski okvir dubljih, unutrašnjih promjena što ih je donijelo tematsko uređenje. Riječ "thema" prvobitno označuje vojni odred, pa je naseljavanje vojnika u određene oblasti bilo najvažniji sadržaj tematskog uređenja. Budući da bizantska državna vlast nije imala novčanih sredstava pa plaća jaku najamničku vojsku, stvorene su vojne oblasti u kojima se na parcelama državne zemlje naseljavaju vojnici. Takva vojnička stratiotska imanja davana su vojnicima stratiotima na trajno uživanje, uz uvjet da služe kao profesionalni vojnici, slično onako kao što je Rimsko carstvo u ranijim stoljećima naseljavalo vojnike na državnim parcelama uz rimski limes tzv. limitanei.
Stvaranje staleža vojnika-seljaka bilo je od presudnog značenja za oporavak bizantske obrambene moći, a također i za preobrazbu posjedovnih odnosa u Bizantu. Umjesto stranih plaćenika, sad se vojska u sve većem postotku sastojala od domaćeg stanovništva, privredno i društveno osiguranog posjedovanjem svoga seljačkog imanja. Stratiotima su isprva postajali pretežno pripadnici ratobornih maloazijskih, armenskih ili kavkaskih plemena. Naseljavanjem na državnu zemlju u temama, oni su jačali udio malog zemljišnog posjeda slobodnih ljudi na račun velikih imanja koja su pripadala crkvi, svjetovnim veleposjednicima i državi a koja su obrađivali servi ili zavisni koloni.
Reorganizacija vojske na tematskoj osnovi omogućila je bizantskoj državi da već i za Heraklijeve vladavine nadvlada teške opasnosti u koje je zapala u dvadesetim godinama VII. stoljeća.
U najtežim trenucima 619., kad se činilo da je Carigrad osamljen otok u moru neprijatelja, Heraklije je već pomišljao da državno središte prenese u Kartagu. Ali na

nagovor patrijarha Sergija, koji mu je stavio na raspolaganje golema bogatstva carigradske crkve, car je napustio plan o uzmaku i počeo sustavno pripremati oružane snage za protuofenzivu. U proljeće 622., poslije velikih vjerskih svečanosti koje su akcijama imale dati izrazito vjerski karakter rata protiv pogana, car je s jakom, pretežno konjaničkom vojskom prešao u Malu Aziju. Podjesen 622. Perzijanci su već bili primorani da evakuiraju cijelu Malu Aziju.
Nastavak operacije spriječila je opasnost da Avari ponovo provale preko Dunava. Zbog toga ih je Heraklije morao umiriti novim darovima. Ali i u slijedećim godinama Bizantinci nisu postigli većih uspjeha, a Heraklijeva se vojska u jesen 625. povukla na zimovanje u maloazijske Pricrnomorje. Pripremivši dotle u potaji protivofenzivu, perzijski kralj Hozroje II. iskoristio je udaljenost bizantskih odreda, pa je s velikim snagama kroz Kapado-kiju prodro duboko u Malu Aziju. Istovremeno s time, po prethodnom dogovoru s Perzijancima, Avari su prešli preko Dunava i s velikim masama Slavena krenuli prema Carigradu. Ljeti 626. obje su vojske stigle nadomak grada. Avari i Slaveni imali su zadaću da ga osvoje. Ali ugroženi grad, fanatiziran vjerskim manifestacijama, uspješno je odbijao napade. U presudnoj bitci 10.

Perzijanci napadaju Carigrad 626. Iluminacija iz XIV. st.
kolovoza bizantske su lađe u Zlatnome rogu uništile mnoštvo malih slavenskih monoksila lađa izdubenih u jednome deblu i tako onemogućile napad s mora i uklonile opasnost od prebacivanja perzijske vojske na evropsku obalu. Propao je i istovremeni juriš avarsko-slavenske vojske na obrambene bedeme. Time je ishod opsade bio odlučen. Avarski kagan se morao povući, a zbog toga ni samostalni perzijski napad više nije bio moguć.
Taj potpuni slom opsade Carigrada dočekala je za ofenzivu pripravna i neokrnjena glavnina bizantske vojske u Maloj Aziji. Goneći svoje protivnike, Bizantinci su u Asiriji, kod Ninive, 12. XII. 628. hametice porazili Hozrojevu vojsku. Uskoro zatim zauzeti su Ktesifon i prijestolnica Dastagerd.
Pretrpljeni porazi doveli su do pobune protiv Hozroja II. On je ubijen a kraljem je postao njegov sin Kavad Široje. Novi vladar smjesta je sklopio mir. Njime je Bizant ponovo stekao sve svoje izgubljene pokrajine, od Armenije do Egipta, a unutrašnje rasulo u Perziji jamčilo je za sigurnost istočnih granica Carstva.
Sasvim drukčiji bio je položaj u Evropi. Zbog zauzetosti u borbi s Per-zijancima, Herakliju nije preostajalo dovoljno snaga da brani Zapadne posjede Carstva. Do dvadesetih godina VII. st. i posljednji ostaci bizantskog teritorija na Pirenejskom poluotoku pali su u ruke Vizigota. U Africi se održao još samo uski pojas zemlje oko Kartage, a u Italiji su Langobardi zauzeli svu sjevernu i srednju Italiju, osim raskidanih oblasti pod vlašću ravenskoga egzarha Ravenna s okolicom i Pentapola, Ligurijske obale, Rimskog dukata, oblasti Perugije i, na skrajnjem jugu, Apulije i Kalabrije sa Silicijem. Ali najteži je bio položaj na Balkanu.
U nizu provala slavenska su plemena do velike opsade Carigrada 626 zauzela cijelu Trakiju, Meziju i Makedoniju, a kao otok u slavenskome moru održao se samo utvrđeni Solun. Na tome prostranom području Slaveni su se naselili u kompaktnim plemenskim cjelinama i formirali svoje plemenske političke zajednice koje bizantski autori nazivaju Sklavinijama. Posebno je veliku snagu stekao skup plemena što su zaposjela zemlje između Dunava i

gorja Balkan, poznat pod nazivom Savez sedam slavenskih plemena. Slavenskih naselja bilo je i u Tesaliji, središnjoj Grčkoj i Ahaji. Još i u X. stoljeću postojali su slavenski plemenski fragmenti na Peloponesu, a bilo ih je i na otocima Eubeji, Tassosu, Kreti a također i na obalama Male Azije.

Avari, doseljenje Hrvata i Srba, Samova država

Slaveni su još od VI. st., s Avarima ili sami, provaljivali i u Dalmaciju. Ali najsnažniji val slavenskog doseljavanja preplavio je nekadašnju rimsku Dalmaciju 61415, u vrijeme kad Perzijanci osvajajući istočne bizantske pokrajine, zauzimaju čak i Palestinu pad Jeruzalema 614 i dopiru sve do Bospora 615. Nadiranje se nastavilo i dućih godina, sve dok nije Heraklije 619. sklopio s Avarima mir. U tom su razdoblju osvajači doprli sve do Jadrana, pa su oko 614. razoreni mnogi romanski gradovi, kao Skardona, Salona, Delminij, Narona i Epidaur ali neki su se i sačuvali, najvećma zbog jakih utvrda Jader Zadar, Tragurion Trogir, Dekateron Kotor, Butua Budva, Skodra Skadar i Lissus Lješ. Mirom s Avarima god 619. prestale su borbe s Avarima, ali su slavenski doseljenici ostali u zemljama koje su zauzeli. A kad je 622. započeo rat Bizanta s Perzijom, zaprijetila je iznova opasnost od Avara. Heraklije je doduše darovima uspio zaustaviti ili predusresti njihovo stupanje u akciju, ali je ovaj puta, čini se primijenio strateško-političku mjeru kojom se Bizant često služio protiv svoga neprijatelja. Nalazio bi naime neku jaku silu koja će njegova neprijatelja napasti s leđa i oslabiti njegovu napadačku moć. Na taj se način, prema izvještaju cara Konstantina Porfirogeneta u njegovu djelu O upravljanju carstvom, iz sredine X. st., najvjerojatnije u dvadesetim godinama VII. st., u doba najveće ugroženosti Carstva, na Heraklijev poticaj pokrenuo još jedan val južnoslavenske seobe: u to su vrijeme Hrvati iz za-karpatske Velike ili Bijele Hrvatske kroz Moravsku i zapadnu Panoniju prodrli u Dalmaciju. Tu su zajedno sa starijim slavenskim stanovništvom digli ustanak protiv Avara, zbacili njihovu vrhovnu vlast i stvorili novi slavenski plemenski savez pod vodstvom Hrvata. Istovremeno s Hrvatima ili nešto poslije njih pokrenuli su se i Srbi sa svojih boravišta u Zakarpaću, možda u Lužici, i svojom posebnom putanjom doprli na područje oko Lima, gornje Drine s područjem Pive i Tare, Ibra i Zapadne Morave i time stekli svoje središnje etničko i povijesno boravište na Balkanu.

Okolnosti koje su omogućile prolazak Hrvata kroz Moravsku i Zapadnu Panoniju u Dalmaciju izazvale su još jednu važnu posljedicu za avarsku vlast u zapadnim rubnim područjima njihove supremacije. Ustanak protiv Avara podigla su i slavenska plemena u Moravskoj, Češkoj i Zapadnoj Panoniji, pa su zbacila njihovu vrhovnu vlast i stvorila novi snažan plemenski savez kome je na čelu stajao Samo. O njemu navodi t. zv. Fredegarova kronika da je bio franački trgovac, a t. zv. Salcburški anonim smatra ga Slavenom. Samov plemenski savez obuhvatio je odmah pri svome formiranju češka, moravska i panonska slavenska plemena. Nakon avarskog neuspjeha pod Carigradom 626. tome se savezu pridružila i Karantanska slavenska kneževina koja se početkom dvadesetih godina formirala u jugoistočnim Alpama, pa se sada pod svojim knezom Valukom sjedinila sa Samovom državom. Time je ta država proširila svoj opseg od Češke do sjeverne Istre.

Ovako ojačala Samova država izazvala je neprijateljstvo Franačkog kraljevstva. Još oko 628. Karantanci su s uspjehom odbili napade Bavaraca na

gornjoj Dravi, ali je glavni udarac uslijedio tek 631. Kralj Dagobert poslao je snažnu vojsku koja je u tri kolone napala Samov teritorij, ali je cio pothvat porazom Franaka kod Vogatisburga u Češkoj propao, štaviše, Samo je protivunapadom u nekoliko navrata opustošio Thiiringiju i u svoju državu uključio teritorij Lužičkih Srba pod njihovim knezom Dezvanom.
Samova slavenska država održala se u tom opsegu do smrti njezina osnivača 658, a onda se raspala na svoje sastavne dijelove.
Poslije osamostaljenja zapadnih slavenskih zemalja pod Samom i ustanka dalmatinskih Slavena pod vodstvom Hrvata protiv avarske vlasti, Avare je u vezi s njihovim porazom pod Carigradom zadesio još jedan udarac. Oko god. 630., poslije smrti kagana Bajana, došlo je do unutrašnje borbe za prvenstvo u avarskom plemenskom savezu. Čini se da je bugarski tiimen želio preuzeti vodstvo, ali je u borbama bio poražen, pa je morao izbjeći u Bavarsku gdje je uskoro bio potpuno uništen.
Svi ti događaji izvanredno su oslabili moć avarskog kaganata, pa se njegova vlast skučila samo na suženo područje panonske nizine. Time je, osim poražene Perzije, i bizantski najopasniji neprijatelj na Zapadu bio onemogućen.
Unutrašnji i vjerski Uoči perzijskih ratova i u vrijeme samih borbi temat-odnosi u Carstvu ska se organizacija Male Azije afirmirala i ojačala. Na temelju toga će ona tijekom VII. i VIII. stoljeća postati modelom političkog i vojnog uređenja u cijeloj državi.
Ali usporedo s preobrazbom provincijalne uprave u Heraklijevo je doba započela i reorganizacija središnjega državnog aparata. Umjesto pretorijanske prefekture, koja je obuhvaćala sve nadležnosti najviše državne uprave, iz njezina se sastava izdvajaju posebne kancelarije, logotezije, koje postaju samostalni organi, najprije za financijske poslove, a zatim i za druge oblasti. Time je prei-načavanje, otpočeto tematskom organizacijom provincija, obuhvatilo i najvišu državnu upravu.
S propašću Justinijanove obnove jedinstvenoga carstva na nekadašnjem teritoriju oko cijeloga Sredozemnog mora, Bizantsko je carstvo bilo primorano da se osloni samo na snagu svojih istočnih posjeda. S tim u vezi ono je naglo napuštalo rimske i latinske tradicije, pa se pretvaralo u izrazito orijentalnu, grčku monarhiju.
Orijentalni utjecaji mogu se u Rimskome carstvu konstatirati još veoma rano. Oni su postali naročito snažni od osnutka Carigrada i premještanja državnog središta iz Italije na obale Bospora. Ali sve dok je postojalo Za-padnorimsko carstvo i dok su se vodile neposredne akcije za obnovu jedinstva, latinske su tradicije planski čuvane kao temelj toga jedinstva. S gubitkom najvećeg dijela evropskih pokrajina kome će uskoro slijediti i gubitak Sirije, Palestine i Egipta bizantski su se posjedi ograničili na Malu Aziju i pojedine dijelove Grčke koji su još ostali nezauzeti slavenskim nadiranjem. To je životu države davalo izrazito grčko-maloazijsko obilježje. Latinski jezik postaje nepotreban i počinje se zaboravljati. Već od početka VII. st. zakoni se objavljuju isključivo na grčkom jeziku. Još od kraja VI. st. grčki jezik prevladava u državnoj upravi, a od uvođenja tematskog uređenja, kad su u vojsci pretežno služili stratioti iz maloazijskih pokrajina, grčki postaje komandnim jezikom bizantske vojske. U titulaturi upravnih službi i stupnjeva na društvenoj ljestvici iščezavaju latinski nazivi i na njihovo mje-

sto stupaju grčki, kao eparh, logotet, strateg i dr. Čak i službeni naslov samoga cara, koji je još u Justinijanovo doba obuhvaćao tradicionalne rimske naslove i imena imperator, August i td., sada iščezava. Umjesto njega He-raklije usvaja naslov bazileus Romeja.

Odsad je taj naziv ostao specifična titula za bizantskoga vladara i nije, s takvom najvišom zamišlju o izdignu-tosti vladarskog dostojanstva, bio primjenjivan ni za kojega drugog državnog poglavara u tadašnjem svijetu.
Usporedo s općom helenizacijom i orijentalizacijom Bizantskoga carstva napreduje i teokratizacija vlasti i još dublje prožimanje sveukupnoga života vjerskim elementima. Ličnost careva postaje posvećena božjom milošću, a svrha vladanja poistovjećuje se s borbom za pobjedu nad neprijateljima Krista. Konačnom osudom poganstva što ju je izvršio Justinijan zatvaranjem atenskog neopla-toničkog sveučilišta 529 kršćanstvo je proglašeno ne samo jedinom priznatom i dopuštenom vjerom, nego i jedinim nazorom na svijet koji je obavezno morao prihvaćati svaki državljanin Bizanta. S tim u vezi crkva i kršćanstvo postaju najbližim pomagačem vlasti i opravdanjem njenih postupaka.
U takvim okolnostima, za državu je bilo bitno da vjera u sebi ne sadrži nikakvih spornih dogmatskih problema koji bi djelovali kao uzrok sporova i sukobljavanja.
Perzijska okupacija zapadne Mezopotamije, Sirije, Palestine i Egipta oslobodila je tamošnje monofizite neizdrživog pritiska pravovjerne carigradske crkve. A kad je Bizant te pokrajine ponovo stekao, prevladalo je opće uvjerenje da je nužno dati neke koncesije monofizitima koje bi premostile neslaganja. Zbog toga su u Carigradu i vlast i crkva postale sklone izmirenju.
Carigradski patrijarh Sergije već je 616. počeo iznositi mišljenje da iznad dviju zasebnih naravi u Kristovoj osobi postoji jedna i jedinstvena energija. Takvo rješenje činilo se Herakliju pogodnom osnovom za pregovore s monofizitskim biskupima.
Monoenergetizam odlučno je zagovarao i novi aleksandrijski patrijarh Kir, pa je 3. VI. 633. sklopljen sporazum kojim je u 7 članaka proglašeno učenje o jednoj energiji i dvije Kristove naravi.
Ali ta je formula bila samo dogovorni zaključak između državne vlasti i najvišeg svećenstva. Shvaćanja koja su već bila duboko ukorijenjena u svijesti širokih slojeva stanovništva nisu se mogla prilagoditi kompromisima stvorenima iz političkih razloga. Zbog toga su izbila snažna ogorčenja i kod katolika i kod monofizita. I papa Honorije nije bio zadovoljan monoenerget-skom formulom, premda je načelno odobravao nastojanje da dođe do izmirenja među crkvama. Zbog toga je sugerirao zamisao o dvije naravi, ali o jednoj volji koja određuje djelovanje Krista. Pod papinim utjecajem patrijarh Sergije je zaista odbacio monoenergetizam i prihvatio objašnjenje o jednoj volji koja podjednako vlada i božanskom i ljudskom naravi u Kristu monoteletizam. Na toj osnovi Heraklije je 638. objavio edikt pod nazivom Ektezis koji je ozakonio monoteletsku formulu kao obaveznu.
Ali ni katolici ni monofiziti nisu željeli prihvatiti ni taj kompromis. U međuvremenu je umro i papa Honorije, a njegovi su nasljednici odreda odbijali monoteletsku formulu. Time je u odnosima između Bizanta i papinstva izbila nova teška kriza koja je potrajala gotovo četrdeset godina. A za istočne pokrajine, Siriju, Palestinu i Egipat problem ujedinjenja s Carigradom ili Rimom postao je međutim bespredmetan zbog arapske invazije koja ih je zauvijek odsjekla od bizantske državne cjeline.

7. LANGOBARDI U ITALIJI

Dolazak Langobarda u Italiju 568 nije bio samo vojni pohod, nego seoba s porodicama i svom pokretnom imovinom. S njima su se kretali i otkinuti dijelovi nekolicine drugih germanskih naroda, Sarmata, Slavena i Bugara.
Langobardi su poslije osvojenja Akvileje najprije zauzeli niz pograničnih utvrda prema Alpama i time se osigurali od eventualnih opasnosti sa sjevera. U tim su tvrđavama postavili svoje posade arimane i naselili ih na državnim imanjima u okolici utvrđenja, uz uvjet da za dobivene posjede plaćaju državi dažbinu. Tek nakon toga, oni su tijekom 569. osvojili Padsku nizinu sve do Apenina. Bizantu je na sjeveru ostala obala Ligurije sa Đenovom i Savojom u pozadini, zatim mali dio pokrajine Venecija i jadranska obala podno sjevernih Apenina, s Ravennom i Pentapolom Petograđe, od Riminija do Ankone. Tek poslije trogodišnje opsade osvojena je Pavija, pa je postala prijestolnicom njihova kralja Alboina.
Langobardi su bili veoma okrutni osvajači. Svoju su žestinu naročito usmjerili protiv veleposjednika i Crkve jer su to bila glavna uporišta bizant ske vlasti, čini se da je Alboin pokušavao ublažiti neprijateljstvo prema Rimljanima, ali se langobardska vojnička aristokracija pobunila protiv toga i Alboin je bio ubijen 572. U dvije slijedeće godine bila su ubijena i dva slijedeća langobardska kralja, a velikaši više i nisu, punih deset godina, birali kralja, nego su zaposjednute zemlje podijelili na tridesetak vojvodstava u kojima su vojvode na svom području vršile svu vlast.
Za tih deset godina izvršeno je konačno naseljavanje Langobarda u sjevernoj Italiji. Njihovi vojskovođe i drugi viši zapovjednici preuzeli su sva državna imanja i sve crkvene zemljoposjede a i ona privatna velika imanja koja su bila bez gospodara ili s kojih su osvajači dotadašnje vlasnike naprosto protjerali. Ostali Langobardi, okupljeni u svoje rodovske zajednice fare, smjestili su se na srednje i manje posjede Rimljana pošto su i njih ili odagnali ili podvrgli u zavisan položaj.
Usporedo s time nastavilo se prodiranje u unutrašnjost Poluotoka. Pokušaj Bizantinaca da se tome odupru bio je slomljen. Preko Toskane vršili su pritisak prema Rimu, a dvojica njihovih vojskovođa prodrli su prema jugu i u središtu Poluotoka formirali vojvodstvo Spoleto, te južnije od njega vojvodstvo Benevent. Bizantincima je ostao Napuljski zaljev, okolica Gaete, Apulija i Kalabrija, a u srednjoj Italiji samo južna Toskana i rimska oblast. To područje povezivala je s Pentapolom i Ravenskom oblasti samo uska traka preko Apenina. Tu je najsnažnija bizantska utvrda bio grad Perugia Peruđa.
Uskoro poslije formiranja svojih teritorija Langobardi su preko Alpa počeli napadati franačko područje, ali su ih Franci uspješno suzbijali. Tim sukobima započinje trajno neprijateljstvo između Langobarda i Franaka koje je poslije 200 godina okončano uništenjem samostalne langobardske države.
Opasnost od Franaka, poticana sporazumima s bizantskom upravom u Italiji, uvjerila je langobardske vojvode da im je ipak potrebna zajednička kraljevska vlast, pa su 584. za kralja izabrali Autarija. On je Bizantincima preoteo još nekoliko preostalih utvrda u Alpama, osvojio obalno područje u pokrajini Veneciji i uspješno odbio dva opasna franačka napada na sjevernu

S Bizantsko područje 603.
l Langobardsko područje ..... Egzarhat u vrijeme Liutprandove smrti 744
Agilulfova osvojenja 590-616 Rotarijeva osvojenja 636-638

Naseljenje Langobarda u Italiji.
Italiju. Autarijev nasljednik Agilulf uspio je sklopiti privremeni mir s Francima, pa je zatim suzio obruč oko Ravenne i smanjio bizantsko područje oko Rima.
Langobardi su u Italiju došli kao arijanci, pa je i to, uz njihovu pohlepu za crkvenim zemljoposjedima, razlog njihova neprijateljstva prema Crkvi i prema papinstvu. Savez Crkve s Bizantom protiv zajedničkog neprijatelja bio bi, stoga, prirodan. Ali svemoć careve ličnosti i njegovo podvrgavanje čak i dogmatske problematike političkim interesima države ispunjalo je rimske biskupe težnjom da budu i vjerski i politički nezavisni od Carigrada.
Zakonska osnova za takvu samostalnost bile su odredbe Justinijanove Pragmatičke sankcije kojom je pravo biranja mjesnih i provincijskih funkcionara bilo prepušteno biskupima i velikim zemljoposjednicima, a njihova je službena djelatnost podvrgnuta kontroli biskupa. Tako je rimski biskup imao zakonito pravo da sebe smatra nadređenim svim službenicima grada Rima i o njemu ovisnoga teritorija. Zamisao o pretvaranju te samostalnosti u političku teritorijalnu vlast ostvarivala se postupno, sve do sredine VIII. st. kad je formirana tzv. Papinska država.
U najkritičnije doba langobardske ofenzive protiv ostataka bizantskih posjeda u Italiji na položaj rimskoga biskupa pape došao je Grgur I. 590- -604. Zatekao je crkvu u znatnim materijalnim teškoćama jer su joj Langobardi oduzeli sve zemljoposjede u pokrajinama koje su zaposjeli. Da bi te gubitke nadoknadio, Grgur I. je proveo čvrstu organizaciju onih imanja koja su crkvi preostala u pokrajinama pod bizantskom vlašću. Za društveno-eko-nomske odnose koji su se izgrađivali u tadašnjoj Italiji taj je organizacioni sistem služio kao model po kome su se oblikovali proizvodni odnosi i na drugim velikim zemljoposjedima. Velika područja u crkvenom posjedu bila su razasuta po mnogim pokrajinama koje su ostale izvan domašaja langobardske vlasti. Na čelo svakoga takvog područja patrimonija papa je postavljao jednoga đakona kao upravljača rektora, a on je onda u ime crkve tu zemlju u obliku nekoliko zasebnih imanja fundusa davao u zakup. Dio takvog fundusa ili domene uzimao je pod obradbu sam zakupac, a ostatak je u česticama dodjeljivan kolonima koji su zakupcu davali dio od uroda u naravi ili u novcu, a ovaj je plaćao ugovorenu zakupninu rektoru. Prihodi od svih patrimonija stjecali su se u Rimu.
Osiguravši na taj način privrednu osnovicu crkvene djelatnosti, Grgur se pobrinuo i za strukturalno jačanje same crkve. Sistematski je obnavljao biskupije i odlučno utjecao na izbor biskupa. Strogim mjerama trudio se da oni ispravno vrše svoju vjersku funkciju a i dužnost nadzornika nad svjetovnim vlastima u gradovima i provincijama. Pomagao je osnivanje benediktinskih samostana po uzoru na samostan na Montecassinu što ga je još 529. osnovao Benedikt iz Nursije i dao mu strog pravilnik redovničkog života Regula monachorum.
U doba Grgurova pontifikata Bizant nije bio u mogućnosti da u dovoljnoj mjeri pruža pomoć ni svojim političkim podanicima u Italiji a ni papinstvu, pa je papa vršio ne samo nadzor nad civilnim službenicima bizantske vlasti u Rimu i njegovu okrugu Partes romanae, nego je upravljao i obrambenim pothvatima, vodio brigu o opravci gradskih zidina, o opskrbi stanovništva hranom, a vršio je i imenovanja nižih vojnih zapovjednika. Takvo faktično vršenje svjetovne vlasti bilo je zapravo jedina mogućnost da se Rim sa svojim gravitacionim područjem održi pred nadiranjem

Langobardska željezna kruna. Rad s kraja VI. st.

Langobarda, jer su i u Ravenskom egzarhatu prilike bile kaotične. Dolazilo je do pokušaja da se egzarh proglasi nezavisnim vladarem u Italiji, pa je vojska takve pobune morala gušiti. Situaciju su pogoršavale i vjerske borbe oko kristoloških formula u Bizantu. Premda su pape željeli zajedničko prihvaćanje općepriznatih vjerskih učenja, oni nisu mogli odobriti monoteletizam što ga je ediktom Ektesis 638. bio proglasio car Heraklije. U Bizantu su međutim smatrali da treba svaku debatu o tim pitanjima naprosto zabraniti, pa je Heraklijev nasljednik Konstans II. 641-668 vjerskim manifestom, koji je poznat pod nazivom Typos, god. 648. zabranio svaku daljnju raspravu o problemu božanske i ljudske naravi u Kristu. A kad se papa Martin I. tome diktatu suprotstavio, ravenski je egzarh papu po carevu naređenju uhapsio i otpremio u Carigrad gdje je osuđen na progonstvo pa je i umro kao zatočenik u Hersonu 657. Nakon toga dva iduća pape nisu doduše prihvatila monoteletizam, ali nisu ni kršili propise Tvposa.

Dotle se vlast Langobarda u Italiji osvojenjem Ligurije sa Đenovom konsolidirala. Početkom druge polovice VII. st. oni su napustili arijanstvo i prihvatili katolicizam i samim time postali manje opasni za interese papinstva, utoliko više što je 622. kraljem postao Grimoald, dotadašnji vojvoda Bene-

venta. On je uspio nametnuti kraljevski autoritet svim vojvodstvima pa je tako i na vjerskom i na političkom planu osigurao provođenje jedinstvene politike.

Ovako ojačala langobardska država postala je veoma opasna za nastojanje Carstva da se održi u Italiji. Zbog toga je Konstans II. 663. pokušao energičnim vojnim pothvatom okončati postojanje langobardske države, ali je poražen, pa su Langobardi u Kalabriji skučili bizantski posjed na krajnji jug toga italskog potpoluotoka oko Otranta.

Nakon Konstansove smrti 668 pape su obnovili borbu protiv monote-letizma. Ali sada ni Carstvo više nije bilo zainteresirano da ga brani. Između 636. i 666, za samih trideset godina, Arapi su Bizantu preoteli niz istočnih pokrajina: Siriju, Palestinu, Egipat i Armeniju, koje su bile najuporniji branitelji monofizitizma. Zbog toga monoteletska kompromisna formula više nije bila potrebna i Carstvo ju je u interesu izmirenja s papinstvom odbacilo. Na VI. ekumenskom koncilu u Carigradu 68081 monoteletizam je konačno osuđen i njegova formula poništena.

U isto vrijeme Carstvo je uvidjevši uzaludnost svojih pretenzija da zavlada cijelom Italijom, sklopilo mir s Langobardima i priznalo faktično stanje na Poluotoku 680. Ovakvi neuspjesi bizantske politike na Zapadu znatno su ojačali položaj papinstva. Ono je sada živjelo u dobrim odnosima s Langobardima, a odrvalo se nasilnom pokušavanju careva da mu nametnu vjerski diktat proizašao iz bizantskih političkih potreba.

8. VIZIGOTSKA HISPANIJA

Politički razvitak Poslije bitke kod Vouillea Vizigoti su izgubili cijelu Galiju osim Septimanije, a kraljem im je proglašen malodobni sin Alariha II. Amalarih, po majci unuk ostrogotskog kralja Teo-doriha I. Ostrogotska intervencija spasila je Vizigote od izgona i iz toga krajnjeg ostatka njihovih posjeda na sjeveru od Pireneja. Ali za tu pomoć vizi-gotska je država morala priznavati zavisnost od Ostrogotskog kraljevstva u Italiji sve do Teodorihove smrti 526. Poslije toga datuma Amalarih se osa-mostaljuje, ali ostaje sam pred franačkom opasnošću. No Vizigotima je ipak uspjelo da sačuvaju Septimaniju nizom obrambenih bitaka protiv osvajača sa sjevera.

Sve do sredine VI. st. njihova je vojna pažnja bila usredotočena samo na tu oblast u Galiji. Ali sa smirenjem franačkoga pritiska, Vizigoti počinju shvaćati privrednu i političku važnost južnijih pokrajina na Pirenejskom poluotoku gdje su hispano-rimski veleposjednici upravljali svojim imanjima gotovo kao da i nije došlo do vizigotskog osvojenja. Da bi afirmirali svoju vlast i ondje, uputili su jaku vojsku na jug, u Betiku, ali su kod Kordove bili poraženi. Neuspjeh je izazvao nezadovoljstva u redovima njihove vojne aristokracije i tadašnji kralj Agila je zbačen. U suparničkoj borbi oko kraljevske časti, jedan je od pretendenata, Atanagild, koji je bio sklon katolicizmu, zatražio pomoć od Istočnorimskog carstva. Dobivši od Justinijana I. manji odred vojnika, svladao je svoje protivnike i postao kraljem, ali je mo-

rao ustupiti Carstvu cio jugoistok Poluotoka .1 još usto priznati vrhovnu vlast bizantskoga cara. Nakon toga gubitka, Atanagild je središte svoje vlasti prenio iz Barcelone u Toledo Toledsko kraljevstvo Vizigota.

Ovisnost vizigotske države o Carigradu i brojnost bogate i moćne hi-spano-rimske aristokracije u toj državi omogućile su snažan utjecaj rimsko-bizantske civilizacije i uporno održavanje antičke baštine na Poluotoku.

U takvim okolnostima politika vizigotske vlasti neizbježivo je morala težiti usvajanju tih tekovina, ali i održanju svoje supremacije. No to nije bilo moguće bez daljnjih vojnih i političkih uspjeha.

Na sjeverozapadu Poluotoka još je uvijek postojalo Svevsko kraljevstvo; u Kantabrijskim brdima Vaskonci ili Baski bili su nezavisni, a u Betiki i Kartageni vladali su Bizantinci. U posljednjoj četvrti V. stoljeća vodile su se pretežno uspješne borbe sa sva tri protivnika, pa su Vizigoti uspjeli proširiti prostor koji im je dotad pripadao.

Ali unutrašnji sporovi na vrhu društveno-političke ljestvice ometali su konsolidaciju. Katolička crkva je nastojala da za svoju vjeru a protiv ari-janstva pridobije čak i članove kraljevske obitelji. Kralj Liuvigild 573-586 nastojao je opreku između katolika i arijanaca premostiti kompromisom, pa je 580. sazvao zajednički koncil biskupa i jedne i druge sljedbe u Toledo. A kad je većina biskupa odbacila svaki sporazum, započeli su progoni katolika.

Uz katolicizam pristao je međutim i kraljev stariji sin Hermenegild, oženjen franačkom princezom. Izbila je pobuna u kojoj je Hermenegilda potpomagala hispano-rimska katolička aristokracija, a saveznici su mu bili Svevi, Baski i Bizantinci. U građanskom ratu koji je planuo Liuvigild je pobijedio, zarobio i dao smaknuti svoga sina Hermenegilda. Zatim je, godine 485, uništio kraljevstvo Sveva, okupirao zemlju Baska i suzbio napad Franaka koji su pokušali osvetiti pogibiju Hermenegilda i njegove žene franačke princese Ingonde.

Ali Liuvigildov mlađi sin i nasljednik na prijestolju, Rekared 586-601 uvidio je pogubnost vjerske borbe. Obustavio je progone katolika i 589. dao sazvati sabor svih crkvenih visokih dostojanstvenika u Toledu II. Toledski sabor na kome je pokrenuo debatu o prednostima jedne i druge vjere i najzad se izjasnio u prilog katolicizma. Njegovo opredjeljenje slijedio je znatan dio vizigotske aristokracije i arijanskog svećenstva. No arijanska opozicija ostala je snažna, pa su neki vizigotski magnati dizali i ustanke, iako bez uspjeha.

Rekaredova vjerska politika osigurala je Vizigotskom kraljevstvu dobre odnose s Bizantom i papinstvom, a prigušen je arijanske opozicije pribavilo je zemlji unutrašnje

smirenje. U novonastaloj situaciji Rekared je reformirao dotadašnje vizigotsko zakonodavstvo u smislu smanjivanja pravne nejednakosti Rimljana i Gota i jačanja katoličke crkve. Rezultati njegovih mjera nesumnjivo su značili afirmaciju kraljevske vlasti.
Ali već u drugoj godini vladavine Rekaredova sina gotska arijanska aristokracija izvršila je odmazdu. Mladi kralj Liuva II. zbačen je i ubijen, a na prijestolje je uzdignut jedan predstavnik pobunjenika. On je odmah restaurirao arijanstvo. No to je izazvalo nove pobune i smjenu još dvojice vladara.
Do novoga sređen ja došlo je za vrijeme kralja Sizebuta 612-620. On se vratio katolicizmu. Ojačan time, iskoristio je teškoće s kojima se borila bizantska država pa je preoteo jugoistočni dio bizantskih posjeda u Hi-spaniji.

Zbog njegova katoličkog uvjerenja i naklonosti prema crkvi, suvremeni pisci slave Sizebuta kao uviđavnog i blagog vladara. Ali upravo je on započeo prve krvave progone Židova u zapadnoevropskim zemljama. Pod prijetnjom konfiskacija, progonstva i tjelesnih kazni primorao je više od 90.000 Židova da se pokrste. Mnogi drugi nemilosrdno su kažnjavani ili prisiljavani da se isele.
Kao i ranije Rekared, Sizebut je pokušao ostvariti nasljednost kraljevske vlasti. Ali njegova sina zbacio je s prijestolja vojvoda Svintila 620-631. On je preoteo i zapadni preostatak bizantskih posjeda u Španjolskoj i ponovo upokorio Baske. Tako je Svintila bio prvi vizigotski kralj koji je, dvjesta godina poslije prvoga dolaska Vizigota u Španjolsku, zavladao cijelim Pi-renejskim poluotokom.
Premda je Svintila postigao tako znatne rezultate, njegova je politika jačanja kraljevske vlasti izazvala žestoko protivljenje aristokracije, pa je Svintila 631. zbačen, a IV. sabor svjetovnih i crkvenih velikaša u Toledu proglasio je 633. vizigotsko kraljevstvo izbornim. Time je bila ozakonjena pobjeda aristokracije u njenom višedesetljetnom odupiranju kraljevskoj vlasti koja je nastojala centralizirati političku moć u svojim rukama. Odsad su kraljeve imali pravo birati velikaši i biskupi na svojim saborima pa je kraljevska vlast trebala da postane ovisnom o volji velikaša.
Pod takvim okolnostima u deset narednih godina izredala su se na prijestolju tri vladara, sva trojica štićenici svećenstva. Ali 642. svjetovna je aristokracija nametnula svoga kandidata, Hindesvinta 642-653. Suprotno očekivanjima, on se pokazao pobornikom neosporne kraljevske sile, pa je smjesta poduzeo okrutne mjere u slamanju svih protivnika nasljednoga kraljevskog prava i nepobitne supremacije kralja nad velikašima. Pri tome je dao pobiti više od 500 najuglednijih magnata. Njihovu je imovinu konfiscirao, a članove njihovih obitelji pretvorio je u robove kraljevskog fiska. VII. Toled-ski sabor potvrdio je njegove mjere i ozakonio najteže kazne za bunu protiv kraljevske vlasti.
Ali već je vladavina Hindesvintova sina Rekcesvinta 653-672 donijela preokret i nove pobjede aristokracije: na VIII. koncilu u Toledu on je dobio oprost od zakletve što ju je položio svome ocu da neće oprostiti ni jednom pobunjeniku protiv kraljevske vlasti. Ujedno je obnovio zakonski propis po kome kraljeve biraju isključivo crkveni i svjetovni velikaši.
Najznačajnije djelo Rekcesvintove vladavine bilo je potpuno izjednačenje Vizigota i Rimljana pred zakonom. Godine 654. ukinuto je, naime, načelo po kome za Rimljane važe rimski a za Gote gotski zakoni. Za sve podanike, bez obzira na njihovu etničku

pripadnost, donesen je jedinstveni zakonski zbornik pod naslovom Liber judiciorum. Po svom sadržaju, on se oslanjao na starije zakonske odredbe vizigotskih kraljeva, ali je uvelike izražavao promjene u imovnim, društvenim, etničkim i političkim odnosima što su se u postupnom procesu feudalizacije izvršile u vizigotskoj državi tijekom VI i VII. stoljeća.
Pa ipak, vizigotski su velikaši i dalje vodili borbu protiv kraljevske vlasti. Ona je veoma angažirala i kralja Vambu 672-680, tako da je u vizigotskoj Španjolskoj prošao gotovo nezapažen veoma važan događaj što se zbio u sjevernoj Africi. Ondje su arapski osvajači preoteli Bizantincima Tanger, na južnoj obali Gibraltarskog tjesnaca. Uskoro zatim jedna je arapska flota napala španjolske obale, ali ju je Vambina mornarica s lakoćom razbila.

Codex Vigilanus: minijatura s likovima kraljeva Hindasvinta i Rekcesvinta.
2. pol. VII. st.
U to vrijeme još nitko u Španjolskoj nije slutio da će propast vizigotskog kraljevstva doći upravo od tih prekomorskih neprijatelja.
Računajući prije svega s opasnošću čestih unutrašnjih ratova s velikaškom opozicijom, Vamba je nastojao ojačati vojsku. Nekadašnja praksa opće vojne dužnosti svih slobodnih ljudi nije se više mogla primjenjivati zbog veoma uznapredovalog procesa siromašenja slobodnih seljaka i njihova zapadanja u ekonomsku i socijalnu zavisnost. Prilagođavajući se tome faktičnom stanju, Vamba je donio zakon po kome svaki zemljoposjednik mora u rat dovesti jednu desetinu svojih zavisnih ljudi. Da bi crkvu učinio pouzdanijim osloncem svoje vlasti i da bi je pretvorio u protivutežu svjetovnim velikašima, Vamba je potakao XI. crkveni sabor u Toledu da obnovi disciplinu među svećenstvom koje se povodilo za raspusnim životom svjetovnih
velikaša.
Ali time je svećenstvo samo ogorčio, pa je Vamba, obolivši, pod nejasnim okolnostima uklonjen s prijestolja. Nakon toga zaredalo je još pet vladara na vizigotskom prijestolju, svi odreda upleteni u borbe oko dvaju suprotnih načela o dolasku na prijestolje: nasljednog i izbornog, koja su se temeljila na dubljoj dilemi između težnje k autoritativnoj kraljevskoj vlasti i težnje k samostalnosti magnata na njihovim velikim imanjima.

KRALJEVSTVO
O
SVE V A 585
KRALJEVSTVO

Vizigotska Hispanija
Pretposljednji od vizigotskih kraljeva, Vitica 697-709 želio je također da nasljedstvo osigura svome sinu; ali skupština crkvenih i svjetovnih velikaša izabrala je za kralja vojvodu Betike, Rodriga. U borbama koje su se rasplamsale, pobijedio je Rodrigo. Čini se da su Vitičini potomci upravo zbog toga upomoć pozvali arapske čete iz sjeverne Afrike.

Namjesnik vrhovnog poglavara moćne arapske države koja se u međuvremenu formirala na Istoku, sa sjedištem u Damasku, odobrio je jednom svome oficiru, Tariku, da se odazove pozivima iz Španjolske. U tome času god. 711 ni u Africi još nitko nije slutio da će ta akcija biti početak arapskog osvojenja najzapadnijega poluotoka na jugu Evrope.

Autoportret pisara Vigile koji je izradio Codex Vigilanus.

Privredni i društveni odnosi; Otkako su Vizigoti 376., uzmičući pred Hunima, prešli na teritorij Carstva, pa do 507., kad su se, uzmičući pred Francima, povukli iz Akvitanije na Pirenejski poluotok, proteklo je više od 130 godina. U tome trenutku nije među Vizigotima više bilo ni jednoga živog čovjeka koji se nije rodio na tlu Carstva, na kome su od davnina vladale rimske institucije i privredno-društveni odnosi karakteristični za posljednja stoljeća antike.

U svom novom boravištu u Hispaniji, nakon što im je od njihovih prijašnjih posjeda u Galiji ostala samo Septimanija teritorij koji je prema istoku graničio ušćem Rhone, Vizigoti su živjeli odvojeni bedemom Pireneja i Alpa od drugih područja kojima su zavladali Germani. Poslije života četiriju njihovih pokoljenja uvijek u područjima na kojima su brojem, pri-vredno-društvenom razinom i kulturom bili nadmoćniji starosjedioci negoli vizigotski osvajači, oni su se na Pirenejskom poluotoku našli odrezani od
130
bilo kakve značajnije mogućnosti da se etnički obnavljaju iz germanske pozadine. Pri tome, u početku VI. st. svih je Germana Gota i Sveva bilo otprilike 3-4 od ukupnog broja stanovnika tadašnje Španjolske.

U takvim okolnostima uključivanje Vizigota u proces stvaranja ranofeudalne privredne i društvene strukture vršio se sa znatnim udjelom antičkih tradicija i elemenata proizašlih iz postupnog napuštanja robovlasničkog društvenog poretka, slično kao u Bizantu i u Italiji, ali i sa važnim specifičnostima u usporedbi s te dvije zemlje.

Te specifičnosti rezultat su niza konkretnih povijesnih zbivanja.

Način naseljavanja Germanski doseljenici nisu se ravnomjerno razmjestili Vizigota. na Pirenejskom poluotoku. Sjeveroistočni dijelovi sa Septimanijom, kao i Galisija gdje su živjeli Svevi, imali su veći postotak Germana. Centar i jug Poluotoka ostao je sve do sredine VI. st. gotovo sasvim u rukama starog stanovništva, pa su ti dijelovi priznavali samo nominalnu vlast vizigotskog kraljevstva. Ali i u onim oblastima gdje je gustoća vizigotskog stanovništva bila veća, samo je dio njih živio u kompaktnim germanskim naseobinama, zbog načina kako su Vizigoti zauzimali zemlju u područjima gdje su se naselili.

Na temelju Eurihova zakona iz 475. vidi se da su Vizigoti zaposjedali zemlju dvojako. Domene nekadašnjeg carskog fiska prešle su u cijelosti, zajedno s kolonima i robovima koji su ih obrađivali, u vlast gotskog kralja. Naprotiv, velike i srednje zemljoposjede hispano-rimske aristokracije, crkve i kurijala, kao i male zemljoposjede slobodnog seljaštva zauzimali su tako da su dobivali 23 oranica, polovicu šuma te stanoviti dio pašnjaka, inventara, robova i kolona.

Pri takvom zauzimanju zemlje Vizigoti su tek izuzetno osnivali kompaktna vizigotska naselja. U većini slučajeva oni se uključuju u postojeća naselja malih zemljoposjednika ili u naselja zavisnog stanovništva na posjedima hispanorimskih magnata. U oba ta slučaja nastaju mješovita sela vizigotskog i hispanorimskog stanovništva.
Posjedovni odnosi Ondje gdje su formirana čista germanska naselja čini Vizigota. se da su u prvoj polovici V. st. još postojali ostaci
stare germanske rodovske zajednice. Ali u Eurihovu zakonu iz 475. nema tome više ni traga. U njemu su za razliku od situacije kod Franaka na prijelazu V. u VI. st., tj. u vrijeme objavljivanja Salijskog zakona sačuvana samo još fragmentarna svjedočanstva o nekadašnjem postojanju susjedske općine ili marke. Potpuno i neograničeno vlasništvo nad zemljom postojalo je već i nad oranicama i nad ostalim iskoristivim zemljištem, pa je privatno vlasništvo već uvelike razgrađivalo gospodarsku i društvenu strukturu marke otvarajući time slobodan put dalekosežnoj imovinskoj, pa zatim i društvenoj diferencijaciji među vizigotskim stanovništvom.
Razgradnja rodovskih društvenih odnosa vršila se još brže u mješovitim naseljima, gdje su utjecaji privrednih i društvenih odnosa, baštinjenih iz antičkih vremena, djelovali na Vizigote još snažnije i neposrednije.
Prema tome, Vizigoti su se po dolasku u Južnu Galiju i Hispaniju uklju-Jjli u imovinske odnose kasne antike svojim vlastitim procesom napuštanja
131
stare germanske rodovske strukture, kao i drugi germanski narodi na tlu Carstva. Ali u tom su procesu oni doprli najdalje, pa time u sintezu i daljnju evoluciju dvaju procesa napuštanja preživjelih društvenih odnosa rodovskoga i robovlasničkog unose veoma malo prežitaka rodovske strukture.
Imovinska Alodijalno posjedovanje zemlje ostvarilo se kod Vizigota
diferencijacija. već u prvoj polovici V. st. U drugoj polovici toga stoljeća znatan dio slobodnih malih zemljoposjednika vizigotskog podrijetla već je procesom imovinske diferencijacije zapao u znatne teškoće. Prema podacima Eurihova zakona iz 475. mnogi Vizigoti više nemaju vlastite zemlje ili je nemaju dovoljno, pa se upošljavaju kao radna snaga na zemlji imućnijih Vizigota ili Hispano-Rimljana i zapadaju u ropstvo ili privredno zavisan položaj. Ovakvo ekonomsko stanje očitovalo se i na području pravne jednakosti. Brak osiromašenih Vizigota s kćerima njihovih imućnijih sunarodnjaka smatrao se krajem V. st. nedopustivom sramotom, a sudski progoni kažnjavali su siromahe za jednaka kривična djela težim i sramotnijim kaznama negoli bogate.
Ovakvim procesom imovinske i društvene diferencijacije nekadašnja se homogena etnička cjelina Vizigota raščlanjuje. Dok jedan dio seljaštva si-maši, drugi njegov dio oni koji su stekli bolju zemlju i raspolagali neslobodnom ili zavisnom radnom snagom bogatio se i u svome posjedovanju prikupljao viškove zemljoposjeda nad prosjekom seljačkih čestica. S vremenom, takvi su imućni seljaci viškove stečene zemlje mogli čak davati na

Vizigotsko graditeljstvo: crkva u San Juan de Banos, iz 661.
132
obradbu svojim osiromašenim sunarodnjacima, uz uvjet da od sveukupnog uroda sa dodijeljene čestice dobivaju dogovoreni dio.

Osim ovakvog izdizanja na temelju spontanoga ekonomskog procesa, dio Vizigota stekao je znatno povoljniji privredni i društveni položaj u vezi s izgradnjom nove političke vlasti na osvojenom državnom teritoriju. Stara rodovska i ratnička aristokracija, koja je bila na čelu naroda u vrijeme seobe, dobivala je prilikom zaposjedanja Akvitanije i Hispanije znatno veće komplekse zemlje na rčun ekspropriiranih hispano-rimskih veleposjednika, a također je od kralja primala velika imanja iz fonda kraljevskog zemljopo-sjeda kao nagradu za vršenje različitih funkcija u kraljevoj službi.

Time se osim srednjeimućnih seoskih zemljoposjednika vizigotskog podrijetla stvarala i vizigotska zemljoposjednička aristokracija, vezana uz kralja službom na dvoru, u vojsci i u administraciji širom zemlje. Sa zemljom ta je aristokracija dobivala i obrađivače te zemlje: robove i kolone, pa je na temelju eksploatacije njihova rada stekla novi temelj svoje društvene istak-nutosti, bitno različit od njihova nekadašnjega prvenstva u rodovskom društvu.

Imovinsko i društveno razvrstavanje Vizigota na tri temeljne grupacije vršilo se neposredno i čak u uzajamnoj zavisnosti s daljnjom diferencijacijom među Hispano-Rimljanima.

Specifične izmjene U vrijeme pada Zapadnorimskog car-
u društveno-ekonomskim odnosima stva u Južnoj se Galiji glavni dio ze-kod Hispano-
Rimljana. mije nalazio u rukama veleposjednika,
a Slobodni seljaci Ali osim njih sačuvao se i sloj malih
zemljoposjednika koje izvori nazivaju
plebs ili rustici puk ili seljaci. Jedan dio tih malih seoskih zemljoposjednika pretrpio je znatne štete time što je vizigotskim doseljenicima morao ustupiti 23 svojih oranica i 12 drugih zemljišta zajedno s dijelom zgrada i inventara. Zbog toga su u mješovitim selima upravo ti seljaci zapadali u dugove, prodavali preostale dijelove svoje zemlje i gubili sposobnost da se uzdržavaju samostalnim gospodarstvom. Svi ti hispano-rimski seljaci doživljavaju istu sudbinu kao i osiromašeni Vizigoti. Izgubivši imetak, i jedni i drugi spašavaju se od propasti time što preuzimaju čestice zemlje od velikih zemljoposjednika ili od svojih obogaćenih suseljana, uz uvjet da vlasniku takve čestice daju obroke od plodova svoga rada precaria data, dani prekarij. Postojala su i druga dva oblika prekarija precaria oblata i precaria remuneratoria, u slučajevima kad seljak više nije imao dovoljno radne stoke, alata i sjemena ili kad mu je čestica bila premalena, pa je tu svoju česticu predavao velikašu ili crkvi i zatim tu istu zemlju, u istom opsegu ili povećanu, uz dodatak radne stoke i inventara, dobivao kao posjed koji će obrađivati uz obavezu da novom vlasniku plaća obroke u naravi.

Do početka VII. stoljeća proces ekonomskog propadanja hispano-rimskih slobodnih malih zemljoposjednika razvio se već dotle da je naziv pau-peres siromasi postao sinonim za slobodnog seljaka. Ti siromasi ili infe-riores niži, za razliku od imućnih i samostalnih obradivača majores, viši, već su i po svom pravnom i socijalnom položaju bili degradirani na nižu razinu. Tako zakonski propisi kažnjavaju za lažno svjedočenje čovjeka iz kategorije inferiores ropstvom, a čovjeka iz kategorije majores samo obave-
133
zom o naknadi štete. Niži nemaju pravo tužiti sudu više, a i vjerodostojnost njihova svjedočenja pred sudom je ograničena.

Na taj način slobodni hispano-rimski seljaci, koji su zbog svoga osiromašenja zapadali u ekonomsku zavisnost i pretvarali se u obrađivače tuđe zemlje, gubili su time i svoj

socijalni status punopravnosti. Sloboda i ravnopravnost očituju se kao zavisne o imovnom stanju. S osiromašenjem i ekonomskom nesamostalnošću jednakopravnost se gubi a sloboda skučava i obara na niži stupanj.

b Koloni. Ovakvim razvitkom i gotski i hispano-rimski nekad potpuno slobodni i nezavisni mali obrađivači zemlje približavali su se po svom faktično položaju jednoj kategoriji neposrednih obrađivača zemlje koje je vizigotska država, kao i ostala tzv. barbarska kraljevstva, baštinila iz epohe kasnoga Rimskog carstva. Bili su to koloni. I oni su bili obrađivači zemljišnih čestica koje su pripadale državnom fisku, crkvi ili svjetovnom zemljoposjedniku i obrađivali je uz uvjet da vlasniku plaćaju obroke od uroda. No dok su prekaristi bili doduše zavisni o gospodaru zemlje, ali su sačuvali svoju osobnu slobodu, premda i sa skučenim i degradiranim pravima, koloni nisu mogli napustiti gospodarevu zemlju kad to zažele. Osim dažbinskih obaveza u naravi morali su i raditi na onom dijelu zemlje što ga je gospodar zadržao za sebe da je obrađuje u vlastitoj režiji. Svaki pokušaj kolona da pobjegne sa zemlje kažnjavao se pretvaranjem kolona u roba.

Za položaj kolona u cjelini je karakteristična veoma rana, potpuna vezanost te kategorije radne snage uz gospodarevu zemlju, pa je vizigotska epoha, u tom pogledu, ostvarila ubrzanje i poopćen je razvitka koji je započeo na zemljoposjedima već u antičko doba.

c Opći položaj robova Primjena robovskog rada bila je u vizigotskoj Hi-i oslobođenika. spaniji veoma rasprostranjena. Robova je bilo na imanjima i vizigotske i hispano-rimske aristokracije, na imanjima crkve, srednjih zemljoposjednika obiju nacija i na domenama kraljevskoga fiska. Vizigotsko zakonodavstvo brojnim je propisima zaštićivalo eksploataciju robovske radne snage, pa je čak pomagalo i pretvaranja slobodnih ljudi u robove, za neplaćanje dugova, za prodavanje slobodna čovjeka u ropstvo, za otmice, silovanja, prostituciju i mn. dr. Tim obiljem kazni koje su slobodna čovjeka pretvarale u roba vizigotsko zakonodavstvo uvelike odudara od rimskog zakonodavstva i zakona drugih barbarskih kraljevstava. Uzrok tome bila je sve izraženija potražnja velikih zemljoposjeda za vezanom radnom snagom.

Takvo širenje opsega ropstva ipak nije značilo povratak na robovlasničke društvene odnose. U stvarnosti, položaj robova bio je veoma sličan položaju kolona. Sačuvala se pravna koncepcija ropskog statusa, ali se u biti izmijenio način i opseg eksploatacije robovskoga rada. Umjesto cijeloga viška proizvoda nad egzistencijskim skrajnjim minimumom, nužnim za goli opstanak roba, vlasniku je sada pripadao samo utvrđeni dio plodova njegova rada i samoga njegovoga neposrednog rada. Glavnina plodova rada ostaje robu. Usto je on sam i organizator svoga radnog djelovanja kad radi na čestici a ne po kulučarskoj obavezi na gospodarevu rezervatu. Time o njegovu za-

laganju i radnoj vještini ovisi realna veličina dijela koji mu ostaje. Od sa-držine njegova robovskog statusa za gospodara je bila bitno važna samo njegova striktna vezanost uz obavezu da ustupljenu česticu obrađuje i da na temelju posjedovanja te čestice kuluči na gospodarevu rezervatu. Krajem VI. i u početku VII. st. čak je i ta obaveza toliko evoluirala da se odvojila od konkretne proizvođačeve osobe i osamostalila. Tako je rob već mogao potpuno slobodno raspolagati zemljom, a robovi fiska smiju svoju česticu i prodavati, uz uvjet da kupac bude i opet rob fiska i da time obaveza koja proizlazi iz posjedovanja i obrađivanja čestice ostane ista i neizmijenjena. Ali pri tom se mijenja

faktični društveni položaj roba. Povišava se njegov vergeld krvnina, zlostavljanje robova postaje kažnjivo, robovi smiju svjedočiti pred sudom i t. si. U VII. st. robovi su već mogli vršiti i vojnu službu, što je prvobitno bilo samo povlastica slobodnih Gota, pa nju isprva nisu imali pravo vršiti ni slobodni Hispano-Rimljani.
Osim emancipacije robova faktičnim mijenjanjem njihova položaja, vi-zigotski i hispano-rimski su zemljoposjednici svoju malu zainteresiranost za davne oblike robovanja očitovali i brojnim puštanjem robova na slobodu. Ali pri tome oslobođeni rob nije bio obavezan samo na "poslušnost" ob-sequium svome bivšem gospodaru. Kako se to najizrazitije vidi kod robova crkve, najčešće se oslobođenici pretvaraju u držaoce čestice svoga bivšeg gospodara; a kako svoga gospodara, a i njegove baštinike, ni oslobođenik ni njegovi potomci ne smiju napustiti, praktički i oni postaju vezani uz obradu zemlje koju su od gospodara dobili. Pri tome i oni plaćaju gospodaru u ime svoje vjernosti obrok u naravi i vrše različite radne dužnosti.
Nivelacija svih kategorija Svima nabrojenim privrednim i društvenim pro-neposrednih proizvođača. cesima ostvaruje se uvijek ista težnja zemljoposjednika: da uza svoju zemlju vežu radnu
snagu, pri čemu joj oni prepuštaju organizaciju proizvodnje na ustupljenoj čestici, ali zahtijevaju da im za ustupljenu zemlju i samostalnost proizvodne djelatnosti pripadne utvrđeni dio uroda i bude sačuvano pravo na upotrebu neposrednoga rada zavisnih obrađivača na kompleksu zemlje koji veleposjednici pridržavaju za sebe. Tom istovjetnom težnjom zemljoposjednika položaj slobodnih zakupaca, prekarista, oslobođenika i kolona faktično se degradira, a položaj robova izdiže. Svi se oni niveliraju oko jednoga trenda krećući se u svojoj evoluciji prema tipu neposrednog proizvođača koji posjeduje česticu vlasnikova imanja a opterećen je davanjem utvrđenog dijela plodova svoga rada i određenim radnim obavezama. Po opsegu, te su obročne i radne obaveze nejednake za različite tipove zavisnih obrađivača, i u tome se održava neka određena razlika među njima. Ali princip i oblik njihove eksploatacije postaje isti i svojstven društvenom poretku koji baš zbog toga sebi svojstvenoga načela i načina eksploatacije postaje temeljem nove, nero-bovlasničke strukture društva i time osnovnim obilježjem povijesne formacije koja se rađa.
Socijalno-ekonomska nivelacija stanovništva koje se bavi neposrednom proizvodnjom obuhvaćala je, kako slijedi iz navedenoga, i slobodno seljaštvo vizigotskoga etničkog podrijetla, i pauperizirano hispano-rimsko seljaštvo, i robove i kolone. Vršilo se ne samo ujednačavanje svih proizvodnih kategorija i njihovo svrstavanje u tipski iste uvjete, nego i njihovo etničko

stapanje koje se ostvaruje kao rezultat podjednakog položaja unutar općeg
poretka.
U tome procesu nivelacije različitih kategorija neposrednih proizvođača
ka jedinstvenome tipu obrađivača koji drži veleposjednikovu česticu zemlje a dužan je davati obroke i dažbine u naravi procentualni je udio osiromašenih, nekoć slobodnih i nezavisnih germanskih seljaka bio razmjerno malen jer je germanskih doseljenika u Hispaniju bilo relativno malo.
Veliki zemljoposjed. Ta ista okolnost imala je znatan utjecaj i na stvaranje velikog zemljoposjeda u vizigotskoj Hispaniji.

On je tu postojao i održao se još iz antičkih stoljeća ne pretrpjevši katastrofalna razaranja. Vizigoti su se gušće naselili samo u sjevernim predjelima poluotoka, pa su samo ondje oduzimali zemlju po ključu 23 oranica i 12 šuma. Na jugu Hispanije samo su domene carskoga fiska prešle u posjed vizigotskoga kralja. Zemljoposjed Hispano-Rimljana ostao je na taj način u golemom dijelu države faktično netaknut. Zbog takvih okolnosti proces stvaranja ranosrednjovjekovnog velikog zemljoposjeda vršio se mnogo izrazitije mijenjanjem karakterističnih kasnoantičkih privrednih i društvenih odnosa kakvi su u prethodnim razdobljima postojali na starim hispanorimskim la-tifundijama svjetovnih i crkvenih possessora i na domenama nekadašnjega carskog fiska, nego što je to bilo na pr. u Franačkoj, gdje je veliki zemljoposjed rastao sporije, svladavajući međurazdoblje postojanja jakog sloja slobodnih franačkih seljaka postupnim uključivanjem njihovih prvobitno slobodnih čestica u okvire vlastelinstva.
Vizigotsko zakonodavstvo već je u V. st. višekratno objavljivalo propise kojima je potvrđivalo i štitilo prava hispano-rimskih veleposjednika na njihova imanja, robove i kolone, onako kako su oni te zemlje i tu radnu snagu posjedovali prema propisima rimskog prava i načelu potpunog vlasništva. U međuvremenu, do početka VI. st., nastajao je osim starijega, hispano-rimskoga i novi, vizigotski veliki zemljoposjed prve, seobene faze. Pri tome su vizigotska ratnička i rodovska aristokracija i, naročito, članovi kraljevske ratne družine, dobivali veća i bogatija imanja. Ali taj se proces stvaranja gotskoga velikog zemljoposjeda nastavio i nakon početnog zauzimanja zemlje u vrijeme doseljenja. Vizigotski kraljevi darivali su svojim vojnim i civilnim službenicima zemljišne komplekse kao nagradu za vršenje funkcija ili za naročite usluge. Isprva su ta darivanja bila neograničeno predavanje zemlje u trajni, alodijalni posjed, pri čemu je obdareni smio raspolagati darovanom zemljom po svojoj volji, ostavljati je u nasljedstvo ili prodavati kako to zaželi. Jednake darove kraljevska je vlast poklanjala i hispanorim-skoj aristokraciji za brojne službe i funkcije, kao potpuno vlasništvo, u skladu s pojmovima rimskog prava.
Mijenjanje takvih prvobitnih posjedovnih odnosa vršilo se nastajanjem dvaju novih obilježja: a stvaranjem sistema uvjetnog a ne više apsolutnog posjedovanja zemlje, i b stapanjem privatno-pravnih posjedovnih odnosa između obrađivača i vlasnika zemlje s javno-pravnim ovlaštenjima tih vlasnika zemlje nad obrađivačima putem prelaska razmrvljenih kompetencija državne vlasti u ruke zamljoposjednika.
Oba ta procesa nastajanja novih obilježja veleposjeda ostvarila su se u vizigotskom kraljevstvu do početka VIII. st. samo u svojim početnim oblicima. Daljnji njihov razvitak, koji je vodio formiranju do kraja izgrađene

feudalne strukture društva, zaustavilo je arapsko-maursko osvojenje najvećeg dijela Pirenejskog poluotoka, davši otada i privredi i društvenom razvitku toga dijela Evrope osebujna obilježja.
Uvjetno posjedovanje zemlje.
U VI. st. kraljevski dar u zemlji kadšto se naziva beneficium dobročinstvo. Premda taj izraz tada još nema svoje buduće, specifično pravno značenje,
takav se posjed već u VI. st. odlikuje time što članovi obdarenikove obitelji nemaju nikakva prava na tu zemlju. Ona je dana samo njemu osobno, pa je imala svojstvo nagrade za vršenje određene službe. Davana je upravo zato da bi obdareniku beneficijaru

poslužila kao materijalna baza za vršenje njegove vojne, dvorjanske ili upravne službe. Prihodi s takve zemlje oslobađali su obdarenika brige za egzistenciju i osposobljavali ga da se potpuno posveti svojoj dužnosti. Nitko drugi osim onoga tko je vršio određenu službu, pa ni obdarenikova vlastita obitelj, nije mogla imati nikakva prava na tu zemlju. Nju nije bilo moguće predati u nasljedstvo, založiti ni prodati. Ona je ostajala u obdarenikovu posjedu samo dok je trajala njegova služba, ili, s vremenom, do kraja njegova života, a po prestanku tih uvjeta vraćala se na raspolaganje darovatelju.
Sve češće i sve obilnije darivanje zemlje iz kraljevskoga zemljišnog fonda vršiocima različitih službi naglo je smanjivalo zalihe kraljevskoga imanja. Posebice je bilo štetno za kraljevsku vlast što su se obdarenici uporno borili da darovana zemlja ne bude smatrana uvjetnim posjedovanjem za službu, nego trajnim i bezuvjetnim vlasništvom, kao što se dobivanje zemlje iz kraljevskog zemljišnog fonda shvaćalo u prethodnom razdoblju V. st.. Ekonomsko-socijalna bit višestoljetnih borbi između kraljeva i velikaša u vizigotskoj Španjolskoj sastojala se od primoravanja kraljevske vlasti svim raspoloživim sredstvima pobunama, zavjerama, izdajstvima, oružanim pritiskom da uvjetno posjedovanje oslobodi njegova svojstva privremenosti, zavisne o vršenju povjerene dužnosti i vjernosti kralju, i pretvori u neograničeno vlasničko pravo.
Ali sistem uvjetnog darivanja zemlje nije ostao ograničen samo na odnos imeđu kralja i velikaša nego se širio silazeći niz hijerarhijsku ljestvicu uglednika na sve niže i niže stupnjeve članova vladajuće klase. Veliki zemljoposjednici davali su dijelove svoga imanja manje uglednim ljudima i tražili od njih službu i vjernost, a ovi su isto činili prema nižima od sebe.
Osobito je uvjetni karakter darivanja zemlje bio izrazit u crkvenom zemljoposjedu. Obje su crkve, katolička i arijanska, davale - kako je već izloženo - zemljišne čestice sitnim seljacima kao prekarij, uz uvjet da crkvi daju obroke od uroda i da vrše neke radove na rezervatu. Ali osim toga, crkve su davale zemlju i klericima i svjetovnim osobama kao nagradu za vršenje raznih službi. S prestankom službe prestajalo je i pravo na zemlju i čestica se vraćala crkvi. Budući da se služba najčešće smatrala doživotnom, i darivanje je u pravilu bilo doživotno. U nasljedstvo su crkve davale takvu zemlju samo ako je nasljednik preuzeo istu službu, no i tada se takvo preuzimanje smatralo sklapanjem novoga odnosa.
Davanje zemlje u uvjetni posjed takvim se postupcima generaliziralo. Obdarenici najvišega ranga oni koji su dobivali zemlju od kralja i sami su postajali patronima onih kojima su dali dio svoga imanja za službu ili u

privatnim vojnim družinama buccelarii ili saiones ili u raznim civilnim funkcijama. Višekatna hijerarhijska struktura zemljoposjedničke klase poprimila je time piramidalan oblik. Na vrhu piramide stajao je kralj; ispod njega nalazio se sloj posjednika koji su zemlju stekli službom kraljevskoj vlasti; još širi, ali i na društvenoj ljestvici niži bio je sloj koji je stekao zemlju služeći kraljevskim službenicima. Ležeći na podnici još manjih, ali i mnogobrojnijih obdarenika, cijela je višekatna hijerarhija živjela od neposrednoga rada obrađivača zemlje. Samo su ti neposredni obrađivači ulaganjem svoga rada u obradbu zemlje bili proizvođači materijalnih dobara u agraru. Tim svojim radom uzdržavali su i sami sebe, ali i cijelu superstrukturu ostvarenoga društvenog poretka.
Društveno razvrstavanje koje se na taj način izgrađivalo imalo je kao posljedicu nekoliko tendencija. Svi su posjednici zemlje težili za tim da radnu snagu obrađivača prikuju uza

zemlju i time osiguraju realne prihode na koje su stekli pravo. S druge strane, svi su posjednici uvjetno darovane zemlje nastojali da svoje darovatelje, koji su bili na višem stupnju društvene ljestvice od njih, primoraju ili privole da im priznaju bezuvjetni, trajni i neograničeni posjed jednom dobivenog imanja. Analogna zainteresiranost, ali sagledana u drugom smjeru, imala je upravo suprotna obilježja: svi viši držaoci zemlje, počevši sa kraljem, težili su za tim da one koje su obdarili zemljom zadrže u ovisnosti održavajući uvjetni karakter izvršenog darivanja.

Često smjenjivanje razdoblja unutrašnje čvrstine vizigotske države s razdobljima anarhije i razbuktalih borbi bilo je uzročno povezano upravo s otporom što ga je društveni sloj velikih zemljoposjednika pružao kraljevskoj vlasti koja je nastojala da svu, i davno i nedavno darovanu zemlju tretira kao uvjetni posjed koji nameće vjernost i službu kralju. Tako je u vrijeme Hindasvinta 642-653 kraljevska vlast uspjela mnoge magnate prisiliti da svoj zemljoposjed priznaju dobivenom zemljom koja im nameće dužnosti, a od nepokornih je znatna prostranstva vratila u fond kraljevskih imanja.

Ali već za njegova nasljednika Rekcesvinta aristokracija je osujetila takvu politiku, pa je VIII. Toledski sabor donio zaključak po kome je "vjernima" morala biti vraćena sva zemlja koju su im kraljevi oduzimali po okončanju njihove službe. U posljednjim desetljećima VII. st. aristokracija je ostvarivala i daljnje realne uspjehe. Načelno, međutim, uvjetnost benef ići jalnih posjeda ostala je na snazi. Velikaši su doduše stekli pravo da tom zemljom raspolažu kao s alodom, tj. smjeli su je predavati u nasljedstvo, ali uz uvjet da i nasljednici sačuvaju vjernost kralju i vrše istu službu uz koju je bilo vezano prvobitno darivanje.

Razlog za upornu borbu kraljeva oko održanja uvjetnog karaktera ze-mljoposjedovanja bio je u tome što je glavni i najčešći povod darivanju zemlje bilo vršenje vojne službe. U načelu, vojna je dužnost teretila sve slobodne ljude. Ali propadanje slobodnog seljaštva i njihovo pretvaranje u zavisne obrađivače tuđe zemlje dovelo je do toga da opće vršenje vojne službe više nije bilo moguće. Zbog toga je posjedovanje određenog imutka postalo i faktičkim i pravnim uvjetom za vršenje vojne službe. Krajem VII. st. država u vojnom pogledu računa još samo na magnate i obavezuje ih da dolaze u rat s određenim brojem svojih družinika, zavisnih ljudi i serva. O izvršenju takvih obaveza ovisila je kraljeva vojna moć, a njihovo poništenje ili neuvažavanje bilo je jednako rušenju temelja političkog poretka u državi.

Davanje zemlje u uvjetovani posjed vršilo se uz još jednu važnu popratnu pojavu. Svaki obdarenik postajao je darovateljevim štićenikom. To se vršilo komendacijom. U kasnijim razdobljima zapadnoevropskoga srednjega vijeka komendiranje ili predavanje u štitništvo moćnijem ili bogatijem od sebe vršilo se svečanim polaganjem zakletve, pri čemu se simbolički obred sastojao od polaganja sklopljenih ruku štićenika u sklopljene ruke zaštitni-kove. Iako je kraljevska vlast Egika, 687-702 posebnim odredbama zabranjivala polaganje zakletve bilo kome drugom osim kralju, praksa da se niži slojevi komendacijom predaju u štitništvo moćnijima od sebe bila je u vi-zigotskoj Španjolskoj krajem VII. st. već uvelike rasprostranjena.

Prelazak javno-pravnih Zaštitništvo bogatih i moćnih nad manje bo-kompetencija u nadležnost gatima i nezaštićenima, i, na najnižem stupnju velikaša. ljestvice, zaštitništvo posjednika zemlje nad

načelno slobodnim, ali posjedovne nesamostalnim obrađivačima zemlje pretvaralo je moćne u zastupnike njihovih štićenika pred organima javne vlasti i u njihove branioce pred svim opasnostima.
Tim putem štićenički odnos, u koji se stupalo komendacijom uz polaganje zakletve vjernosti zaštitniku, počinje poprimati neka obilježja zaštit-nikove javnopravne vlasti nad štićenikom, pa se tako u istoj osobi gospodara i socijalno nadređenoga združuju privatnopravna ovlaštenja s elementima javnopravne vlasti koja iz ruku kralja i njegovih lokalnih predstavnika prelazi u nadležnost velikih zemljoposjednika.
U franačkom kraljevstvu koje se u povijesnoj znanosti smatra tipičnim predstavnikom izgradnje feudalnih društvenih odnosa u Zapadnoj Evropi prikupljanje političke vlasti u rukama velikih zemljoposjednika vršilo se tako da su seniori dobivali potpuno ili djelomično sudbeno pravo u lakšim prekršajima nad stanovništvom svojih vlastelinstava i, također, pravo ubiranja državnih dažbina. Takva prava ozakonjavana su davanjem imunitetnih povelja koje su zabranjivale državnim funkcionarima da navedene funkcije vrše na imunitetnom imanju.
Premda se s područja vizigotskog kraljevstva nisu sačuvale nikakve imunitetne povelje, ipak ima podataka koji svjedoče o prelasku javnopravnih ovlaštenja u ruke velikaša, o stvaranju njihove privatne vlasti i, na toj osnovi, o političkom osamostaljivanju velikih zemljoposjednika.
Privatizacija javnopravne vlasti velikih zemljoposjednika nad neposrednim obrađivačima njihove zemlje razvijala se postupno. Budući da je socijalna i ekonomska zavisnost raznih kategorija držalaca tuđe zemlje robova, os-lobođenika, kolona, prekarista, bukcelarija bila po svome podrijetlu, a donekle i po svome sadržaju, različita, to su i zameci javnopravne vlasti zemljoposjednika nad njima bili različiti. Tako su gospodari imali tradicionalnu jurisdikciju nad robovima. Sve ostale kategorije izjednačavao je među sobom štićenički odnos. Njihovi zaštitnici patroni imali su pravo da im sude za sva djela koja ne traže smrtnu kaznu. Patron ostvaruje i izvršavanje kazni. On je dužan da pred sudom odgovara za njihova djela ako su bila počinjena sa znanjem ili po nalogu patrona. Patron ih također štiti pred svakim nasiljem trećih osoba i odgovoran je za njihovu sigurnost. Time patron postepeno postaje pravni subjekt umjesto svojih podanika.
Do kraja VII. st. ova opća tendencija da pravo suđenja pređe u ruke zemljoposjednika i da se takvoj sudskoj vlasti podvrgne i slobodno i neslo-

bodno stanovništvo na području veleposjednikovih imanja postigla je već znatne uspjehe. Još od sredine VII. st. zakoni su priznavali samo dva izvora sudske vlasti: a kraljevsku punomoć, i b dogovor stranaka da izaberu treću osobu koja će im suditi. Ali krajem VII. st. objavljen je propis po kome je pravo suđenja mogla dobiti i ona osoba kojoj to pravo prepusti sudac. Budući da su lokalni suci bili bespomoćni pred silom bogatih velikaša, takvo se ustupanje sudačke vlasti faktično vršilo u korist tih magnata. Time su oni bili ne samo vlasnici zemlje koju zavisni obrađivači drže po njihovoj milosti, nego i suci tih istih obrađivača i time gospodari njihova položaja u društvenim odnosima.
Druga polovica VII. st. donijela je ne samo preinaku u vojnoj obavezi po kojoj vojne kontingente formira patron iz redova svojih zavisnih ljudi, nego je tada nastao i sistem privatnih crkvi. Velikaši su na svojim imanjima za sebe i svoje ljudstvo podizali crkve i samostane i davali im zemlju za uzdržavanje. Time su svećenici i redovnici na njihovu posjedu izuzimani od ovisnosti prema biskupu i podvrgavani vlasti velikaša koji im je

omogućio materijalni opstanak. Njihova vjerska djelatnost među podloženim stanovništvom obavezno se vršila na korist gospodareve vlasti. Time se privatna vlast zemljoposjednika nad zavisnim držaocima zemlje proširuje s privrednog, upravnog, sudskog i vojnog područja i na vjersko.

Ovakvu tendenciju velikih zemljoposjednika da prisvoje najvažnije ovlasti države nad zavisnim držaocima zemlje pratilo je nastojanje tih istih veleposjednika da sebe oslobode podložnosti vrhovnoj političkoj vlasti. Velikaši se ne pokoravaju naredbama državne vlasti, ne dopuštaju kraljevskim službenicima da djeluju na njihovu posjedu, ne odazivaju se pozivima pred kraljevski sud, ne plaćaju dažbine i ne vrše vojnu službu. Nasilno izuzimajući sebe i svoje zemljoposjede ispod djelatnosti kraljevskih službenika, oni te iste sudske, upravne, poreske, vojne i policijske funkcije vrše sami. Takve težnje u smislu uzurpacije državnih kompetencija na svome zemljoposjedu ostvaruju i crkveni velikaši. Svim time državna vlast se sve više mrvi, a njenim faktičnim vršiocima postaju privatna lica.

Stapanje javnopravnih, državnih ovlasti i privatnopravne ekonomske vlasti nad zavisnim ljudima vršilo se i na drugi način. Državni službenici, prvobitno nosioci isključivo sudskih, upravnih, financijskih ili drugih pojedinačnih funkcija iskorištavali su svoj službenčki položai da postanu i privatnopravnim gospodarima stanovništva koje je bilo podložno njihovoj službeničkoj nadležnosti. Grofovi, suci, činovnici kraljevskog fiska i upravnici državnih imanja samovlasno tretiraju obrađivače zemlje kao da su ovisni o njima pa im osim državnih dažbina nameću i one dažbine koje bi bili zaista dužni namirivati da su bili držaoci samo njihove privatne zemlje. Svoj položaj vršilaca neke javne službe oni tumače kao agrarnu i dažbinsku podvlaštenost stanovništva kome su suci, upravni poglavari, poreski izvršioci i t. d.

Ukupna cjelina svih prikazanih ekonomskih i društvenih procesa strukturalno mijenja sveukupni poredak u vizigotskoj državi. Njima je kasnoantičke ustrojstvo, u koje se ulio malobrojni i od ostaloga germanskoga svijeta odvojeni priliv germanskih osvajača, u uvjetima izolacije od očuvanih zona robnonovčane privrede na istočnome Sredozemlju, prepuštano prošlosti, a nove su tendencije svojim vlastitim evolutivnim poticajima vršile ukidanje robovlasničkog poretka. To se napuštanje antičkog poretka nije ostvarivalo deklariranim poništenjem robovlasništva, nego sustavnim mijenjanjem nje-

gove socijalnoekonomske biti. U nemogućnosti da ostvare nekadašnji eksplo-atacioni učinak održanjem klasičnog robovlasništva, veliki zemljoposjednici daju koncesije radnoj snazi time što joj ustupaju dio svoga imanja na obradbu. Odričući se totalne eksploatacije rada i direktnog posjeda sveukupne zemlje, posjednici osiguravaju za sebe dio uroda što ga osamostaljeni obrađi-vači moraju davati kao uzvrat za ustupljenu zemlju i uz to i dio neposrednoga rada koji im je nužan za oplođivanje tla što su ga nakon dodjele parcela obrađivačima zadržali za sebe.

U takvom prestrukturiranju agrarnih odnosa, zemljoposjednici vrše nivelaciju podrijetlom različitih kategorija držalaca zemlje oko jednoga temeljnoga tipa zavisnog obradivača vlasteoske čestice. Pri tome oni i sami sebe organiziraju po načelu uvjetnog posjedovanja zemlje, zavisnog o službi što je vrše u državnom vladavinskom aparatu, stvarajući hijerarhijski višekatni piramidalni poredak svoje klase. Ali oni ujedno tu piramidu svoga ustrojstva grade tako da cjelinu državne kraljevske vladalačke nadležnosti komadaju ostvarujući je uza sav otpor središnje vlasti u dosegu svoje lokalne ili pokrajinske moći

samostalno. Ostajući piramidom, oni preuzimaju izvršavanje kraljevskih javnopravnih funkcija u onim okvirima i u onom opsegu koje je njihova realna sila uspjela pretvoriti u stvarnost.
Sve te pojave, vezane uz proces feudalizacije vizigotske države, politički su se očitovale u obliku separatizma cijelih oblasti i pokrajina. U svojoj pobuni protiv kraljevske vlasti koja se opire prigrabljivanju državnih kompetencija od strane privatnika, velikaši se ne sustežu i od saveza s inozemnim državnim vlastima. Tako je već sredinom VI. st. vizigotski magnat Atanagild stupio u savez s Bizantincima protiv kralja Agile, a grof Sizenant s Francima protiv kralja Svintile. To su činili i drugi, u raznim prigodama. A vjerojatno je i arapsko osvojenje vizigotske Španjolske najzad, početkom VIII. st., počelo kao traženje pomoći poraženih pretendenata na kraljevsku vlast od tuđinske sile, koja će se pokazati kao sudbonosna ne samo za opstanak vizigotske države, nego i za poredak koji je tu intervenciju izazvao i omogućio njezinu brzu pobjedu.

IV. FRANAČKA I ITALIJA U VII. I VIII. ST.
1. MEROVINŠKA DRŽAVA DO PIPINA MALOG
Poslije Klodovikove smrti 511 započinje teško, krvavo i zamršeno doba političke povijesti Franačke koje završava propašću dinastije Merovinga i formiranjem karolinškog kraljevstva koje je uskoro zatim postalo i obnovljenim rimskim carstvom na Zapadu.
Prva etapa te povijesti obuhvaća gotovo pedeset godina borbi između Klodovikovih sinova i unuka za vlast nad dijelovima države što su 511. bili među njih podijeljeni. Po isteku toga vremena, godine 558. bio je cijeli državni teritorij ponovo ujedinjen pod vlašću Klotara I. Ali to polustoljetno razdoblje nije bilo ispunjeno samo borbom za uklanjanje međusobnih suparnika i takmaca nego i proširivanjem franačke vlasti prema susjednim zemljama.
Nakon smrti ostrogotskog kralja Teodoriha I. 526, Teodorik, franački kralj u Reimsu, uspio je osvojiti Provansu i za to proširenje svojih posjeda dobiti priznanje Justinijanova carskog dvora. Godine 531. on je u zajednici s Klotarom, tada kraljem u Soissonsu Soasonu, pokorio Thtirinžane. U to vrijeme u sastav franačke države uključena je i Bretanja.
Borbe s Burgundijom bile su veoma teške i dugotrajne. Ondje je 516. kraljem postao Sigismund, gorljiv katolik i zbog toga neomiljeo među bur-gundskom arijanskom aristokracijom, pa se ona povezivala s Ostrogotima potakavši time katolike, Galorimljane i Burgunde, da očekuju pomoć od Franaka. Ali do sloma burgundsko-ostrogotskog saveza došlo je zbog toga što su Burgundi tražili oslonac i u Bizantu upravo u vrijeme kad su Ostrogoti zalazili u svoj ratni sukob s Carstvom. Da se ne desi da Burgundija postane ratnim plijenom Ostrogota, Franci su ih radije napali prvi 522. Novi kralj, Godomar, uspio ih je suzbiti. S probizantski orjentiranom ostrogotskom kraljicom Amalasvintom sklopio je obrambeni savez. Ali poslije njezine pogibije ostao je bez pomoći. Napad Franaka obnovljen je 532. a borbe su završene 534. konačnim porazom Burgunda i podjelom njihove zemlje među tri kraljevska teritorija franačke države.
Do sredine VI. st. Franci su pod svoju vlast podvrgli i Bavarce, no oni su i u okviru franačke države očuvali određenu posebnost. Imali su vlastite vojvode, ženidbenom vezom zbližene s kućom Merovinga i u vazalskom odnosu prema njima.
Ovakvim rezultatima, franačka je država u vrijeme kad je njome u cjelini zavladao Klotar I. sezala sve do srednje Labe, Saale i srednjeg Dunava,

143

Dioba u času Klotarove smrti 561
Teritorij:
Hariberta Q
Sigisberta
Gunlrama
Hilperika l
Područa zavisna o Franačko
Glavni gradovi
500
Franačka god. 561.
obuhvaćajući sve germanske zemlje u srednjoj Evropi, osim područja na kom su živjeli Sasi i Frizi. Time je franačko kraljevstvo postalo najprostranijom i najmoćnijom državom na tlu nekadašnjega zapadnorimskog carstva.
Ali nakon Klotarove smrti 561 njegova su četiri sina i opet među sobom podijelila državni teritorij kao da se radilo o privatnom posjedu. Zapadna Galija, koju je dobio najstariji sin, Haribert, počela se nazivati Neustrijom, a područje od poriječja Meuse i Moselle sa srednjim Porajnjem i zemljom Alamana, Thiirinžana i Bavaraca, kojima je zavladao Sigisbert, počelo se nazivati Austrazijom. Druge dvije oblasti obuhvaćale su nekadašnju Burgun-diju s nekim proširenjima te nekadašnju oblast Salijskih Franaka na sjeveru države.
Sva su četiri Klotarova sina bili okrutni, ratoborni i divlji barbari, uvijek pripravni da silom preotimaju tuđe posjede. Svi su živjeli u mnogoženstvu, a njihove bračne i nasljedstvene spletke pretvarale su se u krvave i beskrupulozne sukobe. Brak kralja Austrazije, Sigisberta, s Brunhildom, kćerkom vi-zigotskog kralja Ataiiagilda, postao je povodom za građanski rat koji je harao cijelim područjem franačke države. Kralj najsjevernije oblasti, Hilperik, na koga je golem utjecaj imala njegova ljubavnica, ropkinja Fredegunda,
144
bojao se, naime, da će mu Sigisbert uz pomoć Vizigota preoteti njegova imanja u Akvitaniji, pa je i on tražio da za ženu dobije jednu od kćeri vizigot-skoga kralja. Kad je u tome uspio, ljubomorna Fredegunda dala ju je zadaviti i zatim je sama postala kraljicom. Uzajamna mržnja Brunhilde koja je željela osvetiti svoju ubijenu sestru i Fredegunde zapalila je buktinju građanskoga rata 573. On je obilovao ne samo bitkama nego i umorstvima i najmljenim ubijstvima u vladarskim obiteljima zaraćenih takmaca. U kaosu zločinstava i jagme razabiru se i neke karakteristične tendencije. Vizigotkinja Brunhilda, pobornica interesa svoga muža, austrazijskoga kralja Sigisberta, njegovih sinova i unuka, očitovala je jasnu težnju da protiv anarhije feudalaca afirmira autoritativnu kraljevsku vlast. S druge strane, borbe su se vodile uz žestoko nastojanje da takmaci jedni drugima zamamnim obećanjima i darovima preotimlju kletveno vezane podanike leude, koji su svoju nepostojanu vjernost prodavali iznuđivanjem darova u zemlji.
U posljednjoj fazi ratovanja Brunhilda se zalagala da u Austraziji postane kraljem njezin praunuk, malodobni Sigisbert II. kome bi ona, u tom slučaju, bila regentkinjom. Ali zavjera austrazijskih velikaša, među kojima su najistaknutiji bili Arnulf, biskup u Metzu,

i poglavar kraljevskoga dvora majordom Pipin Landenski, dovela je do konačnog rješenja. Jedini preživjeli baštinik u Neustriji, Klotar II. uspio je steći i Burgundiju, a Austrazija mu se predala bez borbe. Smjesta je sve tamošnje pretendente dao pobiti, a Brunhilda je uhvaćena, osuđena na smrt i u dobi od 65 godina smaknuta poslije tri dana najokrutnijih mučenja 613.
Za razdoblje od 613. do 628. Klotar II. je ostao jedinim vladarem cijele franačke države. U sva tri dijela svoje države Austraziji, Neustriji i Burgun-diji dao je mnoge koncesije aristokraciji. U njenim redovima već su na početku VII. st. najmoćniji postali najviši upravnici kraljevskoga dvora majordomi. U svakom od tri dijela države, majordom je u svojim rukama sjedi-njavao najviše upravne funkcije, a u isto vrijeme bio je i posjednik najpro-

" r
,. Wi "
x"-
t- . c rN AVJ "
IJiK 4 "ife fV
TVSB-4r,-: 15 _".VJ

Likovi merovinških kraljeva na novcu: Teodebert, Klotar II, Dagobert.

stranijih imanja. Zbog njihova ugleda i moćnog utjecaja peripetije četrde-setgodišnjega građanskog rata 573-613 uvelike su zavisile od njihova opredjeljenja i zalaganja.
U novoformiranim odnosima kraljevske vlasti s feudalcima, koji su se neizmjerno okoristili proteklim suparničkim borbama, važnu etapu čini opći sabor crkvenih i svjetovnih velikaša što ga je Klotar II. sazvao u Parizu 614., odmah nakon svoje pobjede. Ediktom koji je proistekao iz održanih vijećanja, on je 18. IV. definirao sve tekovine velikaša. Priznao je kao neopozive sve zemljoposjede leuda koji su za vrijeme građanskoga rata ostali vjerni svome zakonitom poglavaru; crkvi je odobrio da biskupe ne postavlja kralj nego da ih biraju svećenici i puk, a biskupima je priznao jurisdikciju nad svećenstvom; obavezao se da će kraljevske službenike postavljati samo iz redova uglednih ljudi one oblasti u kojoj će službovati, a slobodni će ljudi moći biti osuđeni samo ako im krivica bude dokazana. I, najzad, Klotar II. morao se svečano pokajati za mnoge pogreške što ih je kraljevska vlast u prošlosti izvršila i obećati da ih u budućnosti više neće biti.
Čini se da ipak ni te koncesije nisu zadovoljile velikaše u Burgundiji, jer je Klotar II. na posebnom saboru 616. morao tamošnjim feudalcima dati još i brojne nove ustupke. Partikularistička osjećanja Austrazijaca morao je pak umiriti time što im je svoga desetogodišnjega sina Dagoberta postavio kao posebnoga kralja Austrazije. Kao njegovi savjetnici, tim su dijelom države faktično upravljali majordom Pipin Landenski i Arnulf, biskup u Metzu.
U takvim okolnostima, Klotar II. mogao je sačuvati svoju vlast samo brižljivo udovoljavajući zahtjevima moćnih velikaša.

Poslije njegove smrti kraljem je postao njegov sin Dagobert I. 629-639. I on se morao boriti sa svojim mlađim bratom koji se želio proglasiti samostalnim kraljem Neustrije. Da tu namjeru suzbije, svojim je sjedištem učinio Pariz, u Neustriji, a Austrazijcima je kao kralja dao svoga mlađega sina Sigisberta III. Dagobert je u nizu bitaka morao upokoravati Gaskonju, kamo se još 578., uzmičući pred pritiskom Vizigota, naselio dio Baska iz njihove postojbine između gornjeg Ebra i Biskajskog zaljeva.
U pogledu svoga vanjskopolitičkog položaja, Dagobert je živio u dobrim odnosima s Carstvom, stabilizirao je svoje odnose s vizigotskom državom i odustao od osvajačkih pothvata svojih prethodnika prema Langobardima.
Veliku slavensku državu pod vodstvom Sama smatrao je veoma opasnom po franačke interese pa ju je pokušao uništiti. Doživjevši težak poraz kod Vogatisburga, u zapadnoj Češkoj, odustao je od tih pretenzija, pa se ta država očuvala sve do Samove smrti 658. Dagobertov pokušaj da pokori Sase završio se samo simboličnim uspjehom: dogovorom o plaćanju danka koga se Sasi nisu držali.
Iako je Dagobert vještom politikom uspio očuvati jedinstvo svoje države, njezin se teritorij 639. i opet raskolio na vladavine njegove dvojice sinova. Ali budući da su oba vladara bila malodobna, državne su poslove vršili njihovi majordomi, a aristokracija je tražila i dobivala sve nove i nove ustupke. Jačanje moći majordoma posebice se očitovalo kad je poslije smrti austra-zijskoga kralja Sigisberta III. 656 majordom Grimoald poslao njegova malodobnog sina u progonstvo u Irsku a na prijestolje postavio svoga vlastitoga sina davši mu ime Hildebert III. Ta je uzurpacija bila prvo zbacivanje dinastije Merovinga s prijestolja i ujedno prvi pokušaj da majordom, stekavši najveći faktični utjecaj na politički život u zemlji, preotme i sam kraljevski

položaj. Time je Grimoald bio preteča Pipina Maloga, a karakteristično je da je bio pripadnik iste moćne velikaške obitelji kao i Pipin: Grimoaldova sestra Bega, udata za Ansegisila, sina biskupa u Metzu, Arnulfa, bila je pra-baka Pipina Maloga.
Ali ta Grimoaldova uzurpacija završila se već poslije 7 godina katastrofom: i otac i sin domamljeni su u Pariz, gdje su bačeni u zatvor i ubijeni, a na vlast se vratio potomak kuće Merovinga.
Moć majordoma bila ih je u dotadašnjoj evoluciji već toliko izdigla da su ih velikaši smatrali najvećom opasnošću za svoje interese. Posebice je u Neustriji i Burgundiji bio moćan majordom Ebroin. Stoga su velikaši protiv njega skovali urotu, uhvatili ga i poslali u progonstvo, a kraljem je 673. proglašen Hilderik II. koji je već vladao u Austraziji. Tako su ponovo sva tri dijela franačke države bila združena pod jednim vladarem. Velikašima se očito činilo da su se odnosi izmijenili: snažan majordom u bilo kojem od tri dijela države pretvorio se već u tolikoj mjeri u pobornika jake središnje vlasti, da je postao opasniji od legalne kraljevske vlasti koja je bila materijalno slaba. Ali kad je Hilderik II. pokušao da ne bude igračka u rukama velikaša, pa je čak nastojao proširiti svoj utjecaj preko granica države i u-plesti se u unutrašnje sporove u langobardskom kraljevstvu, velikaši su skovali zavjeru i Hilderik II. je u lovu bio ubijen 675. On je bio posljednji kralj iz kuće Merovinga koji je pokušao da zaista vlada. Poslije njega, sve do dolaska nove dinastije Karolinga, Franačka je u rukama moćne aristokracije i njenih prvaka, majordoma, a Merovinzi su blijede figure bez ikakva utjecaja na političke događaje.

Poslije Hilderikove smrti gospodarem u Neustriji i Burgundiji postao je bivši majordom Ebroin koji se vratio iz progonstva i uveo režim okrutnog osvećivanja svima svojim protivnicima. U Austraziji je dotle svu vlast prigrabio unuk Pipina Landenskoga, Pipin Heristalski. Po sinu Pipina Heristalskog, Karlu Martelu, ta će kuća dobiti ime Karolinga i kao takva uspeti se sredinom VIII. st. na kraljevsko prijestolje umjesto dinastije Merovinga.
Suparništvo između Ebroina i Pipina Heristalskog dovelo je do rata između Neustrije i Austrazije u kom su Austrazijci doživjeli težak poraz.
Nakon toga uspjeha Ebroinova moć u Neustriji i Burgundiji izvanredno je porasla. On je bezobzirno s dvora uklanjao stare moćne obitelji koje su svoje službe smatrale nasljednima, preotimao im imanja i najistaknutije ličnosti nastojao uništiti. Ali taj je njegov pritisak na velikaše doveo do njegova umorstva 683, a to je omogućilo Austrazijcima da obnove rat i postignu pobjedu. Smjerajući da pod svojom faktičnom vlašću ujedini cijeli državni teritorij, Pipin je priznao za kralja Austrazije dotadašnjeg neustrijskoga i burgundskoga kralja Teodorika III. Formalno je i u Neustriji i u Burgundiji postavio posebnoga majordoma, ali je na tu funkciju postavio ljude koji su bili ovisni o njemu.
Krajem VII. i u početku VIII. st. zadesilo je Franačku nekoliko vanjskih opasnosti. Izbila je žestoka pobuna Frigijaca koji su zaposjeli veoma prostrano područje, no borbe su se najzad završile razgraničenjem i sklapanjem mira. Trebalo je povesti i rat protiv osamostaljenih Alamana i Bavaraca. Po uspješnom završetku tih bojnih pohoda između 709. i 712 Franci su osnovali biskupiju u Salzburgu koja je s vremenom odigrala važnu ulogu i u širenju kršćanstva u zapadnoslavenskim zemljama.
147
U drugoj polovici VII. st. sve se više osamostaljivala i Akvitanija. Ona teoretski i dalje priznaje vrhovnu vlast merovinškog kralja, ali faktičnu vlast ondje ima akvitanski vojvoda. U posljednjoj četvrti VII. st. njezin teritorij seže od Loire do Pireneja.
Pipin Heristalski umro je u dubokoj starosti 714. Poslije ogorčenih borbi s pobunom Neustrijaca, Frigijaca i rata s Akvitanijom, najzad se kao majordom svih triju dijelova države afirmirao vanbračni Pipinov sin Karlo Martelo. Kao kralja uzdigao je na prijestolje jedinoga živog predstavnika merovinške kuće, Teodorika IV. Bez konačnog je uspjeha ratovao sa Sasima, u dva vojna pohoda svladao je Bavarce, ali im je ostavio zavisnoga vojvodu. Potpuno je pokorio Frigijce, a i Alamane, ukinuvši pri tom zasebnu vojvodsku čast toga plemena.
S pokorenjem Bavarske, Alamanije i Frigije počelo je intenzivno pokrštavanje tih zemalja. Glavni realizator te akcije bio je anglosaski redovnik Vinfrit koji je kao redovnik uzeo ime Bonifacije.
Karlo Martelo pokušao je 731 da i Akvitaniju primora da se odreče svoje faktične nezavisnosti, ali je njen vojvoda Eudes Od odolio pritisku.
Poslije pada Vizigotske Španjolske u ruke Arapa 711, lokalni upravljači u Septimaniji nisu imali dovoljno snaga da se obrane, pa je i ta oblast do 717. pala u vlast Arapa.
Nakon toga slijedili su pokušaji Arapa da osvoje i Akvitaniju. Vojvoda Eudes doživio je nekoliko poraza pa je morao zatražiti pomoć Karla Martela.
Do odlučne bitke došlo je 732. kod Poitiersa Poatje. Poraz Arapa bio je potpun i oni su se morali povući iz Akvitanije.

Rezultat toga rata bio je taj da je Akvitanija najzad priznala vazalsku podložnost franačkoj vlasti.
Ali vojvode Provanse su se uz pomoć Arapa pokušali otkinuti od Franačke. Najteža situacija bila je 738. kada je jaka arapska vojska, kao saveznik pobunjenika, krenula uz tok Rhone, a Karlo Martelo je bio zauzet ratovanjem na sjeveru, sa Sasima. Na njegovu molbu u pomoć mu je pritekao lan-gobardski kralj Liutprand pa su napadači morali uzmaknuti, a pokorenje Provanse ostvareno je slijedeće godine 739.
Na području koje jepodvrgao svojoj vlasti, Karlo je uveo bezobziran i silovit režim slamajući svoje protivnike, čak i kad su bili na najvišim crkvenim položajima. U nastojanju da ima što jaču, konjaničku vojsku, trudio se da ima što više kletvenih podanika vazala, a mogao ih je uza se vezati samo darivanjem zemljoposjeda. Zbog toga je iskorištavao svako protivljenje svojoj politici da vrši konfiskacije, da bi stekao zalihe zemlje kojom će obdari-vati svoje pristalice. U istu svrhu nije se sustezao ni pred opsežnim zapljenama crkvenih imanja. Državom je upravljao kao da je monarh. Objavljivao je zakone i izricao pravdu kao da je kralj. A kad je 737 umro Teodorik IV. više uopće nije postavio novoga kralja nego je vladao sam, premda i dalje pod naslovom majordoma.
U takvim okolnostima papa Grgur III. u dva je navrata tražio pomoć od Karla Martela protiv Langobarda, ali je on ostao vjeran svojim saveznicima koji su mu pružili dragocjenu pomoć u vrijeme pobune Provansalaca i napada Arapa 735-738.
Uoči svoje smrti 741 Karlo Martelo je svome starijem sinu Karlomanu ostavio vlast u Austraziji, a mlađemu, Pipinu, vlast u Neustriji, Burgundiji

i Provansi. Akvitanija i Bavarska zadržale su i dalje svoju autonomiju, ograničenu priznavanjem vazalskog odnosa. Prilikom reguliranja svih tih pitanja, postavljanje novoga kralja uopće nije pokretano.
Ali u času kad su Karlovi sinovi preuzimali vlast došlo je do pobune Akvitanaca, Bavaraca i Alamana, a Sasi su vršili teška pljačkanja pograničnih oblasti.
Istupajući složno, braća su upokorila Akvitaniju i započela rat protiv Alamana. Budući da su protivnici svoju pobunu obrazlagali nepostojanjem zakonite kraljevske vlasti, oni su pronašli jedno dijete iz dotadašnje vladalačke kuće i postavili ga za kralja pod imenom Hilderik III. Davši time svojoj borbi legitimni privid, suzbili su Sase, podvrgli Bavarsku ostavivši joj zasebnoga vojvodu i u krvi ugušili pobunu Alamana.
Svoja ratovanja u prekorajnskim zemljama oba su majordoma podupirala intenzivnim pokrštavanjem Germana. Ovakav oslon na crkvu u Austraziji morao je biti proširen i na Neustriju. Ali tome su stajale na putu već ranije izvršene mnogobrojne konfiskacije crkvenih dobara. Stoga je na jednom sa-

boru proglašeno obećanje da će preoteta imanja biti vraćena crkvi. No to je moglo biti ostvareno samo u maloj mjeri jer majordomi nisu mogli riskirati da izgube mnogobrojne vazale što ih je darivanjem imanja stekao još Karlo Martelo. Zbog toga je novim vlasnicima dopušteno da dobivene zemlje zadrže, ali kao crkveni prekarij, s time da će crkvi plaćati svakogodišne dažbine.

Era zajedničke vladavine dvojice majordoma završila se 747. povlačenjem Karlomana u samostan u Italiji, a sva je vlast ostala Pipinu Malome. Isprva ga je ugrožavao polubrat Grifon, dižući bune u Saskoj, Bavarskoj i Ak-vitaniji, a zatim su se nezadovoljnici počeli okupljati oko Karlomanova sina Drogona. Sve je to nametalo potrebu da se pravna osnova Pipinove faktične vlasti nedvojbeno utvrdi.
U tu svrhu Pipin je 750. poslao papi Zahariji delegaciju, s upitom treba li da kraljevski naslov nose vladari koji nemaju nikakve moći, ili je pravo da on pripada onima koji zaista mogu upravljati svojom zemljom.
U to se vrijeme, naime, izgradilo učenje da je papa ovlašten donositi odluku o svjetovnoj vlasti na Zapadu. Ono se temeljilo na tzv. Konstantinovoj darovnici, dokumentu koji je tih godina bio izrađen negdje u crkvenim krugovima u Italiji i iz koga je proizlazilo da je car Konstantin I. 330., pri premještaju prijestolnice iz Rima u Carigrad, papi Silvestru I. i njegovim nasljednicima prepustio pravo da raspolažu svjetovnom vlašću na Zapadu. Ta je povelja važila kao vjerodostojna sve do sredine XV. st. kad je humanist Francesco Valla po jezičkim i paleografskim obilježjima dokazao da nije mogla nastati u IV. nego tek u VIII. stoljeću.
Oslanjajući se na autoritet Konstantinove darovnice, papa je na Pipinov upit odgovorio da kraljevska vlast treba da pripadne onome tko je zaista kadar da vlada. Nakon toga je Pipin 751. sazvao sabor velikaša u Soissonsu Soasonu koji ga je proglasio kraljem Franaka. Tome izboru dodan je i crkveni obred pomazanja posvećenim uljem, čime je njegovu kraljevskom dostojanstvu pripisan vjerski karakter.
Uzvrat za papinu uslugu Pipinu nadošao je veoma brzo. Novi papa, Stjepan II. našao se u teškom položaju jer je langobardski kralj Aistulf doduše s papom sklopio mir na 40 godina, ali je taj ugovor tumačio kao papino podvrgavanje svojoj vrhovnoj vlasti i zahtijevao da svaki stanovnik rimskog dukata plaća kralju godišnju dažbinu u iznosu od jednog solida. Nato je papa zatražio odobrenje od Pipina da se pred langobardskim nasiljem skloni u Franačku.
Prilike u Italiji razvijale su se u međuvremenu tako da je papinstvu kao jedini oslonac zaista ostala još samo Franačka. Još u prvoj polovici VIII. st. Carstvo je svojim italskim posjedima nametnulo skrajnje teške poreze koji su naročito teretili crkvene posjede. Budući da je papa odbio da ih plaća, ravenski egzarh i rimski dux odlučili su da upotrijebe silu. Ali rimska je milicija uz pomoć langobardskih vojvoda Spoleta i Beneventa protjerala njihove odrede. A kad je car Leon III. Izaurijski godine 726. počeo istupati protiv kulta ikona i time otpočeo doba ikonoklazma, sva je Italija ustala protiv njega. Egzarh je bio ubijen a carski vojskovođe duces protjerani. Na području rimske oblasti svu je vlast imao papa, a Langobardi su skučili teritorij egzarha preotevši Bolonju.
Novi val neprijateljstava podigao se kad je car 730. objavio edikt o zabrani štovanja ikona. Papa Grgur III. sazvao je nato u Rimu sinod koji je svečano isključio iz crkve sve protivnike ikona 731. I reakcija Carstva bila

je jednako žestoka. Najprije je snažna flota krenula prema Italiji, a kad je postradala u Jadranskom moru, car je naredbom izuzeo sve svoje posjede na Zapadu Ilirik, Siciliju, južnu Italiju ispod kompetencije pape i podvrgao ih carigradskom patrijarhu. U svim tim oblastima svi su papinski posjedi konfiscirani u korist Carstva. U administrativnom pogledu Ravenski je egzarhat odvojen od rimske oblasti, koja je oformljena kao poseban Rimski dukat, a jug Italije sa Sicilijom postao je zasebna upravna oblast.

Ovako raskomadani bizantski posjedi brzo su postali meta langobard-skih napada. Oni su nizom uspjelih akcija skučili teritorij Rimskog dukata i Ravenskog egzarhata. Papinstvo se održavalo lavirajući u sporovima između langobardskog kraljevstva na sjeveru i langobardskih vojvodstava, Spoleta i Beneventa, na jugu. Svojim utjecajem uspjelo je dva puta spasiti egzarhat od propasti 7323. i 743.. Ali 751. langobardski kralj Aistulf konačno je ukinuo postojanje Ravenskog egzarhata a njegov je teritorij pripojio svojoj državi. Sad je u sjevernoj Italiji pod vlašću Bizanta ostala još samo Venecija, a papinstvo je moglo zaštićivati svoje interese samo tražeći oslonac u Franačkoj.

2. PROCES FEUDALIZACIJE U LANGOBARDSKOJ ITALIJI

Langobardi su se doselili u Italiju u krvnorodbinskim zajednicama fa-rae. Prilikom osvojenja, kraljevska vlast i vojvode, kao prvaci langobardske rodovske aristokracije, zaposjeli su imanja carskoga fiska i zemlje odbjeglih i pobijenih velikih zemljoposjednika, a rodovske skupine zauzele su zemlje manjih posjednika ili napuštena imanja. Nije, dakle, bilo nikakve podjele zemlje s italskim stanovništvom, nego su Langobardi zemlju naprosto preotimali poubijavši ili odagnavši dotadašnje vlasnike ili su prisvajali imanja koja nisu imala gospodara.

Pri oformljavanju langobardskih sela krvnorodbinske zajednice razvrstale su se kao samostalne privredne jedinice, velike porodice od 3 do 4 generacije, koje su bile kolektivni obrađivač oranica, dok su ispaše i šume ostale zajednički posjed cijele seoske zajednice.

Nedugo poslije osvojenja privredni i društveni odnosi kod Langobarda počinju se mijenjati. Kao što se vidi iz Edikta kralja Rotarija, koji je objavljen 643., osnovne privredne jedinice rodovskih sela, velike porodice, već se raspadaju na male, individualne porodice jednoga bračnog para, a kolektivni posjedi velikih porodica komadaju se na slobodna alodijalna imanja malih porodica kojima otac obitelji može raspolagati, prodavati ih, zalagati ili darivati ih po svojoj volji. Ali šume i pašnjaci ostaju i dalje na iskorištavanju svih stanovnika sela bez razlike. I njive i livade prepuštaju se poslije žetve i kosidbe kao i zemlje na ugaru stoci cijeloga sela kao slobodna ispaša. Svim time langobardska se krvnorodbinska seoska općina pretvarala u tzv. susjedsku općinu ili marku.

Kao i svagdje drugdje, alodijalno posjedovanje zemlje vodilo je do imovinske diferencijacije među stanovnicima langobardskih sela, a ova se pretvarala u raslojavanje društva na razne kategorije.

Prvobitno se osnovna masa članova langobardskih plemena sastojala od slobodnih ravnopravnih suplemenika koji se jasno razlikuju od poluslobodnih

aldija, oslobođenika i robova. Ti su slobodni ljudi od iskona bili nazivani starim germanskim nazivom fulcfree slobodni sunarodnjak. Ali 75 godina nakon doseljenja, u Rotarijevu ediktu iz 643. taj naziv fulcfree označuje potpuno slobodna čovjeka još samo onda kad je u latinskom tekstu edikta izričito rečeno da je taj fulcfree potpuno slobodan od zavisnosti o bilo kakvom zaštitniku ili patronu fulcfree et haamund. Takav dvojni način upotrebe starinske riječi fulcfree značio je da je samo dio nekad slobodnih ljudi do sredine VII. st. sačuvao svoju potpunu slobodu i nezavisnost, dok je drugi ostao formalno slobodan fulcfree, ali nije više i haamund samostalan, nego je faktično zapao u neku zavisnost od moćnijega od sebe.

Takvo diferenciranje među slobodnim i nekad ravnopravnim Langobar-dima bilo je prije svega rezultat imovinske diferencijacije među stanovnicima langobardskih sela. Jedni od njih postajali su imućniji, u svome su posjedu okupljali bolje i veće čestice zemlje, a drugi su siromašili, gubili svoje njive, postajali nesposobni da prehrane sebe i svoju porodicu, pa su se morali djelomice ili potpuno upošljavati na zemlji drugoga; time još nisu gubili osobnu slobodu, ali su ipak zapadali u zavisnost od bogatijih ljudi.
S druge strane, langobardski kralj, vojvode i drugi nosioci istaknutih službi postali su osvojenjem Italije moćni zemljoposjednici. Velike komplekse njihove zemlje obrađivali su ili pokoreni italski stanovnici, pretvoreni u ratu u robove, ili stari rimski robovi i koloni koji su zajedno sa zemljom dopali u vlast langobardskih osvajača. Zemlju koju su obrađivali robovi i koloni dobivali su od poglavara langobardske države i članovi kraljevskih i vojvodskih vojnih družina, nosioci civilnih funkcija i službi. Budući da se iskorištavanje robovskog rada nije isplaćivalo, posjednici zemlje davali su prijašnjim robovima slobodu. Ali to davanje slobode dosezalo je razne stupnjeve oslobađanja.
Najniži stupanj oslobođenosti bili su tzv. aldiji. Njihov društveni položaj bio je još veoma blizu ropskome. Aldij sjedi na čestici zemlje koja nije njegovo vlasništvo i s kojom on nema pravo raspolagati bez dozvole gospodara; on ni pravno nije nezavisan, jer za njegove prijestupe odgovara njegov gospodar. Ali aldij ima i neka obilježja slobode: može sam upravljati svojim gospodarstvom i na svojoj čestici čak upošljavati robove, njegov brak sa slobodnom ženom dovodi samo do gubitka njene slobode, a i to ne uvijek, dok se brak roba sa slobodnom ženom kažnjava smrću roba, a dotad slobodna žena postaje kraljevskom ropkinjom. O višem društvenom položaju aldija nad robovima svjedoči i to što je globa za tjelesnu povredu aldija bila viša nego za roba.
Aldionom je netko mogao postati tako da je neki gospodar svoga dotadašnjeg roba obdario slobodom toga stupnja ili ako je rođenjem pripao društvenom sloju aldiona. Čini se da je aldionat bio davnašnja socijalna institucija kod Langobarda kao i litstvo kod drugih Germana, a datira od samih početaka raspadanja rodovskih odnosa jednakosti; tada se u njega zapadalo gubitkom pune slobode ili na temelju potpune ekonomske propasti ili uslijed zarobljavanja u ratu.
Daljnji viši stupanj oslobođenosti daje novooslobođenom osobnu slobodu, ali ga ostavlja u ekonomskoj zavisnosti od njegova patrona. Za takav stupanj slobode upotrebljava se također izraz -fulcfree. Na taj način nekadašnji rob kome je bivši gospodar a sada patron dao slobodu na nivou fulcfree postaje društveno jednak s nekada potpuno slobodnim pripadnikom

langobardskog plemena koji je u procesu osiromašenja ostavši slobodan postao ekonomski zavisan od svoga bogatijeg suplemenika.
Fulcfree je dakle u vrijeme Rotarijeva zakona, sredinom VII. stoljeća, bio slobodan ali ekonomski zavisan čovjek, koji je u taj položaj mogao zapasti na dva načina: ili gubitkom svoje ekonomske nezavisnosti uslijed osiromašenja, ako je prije toga bio slobodan i nezavisan čovjek; ili ako je ranije bio rob ili aldij, a njegov mu je gospodar darovao slobodu na nivou fulcfree.
Langobardsko društvo dijelilo se dakle sredinom VII. st. na četiri osnovne kategorije:
1 Potpuno slobodni i nezavisni ljudi fulcfree et haamund;
2 Slobodni ali ekonomski zavisni ljudi fulcfree, u novijem smislu te riječi;

3 Poluslobodni ili aldiji;
4 Robovi.
Iznad kategorije fulcfree et haamund izdizala se nekadašnja vojno-ple-menska aristokracija, koja po doseljenju u Italiju više ne temelji svoj izdignuti položaj na rodovsko-plemenskom dostojanstvu nego na službi u kraljevskoj i vojvodskoj političkoj vlasti i na zemljoposjedu koji potječe od trenutka doseljenja ili od vršenja različitih službi kod tih najviših nosilaca političke vlasti.
Kraljevska vlast bila je kod Langobarda izborna. Poslije sporazuma između kralja Klefa i vojvoda oko 575, kralj je na području svakog vojvodstva dobio opsežne zemljoposjede. Kraljevska je vlast imala svoj dvor i na njemu niz službenika, kao što su maršal, majordom, rizničar, mačonoša i dr. Pojedinim kraljevskim imanjima upravljali su gastaldi. Osim njih bilo je i drugih upravnih i sudskih činovnika, koje izvori nazivaju judices. Analogne službenike imali su i vojvode pojedinih vojvodstava. Cio taj dvorjansko-službe-nički aparat imao je već od naseljenja po svom istaknutom položaju još u rodovskom društvu ili tek po službi znatne zemljoposjede, koje su kao zavisna radna snaga obrađivali robovi, aldiji ili fulcfree.
Cio taj sloj službenika, od običnih pripadnika vojnih družina gazindi do najuglednijih dvorjana, sačinjavao je kategoriju privilegiranih slobodnih ljudi koja se izrazito odvajala od običnih slobodnih i nezavisnih ljudi.
Te obične, slobodne i nezavisne ljude fulcfree et haamund dokumenti VII. i VIII. st. označavaju sve češće nazivom arimani ili exercitales. Njihovo je, naime, osnovno obilježje bilo pravo i dužnost da sudjeluju u ratnim pohodima.
Ali tijekom VIII. st. kategorija arimana doživljava raslojavanje u dva smjera: jedni se od njih izdižu na ljestvici društvene i imovne moći, a drugima se društvena razina degradira. To je vidljivo po propisima o njihovim vojnim obvezama koje zakoni langobardskih kraljeva iz prve polovice VIII. st. zasnivaju na njihovu različitom imovnom stanju.
Oni arimani koji su imali tako prostran zemljoposjed da su na njemu mogli smjestiti najmanje 7 kuća zavisnoga, daćnog stanovništva casae mas-sariae, bili su obavezni da u rat dođu na konju, u oklopu i naoružani potpunim naoružanjem. Kako se vidi, bili su to već mali vlastelini koji su dio svoje zemlje dali na obrađivanje zavisnim držaocima čestica.
153
Oni arimani koji imaju najmanje 40 jugera zemlje ali je obrađuju sami, ne dodijelivši je u česticama zavisnom stanovništvu, dolaze u rat s teretnim konjem, naoružani štitom i kopljem; to su, očito, samostalni seljački zemljoposjednici.
Oni arimani koji imaju samo jednoga konja i manji kompleks zemlje, dolaze u rat samo sa štitom i kopljem. Iz te kategorije ljudi judex, koji stoji na čelu odreda iz te pokrajine, ima pravo da šestoricu ljudi ostavi na svojoj zemlji da na njoj rade za vrijeme vojnog pohoda, a njihove konje smije dotle upotrebljavati za vuču na svome imanju.
Arimani bez zemlje i bez konja dolaze u rat naoružani samo štitom, lukom i strijelama. Iz te kategorije može judex na svom imanju ostaviti desetoricu da ondje rade u njegovu korist.
Iz ovakve kategorizacije vidi se da su samo prva dva, najimućnija sloja arimana potpuno nezavisni ljudi. Druga dva sloja na putu su da izgube svoju ekonomsku nezavisnost. Njihovo relativno ili potpuno siromaštvo onemogućuje im da potpuno udovolje ratničkome zvanju. Oni djelomice postaju zavisni obrađivači tuđe zemlje, zasad samo za

vrijeme dok je kraljevski službenik, judex, na ratnom pohodu. Ali je pri tome veoma značajno da oni svoju nedovoljnu sposobnost za javno-pravnu dužnost slobodna čovjeka da vojuje kao član etničke i državno-političke zajednice ne odrađuju u korist države, nego u privatnu korist državnog službenika. U tome se razabire put kojim se jedan oblik javnopravnih obaveza pretvarao u temelj privatnopravne eksploatacije neposrednih obrađivača.

Ovakve razlike u privrednom i društvenom položaju arimana izražavaju l nazivi kojima ih izvori obilježavaju. Prva dva sloja nazivaju se homines primi prvorazredni ljudi, a zaštićeni su vergeldom od 300 solida. Ostala dva sloja nose naziv minores homines ili minimae personae sitniji ljudi, neznatne osobe, a vergeld im je 150 solida, dakle upola manji.

Pa ipak, oba ta posljednja sloja još su i dalje slobodni ljudi; oni samo zbog slabog imovnog stanja zapadaju u privremenu zavisnost. Time postaju bliski slobodnim ali ekonomski trajno zavisnim ljudima fulcfree, u kasnijem značenju te riječi.

Ovakvo zbližavanje neposrednih obrađivača zemlje na razini ekonomske zavisnosti karakteristična je pojava za VIII. st. u Italiji. S jedne strane, puštanje robova i aldija na slobodu vrši se učestalo, ali je pri tome oslobađanje rijetko kada potpuno. Ono se zaustavlja na razini koja velikim zemljoposjednicima osigurava radnu snagu u svojstvu zavisnih i o dužnost vezanih obrađivača njihovih čestica zemlje. S druge strane, nekada sasvim slobodni i nezavisni ljudi fulcfree et haamund zapadali su u zavisnost kao obrađivači veleposjedničke parcele, a u taj isti položaj postepeno zapadaju i niži slojevi arimana.

Početkom druge polovice VIII. st. zakonski propisi kralja Aistulfa izričito zabranjuju svima oslobođenicima i zavisnim slobodnjacima da ostavljaju svoje gospodare i patrone, osim ako im je posebnom poveljom dano pravo da odu.

Ovome procesu vezivanja uz radnu dužnost na gospodarevoj zemlji pridruživao se i proces siromašenja potpuno slobodnih i nezavisnih malih zemljoposjednika. Pauperizirani među njima primoravani su da se komenda-cijom podvrgavaju pod zaštitu moćnijih. Pri tome oni predaju svoju zemlju

u vlasništvo bogatijem posjedniku zemlje, uz uvjet da je zadrže kao česticu svoga patrona i da mu za dobiveni patronat vrše različite službe servitium.

Predavanje zemlje na obradbu potpuno slobodnom čovjeku koji nema svoga posjeda vršilo se na temelju pismenoga ugovora libellus scriptus. Formiranje takvih odnosa regulirao je već Liutprandov zakon iz 727. Libel-larius je slobodan čovjek koji od vlasnika zemlje dobiva česticu zemlje na obradbu uz obročno davanje dažbina. On zadržava svoju osobnu slobodu, ali prihvaća zemljišnu i sudsku zavisnost o veleposjedniku. Tako je, na pr., vlasnik zemlje djelomice odgovoran za krivice koje počini njegov libelarij, pa je dužan krivce predvesti sudu ili sam umjesto njih platiti odštetu. Ovakva djelomična odgovornost zemljoposjednika za krivice njegovih obrađivača zemlje bila je zametak sudske i imunitetne vlasti zemljoposjednika nad zavisnim stanovništvom koje živi i radi na njegovim imanjima.

Privredno-društvenim procesima kojima se vrši polarizacija langobard-skog društva na posjednike velikih zemljišnih kompleksa i na razne kategorije slobodnih, poluslobodnih i neslobodnih obrađivača tuđe zemlje ostvarivao se u biti isti razvitak kao i u bizantskoj Italiji, iako svaki sa svojim osebujnostima. Isprva, ta se dva razvojna preinačavanja

starijih odnosa vrše zonski relativno odvojeno. Ali sa širenjem langobardske vlasti na područja koja nisu bila osvojena u prvom naletu, ta se dva povijesna zbivanja i teritorijalno isprepleću, s time da na krajnjem jugu prevladava kasnoantička polazna osnovica, a na skrajnjem sjeveru izrazitija je langobardska. Pri tome j"e trajno jačanje velikog zemljoposjeda imalo presudno značenje i za formiranje vladalačke klase vlasnika osnovnih sredstava za proizvodnju, a i klase koja je živjela od vlastitoga proizvodnog rada na zemlji.

Ali u Italiji su se osim postojanja agrarne proizvodnje očuvali i drugi oblici privrednih djelatnosti. Premda su razaranja za proteklih stoljeća bila velika, ipak na Apeninskom poluotoku nisu prestali postojati i tipično gradski oblici privrede: obrti i trgovina. Niz talijanskih gradova, kao Pavia, Pia-cenza, Verona, Lucca, Piša, Cividale, Treviso i drugi ostali su netaknuti u oluji provala i ratnih razaranja. U njima se i nakon langobardskog osvojenja nastavlja osebujna gradska privredna djelatnost, premda u skučenu opsegu. Mnogi od njih ulaze oko sredine VIII. st. u fazu relativnog napretka. Oni pojačavaju proizvodnju različitih obrtničkih izrađevina i šalju ih u bliži i dalji promet. S druge strane, obalni gradovi u vlasti Bizanta, kao Ravenna, Napulj, Gaeta, Amalfi, održavaju bliže veze s Bizantom i Istokom. Njihova trgovina povezuje ih i s unutrašnjošću, pa oni dolaze u dodir i s trgovinom gradova pod langobardskom vlašću. Na toj osnovi jačala su gradska središta i u langobardskom kraljevstvu i u langobardskim južnim vojvodstvima. U njima izvori spominju zlatare, kotlare, kovače, oružare, suknare, cipelare, sapunare. Čini se da su ti ljudi bili slobodni, djelomice langobardskog, a djelomice italskog podrijetla. Aistulfov zakon iz 755. trgovce čak dijeli na različite kategorije: potentes, seguentes i minores moćne, prosječne i male što svjedoči da su se neki među njima čak i obogaćivali. O živosti trgovine svjedoče i različite monete što su ih kovali različiti italski gradovi na langobardskom teritoriju na bizantskom je važio carski novac. I tu je novac bio zlatan: solid, u iznosu od 3 grama čistoga zlata, i tremis, koji je iznosio 13 solida.

Očuvanje robno-novčanih odnosa, zajedno s pravnim pojmovima privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju djelovali su u Italiji, navikloj

na rad zavisnih obrađivača zemlje, kao faktor ubrzavanja u formiranju klasnog društva, ali ujedno i kao faktor koji je izrazito skratio i ublažio trajanje razdoblja naturalne privrede. Stoga se i agrarna djelatnost ondje ne osamljuje i ne svodi na puko namirivanje osnovnih potreba proizvođača i vlasnika zemlje temeljnim proizvodima nužnima za život, nego razmjerno brzo prikuplja viškove proizvodnje radi njihova plasiranja na tržištu i u razmjeni za dobra obrtničke proizvodnje i uvozne trgovačke robe iz bližih i daljih središta.

Takva novčana, obrtna i razmjenbena djelatnost gradskih središta imala je presudno važan utjecaj na privredne i društvene odnose u srednjovjekovnoj Italiji. Održanje tih ekonomskih obilježja, kojima je uvelike sačuvana baština kasne antike, omogućilo je Italiji da u skorim stoljećima, povezavši svoju privredu s trgovinom na Sredozemnom moru, nadraste, kao jedna od prvih zemalja u Evropi, epohu naturalne privrede i otpočne svoje oslobađanje od okova feudalizma.

3. NAJSTARIJA POVIJEST VENECIJE

Već u vrijeme Alarihovih provala u Italiju, početkom V. st., čini se da je stanovništvo iz sjevernojadranskih priobalnih područja Italije bježalo na pješčane otoke lidi što se protežu ispred ušća sjevernoitalskih rijeka, od Soče i Tagliamenta Taljamenta do Brente i

Poa i ograđuju priobalne rukavce mora lagune odjeljujući ih od pučine. Kad je Atila 452. na svom pohodu u Italiju razorio Akvileju, bjegunci su u većem broju naselili Građo. Ali kad je hunska opasnost minula, nije na lagunama osim u Građo ma-sovnije nastavljeno naseljavanje sve do provale Langobarda 568. Tom prilikom uništeni su ostaci Akvileje, a razoreni su i mnogi drugi gradovi u pokrajini Veneciji, pa je njihovo stanovništvo naselilo Caorle Kaorle, na ušću Livenze, Torcello Torćelo, Malamocco i Chioggiu Kjodu, na tzv. Venet-skoj laguni. Vjerojatno je već i tada bilo doseljenika na otok Rialto, ali ondje još nije bila formirana nikakva gradska općina. Političko središte cijele te obalne i priobalne oblasti, koja je i poslije doseljenja Langobarda ostala u vlasti Bizanta, bio grad Heracliana, na lijevoj obali Piave; trgovačko središte bio je Torcello, na ušću rijeke Sille, a vjersko Građo, kamo se iselio izbjegli akvilejski patrijarh.

Iseljavanje iz gradova Padske nizine na lagune nastavljalo se prilikom svakog osvajačkog uspjeha Langobarda u njihovu nastojanju da smanje bizantske posjede na sjeveru Italije. Ono ispunja gotovo cijelo VII. stoljeće. Potkraj toga razdoblja Langobardi su preoteli sva obalna područja do granica Ravenskog egzarhata, a Bizantu su ostali samo pješčani otočići na lagunama.

Najvažnija naselja na tom području bila su Građo koji je sve do 1451. bio sjedište patrijarha; Caorle, gdje je bila najstarija venecijanska biskupija od 598618; Heracliana, biskupija od 640; Jesolo Đezolo, na sjeveroistočnom rubu mletačke lagune, koji je isprva bio naselje sirotinje, bjegunaca pred zakonom i barbara; Torcello, od iskona važno i uskoro bogato trgovačko središte a od 640. i sjedište biskupa; Malamocco, od 640. biskupija, a u

drugoj polovici VIII. st. bio je sjedište dužda; na južnom rubu venetske lagune, Chioggia je bila središte vađenja soli, no biskupiju je dobila tek 1100. Goli pješčani sprud Rialto bio je utočište najsiromašnijih.

Cijelo ovo otočje s uskim, močvarnim priobalnim pojasom činilo je sve do potkraj VII. st. odvojeno vojno okružje, dukat, podvrgnuto ravenskom eg-zarhu. Najranije vijesti o postojanju posebnoga venecijanskog dukata, podložnoga izravno središnjoj upravi Carstva, potiču između 680. i 700. Tada je sjedište duxa dužda bilo u Herakliani.

S porastom broja i značenja doseljenog stanovništva na venecijanskim su lagunama u naseljima formirani i lokalni vojni odredi za obranu kojima su na čelu stajali tribuni. U skladu sa sistemom upravljanja u italskim oblastima koje su ostale pod vlašću Bizanta, ti su tribuni bili i zapovjednici lokalne milicije i nosioci upravne i sudske vlasti. Kao i drugdje u bizantskim oblastima u Italiji, tribuni su se rekrutirali iz najbogatijih društvenih slojeva, pa su time upravo ti slojevi bili osnova cjelokupne vojne i političke vlasti. Najstariji podaci o tribunima razvrstavaju ih na niže tribune, nosioce vlasti u pojedinim lokalitetima, a postojao je i jedan veliki tribun u Tor-cellu. Čini se da je on bio posredni zapovjednički rang između nižih tribuna i duxa dužda koji je zasijedao u Herakliani. Prvi zasebni dux Venecije zvao se Paulutius, a bio je imenovan 697. U vrijeme njegove vladavine izvršeno je sporazumno razgraničenje prema teritoriju langobardskog kraljevstva. Granica je tekla od zaleđa Herakliane, prema jugu, opkoljavajući lagunu, a ostala je zatim neosporavana više stoljeća.

Paulucijev nasljednik bio je istarski magister militum Marcellus. Prigodom njegova imenovanja 717, bizantska je vlast obnovila nekadašnje političko jedinstvo Venecije s Istrom.
Ali ikonoborski pokret u Bizantu doveo je do opće pobune u Italiji, pa su bizantski poglavari svagdje zbacivani. U Herakliani je duždom postao domaći velikaš Ursus Orso. Strahujući da protubizantski pokret u dukatu ne donese koristi samo Langobardima, Orso je u političkom pogledu zadržao lojalan stav prema Carstvu. Zbog toga su ga venecijanski odličnici zbacili s vlasti i on je bio ubijen. Egzarhat je na to odgovorio sankcijama: ukinuto je autonomno biranje dužda, pa je vlast idućih 5 godina svake godine postavljala novoga magistra militum.
Takav režim dokinut je novim ustankom 742. Bizant je morao dopustiti da novoga dužda biraju tribuni i svećenstvo. U isto vrijeme sjedište du-žđeve vlasti premješteno je iz Herakliane u Malamocco.
Godine 751. Ravenna je konačno pala u vlast Langobarda. Odsad je venecijanski dužd bio jedini predstavnik bizantske vlasti u sjevernoj Italiji.
Slijedeća desetljeća italske povijesti ispunjala je borba Franaka i papinstva s Langobardima. Vojnim pohodima Pipina Maloga formirana je Papinska država, a 774. je vojnom Pipinova sina Karla ukinuto langobardsko kraljevstvo i njegov je teritorij pripojen Franačkom kraljevstvu.
Za vrijeme tih zbivanja u Veneciji se vodila borba između probizantske orijentacije i težnje za samostalnošću s osloncem na papinstvo i Franačku. Dio domaće aristokracije suprotstavljao se lojalnosti Carstvu, pa je dolazilo do nasilnih postavljanja i smjenjivanja duždeva obiju orijentacija.
U drugoj polovici VIII. st. duždem je postao Mauricius, velikaš iz Herakliane. On je uspio ostvariti nasljednost duždeve vlasti, pa su za njim slijedili i njegov sin i njegov unuk.
Zbog suparničkih borbi što su se vodile između gradova Herakliana i Jesolo, mnogo stanovništva preseljavalo se u Malamocco, ali je dio bjegunaca- tražio utočište i na otočkoj skupini Rialto. Zbog porasta stanovništva glavni otok u toj skupini, Olivolo, postao je sjedištem biskupa. To je imalo veliko značenje za daljnji razvitak grada na otočnoj skupini Rialto, uz koji se s vremenom konačno tek u XIII. st. vezalo ime Venecija, kao uže ime gradskog naselja.
Mauriciusova vlast bila je lojalna prema Bizantu. Time je postignuto da je Carstvo ukinulo instituciju dvaju tribuna koje je za posljednjih dvadesetak godina postavljalo kao nadzornu vlast nad vladavinom duždeva. Od neprijateljstva Langobarda, koje je tom orijentacijom bilo izazvano, oslobodilo je Veneciju tek franačko osvojenje sjeverne Italije.
Ali sad je Franačka postala pretendentom da pokori i Veneciju, a i u samoj toj pokrajini formirala se franačka stranka. Ona je 804. izvršila anti-bizantsku revoluciju. Grčki činovnici bili su protjerani, a zavjerenici su zauzeli njihova mjesta. U međuvremenu su Franci osvojili Istru 778 a 803. i Dalmatinsku Hrvatsku, ostavivši joj samoupravu u vazalskom odnosu vjerojatno pod knezom Višeslavom.
Za mir s Bizantom Franci su kao uvjet predlagali priznanje carskog naslova za njihova vladara Karla Velikog i teritorijalnu nagodbu: da Istra i Dalmatinska Hrvatska ostanu pod franačkim vrhovništvom, a Venecija i dalmatinska tema pod Bizantom. Ali carska

diplomacija je to odbila, našto su venecijanski predstavnici otišli na dvor Karla Velikoga i ondje predali Ve-

necijanski dukat franačkoj vlasti 806. U isto vrijeme su i prvaci dalmatinske teme dux Pavao i zadarski biskup Donat Karlu saopćili da i njihovo područje pristupa franačkoj državi.

U povodu tih događaja Bizant se zaratio s Franačkom. Borbe su se vodile s promjenljivom srećom obiju strana, a završile su se mirom u Aachenu 812., kojim je Bizant priznao carski naslov Karla Velikog, vrhovnu vlast Franačke nad Istrom i Dalmatinskom Hrvatskom, a Veneciju i dalmatinske gradove i otoke je zadržao u svojoj vlasti.

Za vrijeme ratovanja, kad je već bilo jasno da će Venecija potpasti pod Bizant, ondje je duždem postao Angellus Parteciacus 811, odan bizantskoj orijentaciji. Ali njegovo sjedište nije više bilo Malamocco, nego Rialto. Novi dužd morao je pristati da mu kao nadzorni organ budu dodijeljena dva bizantska tribuna.

Vezivanje Venecije uz Bizant bilo je presudno za njezinu budućnost. Ono joj je omogućilo da postane posrednik u trgovinskoj razmjeni između istoka i zapada, pa je upravo ta njena uloga temelj njene buduće ekonomske i političke moći.

Ta vezanost uz Bizant imala je svoj karakteristični razvoj. Prva tri dužda iz kuće Parteciaka zadržala su striktno podaništvo Istočnome carstvu. Ali u utjecajnim krugovima jačala je i opet franačka opredijeljenost. Zbog toga je posljednji od triju Parteciaka, Ivan, 836. pobunom zbačen s vlasti. Pa ipak, Venecija nije time pristupila franačkoj državi. S vladavinom novoga dužda Petra Trandenika 836-864 Venecija je sačuvala svoju interesnu orijentaciju prema Istoku, ali je sustavno slabila svoju političku ovisnost o Bizantu. Time počinje era njezina osamostaljivanja i njezina uspona u ulozi nezavisne pomorske i trgovačke velevlasti.

Privredni, društveni i politički odnosi u Venecijanskom dukatu do početka IX. st.

U počecima naseljavanja na sprudovima usred laguna prvi i osnovni zadatak naseljenika bila je borba s nestalnošću tla i naletima mora. Najele-mentarnije privredno bavljenje bilo je ribarstvo i vađenje soli. Sol je bilo moguće razmjenjivati na susjednom kopnu za druge proizvode koje na lagunama nije bilo moguće uzgajati. Na dobivanju i prodaji soli stanovnici venecijanskih lida odgojili su se kao trgovci. U isto vrijeme zemljopisni položaj lida i neophodnost plovidbe u svrhu trgovanja solju primoravala ih je da budu vješti moreplovci.

S porastom nastanjivanja na venecijanskim otocima važnom djelatnošću tamošnjeg stanovništva postalo je reguliranje vode. Trebalo je učvršćivati terene, zaštićivati kopno od valova i plime, nasipavati plićine i produbljavati plovne kanale među nasutim i učvršćenim pojasima zemlje. I, zatim, trebalo je na takvom, često nedovoljno ustaljenom i podvodnom tlu stvoriti tehniku gradnje zgrada i mostova iznad kanala i rukava morske vode.

Na koji način je pri naseljavanju dolazilo do zauzimanja zemljišta na području laguna, izvori ne osvjetljavaju dovoljno. Područje od Grada do Caor-lea čini se da je od davnine bilo vlasništvo patrijaršije u Gradu. Na jugu, od Caorlea do Chioggie, formirali su se karakteristični odnosi u zemljoposjedu kakvi su postojali i u drugim dijelovima bizantske Italije. Slaba podesnost za agrarnu eksploataciju tla kao i oskudnost samog zemljišta nije, dakako, pružala mogućnost da se razvije veliki zemljoposjed, ali imućniji doseljenici

i crkvene institucije stekle su ipak znatna zemljišta, prepuštajući ih na obradu i iskorištavanje zavisnim držaocima parcela. U skladu s režimom jedinstvene vojne i upravne vlasti, u lokalnim razmjerima pojedinih naselja formirala se mjesna zemljoposjednička aristokracija; njeni predstavnici vršili su tribunske funkcije tj. bili su nosioci vojne, upravne i sudske vlasti, onako kako su te funkcije vršili tribuni-zemljoposjednici i drugdje u bizantskoj Italiji. Oružana snaga kojom su zapovijedali tribuni rekrutirala se iz mjesnog stanovništva, i pri tom znatnim dijelom iz redova neposrednih obrađivača zemljišnih parcela imućnih ljudi. Time se, kao i drugdje, povezuju privatnopravni odnosi vlasnika tla i njihovih kolona s javnopravnim ovlastima tih istih zemljoposjednika u njihovu svojstvu vršilaca političkih, vojnih i upravnih funkcija.

Na području između Caorlea i Torcella većina je zemlje bila u vlasništvu crkve i tribuna. Na jugu od Torcella prevladavao je civilni zemljopo-sjed tribunskog staleža.

Isprva nije postojalo nikakvo državno zemljište kojim bi raspolagala duždevska vlast, nego samo privatni posjed pojedinih duždeva. Ali tijekom VIII. st. čini se da je duždevska vlast uspjela raznim sredstvima, dijelom i silom oružja, prisvojiti znatne dijelove zemljišta između Caorlea i Jesola na štetu tribunskih i crkvenih posjeda.

Većina malih zemljoposjednika ili stanovnika bez vlastite zemlje radila je u zakupničkom odnosu na imanjima velikih zemljoposjednika, plaćajući dažbine u naturi obroke i u radu na rezervatima crkve, tribuna ili duždev-ske vlasti. Među obrocima u naturi navode se poljoprivredni proizvodi, povrće, voće, vino, perad, jaja, riba, morske ptice, drvo, a od radnih dužnosti obrada zemlje, ali i podvoz, brodska posada i ukrcavanje. Svi ti podaci govore ujedno o raznim vrstama proizvodnje i o privrednim djelatnostima. O uzgoju žitarica nema u dokumentima ni spomena. Proizvodilo se prije svega povrće i voće, u prvom redu grožđe i masline. Na području venecijanskih otoka i u priobalnom pojasu bilo je mnogo mlinova, ali to svjedoči samo o potrošnji žitarica koje su dobivane uvozom.

Uzgoj stoke na mnogim pašnjacima bio je razvijen već od najstarijih vremena. Uzgajala su se goveda, konji, svinje, ovce. Uz to su se Venecijanci mnogo bavili lovom a napose ribolovom. Ali važnija od svih drugih privrednih djelatnosti u rano doba venecijanske povijesti bilo je vađenje i prodavanje soli. Solana je u venecijanskom dukatu bilo posvuda, ali najveće središte proizvodnje bila je Chioggia. Tu su se u kasnijem razvoju trgovine solju razvila stalna četvrtgodišnja sajmovanja. Venecijanci su veoma rano trgovini na lokalnom tržištu pridružili i izvoznu trgovinu solju, svježom i usoljenom ribom te močvarnom divljači, isprva u susjedne oblasti sjeverne Italije.

Osnovne prirodne mogućnosti primoravale su Venecijance da upravo trgovinu učine presudno važnom granom svoje privrede. Trebalo je na kopnu kupovati sve što im je nedostajalo, u prvom redu žitarice, a i mnoge druge potrošne predmete, čak i vodu za piće. Jedna od neophodnih potreba venecijanske opskrbe bilo je nabavljanje drva. Na svom vlastitom području Venecija je imala šuma, ali to nije bilo dovoljno, pa je u svim sporazumima Venecijanaca s langobardskim i franačkim vlastima istaknuto mjesto imalo traženje prava da venecijanski podanici sijeku i dobavljaju drvo iz šuma u području langobardske i zatim franačke Italije.

Jedan od preduvjeta za razvijenu trgovinsku razmjenu bilo je ovladavanje plovidbom po moru i rijekama koje se ulijevaju u oblast laguna. Isprva

je venecijanska plovidba morem bila ograničena na unutrašnji bazen sjevernog Jadrana. Već rano plovilo se i jedrenjacima i lađama na vesla, jer je na plitkome venecijanskom moru bilo opasno prepustiti brodove isključivo vjetru. Od kraja VII. st. pomorska trgovina naglo širi svoj domet. Poslije pada Ravenskog egzarhata Venecijanski je dukat ostao jedino bizantsko političko i ekonomsko uporište u sjevernoj Italiji. Pri tome se Venecija tom vezom okoristila daleko više nego Bizant. U drugoj polovici VIII. st. Venecijanci već održavaju trgovinske odnose s Apulijom, Sicilijom, Grčkom, Malom Azijom i Egiptom. Ipak, tada još, taj se daleki trgovački promet vrši pretežno na bizantskim lađama koje uvezenu robu većinom iskrcavaju u Torcellu, a usto glavnina bizantske dopreme proizvoda s Istoka nije još usmjerena prema Veneciji, nego prema Bariju i Amalfiju, odakle odlazi u južnofrancuske luke. Lagune tek postepeno postaju tržnica na koju trgovci s Istoka dovoze svoju robu, a trgovci sa Zapada dolaze da je kupuju. Na toj tržnici pojavljuju se sve češće svila i lanene tkanine, vino, šećer i mirodije, lijekovi, nakit i druga luksuzna roba, a Venecijanci je preprodaju u unutrašnjosti talijanskog poluotoka. Posredstvom Venecije trgovci sa Zapada prodaju Bizantincima željezo i druge metale, drvo i lan. Ali jedan od najvažnijih objekata venecijanske trgovine bilo je već i u ranom razdoblju njezina privrednog uspona roblje iz germanskih i slavenskih zemalja. Venecijanski su trgovci dobavljali robove i u gradove Italije i Francuske, ali su ih više od svega na italskim i vanitalskim tržištima prodavali Saracenima iz Sjeverne Afrike, Egipta i Sirije. U prvoj polovici IX. st. tovari venecijanske robe redovito dolaze u Aleksandriju, sada već na vlastitim velikim lađama, a oko 800. Venecija ima i snažnu ratnu flotu kojom štiti svoje trgovačke lađe i osigurava plovidbene putove.

Sve do početka IX. st. glavna tržnica Venecijanskog dukata ostaje Tor-cello, zbog svoga povoljnoga, zaštićenog položaja u dubini laguna.

Venecijanska je trgovina isprva bila razmjenbena trgovina. Ali u VIII. st., a još više u IX. st. snažno se probija trgovanje spomoću novca, naročito pod utjecajem trgovanja s Bizantom i s istočnim zemljama uopće. Pri tome vlastita venecijanska obrtna proizvodnja nije sve do IX. st. bila naročito razvijena. Opsežnije građevne pothvate vršili su većinom grčki majstori. Brodogradnja je sve do kraja VIII. st. bila ograničena na proizvodnju manjih lađa. Tek od sredine IX. st. u venecijanskim je brodogradilištima bila ostvarena mogućnost gradnje većih plovnih objekata po uzoru na bizantske lađe. Sve do IX. st. domaći obrtnici proizvode samo za namirenje lokalnih potreba potrošača. Osim soli, usoljene ribe i nahvatanih robova venecijanska je trgovina bila isključivo prekupačka i tranzitna.

Prvobitna izgradnja naselja na otočkoj skupini Rialto bila je veoma skromna. Kuće su bile od drva i visoke zbog oskudnosti prostora. Od drva su bile i crkve i javne zgrade. Tek u VIII. st. pojavljuju se pojedina kamena zdanja. Građu za takve objekte davale su isprva ruševine na obližnjoj obali. Bogate aristokratske obitelji počele su se naseljavati na Rialto tek uoči aachenskog mira, i to najprije na otočić Olivolo, gdje je bilo sjedište biskupa od 77475 a zatim i na druge sprudove iz te skupine. Za vrijeme dužda Justinijana 827-829 Venecijanci su u Aleksandriji ukrali tijelo Sv. Marka i donijeli ga u Veneciju. Uskoro je zatim započela gradnja bazilike Sv. Marka, a završena je u vrijeme Ivana Partecijaka 829-836. Taj je svetac proglašen zaštitnikom Venecije. No grad koji će ubuduće uz svoje vlastito ime biti na-

zivan i Republikom Sv. Marka, bio je sredinom IX. st. još slabo urbanizirano naselje, prožeto vinogradima, povrtnjacima, solanama, šikarama, lovištima, šumama i močvarama. Doba njegove blistave ekonomske i arhitektonske budućnosti još je bilo udaljeno nekoliko stoljeća.

4. VLADAVINA PIPINA MALOGA

Otkako je u Italiji 751. pao Ravenski egzarhat papinstvo se trudilo da od Langobarda ishodi da to područje bude pripojeno oblastima kojima je u ime Bizanta faktično upravljao papa. Odbijanje toga zahtjeva, teški poreski nameti što ih je langobardski kralj zahtijevao od stanovništva Rimskog dukata i opasnost od langobardske vojne akcije razlog su što je papa Stjepan II. krajem 753. otišao na dvor Pipina Maloga da zatraži pomoć. Na pregovorima koji su povedeni početkom 754. Pipin se zakleo da će mu "vratiti" Egzarhat premda je ovaj prije langobardskog osvojenja pripadao Bizantu, a ne papinstvu i potvrditi teritorij "Rimske republike" koji je također pravno bio sastavni dio bizantskoga područja.

Ostvarenje tih obećanja moglo se postići samo ratom. U dva vojna pohoda 755. i 756 Pipin je porazio Langobarde i primorao njihova kralja Ais-tulfa da u dva navrata, prvim i drugim ugovorom u Paviji, preda papi teritorij Egzarhata i prizna vrhovnu vlast Franačke. Pošto je Aistulf prvi ugovor prekršio, Pipin je nakon sklapanja drugoga ugovora posebnom svojom poveljom 756 potvrdio papin posjed teritorija Ravenskog egzarhata i njegovu vlast nad Rimskim dukatom.

Politički položaj tako stvorene papinske države bio je pravno kontradiktoran. Ona je bila rezultat Pipinovih vojnih uspjeha, ali je njezino ustupanje papi bio protuzakonit čin, uperen protiv Bizanta, s kojim Franačka nije bila zaraćena. Iako papa nije ni jednim aktom poništio suverenitet Bizanta, praktički je stečenim teritorijem vladao pod franačkim protektoratom.

Takvu protuzakonitu situaciju Carstvo je pokušalo riješiti zahtjevom Pi-pinu 756 da oslobođena područja vrati Bizantu. Ali Pipin je to odlučno odbio potvrdivši time da sebe smatra kompetentnim da odlučuje o odnosima u Italiji.

Pipin je, osim u Italiji, postigao vojne i političke uspjehe i u drugim područjima. Godine 752. njegova je vojska iskoristila unutrašnje teškoće u maurskoj Španjolskoj pa je osvojila Septimaniju pad posljednjeg arapskog uporišta, Narbonne 759. Između 760. i 768. trajalo je upokoravanje Akvita-nije. Najzad je 768. to vojvodstvo ukinuto, njegov je teritorij pripojen neposrednoj vlasti kralja, koji ga je podijelio na grofovije i onamo postavio grofove, kao što je to bilo i u drugim krajevima franačke države.

Između 753. i 758. Pipin je ratovao protiv Sasa, ali je uspio ishoditi samo priznavanje nominalne zavisnosti uz obavezu da mu Sasi plaćaju nevelik godišnji danak.

U Bavarskoj je tamošnji vojvoda Tasilo III. vjerno ispunjavao svoje vazalske dužnosti. Ali kad su tereti uslijed neprekidnih ratovanja postali preteški, u Bavarskoj je izbila buna 763. Rezultat je bila obnova bavarske samostalnosti.

Mnogobrojna Pipinova ratovanja primoravala su ga da svoje vazale održava u vjernosti mnogim darivanjima zemlje. Zbog toga nije mogao vratiti crkvi ona imanja koja joj je njegov otac, Karlo Martelo, bio primoran oduzeti. Štoviše, crkvena je imanja ekspropriirao i on. Ali da crkvi dade odštetu, 765. je nametnuo obavezu svim stanovnicima i posjednicima da plaćaju crkvi desetinu od svih svojih prihoda u naravi.

Sa svoje posljednje vojne u Akvitaniju Pipin se vratio bolestan. Pred smrt državno je područje prema franačkom običaju podijelio među svoja dva sina. Starijemu, Karlu, dao je Austraziju i Neustriju, a mlađemu, Karlo-manu, Burgundiju, Provansu i Septimaniju. Akvitaniju je popola razdijelio među obojicu.

5. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U KRALJEVSTVU MEROVINGA

Teritorij franačke države obuhvaćao je u pogledu povijesti privredno-društvenih odnosa dva različita područja: jedno, koje je nekoć bilo u sastavu Zapadnorimskog carstva između Rajne, zapadnih Alpa i Pireneja, i područje na istoku od Rajne koje nikad nije trajno bilo sastavni dio rimske države. U prvoj zoni osnovu stanovništva činili su romanizirani keltski prastanovnici ili romanizirani kasniji doseljenici; u te je oblasti germanko stanovništvo masovno doprlo tek seobom naroda. U opreci s time, zemlje istočno od Rajne bile su naseljene isključivo germanskim stanovništvom; utjecaj rimskih ekonomskih i društvenih institucija prodirao je doduše od posljednjih stoljeća Carstva i onamo, ali je slabio sve više u smjeru prema unutrašnjosti germanskih zemalja.

Zbog toga se formiranje ranosrednjovjekovnih feudalnih privrednih i društvenih odnosa na tlu franačkoga kraljevstva vršilo na dva principijelno različita načina:

a Zapadno od Rajne i Alpa sjedinjavanjem sintezom dvaju raspadaj-nih procesa. To su: proces napuštanja robovlasničkih društvenih odnosa i proces napuštanja i mijenjanja germanskih rodovskih odnosa.

b Istočno od Rajne proces feudalizacije se vršio napuštanjem i mijenjanjem germanskih rodovskih odnosa, bez izravnog utjecaja procesa razgradnje i napuštanja klasičnih antičkih robovlasničkih odnosa.

Proces sjedinjavanja dviju komponenata u mijenjanju privrednih i društvenih odnosa u prvoj zoni vršio se tako da je baština kasnoantičkih privat-novlasničkih oblika eksploatacije zavisne radne snage serva i kolona ubrzavala prihvaćanje sistema proizvodnje na temelju zavisnosti neposrednih proizvođača od posjednika zemlje. Suprotno tome, dotok slobodnoga germanskog seljaštva na rimsko tlo usporavao je generalizaciju toga sistema i nametao razmjerno dugotrajnu preobrazbu slobodnih germanskih seljaka u zavisne obrađivače, slične po uvjetima proizvodnog rada kolonima i servima.

Pa ipak, upravo zbog postojanja navedenoga ubrzavajućeg faktora, feudalizacija društva u bivšoj Galiji tekla je u cijelosti brže i radikalnije nego na području istočno od Rajne. Ondje je ona zaostajala jer prvobitno nije po-

stojao ni privatnovlasnički veliki zemljoposjed s općerasprostranjenom neslobodnom radnom snagom ni mogućnost da se brzim preinačivanjem privrednog i društvenog statusa germanskih seljaka za kratko vrijeme dokine osobna sloboda i privredna nezavisnost glavnine neposrednih proizvođača na zemlji. Ali, u zajedničkoj franačkoj državi, dostignuća feudalizacije na Zapadu nisu mogla ostati bez naknadnog utjecaja i na prilike istočno od Rajne. Ta okolnost prenosi modele ranofeudalnog poretka i na istok, pa i on, s određenim zakašnjenjem i specifičnostima, slijedi opći smjer zbivanja koje oblikuje privrednu i društvenu strukturu srednjovjekovne Evrope.

A Razvoj zapadno Slobodna franačka sela, onako kako ih ocrtavaju naj-
od Rajne mlađa poglavlja Salijskog zakona, poznavala su samo
alodijalno ali još neotuđivo posjedovanje obradive zemlje, dok se pravo posjedovanja drugih zemljišta očuvalo kao zajednički posjed seoskoga kolektiva.

Ali takva su sela postojala na tlu države u kojoj je starije i brojnije ga-lorimsko stanovništvo naročito na jugu od Loire, slijedeći evoluciju određenu ekonomskom nužnošću, već izgradilo agrarni sistem u kom zemljoposjednik za sebe zadržava samo manji dio svoga imanja, a preostatak je razdijelio na čestice i dao ih kolonima i servima na samostalnu obradbu, uz uvjet da mu daju obroke od uroda i dio svoje radne snage pri obradbi njegova rezervata. No povrh toga, i franačka je nekadašnja rodovsko-plemenska aristokracija, kao i sama kraljevska vlast, preuzela imanja, u procesu proizvodnje organizirana na jednaki način, pretvorivši se time u zemljoposjedničku aristokraciju koja živi od rada neslobodnih ili zavisnih obrađivača njihove zemlje serva i kolona.

I jedan i drugi od tih, po etničkom podrijetlu različitih, ali sada po klasnoj zainteresiranosti izjednačenih krugova velikih zemljoposjednika težio je za proširenjem svojih posjeda i povećanjem broja zavisne radne snage. Oni su to mogli ostvariti samo na račun dotad slobodnih i ekonomski nezavisnih franačkih seljaka. Ali njihovo uključivanje u proces rasta velikih zemljopo-sjeda i proces proširenja kruga zavisnih obrađivača zemlje moralo je tek postati moguće u rezultatu postupnog razaranja ekonomske baze njihove seoske privredne i društvene samostalnosti.

Alodi jalno posjedovanje zemlje seoskih porodica i napredak poljoprivredne tehnike doveli su u 2. polovici VI. stoljeća do potpune brojčane prevlasti malih seoskih porodica u franačkim selima. Ona se strukturiraju kao tzv. susjedske općine ili marke, u kojima male porodice teže za tim da slobodno raspolažu svojim nekretninama. Prijelomnu točku u tom razvitku čini edikt kralja Hilperika I. 561-584, koji je priznao pravo nasljedstva zemlje i kćerima. Time je faktično bilo ozakonjeno otuđivanje zemlje, jer je ženski nasljednik mogao udajom prenositi zemljoposjed u drugu porodicu. Uskoro se pravo raspolaganja zemljišnim česticama generaliziralo i pretvorilo u slobodu poklanjanja, zalaganja i prodavanja zemlje po slobodnoj volji njezina posjednika. Time je alod poprimio svojstvo potpunog vlasništva.

Privatno posjedovanje obradive zemlje nužno je vodilo stvaranju imovnih razlika među franačkim seljacima. Krajem VI. st. one su bile toliko izražene da se u markama mogu već jasno razlikovati tri kategorije slobodnih seljaka: srednji sloj posjedovao je jednu standardnu česticu obradive zemlje

hufu; obrađivao ju je vlastitom radnom snagom ili u najpovoljnijem slučaju s 2 ili 3 kućna roba; za sve te radove imao je dovoljno stoke i radnog alata.

Viši sloj sastojao se od imućnih ili čak bogatih članova marke; oni imaju osim svoje osnovne čestice hufe i dodatne udjele zemlje, pa čak i dvije ili više hufa.

Niži sloj nema ni dovoljno zemlje, jer je u procesu imovinske diferencijacije izgubio različite dijelove svoje čestice, a nema ni dovoljno stoke ni dovoljno radnog alata.

Taj niži sloj neprekidno i dalje ekonomski propada, zadužuje se, prodajom ili zalaganjem gubi daljnje dijelove ili svu svoju zemlju, pa se dalje može održati na životu samo ako se pretvori u zavisnu radnu snagu na zemlji svojih imućnijih suseljana ili na obližnjoj zemlji veleposjednika. Tim putem slobodni, ali osiromašeni članovi seoskih općina izgubivši svoj alod gube i svoju ekonomsku samostalnost. Taj će gubitak na kraju njihove socijalno-ekonomske evolucije dovesti i do gubitka njihove osobne slobode. Takav rezultat završna je etapa njihove socijalne degradacije.

Naprotiv, viši sloj članova seoske općine u pravilu sve više poboljšava svoj ekonomski položaj. Stekavši dodatne zemljišne čestice, oni isprva i dalje ostaju neposredni

obrađivači zemlje. Oni su samo obogaćeni seljaci, koji na svoju novostečenu zemlju doduše naseljavaju svoje kućne robove ili osiromašene suseljane i za to od njih zahtijevaju dio uroda, ali isprva još nemaju toliko viška zemlje da bi u cijelosti mogli živjeti od tuđega rada. Tek njihovim daljnjim bogaćenjem, od trenutka kad njihov neposredni rad postane nepotreban, a rad o njima zavisne radne snage osiromašenih suseljana ili na česticu naseljenih robova dovoljno velik da im osigura život bez vlastitoga neposrednog proizvodnog rada, ti se obogaćeni seljaci pretvaraju u male vlasteline. Takav rezultat završna je etapa njihova socijalnog uzdizanja.

Ova unutrašnja ekonomska i socijalna diferencijacija u općinama slobodnih seljaka komplicira se i povezuje s veoma značajnim i za budući razvitak društvenih odnosa odlučnim utjecajem izvana.

Taj utjecaj izvana posljedica je pojave i daljnjeg rasta velikog zemljo-posjeda. U franačkom kraljevstvu Merovinga, kao i u drugim državama koje su nastale na području nekadašnjega Rimskog carstva, s formiranjem kraljevske vlasti stvara se i povećava svjetovni i crkveni veliki zemljoposjed, koji izvana prodire u privredni i socijalni organizam susjedske općine ili marke. S tim u vezi, osiromašeni slobodni članovi općine gube svoje alode ne samo u korist imućnijih članova iste općine, nego i u korist veleposjednika koji na taj način, takvim zadobivenim alodijalnim česticama zemlje, ulaze u sastav marke. U daljnjem procesu stjecanja sve novih i novih čestica putem kupovine, dobrovoljnih ili prinudnih darivanja, prekarija, pa i golog nasilja oni postaju sve znatniji posjednici zemlje koja organizaciono čini dio teritorija jedne ili nekoliko različitih marki u susjedstvu velikaškoga osnovnog veleposjeda. Tim putem, oslanjajući se na ekonomsku snagu svoga zemljoposjeda, oni postupno pod svoju vlast podvrgavaju sve veći, pa najzad i cio teritorij marke. U konačnoj etapi toga razvitka nekadašnji slobodni članovi susjedske općine ili marke pretvaraju se u zavisne obrađivače zemlje koja je nekoć bila njihova, ali je prešla u ruke veleposjednika, ili pak u obrađivače vlastelinove zemlje koju im je on dodijelio u obliku čestice, kao prekarij, uz uvjet da mu od svoga rada daju zemljišnu rentu u naturi i

radnim obavezama. U krajnjem ishodu ovo zapadanje nekad slobodnih članova općine u zavisnost od zemljoposjednika završit će se njihovim pretvaranjem u kmetove.

Prodor veleposjeda u okvire susjedske općine ili marke ili, drugim riječima, gutanje dijelova i cijelih teritorija seoskih općina od strane velikog zemljoposjeda koji nadire vršio se usporedo sa stvaranjem karakterističnog uvjetnog tipa posjedovanja velikih zemljišnih imanja i s formiranjem klase feudalaca koja svojim posjedničkim pravima postepeno pridružuje i elemente ;. ovlasti oslabljene središnje državne vlasti .

Cijeli ovaj prikazani razvoj može se, u odnosu na pitanje o prijelazu s rodovskih društvenih odnosa na feudalnu društvenu strukturu podijeliti na tri razdoblja:

1 Ono razdoblje u kome se rodbinska seoska zajednica pretvara u susjedsku općinu ili marku i u kome alod postoji samo kao slobodni, nasljedni posjed još neotuđivih zemljišnih čestica predstavlja rano prijelazno razdoblje. Germansko društvo u to vrijeme napušta stare rodovske odnose, ali alod još nije postao potpuno vlasništvo, otuđivi zemljoposjed, nego se obavezno predaje iz koljena u koljeno, po direktnoj, silaznoj muškoj lozi. Velike, odnosno male porodice baštinice velikih, još su ekonomski nezavisne, a veliki zemljoposjed još nije počeo podjarmijivati dotad slobodne, male zemljoposjednike; on obradbeno počiva na radu kolona i serva i tek se priprema na

buduću izgradnju feudalnih oblika ekonomike i unifikacije svih neposrednih obrađivača na jedinstvenom modelu kmetskog prisilnoga rada. Zbog takvih značajki to je razdoblje opravdano nazivati pretfeudalnim. Ono se kao prijelazno razdoblje vremenski uklapa između robovlasničkog i rodovskog društva s jedne strane i feudalnog tipa proizvodnih i društvenih odnosa s druge strane.

2 Razdoblje u kome se vrši unutrašnje ekonomsko i socijalno raslojavanje u susjedskoj općini ili marki i počinje formiranje ovisnosti dotad slobodnih seljaka o veleposjedima, pa time počinje i sjedinjavanje sistema eksploatacije kolona i serva na veleposjedima s podjarmljivanjem osiromašenih slobodnih franačkih seljaka, nazivamo ranim feudalnim doba.

3 Od trenutka kada otuđivanje alodijalnog seljačkog zemljoposjeda postaje masovno, pa kad, u vezi s tim, zemlja nekad nezavisnih i slobodnih seoskih proizvođača uvelike prelazi u ruke feudalaca, kad se dotad slobodni mali zemljoposjed masovno uključuje u velika vlastelinstva svjetovnih i crkvenih velikaša franačke kao i galorimske zemljoposjedničke i službeničke aristokracije podjednako i kad se na taj način stvaraju dvije antagonističke klase: jedna, koju čine koloni, servi i zavisni, a nekoć slobodni franački seljaci, i druga, koju čine veliki zemljoposjednici, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo - započinje doba izrazitoga feudalnog društvenog ustrojstva.

Kao što iz ovoga slijedi, odlučujući faktor u pretvaranju franačkoga pret-feudalnog društva u feudalno bilo je formiranje takvoga velikog zemljišnog posjeda koji je osim baštinjene zavisne radne snage kolona i serva u odnos ekonomske i socijalne podložnosti podvrgao i nekoć slobodno i nezavisno franačko seljaštvo sjedinivši time u jednu i jedinstvenu evoluciju Galorim-Ijane i Franke, ali razvrstane na dva suprotna pola društvenog poretka: s jedne strane okupljene na razini zavisnih neposrednih proizvođača, a s druge strane u redovima posjednika i gospodara osnovnog sredstva za proizvodnju zemlje i time korisnika tuđega rada.

B Razvoj u zemljama istočno od Rajne

Na tlu Germanije, istočno od Rajne, nije postojao kasnoantički veliki zemljoposjed, svojstven rimskoj državi, na kom su vlasnici počeli rješavati krizu proizvodnje na taj način što su pretežiti dio svojih imanja prepuštali kolo-nima i servima na samostalnu obradbu, uz uvjet da vlasnicima zemlje daju plodove svoga rada u naravi i da određeno vrijeme u godini ili tjednu sudjeluju u obradbi zemljoposjednikova rezervata. Zbog toga se u tim oblastima franačke države proces rađanja ranofeudalne i feudalne organizacije privrede i društva u biti vršio ne sintezom dvaju raspadajnih procesa tj. povezivanjem procesa napuštanja robovlasničkog društva s procesom napuštanja rodovskih društvenih odnosa, nego polazeći isključivo od starijih, rodovskih društvenih odnosa, njihovim postupnim napuštanjem i samostalnim preoblikovanjem ususret novome, drukčijem poretku.

Ali uza sve to, u uvjetima postojanja zajedničke države, model kasnoantičke organizacije velikih zemljoposjeda koji je na tlu Carstva bio polazištem za razvrstavanje radnih i posjedničkih faktora pri formiranju novih proizvodnih odnosa prodirao je naknadno i na istok od Rajne zajedno s funkcionarima političko-upravnog aparata i s organizacijom crkve. Kad je spontani proces razgradnje rodovskih društvenih odnosa kod prekorajnskih Germana dosegao određeni stadij, veliki zemljoposjed zahvaća i ondje u njegovu

evoluciju i koristi se njime podvrgavajući slobodno selo na podjednak način kako se to zbivalo i u zemljama zapadno od Rajne.
Napuštanje rodovskih društvenih odnosa kod prekorajnskih Germana prolazilo je u biti sve one faze kao i kod Salijskih Franaka, tek uz izvjesno vremensko zaostajanje koje je manje u predjelima bliže toku srednje Rajne, a veće u udaljenijim oblastima, u Thiiringiji, Bavarskoj, Frigiji, a napose u Saskoj koja se najduže opirala franačkoj dominaciji.
Zakonski zbornici običajnog prava što su u prekorajnskim zemljama nastajali u vremenskom razmaku od kraja VI. do sredine VIII. st. Ripuarski zakon, Alamanski zakon, Bavarski zakon, pa zatim povelje o poklanjanju ili ustupanju zemljišnih čestica naročito u korist samostana i crkvi pokazuju bit procesa kojim prekorajnski narodi napuštaju svoje davno rodovsko uređenje.
Polazna točka toga napuštanja rodovskog poretka bilo je i ovdje pretvaranje seoske rodovske zajednice u susjedsku općinu ili marku. Tijekom VII. st. u prekorajnskim se zemljama vrši veoma intenzivan proces imovinske diferencijacije po selima i, s tim u vezi, pretvaranja alodijalne zemlje u otuđiv posjed. Prema podacima Bavarskog zakona koji je nastao u poč. VIII. st., u toj se zemlji vodila veoma živa trgovina oraničkim česticama, neobrađenom oraćom zemljom, pa čak i livadama i pravom na iskorištavanje šuma. To znači da se kod Bavaraca alodijalno posjedovanje razvilo znatno dalje od stadija na kom je bilo kod Salijskih Franaka potkraj V. st. Ono je u VII. st. u cijelosti poprimilo karakter otuđivog posjeda kojim njegov vlasnik smije neograničeno raspolagati.
Ali samo pravo na otuđivanje još uvijek nije djelovalo kao podstrek ili kao obaveza za otuđivanje. Svi oni alodisti koji nisu bili zainteresirani ili bilo kakvim razlozima primorani da otuđuju svoju zemlju zadržavali su je i dalje, obrađivali su je vlastitom radnom snagom i predavali je u nasljedstvo po silaznoj lozi iz pokoljenja u pokoljenje. U isto vrijeme, drugi članovi općina ulazili su u proces otuđivanja, mrvili svoje alode, predavali ih djelomice ili u

cijelosti u ruke drugih vlasnika većinom imućnijih članova iste općine, ali i u ruke drugih zemljoposjednika, naročito crkve.
Uzrok takvom otuđivanju zemlje bili su različiti faktori u svakodnevnom životu pojedinih članova susjedskih općina: prilikom nasljeđivanja porodične su se čestice mrvile i postupno postajale nedovoljno velike za uzdržavanje obiteljske zajednice; često je dolazilo do zaduživanja koja su bila rezultat takve nedovoljnosti zemljoposjeda, a ponekad i posljedica teških i nenaplativih sudskih globa i kazni; pojedina domaćinstva ekonomski su propadala zbog bolesti, ratnih pustošenja i dužnosti da se sudjeluje u prečestom ratovanju, zbog davanja zemlje u zalog ili kao zadužbinsko darivanje dijelova svoje čestice u korist crkve.
Sva ona domaćinstva koja su takvim zbivanjima postala gospodarski neodrživa, morala su tražiti drukčije rješenje umjesto nekadašnje ravnopravne samostalnosti kakva je karakterizirala sve članove prvobitne susjedske općine ili marke. Pojedini nekoć samostalni seljaci pretvaraju se u pre-kariste, ovisne o svojim bogatijim suseljanima ili o susjednom crkvenom zemljoposjedniku ili o svjetovnom dostojanstveniku koji je svoje imanje dobio od kralja ili vojvode. Ako su pak poneki članovi općine postupno i u nepovrat izgubili svoj zemljoposjed, nije bilo nikakva drugog izlaza nego da u cijelosti prime na obradbu tuđu zemlju, uz znatno teže uvjete nego što su to bili uvjeti prekarista;

otad oni postaju držaocima neslobodnih čestica tuđe zemlje opterećene ponekad i veoma teškim dažbinama u naravi i radu.
Ovakvim putem oblikuje se tijekom VII. a naročito VIII. st. znatno šarenilo u imovnom i socijalnom položaju sela u Germaniji, pa se mogu konstatirati različite kategorije seljaka, koje ilustriraju različito daleko doprli proces njihova pretvaranja u gospodarski zavisne obrađivače tuđe zemlje:
1 Čak do X. i XI. st. u Njemačkoj su se očuvali neokrnjeni alodijalni zemljoposjedi potpuno slobodnih i nezavisnih seljaka, članova potpuno slobodne ili djelomice zavisne marke tj. susjedske općine koja je samo nekim svojim dijelom potpala u zavisnost od velikog zemljoposjeda.
2 Slobodni alodisti koji su dio svoga zemljoposjeda već morali prepustiti drugome vlasniku, ali su preostatak još uvijek zadržali kao samostalan alod.
3 Bivši slobodni alodisti koji su cijeli svoj zemljoposjed morali predati drugome vlasniku primivši ga kao prekarijalno držanje; pri tom su sačuvali osobnu slobodu, uz uvjet da za česticu koju obrađuju plaćaju obročnu dažbinu u naravi i daju neveliki kuluk.
4 Bivši alodisti koji su svoje zemljište djelomice ili u cijelosti pretvorili u neslobodne servilne čestice a time su i sami djelomice ili potpuno izgubili svoju osobnu slobodu, u smislu svoje trajne i nasljedne vezanosti za neslobodnu česticu.
5 Bivši slobodni članovi općine koji su raznim putevima na pr. komen-dacijom u osobnu zavisnost od moćnijega od sebe izgubili osobnu nezavisnost, ali su privremeno sačuvali bar dio svoga slobodnoga, alodijalnog zemljoposjeda, koji ugovorno treba da u određenom roku bude predan patronu.
6 Bivši slobodni članovi općine koji su zbog potpune ekonomske propasti, zbog preteške zaduženosti ili na ime kazne za izvršeni zločin, izgubili osobnu slobodu i imanje i pretvorili se u robove serve, koji rade ili na nečijem imanju ili na dodijeljenoj, veoma maloj čestici tuđe zemlje.

Na drugoj strani ove silazne ljestvice, prikupljanje zemlje u rukama imućnih seljaka nekoć ravnopravnih članova marke pretvaralo ih je u male i srednje vlasteline.
Iz dokumenata VIII. st. može se utvrditi da je u Njemačkoj toga vremena postojao sloj imućnih malih i srednjih zemljoposjednika koji su pro-izašli iz redova nekadašnjih prosječnih članova seoske općine. I taj se sloj može razvrstati u nekoliko skupina:
1 Najbliži prosječnim članovima seoskih općina bili su oni mali zemljoposjednici koji su stekli nepunu dodatnu česticu povrh svoga osnovnog udjela hufe. Taj višak imanja obrađuju oni sami uz pomoć svojih kućnih slugu,
2 Imovno izdignutiju skupinu čine oni mali zemljoposjednici koji su posjedovali dvije ili čak nekoliko osnovnih zemljišnih čestica hufa. One su mogle biti u istome ili u susjednim selima. Vlasnik takvoga imanja obrađuje svoju vlastitu česticu svojim osobnim radom, a ostale uz pomoć rada serva koji žive na vlasnikovim dodatnim česticama i vlasniku daju samo neveliku produktnu rentu. Sve dok je cjelina tako dobivene rente razmjerno nevelika i znači samo dopunu ostvarenih uroda dobivenih vlastitim radom na temeljnoj čestici posjednikove zemlje, on je još uvijek samo obogaćeni seljak.
3 Mali zemljoposjednici daljnje više skupine imaju podjednako velik ili nešto veći zemljoposjed, ali su, za razliku od prethodne skupine, obavezali zavisne obrađivače svojih dodatnih čestica da im osim obročne rente daju i radnu rentu kuluk na vlasnikovoj osnovnoj parceli. Iskorištavanje kulučar-skog rada nevelikog broja zavisnih držalaca

serva na vlasnikovoj osnovnoj čestici pretvara tu česticu u gospodarev rezervat i središte gospodarske cjeline što je čine taj rezervat i onih nekoliko zavisnih čestica mansusa na kojima žive zavisni držaoci vlasnikove zemlje. Struktura cijelog toga zen Ijoposjeda približava se tipu malog vlastelinstva, ali ga od njega odvaja činjenica da je vlasnik zemlje još uvijek angažiran vlastitim radom na obradbi svoje osnovne čestice.

4 Usporedo s daljnjim premda još uvijek nevelikim porastom broja dodatnih čestica malog zemljoposjednika, na njima ne rade više samo servi neslobodni i poluslobodni ljudi koji su uslijed nedavnih ili davnijih ratnih zarobljavanja, zbog kazni za zločine ili zbog dugova izgubili svoju osobnu slobodu, nego i seljaci koji su u procesu siromašenja zapali u ekonomsku zavisnost od takvoga malog vlastelina. Time se u strukturu zemljoposjeda uključuje osim eksploatacije neslobodne i poluslobodne radne snage i eksploatacija slobodnih, ali osiromašenih i potpuno neimućnih ljudi. Sve to daje takvom zemljoposjedu u potpunosti svojstva malog vlastelinstva. Ali premda je na takvom zemljoposjedu već ostvarena organizaciona struktura malog vlastelinstva, ipak sveukupni prihod što ga donose obročne dažbine nije dovoljno velik da sam za sebe uzdržava vlasnika zemlje i njegovu obitelj, niti je sveukupni kulučarski rad zavisnih držalaca dovoljno obiman da isključi upotrebu i vlasnikova osobnoga radnog angažiranja u neposrednom procesu obradbe njegove osnovne čestice. Zbog toga je i takvo malo vlastelinstvo još uvijek zemljoposjed znatno obogaćenog seljaka, a ne imanje posjednika koji se izdvojio iz procesa rada i postao pripadnikom klase koja se bavi drugim zanimanjem, a živi isključivo od eksploatacije tuđega rada.

5 Karakteristično feudalno vlastelinstvo je tek onaj zemljoposjed jednake strukture koji svojom zemljišnom rentom u cijelosti uzdržava zemljo-

posjednika i u potpunosti osigurava obradbu njegova rezervata, oslobađajući vlasnika potrebe da i on sam svojim neposrednim radom živi kao proizvođač u agrarnoj proizvodnji. Svojim oslobođenjem od neposrednoga proizvodnog rada, vlasnik zemljoposjeda postaje slobodan da vrši javne funkcije u službi države, kao vojnik, ili druge dužnosti na koje ima pravo u svome svojstvu slobodna čovjeka, ali za koje odsad ima i punu ekonomsku mogućnost da ih nesmetano obavlja.

Formiranje malih i srednjih zemljoposjeda sa strukturom vlastelinstva vršilo se kao spontani ekonomsko-socijalni proces razvrstavanja slobodnog stanovništva u kategorije koje se među sobom razlikuju svojim stupnjem imućnosti. Pri tome se bogaćenje i imovinska diferencijacija susreću i među sobom isprepleću na taj način što obogaćeni zemljoposjednici daju osiromašenim slobodnim ljudima zemlju na obradbu, uz obaveze davanja obročnih i radnih dažbina. I za jednu i za drugu kategoriju stanovništva postojalo je -s različitim ulogama -- uvijek isto rješenje: dati svoju zemlju na obradbu onome tko je nema, uz obavezu da onaj tko je obrađuje i time stječe mogućnost opstanka daje posjedniku dio plodova svoga rada i određenu količinu samoga neposrednoga rada na rezervatu. U uvjetima naturalne privrede, problem slobodne radne snage, koja je ostala lišena sredstva za proizvodnju, i problem uvećanog zemljoposjeda, koji nije mogao biti obrađen samo vlastitom radnom snagom, nije mogao biti riješen ni dotjerivanjem dovoljnog broja robova na rad ni unajimanjem radne snage za novac. Rješenje se nametalo uvijek istim "sporazumom" o ustupanju čestice zemlje, a za uzvrat je vlasnik mogao sudjelovati u radom ostvarenom urodu i tražiti da obra-đivači čestica određeni

broj dana svojim neposrednim radom oplođuju onaj dio zemlje što ga je vlasnik zadržao za sebe.
Takav spontani proces uzajamnih aranžmana preinačavao se u daljnjim etapama razvitka u sve izrazitiju sistematsku težnju zemljoposjednika da što više dotad slobodnih i samostalnih alodista podvrgnu u zavisnost i da njihovu zemlju uključe u sastav svoga imanja tj. da je pretvore u zavisnu česticu. To aktivno nastojanje vršilo se najrazličitijim sredstvima, od ekonomskog pritiska do raznih prikrivenih ili otvorenih oblika nasilja.
Proces feudalizacije kome je temeljem stvaranje specifičnih radnih i posjedovnih odnosa u agraru ostvarivao se, dakle, u zemljama istočno od Rajne u biti samostalnim i izravnim postupnim prelaskom s rodovskih društvenih odnosa na pretfeudalne i ranofeudalne. Ali na taj spori i spontani razvitak djelovali su i naknadni poticaji iz područja na zapadu od Rajne kao faktor ubrzavanja i radikalizacije.
Stvaranjem organa kraljevske vlasti u prekorajnskim zemljama, postepeno formiranje dvorjanske i službeničke aristokracije u autonomnim germanskim vojvodstvima dovodilo je do nastanka velikih i srednjih zemljoposjeda vojvoda, grofova, dvorjana, antrustiona i drugih službenika javne vlasti. Ti posjedi postaju ishodištem ekonomskog i vanekonomskog pritiska na alodijalno seljaštvo u općinama koji je bio usmjeren prema njihovu podvrgavanju i uključivanju u okvire vlastelinstva.
Ali uza sve to, privredne i društvene odnose u Njemačkoj u VIII. i IX. st. karakterizira izrazito zaostajanje u napretku feudalizacije u usporedbi sa Zapadom. Ono se očituje ovim općenitim obilježjima:
1 Slobodne seoske općine dugo se održavaju usporedo s nastajanjem feudalnih vlastelinstava.

2 Dugo su se očuvala sela s mješovitim stanovništvom tj. stanovništvom koje se sastoji od posve slobodnih alodista i od zavisnih seljaka u raznim stupnjevima i oblicima njihove zavisnosti.
3 Postoji i dugo se održava brojan međusloj imućnih i malih vlasteo-skih zemljoposjednika, kojih zemljoposjedi nisu poprimili karakter feudalnih vlastelinstava premda su već stekli njihovu organizacionu strukturu.
4 Zavisno stanovništvo nije intenzivno eksploatirano, pa je naročito kuluk manji od opsega radne rente koja se daje na zapadu od Rajne.
5 Vladajuća klasa feudalaca ostaje nepotpuno konsolidirana i izgrađena. Ona nesumnjivo u opseg svojih zemljoposjeda uključuje čestice osiromašenih slobodnih seljaka i tim putem stiče zavisne obrađivače. Ali ostaje otvoreno pitanje kakvu i čiju su zemlju kraljevskim i vojvodskim darovnicama dobivale crkvene ustanove i civilni i vojni službenici javnih vlasti. Da li slobodnu, još ničiju, neobrađenu zemlju ili pak zemlju naseljenu slobodnim seljaštvom. Istočno od Rajne nije naime bilo zemalja carskoga fiska ili antičkih velikih zemljoposjednika s radnom snagom kolona i serva koja bi prelaskom u ruke funkcionara javne vlasti i crkve te funkcionare i crkvu učinila baštinikom već izgrađene privredne i društvene strukture u procesu proizvodnje. S druge strane, zemlja koju stječu veleposjednici za svoju službu i crkva za svoju vjersku djelatnost bile bi bezvrijedne bez radne snage. Pa ipak, sistem darivanja zemlje crkvi ili funkcionarima za vršenje javne službe nije mogao samim činom darivanja slobodno seljaštvo na njima naprasno učiniti podložnicima novostvorenoga zemljoposjeda i ukinuti njihovu davnašnju slobodu.

Rješenju toga pitanja ne pružaju dovoljnu pomoć izvorni dokumenti VII. i VIII. st. sačuvani u prekorajnskim zemljama. Ali povijest nastanka feudalnih odnosa izravno iz osnova rodovskoga društva u drugim zemljama Evrope, a i u izvanevropskim zemljama, upućuje na dugotrajni proces preina-čavanja javnopravnih, državnih poreskih dažbina slobodnog stanovništva u feudalnu zemljišnu rentu. Na toj bi osnovi darivanje imanja što ih funkcionari javne vlasti i crkva stječu darežljivošću javne vlasti prvobitno bilo ustupanje kraljevskih ili vojvodskih prava na javne dažbine slobodnog seljaštva na određenom području. Tek naknadnim razvitkom ta se prava počinju tretirati kao da su istoga smisla i istoga podrijetla kao obročne i radne dažbine sa zemlje koja u potpunosti pripada njenom vlasniku koji ju je parcelirao i dao na obradbu obrađivačima što su svoj nekadašnji posjed otuđili ili izgubili u korist veleposjednika.

I ova okolnost specifičnog nastajanja velikog zemljoposjeda državne službeničke i vojne aristokracije, kao i crkve združenog s gutanjem seoskih slobodnih čestica uvelike je pridonosila sporom nastajanju izrazito feudalnog zemljoposjeda u ranosrednjovjekovnoj Njemačkoj kao i nepotpunoj sazrelosti njegovih oblika. Zbog tih razloga posjedovanje zemlje s punom i neograničenom vlašću nad proizvođačem, s razvijenim imunitetom, sistemom uvjetnog posjedovanja zemlje lenski sistem kao i s piramidalnom hijerarhijskom strukturom vladajuće klase pripada u prekorajnskim zemljama tek stoljećima koja se nadovezuju na epohu Karolinga.

6. NEKA OBILJEŽJA POLITIČKE ORGANIZACIJE U MEROVINŠKOM KRALJEVSTVU

Kraljevska vlast Kraljevska vlast u državi Merovinga formirala se na temelju osvajačkog prava pobjednika koji se oslanja na vojnu snagu svojih družinika i na svoj naoružani narod. U tome smislu, franačko kraljevstvo nije bilo magistratura po uzoru na pravna shvaćanja antike, nego rezultat vojničke pobjede, pa je i državni teritorij kraljevstva shvaćen kao ratni plijen pobjednika.

Iz ovakvih shvaćanja slijedio je i karakteristični odnos prema problemu nasljedstva kraljevske vlasti. Ona se predavala kraljevim sinovima po načelu privatnog posjedovanja, a državni se teritorij komadao na onoliko dijelova koliko je umrli kralj imao sinova. Tako formirani ulomci živjeli su kao skup faktično samostalnih država koje su se među sobom borile u želji da se jedinstvo obnovi eliminiranjem ostalih vladalaca i podvrgavanjem svih teritorija pod vlast najmoćnijega među članovima kuće Merovinga u nekom određenom pokoljenju. Te neprekidne borbe, vođene uz pomoć vojnih družina svakoga od suparničkih vladara, primoravale su te vladare da svojoj vojsci i drugim službenicima neprekidno za nagradu ustupaju zemljoposjede i time sve više jačaju broj i snagu feudalaca.

U takvim okolnostima, kraljevska je vlast u početku bila despotska i neskučena zakonskim ograničenjima, no s vremenom postaje sve više ovisna o pomoći feudalaca i njihove vojne snage.

Odnos prema crkvi Početna svemoć merovinškog kralja očitovala se i u odnosu prema crkvi. Bez obzira na propise crkvenih

zakona, Merovinzi su po svojoj volji postavljali biskupe iz svoje dvorjanske okoline, pa su često takvi mogućnici preko noći postajali svećenicima i uzastopce primali crkvene redove u najkraćem roku da bi mogli preuzeti neku važnu biskupsku ili nadbiskupsku funkciju. Crkveni koncili održavaju se po kraljevu odobrenju i pod pritiskom kraljeve

volje, a njihovi zaključci važe samo ako ih odobri kralj. Saobraćaj svećenstva s Rimom bio je podvrgnut strogom nadzoru kraljevskih službenika.
Unutrašnja Antička upravna organizacija Galije gotovo je posve iščezla u uprava seobi naroda. Sačuvale su se samo njene osnovne jedinice.
Svaka se, naime, provincija dijelila na civitates, teritorije kojima je upravno središte bio grad, u kom je ujedno bilo i sjedište biskupa.
Merovinška je država preuzela civitates kao administrativni oslonac svoje vlasti. Kralj je u svaki od gradova koji su bili središte civitasa postavio jednoga predstavnika kraljevske vlasti. To je bio comes. Tu praksu preuzeli su Franci od Vizigota i Burgunda koji su već prije njih u gradove Galije po-namjestili kraljevske vojne i dvorjanske funkcionare, davši im naziv comes, preuzet iz epohe kasnoga Carstva.
Merovinški komes imao je vojne, upravne, sudske i porezničke kompetencije i time faktično položaj lokalnoga potkralja. U oblastima naseljenima pretežno germanskim stanovništvom, Franci su formirali svoje tradicionalne

okruge, paguse i svakome od njih postavili na čelo jednoga grafa, koji je po svojim ovlastima bio jednak komesu. Te dvije funkcije uskoro su postale istoznačne.
Znatna područja kraljevskoga fiska neposrednih posjeda samoga kralja bila su u upravnom pogledu izuzeta od vlasti komeša ili grofa. Na njima su upravnici kraljevskih imanja vršili sudsku, upravnu i financijsku vlast.
Porezi U oblastima naseljenima rimskim stanovništvom kraljevska je vlast očuvala sve nekadašnje poreske obaveze: zemljišni porez, glavarinu, neizravne poreze pristojbe od trgovanja, cestarine i si. te javne terete munera, tj. dužnost ukonačivanja kralja i njegovih službenika, transportne obaveze i dužnost održavanja i gradnje puteva, mostova i tvrđava. Sve te obaveze kraljevska je vlast nastojala proširiti i na oblasti naseljene germanskim stanovništvom, ali je tu otpor bio znatan i uporan.
Vojna obaveza Za razliku od drugih Germana koji su zaposjeli pokrajine Zapadnorimskog carstva, Franci su već veoma rano vjerojatno već za Klodovika I. vojnu obavezu učinili dužnošću svih slobodnih ljudi, jednako Germana kao i Galo-Rimljana. To je uvelike pripomogle izjednačavanju stanovništva i uključivanju Galo-Rimljana u proces nastajanja franačkog francuskog naroda na području zapadno od Rajne.
Sudovanje Ovom istom razvitku pridonijelo je i širenje germanskog sudskog sistema na područja naseljena Galo-Rimljanima. Kod Franaka se sudovalo na redovnim skupštinama stotnije na mal-lusu, pri čemu su sudovanju prisustvovali predstavnici seoskih općina ili obiteljskih zajednica slobodnog stanovništva, a predsjedao je stotnik ili tlumginus. Svjedočilo se usmeno ili uz pomoć ordalija, tj. sudskog dvoboja, a presudu su potvrđivali svi prisutni. Vjerojatno već za Klodovika I. kraljevska je vlast veći dio sudskih sporova predala u nadležnost grofova. Taj sistem sudovanja prenesen je u galo-rimske oblasti time što se formirala obaveza najuglednijih stanovnika pojedinih civitates da zajedno s Germanima dolaze na periodička sudska zasjedanja kojima je bio na čelu komes dotičnog civitasa. Na tim zajedničkim sudovanjima afirmirali su se pretežno germanski pravni i proceduralni običaji: sudske globe, zakletve prisežnika, ordalije ili sudski dvoboji. Dio izrečenih globa uvijek je trećinom pripadao kraljevskoj blagajni fredum, a dio je ostajao grofu, koji je osim takvih prihoda redovno dobivao i jedno kraljevsko imanje na svom upravnom području s pravom na iskorištavanje.
Službeničko-zemljo-posjednička aristokracija

Umjesto etničkih razlika između Germana i Galo-Rimljana, osnovicom za istaknuti položaj u društvu postaje službovanje kralju, a taj se položaj očituje pravom na trostruki vergeld. U svaki državnopravni odnos stupa se priznanjem osobnog podaništva suverenu. Takvi ljudi postaju kraljevi fideles vjernici ili leudes. U tu se kategoriju ubrajaju ne samo članovi kraljevske vojne družine, nego i svi službenici na dvoru, svi vojvode i grofovi,

pa čak i crkveni dostojanstvenici. Njihov posebni položaj, koji proizlazi iz službovne i zakletvene vezanosti uz kralja, upotpunjuje se zatim zemljoposje-dom što ga fideles ili leudes dobivaju od kralja. U tome smislu stupanje u kraljevsku službu i dobivanje zemljoposjeda polazna je točka u stvaranju službeničko-zemljoposjedničke aristokracije. Jačanjem svojih zemljoposjed-ničkih zainteresiranosti, ta aristokracija postaje snažan i - zajedno s crkvom - odlučujući faktor u procesu podvrgavanja slobodnih seljačkih zemljoposjeda u sastav svjetovnih vlastelinstava.

Dvorske službe Na dvoru je postojao niz službenika koji su djelomice svoje naslove baštinili iz kasne antike. Tako su središnji uredi kraljevskih kancelarija nosili naslov scrinia. U njima su radili brojni pisari pod nadzorom referendaria. Te činovnike kralj kadšto upotrebljava i u raznim političkim i diplomatskim misijama. O kraljevskoj riznici vode brigu komornici; opskrba kraljeva stola bila je povjerena peharniku pincernd; nadstojnik staja zvao se comes stabuli otuda connetable, a njemu su bili podvrgnuti konjušari germanski naziv: marishalk, od čega je nastalo maršal. Starješina dvorske posluge zvao se senešalk. I ti su službenici uskoro dobili važne političke, upravne ili vojne dužnosti. Veoma odgovornu funkciju imao je major palatii ili major domus predstojnik kraljevskoga dvora. Ta je služba sjedinjavala djelokrug ministra dvora i glavnog opskrbnika kraljeve kuće. Ona je ubrzo stekla izuzetno važnu političku ulogu. Franački je kralj u načelu bio i nosilac najviše sudske dužnosti. Ali njezino izvršavanje kralj je povjeravao dvorskom sudu, kome je članove imenovao po svome slobodnom nahođenju iz redova svojih najuglednijih leuda. Na čelu toga sudišta bio je comes palatii dvorski grof ili palatin. Ono nije bilo apelaciona instanca nego je rješavalo sporove kraljevskih leuda, koji su time bili izuzeti ispod nadležnosti lokalnih sudova.

Sjedište kraljevske Franački vladari nisu imali ustaljenog sjedišta svoje vlasti uprave. Cio njihov dvor neprestano se selio s kraljev-
skog imanja na imanje. Čim su bile istrošene zalihe
sakupljene na jednome imanju ili iscrpljena lovišta u jednoj oblasti, dvor se s cijelim upravnim aparatom premještao drugamo. Takvo je stanje gotovo u cijeloj Evropi trajalo sve do XIII. st.

Javne obaveze Kraljevska je vlast bila nezasitna u utjerivanju poreskih vlasti obaveza od stanovništva, a prihode je trošila bez ikakvih
skučavanja ili odgovornosti. Vlast nije imala nikakvih obaveza prema stanovništvu. Nisu postojali nikakvi javni radovi, a također ni školstvo, ni sanitarna ili socijalna skrb. Državni službenici dobivali su za svoje uzdržavanje od kralja zemlju i time je njihova nagrada za rad bila namirena. Vojska nije dobivala nikakvu plaću; ona se oblikovala od vojnih odreda feudalaca kojima je primljeni zemljoposjed nametao dužnost da se s određenim brojem svojih ljudi jave na kraljev poziv u vojnu.

Ali u načelu jednokratno plaćanje službe darivanjem zemlje s vremenom se pokazalo kao nemoćno da osigura trajnu vjernost leuda. Nju je trebalo neprestano oživljavati novim

darovima u novcu i dragocjenostima, a kad su se kraljevske riznice iscrple, onda novim darivanjem zemljoposjeda. Budući
174
da darivanja zemlje u vrijeme Merovinga pretežno nisu bila privremena, nego trajna i neograničena, ona su vodila jačanju velikih zemljoposjednika a slabljenju kraljevske vlasti. Jedina kraljeva mogućnost da darovanu zemlju vrati u svoj posjed mogla se ostvariti kao kazna u slučaju nevjernosti leuda. To vraćanje moglo se izvršiti samo primjenom kraljeve oružane sile, a ona je s iščezavanjem kraljevskog zemljoposjeda neprekidno slabila. Tako su kraljevi sve češće morali bespomoćno trpjeti nevjeru svojih leuda.

Usporedo s procesom slabljenja kraljevske vlasti dvorjanska i službenička aristokracija pretvara se u svemoćnu političku silu. Ona je gospodarila državom i često je sunovraćala u krvave borbe za vlast, naročito u vremenima malodobnosti merovinških kraljeva koji se pretvaraju u igračke u rukama moćnih velikaša, osobito majordoma i vojvoda.

Vojvode Funkcija vojvoda javlja se kao važan faktor političkog života, osobito u vrijeme građanskih ratova na prijelazu VI. u VII. st. To su zapovjednici snažnih vojnih odreda kojima se povjerava sva vlast nad nekoliko grofovija, a nadređena je vlasti grofova. Oni veoma brzo postaju silovitom snagom koja svoju samovolju surovo nameće dvoru a svojim područjem upravlja autonomno.

Majordomi Usporedo s utjecajem vojvoda raste moć majordoma, koji su se izdigli prije svega prikupljanjem znatnih zemljoposjeda. Od početka VII. st. oni su već tako moćni da raspolažu velikim vlastitim vojnim družinama a u isto su vrijeme zapovjednici kraljeve garde i organizatori privrednog poslovanja kraljevskih imanja.

Premda su majordomi isprva bili eksponenti sve jače zemljoposjedničke aristokracije, oni su već tijekom VII. st. iskoristili svoj položaj na dvoru i postali faktičnim vršiocima kraljevske vlasti. Time postaju protivnicima feudalnog partikularizma, pa se feudalci tijekom VIII. st. bore protiv daljnjeg izdizanja majordoma i njihova posizanja čak i za formalnim obilježjima kraljevskog dostojanstva.

Crkveni Činjenica što su Franci prihvatili katolicizam pribavila im je imuniteti odanost Crkve i učinila ju snažnim instrumentom vladanja. Uz uvjet da bude i ostane odana kraljevskoj vlasti, crkva se mogla bogatiti i vršiti mnoge funkcije javne vlasti. Tako je biskup u neku ruku smatran državnim službenikom, pa mu je kraljevska vlast u gradovima povjeravala dužnost da nadzire djelovanje grofa. Za svoje zasluge gotovo sve su crkve već u VII. st. uživale specijalnu zaštitu kralja tuitid i imale poveljama zajamčeni imunitet. To značajno pravo oslobađalo je crkvu obaveza da plaća zemljarinu, glavarinu, kraljevski udio u globama, carinu, cestarinu, sajmi-štarinu, dužnosti da ukonačuje i opskrbljuje kralja i njegove službenike; ono je branilo grofu i drugim kraljevskim službenicima da dolaze na crkveni teritorij i ondje vrše svoje upravne, sudske ili porezničke funkcije.

Time su crkvena imanja postala samoupravnim područjem, a biskupije, kaptoli i samostani nosiocima jednog dijela kraljevskih ovlaštenja.

Osim imunitetnih prava, crkva je u svoju nadležnost preuzela i niz drugih djelatnosti javnoga života. Ona je upravljala bolnicama i ubožnicama, pomagala socijalno ugrožene i nezbrinute. Školstvo u gradovima bilo je sa-
175

svim prepušteno crkvi, pa se pretvorilo u skučenu nastavu najnužnijega znanja iz čitanja, pisanja i računice samo za neznatan dio stanovništva, pretežno za onu omladinu koja se opredijelila za svećenički ili redovnički poziv.

Misionarski Mnogo energije crkva je ulagala u misionarski rad. Klodovi-rad kovo pokršten je nije doseglo do širokih slojeva stanovništva,
pa je kršćanstvo naknadno sporim tempom prodiralo s juga, iz romaniziranih oblasti, prema sjeveru. Područja sjeverno od Somme doseglo je tek potkraj VII. st. Naprotiv, germanske zemlje istočno od Rajne ostale su još dugo vremena poganske. Za razliku od zapadnih područja, gdje su pokrštavanja pretežno vršile biskupije, na istoku su taj zadatak preuzeli redovnici, i to većinom misionari iz irskih i anglosaskih samostana.

Isprva je misionarska djelatnost na zapadu, polazeći iz biskupijskih gradskih središta, dosezala samo u lakše dohvatnu okolicu gradova. Zalaženje u udaljenija sela zadavalo je svećenstvu znatne teškoće pa su stoga sela dobrim dijelom ostajala poganska. Čak je i riječ paganus poganin prvobitno označavala stanovnike sela, pagusa, i time poprimila smisao faktičnoga vjerskog
položaja seljaštva.

Tek u VII. i VIII. st. započinje i dalje se razvija velika aktivnost crkve u osvajanju sela. Na velikim zemljoposjedima podižu se crkve za seosko stanovništvo kojima zemljoposjednici daruju dovoljno zemlje da bi od prihoda s nje mogao živjeti stalni dušobrižnik zavisnoga seoskog stanovništva. Time se te seoske crkvice pretvaraju u središta župa. Cio taj proces završio se tek u doba Karolinga.

Stanje naobrazbe

Ali ni te mjere nisu bile dovoljne da do temelja učvrste kršćanstvo u poganskim selima Galije i Germanije. Izolirani svećenici po rijetko posijanim seoskim župama bili su preslaba snaga i suviše u vlasti laičkih veleposjednika da bi u znatnijoj mjeri mogli utjecati na duhovni život velikih zemljoradničkih prostranstava. Tome se pridruživala i niska prosvjetna razina svećenika. Crkva se u Franačkoj više bavila sređivanjem javnoga života, obuzdavanjem bezobzirnih silništava u vezi s jagmom oko moći i materijalnih dobara i izgradnjom svoje vlastite ekonomske i administrativne moći negoli vjerskim ili dogmatskim problemima. Dubina svećeničke izobrazbe postajala je sve manja. Čak je i znanje latinskog jezika postajalo veoma oskudno. Praznovjerja i vjerovanja u čudesa postaju dominantnim obilježjem jednako u mentalitetu svećenika kao i laika. Sva se zbivanja tumače kao rezultat utjecaja viših, tajanstvenih sila, prvenstveno zagovora bezbrojnih svetaca i njihovih relikvija moći, kad se radi o blagotvornim učincima, ili pak o utjecaju paklenskih sila ili božjih kazni kad se radi o nesrećama. Na toj osnovi kršćanstvo je u ranim stoljećima srednjega vijeka preuzelo mnoge utjecaje primitivnijih sredina nego što su bili antički ambijenti u kojima se ono razvijalo u prvim stoljećima svoga postojanja.

Gradovi, promet, Opće obilježje privrednog života u doba Merovinga svodi trgovina se na prevladavanje naturalne privrede. Dekadansa grad-
skog života i gradskih ustanova, zamiranje trgovine i slabljenje novčanog opticaja neosporno se mogu utvrditi u stoljećima koja se nadovezuju na epohu Seobe naroda. Ali uza sve to, ni trgovine, ni novčanog
opticaja, ni prometa i veza među pojedinim oblastima zemlje i udaljenijim dijelovima tadašnjega svijeta nije nestalo.

Unutrašnji putevi merovinškog kraljevstva bili su baština iz kasne antike, ali ih je franačka vlast zapuštala, premda je i dalje ubirala cestarine. Zbog toga sve veću važnost dobivaju vodeni putevi, riječni u unutrašnjosti a morski za veze s udaljenijim zemljama. S tim u vezi posebnu važnost stječu neki lučki gradovi, napose oni koji leže na ušćima rijeka pa tako vezuju riječni s pomorskim prometom. Među takve gradove pripadali su Rouen, blizu ušća rijeke Seine, Ouentovic, blizu ušća rijeke Canche, Duurstede, na donjoj Rajni, Nantes, na ušću Loire, Bordeaux, na ušću Garonne, Marseille, blizu ušća Rhone i dr.

Posebno je značajna bila trgovina sa zemljama oko Sredozemnoga mora. U tom smjeru prometa glavne luke bile su Narbonne, Arles i Marseille.

U to vrijeme Merovinško je kraljevstvo uvozilo svilu, miomirise, južna vina i voće, mirodije, papirus i dr. Za uzvrat tome uvozu, Galija je jedva šta mogla proizvoditi što bi zanimalo velika tržišta oko Sredozemnoga mora. Proizvodni potencijal merovinške Franačke ograničavao se pretežno na produkciju agrarnih plodina žito, vino, ulje kakvih je bilo, čak i u većem izobilju, u drugim zemljama na jugu. Pri tome ni agrarna aristokracija Franačke a ni seljačko stanovništvo nisu bili zainteresirani za trgovačko poslovanje. Zbog toga je gotovo sva daleka trgovina na tlu Franačke bila u rukama orijentalnih trgovaca: Sirijaca, Židova i Grka. Oni su u lukama na jugu imali svoja stovarišta, a svojim su karavanama prodirali duboko u unutrašnjost, pa čak i do luka na obali oceana. Orijentalni trgovci stupali su također i u službu franačkih kraljeva u svojstvu neke vrste dvorskih dobavljača, pa su po narudžbi kraljevske vlasti odlazili u daleke zemlje i izvršavali nabavke radi zadovoljavanja potreba na dvoru. U sjevernim oblastima Galije postojala je razmjerno živa trgovina s Britanijom. Frigija je rano razvila proizvodnju sukna i opskrbljavala obližnje predjele. Bila je prilično unosna i trgovina robovima iz anglosaskih oblasti u Britaniji i slavenskih zemalja preko Labe.

Ali premda je trgovinski promet postojao, on je ipak bio znatno slabiji nego u klasično doba antike. To slabljenje očitovalo se i iščezavanjem novca. Austražijski kralj Teodebert 533-548 prvi je počeo kovati zlatni novac sa svojim likom, ali je kraljevsko kovanje novca ubrzo presahlo. Tijekom VII. st. zamjenjuju ga emisije novca lokalnih mogućnika: biskupa, opata i svjetovnih velikaša. Od početka VIII. s t. uopće više nema zlatnog novca, a plaćanja se sve više vrše u naravi, stokom, kožom, oružjem, pri čemu pojedini predmeti imaju ustaljenu vrijednost, izraženu novčanim iznosom koji se uopće ne pojavljuje u samom procesu razmjene nego služi samo kao apstraktno mjerilo za omjeravanje vrijednosti.

Način života Merovinško društvo u razdoblju feudalizacije, u vremenu kad i shvaćanja nekoć slobodno seljaštvo zapada u zavisnost a privreda se naturalizira, živjelo je životom koji nam u svojoj svakodnevnoj konkretnosti nije dovoljno poznat. Napose ima malo podataka o neposrednom životu širokih slojeva stanovništva jer o tome ne govore ni oni oskudni elementi koji su se ipak, kroz sve katastrofe vremena, sačuvali do danas. Nešto poznatiji je život vladalačke klase, naročito dvora. Kraljevi su najvećim dijelom razulareni ljudi, odani porocima svake vrste, beskrupu-

lozni, vjerolomni, krvoželjni i okrutni preko svake mjere. Njihov život svršava veoma rano ili umorstvima ili potpunom propašću u bolestima koje proizlaze iz krajnje neurednosti njihova života.
Jednako su mahnito neobuzdane u ambicijama i okrutnostima i žene kraljeva i njihove ljubavnice. One spletkare, potkupljuju ubice koji uklanjaju s njihova puta suparnice i protivnike, njihovu djecu, njihove vlastite muževe ili djecu njihovih muževa iz prethodnoga braka.
Dvorjanstvo oko kraljevskih ličnosti ne zaostaje za njima. Pojedini majordomi ili vojvode, kao na pr. Ebroin, užasavaju svojim beskrupuloznim ambicijama i okrutnostima. Izdajstvo i neke vrste razjarena borba za održanje bjesni u merovinškom kraljevstvu gotovo bez prekida. Pri tome je veoma karakteristično da u tom okrutnom košmaru jednako sudjeluju Galo-Rimljani kao i Germani. Opća barbarizacija zahvatila je cijelu vladajuću klasu bez razlike u etničkom podrijetlu. U isto vrijeme to je merovinško ratoborno i gramžljivo društvo veoma praznovjerno i pripravno da vrši egzaltirana pokajanja na grobovima svetaca i mučenika, u uvjerenju da se sve može oprostiti uz pomoć zasluga božjih ugodnika, zagovora crkve koji se kupuje materijalnim dobrima ili poklonstvom pred moćima svetaca. Čini se kao da merovinški kraljevi i mogućnici unaprijed računaju s time da im je svaki grijeh dopušten ako se naknadno pokaju i ako im potkupljeni kler dade oproštenje.
U takvim okolnostima, ono isto vjerovanje u nadnaravne snage i čuda koje je vladalačkim slojevima donosilo slobodu za nasilja i okrutnosti, za potlačeni je puk, kome feudalizirani zemljoposjednici preotimlju zemlju i skučavaju slobodu, značilo utjehu i nadu da će dobiti zaštitu i pomoć od nadljudskih zaštitnika kad im već stvarnost društvene strukture tu zaštitu nije moglo dati.
Bijeda i bespomoćnost onih koje je realnost privrednih odnosa obarala, pojačavala se općini uvjetima života. Slaba proizvodnost rada i nemoć ljudi pred prirodnim uvjetima opstanka bila je uzrokom čestih nerodica i gladi. Slaba ishranjenost, siromaštvo, nepostojanje higijenskih mjera, neznanje i bijeda omogućavali su pustošenja brojnih epidemija, tako da su gladi i zarazne bolesti, zajedno s neprekidnim ratnim razaranjima bile opći okvir svakodnevne stvarnosti za siromašne slojeve stanovništva.
Takve okolnosti dovele su do izrazite nezainteresiranosti za vrednote produbijenijega kulturnog života. Imućni slojevi barbarizirali su se u mahnitoj borbi za vlast i posjede, a siromasi su tonuli u bijedu bespomoćnosti, neznanja i praznovjerja.

7. KULTURA MEROVINŠKOG DOBA

Na području kulture iz merovinškog se doba zbog razloga opće deka-danse a i zbog mnogih razaranja sačuvalo malo svjedočanstava. Zna se da se, uglavnom na križnom tlocrtu, tijekom VI. i VII. st. gradilo razmjerno mnogo crkvica, ali se sačuvalo svega nekoliko podzemnih kripta na pr. u Yonarreu, na rijeci Marni, oko 50 km istočno od Pariza i nekoliko krstionica i grobljanskih crkvica kao baptisterij Sv. Ivana, u Poitiersu, iz VII. st.. Zidno slikarstvo i mozaici nisu ostavili nikakvih svjedočanstava, a kiparstvo se svelo na urezivanje ornamenata na stupove, nadgrobne ploče i sarkofage.

Od svih umjetnosti najviše se radova sačuvalo na području oslikavanja rukopisa i knjiga, kao što je na pr. Starozavjetno Petoknjižje iz Toursa Tur, nastalo u VI. ili VII. st, s nespretnim prikazima ljudskih ili životinjskih likova. Veću estetsku vrijednost imaju inicijali. Na znatnijoj su visini bili i zlatarski proizvodi, pločice s uloženom staklastom

masom u splet saćaste tvorbe kojima su se oblagali drški mačeva i noževa, relikvijari, krune, kaleži, kopče i prstenje. Poimence je poznat i jedan umjetnik te struke, Akvitanac Eligius, koji je potkraj života bio biskupom u Noyonu Noajon, a iza smrti 659 proglašen je svecem St. Eloi. Od sačuvanih predmeta, njemu se pripisuje donji dio tzv. Dagobertova prijestolja, a zna se da je izrađivao nadgrobne baldahine u crkvama u Toursu, Parizu i St. Denisu.
Na području pismenosti i književnosti merovinško je doba vrijeme dubokih promjena. Latinski se jezik već od kraja IV. st. naglo mijenjao. U merovinško doba te promjene postaju još brže. Deklinacija u govornom jeziku iščezava, a za razlikovanje padeža ulaze u upotrebu prijedlozi de, ad i td.. U konjugaciji futur i pasivni oblici zamjenjuju se opisnim oblicima. Rječnik izvanredno siromasi i odbacuje profinjenije razlike među izrazima i zadovoljava se tek osnovnim leksičkim blagom. U tu osiromašenu zalihu izraza, preuzetih iz latinskoga, unosi se znatna količina riječi iz franačkoga i drugih germanskih jezika, uz grubu prilagodbu na uobičajene latinske forme. Time se postupno oblikuje pučki govor koji je polazište pri nastajanju srednjovjekovnih francuskih dijalekata.
Usporedo s tim promjenama, latinska kursivna minuskula iz V. st. izobličuje se, pretvara se u vrlo nečitko pismo, pretrpano vitičastim izvojcima, vezano brojnim i napadnim ligaturama. Od početka VII. st. to pismo mero-vingica dominira crkvenim i svjetovnim tekstovima učinivši pismenost još manje pristupačnom vještinom u tom svijetu rudimentarne obrazovanosti.
U takvim okolnostima književna je djelatnost bila sasvim slaba, i po broju djela i po njihovoj vrijednosti.

Merovinško pismo.

Jedini spomena vrijedan pjesnik merovinškog doba bio je Venantius Fortunatus umro u poč. VII. st.. Nakon njega više se nitko u merovinškoj Franačkoj nije odvažio da pokuša pisati stihove. Najvažnije prozno djelo te epohe je Povijest Franaka u 10 knjiga, nastalo krajem VI. st., a napisao ga je Grgur, biskup u gradu Toursu, autor još i nekoliko životopisa svetaca.
Grgurovu su Povijest nastavila tri nepoznata pisca tzv. Pseudofredega-rove kronike, dovevši prikaz događaja do 642. Nakon 727. jedan je redovnik samostana St. Denis, sjeverno od Pariza, sastavio djelce Knjiga franačke povijesti. Ono je kratkim dodacima dopunjeno još u tri navrata, tako da dopire sve do dolaska Karla Velikoga na prijestolje 768.
Najrasprostranjenija književna vrsta merovinškog doba bili su svetački životopisi. Ta je literatura najviše odgovarala duhovnim potrebama vremena i tadašnjoj intelektualnoj razini. Od velikoga mnoštva koje je postojalo sačuvano je u svemu oko 40 autentičnih životopisa, od kojih je najstariji napisan u 2. pol. V. st.
V. BRITANSKI OTOCI I SKANDINAVIJA DO SREDINE XI. ST.
1. BRITANIJA DO SKANDINAVSKE PROVALE
Najstarije poznato stanovništvo Britanije bili su Iberijci, tamnokosi srodnici pretkeltskog stanovništva u Galiji i na Pirenejskom poluotoku. Njih su na Britanskim otocima, kao i drugdje, smijenili ili, točnije, s njima se izmiješali kasniji doseljenici Kelti. Oni su došli s evropskog kontinenta u dva glavna vala: oko 600. pr. n. e. Gojdeli ili Gaeli zaposjeli su

Irsku i, odonuda, Škotsku. Krajem V. st. doselili su se Bretonci i zauzeli današnju englesku ravnicu.
Keltski doseljenici bili su visoki i snažni ljudi, pretežno plavokosi ili crvenokosi. Taj je fizički tip, kako se čini, postao narodnim idealom, pa su oni koji su se razlikovali od njega bojili kosu crveno ili plavo. Tetovirali su i bojom premazivali tijelo, pa je ime Breton ili Prvthon na keltskom jeziku značilo: tetovirani čovjek. Kasnije su i Rimljani keltsko stanovništvo iz Škotske nazivali Piktima, što znači: obojeni ljudi.
Od sredine I. st. pr. n. e. pa sve do početka V. st. n. e. Britanski je otok bio objektom rimskih osvajačkih interesa. Nakon prvih, Cezarovih pothvata, rimske su legije god 43. u n. e. srušile keltsko kraljevstvo Katuvelauna formirano u poč. n. e., pod kraljem Cimbelinom i formirali trajnu okupatorsku vlast koja je postupno podvrgla cio Britanski otok do brdskih granica Škotske. Hadrijanov granični zid, južno od gorja Cheviot. Jugoistočna nizina zaposjednutog područja intenzivno se romanizirala. Tu su nikli brojni rimski gradovi u kojima su živjeli trgovci, doseljenici, isluženi vojnici, predstavnici rimskih vlasti i romanizirani Kelti. Izvan gradova prostirala su se imanja gradskog stanovništva. Na njima su nicali mnogi zaseoci, villae po italskom uzoru, na kojima se odvijao poljoprivredni ladanjski život, s eksploatacijom robovskoga i kolonskoga rada. Što se dalje odmicalo od gradskih središta, sve su brojnija bila slobodna keltska rodovska sela trevs.
Kršćanstvo je u Britaniju prodiralo razmjerno sporo i nakon 330, kad je u Carstvu steklo priznanje i zatim postalo državnom vjerom. U Irsku je, naprotiv, uneseno znatno uspješnije, zaslugom nepoznatih misionara koji su imali hrabrosti da već u IV. st. odu onamo, premda taj otok nije bio u vlasti Rimskoga carstva. Suzbijajući ondje druidizam, staru vjeru i svećenički sistem Kelta, kršćanstvo je jačalo, ali na prijelazu IV. u V. st. nije bilo pravovjerno, nego pelagijansko.
Do prekretnice u vlasti nad Britanskim otokom došlo je početkom V. st. kad je zapadnorimski vojni zapovjednik Stilihon morao iz Britanije opoz-

vati već otprije vojno oslabljene kontingente rimskih posada da bi Italiju obranio od provale barbara što su preko Alpa prodrli u Padsku nizinu.
Uskoro poslije odlaska rimske vojske i glavnina rimskog i romaniziranog stanovništva napustila je Englesku ponijevši sa sobom i svu imovinu koju je bilo moguće ukrcati na lađe. S njihovim odlaskom upotreba latinskog jezika iščezava, rimske institucije propadaju, a južna Engleska ponovo postaje keltskom zemljom. Ta etapa u povijesti Otoka naziva se keltskim preporodom. Čini se da se taj pojam prvenstveno odnosi na obnovu neke vrste državnosti Brita, stanovnika jugoistočnih ravnica, u osloncu na predrimske tradicije iz Cimbelinovih vremena.
Ali Keltski preporod nije imao mogućnosti da se neometano razvija u miru. Tek što su se rimske legije povukle počeli su gusarski napadi germanskih plemena s Kontinenta kojih je povremeno bilo i u prethodnim stoljećima, a i napadi Pikta i Škota iz Kaledonije Škotske. Čini se čak da su se ti napadi i kombinirali. Tako je poznato da su Briti 429, sjeverno od Londona morali suzbijati zajednički napad Pikta i Sasa. Taj prvi veliki okršaj završio se uspjehom Brita, ali već 441-442. germanski su osvajači, u prvom redu Sasi, obnovili napad, pa je cio nizinski jugoistok Engleske pao u njihove
ruke.

Premda je na taj način engleski jugoistok oduzet Britima naglim zahvatom, ipak se masovno doseljavanje Germana vršilo tek nakon događaja iz 441-442. Kad se, naime, u Germaniji saznalo da su nestale zapreke nadiranju u privlačnu britansku zemlju, počeli su seobeni pokreti u raznim krajevima. Sa sjevernog Jiitlanda došli su Juti i zauzeli današnji Kent. S južnog Jiitlanda doselili su se Angli i zauzeli nekoliko područja: Istočnu Angliju uz istočnu obalu Otoka, između ušća rijeka Stour i Wash; Northumbriju između rijeke Humber i Hadrijanova zida i Merciju u unutrašnjosti Otoka, zapadno od Washa. Sasi su iz sjeverozapadne Njemačke također zaposjeli tri oblasti: Essex sjeverno od ušća Themze, Sussex između oblasti Londona i južne obale Otoka i Wessex zapadno od rijeke Avon do Cornvvallskog pobrđa. U naseljavanju sudjelovali su i Frizi, iz današnje sjeverne Nizozemske, a smjestili su se na jugu Otoka u nekoliko manjih skupina. Doseljavanje Germana u Britaniju nakon 4412. nije više bilo samo ratnički podvig, nego sistematsko premještanje cijelih rodova sa svim imanjem u nova boravišta. Njihovo zauzimanje pojedinih oblasti nije bilo miroljubivo. Uništavali su bez milosti stara naselja, gradove i utvrde romaniziranog dijela Britanije i slamali otpor Kelta. Jedne od njih su podvlašćivali, drugi su se pred osvajačima povlačili u Wales i Škotsku, a znatna skupina je izbjegla preko mora, u Galiju i ondje se naselila u staroj provinciji Armorici davši joj novo ime Bretanja. Doseljenici su se sukobljavali i s vlastitim sunarodnjacima ili srodnim germanskim skupinama ako se pokazalo da bez borbe nije moguće da za sebe nađu mjesta. O otporu keltskog stanovništva osvajačima svjedoče i tradicije o borbi britskog kralja Artura koje je srednjovjekovna književnost oblikovala kao epske priče o "vitezovima okrugloga stola". Pred germanskim nadiranjem nestalo je i posljednjih ostataka rimskog vladanja. Keltski preporod i germanska invazija zatrle su sve tragove rimskih institucija, pa je budući razvoj anglosaske Engleske počeo na ruševinama, bez kontinuiteta s civilizacijom, političkim odnosima i privredno-društvenom strukturom u Rimskome carstvu.

Engleska u doba heptarhije

Germanski osvajači Britanije došli su onamo u rodovskom društvenom uređenju kasnijih razvojnih etapa. Za vrijeme ratovanja i osvajanja jačala su mala plemenska kraljevstva, pa su Angli, Sasi i Jiiti uskoro po dolasku u Britaniju svoje zaposjednute oblasti organizirali kao mala ratnička kraljevstva. Obično se nabraja sedam takvih kraljevstava: 3 saska Essex, Wessex i Sussex, tri kraljevstva Angla Istočna Anglija, Northumbrija i Mercija i jedno jiitsko Kent. Ali isprva ih je bilo više, petnaest ili možda čak osamnaest.

Kao što germansko doseljenje nije bilo jedinstven, zajednički pothvat, tako isto ni nakon osvojenja nije među germanskim državicama bilo sloge, nego su smjesta među njima izbila žestoka neprijateljstva i ogorčene borbe, a kako je u tim kraljevstvima društveni i politički razvitak napredovao, jačala je i težnja pojedinih kraljevstava za prevlašću nad ostalima. Prvi je među njima postigao hegemoniju jiitski Kent krajem VI. i u VII. st. do 616, da bi prvenstvo prepustio najprije Anglima iz Eastanglije do 627, zatim Anglima iz Northumbrije, od kojih su ga preoteli njihovi sunarodnjaci iz Mercije 659-825. I, najzad, od kraja prve četvrti IX. st. pa do svršetka anglosaskog razdoblja prevlast je imao Wessex.

Osim germanskih država, na Otoku su i oni Kelti koji su pred osvajačima uzmakli u brdska područja formirali svoje male političke zajednice: u Cornwallu i Devonu nastalo je kraljevstvo Damnoneja, u Walesu tri zasebna kraljevstva, jedno u Lancashireu, jedno južno od Yorka i jedno u području današnjega grada Carlislea.
Prema tome, osim petnaestak germanskih državica koje su se do kraja VI. st. reducirale na svega sedam formiralo se južno od Hadrijanova zida još i najmanje sedam kraljevstava keltskog stanovništva. Ali razmještenost političkih teritorija na Otoku bila je povoljna za Germane. Oni su u svojoj vlasti držali središnje, plodne oblasti i bili su, usprkos političkoj razmrvljenosti, kompaktno stanovništvo na svom području. Naprotiv, Briti su zadržali periferiju, razvučenu duž zapadnih obala i među sobom razdvojenu dubokim morskim uvalama. Stoga su njihove uzajamne veze bile slabe i mogućnost udruženog otpora gotovo nikakva. Osim toga slaba plodnost njihova zemljišta osuđivala ih je na oskudicu i neimaštinu. U tim uvjetima britske su državice već od sredine VII. st. morale uzmicati pred daljnjim napredovanjem Germana, pa je poslije IX. stoljeća sve do XII. st. svoju nezavisnost sačuvao još samo planinski dio Walesa.
Politička povijest anglosaskih država u svom je daljem razvitku bila tijesno vezana s utjecajem vjerskih suparništava i borbi. Kršćanstvo je, naime, u Britaniju bilo uneseno iz dvaju središta: iz Irske i iz Rima, pa je njegovo nadvladavanje anglosaskoga prvobitnog poganstva omogućavalo da se međusobno takmaštvo kraljeva i državica očituje različitim vjerskim
opredj el j en j ima.
Keltska Irska primila je prve širitelje kršćanstva još u IV. st. Ali puni razmah nova je vjera ostvarila tijekom prve polovice V. st., u vezi s djelatnošću britanskog redovnika Sv. Patricka koga su Irci još prije masovne invazije Germana na Otok, prigodom jednog napada na Britaniju zarobili i odveli sa sobom. On je u Irskoj intenzivno propovijedao počevši od 432., a 444. je osnovao biskupiju u Armaghu dan. j. Ulster. Šireći se među irskim stanovništvom koje je živjelo u rodovskom društvu, kršćanstvo se ondje prilagodilo pretklasnim društvenim odnosima pa nije izgradilo crkvenu hijerar-

hiju niti se pretvorilo u oslonac državne vlasti kao što je to bilo na tlu kasnoga Carstva. Žarišta kršćanstva bili su irski samostani. To su većinom bila pustinjačka i asketska naselja koja su se sastojala od priprostih koliba od šiblja i gline opkoljenih zajedničkim zidom. Tu su redovnici izučavali grčke i latinske kršćanske pisce, prepisivali vjerske knjige i odatle odlazili na misionarska putovanja šireći prakršćanske tradicije o apostolskom siromaštvu i etičkim vrlinama. Mise su služili na keltskom, a ne na latinskom jeziku, nisu svetkovali uskrs onako kao ostali kršćani ni prikupljali bilo kakvu imovinu.
Početkom 2. polovice VI. st. iz Irske je kršćanstvo prenio u Škotsku sv. Kolumbo. Ali kad je odonuda pokušao svoje djelovanje proširiti i prema jugu, na područje između rijeke Tyne i zaljeva Forth Berenicija, gdje su živjeli Angli, sudario se ondje s drugom i u mnogom pogledu drukčijom strujom kršćanskog misionarstva koje je djelovalo na temelju papinske inicijative iz Rima. Papa Grgur I. je, naime, 596. poslao jednu skupinu rimskih redovnika, kojoj je bio na čelu Augustin, da pokrste Anglosase. Oni su prve uspjehe postigli u Kentu gdje je kraljeva žena, franačka princeza, bila kr-šćanka. Bilo je

to u vrijeme političke hegemonije Kenta, pa se pod autoritetom kralja-hegemona bretwalda kršćanstvo počelo širiti i u Essex i Istočnu Angliju.
Ali hegemonija je nakon smrti kralja Etelberta 616 prešla s Kenta na Istočnu Angliju, a njezin se kralj odupro širenju kršćanstva. Taj povratak poganstvu potrajao je samo do 627. kad je hegemonom u Britaniji postao kralj Northumbrije, sklon kršćanstvu. On je omogućio novoj skupini papinskih misionara, pod vodstvom Paulinusa, da pokrste Northumbriju. Kao što je ranije Augustin utemeljio biskupiju u Canterburvju, u Kentu, tako je sada Paulinus postao biskupom u Yorku 627. I on je iz Northumbrije stao širiti kršćanstvo u druga anglosaska kraljevstva.
Akcija oko širenja kršćanstva iz neke od anglosaskih država koja je imala hegemoniju, osjećala se u potčinjenim kraljevstvima kao jačanje te hegemonije. Stoga se redovno tome javljao otpor.
Kraljevina Mercija, kojoj je središte bila dolina rijeke Trent, uspjela je da u doba kralja Pende, sredinom VII. st., preotme dio Wessexa. Ojačan tim uspjehom, Penda se odupro širenju kršćanstva i hegemoniji Northumbrije. U savezu s keltskim kraljem sjevernoga Walesa, Penda je 633. pobijedio Northumbriju i preoteo joj njene južne oblasti Deiru a zatim je svojoj vlasti podvrgao i Istočnu Angliju. To je dovelo do likvidacije kršćanstva i u tim osvojenim zemljama.
Budući da je Pendinom pobjedom i proširenjem njegove vlasti na nabrojena područja sjeverna Northumbrija ostala odsječena od kršćanskih oblasti na jugu i bez veza s Rimom, njezin je kralj Oswald stupio u vezu s keltskim irskim misionarima koji su imali svoj samostan na otoku Yona, uz zapadnu obalu Škotske. Iz toga središta pučka, rodovskom društvu prilagođena varijanta kršćanstva ubrzo je postigla znatne uspjehe kod stanovništva ne samo u Sjevernoj Northumbriji Bereniciji nego i južnije, u Istočnoj Angliji i Essexu.
Ostavši zbog tih događaja bez oslonca izvan granica same Mercije, Penda je 655. u ratu s kraljem sjeverne Northumbrije najzad pretrpio poraz i izgubio život.

Profil kralja Offe na srebrnom novcu.
Ali Pendini su nasljednici shvatili važnost kršćanstva u borbi za prevlast u Britaniji. Omogućivši novi val pokrštavanja, osnutak niza biskupija podređenih nadbiskupiji u Canterburvju i župa u mnogim naseljima, kao i ustanova za sistematsku izobrazbu svećenstva, mercijski kralj Wulfhere uspio je pribaviti državnoj vlasti brojan i snažan kadar savjetodavaca i činovnika. Rimski tip kršćanstva sa svojim već dotad snažno izgrađenim hijerarhijskim načelima i znatnim iskustvom u upravljanju državnim poslovima bio je kadar da i u Britaniji postane osloncem kraljevske politike.
Te prednosti papinskog kršćanstva shvatili su i u Sjevernoj Northum-briji, pa je ondje 664. otklonjen utjecaj irskih redovnika, vezanih uz rodovske društvene odnose u keltskim oblastima. Ali ta je preorijentacija zakasnila. Iznutra ojačana Mercija naglo je jačala svoju prevlast. Počevši od 658. i tijekom prve polovice VIII. st. sve su anglosaske države bile podvrgnute u zavisnost od Mercije, a kralj Offa 757-796 čak je sasvim uklonio s vlasti sve kraljeve zavisnih država, osim Kenta i Wessexa, potisnuo je vvaleške Kelte na zapad, pa je na granici svojih posjeda prema Walesu podigao bedem koji se protezao od ušća rijeke Dee do ušća rijeke Wye.

Za vrijeme Offe hegemonija Mercije dosegla je vrhunac. U zemlji je poraslo blagostanje, uveden je zlatni novac kakvim se nije mogla služiti ni karolinška monarhija, izrađena je zbirka zakona koja se sačuvala u izvodima unutar kasnije objavljene zakonske zbirke kralja Alfreda Velikog. Odlične odnose s crkvom Offa je potvrdio davanjem redovnoga godišnjeg tributa papi u iznosu od jednoga zlatnika dnevno.
Unutrašnje političko ustrojstvo anglosaskih država temeljilo se sve do IX. st. na jakim elementima rodovske i plemenske autonomije, zasnovane na načinu njihova doseljavanja i smještaja na zauzetom području. Budući da su s Kontinenta osvajači dolazili u produženom nadiranju, rodovske su zajednice očuvale svoje cjeline i u novom boravištu. Osnovna naseobena jedinica bilo je rodovsko selo. Njime je upravljao seoski starješina tungeref, a bira ga seoska skupština svih slobodnih ljudi. Više sela iste etničke zone čini stotniju hundred. I ona ima svoju skupštinu slobodnih ljudi hundred--moot koja bira stotnika, a sastaje se jednom mjesečno. Nekoliko stotnijskih

okružja čini područje grofovije shire. Najviša instanca grofovije je opća narodna skupština folkmoot, a njezin je predstavnik i vršilac upravne vlasti earldorman.
Stoljeća borbe za prevlast u Britaniji veoma su ojačala kraljevsku vlast, najprije u okvirima svakoga pojedinog kraljevstva, a onda i u širim razmjerima. U vezi s time vrše se dvojake skupine promjena: u unutrašnjepolitič-kim ustanovama i u uzajamnim odnosima kraljevstava. Narodne skupštine se održavaju i dalje, ali njihova uloga se smanjuje. Tako se na razini stotnija izdvaja zasebna skupina najuglednijih ljudi, "vijeće dvanaestorice", koje postaje uz stotnika lokalni organ upravljanja. Potiskivanje značenja narodne skupštine očituje se i na razini grofovije time što umjesto ealdormana sve veći utjecaj stječe kraljevski činovnik, shiregeref ili šerif. I na vrhu državne vlasti, nakon ujedinjenja što ga je izvršila Mercija, kralj postaje neosporan autoritet koji vlada bez ikakve skupštine naroda, a na pomoći mu je vijeće najmoćnijih ličnosti u državi witenagemoot ili vijeće mudraca, ne više u svojstvu skupa plemenskih prvaka ili predstavnika, nego na temelju njihove ekonomske moći ili ugleda u državnom aparatu.
Hegemonija što ju je izgradila Mercija održala se još i u prvoj četvrti IX. stoljeća. Ali nakon smrti kralja Coenwulfa redom su protiv prevlasti Mercije počele ustajati sve ostale anglosaske državice. Na čelu toga pokreta bio je kralj Wessexa Egbert 802-839. On je u nekoliko navrata potukao vojsku Mercije i zauzeo Devon, južni Wales i Kent. Time su sada dva snažna protivnika, Wessex i Mercija, stajala jedan drugome sučelice na toku rijeke Themse. Ali u tome trenutku Britaniju je zadesio snažan val napadaja novih osvajača iz Skandinavije koji je iz temelja izmijenio razvitak međusobnih odnosa anglosaskih država.

2. SKANDINAVSKA OSVAJANJA NORMANI

Novi germanski osvajači došli su iz Skandinavije u okviru općeg naleta Norvežana, Šveđana i Danaca prema zapadnoj i istočnoj Evropi koji ispunja IX. stoljeće. Pri tome su Šveđani nadirali preko Baltika prema istoku, dok su Norvežani i Danci napadali zapadnoevropske zemlje sve do Španjolske, prodirali u Sredozemno more i čak se iskrcavali na obalama Sjeverne Amerike. Prvi predznaci najavili su pokret "normana" tj. ljudi sa sjevera, kako ih je nazivala napadnuta zapadna Evropa već krajem VIII. st. Godine 787. je oko 200 pljačkaša u tri dugačke lađe na vesla i s jednim crvenim jedrom napalo obale Wessexa. Šest godina poslije toga nove su skupine opljačkale priobalne samostane u Northumbriji. Otad su nasrtaji postajali sve češći. Pojedini manji odredi

čamaca napadali su obale Northumbrije, Škotske, Irske i Walesa pljačkajući samostane i crkve u kojima se sakupilo blago i dragocjenosti, pa su plijen otuda, a i s obala Franačke, odvozili u svoju domovinu.
Ti pojedinačni napadi upoznali su Skandinavce s prilikama u Evropi i pokazali im da ni anglosaska kraljevstva a ni moćna država Franaka u Galiji nemaju nikakve mornarice koja bi se mogla suprotstaviti njihovim pomorskim naletima. Usporedo s time, oni su se uvjerili da u tim krajevima ima obilje dragocjenosti koje je moguće napljačkati uz pomoć brzine i hra-

v:-".- ... - ,-si

Normanska lađa iz Gukstada, IV. st.
brosti, a također i mnogo dobre zemlje za naseljavanje kakve nije bilo u Skandinaviji. Sve je to učestalo njihove nasrtaje i pretvorilo ih u masovnu invaziju.
Kretanje Skandinavaca prema Zapadnoj Evropi vršilo se u dva smjera: vanjskim, iz Norveške, Normani su naselili Island i Grenland, doprli do Sjeverne Amerike, napadali Škotsku, Irsku, Wales, Francusku i Španjolsku; unutrašnjim smjerom dolazili su pretežno Danci, pa su se iskrcavali u Nort-humbriji, Istočnoj Angliji, na obalama Wessexa, a u La Mancheu su se povezivali s normanskim napadima vanjskoga smjera, upravljenima prema Francuskoj i Španjolskoj.
Na taj način Norvežani su na otočju Orknev, u Škotskoj, u Gallowayu i Irskoj stvorili brojne naseobine, a otok Man, u Irskom moru, postao je njihovom bazom odakle su napadali i zaposjedali prostrana susjedna područja u Engleskoj i Walesu. Istovremeno Danci su se iskrcavali na istočnim obalama Britanije. Njihovi napadi postajali su naročito česti nakon 840. Zimi 850-51. golema je flota Danaca od 350 lađa uplovila u Themzu, zauzela i op-

Skandinavsko
naseljavanje
Skandinavska. osvojenja
Područje ekspanzije Varjag Skand. ekspanz
Vikinzi "™ Virjazi

Normanski napadi na evropske zemlje
ljačkala London i Canterburv, zatim se bujica napadača prelila preko Mer-cije i nasrnula na Wessex. Potkraj 851. kralj Wessexa najzad ih je skrajnjim naporom uspio pobijediti i protjerati. Ali otok Sheppev, u ušću Themse, ostao je njihovom bazom. Uskoro su trajno zauzeli i otok Thanet, na skrajnjem istočnom rtu Kenta, pa se ta pokrajina morala godišnjim dankom otkupljivati od čestih uznemiravanja.
Počevši od 876. napadači se više nisu zadovoljavali osvajanjem uporišta na istočnim obalama Engleske ili na priobalnim otocima, nego su započeli sistematsko osvajanje dublje unutrašnjosti. Već te godine zauzeli su Deiru i njezin glavni grad York te primorali oslabljenu Merciju da im plaća danak. Godine 870. su u Istočnoj Angliji uklonili

dotadašnju vlast i osnovali svoje kraljevstvo. Otuda su nizom napada potiskivali vlast kralja Wessexa prema istoku i jugu. Tek u posljednjoj četvrtini IX. stoljeća postigao je Alfred Veliki, kralj Wessexa 871-899, važne uspjehe protiv danske invazije osujetivši njihove zaobilazne napade na Wessex sa sjeverozapada. Najzad je velikom pobjedom kod Edingtona sjev. od dan. Bristola primorao danskog kralja Gutruma da sklopi tzv. Vedmorski mir između 880. i 885 kojim je određena granica između područja pod danskom vlašću Danelavv, "područje danskog prava" i područja pod vlašću Wessexa. Ta je granica išla od Themse nizvodno

od Londona, rijekom Lea do njezina izvora, otuda do Bedforda i zatim starom rimskom cestom koja je vodila iz Londona u Chester. Time je Wessexu ostala samo trećina današnje Engleske; cijelo ostalo područje osim sjevernog dijela Northumbrije, Berenicije pripalo je Dancima. Omeđivši tako svoje posjede, danski je kralj pristao da primi kršćanstvo, što je veoma pomoglo da se usklade odnosi između osvajača i starijeg stanovništva u osvojenim pokrajinama.

Ali Vedmorski mir bio je uskoro narušen. Godine 890. umro je danski kralj Gutrum, a njegovi su nasljednici iskoristili nove opasnosti koje su zadesile Wessex da obnove neprijateljstva. U Evropi je naime njemački kralj Arnulf god. 891. velikom pobjedom nad Dancima, koji su desetljećima sa svog poluotoka napadali kopnenu Njemačku, potisnuo njihove težnje za osvajanjima i opet na more. Otad su novi valovi osvajača s Jiitlanda zapljuskivali obale Wessexa. Ova nova faza danskih napada povezala se s pokušajima Gutrumovih nasljednika da sa sjeveroistoka prodru na područje Wessexa. To je primoravalo kralja Alfreda da vodi uporne borbe na sjeveru i na jugu. Skrajnjim naporima uspio je obraniti graničnu liniju ustanovljenu 880885. Naprotiv, napadače iz Danske uspio je suzbiti tek pošto je izgradio dovoljno snažnu flotu koja je branila južne obale. Tim uspjesima zavladalo je na području Wessexa razdoblje relativnog mira i vanjske sigurnosti. U unutrašnjim odnosima to je razdoblje bilo ispunjeno nizom upravnih, socijalno-eko-nomskih i političkih reformi. Cijelo je državno područje bilo podijeljeno na vojna okružja, a stanovništvo je sa svakih pet osnovnih jedinica zemljoposjeda hajda moralo davati jednoga potpuno naoružanog vojnika i svu opskrbu nužnu za vrijeme njegova ratovanja. Raniji povremeni porez, namijenjen plaćanju danka u korist Danaca tzv. danski novac, pretvoren je u redovitu poresku dažbinu. Oko 890. objavljen je Zbornik zakona Alfreda Velikog koji je sjedinio bitne odredbe starijih zakonskih zbornika Kenta, Mer-cije i Wessexa, prilagodivši ih dotad ostvarenom stupnju u razvitku privrednih, društvenih i političkih odnosa. Među velika Alfredova djela pripadaju i njegova kulturna nastojanja. Osnovao je nekoliko novih samostana i u njima poticao rad na prepisivanju i objavljivanju crkvenih, teoloških i povijesnih djela. Na svom je dvoru otvorio školu za latinski i saskijezik. Potakao je prevođenje s latinskoga na saski"Povijesti engleske crkve" što ju je napisao Beda Venerabilis, a također i pisanje Saske kronike, najstarijega povijesnog svjedočanstva nastalog u izvorniku na anglosaskom jeziku. Mnogo toga izvršio je i sam Alfred. Između ostaloga, preveo je Pastoral pape Grgura Velikog, Utjehu filozofije Boecija, Solilokvije Sv. Augustina i fragmente njegova djela Civitas Dei Božja država, Orozijevu Svjetsku povijest i dr. Nakon Alfredove smrti 899 njegovi su nasljednici otpočeli velike oslobodilačke pothvate protiv danske vlasti nad pretežnim dijelom Britanije. Do smrti Alfredova sina Edvarda Starijeg 925 preoteta je bila cijela danska Mercija, Essex i Istočna Anglija. Edvardov sin

Ethelstan 925-940 osvojio je najzad i Northumbriju i time postao vladarem cijele današnje Engleske. Za njegovih prvih nasljednika u dva je navrata izbio opasan ustanak Danaca u nekadašnjem području Danelawa. Do konačne konsolidacije oslobođenih područja došlo je tek za Ethelstanova unuka Edgara 959-975.
Dugotrajni ratovi s danskim osvajačima koji ispunjaju više od stotinu godina urodili su teškim stanjem u cijeloj zemlji. Mnogo je materijalnih dobara bilo uništeno, a nasilja i bezakonja postali su uobičajenim oblikom

ponašanja. I u crkvenim ustanovama prilike nipošto nisu bile u skladu s načelima kršćanstva. Bilo je stoga nužno da se u državi provedu dalekosežne reforme.
Ono područje koje je bilo u vlasti Danaca bilo je organizirano drukčije nego anglosasko područje Wessexa. Nije imalo grofovije ni stotnije, nego je bilo savez gradskih općina. Svaki takav grad bio je središte šireg područja, imao je svoju vojsku, svoje običajno pravo, svoj upravno-sudski sistem i svoga poglavara jarla kome je položaj bio analogan položaju grofa. Danski stanovnici u tim gradovima intenzivno su se bavili trgovinom u zemlji i na morima, a njihovo je poslovanje štitila posebna kraljevska zaštita.
Uključenjem Danelavva u jedinstvenu državu anglosaskih kraljeva na cijeli je državni teritorij proširen anglosaski sistem upravne podjele na grofovije, ali je središtem grofovije postala po jedna danska gradska općina. Na čelo nekoliko grofovija bio je imenovan earldorman, a u svakoj pojedinoj grofoviji dužnost kraljeva povjerenika vršio je šerif. U gradovima i brojnim utvrdama, podignutima u doba borbi bile su smještene anglosaske posade. Na grofovske dužnosti vlast je postavljala Dance, ali sada kao dostojanstvenike zavisne o kralju.
Privredni život na bivšem području danskog prava, vezan uz trgovinu i brodarstvo, nije se izmijenio. U korist te djelatnosti već je Edvard Stariji objavio propis po kom se svaka kupnja i prodaja morala izvršiti u nekom trgovištu, pred gradskim službenikom.
Sređivanje odnosa zahvatilo je i crkveni život, a vršilo se po načelima klinijevskog pokreta. Glavni pobornik te reformne struje bio je Dunstan, nadbiskup u Canterburvju. Jačanje crkve i suzbijanje poganstva koje se bilo proširilo pod danskom vlašću uvelike je pomoglo stapanju anglosaskog stanovništva i danskih osvajača, u skladu s težnjom kraljevske vlasti da ukloni nastale razlike i s njima težnje za političkim razjedinjavanjem.
3. IRSKA
Stanovništvo Irske pripadalo je - na davnoj iberskoj prapodlozi - keltskoj etničkoj skupini, a govorilo je tzv. gojdelskim jezikom. Smatra se da su se gojdelski Kelti oko 600. god. pr. n. e. odvojili od kontinentalnih Kelta i prešli na Irski otok. U idućim stoljećima Irska nosi naziv Hibernia po jednome od gojdelskih plemena koje je živjelo na jugu otoka.
U IV. st. n. e. irski su Kelti zvani tada Scotti veoma često napadali rimsku Britaniju, a i Kaledoniju, koju Rimljani nisu bili osvojili. Od kraja toga stoljeća oni intenzivno naseljavaju zapadni dio Britanije, dok su keltski Briti, premjestivši se iz predjela sjeverno od zaljeva Solway, početkom V. st. zaposjeli dotadašnje rimske oblasti i potisnuli gojdelske Irce iz Walesa u zapadnu Škotsku pokrajina Argvll. Ostale oblasti današnje Škotske držali su keltski Pikti, izmiješani s iberskim prastanovništvom ili, možda, istovjetni s njime.
Poslije prvih dodira keltske Irske s kršćanstvom još u IV. st., intenzivno pokrštavanje Irske vršilo se počevši od 432., u vezi s djelatnošću misionara Patricka, no uz tešku borbu

s keltskom svećeničkom kastom druida. Tijekom 2. polovice V. st. osnovano je u Irskoj mnogo samostana, pri čemu

V
je opat takvog samostana bio vjerski poglavar jednoga plemenskog teritorija. Veoma brzo ti su samostani postali žarištima učenosti na klasičnim jezicima,
ali i na narodnom jeziku Kelta.
Prema staroj tradiciji, Irska je bila podijeljena u pet kraljevstava irska pentarhija, a jedno je od njih imalo hegemoniju. Svako kraljevstvo sastojalo se od nekoliko plemena, a pojedino se pleme dijelilo na rodove klanove. Potkraj V. st. položaj vrhovnoga kralja ard-ri preoteo je od kralja koji je stolovao na sjeveru otoka predstavnik vladarske obitelji Hy Neill, s juga, a političkim središtem umjesto grada Teamhuir, na granici Ulstera, postao je grad Taillte, u današnjoj grofoviji Meath.
Od kraja VIII. st. počeli su napadi Normana na Irsku. Tijekom IX. st. oni su postali veoma česti i strahovito razorni. Stradavali su naročito samostani i svećenstvo, pa je s tim u vezi počelo iseljavanje irskih redovnika na evropski kontinent. Počevši od 834. napadi Normana nisu više bili samo razbojnički prepadi, nego sistematsko postepeno osvajanje i naseljavanje irskih područja. Tu invaziju suzbio je god. 845. kralj Meatha, Malahi I, pa je time stekao položaj vrhovnoga kralja u Irskoj.
Napadače iz Norveške Irci su nazivali "bijelim poganima" Finn-Gaill. Ali tek što su oni bili protjerani, pojavio se 851 novi val osvajača iz Danske. Njih su Irci nazvali "crnim poganima" Dubh-Gaill. Danci su u prvome redu nastojali preoteti primorska i lučka mjesta koje su već prije osvojili Norvežani. U drugoj polovici IX. st. irski su kraljevi uspjeli zaustaviti i prodiranje Danaca, ali su najvažniji lučki gradovi ostali u njihovoj vlasti.
192

±2iv

Evanđelistar iz Lindisfarne, oko 700.
U godini 916., nakon gotovo 50 godina ravnoteže i smirenja, Danci koji su držali Dublin dobili su pojačanje iz Danske pa su obnovili prodiranje u unutrašnjost otoka. Uporne borbe vodile su se u cijelom X. st. Postupno su najistaknutiju ulogu u borbi protiv Danaca stekli kraljevi sjevernoga Munstera. Ovladavši cijelim jugom Irske, kralj Brian je 1002. postao ard-ri vrhovni
13 Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka 193
LEGENDA
Potertani gradovi su naseobine Vikinga Strelice označavaju smjerove skandinavskih napada.

Irska u ranom Sr. vijeku
kralj dotad oslobođene Irske. Presudno značenje imala je Brianova pobjeda nad snažnom koalicijom irskih nezadovoljnika zbog premoći Munstera koji su se povezali s Norvežanima i Dancima, a bila je izvojštena 1014. Njome su posjedi Skandinavaca ostali ograničeni na lučke gradove, a prodiranje u unutrašnjost je zaustavljeno.

Neuspjesi Danaca, a i norveških vladara s Hebrida, otočja Orknev i Shat-land, da zavladaju prostranijim terenom na irskom otoku još su snažnije usmjerili njihovu orijentaciju na trgovačku djelatnost. Istovremeno doseljenici su počeli prihvaćati kršćanstvo i stupati u bračne veze s keltskim
stanovništvom.
Društveni poredak kod Iraca temeljio se na rodovskoj organizaciji. Irski rod ili klan bio je patrijarhalan, a njegovo se jedinstvo obilježavalo imenom pretka pred koje se stavljala riječ Ui" ili, danas, O".
Zemljopisne i klimatske prilike u Irskoj veoma su pogodovale stočarstvu, pa je temelj privrede bio uzgoj goveda i ovaca. Unutar općih rodovskih društvenih okvira s vremenom su se ugradile znatne razlike po bogatstvu. Kraljevi i potkraljevi aire kao i plemenska aristokracija flaiths imali su velike zemljoposjede i na njima kao radnu snagu slobodne i poluslobodne za-kupce. Nešto manje ugledan društveni položaj imali su posjednici stada
194
stoke bo-aire. Postojali su i slobodni ljudi bez imutka. Saer-ceile ser-sil bili su slobodni zakupci tuđe zemlje, a daer-ceile der-sil obrađivači tuđe zemlje koji su zapali u položaj smanjene osobne slobode. Na dnu društvene ljestvice bili su fuidir, ratni zarobljenici ili kažnjeni zločinci, koji su bili u položaju robova.
Irska je imala veoma razvijenu originalnu književnost. Na svijest stanovnika snažno su utjecale epske priče u prozi o junaštvima legendarnih polubogova, a sačuvala se i bogata lirsko-satirička poezija.
Najznačajnije ostvarenje likovnih umjetnosti u ranosrednjovjekovnoj Irskoj bilo je ornamentiranje rukopisa. Već u V. st. veoma su se revnosno prepisivali rukopisi kršćanske patristike i misne knjige. Početna slova inicijali ukrašavali su se fantastičnim životinjskim ornamentima, vijugama s uglatim ukrasima, preuzetima s istoka i iz antike, a bilo je i veoma starih keltskih likovnih motiva. Slike su bile obojene smiono, ali ujedno ukusno i skladno. Među najljepše primjerke toga irskoga minijaturnog slikarstva pripadaju Book of Durow, iz 2. pol. VII. st., Book of Kells, s početka VIII. st., Cadmugov Evanđelistar i Codex Amiantinus, iz VIII. st., a i Evanđelistar s otoka Lindisfarne, na granici sjeverne Northumbrije i škotske, s početka VIII. st.
U arhitekturi, Irci su gradili karakteristične okrugle fortifikacione tornjeve sa čunjasto usiljenim krovom.
4. ŠKOTSKA
Invazija Anglosasa na Britanski otok nije odmah učvrstila etničku granicu između škotskih Kelta i Germana. Uzajamni pomaci na području između Antoninova zida koji se protezao od rijeke Clyde do zaljeva Firth of Forth i Hadrijanova zida od rijeke Tyne do zaljeva Solway traju sve do prve polovice VII. st. kad su se Angli proširili sve do Antoninova zida.
Na sjeveru od linije Clyde-Firth of Forth najveći dio područja držali su Pikti, a Škoti, doseljenici iz Irske, samo jugozapadnu oblast Dal-Riad.
Sredinom VII. st. Pikti su bili podijeljeni na sedam malih kraljevstava. Početkom druge polovice toga stoljeća, ujedinio ih je kralj Angus Mac Fer-gus, a svojoj je vlasti podvrgao i Škote u Dal-Riadu. Središte kraljevstva Pikta bio je grad Scone sjeverno od današnjeg Pertha.

Prvo pokrštavanje Pikta počelo je u Gallowayu u IV. ili V. st. iz Irske. Ali dublji napredak ostvarilo je kršćanstvo tek nakon 562. djelovanjem redovnika Kolumbe, iz samostana Yona, uz istočnu obalu Škotske.
Tijekom VIII. st. Norvežani su zaposjeli Shetlandsko i Orkneysko otočje. Nakon toga su sve češće napadali područje Škotske. U drugoj polovici IX. st. zauzeli su Hebride i otok Man. S tih su otoka postepeno osvajali sjeverna i sjeverozapadna obalna područja Škotske.
Pod pritiskom Norvežana Škoti su im u to vrijeme prepustili svoju staru pokrajinu Dal-Riad, ali su uspjeli preoteti velik dio kraljevstva Pikta. Glavnim gradom nove škotske države postaje Dunkeld jugoistočno od dana-
195
-Edvvin"s Burčj Edinburgh

šnjega Pertha. Ona je na prijelazu IX. u X. st. likvidirala i zadnje preostatke države Pikta, koje se u posljednjoj fazi svoga postojanja nazvalo kraljevstvo Alban. Otad se Pikti škotiziraju, njihov se jezik gubi, tako da ih je do XII. st. posve nestalo kao posebne etničke skupine.
U X. st. Škotska je donekle pala pod utjecaj Engleske pa je priznavala suverenitet Edvarda Starijeg i njegovih nasljednika. Tim prihvaćanjem formalnog vrhovništva, Škotska se izobilno okoristila jer joj je Engleska ustupila područje Strathclvde i Lothian. Najzad je jačanje Škotske dovelo do rata, u kom je škotski kralj Malkolm II. 1018. postigao pobjedu, zbacio prevlast Engleske, a tijekom XI. st. južna se granica učvrstila na vijugavoj liniji od zaljeva Solway do ušća rijeke Tweed.
Potkraj XI. st. Škoti su pokorili i norveške vladare na sjevernim i sjeverozapadnim obrubovima svoga dijela Britanskog otoka i tako konačno formirali svoje političko područje.
5. SKANDINAVSKE ZEMLJE DO KRAJA IX. ST.
Rana epoha preseljavanja plemena i naroda iz Skandinavije na evropski kontinent počela je već u 2. st. pr. n. e. Cimbi i Teutoni. S prekidima ona se produžava još gotovo 7 stoljeća, pa je znatan dio naroda koji su preplavili Rimsko carstvo bio skandinavskog podrijetla Vandali, Burgundi, Goti, Ru-gijci i dr.. S poluotoka Jiitlanda iselili su se u Britaniju Angli i Juti.
Poslije tih iseljavanja u Norveškoj se formirao niz malih kraljevstava najmanje 9 njih. Svako se kraljevstvo sastojalo od relativno samostalnih oblasti pojedinih plemena filk. U procesu razvitka rodovskih društvenih odnosa u tim se plemenima izgradila plemenska ratnička aristokracija koja je birala svoga plemenskoga vođu jari. Svako pleme ima svoju skupštinu svih slobodnih ljudi. Postepeno, aristokracija sa svojim vojnim družinama postaje dominantnom snagom na skupštinama; ona se okuplja i na skupštinama cijeloga kraljevstva ting gdje iz svojih redova bira kralja konunga.
U Švedskoj se također ostvarila teritorijalna raspodjela. Na sjeveru je područje Upland te područja Sodermanland i Narike južno od jezera Malar i Hjalmar bilo obitavalište naroda Sveona Sverige ili Svealand. Južnije od njih boravio je narod Gotar. Njegovo područje obuhvaćalo je pokrajine Va-stergotland, Oestergotland i Smaland.
U 2. polovici VI. st. n. e. došlo je do sjedinjavanja obaju tih područja zemlje Sveona i zemlje naroda Gotar, pri čemu je supremaciju imao sveon-ski švedski Upland, sa

središtem u Upsali. Čini se da je tada kraljem cijele zajednice u kojoj su sastavni dijelovi sačuvali plemensku autonomiju bio Adils iz kuće Vnglingar.
Na skrajnjem jugu Švedske, u Skaniji, a možda i na glavnom danskom otoku Sjallandu, čini se da su prvobitno boravili Heruli. Nakon njihova odse-Ijenja prema Crnome moru, zajedno s Gotima, njihovo su mjesto zauzeli Danci, došavši vjerojatno također iz južne ili srednje Švedske. Njihova država obuhvaćala je Skaniju i današnje danske otoke. Središte joj je bio grad Lejre na otoku Sjallandu.
197
Još prije polovice V. st. Danci su napali Jute koji su boravili na sjevernom dijelu poluotoka Jiitlanda i porazili ih, što je možda pridonijelo odse-lenju glavnine Juta i Angla u Britaniju. Nakon tih događaja Danci su zauzeli cijeli poluotok.
Dansko kraljevstvo sa središtem u Lejri imalo je u VII. st. kraljeve iz kuće Skjoldunga, a njihova su imena poznata iz pjesme o Beovvulfu. Krajem stoljeća jedan od njih, Ivar Vidhafadmi, proširio je vlast Danaca u južnoj Švedskoj, zauzeo dio Saske u sjeverozapadnoj Njemačkoj a također i Istočnu Angliju na Britanskom otoku. Ta velika država sačuvala se i nakon sredine VIII. st. kad su Šveđani pobijedili I varova unuka i time zaustavili dansku invaziju.
O privredi, načinu života i vjeri Skandinavaca u ranom srednjem vijeku zna se razmjerno malo. Opći zemljopisni i klimatski uvjeti nisu pogodovali poljoprivredi. Na danskim otocima, na južnom dijelu Jiitlanda i u Skaniji uzgajalo se ječam i raž. U drugim predjelima mnogo je veće značenje imalo stočarstvo, lov i ribolov. Velika razvedenost obala i mnoštvo otoka poticali su na razvitak pomorstva, a izobilje drvene građe u šumama omogućavalo je gradnju čamaca i lađa. Ta plovna sredstva služila su ribolovu ali i trgovini između pojedinih dijelova Skandinavije, pa čak i s udaljenijim zemljama. Već u kasnim stoljećima antike sjeverne su zemlje trgovale s mediteranskim područjem. No te je veze prekinula Seoba naroda, pa su se nakon V. st. održale samo veze sa zapadnogermanskim narodima.
Vjera Norvežana, Šveđana i Danaca poznata je po podacima što su se sačuvali u pjesničkom djelu koje nosi naziv Edda. Starija Edda sastoji se od skupa pjesama o pustolovinama bogova i stvaranju svijeta i od epskog ciklusa o Nibelunzima. Ti tekstovi nastali su u IX. i X. st., prvi put su zapisani u XII. st. a najstariji sačuvani rukopis potječe iz posljednje trećine XIII. st. Premda je zapisivanje Starije Edde izvršeno pretežno na Islandu, a tek dijelom u Norveškoj, ipak je ta zbirka zajednička kulturna svojina svih triju skandinavskih zemalja.
Mlađa Edda je prozno didaktičko djelo koje je oko 1220. napisao islandski pisac Snoeri Sturluson. U njemu je u komentarima pojedinih pjesama Starije Edde prikazan sustav skandinavske mitologije.
Osim obiju Edda važna je i Volsunga, prozna zbirka mitova o Nibelunzima, sastavljena u XIII. st.
Na temelju sve te obilne, ali često i nejasne građe može se rekonstruirati skandinavska vjera i mitologija. Na vrhu skandinavskog panteona bilo je trojstvo koje čine Odin kao najviše božanstvo, Tor, božanstvo munje, i Freyr, božanstvo plodnosti. Osim njih Skandinavci su vjerovali u brojna polubožanstva, kao što su Valkire, u dobrotvorne i zle duhove, vile, vukodlake i duše pokojnika.
Skandinavci nisu imali svećenstvo; vjerske obrede vršili su rodovski i plemenski starješine. Glavni vjerski čin bile su krvne žrtve životinja. Svakih devet godina podnosile

su se u glavnom svetištu, u Upsali, i ljudske žrtve. U ranom srednjem vijeku mrtvi su se sahranjivali, umjesto starije prakse spaljivanja. Pri tom su se u grobove odličnika stavljale dragocjenosti, oružje, primjerci domaćih životinja, a ponekad i tjelesa žrtvovanih slugu. Već u IV. i V. st. bilo je u Skandinaviji u upotrebi tzv. runičko pismo. Ono je vjerojatno nastalo kod Gota, na obalama Crnoga mora, prilagodbom grčkih i rimskih slova, pa je posredstvom kontakata pricrnomorskih Gota

sa Skandinavijom preneseno onamo. Sastojalo se od 24 uglato oblikovana slova, u skladu s namjerom da se urezivanjem u drvo bilježe zapisi. Runičko je pismo bilo tajno i uvelike je služilo magijskim ciljevima.
Osim germanskog stanovništva na Skandinavskom je poluotoku, sjevernije od Germana, bilo ugro-finskih plemena, a na skrajnjem sjeveru živjeli su Laponci.

6. DRUGO DOBA SKANDINAVSKE SEOBE

Novi val skandinavske migracije iznenadio je zapadnu Evropu krajem VIII. i u početku IX. st. O prilikama koje su tada vladale u skandinavskim zemljama evropski su suvremeni pisci znali veoma malo, pa su glavni izvor za to doba kasniji nordijski tekstovi literarnog karaktera. Prvu skupinu takvih tekstova čine sage, tj. priče u prozi o životu i djelima historijskih ili mitskih junaka, koje su se sačuvale isključivo na Islandu, na staronorveškom jeziku. Najstariji zapisi, načinjeni na temelju dugotrajne usmene predaje, potječu s kraja XII. st. Drugu skupinu tekstova o vremenu normanskih osvajanja čine pjesme dvorskih pjesnika ili skalda. Ta se poezija pojavila početkom IX. st. u Norveškoj i nadovezuje se na pjesništvo Edda, a najbujnije se razvila u X. i XI. st.
Doba tzv. normanskih ili vikinških napada iz skandinavskih zemalja obuhvaća razdoblje od oko 300 godina od kraja VIII. do potkraj XI. st.. Naziv Normani nastao je u napadnutim evropskim zemljama koje su o napadačima znale samo da dolaze preko mora, sa sjevera. Naziv vikingr označava u staronorveškom gusara. Nastao je od riječi vik, koja znači zaljev, i dočetka -ingr, pa taj izraz u cjelini obilježava čovjeka koji silazi u morski zaljev da bi pošao na gusarenje i pomorske podvige. Riječ viking naziv je za sam gusarski pothvat.
U drugoj polovici VIII. st. Norvežani su počeli napadati Shetlandsko otočje i skupinu Orkney. Zatim su od 787. slijedili napadi na područje Wes-sexa i Northumbrije. Oskudnost norveškog tla uzrokom je što je norveška invazija izrazitije težila za osvajanjem područja pogodnih za naseljavanje. Stoga su oni već početkom IX. st. potpuno osvojili i naselili otočje Shetland, Orknev, Faeroer i oko 870. Island. Iz tih baza zaposjedali su rubna područja Škotske, Irske i zapadne Engleske.
Počevši od tridesetih godina IX. st. napadima Norvežana pridružuju se i Danci. Dok su Norvežani pretežno nadirali vanjskim, tj. zapadnim putem, Danci udaraju unutrašnjim putem, sa sjeveroistoka. Njihova prva meta bile su obale Frigije, današnje Nizozemske i južne Engleske. U tridesetim godinama IX. st. oni naročito uporno napadaju oblasti oko ušća Rajne i Schelde, a uskoro se očituje i njihova težnja za naseljavanjem. Tako je Harald, nećak danskoga kralja, sa svojom družinom uspio osvojiti prostrano područje na ušću Wesere, a njegov brat Rorik stekao je oblast oko luke Duurstede, u južnom Hollandu. Iza toga su slijedili brojni napadi na jugoistočne i južne obale Engleske, na Flandriju i francuske zemlje oko ušća i tokova velikih rijeka što utječu u Atlantik, na obale Španjolske, gdje u unutrašnjost dopiru sve do Sevilje.

Njihovi bezbrojni napadi na Englesku doveli su do zaposjedanja dviju trećina nizinskoga dijela Britanskog otoka. Prodirali su duboko u unutrašnjost Francuske pljačkajući i paleći. Između 859. i 861. uplovili su kroz Gibraltarski tjesnac u Sredozemno more i opustošili niz gradova južne Francuske, Pišu, u Italiji, i znatan dio Toskane. Masovno nadiranje Danaca na pojedine dijelove Francuske dovelo je najzad 911 do formiranja zasebnoga Normanskog vojvodstva na obalama donje Seine, pri čemu je njihov vojvoda Rollon stupio u vazalski odnos prema kralju Francuske, Karlu Bezazlenome.
Krajem VIII. i u prvim desetljećima IX. stoljeća u invaziju Normana uključili su se i Šveđani. Oni su napadali i zatim stvarali trajna uporišta na obalama Riškog i Finskog zaljeva te na južnim obalama Ladoškoga jezera. Otuda su kretali prema jugu kao trgovci i ratnici, unajmljujući se u vojnu službu ruskih knezova u Ladogi, Novgorodu, Kijevu i drugdje. Već 839. njihovi predstavnici dopiru preko Rusije sve do Carigrada.
Uzroke skandinavske migracije od druge polovice VIII. do potkraj XI. st. nije moguće precizno odrediti. Razloga je bilo više i oni su se povezivali. Prije svega, relativna prenapučenost kraj oskudnih mogućnosti agrarne i stočarske privrede, posebice u Norveškoj i sjevernoj Danskoj, navodila je stanovništvo da se bavi pomorstvom koje ih je odvodilo u daleke zemlje i ondje ih upoznalo i s razmjerno većim bogatstvom tih zemalja i sa slabostima njihove priobalne obrane. To je sugeriralo mogućnost pljačke i gusa-renja, a i naseljavanja. Tendenciji napuštanja matične zemlje pridonosila je i društveno-imovinska diferencijacija u krilu rodovskog društva na izmaku. Umjesto deposediranja i osiromašenja pružala se mogućnost da se okupi smiona družina moreplovaca i ratnika koja će napustiti staru sredinu i borbom u tuđini steći novu egzistenciju.
Na općoj podlozi takvih ekonomskih i društvenih pojava, znatnije je pomorske pothvate omogućio veliki napredak skandinavske brodogradnje što se ostvario u VIII. st. U usporedbi sa skandinavskim lađama iz ranijih vremena, lađe koje su se sačuvale iz VIII. i IX. st. bile su mnogo bolje prilagođene dalekoj plovidbi i uzburkanom moru. Imale su kobilicu, pa su time stekle veću stabilnost na moru; vesla su im bila znatno duža, a krma i pra-mac mnogo viši, što je omogućavalo uspješniju borbu s valovima. Tome istom cilju služili su željezni zakovnji i željezni oblozi pramaca. Dužina brodova iznosila je oko 20 do 25 m, a širina 5 m. U prosjeku je bilo 15 pari ve-sala. Sveukupna posada brojila je 50 do 100 ljudi, pri čemu su se veslači smjenjivali, a svi su bili u isti mah mornari i ratnici. U pogledu plovidbene tehnike, skandinavski vikinzi nisu raspolagali nikakvim nautičkim spravama nego su se upravljali samo po astronomskim indikacijama. Uza sve to, njihova je vještina bila tolika da su s uspjehom zalazili na pučinu i pronalazili svoje ciljeve bez velikih lutanja.
7. RAZVITAK DRŽAVNOSTI U NORVEŠKOJ I DANSKOJ
Oko sredine IX. st. jedan od članova švedske kraljevske kuće Ynglingar, Halvdan Crni, vladao je predjelom sjeverno od fjorda na kome leži današnji Oslo. Taj je kralj podvrgao svojoj vlasti jugoistočnu Norvešku. Njegov sin Harald Ljepokosi Harfagr osvojio je još k tome sjeverne oblasti i zatim ju-

O R
ren?f-

Nadbiskupije

-""" Misije nadb. Bremen-Hamburg u X__
XI st.
l Švedska osvajanja u Finskoj iza 1157. 0 Bitka kod Falkopinga 1385
_____j Kalmarska unija 1397
Hanseatski putovi u 2. pol. XIV. st.
Skandinavija u ranom Sr. vijeku
žne ujedinivši cio etnički teritorij Norvežana krajem IX. st.. Ipak, Haral-dova država nije bila centralizirana nego su jarli upravljali pojedinim plemenskim područjima zavisno o kralju, a i svaki je jari imao po više zavisnih upravljača hersir koji su u njegovo ime vladali manjim okružjima.
Kralj Harald uveo je važnu imovinsku reformu. Ukinuo je staro, nasljedno imovno pravo aristokracije na zemljište i učinio sveukupni nezauzeti zemljo-posjed državnom svojinom te uveo zemljišni porez za sve stanovništvo.
201
Pred svoju smrt Harald je svoju državu razdijelio među svoje sinove, pri čemu je nastariji, Erik Krvave Sjekire Blodhoext imao prvenstvo nad ostalima. Ali nakon mnogih suparničkih borbi braća su Erika primorala da izbjegne u Dansku. Borbe za vlast nastavljale su se ipak i dalje. Dokinuo ih je jari Trondelanga Hakon, koji je u tu svrhu sklopio savez s danskim kraljem. Njegova pacifikacija urodila je uspjehom, ali je Norveška morala priznati vrhovnu vlast Danske. Takvo stanje potrajalo je sve do kraja X. st., kad je unuk Haralda Ljepokosog, Olaf Trvggvason obnovio samostalnost Norveške 995.
Danska je i nakon poraza što su joj ga Švođani nanijeli oko 750. u svojoj vlasti zadržala Skaniju, Smaland i Oestergotland, u južnoj Švedskoj. Krajem VIII. st., kad su Sasi s donje Labe ratovali s Franačkom, Danci su bili njihovi saveznici. Ali konačni poraz Sasa i njihovo uključenje u Franačku državu Karla Velikog učinilo je Dansku neposrednim susjedom Franačke duž rijeke Schlei, gdje je tadašnji danski kralj Godfred dao podići veliki obrambeni bedem.
Ali nakon Godfredove smrti 810, u danskoj je državi sve do početka X. st. vladao težak unutarnji kaos. Prilike se sređuju tek s vladavinom Gor-ma Starijeg, ali je Danska tada poč. X. st. obuhvaćala samo Jiitland i Schlesvig do rijeke Eider, otoke između Jiitlanda i Švedske te u južnoj Švedskoj pokrajine Skanija i Halland. Čini se da je tadašnji glavni grad Danske bio Yelling, u središtu Jiitlanda.
Godine 934. napao je Gormovu Dansku njemački kralj Henrik I. Ptičar i primorao ju da plaća godišnji danak. Ujedno je, pod njemačkim utjecajem, počelo prodiranje kršćanstva u Dansku. Ono je uvelike uznapredovalo za Gormova sina Haralda Plavozubog Blatonn. On se okoristio nemirima u Norveškoj pa je intervenirao u korist jarla Hakona koji je za uzvrat morao priznati suverenitet Danske. Harald je pokušao i da uskrati danak Njemačkoj, ali u tome nije uspio. Nezadovoljstvo zbog toga neuspjeha kao i zbog jačanja kršćanstva izazvalo je pobunu velikaša kojoj je na čelo stao Haraldov sin Svend Rašljobradi. Harald je bio primoran da se odreče vlasti, a kraljem je postao Svend 986-1014.
8. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ŽIVOT SKANDINAVACA DO KRAJA XII. ST.
U Danskoj i južnoj Švedskoj, gdje je zemljište bilo relativno povoljno za agrarnu privredu, stanovništvo je formiralo sela na temelju zemljoradnje i stočarstva. Naprotiv, u unutrašnjosti, gdje je agrarnog zemljišta bilo malo, razvile su se pojedinačne seoske

farme. U brdima je bilo moguće samo stočarstvo sa sezonskim seobama, pri čemu se ljeti stada gone na visoke travnjake a zimi otpremaju u doline.
U skupnim selima seoska je zajednica još u XI. i XII. st. kolektivni vlasnik neobrađene zemlje, šuma i voda na seoskom području. Naprotiv, obradiva zemlja je u to doba već postala potpuno privatno vlasništvo porodica unutar pojedinih seoskih naselja. Ali, na temelju nekadašnje matične konačne raspodjele zemljišnih čestica fornskifle, svako je selo sveukupnu svoju
202
obradivu zemlju dijelilo na tri u Danskoj, gdje je prevladavao tropoljni sistem obradbe odnosno na dva područja u Norveškoj i Švedskoj, gdje se još zadržao dvopoljni sistem. Svako od tih područja sastojalo se od četiri četvrtine, prema kvaliteti tla, a svako je domaćinstvo istoga sela u svakoj četvrtini imalo po jednu ili po više traka širokih 5 do 7 metara.
CRTEŽ 8
UGAR
OZIMO
JARO
Kval.
Kval. II.
Porod. A Porod . B Porod. B Porod . A Porod. A Porod . B Porod . A Porod. B Kval. III.
Kval. IV. B

B
A

A

B
A B

A Sistem Fornsktfle. Shem. prikaz.
Osim ovakvih čestica bilo je u selima većih polja koja su od davnine bila dodijeljena rodovskim prvacima.
Povrh ove iskonske razlike, vezane uz rodovsko dostojanstvo prvaka, vlasništvo nad obradivom zemljom dovodilo je i u Skandinaviji do imovinske diferencijacije među prvobitno jednakim članovima seoske zajednice. Zbog toga nije s uvođenjem javnih poreskih dažbina bilo moguće određivati dažbine po porodicama, jer one više nisu sve imale jednaki kompleks zemlje. Stoga se uvodi nova zemljišno-poreska jedinica bol. U svakoj četvrtini obradivog tla ima određeni broj bola i svaki je od njih opterećen jednakom državnom dažbinom, a u vezi s ostvarenim razlikama u veličini zemljoposjeda, u jednome bolu, jedne od seoskih obitelji mogu posjedovati manji, a druge veći dio. Pri tome sva seoska domaćinstva plaćaju poresku dažbinu razmjerno s veličinom svoga zemljišnog udjela u jednome bolu sistem bolskifle.
U južnoj Švedskoj i na jugozapadu Jiitlanda postojao je i treći sistem, tzv. solskifle, po kome je, u okviru seoskih obradivih četvrtina, čestica nekog domaćinstva imala kao

susjednu u smjeru prema istoku uvijek česticu onoga domaćinstva koje je i u selu, poredanom u obliku ulice duž seoske ceste, imalo kuću smještenu na istoku od onoga prvog domaćinstva.
U XI. i XII. st. sve češći postaju slučajevi relativne prenapučenosti seoskih područja pa se krčenjem šuma ili melioracijom pustopoljina stvaraju nova sela. U predjelima gdje nisu bila moguća okupljena seoska naselja nego samo osamljene farme ili staništa stočarskog stanovništva, pojedina među sobom udaljena naselja povezivala su se u susjedske zajednice. Obradive površine najčešće su i tu već bile raspodijeljene, a livade su se iskorištavale zajednički, pri čemu je pojedinom domaćinstvu pripadalo toliko krme koliko

je bilo u skladu s njegovim posjedom stoke. Veliki radni pothvati, kao što je gradnja puteva ili mostova, vršili su se zajednički. Isto se tako odgon stoke u planine i njen povratak u doline vršio istovremeno i zajednički.
Već od kraja IX. st. bilo je pokušaja, zasnovanih na temelju prava osvajača, da se sveukupni zemljoposjed proglasi državnom imovinom i da se ze-mljoposjedi rodovsko-plemenske aristokracije tretiraju kao posjedovanje zavisno o kralju u Norveškoj, u doba Haralda Ljepokosog. Ali, općenito, kraljevi tek u XIII. st. polažu pravo na potpuno vlasništvo jedne trećine općinskih zemalja, a to se u XIV. st. i ozakonjuje.
Karakteristično je za skandinavsko stanovništvo da ono u ranim stoljećima srednjeg vijeka nije formiralo gradove. Tek izuzetno, pod utjecajem susjednih zemalja, kraljevske vlasti i crkvenih ustanova kao središta biskupija nastaju pojedini gradski centri na pr. Hedebv i Ribe, u Danskoj, Lund, u Švedskoj, ali je njihova uloga u privredi tih zemalja bila neznatna.
Socijalna struktura skandinavskog stanovništva poznaje tri društvene kategorije: slobodne, poluslobodne i neslobodne. Ali i slobodni se među sobom razlikuju.
Slobodni seljak bondi ili holdr imao je sva politička i društvena prava: sudjeluje na seoskoj skupštini, ima pravo nositi oružje mač i nasljedno posjeduje obradivu zemlju odhal.
Slobodan seljak može biti i neimućan, pa je uposlen kao zakupac leilen-digr na zemlji nekog veleposjednika ili kao sluga gridhmadhr odn. verk-madhr u nečijem gospodarstvu.
Viša kategorija slobodnih ljudi bili su hersi sg. hersir i jarli. Hersir je obogaćeni seljak koji vrši upravnu službu u svome okrugu. Jari je aristokrat višega ranga, poglavar cijele oblasti. Dostojanstvo i jednoga i drugoga zasniva se na njegovu položaju u rodovskoj organizaciji društva. Ali s formiranjem jedinstvene kraljevske vlasti jarli gube svoj položaj. Umjesto njih kraljevi postavljaju regionalne upravnike lendermaend koji tu funkciju ne nose više nasljedno kao nekoć yarli nego su kraljevski službenici. Krajem XIII. st. u Norveškoj se za njih počinje upotrebljavati naziv barunar.
Neslobodni ljudi zapadali su u taj nepovoljni položaj većinom zarobljavanjem u ratu. Zbog toga su oni pretežno bili inozemci: Britanci, Nizozemci, Francuzi i dr. Mnogobrojnost vikinških pothvata pribavljala im je znatan broj robija, pa je ono bilo radna snaga na svima iole većim gospodarstvima u Norveškoj i Danskoj. Pojedini moćni posjednici i istaknuti vikinški vođe imali su i do stotinu i više robova. Njhov položaj većinom nije bio izrazito težak. Mogli su stjecati imutak, sklapati brakove sa slobodnima i otkupljivati svoju slobodu. Pretežno su samostalno obrađivali čestice zemlje svojih gospodara ili radili na njegovu imanju kao sluge. Oslobođenjem iz ropstva oslobođenik je

ostajao u štitništvu svoga bivšeg gospodara. Obje te kategorije iščezavaju iz skandinavskog društva nakon završetka epohe vikinških pothvata.
Rodovsko-plemenski temelji u organizaciji skandinavskog društva očitovali su se postojanjem narodnih skupština na svim stupnjevima, od seoskog okružja do oblasti i sveukupne državne zajednice. Ali dok se na seoskoj razini očuvalo opće sudjelovanje svih slobodnih stanovnika, na višim razinama u skupštine praktički dolazi i na njima odlučuje rodovsko-plemenska i ratnička aristokracija, koja se vršeći službe u ime kraljevske vlasti pretvara u ranofeudalni tip službeničke i zemljoposjedničke aristokracije.

Iako je skandinavsko selo bilo osnovna rodovska i privredna jedinica, poreskom jedinicom je postalo prvobitno temeljno vojno okružje, stotnija herred ili hundari, što upućuje na to da se javna poreska obaveza i razvila kao dažbinska nadoknada za obavezno izvršavanje vojnih i drugih dužnosti slobodnih ljudi prema njihovoj društvenoj i političkoj zajednici.
Tijekom XI. i XII. st. stotnija se pretvara i u upravnu jedinicu, u skladu s odnosom kraljevske vlasti prema stanovništvu; ta vlast, naime, počivajući na snazi i svrsishodnosti vojnog potencijala u službi zajednice, uzima od stanovništva dažbinsku naplatu za vršenje svojih funkcija i bdi nad održanjem ustanovljenih odnosa. Po istome načelu oblikuje se i uprava na svima nižim razinama. Tako u stotnijama njihov thing povrh funkcije lokalnog rodovskog organa preuzima i dužnosti koje su se formirale s rađanjem kraljevske vlasti i općedržavnog poretka. On stoga preuzima osim vojne i po-reske dužnosti također i zadaću lokalne uprave i policijske instancije.
Viša teritorijalna jedinica nad stotnijama bile su pokrajine norveški: fylke, švedski i danski: landskap. Granice pojedinih pokrajina bile su najčešće obilježene geografskim međama, a svaka od njih imala je svoj sabor fvlkething ili landsthing, svoje zakone čime se očituje njihovo plemensko podrijetlo i samostalnost u odlučivanju o pokrajinskim problemima.
Više provincija udruživalo se u višu teritorijalnu cjelinu. One u Norveškoj dobivaju naziv po sjedištu svoga thinga, na pr. Trostathing, koji je ujedinjavao 8 fylka oko Trondhjemskog zaljeva. Thingovi takvih teritorijalnih cjelina održavali su se u pravilu jednom godišnje, najčešće u nekom starom poganskom svetištu. S uvođenjem kršćanstva, središte provincije najčešće je postajalo i sjedištem biskupije, pa se teritorij jedne provincije najčešće poklapao s područjem novostvorene crkvene dijeceze. U vezi s daljnjim razvitkom, takvo upravno i vjersko središte počelo je okupljati obrtnike i trgovce pa se pretvaralo u grad.
Kraljevska vlast u Skandinaviji zasnivala je svoju moć na vojnom utjecaju kraljevske garde hirdh koja je počivala na starogermanskoj tradiciji ratne družine. U kraljevsku gardu stupali su mladi ratnici na temelju dragovoljno sklopljenog ugovora, pri čemu su polagali zakletvu koja je s vremenom poprimala karakter vazalske zakletve. Kralj je svoju gardu uzdržavao na svoj trošak, a bila je podvrgnuta posebnim propisima i uzajamnoj odanosti njenih pripadnika.
Osim kraljevske garde družine kralj je raspolagao vojskom općenarodnog ustanka lething. Ta vojna obveza svih slobodnih i za borbu sposobnih ljudi primjenjivala se pri vanjskim opasnostima kopnenoga ili pomorskog ratovanja. U XII. i XIII. st. ona se pretvara u stalnu poresku obavezu mjesto izravne vojne službe.

Materijalna sredstva kraljevske vlasti sastojala su se od znatnih veleposjeda koje su obrađivali zakupci uz određene dažbine i obaveze. U Norveškoj već od IX. do XI. st., u Danskoj od XII. a najkasnije u Švedskoj u XIII. st. smatra se da zemlja koja nije u nečijem dokazanom posjedu pripada kralju. Taj stav izvodi se iz načela da je kraljevska vlast u ime cijele etničke zajednice vlasnik cijeloga državnog teritorija. Zemljoposjed privatnika počinje se tumačiti kao izvedeno posjedovanje na temelju koncesije ustupka od strane zajednice, odnosno od kralja koji ju zastupa.
205

Jellinški kamen kralja Haralda L X. st.
Osim prihoda od kraljevskih domena kralj je imao pravo na udio u sudskim globama, na vojni otkupni porez, na dažbine za izvođenje javnih radova utvrde, mostovi, putevi; državni su prihod također carine u Danskoj od XII. st. i takse od kovanja novca.
U 2. polovici XII. st. kraljevska je vlast u Švedskoj počela predavati neke važne elemente svojih prava svojim stalnim službenicima. Tako je u Švedskoj zapovjedništvo nad općenarodnom vojskom lething obnašao član obitelji Folkungar koja je prvobitno imala vlast jarla u provinciji Oester-gotland. Ta je obitelj uskoro stekla položaj majordoma na švedskom dvoru. Najzad je jedan od Folkungara, jari Birger, godine 1250. dao svoga malodobnog sina Valdemara izabrati za kralja, lišivši prijestolja prijašnju zakonitu dinastiju.
Zakonodavstvo skandinavskih zemalja bilo je običajno pravo koje se razmjerno dugo prenosilo usmenom predajom. Ono nije bilo jedinstveno za cijelu Skandinaviju, nego regionalno, pa se kao takvo očuvalo još i nakon formiranja triju skandinavskih država. Tek potkraj XIII. st. stvorila je Norveška jedinstveno državno pravo Švedska u XIV. st. a Danska tek u XVII. st..
Prvi pokušaji pokrštavanja Skandinavije izvršeni su početkom VIII. st. i nastavljeni kroz cijelo IX. st. Ali poganstvo se uporno održavalo pa kršćanstvo sve do početka X. st. nije postiglo nikakve značajnije uspjehe.
206
9. ENGLESKA I DANSKA U X. I XI. ST.
Doba sređivanja unutrašnjih odnosa u Engleskoj nakon likvidacije danskih posjeda Danelavv završilo se smrću kralja Edgara 975. Borbe između grupacije velikaša koja je potpomagala crkvenu reformu u duhu tadašnjega clunvjevskoga pokreta i njezinih protivnika veoma je oslabilo vlast Anglosasa i ohrabrilo Dance u Engleskoj koji se još nisu pomirili s podaništvom anglosaskim kraljevima. U isto se vrijeme počeo osjećati i novi val vikin-ških napada. Tako su danski gusari 980. napali obale Kenta i Wessexa, a 982. obale Cornvvalla. To su bili predznaci novih osvajačkih poriva kojima su urodile promjene u Danskoj. Ondje je 986. kraljem postao Svend Rašljobradi Tveskaeg, pripravan da upravlja novom etapom napada na strane zemlje. Još iste godine jedna je skupina danskih lađa obnovila napade na Irsku, a 988. je flota danskih i norveških lađa uplovila u Bristolski zaljev. Slijedio je niz napada na južne i istočne obale, pa je najzad kralj Ethelred morao zatražiti mir kojim se obvezao da će Danskoj plaćati godišnji danak Da-negeld.
Englesku je spasilo to što je Danska usto zapala u niz teškoća. U Norveškoj je praunuk Haralda Ljepokosog, Olaf Trvggvason, podigao ustanak protiv kralja Haakona Dobrog,

koji je priznavao supremaciju Danske, zbacio ga s prijestolja i postavši kraljem Norveške poništio podložnost Norveške Danskoj.
Protiv Olaf a Svend je formirao savez sa Švedskom. Godine 1000. došlo je do velike pomorske bitke ispred Helsingborga; u njoj su Danci i Šveđani pobijedili Norvežane i njihove saveznike, pribaltičke Slavene, a Olaf je u bitci poginuo. Tim ratnim uspjehom Danci su svojoj državi pripojili južno priobalno područje Norveške, a sinu Haakona Dobrog prepušten je sjever, osim područja oko Trondhjema koje je zauzela Švedska.
U vrijeme danskog rata s Norveškom, engleski je kralj ojačao svoju vojsku, podigao brojne utvrde i sklopio obrambeni savez s vojvodom Normandije, a zatim je ujesen 1002. dao izvršiti pokolj svih Danaca koje je bilo moguće uhvatiti.
Danska odmazda započela je već 1003. U teškim i izvanredno krvavim borbama Danci su do 1013. ponovo zaposjeli cijelo područje Danelawa, a kad su i sa zapada zaobišli i opsjeli London, kralj Ethelred je izbjegao u Normandiju. Nakon kapitulacije Londona, Svend je početkom 1014. proglašen kraljem Engleske.
Ali svega nekoliko tjedana poslije toga Svend Rašljobradi je iznenada umro, pa je došlo do podjele njegove države: Dansku je dobio njegov stariji sin Harald, a Englesku i Norvešku mlađi sin Knut. Budući da se na vijest o Svendovoj smrti Ethelred sa sinom Edmondom vratio u Englesku i ondje organizirao novi teški pokolj Danaca, Knut je morao svoju faktičnu vlast na Britanskom otoku tek izvojštiti oružjem. Poslije niza bitaka, potkraj 1016., nakon Ethelredove smrti, sklopljen je sporazum po kome je Edmondu ostala vlast u Wessexu, a sve ostalo područje Engleske pripalo je Knutu. A kad je Edmond već 1017. umro, Knut je postao neospornim kraljem cijele Engleske.
Za vrijeme Knutova ratovanja u Engleskoj, u Norveškoj je izbila pobuna protiv danske vlasti, pa je kraljem proglašen praunuk Haralda Ljepokosog, Olaf II. Sveti.
207
Angll

Germanske provale
AGS - Keltska kraljevstva III regije
amo- Keltski narodi
_ Germanske provale u V. si.
i Anglo-sas"-a kralj, krajem VII. st.
+ Samostani
V Biskupije Skandinavske provale
W Nadbiskupije

Skand: provale VIII-IX. st. Danci l Norvežani
Oblast Danelaw oko 900.
Danske kolonije "Pet gradova" .
Walting Street K Bitke Osvojenja Wessexa poč. X.st.
Područja pod danskom vlašću od 1016 do 1042.
Britanski otoci do 1042.
Taj gubitak Knut je nadoknadio time što mu je 1018., nakon smrti njegova brata Haralda, pripala vlast u Danskoj. Ojačan time, on je pokušao zbaciti norveškog kralja Olafa II. Konačni uspjeh postigao je tek nakon mnogih borbi, sredinom 1030. kad je Olaf II. teško poražen i ubijen. Time je Norveška ponovo pripojena Danskoj.

Knut je svojom na taj način formiranom trodjelnom državom vladao iz Engleske, gdje mu je dvor bio u gradu Winchesteru. Danskom je u njegovo ime upravljao njegov sin Hartaknut, a Norveškom njegov sin Svend. Snažna danska flota omogućavala je efikasan nadzor ne samo nad te tri zemlje, nego i nad Škotskom, Irskom i slavenskim Pribaltikom, koje je zemlje Knut također podvrgao svojoj vlasti.

Smatrajući Englesku središtem svoje države, Knut je ondje podupirao jačanje danskog etničkog udjela novim naseljavanjima. Svoje vojnike i zapovjednike obilno je plaćao novcem koji je pritjecao od danegelda što ga je davalo sveukupno anglosasko stanovništvo, a opskrbljivao ih je i zemljo-posjedima iz fonda konfisciranih imanja svojih protivnika. Protjeravši iz Engleske ili onemogućivši na drugi način sve one ličnosti koje bi mogle poraditi protiv novoga političkog stanja, Knut je upravljao Engleskom na temelju načela o ravnopravnosti Anglosasa i danskih doseljenika. Oba jezika bila su priznavana podjednako. U crkvenim službama prevladavali su anglo-saski svećenici, a zbog svoje veće obrazovanosti vršili su i važne funkcije na

dvoru i u kraljevskoj upravi. U administrativnom pogledu, Knut je zadržao tradicionalnu podjelu na četiri velika okružja koja su odgovarala području starih anglosaskih kraljevina. Na čelu svakoga od njih bio je po jedan earl-dorman. U manjim okružjima njemu su bili podložni grofovi kao poglavari pojedinih grofovija. Umjesto prijašnje velike vojske, Knut se oslanjao prvenstveno na snažnu kraljevsku gardu, koja je bila profesionalno ratničko bratstvo, uzdržavano kraljevim materijalnim sredstvima. U njoj su isprva bili samo Danci i Norvežani, ali su s vremenom primani i Anglosasi s potpuno jednakim pravima.

Posebnim zaključkom skupštine danskih i anglosaskih velikaša, održane u Oxfordu, donesena je odluka da u Engleskoj treba da važe zakoni kralja Edgara, iz 2. polovice X. st., čime je novom režimu dano obilježje zakonskoga i faktičnog kontinuiteta.

Danskoj je Knut posvećivao manje pažnje, pa je to čak dovelo i do pobune protiv njegove vlasti u kojoj je zasebnim kraljem Danske proglašen njegov sin Hartaknut. Ali Knut je bunu ugušio i Danskoj dao drugoga potkralja.

Po Knutovoj inicijativi, u Danskoj je jačalo kršćanstvo, ali danska crkva nije bila vezana uz nadbiskupiju u Canterburvju nego u Hamburgu. Knut je, također, nastojao da u Danskoj, po uzoru na Englesku,, potakne snažniji razvitak gradova; napredak trgovine pomagao je otvaranjem kovnica novca.

Knutova politika bila je najmanje povoljno primljena u Norveškoj gdje je uvođenje zakonskih propisa po uzoru na Englesku kršilo tradicionalne običaje i odnose. Povrh toga, Knutov sin Svend je ondje uveo poreze u naravi za sveukupno seljaštvo i kulučenje na kraljevskim domenama. Sve je to

Crkva u Earl Bartonu, 2. pol. X. st.

i

dovelo do pobune, pa je za kralja Norveške još prije smrti Knuta Velikog 1035 bio izabran sin Olafa I. Tryggvasona, Magnus, koji se vratio iz izag-

nanstva u Rusiji.

Prostrano područje Knutove države nije bilo jedinstven politički ni etnički teritorij. Ali on je ipak povezivao srodne oblasti i narode. Razlike među njima Knut je, čini se, nastojao

ukloniti spomoću kršćanstva kao zajedničke idejne osnovice cijeloga svoga državnog područja. Takav stav prema kršćanstvu bio je i jedan od razloga što je Knut 102627. otišao na hodočašće u Rim gdje je papinstvo pridobio za zamisao o snažnom kršćanskom kraljevstvu na sjeveru Evrope. U isti mah, veoma se trudio oko održavanja dobrih odnosa s Njemačkom koja je u to vrijeme bila najvažnija politička sila u srednjoj i južnoj Evropi. Ali politički sistem Knuta Velikog nije imao dovoljno vremena da se učvrsti, pa se njegova država uskoro poslije njegove smrti raspala. U Norveškoj je već ranije vlast preuzeo Magnus Olafson, u Danskoj se na vlast vratio Hartaknut a u Engleskoj je ostao Knutov stariji sin Harald.
Da bi se osigurao od eventualnog napada iz Danske, norveški kralj Magnus poveo je preventivni rat protiv Hartaknuta. Poslije dvije godine borbi bez rezultata oba su se vladara dogovorila o miru, ali uz uvjet da će vlast

Benedikcional bisk. Et-helwolda: Kristov ulazak u Jeruzalem, 2. pol. X. st.

u oba kraljevstva pripasti onome tko duže pozivi. Kako je Hartaknut umro već 1042., Norveška i Danska su se ponovo ujedinile, ali ovaj put pod vlašću norveškoga kralja.
V-
se
JT-- ±-" V1Cl
_ -J---
Knutova smrt je i u Engleskoj dovela do komplikacija. U biti spor vodio oko toga hoće li Knutovoj udovici Emmi, koja je bila kćerka normandijskog vojvode Richarda I. a u prvome braku žena anglosaskog kralja Ethelreda, uspjeti da na prijestolje dovede svoje sinove s Ethelredom, dakle anglosaske pretendente na englesko prijestolje, ili će ta vlnst nr-; v-vim potomcima T tu -1--1
o-------J" -"-
__r+jLVJ.JC uovede svoje sinove s Ethelredom, dakle
osaske pretendente na englesko prijestolje, ili će ta vlast pripasti Knuto-vim potomcima. I tu je došlo do kompromisnog rješenja: kraljem je postao najmlađi sin Ethelreda i Emme, Edvvard Ispovjednik, ali uz obavezu da se neće ženiti, kako bi njegovim nasljednikom mogao postati Knutov nećak Svend.
Edvvard je od mladosti za vrijeme danske vladavine u Engleskoj živio u izbjeglištvu u Normandiji, na dvoru svoga ujaka, Roberta I. Đavla. Govorio je francuskim jezikom, Englesku uopće nije poznavao, a nije imao nikakvih političkih ambicija. Došavši na prijestolje, na najvažnije položaje u engleskoj crkvi, na dvoru i u lokalnoj upravi postavljao je Normandijce.
Takav opasni utjecaj prouzrokovao je mnoga nezadovoljstva. Najistaknutiji među nezadovoljnicima bio je earldorman Godvvin, po svojoj baki potomak danskoga kralja i rođak Knuta Velikog. Želeći da kraljevsku vlast postigne koji od njegovih sinova, primorao je Edvvarda Ispovjednika da
se

formalno oženi njegovom kćeri. Svim time izazvao je tolik otpor, da je 1051. bio zbačen s položaja i prognan iz Engleske. Ali Godwin se s vojnom silom vratio u Englesku. No prije nego što je postigao uspjeh, naglo je umro ostavivši svoje pretenzije svome sinu Haroldu.

Ali kao jedan od pretendenata na vlast u Britaniji sve se više isticao normandijski vojvoda Vilim. On je bio nezakoniti sin normandijskog vojvode Roberta Đavla i nećak Emme, žene anglosaskog kralja Ethelreda i majke Edvarda Ispovjednika. Njemu kao mogućem nasljedniku prijestolja u Engleskoj bio je sklon i Edward Ispovjednik. Vilim je od 1061. boravio u Engleskoj u nastojanju da steče naklonost i drugih utjecajnih ljudi, pa mu je Edvvard 1065. i formalno ponudio nasljedstvo. Uto je Godwinov sin Harold prigodom jedne oluje na moru pao u zarobljeništvo nekoga francuskog velikaša koji ga je predao Vilimu. Svoju slobodu je mogao steći samo time što je položio vazalsku zakletvu Vilimu kao budućem vladaru Engleske.

U trenutku smrti Edwarda Ispovjednika početkom 1066 Vilim se zatekao u Normandiji a Harold je iskoristio priliku i primorao nadbiskupa u Yorku da ga proglasi za kralja. Stoga je Vilim svoje pravo morao izvoj-štiti oružanom intervencijom. Učinio je to, po odobrenju svojih vazala u Normandiji i uz pomoć mnogih velikaša iz drugih pokrajina Francuske, početkom jeseni 1066.

Harold je dotle bio angažiran na sjeveru Engleske kamo je provalila vojska norveškog kralja Haralda polubrata i nasljednika tamošnjega kralja Magnusa. Postigavši pobjedu nad Norvežanima, Harold je hitno prebacio svoju vojsku na jug gdje je iskrcavanje Normandijaca već bilo izvršeno. Do presudne bitke došlo je 14. X. 1066. kod Hastingsa. Uspjeh Vilimove pretežno konjaničke vojske bio je neosporan. Ali osvajanje se moralo nastaviti dalje. Nakon opsade i zauzeća. Londona, Vilim se na Božić 1066. u Westminsterskoj crkvi dao okruniti za kralja.

Potpuno pokorenje i pacifikacija Engleske ostvarena je tijekom 1067. U svim važnim uporištima Vilim je dao smjestiti svoje posade, ali im je nametnuo strogu disciplinu u odnosu prema stanovništvu Engleske. Svojim je vojnim zapovjednicima podijelio samo zemlje svoga suparnika Harolda i njegovih pomagača.

Pouzdavši se u postignute rezultate, Vilim se vratio u Normandiju da ondje svečano proslavi svoju pobjedu. Ali po njegovu odlasku njegovi su komandanti započeli pljačkati stanovništvo i ekspropriirati anglosaske zemljoposjednike, pa je zbog toga došlo do niza pobuna. Vilim se morao ponovo s vojskom iskrcati, a pobunjenici su dobili pomoć iz Škotske i Danske. Nizom pobjeda, Vilim je do 1071. zaredom svladao protivnike, izvršivši pri tom mnoge okrutnosti i teška razaranja.

To iskustvo s nepouzdanošću vojnih pobjeda bez dubokog preinačenja vladavinskog poretka navelo je Vilima da po završetku druge pacifikacije Engleske sistematski izgradi režim na koji se imala oslanjati njegova vladavina.

10. PROBLEMI PRIVREDNIH I DRUŠTVENIH ODNOSA U ENGLESKOJ DO NORMANSKOG OSVOJENJA

Povlačenjem rimskih legija i romaniziranih stanovnika iz Britanije, keltskim preporodom i germanskom invazijom otoka bili su potpuno zbrisani svi tragovi privrednih i društvenih institucija rimske vladavine. Zbog toga razvitak odnosa u Engleskoj od druge polovice V. st. ne teče na temelju sinteze kasnoantičkih robovlasničkih odnosa u transformaciji i rodovskih društvenih odnosa kasne njihove etape, nego isključivo samostalnim

napuštanjem rodovskoga društvenog poretka, bez utjecaja kasnoantičkih modela za eksploataciju zavisne i neslobodne radne snage na veleposjedničkim imanjima. Veoma podrobna dokumentacija toga razvitka u izvornoj građi omogućuje dobar uvid u bitne odrednice nastajanja ranofeudalnih odnosa izravnim putem, s podloge rodovskoga društva, pa je u tome njegovo veliko principijelno i teoretsko značenje.
Početkom VI. st. najveći dio anglosaskog stanovništva živio je naseljen u rodovskim selima, bavio se zemljoradnjom i uzgojem stoke, a u prehrani mesom važnu su ulogu imali lov i ribolov.
Sela su redovito bila autarhična i razmjene gotovo nije bilo. U staroan-glosaskom jeziku ona nose naziv ham ili tun latinski: villa, rus, vicus.
Sveukupna obradiva zemlja dijelila se većinom na tri polja, u skladu s tropoljnim sistemom obrade oranica. Opće obaveznim plodoredom na tim poljima smjenjivalo se uzgajanje jarih i ozimih usjeva te ostavljanje polja na ugaru. Svako domaćinstvo imalo je u svakome od takva tri polja svoj udio. Svi udjeli jednoga seoskog domaćinstva čine njegov osnovni zemljopo-sjed, koji u načelu obuhvaća toliko zemlje koliko je bilo dovoljno za uzdržavanje prosječne seoske obitelji, odnosno koliko je bilo moguće obraditi jednim plugom. Takav opseg obradiva tla izvori nazivaju latinski carrucata, terra unius aratri, mansus, ili u staroanglosaskom hyde hajd, hiwiso u Wessexu, sulung u Kentu.
Svaka hajda je obaveznim plodoredom i svojim razmještajem u sva tri seoska polja bila uključena u kolektivni ritam rada cijele seoske zajednice. Ali ta je obradiva zemlja uza sve to trajan i nasljedan posjed seoske obitelji koja ju je obrađivala; no svako otuđivanje zemlje izvan iste obitelji bilo je zabranjeno. Vrhovno vlasništvo kolektiva i nad tom zemljom očitovalo se propisom po kome je nakon izvršene žetve oranica i kosidbe livada svaka seoska obitelj bila dužna ukloniti ograde oko svoga posjeda i strništa do idućeg proljeća prepustiti kao ispašu cijelome selu. Osim oranica, seoski je zemljoposjed obuhvaćao još i šume, pašnjake, šikare, tresetišta i vodene površine; sve je to bilo nepodijeljeni, kolektivni posjed cijeloga sela, slobodan za iskorištavanje svim domaćinstvima bez razlike.
Na temelju tih podataka očito je da su anglosaska sela u VI. i VII. st. bila organizirana kao susjedska općina ili marka, u kojoj alodijalno posjedovanje još nije doseglo stadij otuđivosti obradive zemlje.
Jedno seosko domaćinstvo sastojalo se od glavara toga domaćinstva i njegove obitelji. Predstavnika te privredne i društvene jedinice anglosaski izvori nazivaju ceorl kori ili twyhinde po vergeldu od 200 šilinga.
Osim glavara domaćinstva i njegove obitelji u njegovu su kućanstvu živjeli još i robovi i poluslobodni ljudi, uposleni radom na njegovu gospodarstvu.

Napad odreda Vilima Osvajača. Zidni sag kraljice Matilde, XI. st.
Ceorl je bio iskonski slobodan i privredno nezavisan član seoske zajednice, a to se njegovo društveno svojstvo zasnivalo na trajnom i nasljednom posjedovanju hajde kao osnovne jedinice obradive zemlje u njegovu selu.
U odnosu prema javnim vlastima, ceorl je imao niz prava i dužnosti, prije svega pravo i dužnost da nosi oružje i da se odaziva na kraljevski poziv u opći vojni pohod. Nadalje,

bio je obavezan sudjelovati na sudskim skupštinama; njegova zakletva na sudu imala je dokaznu moć. Od posebne je važnosti što je ceorl morao namirivati određene javnopravne dažbine u korist kralja i države; imao je dužnost sudjelovati u uzdržavanju kralja i njegove pratnje za vrijeme njihova boravka u oblasti u koju je pripadalo njegovo selo, a morao je obaveznim javnim radom sudjelovati u državnom podvozu, u popravljanju puteva i mostova, podizanju obrambenih nasipa i tvrđava tzv. trina necessitas, trojna dužnost.

Premda je raspored posjedovanja zemlje u okviru seoske zajednice načelno jamčio jednakost svih članova općine, ipak je različita efikasnost u radu bila uzrok postepenom rastu imovinskih razlika među članovima općina. Posebice je utjecajno bilo uspješno sudjelovanje u ratnim pothvatima, jer je takvo domaćinstvo stjecalo više robovske ili polurobovske radne snage i moglo ju je primjenjivati u svom gospodarstvu. S druge strane, loše upravljanje imanjem, bolesti, malobrojnost obitelji, nedostatak radne snage, troškovi za plaćanje vergelda ili sudskih kazni mogli su voditi znatnom ili čak potpunom osiromašenju seljačkih obitelji.

Svim takvim ekonomskim i društvenim zbivanjima razvijala se, na temelju alodijalnog posjedovanja obradive zemlje, gospodarska nejednakost među stanovnicima istoga sela. Pri tome su pojedinci koje su zadesile najteže nepogode mogli zapasti i u socijalno podređeni položaj. Zapavši u dug koji nisu mogli platiti ili primorani da rade za drugoga, oni su privremeno gubili slobodu da odu iz mjesta gdje su živjeli i radili. Njih izvori obilježavaju nazivom frige. Još je teži bio položaj onih koji su zbog neplaćanja po-

reza ili dosuđene kazne wite zapadali u privremeno ropstvo. Takav čovjek witedeow imao je također smanjenu slobodu kretanja, a za pokušaj bijega mogao je biti i tjelesno kažnjavan.

Daljnji stupanj u formiranju kategorije zavisnih ljudi uključivao je povrh osobne zavisnosti pojedinca još i prelazak njegove zemljišne čestice u posjed nekog drugoga. Taj proces vršio se u zavisnosti od pojave i razvitka velikog zemljo-posjeda.

Veliki zemljoposjed nastajao je različitim putevima. Već je samo vojno pokorenje najvećeg dijela Britanskog otoka urodilo formiranjem veoma prostrane kraljevske domene na kojoj su živjeli i radili, kao poluslobodni ili neslobodni ljudi, pokoreni keltski stanovnici. Iz toga zemljišnog fonda kraljevska je vlast davala manja ili veća imanja svojim družinicima ili dvorja-nicima za dužnost koju su vršili. Zavisno od veličine darovanog zemljopo-sjeda, oni su se među sobom razlikovali. Gesithi su posjedovali 3 do 5 hajda, dok su tegni teni imali najmanje 5, sve do 20 i više takvih zemljišnih jedinica. Osim kralja, već pri samom osvajanju znatnija su imanja stekli i rodov-sko-ratnički prvaci Angla, Sasa, Jiita i Friza, tzv. eorli erli

Imovinskom diferencijacijom unutar slobodnih germanskih sela izdizao se i sloj obogaćenih seljaka-općinara koji su najčešće na račun svojih osiromašenih suseljana prikupljali višak zemlje nad opsegom prosječnoga seljačkog posjeda jedne hajde. U najpovoljnijim slučajevima njihovo se imanje po opsegu približavalo posjedu gesitha, a ponekad čak i eorla i tegna.

Witenagernoot određuje izvršenje smrtne presude. Iluminacija XI. st.

U daljnjem razvitku velikog zemljoposjeda osobito je važnu ulogu imalo kraljevsko darivanje određenih teritorija na temelju zasebne kraljevske povelje. To darivanje nije bilo istovjetno s poklanjanjem zemlje iz kraljevskoga zemljišnog fonda, na kom je zemlju obrađivalo zavisno poluslobodno i neslobodno stanovništvo i kojim je poklanjanjem sam posjed zemlje prelazio u potpuno i neograničeno vlasništvo ili pak u službom uvjetovano posjedovanje. Darivanje na temelju kraljevske povelje odnosilo se na teritorij naseljen slobodnim seljaštvom, pa se stoga čin kraljevskog darivanja nije mogao odnositi na samu zemlju, jer je ona pripadala slobodnim ljudima i njihovim seoskim zajednicama, iako su formulacije darovnica glasile kao da se nekom obdareniku ustupa zemlja. No, u stvarnosti, takvom je darovnicom nastajao osebujan tip zemljišnog područja, tzv. bocland, sa koga je obdare-nik imao pravo u svoju korist ubirati one iste javnopravne dažbine gafol i feorm koje su pripadale kralju kao poglavaru društva i države. Seosko stanovništvo na takvom ustupljenom području na boclandu ostalo je nakon davanja povelje o kraljevskom darivanju jednako slobodno i ekonomski samostalno kao što je i bilo, s tom razlikom što je dažbinska i radna davanja otad davalo ne više kralju nego nekom pripadniku svećeničke ili svjetovne aristokracije. Jedino otežaije koje je nastupilo odmah nakon izvršenog darivanja odnosilo se nafliateri jalne dažbine za uzdržavanje kralja i njegove pratnje. Iskonski, ta-še dažbina davala samo povremeno, za vrijeme faktičnoga kraljeva boravka u nekoj oblasti. Sada se, međutim, smatralo da obda-renik koji je dobio boklend stalno boravi na dobivenom teritoriju, pa je materijalna dažbina za njegovo uzdržavanje od prigodne pretvorena u stalnu, svakogodišnju. Upravo to obilježje omogućilo je posjedniku boklenda da stanovništvo s dodijeljenog mu područja u praksi počne tretirati kao svoje podložnike koji su mu dužni davati obročnu dažbinu u naravi i usto još vršiti radne obaveze koje su po svom podrijetlu proizlazile iz javnih radnih tereta slobodnih ljudi prema državi.

Položaj korisnika boklenda još je više poboljšavala u njihovu odnosu prema neposrednim, slobodnim obrađivačima zemlje okolnost što je on povrh toga ponekad dobivao i neka imunitetna prava: pravo da ubire sudske takse od stanovništva na boklendu, da na njem vrši policijsku službu, a kadšto i ograničeno pravo sudovanja. Svim time posjednici boklenda stječu izvanredno povoljan položaj da se okorištavaju procesom imovinske diferencijacije u slobodnim selima, jednako onima koja su već postala njihov boklend kao i onima koja su ostala izvan teritorija podvrgnutog veleposjedniku. Oslanjajući se na svoju ekonomsku premoć i na svoje sudsko-upravne privilegije, oni interveniraju u privredno-društvenom životu sela time što čestice ili ulomke čestica osiromašenih seljaka uključuju u svoj zemljoposjed, pa ih zatim sada već kao dio svoga imanja ostavljaju ili uvećane daju istim seljacima na obradbu uz obročne i radne obaveze. Takvo nasrtanje na tlo slobodnih sela bilo je olakšano i time što je kraljevska vlast već tijekom VII. st. kao boklend, a i kao trajan feudalni posjed počela davati seoske pustopoljine, pa čak i cijele almende. Time je važan dio zemljišta oduziman seljacima, pa se siroma-šenje neimućnih ubrzavalo, a veliki su zemljoposjednici tako dobivenom zemljom postajali članovima seoske zajednice i u njoj stjecali dominantan položaj koji su iskorištavali za podjarmljivanje cijele zajednice. Sve veći i veći dio slobodne seljačke zemlje folcland mijenja svoj privredni i društveni

status: postaje boklend ili izravno sastavni dio vlastelinstva. Sustavnim izjednačavanjem svoga faktičnog odnosa prema oba tipa zemlje i prema oba tipa neposrednih obrađivača

tj. prema onima koji na boklendu imaju samo javnopravnu dažbinsku obavezu prema posjedniku boklenda, i onima koji su već postali obrađivačima vlastelinove zemlje i time zapali u privatno-pravnu posjedovnu zavisnost o veleposjedniku veleposjednici pretvaraju i slobodno stanovništvo boklenda u davaoce feudalne zemljišne rente u korist klase zemljoposjednika.
U tome smislu zemljoposjednici su s vremenom proširivali i radne obaveze seljaka na svome boklendu. Gradnji utvrda, održavanju cesta i mostova pridružuje se, ili se umjesto njih uvodi, rad na vlastelinovu rezervatskom imanju obradba polja, dužnost sječe, žetve i kosidbe i t. d..
U kronološkom pogledu cio prikazani razvoj od polaznih rodovskih odnosa do neosporne razvijenosti velikog zemljišnog posjeda i stanja podvrg-nutosti seljaštva u podložnost zemljoposjednicima ispunja u Engleskoj više stoljeća i vrši se isprva sporo, a zatim sve brže. U V. i VI. st. potpuno dominira alodijalni i neotuđivi zemljoposjed seoskih porodica, pa je imovinska diferencijacija obuhvaćala još samo pokretna i potrošna dobra. U VII. st. javljaju se prvi znakovi otuđivanja obradivih čestica, pa je to doba sve izraženije diferencijacije među seljaštvom u pogledu posjedovanja nekretnina zemlje. S osmim stoljećem počinje sve snažnije okorištavanje veleposjednika osiromašenjem dijela seljaštva, a i sve češće dodjeljivanje boklenda.
Za prva tri stoljeća anglosaske prisutnosti na Britanskom otoku na velikim zemljišnim posjedima rodovske i službeničke aristokracije eorli, gesithi i tegni uvelike je radila robovska radna snaga jer su mnogobrojna ratovanja omogućavala da se zarobljenici pretvaraju u robove. Usto su i teške sudske globe i kazne pretvarale kažnjenoga u dužničkog roba ili roba po kazni za zločin. Svi su takvi robovi radili na vlastelinstvima ili kao sluge i obrađivači vlasteoskog rezervata ili pak na česticama koje im je zemljoposjednik dodjeljivao na obradbu uz znatne obročne ili kulučarske terete. Tek od kraja VII. ili početka VIII. st., kada anglosaski kraljevi počinju intenzivnije dodjeljivati zemlju iz kraljevskoga zemljišnog fonda ili stvarati boklende, robovima se kao obrađivači vlasteoske zemlje postupno počinju pridruživati isprva rijetki, a zatim sve češći slobodni držaoci seoske zemlje koji su radi smanjenja vlastite čestice gubitkom dijela svoje zemlje u korist imućnijih dospjeli u položaj da rade i na zemlji vlastelina, na dodatnom komadu zemlje koju im je on ustupio uz obročna i kulučarska davanja ili su pak izgubivši svu svoju zemlju postali držaocima parcele vlastelinova imanja, uz obavezu da vlastelinu daju dio uroda s te zemlje i da određeno vrijeme u godini rade i na vlastelinovu rezervatu.
U vezi s tim, u dokumentima se pojavljuje razlikovanje vlasteoske zemlje na dva dijela: autland i inland autlend i inlend. Prvo je zemlja na kojoj žive i rade zavisni seljaci, a drugo je vlasteoski rezervat koji se obrađuje robovskim radom i kulukom zavisnih seljaka.
Polazeći od tendencija razvitka koje su se očitovale do kraja VIII. st., u IX. i X. st. neposredni obrađivači zemlje razvrstali su se u pet kategorija. To su: ceorli, geneati, kotsetli, geburi i robovi.
Ceorli korli su, kao i prije, slobodni seljaci, posjednici zemlje u svojoj seoskoj općini, koji još ni na koji način nisu zapali u gospodarsku ili osobnu zavisnost o velikom zemljoposjedu. Načelno, njihov je zemljišni posjed jedna

noj zavisnosti od veleposjednika. U osobito teškim prekršajima koji se kažnjavaju smrću održava se još uvijek nadležnost kraljevskog sudišta, ali i tada podanika pred sudom zastupa njegov gospodar, a i izrečena presuda prepušta se na izvršenje njemu.
Praktična primjena tih pravnih ovlaštenja u punoj je mjeri predavala neposredne obrađivače zemlje samovolji velikaša i omogućila im da osim snagom svoje ekonomske premoći slamaju nezavisnost seljaštva i snagom svoje upravne i sudske nadređenosti.
Tako je sveukupni razvitak društvenih odnosa vodio ustanovljavanju dviju osnovnih kategorija stanovništva, koje dokumenti X. i XI. st. obilježavaju nazivima nobiles - ignobiles, pri čemu je nobilis ne samo društveno ugledan i bogat, nego je samo on i punopravan uživalac osobne slobode. Naprotiv, neznatni čovjek, ignobilis, redovno je siromah i već lišen osnovnih sredstava za proizvodnju zemlje te društveno nemoćan i zavisan od sile pripadnika povlaštene klase zemljoposjednika.
Usporedo s procesom temeljnog razvrstavanja na pripadnike povlaštene klase i podložnike, preinačavali su se i odnosi unutar same klase povlaštenih ljudi. Nekadašnji rodovski prvaci, eorli, iščezavaju stapajući se sa slojem nove aristokracije koja svoj položaj stječe vršenjem vojnih i civilnih funkcija u kraljevskoj službi teni ili ga temelji na svome crkvenom dostojanstvu. Takvome razvitku pogodovalo je doba mnogobrojnih ratova s napadačima na Britanski otok namećući sve jaču militarizaciju feudalne klase,
Po završetku ere danske vlasti pod Knutom Velikim kad se prilivom danskih doseljenika znatno ojačao udio slobodnih i nezavisnih malih zemljoposjednika, naglo je uznapredovao proces užurbanog zakmećivanja seljaštva. Velikaši izobilno dobivaju od kralja sve nove i nove ustupke. Osobito su za Edwarda Ispovjednika davane mnoge imunitetne privilegije crkvi. Raspola-žući sve znatnijom ekonomskom osnovicom svoje moći, ali i sve većim imunitetnim ovlaštenjima, feudalci su postajali sve samostalniji od kralja. Ojačavši time, oni su u razdoblju koje je prethodilo bitci kod Hastingsa sustavno otežavali terete obročne i, naročito, radne rente ustremivši se da dokrajče ostatke seljačke gospodarske samostalnosti, a s njome i njihove osobne slobode.

VI. ZAKLJUČCI O NASTAJANJU FEUDALNOG PORETKA U EVROPI
Potkraj antike i na početku srednjovjekovnog razdoblja dva su društvena ustrojstva u Evropi dospjela do granica svoje ekonomske održivosti. Robovlasnički poredak nije više, zasnivajući se na robovskoj organizaciji proizvodnoga rada, mogao vlasnicima sredstava za proizvodnju osiguravati prijašnje blagostanje. Zbog toga oni, ne videći drugog izlaza, prinudno daju koncesije obrađivačima zemlje. Pomiruju se s time da je neizbjezivo zadovoljavati se samo manjini dijelom izravnog posjedovanja zemlje, pa sav višak nad time prepuštaju radnoj snazi da ga u česticama obrađuje samostalno, ali uz uvjet da od plodova svoga rada daje vlasniku zemlje dio uroda i da dio svoga radnog vremena utroše na obrađivanju onog dijela vlasnikova zemljoposjeda što ga je on zadržao samo za sebe.
Tom kapitalno važnom izmjenom nastaju novi odnosi u procesu proizvodnje. Vlasnici zadržavaju sistem privatnog vlasništva nad osnovnim sredstvom za proizvodnju, ali ga u biti sužavaju na rezervatski dio svoga imanja. Drugi dio prelazi u trajni i nasljedni posjed ali ne i vlasništvo obrađivača, koji se za ustupljenu zemlju odužuju davanjem dijela uroda i radom na vlasnikovu rezervatu.
Nađeno rješenje bilo je prisilni kompromis interesa. Posjednička je klasa izbjegla eksproprijaciju osnovnih sredstava za proizvodnju, ali se u stvarnosti odrekla vlasništva nad proizvođačevom ličnošću. Izgubivši na totalitetu neposrednog posjedovanja vlastite

zemlje, posjednici su osigurali njeno proizvodno oplođivanje radom. Nasuprot tome, proizvođači su stekli zemlju iako samo kao radom i dažbinama uvjetovani posjed i faktičnu osobnu slobodu ukoliko je dotad nisu imali, s mogućnošću da na zemlji samostalno proizvode i za sebe zadržavaju sve rezultate svoga rada povrh ugovorenih dažbina vlasniku zemlje.

Takvo novo uravnoteživanje odnosa između posjednika sredstava za proizvodnju i radne snage vršilo se još u okvirima antičke države.

Izvan tih okvira, rodovsko je društvo "barbarskih" naroda dospijevalo na granicu održivosti kolektivnog posjedovanja zemlje, bez privatnog vlasništva. Potreba za povećanjem proizvodnosti rada nametala je slobodno raspolaganje zemljom, bez stega kolektivnoga društva, a i društvene su zasluge u ratovanju i upravljanju zajedničkim poslovima društva za sebe zahtijevale zasebnu nagradu; njih nije bilo moguće ostvarivati uzdržavajući se neposrednim radom u poljoprivredi; bilo je nužno osloboditi sloj vršilaca javnih dužnosti od rada, ali je u tu svrhu društvo moralo preuzeti njihovo materijalno zbri-

njavanje. Rodovsko je društvo moglo napustiti svoj dotadašnji poredak samo prihvaćajući riziko i sve posljedice imovinske diferencijacije do koje je vodilo privatnovlasničko alodijalno posjedovanje zemlje i društveno izdvajanje sloja dužnosnika nad razinom običnih, slobodnih i među sobom ravnopravnih članova etničke zajednice.

Velika seoba naroda, sa svojim premještanjem etničkih skupina na tlu Evrope, dovela je do uzajamnog dodira i isprepletanja tih dvaju zbivanja. Ali to isprepletanje i povezivanje u daljnjem, zajedničkom razvitku, nije se ostvarilo na cijelome geografskom području Evrope jednako. U nekim zonama udio obaju procesa u isprepletanju i daljnjem zajedničkom razvitku bio je podjednak, pa je taj daljnji razvitak bio u biti ravnopravna sinteza elemenata jedne i druge razvojne komponente, sa snažnim uzajamnim utjecajem jednih na druge. U drugim zonama prevladavala je prva ili druga od komponenata sinteze: ili antička podloga sa svojini rješenjima, ili pak kompleks rješenja što ih je postupno pronalazilo samo rodovsko društvo napuštajući svoja bitna privredna i društvena obilježja. Time su se određivali različiti tipovi sinteza: a s podjednakim udjelom obiju komponenata; b s pretežnim udjelom rješenja koja imaju kao ishodište odnose u biti ustanovljene još u antici; c s pretežnim udjelom struktura što ih donosi napuštanje rodovskog poretka.

Ali u Evropi su postojala i područja na kojima se dva tipična evolutivna procesa nisu susrela i ispreplela, nego se poredak svojstven srednjem vijeku izgrađuje izravno, polazeći samo od razvojnih pojava u procesu napuštanja rodovskog društva, kao što je bilo i zona u kojima se znatno duže negoli drugdje održava gotovo isključivi ili bar veoma pretežiti utjecaj odnosa kojima antika napušta klasični antički robovlasnički poredak.

Područjem sinteze treba smatrati cio teritorij Rimskoga carstva na koji su prodrle i na kom su se trajno naselile velike germanske etničke cjeline osnovavši na novome području vlastite države. Ali omjer udjela pri ostvarenju sinteze dvaju razvojnih procesa varirao je od područja do područja, prema realnim povijesnim, privrednim, etničkim i političkim obilježjima dotične zone. Tako se sjeverna Galija može smatrati jezgrom uravnoteženih komponenata u sintezi. Na jugu Galije snažno su se održale privredne tekovine antike s utjecajnim ostacima robno-novčanih odnosa, naročito u zonama bližima Sredozemlju. U

Hispaniji je etnička izolacija germanske narodne skupine, kraj jakosti antičkih oblika privrede, naročito u južnim predjelima Poluotoka, osiguravala pretežitost nadovezivanja na dostignuća što ih je ostvarilo još Rimsko carstvo. Italija, kao etnička jezgra i nosilac pravnih, kulturnih i ekonomskih tradicija rimske države, odupirala se jačem udjelu evolutivnih procesa "barbarskih" društava, namećući im osebujna obilježja, presudno važna za poredak u Italiji tijekom cijeloga srednjega vijeka. I, najzad, područje Bizanta, koje je jedino sačuvalo politički režim koji su "barbari" na Zapadu srušili, ostaje nosiocem razvojnih zbivanja koja se temelje na kontinuitetu antičkih obilježja sve do stoljeća u dubokom srednjem vi jeku.

Izvan područja sinteze ostaju: unutrašnjost Germanije, Britanski otoci, Skandinavija i istočna Evropa sa svojim baltičkim, slavenskim i ugrofinskim stanovništvom.

Ali uza sve te specifičnosti i znatne razlike u intenzitetu, brzini i oblicima ostvarivanih privrednih i društvenih promjena, osnovno rješenje koje narodi Evrope nalaze pri napuštanju svoga starijeg društveno-ekonomskog

poretka bilo robovlasničkog ili rodovskoga vodi oblikovanju u biti iste privredne i društvene strukture: posvuda se rađa poredak u kome veliki zemljišni posjed okuplja u svome uvjetnom uz službu i funkcije vezanom posjedu znatna područja, pri čemu u svoje okvire uključuje mali i srednji slobodni zemljoposjed pretvarajući ga u dio svoga imanja, na kome obra-đivači te zemlje postaju držaocima čestice, uz uvjet da veleposjedniku daju obroke u naravi i radu.

To organizaciono rješenje društvenih odnosa u procesu proizvodnje nametalo se kao jedina konačna solucija koju je bilo moguće postići, u skladu s tadašnjim stupnjem razvitka proizvodnih snaga. Nigdje nije bilo moguće naći efikasniji poredak od prakse da se zemlja daje obrađivaču na trajan posjed i obradbu, uz uvjet da on za to pravo daje obroke u plodovima svoga rada i primi određene radne dužnosti na dijelu zemlje koju je vlasnik zadržao kao svoju užu postojbinu.

U tome smislu, privredno-društveni temelji feudalizma kao etape u povijesnom razvitku Evrope očituju se kao kauzalno određena i neizbjeziva realnost.

Različitost puteva i oblika kojima je ta realnost ostvarivana dokazom je kako se povijesno neizbježiva društvena stanja probijaju do svoje realne opstojnosti zavisno o specifičnostima i utjecajima regionalno drukčijima, ali u svojoj biti uzročno određenima istim poticajima i usmjerena suštinski jednakim rješenjima.

Evropa na pragu IX. st. kretala se, dakle, ususret istoj biti svoga privrednoga i društvenoga uređenja. U toj etapi nisu još sva obilježja feudalnog društvenog poretka postala stvarnošću nego se znatnim dijelom još izgrađuju i dopunjavaju. U mnogim oblastima naročito u onima van područja sinteze postoje znatni zaostaci u vremenu, ali osnovni smjer kretanja svagdje je već bio određen.

VII. FRANAČKA PREVLAST U EVROPI

1. DOBA KARLA VELIKOG I NJEGOVIH POTOMAKA

Franačka do 800. god.

Poslije smrti Pipina Maloga njegova dvojica sinova, Karlo i Karloman, nisu zemljom upravljali složno. Do dubljih razmi-moilaženja došlo je u vezi s politikom prema Langobardima. Karlo je isprva usvojio stav svoga djeda, Karla Martela, o savezništvu s Langobardima, pa se čak i oženio kćerkom njihova kralja Dezidera, Deziderijom. Ali taj savez nije potrajao dugo. Dezider se naime okoristio

sporovima između vojne aristokracije u papinskoj državi i svećenstva, pa je Rimu nametnuo svoga kandidata za papinsko dostojanstvo Stjepana III. Karlov brat Karloman želio je da politika u Italiji ostane u njegovu nadleštvu; strahovao je od Karlova saveza s Langobardima i istupao kao zaštitnik papinskih interesa. Karlo je uskoro shvatio da takva opredjeljenja omogućuju njegovu bratu da mu se suprotstavlja oslanjajući se na crkvene krugove u Franačkoj i na antilangobardska raspoloženja među velikašima. Stoga je radikalno izmijenio svoj odnos prema Italiji. Prekinuo je savez s Deziderom, rastao se od njegove kćeri i stupio u pregovore s papinstvom. Karloman se time našao politički osamljen. Pod pobliže nepoznatim okolnostima on je potkraj 771. umro, a Karlo je, bez obzira na nasljedno pravo njegovih sinova, prigrabio i sve Karlomanove zemlje. Ostavši bez baštine, Karlomanova žena s oba njegova sina prebjegla je u Italiju i ondje našla utočište na kraljevu dvoru.
Novi papa, Hadrijan I. od 772, pouzdavajući se u pomoć Karla, sada jedinoga vladara u Franačkoj, počeo je okrutno progoniti pristalice lango-bardske orijentacije među velikašima Papinske države. Time je izazvao De-ziderovu intervenciju a ova je nametnula angažiranje frariačke vojske. Zao-bišavši Paviju u kojoj se ušančio langobardski vladar, Karlo je s vojskom u početku travnja 774. ušao u Rim i ondje obnovio Pipinovu povelju iz 754. potvrdivši kao papinski posjed Ravenski egzarhat s Pentapolom, Rimski dukat, a također i područje Venecije i Istre, premda su te dvije oblasti bile pod vrhovnom vlašću Bizanta.
Najzad, kad je ljeti 774. pala i Pavija, Dezider je kao zarobljenik poslan u Franačku, a Karlo je sebe proglasio kraljem Langobarda. Otad je nosio naziv "kralj Franaka i Langobarda i rimski patricij". Time je bila istaknuta njegova vrhovna vlast nad cijelom Italijom, langobardskom i papinskom bez razlike. Među prvim mjerama nove vlasti premda je formalno bio sačuvan posebni opstanak langobardske države bilo je postavljanje franačkih grofovija u cijeloj sjevernoj Italiji i formiranje mreže franačkih vojnih posada u glavnim uporištima.
5 Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka
225
Ta
M

Unutrašnjost
iost dvorske kapele Karla Velikog u Aachenu.
226
Do izmjene novooblikovane situacije došlo je već 780. Poneseno afirmacijom svoje političke vlasti, papinstvo je poželjelo proširiti svoj teritorij pripojenjem Toskane, Spoleta, Beneventa i Korzike. Ali Karlo je to osujetio svojim novim dolaskom u Rim. Tom je prilikom sveukupno italsko područje osim Napuljskog dukata, Kalabrije, istočnoga dijela Apulije i Sicilije, koje je zemlje i dalje ostavio Bizantu, i Beneventa, gdje je vladao samostalan lan-gobardski vojvoda, ujedinio pod nazivom Kraljevina Italija, a za kralja joj je imenovao svoga mlađeg sina Pipina.
Svega sedam godina nakon toga 787 Karlova je vojska primorala i Be-nevent da se podvrgne franačkoj vlasti.
Ali time su bili povrijeđeni interesi Bizanta koji je smatrao da suverenitet nad Beneventom pripada njemu, pa je carica Irena prekinula dotadašnje dobre odnose s

Franačkom i čak poništila zaruke svoga malodobnog sina Konstantina VI. s Karlovom kćerkom Rotrudom. U ratu koji je izbio 788. pobjede su postizavali Franci. Ali to ipak nije dovelo do teritorijalnih promjena u Italiji. Benevent je ostao pod vlašću Franaka, a krajnji jug pod vlašću Bizanta. Naprotiv, posebna vojna akcija u Istri preotela je tu pokrajinu Bizantu i pripojila Kraljevini Italiji 788. Ratovanje Franaka s Bizantom naročito je pogodilo Veneciju, jer je Karlo zabranio njenim trgovcima da dolaze na tlo italskog kraljevstva.

Svi ti događaji neprekidno su jačali Karlov autoritet u Italiji. Posebno je u tom razvitku odnosa bio kompliciran položaj papinstva. Hadrijan I. nije nikad izričito dokinuo suverenitet Bizanta. S druge strane, Karlu je još 774. priznao naslov rimskog patricija koji mu je davao pravo da bude zaštitnik nekadašnjega Rimskog dukata. Sam Karlo shvaćao je svoj odnos prema području Papinske države kao svoju vrhovnu vlast. Već od 775. tražio je da se svi stanovnici Papinske države, i svećenstvo i laici, zaklinju na vjernost ne samo papi, nego i njemu. Tako je u devedesetim godinama VIII. st. položaj tzv. Papinske države faktično bio položaj golemoga imunitetnog crkvenog vlastelinstva koje je imalo neka obilježja političke samouprave, ali je ipak bilo sastavni dio franačke monarhije.

U vrijeme Karlove angažiranosti u Italiji, franačka je država vodila brojne ratove za proširenje i učvršćenje vlasti u prekorajnskim i podunavskim zemljama.

Najteži i najokrutniji Karlov vojni pothvat bilo je dugotrajno ratovanje sa Sasima. Oni su boravili na svome iskonskom etničkom području između rijeka Ems i Labe i poslije iseljenja jednoga dijela svoga stanovništva u Britaniju u V. st. živjeli i dalje u rodovskom društvenom uređenju. Na prijelazu VII. u VIII. st. oblikovali su četiri skupine: na zapadu njihova etničkog područja živjeli su Westfalci, na istoku Ostfalci, južno od prvih i drugih, na rijeci Weseri, Angarijci, a sjeveroistočno od ušća Labe Nordalbinzi.

Veoma česti pljačkaški napadi Sasa na franačke granične oblasti bili su glavni razlog za mnogobrojne kaznene akcije što su ih protiv Sasa vodili Merovinzi, a zatim Karlo Martelo i Pipin Mali. U želji da nesigurno stanje na svojim sjeveroistočnim granicama okonča, Karlo je 772. započeo rat koji se u prekidima vodio sve do 804.

Sveukupno ratovanje protiv Sasa može se podijeliti u više etapa. Počelo je kaznenom ekspedicijom protiv Angarijaca. Prva etapa završila se poko-renjem Saske u god. 776 i početkom njihova pokrštavanja.

Povod za drugu etapu borbi dao je ustanak vestfalskog plemenskog prvaka Vidukinda 778, u kom su kršćanski svećenici i saskipristalice franačke okupacije pobijeni ili protjerani.

Karlov odgovor na to bio je radikalan. Slamajući svaki otpor bez milosti, dopro je sve do Labe i zatim cio teritorij Saske pripojio svojoj državi. Zemlju je podijelio na grofovije, ali je u njima na upravu postavljao one Sase koji su prihvatili bezuvjetnu pokornost franačkoj vlasti.

Protiv te vladavine Sasi su pod vodstvom Vidukinda podizali opći ustanak još dva puta, 782. i 783-785. Uz najteža krvoprolića, do sredine 785. ustanak je bio slomljen. Vidukind se sa svojim najbližim suradnicima predao Karlu i čak pristao da se pokrsti.

Skupa cijena kojom su Franci platili svoju pobjedu navela je Karla da u svladanoj zemlji uvede krajnje strogi režim. Njegov zakon Capitulatio de partibus Saxoniae iz 785. predviđao je smrtnu kaznu i za najmanju nepokornost okupacionim vlastima ili znak

nevjernosti kralju. Jednaka kazna bila je propisana i za umorstvo svećenika ili za neprihvaćanje kršćanstva. Kao i u samoj Franačkoj, cjelokupno je stanovništvo moralo plaćati crkvenu desetinu.
Nezasitnost franačkoga svećenstva i okrutnost civilnih vlasti navele su Sase počevši od 792. na novi niz ustanaka. Karlo je između 794. i 797. morao povesti četiri vojna pohoda dok najzad, u akcijama u kojima su kao franački saveznici sudjelovali i istočni susjedi Sasa, Bodrići, nije pokorio ogorčenu Šašku. Pri tom se Franci više nisu zadovoljavali vojnom i crkvenom okupacijom njihove zemlje, nego su nakon svake uspješne bitke preseljavali mnoge tisuće poraženih Sasa duboko u unutrašnjost Franačke gdje su ih naseljavali u izoliranim skupinama. U ispražnjenim oblastima saska zemlja je konfiscirana i dodjeljivana crkvi, franačkim velikašima i odanim Sasima, najčešće iz redova njihove rodovske aristokracije.
Ovaj ustanak uvjerio je Karla da je režim u Saskoj bio prestrog. Stoga je na saboru crkvenih i svjetovnih poglavara Saske 797. proglasio novi zakonski propisnik o vladanju Šaškom Capitulare Saxonicum kojim je znatno ublažio režim i učinio ga podnošljivijim za pobijeđene Sase.
Posljednji i najuporniji otpor Francima održao se u Nordalbingiji, najudaljenijoj oblasti saskoga etničkog područja. Između 798. i 804. nekoliko je franačkih vojski pokoravalo tu oblast. Borbe su najzad završene totalnom deportacijom Sasa iz tih područja. Njih su pretežno zaposjeli franački saveznici Bodrići.
Kronološki isprepleteno s borbama u Saskoj Karlo se morao boriti i za afirmaciju svoje vlasti na jugoistoku, napose u Bavarskoj.
Od 540., kad je Bavarska prvi put priznala vrhovnu vlast Franaka, kroz cijela dva stoljeća smjenjivala su se osamostaljivanja te zemlje s priznavanjem franačkog vrhovništva. Godine 763. vojvoda Tasilo III. ponovo je stekao samostalnost. Svoju je vlast izgrađivao oslanjajući se na veliku moć svećenstva. Bogatim darovima bavarski su vojvode posebice jačali položaj samostana. Od biskupija osobito je važnu ulogu imao Salzburg kao crkveno središte koje je provodilo pokrštavanje slavenskog stanovništva u Alpama i Panoniji. Uključenje tih zemalja pod svoju vlast Bavarska je smatrala uvjetom svoga ojačanja i uspješnog otpora Franačkoj.
Poslije Samove smrti 658 raspao se veliki plemenski savez Zapadnih Slavena koji je obuhvaćao prostrano područje od Češke do sjevernih granica

Istre. Kao veća politička jedinica očuvala se samo Karantanija. Ona je ostala samostalna kneževina sve do oko 745. Središte joj je bio Krnski grad na Go-sposvetskom polju u Koruškoj. Slovenci su u to vrijeme zapremali veoma prostrano područje od Dunava na rasponu od Beča do Linza do današnje etničke granice Slovenaca prema Hrvatskoj, do Soče i izvora Drave, duboko u Alpama. Nakon propasti Samove države Avari su ponovo u Panoniji obnovili svoj plemenski savez i počeli provaljivati uz Dunav, u Bavarsku, i preko područja naseljenog Slovencima u Furlaniju. U Furlaniju su nadirali i Slovenci sami, nezavisno od Avara. U borbama što su se ondje vodile u prvim desetljećima VIII. st. etnička granica Slovenaca prema Furlaniji ustalila se na istočnim granicama Furlanske nizine.
Nezavisna karantanska kneževina održala se sve do potkraj prve polovine VIII. st. Tada su Avari pojačali svoje napade prema Furlaniji i, s tim u vezi, na Karantaniju kojoj je na čelu bio knez Borut. U takvim okolnostima Slovenci su zatražili pomoć od Bavaraca s

kojima su Slovenci već od ranije bili saveznici u borbama protiv Franaka. Godine 744. ili 745. Bavarci su - tada već od 743. ili 744 i sami pod vlašću Franaka - zaista pomogli Karantancima protiv Avara, ali su ujedno obavezali Karantance da i oni posredstvom Bavarske priznaju vrhovnu vlast franačke države. Kao jamstvo za to, knez Borut je morao poslati u Bavarsku kao taoce svoga sina Gorazda i nećaka Hotimira i oni su ondje prihvatili kršćanstvo.
Premda je tim događajima Karantanija, a vjerojatno i cijelo tadašnje etničko područje Slovenaca ušlo u sastav Franačkog kraljevstva, karantan-ski su Slovenci i dalje sačuvali svoju samoupravu. Sami su birali svoje knezove koje franački kralj potvrđuje, a sve do kraja VIII. st. nema prodiranja njemačkih feudalaca ni naseljavanja njemačkih kolonista na području na kome žive Slovenci. Ali s prelaskom Gorazda i Hotimira na kršćanstvo počelo je pokrštavanje Slovenaca, a Karantanija je crkveno podvrgnuta Salzburgu. Podvrgavanje Karantanije ojačalo je Bavarce i oni su se dvadesetak godina nakon toga uspjeli osloboditi franačkog vrhovništva. Pa ipak, nakon slijedećih dvadeset godina, 784. Franci su na Leškom polju, kod Augsburga, nanijeli Bavarcima težak poraz. Vojvoda Tasilo III. morao je svoju zemlju predati Karlu Velikom, ali ju je opet dobio kao beneficij, uz uvjet da položi vazalsku zakletvu. Epilog toga događaja bila je nova Tasilova pobuna 788., ali je ovaj puta Tasilo III. bio zarobljen, osuđen na smrt, pomilovan i primoran da stupi u samostan, a autonomija Bavarske je ukinuta. Zajedno s njom i Karantanija je došla pod izravnu vlast Franaka. Posvuda su zemljoposjedi vojvode postali svojinom kraljevskoga fiska. Unutrašnja podjela na staro-germanske župe Gaue ostala je sačuvana; ali jer je ta zemlja bila izložena napadima Avara, Karlo je znatne vojne i upravne nadležnosti povjerio jednome stalnom guverneru, koji je na istočnoj granici Bavarske, na rijeci Enns, formirao temelje jedne pogranične marke.
Poslije pokorenja Bavarske i Karantanije Avari su postali neposrednim istočnim susjedom Franačke. Oni su u svojoj vlasti držali Gornju i Donju Panoniju, današnju Donju Štajersku sve do Drave te cijelo područje između Dunava i Tise. Zbog obrane od Avara Furlanija je još 774. bila organizirana kao markgrofovija, a na čelu joj je bio franački grof Erih. Nakon sloma posljednjega Tasilova ustanka 788 u kom su mu saveznicima bili Avari, Franci su poduzeli opsežne pothvate da avarsku silu onemoguće. Godine 791. jedna je franačka vojska kojoj je na čelu bio istarski dux Ivan prodrla preko Istre,

Franačko kraljevstvo 751 g- Osvojenja Pipina Malog l- ;! Osvojenja Karla Velikog
O Carska krunidba Karla Vel.25. xil 800 Unutrašnja podjela Carstva Karla Velikog t ""-."-".l Marke 13 Podložne zemlje ajKaar°lin
Nadbiskupije A
Luke
ATLANSKI

Karolinško carstvo

Slovenije i Hrvatske u Donju Panoniju, dok je druga, kojoj je bio na čelu sam Karlo, prodirala niz Dunav i napala Gornju Panoniju. Ali rezultati nisu bili odlučni. Do presudne etape došlo je tek 796, kad je furlanski markgrof Erih zajedno s knezom neke neutvrđene zemlje po nekim autorima: Panonske Hrvatske Vojnomirom prodro u dubinu avarskog teritorija pa je tom prigodom bio zauzet i opljačkan glavni avarski hring između Dunava i

Tise. Neposredno nakon toga glavnina franačke sjevernoitalske vojske kralja Pipina zauzela je cijelo područje dotad pod avarskom vlašću. Od toga je vremena i Panonska Hrvatska priznavala vrhovnu vlast Franačke pa je stavljena pod nadzor furlanskog markgrof a. Kaganov veliki hring bio je potpuno razoren. Dio Avarskog stanovništva podvrgao se Francima, a dio se povukao preko Tise, na područje pod vlašću Bugara. U idućim godinama, od 797. do 799. i od 802. do 803. bilo je još neznatnih borbi, a po njihovu završetku cio bivši teritorij avarske države u Gornjoj i Donjoj Panoniji pripojen je Franačkom kraljevstvu. Istočna granica franačke vlasti sezala je sada do linije koja spaja ušće Raabe u Dunav, istočnu obalu Blatnog jezera, Dunav kod Mohača i zapadne obronke Fruške gore.
230
Još u vrijeme posljednjih bitaka s ostacima Avara u Panoniji furlanski markgrof Erih napao je Primorsku Hrvatsku, možda zbog toga što su Hrvati pomagali Avarima u otporu protiv Franaka. Ali Eriha je 799. zadesio poraz u bitci kod Trsata, pa je on tom prilikom i sam poginuo. Rat s Hrvatskom, koja je u to vrijeme potpadala pod suverenitet Bizanta, nastavio je Erihov nasljednik, markgrof Kadaloh. Njegove akcije završile su se do 803. podvrgavanjem cijele Primorske Hrvatske pod vlast Franaka.
Nakon tih osvajačkih postignuća, car Karlo je cijelo veliko područje od srednjeg Dunava do Jadrana podijelio u dvije velike upravne oblasti, Furlan-ska marka obuhvaćala je Donju Panoniju područje između Raabe i Drave Donju Štajersku, Kranjsku tj. današnju Sloveniju i Hrvatsku; ona je bila vezana uz kraljevinu Italiju. Istočna marka obuhvaćala je zemlje uz Dunav od Ennsa do Raabe te osim toga Karantaniju gornje Pomurje i gornju Podravinu; ona je bila vezana uz Bavarsku. Na čelo svake od tih marki bio je postavljen poseban prefekt; u pojedinim oblastima svake od njih upravu su vršili franački grofovi ili hrvatski odnosno slovenski knezovi. U pogledu crkvenih nadležnosti, područja sjeverno od Drave potpala su pod jurisdikciju Salzburške nadbiskupije, a ona južno od Drave pod jurisdikciju akvilejskog patrijarha koji je stolovao u Cividaleu.
Monarhija Karla Velikog poduzela je i ratne akcije na jugu od Pireneja protiv maursko-arapske vlasti na tome poluotoku. Ondje je 756. vladarem postao Abd-ar-Rahman, izbjegli član dinastije Omejada koja je 750. zbačena s vlasti u dotadašnjem središtu arapske države u Damasku. Jedan od Abd-ar-Rahmanovih protivnika zatražio je pomoć od Franaka i time pružio Karlu Velikom mogućnost da proširi granice svoje države prema jugu. Ondje su se na padinama Pirinejskog gorja sačuvali mali ostaci slobodnog kršćanskog područja i nakon arapskog osvojenja toga poluotoka u god. 711-714. Prvi ofenzivni pokušaj franačke vojske završio se bezuspješnom opsadom grada Saragosse, nakon čega su se Franci morali povući. Franačku zalaznicu napali su pri tome, na pirenejskom prijevoju Roncesvalles, Baski, nezavisni stanovnici toga područja, pa su potpuno uništili cijeli franački odred. Poginuo je i jedan od franačkih vođa, prefekt bretonske marke Roland. Cio taj događaj postao je jezgrom kasnije nastaloga starofrancuskoga epa Pjesma o Rolandu 2. pol. XI. st..
Neuspjeh u Španjolskoj naveo je Karla da reorganizira još nedovoljno učvršćenu vlast u Akvitaniji. U sva glavna središta te pokrajine postavio je franačke grofove, a i na čelo biskupija i opatija postavljao je sebi odane ljude. Širom zemlje naselio je mnoge franačke vazale. Ali da ipak sačuva neki privid samouprave u Akvitaniji, godine 781. je svoga trećerođenoga sina Ludo-vika imenovao kraljem Akvitanije. Tako je ta oblast dobila položaj paralelan položaju Italije, gdje je kraljevao stariji Ludovikov brat Pipin.

Učvrstivši geopolitičku pozadinu vojnih pothvata u Španjolskoj, Karlo je obnovio rat. U borbama koje su se vodile između 795. i 812. osvojeno je cijelo područje od Pireneja do rijeke Ebro i pripojeno Akvitaniji kao posebna Španjolska marka.
Posljednji veći vojni pothvat za vladavine Karla Velikog bilo je ratovanje s Bretoncima koji su u staroj provinciji Armorici, nakon svoga uzmaka pred Anglosasima, formirali tri plemenske državice i sačuvali i svoj keltski jezik i svoje rodovske društvene odnose. Borbe što su ih Franci povremeno vodili s njima još od početka VI. st. nisu dovele do njihova podjarmljenja

231

Pipin Landenski
majordom Austrazije
+ 640. Itta
Sv. Gertruda
Grimoald
majord. Austraz.
+ 663.
Hildebert + 656.
Arnulf
biskup Metza + 640, Doda
Bcgga + 695.
Ansegisel domestik, + 685.
Tcodulf b. Metza
Pipin Hcristalski majordom + 714. 1. Plektruda; 2. konkub. Halpaida
1. Drogon 1. Grimoald
Thcobald
2. Karlo Martello majordom, + 741.
Karloman majordom 741-47, T 757.
Drogon Pipin Mali majordom, kralj Fr. 751, + 768. Bertrada Grifo
+ 753.
Karlo Veliki
L-r 7A8 R14. Karloman kr. 768-771. Gisel; redovnica car 800.
4 žene + 5. konkub.
8 sinova i 9 kćeri
Gerbcrga, kći langob. kr. Dezid.
Pipin . kr. Italije + 810.
Ludovik Pobožni
car 814, + 840.
l.Irmingarda; 2. Judita
JA 1 Lotar I.
car 817, + 855. 1 Pipin I. kr. Akvitanije + 838. NJEMAČKA D Ludvig 1. Njemački kr. Njem. 840-". kći VVelfa, gr. Blvar. Ludovik II. kr. It. 844, car 850. Lotar II. Karl° kr. 855. kra"J _ 869. Burgund. Pipin II. kr. Akvit. + oko 864. Karlman l.udvigll. kr. 876-880. r + 875. Angilberga 1. Teutberga 2. VValdrada i ___ § Irmingarda
2. Boso od Viennc,
brat Rašilde, kćeri vojv.
od Burgund., 2. ž. Karla

Cei.
Louis od Prov. Slijepi car 901, + 928.
Hugo
Berta 1. Theobald od
Arlesa 2. Adalbert
mkrg. Tosk.
Hugo od Arlesa
kr. 11. 9267. Adda
Vido mkgr. Tosk.
- Maroija
Lambcrt
mkgr.
Toskane
nez.
Arnul6 Karant.
kr. 887, car 896-99.
Oda
Ludvig Dijete kr. 900-911.
na. Zventib vojr. Lo 895-90C
Alda
Alberik
patric. Rima
+ 954.
Lotar kr. Italije 947, + 950. Adelaida kći Rud. II. od Arelata
2. Oton I. sin kr. Henrika I. Ptičara njem. - rimski car 962.
Emma
Lotar III.
sin Louisa IV.
Prekomorskog
Oton 11.
njem. - rimski car 973-983.
RODOSLOVLJE KAROLINGA
Hiltruda
Odilo,
vojv. Bavarske
Bernard
Gisela Tasilo
redovnica vojv. Bavarske
Drogon bisk. Mctza
Njeinački FRANCUSKA 2 Karlo ćelavi Gizela S40- 87. Hemma, car 875-877. Ebcrhard,
, gr. Bavar. L mkgr. od Furl. ,udvig II. Karlo Debeli Louis II. Mucavi ANSKAR
Berengar + 882; car 881-887. kr. Fr. 877-879, fran. feud. kr. It. 898, car 915, + 888.
Ansgarda, kći burg. mkgr, Ivreje kći Suppona, gr. od Torina, rod. car. f 11 Angilbergc
nez. Bernard
Louis III. kr. Franc.
879-882.

Karloman k r. Fr.
882-884.
Karlo III. Bezazleni kr. Fr. 893-924 + 929.
Adalbert mkgr. Ivreje I. muž
nez.
Zventibold vojv. Lotarinc. 895-900.
nez. Glismut Konrad od Lahngana, vojv. Frankon.
Louis IV.
Prekomorski
kr. Fr. 936-954.
Gerberga, sestra Otona I.
Berengar II. kr. It. 950-961.
Villa, kći
Bosonova brata
Hugona
Lotar III.
954-986.
Emma,
kći carice Adelaide
i Lotara, sina Huga
od Arlesa
Karlo Donjolotar. 977-992. Adelaida od Vermandoisa
Adalbert
Louis V. Lijeni
986-987. bez djece
OTON
ni u vremenu Pipina Maloga i Karla Velikoga. Bretanja je doduše od početka IX. st. priznavala vrhovnu vlast Karlove države i prihvaćala obavezu da plaća danak, ali je praktički i dalje ostajala nezavisna.
Carstvo Karla Velikoga Pripreme za uzdizanje Karla Velikog s kraljevske
časti na carsku vršile su se postupno, više godina.
Možda je tu zamisao potakao ili ju je u najmanju ruku podupirao Karlov prijatelj i savjetnik, anglosaski redovnik Alkuin koji je na Karlov poziv došao u Franačku i od 796. bio opat samostana Sv. Martina u Toursu. On je već nekoliko godina prije Karlove krunidbe isticao Karlovu dominantnu ulogu u kršćanskom svijetu, njegovo božansko poslanje kao zaštitnika vjere i papinstva. Pri tome je izraz "kršćansko carstvo" što ga on upotrebljava postao sinonim za cijeli kršćanski "Zapad", u opreci prema Bizantskome carstvu. Ovakvo izričito izdizanje Karla na vrhunski položaj na Zapadu, iznad kraljevstava, papinstva i svih ljudi, bilo je u skladu s težnjama Karlove vlasti. On je već od početka svoje vladavine prisvajao pravo da daje svoj pristanak na izbor pape, kao što je to u pogledu ličnosti carigradskog patrijarha, a i rimskog paps sve do sredine VIII. st., činio bizantski car. Nakon svrgavanja cara Konstantina VI. 797 u korist njegove majke, carice Irene, na Zapadu je isticano da na Istoku uopće više nema cara nego je vlast prisvojila jedna žena. U isto vrijeme papinstvo je zapalo u duboku dekadansu pa je ovisilo o milosti franačkoga kralja. Sve te okolnosti, kao i činjenica što je Karlo zavladao

cijelom zapadnom Evropom od Saske i Panonije do Španjolske s granicom na Ebru, stvorile su povoljne uvjete da se zamisao o obnovi carstva na Zapadu ostvari.
Poslije smrti Hadrijana I. potkraj 795 papom je postao rimski svećenik Leon III. Prigovaralo mu se da vodi razuzdan život i da je odan prodavanju crkvenih dostojanstava. Zbog toga mu je Karlo već 796. uputio pismo kojim ga poziva da se drži kanonskih propisa, da živi pošteno i časno i da suzbija simoniju. Takvim uputsrvima Karlo je potvrđivao svoje uvjerenje da ima pravo staranja i o vjerskoj i svećeničkoj djelatnosti papinstva.
Ali opozicija protiv Leona III. postajala je sve ogorčenija. Prilikom jedne procesije u travnju 799. papu su napali, bacili na zemlju, izgazili nogama, pokušali su da ga oslijepe i da mu iščupaju jezik. U toj zavjeri i napadu sudjelovali su i visoki crkveni dostojanstvenici i ugledni velikaši Papinske države. Ipak, uz pomoć vojvode od Spoleta, papa se uspio spasiti i sakriti u Spoletu.
Istupajući kao arbitar, Karlo je želio postići dvostruki rezultat: onemogućiti papine protivnike i primorati papu da mu se pokori. Čini se da je dogovor o tome postignut u Paderbornu, u Šaško j, kamo je Karlo pozvao papu da se opravda. Nakon toga, po carevu nalogu su u Rimu dva franačka nadbiskupa, u tu svrhu naročito poslana onamo, poveli istragu o optužbama što su se iznosile protiv pape i ustanovili da su neosnovane, izuzev nekih zamjerki njegovu osobnom životu. Stoga su zavjerenike dali pohapsiti i otpremiti u Franačku.
Poslije tih događaja Karlo je ujesen 800. i osobno došao u Rim gdje ga je papa veoma svečano dočekao. Na dan 1. XII. 800. sastala se u crkvi Sv. Petra opća skupština franačkih i rimskih svjetovnih i crkvenih velikaša koja je pod Karlovim predsjedavanjem donijela odluku da se papa javnom i sve-

Tzv. Relikvijar Karla Velikog, iz 2.
pol. IX. st.

čanom zakletvom opere od optužbi koje su iznošene o nedostojnosti njegova osobnog života. To je zaista i učinjeno 23. XII. pred skupštinom istoga sastava, kojoj je i opet predsjedao Karlo: papa se "pred Bogom, svim svecima i anđelima" "od svoje volje" tj. dobrovoljno i neprimoran svečano zakleo da nije počinio "zločine i nedjela koja mu predbacuju", a skupština je tu zakletvu primila kao opravdanje.
Još istoga dana u Rim je došla jedna delegacija iz Jeruzalema koji je tada bio pod arapskom okupacijom pa je Karlu u ime jeruzalemskog patrijarha predala zastavu i ključeve Svetoga groba, Kalvarije i samoga grada Jeruzalema, jednako kao što je pet godina prije toga Leon III., nakon svoga izbora, predao Karlu zastavu i ključeve grada Rima. Tako je sada cijelo kršćanstvo Zapada i Istoka izuzev onoga koje je bilo pod vlašću bizantskoga cara priznavale Karlovo starateljstvo.
Dva dana nakon toga, na Božić god. 800., Karlo je došao u crkvu Sv. Petra da se prije početka mise moli pred oltarom Sv. Petra. Opis toga događaja u službenim kraljevskim analima Franačke prikazuje kao da se sve što je slijedilo zbilo neočekivano, nepripremljeno i bez znanja Karla Velikoga, pa čak i protiv njegove volje. U trenutku kad je Karlo završio molitvu i već namjeravao ustati s klecala, pristupio mu je papa i stavio mu na glavu "neku krunu", a "narod Rima" ga je trokratnim klicanjem pozdravio kao

augusta i cara Rimljana. I sam papa bacio se pred njega ničice, prema obredu što ga je uveo Dioklecijan.
Nema sumnje da je Karlovo uzdizanje na položaj cara, a time i obnavljanje carstva na Zapadu bilo događaj pripremljen rastom franačkog kra-
235
Ijevstva i Karlovim stvarnim položajem u zapadnoevropskom kršćanstvu. Ali ono je isto tako nesumnjivo bilo i rezultat svjesne težnje da se to postigne i ostvari. U tu su svrhu iskorištene okolnosti u Rimu i papinstvu slično kako je to bilo kad je Pipin Mali izvršio državni udar, zbacio Merovinge i sebe dao proglasiti kraljem Franaka. I ovom je prilikom papa trebao moćnu zaštitu da se održi na prijestolju usprkos svojim porocima. S Karlovom pomoći dan mu je izlaz da se, u skladu s germanskim poimanjem sudske procedure, zakletvom "očisti" od optužbi. Za uzvrat dao je, tobože neočekivano, Karlu carski naslov oslanjajući se, i opet jednako kao i u Pipinovu slučaju, na prava što ih je papinstvu davala krivotvorena Konstantinova darovnica.
Karlova krunidba prenerazila je bizantski dvor. Ondje se taj čin smatralo uzurpacijom jer je vlast na Zapadu mogla biti povjerena jedino s ovlaštenjem bazileusa i isključivo u njegovo ime.
Ali usprkos tako negativnom odjeku, carica Irena je stupila u pregovore s Karlom, našto je Karlo odgovorio izaslanstvom koje je predložilo Ireni da se uda za Karla kome je u ljetu 800. umrla i četvrta žena, Liutgarda. Time bi spor bio uklonjen i ostvareno jedinstvo cijeloga carstva, nesumnjivo u korist Karolinga. Ali prije nego što su pregovori dovršeni, Irena je bila zba-čena 802.
Pregovori s novim carem, Nikeforom I., nisu doveli do uspjeha. Bazi-leus je odbio da prizna Karlov carski naslov i postojanje dvaju, među sobom nezavisnih carstava. Ali Bizant je u to vrijeme bio u sukobu s Arapima i Bugarima, pa je Karlo smatrao da će ratni pritisak i sa njegove strane primorati Nikefora da bude popustljiviji.
Činilo se da je najpogodnija točka za pritisak na Bizantsko carstvo Venecija, koja je bila poslije franačkog pokorenja Istre, 788 jedini bizantski posjed u dnu Jadranskoga mora. Povod za to dala je sama Venecija. Sve su, naime, venecijanske biskupije u crkvenom pogledu ovisile o patrijarhu u Gradu, a to je središte bilo na italskom franačkom tlu, pa je patrijarh bio nosilac profranačke propagande u Venecijanskom dukatu. U vezi s tim došlo je 802. do napada venecijanske flote na Građo pa je patrijarh Ivan tom prilikom bio ubijen.
Njegov nasljednik, Fortunat, organizirao je u Trevisu zavjereničku grupu koja je provalila u dukat, s vlasti zbacila probizantskoga dužda i zamijenila dvojicom pristalica franačke vlasti. Oni su već 804. izvršili napad na bizantsku Dalmaciju, pa su 805. dalmatinski gradovi i otoci priznali vrhovnu vlast Karla Velikoga. Time je bio dan povod za rat 806. Poslije brojnih peripetija, mirovni su pregovori počeli podjesen 810. u Aachenu, a završili su 812. nagodbom. Franačkoj su ostale Istra s obje hrvatske kneževine, a Bizantu je priznata vrhovna vlast nad Venecijom i dalmatinskim gradovima i otocima. U isto vrijeme Bizant je priznao Karlu Velikome naslov cara.
U vremenu koje je slijedilo nakon krunidbe, Karlo je dovršio pokorenje Saske, formiranje španjolske i bretonske marke, a pripremao je nove pothvate protiv Slavena, Danaca i saracenskih gusara na Sredozemnom moru.
Češka Prva slavenska oblast koju je Karlo napao bila je Češka. Poslije raspada Samove države iza 658 Češka je živjela kao savez plemenskih kneževina. U neko pobliže

neodredivo vrijeme toga razdoblja čini se da pada vladavina legendarnog kneza Kroka koga je naslijedila kćerka Libuša.
236
Nju je vijeće plemenskih prvaka primoralo da se uda kako bi kneževsku vlast mogao vršiti muškarac. Ona je izabrala Pržemisla, kneza Lemuza, pa je on postao osnivačem češke vladalačke kuće Pržemislovića. Sjedište mu je bio Višehrad, južno od Praga.
Češka je ušla u franačku interesnu sferu u vezi s Karlovim ratovima protiv Avara, pa je još 791., prilikom prvoga rata s Avarima jedan dio franačke vojske prošao kroz Češku, a češki su odredi otad sudjelovali u slijedećim borbama protiv Avara. Čini se da su nakon toga u Češkoj ostale franačke posade jer je Karlo već 805. poslao u Češku vojni odred da kazni Čehe zbog ustanka i protjerivanja franačkih posada. Usprkos ponovljenom pothvatu, do pokorenja i pripojenja Češke franačkoj državi nije došlo, nego je područje Češkog plemenskog saveza sjeverozapad današnje Češke, a možda i područje Zličanskog plemenskog saveza istočna i jugoistočna polovica današnje Češke te područje Moravske, bilo samo obavezno da Francima plaća godišnji danak.
Polapski Karlove ratne akcije protiv Polapskih Slavena počele su u vezi s Slaveni borbama između Bodrića franačkih saveznika u ratu sa Sasima i njihovih istočnih susjeda, Ljutića. Franci su poveli dvije vojne protiv Ljutića, ali bez neposrednih političkih posljedica.
Naprotiv, pohod Franaka protiv Lužičkih Srba koji se vodio 806., možda u vezi s istovremenom kaznenom ekspedicijom protiv pobunjene Češke, čini se da se završio obavezom Lužičkih Srba da Francima plaćaju godišnji danak.
Ratovanje s Dancima također nije dovelo ni do kakvih osvajanja. Obje su se strane morale zadovoljiti da u graničnoj oblasti jedna nasuprot drugoj podignu nekoliko tvrđava. Time su s franačke strane bili učinjeni prvi koraci za formiranje Danske marke u Nordalbingiji.
Pomorski pljačkaški napadi Danaca na obale Franačke države djelovali su kao poticaj za gradnju obalne obrambene flote; no ona je na Sjevernom moru ipak ostala nedovoljno snažna. Na Sredozemnom moru franačka je mornarica bila znatno jača, ali je i opasnost od muslimanskih država i samostalnih gusarskih pothvata bila još mnogo veća, i mir na zapadnom dijelu Sredozemnog mora nije bilo moguće osigurati.
Neprijateljstvo i ratovanje Karla Velikog s omejadskim emirom u Španjolskoj a i s Bizantom pribavilo je Franačkoj dobre odnose s Bagdadskim kalifatom. Pregovori što su se na toj osnovi vodili između Karla Velikog i kalifa Harun-al-Rašida donijeli su Karlu pravo zaštitnika kršćanskih svetišta, kršćanskih stanovnika i hodočasnika u "Svetoj zemlji".
Želeći regulirati pitanje nasljedstva poslije svoje smrti, Karlo je već 806. objavio tekst o podjeli države među svoja tri sina. Ali kako su dvojica starijih umrli još prije njegove smrti, Karlo je 813. najmlađega, Ludovika, u Aachenu okrunio za cara, a Pipinova sina Bernharda imenovao je kraljem Italije. Početkom 814. Karlo je umro u starosti od 71 godine.
Ludovik Pobožni U času kad je naslijedio svoga oca, Ludovik je imao
i njegovi nasljednici 36 godina. Bio je obrazovaniji od Karla, ali nije imao ni njegove energije ni jasnoće pogleda, ni snage predviđanja i samostalnosti, pa je često donosio prenagljene i protivurječne odluke ili je djelovao pod utjecajem jačih ličnosti, naročito žena i svećenstva.

Čini se da su za posljednjih godina Karlova vladanja preotele maha brojne zloupotrebe vlasti što su ih vršili državni službenici. Stoga je Ludo-vik odmah po stupanju na vlast izvršio mnoge personalne promjene političkog aparata, na dvoru i na pokrajinama. Čak je i svoje sestre, koje su živjele raspusnim životom, primorao da stupe u samostan. Posebni izaslanici, missi dominici, kakvi su periodički obilazili državni teritorij i u vrijeme Karla Velikog, dobili su zadatak da ispravljaju nepravde. Na čelo državne uprave, u funkciji kancelara, postavio je Helisahara, bivšeg kancelara Ak-vitanije.

Svoju želju da provede moralizaciju uprave i društva u svojoj državi Ludovik je nastojao ostvariti uz pomoć crkve. Svoga najintimnijeg savjetnika, opata Benedikta Anijanskog doveo je u jedan samostan u blizini Aachena i omogućio mu da postane najutjecajnija osoba u franačkoj državi. Način vladanja zemljom dobiva gotovo samostanski karakter. Brojna darivanja u korist crkvi obogatila su redove i svećenstvo. U isto vrijeme svećenstvu je nametnuta stroža disciplina. Za razliku od Karla Velikog, koji je bio revnostan širitelj kršćanstva i nepokolebljiv zaštitnik crkve, ali je papu držao u strogoj pokornosti, Ludovikova je vladavina zapala u ovisnost o svećenstvu. Isti papa Leon III., koji je pred Karlom morao položiti pokajničku zakletvu o svome moralnom životu, nije Ludoviku podnio čak ni podaničku zakletvu; njegovi nasljednici nisu od franačkih vladara više tražili ni potvrdu svoga izbora. Papa Paskal I. dobio je od Ludovika ne samo potvrdu svih dotadašnjih prava rimske Crkve, nego i potpuno izuzeće Rima ispod jurisdikcije carske vlasti, čime je bilo onemogućeno svako sudjelovanje cara pri izboru i potvrđivanju pape.

Usprkos tim uspjesima u vlastitoj emancipaciji, papinstvo ipak nije željelo oslabiti carsku vlast jer je trebalo odanog i snažnog zaštitnika. Da se to i javno pokaže, godine 817. je na inicijativu svećenstva donesen poseban ukaz Ordinatio imperii kojim je iz vladareve titulature odbačen naslov "kralj Franaka i Langobarda" a zadržan samo carski naslov Imperator Augu-stus. Ujedno je određeno da carska vlast ne može biti predmetom nasljedne diobe, nego je može baštiniti samo carev najstariji sin Lotar. Kao zavisni vladari bili su predviđeni mlađi sinovi: Pipin za Akvitaniju, a Ludvig za Bavarsku. Budući da je cijelo ostalo državno područje time namijenjeno Lotaru, ukazom iz 817. bila je automatski poništena odluka Karla Velikog kojom je sin Karlova starijeg sina Pipina, Bernhard, baštinio Italiju. Zbog toga je ovaj digao bunu, ali je uhvaćen i za kaznu oslijepljen, pa je uskoro i umro.

Politika neograničenog utjecaja crkve izazvala je duboka nezadovoljstva među pristalicama postupaka Karla Velikoga koji je djelovao kao zaštitnik crkve i papinstva, a ne kao puko njegovo oruđe. Ta je skupina isposlovala da u Italiju bude poslan Lotar da sredi tamošnje prilike koje su nakon Bernhardove pogibije bile veoma kaotične. On je ondje izvršio mnoge personalne promjene i ojačao organe upravne vlasti. Ali najveće posljedice imalo je obnavljanje neposredne carske vlasti nad Rimom. Godine 824. on je objavio tzv. Constitutio Romana, po kojoj je papa doduše imao pravo imenovati funkcionare u svojoj državi, ali je prije njihova nastupa na dužnost morao dobiti carevo odobrenje. I sam novoizabrani papa morao je prije posvećenja položiti zakletvu vjernosti caru na ruke stalnoga careva predstav-

nika u Rimu. A i nakon njegova preuzimanja dužnosti taj je predstavnik zajedno s jednini delegatom pape morao bdjeti nad djelatnošću papinske uprave.

Lotarov uspjeh oduševio je pobornike jačanja carske vlasti pa su nagovorili Ludovika da već za života uzdigne Lotara na carsko dostojanstvo i učini ga svojim suvladarem 825. Najveći vojni pothvat za prvih deset godina Ludovikove vladavine bilo je pokorenje Panonske Hrvatske.

Poslije Ludovikova stupanja na vlast, oba hrvatska kneza, posavski Ljudevit i dalmatinski Borna, položili su podaničku zakletvu novome caru. Ali nasilja franačke vrhovne vlasti nad Panonskom Hrvatskom što ih je vršio furlanski markgrof Kadaloh potakla su Ljudevita da se 818. potuži Ludo-viku. A kad nije dobio pomoć, buknuo je u Panoniji ustanak u kome su osim Hrvata sudjelovali i Slovenci iz susjednih oblasti na Savi, Dravi i u Panoniji te srpsko pleme Timočana. Naprotiv, dalmatinskohrvatski knez Borna ostao je vjeran Francima i pripomogao njihovoj konačnoj pobjedi. Između 819. i 822. Franci su vodili 6 ratnih pohoda sa 10 vojski protiv Ljudevita 820. i 821. nasrtale su na Hrvatsku istovremeno po tri franačke vojske s raznih strana. Najzad je Ljudevit 822. morao uzmaci, najprije k Timo-čanima a zatim u Dalmatinsku Hrvatsku gdje je po nalogu Franaka bio ubijen 823.

Obnova franačke vlasti nad Panonskom Hrvatskom dovela je Franke u sukob s Bugarima. Oni su još za vrijeme kana Kruma 802-814 zauzeli sjeveroistočnu Srbiju i Erdelj, a poslije sloma Ljudevitova ustanka osjećali su se ugroženi od novoga moćnog susjeda, pa je flota kana Omortaga uplovila u Savu, Dunav i Dravu pa je iz Panonske Hrvatske protjerala franačke posade i podvrgla je pod hrvatskim knezom Ratimirom 829-830 svojoj vlasti. Tek 838. preoteo je to područje markgrof Podunavske marke, Ratbod, pri čemu je istočni dio Slavonije sa Srijemom ostao pod bugarskom vlašću sve do 845. kad je i to područje pripojeno Podunavskoj markgrofoviji i time pod vlast Ludviga Njemačkog.

U godinama koje su slijedile u Italiji se kao nova opasnost pojavljuju Arapi. Još 825. jedna je skupina bjegunaca iz muslimanske Španjolske osvojila Kretu. Odatle su stoljećima vršili napade po cijelom Sredozemlju. Već iduće godine 826 bizantski se vojni zapovjednik u Siciliji pobunio protiv Carigrada pa je upomoć pozvao Arape iz današnjega Tunisa. Do 840. cijeli je sjeverozapad Sicilije već bio u rukama osvajača. Dvadeset godina kasnije 859 Brizantu su ostala još samo dva uporišta: Sirakuza i Taormina. Posljednje od njih, Taormina, izgubljeno je 902. Arapi su zadržali Siciliju u svojoj vlasti sve do kraja XI. st.

Pretenzije Arapa protegle su se i na jug Apeninskog poluotoka. Ondje je gotovo samostalno vojvodstvo Benevent primoralo Napuljski dukat da mu plaća godišnji danak. Da se toga tereta oslobodi, napuljski je dux upomoć pozvao Saracene sa Sicilije. Njihova intervencija obranila je Napulj od Be-neventanaca, ali su Saraceni 839. uspjeli osvojiti Tarent a 841. i Bari.

U međuvremenu u karolinškom je carstvu sazrijevala teška kriza oko podjele teritorija i vlasti u državi. Još 823. Ludoviku se iz njegova drugog braka rodio sin Karlo kasnije nazvan Karlo Ćelavi. Pod-pritiskom njegove majke Ludovik je na saboru u Wormsu 829 iz Lotarova teritorija izdvojio Alamaniju, Alzas, Reciju i dio Burgundije i namijenio ga kao baštinu Karlu.

Protiv te odluke stariji su Ludovikovi sinovi 830. izvršili vojni udar kojim su prisilili Ludovika da poništi odluku iz 829. Otad je faktičnu vlast imao Lotar, a Ludovik je živio gotovo kao zarobljenik, okružen redovnicima koji su imali zadatak da ga nagovore da stupi u samostan.

Ali dotad složni stariji sinovi Ludovikovi uskoro su se zavadili zbog Lo-tarova prvenstva, pa su Pipin Akvitanski i Ludvig Njemački omogućili Lu-doviku Pobožnom da se vrati na vlast. Odmah zatim 831 izvršena je nova, treća podjela. Pipinov i Ludvigov udio povećani su, Karlu je dano ono područje koje mu je otac namijenio, a Lotaru je ostavljena samo Italija.
Ostvareni savez protiv Lotara razbio se zbog nastojanja saveznika da jedan drugome preotmu dijelove dodijeljenih oblasti. Omrznuvši Karla, Pipin i Ludvig prešli su na Lotarovu stranu. Uz pomoć pape Grgura IV., koga je Lotar u Italiji pridobio za uspostavljanje jedinstvene carske vlasti, na saboru u Rotfeldu 833 proglašeno je Ludovikovo zbacivanje i izvršena četvrta dioba carstva kojom je Karlo ostao bez ikakva udjela a Lotaru je priznat položaj cara.
U želji da onemogući eventualnu Ludovikovu rehabilitaciju, Lotar je uz pomoć jedne skupine biskupa primorao Ludovika da izvrši javno pokajanje zbog izvršenih krivokletstava, svetogrđa i umorstava.
To skrajnje Ludovikovo poniženje izazvalo je mnogo ogorčenja, naročito u Germaniji. U isto vrijeme zbacivanje cjelokupnoga upravnog personala i preraspodjela zemljoposjeda i dostojanstava i korist Lotarovih pristalica sjedinila je utjecajnu skupinu izvlaštenih nezadovoljnika. Pod vodstvom Ludviga Njemačkog snažna je vojska potisnula Lotara u Italiju i oslobodila Ludovika. Početkom 835. on je ponovo svečano okrunjen za cara, a zatim je izvršena peta dioba državnog područja.
Znatno povećanje Karlovih posjeda koje je pri tom ostvareno dovelo je uskoro do sporova s Ludvigom Njemačkim i do šeste podjele 838 a smrt Pipina Akvitanskog još iste godine i do sedme. Cijelo to vrijeme Lotar je živio povučeno u Italiji ne miješajući se u sporove.
Ali pred svoju smrt Ludovik je došao do uvjerenja da će samo Lotar moći biti zaštitnik interesa njegova šesnaestogodišnjeg miljenika Karla. Stoga je 839. sklopio s Lotarom ugovor kojim je cijeli državni teritorij predan samo dvojici sinova, Lotaru i Karlu. Granična linija išla bi dolinom Rhone, Saone i Meuse. Karlo je dobio zapad, a Lotar istok, a usto još i carsko dostojanstvo.
Nakon te, osme preraspodjele Ludovik je sredinom 840 umro, a Lotar je smjesta odlučio da zavlada na temelju odredbe iz 817. Ordinatio imperii koja je njemu dodjeljivala potpunu carsku supremaciju nad braćom.
- - cmnišliu o jakoj i jedinstvenoj carskoj vlasti po uzoru na
x: -"-"-orMtn crkveni
njesta OUIUCAV. v - koja je njemu dodjeljivala potpunu carsku supremaciju __
Iako su sa zamišlju o jakoj i jedinstvenoj carskoj vlasti po uzoru na doba Karla Velikoga bili zadovoljni mnogi velikaši, naročito crkveni dosto-T "4.rtx,i Q11 nrotivnici ipak bili vojnički jači. Ljeti 841. došlo je
: T tdv teško Doražen.
Iako su sa zamisiju. j----_,
doba Karla Velikoga bili zadovoljni mnogi velikaši, narocuu L.UVVV,___
janstvenici, Lotarovi su protivnici ipak bili vojnički jači. Ljeti 841. došlo je do velike bitke blizu grada Auxerrea Oksera u kojoj je Lotar teško poražen. Želeći da konačno slome Lotarov otpor, Ludvig Njemački i Karlo sastali su se 14. II 842. U Strasbourgu i tu su položili svečanu zakletvu jedan drugome da će se nepokolebljivo boriti protiv Lotara do konačne pobjede. Ludvig je izgovorio zakletvu na romanskom jeziku da ga uzmogne

razumjeti Karlova vojska, a Karlo ju je izgovorio na germanskom da ga uzmognu razumjeti Ludvigovi vojnici. A nakon toga zaklele su se obje vojske jedna
240
drugoj, svaka na svom jeziku, da će napustiti svoga zapovjednika ako prekrši maloprije položenu zakletvu.
Pred tom opasnošću Lotar se i opet morao povući u Italiju, a braća su među sobom podijelila njegove posjede u Galiji Deveta podjela, 842.
Uza sve to, mogle su se očekivati nove borbe. Franački velikaši obilno su se već i dotad okoristili dugotrajnim borbama na vrhu državne vlasti, jer su nebrojene preobrate neprekidno pratila bogata darivanja od strane svih zainteresiranih. U njihovim redovima postepeno se rađala averzija prema neprekidnom ratovanju i želja da se napokon bez novih perturbacija uzmogne zadržati ono što je stečeno.
Usporedo s time sve žešći napadi Normana zahtijevali su koncentraciju snaga za obranu od te spoljašnje opasnosti.
Učestali napadi Normana na franačke obale počeli su još u prvim desetljećima IX. stoljeća. Naročito su stradavali samostani, imanja i gradska naselja u dubokim ušćima rijeka što se ulijevaju u Atlanski ocean. Između 830. i 843. posebice su teško opustošene luke i trgovačka središta Duurstede u delti Rajne, Ouentovic Kentovik, na La Mancheu, Rouen Ruan i Nantes Nant.
U takvim okolnostima došlo je u kolovozu 843., u Verdunu Verden, do sporazuma među braćom o podjeli vlasti Deseta podjela, Verdenski ugovor. Lotar je osim Italije dobio otegnuto i usko područje što se protezalo od
Verdunska dioba
5Svapska
Burgundija _ --
Lombardija

lj Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka
241
Frigije do Provanse. Karlu su pripale sve zemlje na zapadu od Lotarove oblasti a Ludvigu Njemačkom sve zemlje na istoku od Rajne te još biskupije Mainz, Worms i Spever, na zapadnoj obali te rijeke.
Sva tri vladara zajamčila su jedan drugome nepovredivost dodijeljenih posjeda i obvezala se da će među sobom održavati bratske odnose. Lotaru je priznat carski naslov, ali samo kao počast, a ne kao osnova za bilo kakvu supremaciju.
Verdunski je ugovor značio, dakle, napuštanje zamisli o jedinstvenoj državi i obnovi carstva na Zapadu.
Raspad Karolinškog Svako od triju kraljevstava koja su proizašla iz spo-carstva razuma postignutog u Verdunu imalo je znatnih unu-
trašnjih i vanjskih teškoća kojima će se uskoro pridružiti i međusobni sporovi.
Najteže prilike bile su u Zapadnofranačkom kraljevstvu Karla Ćelavog. On je doživio neuspjeh u nastojanju da pokori Bretanju, a najveći dio Akvi-tanije morao je prepustiti sinovima svoga pokojnoga brata Pipina, uz uobičajenu zakletvu o vazalskoj vjernosti.
Usporedo s time, cijelu obalu Galije, od Frigije do ušća Garonne, napadali su Normani. Postupno su se oblikovala tri uporišta normanskih pljačkaških provala: jedna skupina Normana naselila se na jednom otoku u ušću Seine pa je odonuda harala golemo područje

uz tok te rijeke; druga skupina vladala je otocima Noirmoutier i Re Noarmutje, južno od ušća Loire, a njoj se pridružio još jedan odred koji je stvorio bazu na jednom otoku u samom ušću Loire. Treća skupina imala je bazu u oblasti Gironde Žironde i odatle provaljivala u Akvitaniju i Ga-skonju.
Napadi Normana stvarali su neprekidno ratno stanje, a kralj je mogao sakupiti dovoljno snažnu vojsku samo uz pomoć svojih vazala. No tu je pomoć trebalo neprekidno kupovati darovima u zemljoposjedu. Time je neprestano rasla moć feudalaca, a s njome su rasle i njihove težnje za samostalnošću. Budući da kralj nije uvijek mogao udovoljavati njihovim zahtjevima, vazalska je vjernost postala veoma nepouzdana. Uz obećanje bolje nagrade prelazili su u službu onog tko im je takva obećanja zaista mogao ispunjavati.
Nešto sređenije bile su prilike u Istočnofranačkom kraljevstvu Ludviga Njemačkog. Tu je razvoj beneficijalnog sistema bio sporiji, pa je moć feudalaca prema kralju bila manja. Osim toga crkva je ondje snažnije podupirala kraljevsku vlast jer su u Germaniji, a i u susjednim slavenskim zemljama, njeni posjedi bili golemi pa je crkva kao svoj oslonac trebala jaku kraljevsku vlast.
Lotarovo kraljevstvo moralo se na sjeveru, u Frigiji, boriti protiv Normana, na jugu Galije protiv Saracena, u Rimu protiv sve jače papinske težnje da se oslobodi skrbništva oslabljene carske vlasti. Svladan teškoćama i bolešću, Lotar je 850. prenio vlast na svoga najstarijeg sina Ludovika II. Poslije očeve smrti u samostanu Prtim 855 Ludoviku II. je pripala Italija s carskim naslovom, mlađemu sinu Lotaru II. sjeverni dio oblasti između Istočne i Zapadne Franačke pa je po njemu dobio naziv Lotaringija dok je najmlađi sin, Karlo, dobio južni dio te oblasti, do obale Sredozemnog mora.
Glavne suparničke borbe franačkih vladalaca vodile su se oko teritorija Lotara II. koji su željele pridobiti i Istočna i Zapadna Franačka. Najzad,

poslije mnogih borbi, godine 870, nakon smrti Lotara II., tu su oblast među sobom podijelila oba otimača.
Pet godina poslije toga umro je i car Ludovik II. bez zakonitoga muškog potomstva. Po uobičajenom nasljednom redu pravo da ga naslijedi imao je njegov stariji stric, Ludvig Njemački. Ali Karlo Ćelavi ga je pretekao i došao u Rim gdje ga je papa Ivan VIII. okrunio za cara 25. XII. 875.
Takvu uzurpaciju Ludvig Njemački odlučio je poništiti silom oružja. Ali prije nego što je to ostvario, i on je umro, a njegovu su državu među sobom podijelila tri njegova sina.
U godinama koje su slijedile umro je Karlo Ćelavi 877 a već dvije godine nakon toga i njegov sin i nasljednik Louis Luj II. Mucavi. Grupacija velikaša koja se protivila vladavini njegovih malodobnih sinova pozvala je na prijestolje Zapadne Franačke Ludviga II. Njemačkoga koji je pri diobi poslije smrti svoga oca Ludviga I. dobio Frankoniju i Šašku, a svome je teško bolesnome bratu Karlomanu preoteo još i Bavarsku s Karantanijom. Budući da je tu ponudu bilo moguće ostvariti samo oružjem, a borbe nisu donijele rješenje, 880. je sklopljen mir kojim je sinovima Louisa II. Mucavoga ostala vlast u Zapadnoj Franačkoj, ali je Njemačka kao nadoknadu dobila cijelu Lotaringiju.
Smrću Louisa II. Mucavoga okoristio se i moćni grof od Vienne, Boson, pa je iz posjeda sinova Louisa II. izdvojio Burgundiju i Provansu i obrazovao ih kao svoje samostalno kraljevstvo, tzv. Arelat 879. Time je prvi puta jedan dio države Karla Velikoga bio izdvojen kao zasebna država pod vlašću ličnosti koja nije bila član dinastije Karolinga.

Rasulo u karolinškim državama dovelo je papinstvo i Italiju u veoma težak položaj jer nije bilo nikoga tko bi ih štitio od brojnih opasnosti. U Beneventskom je vojvodstvu vladalo rasulo, bizantski obalni gradovi bili su primorani da stupaju u saveze sa Saracenima, a oni su svoje napadaje proširivali sve dalje na sjever Poluotoka. Još 842. napali su i sam Rim, opljačkavši crkvu Sv. Petra i baziliku Sv. Pavla Van Zidina, tako da je papa Leon IV. 848. dao podići snažan zid oko onoga dijela Rima što je ležao na desnoj obali Tibera tzv. Civitas Leonina. Saracenski napadi na cio jug Italije, na obale papinske države, a i na sam Rim nastavljale su se međutim i dalje, tako da je papa 877. čak morao pristati da im plaća godišnji danak u iznosu od 25.000 zlatnika.
U takvim okolnostima papa je nastojao da među karolinškim vladarima nađe dovoljno snažnu ličnost koja će biti kadra da postane zaštitnik crkve. Budući da papa nije bio u dobrim odnosima s Ludvigom II. Njemačkim, njegov je izbor pao na Ludvigova mlađeg brata, Karla Debelog. Na papin poziv Karlo je došao u Italiju, pa su ga ondje priznali za kralja, a 881. su ga u Rimu okrunili za cara. Kako je već iduće godine umro Ludvig II. Njemački, Karlo Debeli je u svojoj vlasti sjedinio cijelu Njemačku i Italiju. Jedino je u Karantaniji gotovo nezavisno vladao vanbračni sin najstarijega Karlova brata Karlomana, Arnulf Karantanski.
U to vrijeme zadesio je Zapadnu Franačku novi val masovnih napada Normana. Mnogobrojni nasrtaji, vezani s pljačkama i pustošenjima, raspro-strli su se od područja Danske marke sve do Loire i vezali sve snage i istočne i zapadnofranačke države. Usred tih borbi u Zapadnoj je Franačkoj umro kralj Karloman mlađi sin Louisa II. Mucavog, a franački su velikaši - mimoišavši najmlađega sina Louisa II. Mucavog, Karla Bezazlenog koji je
243
Ugovori u Verdunu i Ribemontu: Istočndfranačko kralj. Zapadnofranačko kralj. Italija Donja i Gornja Burgundija
MMMI Sveukupni teritorij Karla 887
J

Srednja i Zapadna Evropa krajem IX. st.
bio petogodišnje dijete - na prijestolje pozvali njemačkoga kralja i rimskoga cara Karla Debelog 885. Time je on ponovo ujedinio gotovo sve područje nekadašnjega carstva Karla Velikog. Ali Karlo je bio nesposoban i nezainteresiran vladar. Naročito nije bio dorastao da se odlučno suprotstavi Normanima, pa su obranu pretežno snosili regionalni upravljači.
Nezadovoljstvu s vladavinom Karla Debelog u Zapadnoj Franačkoj pridružilo se i nezadovoljstvo njemačkih velikaša. Oni su potkraj 887. na saboru u Frankfurtu na Majni za kralja Istočne Franačke Njemačke izabrali Arnulfa Karantanskog. Time je rascjep na istočni i zapadni dio franačke države bio obnovljen.
Već početkom slijedeće godine 888 umro je car Karlo Debeli, a većina zapadnofranačkih velikaša izabrala je za kralja Eudesa Oda, grofa od Pariza i vojvodu Francije današnja pokrajina L"Isle de France Lil de Frans koji se 885. istakao desetmjesečnom uspješnom obranom Pariza od norman-ske invazije. Njegova vlast nije obuhvatila Akvitaniju gdje je vladao vojvoda Amnulf, Sjevernu Burgundiju kojom je vladao vojvoda Rudolf iz kuće Welfa, Južnu Burgundiju s Provansom Arelat, gdje je vladao Bosonov sin Louis od

Provanse, po majci unuk cara Ludovika II, a ni Bretanju gdje je vladao nezavisni keltski knez Alan.
244
U isto vrijeme u Italiji su se za vlast borili vojvoda Vido od Spoleta i furlanski markgrof Berengar.
Tako se karolinško carstvo raspalo na 5 kraljevstava Francuska, Njemačka, Italija, Sjeverna Burgundija i Arelat i još dva faktično nezavisna vojvodstva Akvitanija i Bretanja. Od svih tih zemalja samo je u Njemačkoj vladao vanbračni potomak kuće Karolinga Arnulf Karantanski, dok je u Arelatu na prijestolju bio potomak te kuće samo po ženskoj lozi Louis Pro-vansalski. U ostalih pet političkih jedinica 3 kraljevstva i 2 vojvodstva zavladali su najmoćniji predstavnici lokalne feudalne aristokracije koji su se izdigli u kaosu obiteljskih borbi među Karolinzima i višedecenijskog ratovanja s Normanima.
2. SLAVENSKE ZEMLJE U ALPAMA I PANONIJI. VELIKOMORAVSKA KNEŽEVINA
Ratovi s Ljudevitom Posavskim i Bugarima urodili su znatnim posljedicama za prilike na istočnom rubu franačke države.
Poslije pobjede Ludviga Njemačkog nad Bugarima 838 izvršena je velika upravno-organizaciona reforma prostranog područja od srednjeg Dunava do Istre. Područje nekadašnje Istočne marke iz vremena Karla Velikog podijeljeno je na tri oblasti: 1 teritorij uz Dunav od Ennsa do Bečke šume postao je zasebna markgrofovija, pa odsad nosi naziv Istočna marka Ost-mark; 2 Gornja Panonija formirana je kao posebna uža upravna oblast a sezala je od Bečke šume do rijeke Raab; 3 Karantanija obuhvaćala je zemlju na Gornjoj Dravi i Gornjoj Muri. U nastavku na ta tri dijela nekadašnje Istočne marke Karla Velikoga redale su se: 4 Donja Panonija, između Raabe i srednje Drave, 5 Savska grofovija na području buduće Kranjske, 6 Istra, 7 Furlanija.
Prvih pet pokrajina bilo je sjedinjeno pod vlašću zajedničkog prefekta podložnog kralju Istočnofranačke države Ludvigu Njemačkom. Posljednje dvije, Istra i Furlanija bile su vezane uz Kraljevinu Italiju.
Savska grofovija Kranjska, Karantanija, južni i zapadni dio Donje Panonije i znatan dio Istočne marke, južno od Dunava, od Ennsa do Bečke šume bio je naseljen slavenskim stanovništvom. Slovenci su najgušće bili naseljeni na području današnje SR Slovenije i Karantanije. Od te etničke jezgre na sjever, prema Dunavu, i na istok, prema Panonskoj nizini, naseljenost se razređivala.
Na to prvobitno slovensko etničko područje vršilo se od početka IX. st. sve intenzivnije prodiranje njemačkog stanovništva, naročito u vezi s pokrštavanjem Slovenaca i dodjeljivanjem velikih i brojnih zemljoposjeda salcburškoj nadbiskupiji, njenom svećenstvu i redovnicima koji su na svoje novostečene zemlje dovodili njemačke koloniste. Počevši od 838., kad je Ludvig I. Njemački izvršio velike upravne reforme, kolonizacija Nijemaca u Srednje Podunavlje, Gornju i Donju Panoniju postaje masovna i sve više skučava prostor slovenskoga stanovništva na užu Karantaniju i teritorij današnje SR Slovenije.
245
Usporedo s ovakvim potiskivanjem slavenskog elementa u istočnim Alpama i u Zapadnoj Panoniji, u Moravskoj se oblikovala nova slavenska država koja je gotovo stotinu godina vodila upornu borbu protiv germanizacije slavenskih područja u tome dijelu Evrope.

Na prijelazu iz VIII. u IX. st. područje današnje Moravske čini se da se sastojalo od četiriju plemenskih kneževina. Ali unutrašnji privredni i društveni razvoj kao i vanjskopolitičke okolnosti stvorile su u prvim desetljećima IX. st. preduvjete za njihovo sjedinjenje u širu državnu cjelinu pod zajedničkim vladarem. U izvorima se kao prvi velikomoravski knez spominje Mojmir 818-846. Njegovo sjedište bio je Velehrad, na rijeci Moravi. Istovremeno formirala se i samostalna kneževina u Slovačkoj kojoj je na čelu bio Pribina, a prijestolnica mu je bila u Njitri. On je bio sklon širenju kršćanstva u Slovačkoj, a time i jačanju političkih veza s Istočnofranačkom državom Njemačkom. Mojmirovo suprotstavljanje Francima i njihovoj crkvi kao i njegova težnja da svojoj vlasti podvrgne i druga slavenska plemena, izvan granica Moravske, dovela ga je u suparništvo sa slovačkim knezom. Oko 833. Mojmir je uspio da Pribinu protjera iz Slovačke i njegovu zemlju pripoji Moravskoj.

Poslije Verdunskog ugovora 843 Ludvig I. Njemački je težio da svoju dotad nominalnu vlast nad Češkom, a i nad Moravskom koje su od 817. franačkoj državi plaćale godišnji danak, pretvori u stvarnu vlast.

Već 845. četrnaest najuglednijih čeških velikaša priznalo mu je svoju vazalsku podložnost i prihvatilo kršćanstvo. Ali Moravska se oduprla, pa je Ludvig I. onamo poslao vojsku koja je Moj mira svrgla a na kneževski položaj uzdigla njegova nećaka Rastislava 846-870, uz obavezu da priznaje vrhovnu vlast Njemačke.

Na povratku iz Moravske Ludvig je pokušao da vazalitet Češke potvrdi i vojnom intervencijom, ali je bio poražen, pa se morao povući u Bavarsku. To je omogućilo Moravskoj da se oslobodi franačkog vrhovništva.

Ali u međuvremenu se u Zapadnoj Panoniji formirala nova slavenska kneževina koja će postati saveznik Franačke u njenim akcijama protiv Moravske.

Nekadašnji slovački knez Pribina izbjegao je 833. pred Mojmirom iz Slovačke, pa je, poslije mnogih peripetija, godine 840. od njemačkoga kralja Ludviga I. dobio u feud dio Donje Panonije. Tu močvarnu i rijetko naseljenu zemlju Pribina je počeo privoditi obradbi i naseljavati novim stanovništvom. Većinom su to bili Nijemci, ali i Slovenci iz susjednih oblasti u istočnim Alpama. Pribina je podigao i svoju prijestolnicu, Blatenski grad, na donjoj Zali dan. Zalavar.

Kolonizacijom dobivenog područja i pokrštavanjem stanovništva Pribina je stekao znatan ugled na kraljevskom dvoru pa je svoj dotadašnji feud 847. dobio u trajan posjed s naslovom vojvode.

Snaga i važnost istočne prefekture inspirirala je postepeno njezina prefekta Ratboda da se pokuša osamostaliti. Ali bio je svladan i svrgnut, a kralj Ludvig je jedinstvenu prefekturu ukinuo, Istočnu marku dao svome najstarijem sinu Karlomanu, a u ostalim dijelovima bivše prefekture postavio je franačke markgrofove i grofove.

Ali ovako malen teritorij nije zadovoljavao Karlomana pa je sklopio savez s Moravskom i podigao pobunu protiv oca. Svojim vojnim uspjesima primorao je Ludviga da mu ustupi cijelo područje prefekture, ali je za uzvrat

morao raskinuti savez s Rastislavom. U Donjoj Panoniji naslijedio je dotle Pribinu njegov sin Kocelj. On je odmah omogućio nastavak misionarskog rada salcburške nadbiskupije i jačanje njemačke kolonizacije.

Formiranjem i jačanjem donjopanonske kneževine franačka je vlast željela opkoliti i izolirati Velikomoravsku kneževinu. Tome istom cilju služio je i savez s Bugarskom, u to vrijeme velikom silom u istočnom Podunavlju.
Pred takvom opasnošću Rastislav je odlučio da se osloni na Bizant, koji je bio u neprijateljskim odnosima i s Bugarskom i s Francima. Na temelju ugovora o savezu tadašnji je car Mihajlo III. 863. u Moravsku poslao braću Konstantina i Metodija da poučavaju stanovništvo u kršćanskoj vjeri na narodnom jeziku. "Slavenski apostoli" bili su rodom iz Soluna gdje je znatan dio stanovništva okolnih sela govorio slavenskim jezikom. Konstantin je kasnije, kao redovnik, uzeo ime Ćiril. Metodije je kao mlad čovjek postao upravnik jedne slavenske arhontije na rijeci Strumi, a Konstantin je u Carigradu studirao teologiju, pa je postao bibliotekar carigradske patrijaršije i profesor filozofije na carigradskoj visokoj školi. Godine 860. car je Konstantina poslao Hazarima, u južnu Rusiju, da ih uči kršćanskoj vjeri. Onamo je Konstantin poveo i svoga brata Metodija, pa su obojica ondje stekli dragocjena iskustva.
Uoči polaska u Moravsku Konstantin je sastavio posebno pismo za slavenski jezik koje se oslanja na grčku minuskulu. To pismo zovemo danas glagolicom. Pismo koje se danas po Konstantinu-Ćirilu naziva ćirilicom nastalo je poslije glagolice, u posljednjim desetljećima IX. st., u preslavskom središtu bugarske pismenosti, na poticaj bugarskog cara Simeuna; ono je imitacija grčke uncijale, a slova kojih u grčkom pismu nema, preuzeta su iz glagolice.
Pripremajući se na put u Moravsku, Konstantin je na staroslavenski jezik preveo Evanđelistar i time utemeljio crkvenoslavensku književnost na glagoličkom pismu. U Moravskoj su oba brata okupila oko sebe grupu učenika koji su proširili rad na prevođenju crkvenih knjiga.
Misionarska djelatnost Konstantina i Metodija naišla je na žestok otpor njemačkog svećenstva. Ta je borba naročito ojačala nakon 864. kad je Lud-vig Njemački s vojskom provalio u Moravsku i primorao Rastislava da prizna svoju vazalsku podložnost.
Nakon nešto manje od tri i pol godine rada u Moravskoj braća su otišla u Rim da od pape dobiju ovlaštenje za svoju daljnju propovjedničku djelatnost.
Na svom putovanju zadržali su se u Donjoj Panoniji i za svoja shvaćanja potpuno predobili kneza Kocelja. U Rimu ih je 868. veoma blagonaklono primio novoizabrani papa Hadrijan II. jer je bio u dobrim odnosima s carem Bazilijem I. koji je na položaj carigradskog patrijarha vratio Rimu odanoga Ignacija. Dobromu prijemu pridonijelo je i to što su braća sa sobom donijela i moći mučenika Sv. Klementa što su ih našli još za vrijeme svoga boravka kod Hazara. Toga kršćanskog mučenika tadašnja je legenda isto-vjećivala sa četvrtim rimskim papom Klementom, pa su stoga Konstantin i Metodije u Rimu važili kao donosioci posmrtnih ostataka jednoga od prvih papa.
U ovako povoljnim okolnostima Hadrijan II. je odobrio slavensku službu i prevođenje knjiga na crkvenoslavenski jezik.
Oba brata provela su u Rimu oko godinu dana. Ondje se mlađi od njih, Konstantin, razbolio, stupio u grčki manastir i uzeo ime Ćiril, ali je već 14.
II. 869. umro.
Poslije Ćirilove smrti stiglo je u Rim Koceljevo poslanstvo koje je zatražilo da Metodije u njegovoj kneževini organizira bogoslužje. Udovoljavajući tome zahtjevu, papa je Kocelju i svim slavenskim zemljama uputio poslanicu kojom odobrava upotrebu

slavenskog jezika u crkvama. Iduće godine 870 papa je Metodija imenovao panonsko-srijemskim nadbiskupom.
Koceljeva inicijativa bila je sastavni dio velikog ustanka zapadnosla-venskih zemalja protiv franačke vlasti koji je još 869. zahvatio Moravsku, Češku i Panoniju. Franci su intervenirali vojno, ali su se dvije njihove vojske morale povući bez uspjeha. Time su i Moravska i Panonija stekle potpunu
nezavisnost.
Poslije vojnog neuspjeha Franci su posegli za političkim sredstvima, pa su potakli na pobunu Rastislavova sinovca Svjatopluka koji je upravljao Slovačkom. S franačkom pomoći Svjatopluk je pobijedio Rastislava i sam zavladao Moravskom i Slovačkom, ali kao franački vazal kome su kao nadzorna lica bila dodijeljena dva franačka grofa. Već iduće godine 871 Franci su zbacili Svjatopluka i odveli ga u zarobljeništvo u Bavarsku, a Moravska je pretvorena u provinciju Istočnofranačkoga kraljevstva.
Ali u vrijeme jedne pobune pod vodstvom svećenika Slavomira Franci su na čelu svoje vojske u Češku i Moravsku poslali Svjatopluka i nakon pobjede vratili mu položaj velikomoravskoga kneza u svojstvu franačkog vazala. Usporedo s tim događajima Franci su nastojali onemogućiti Metodijevu djelatnost u Panoniji. Prijevarom su ga uhvatili i bacili u tamnicu gdje je odležao dvije i pol godine. Sloboda mu je vraćena na intervenciju novoizabranoga pape Ivana VIII., ali je iz Panonije, gdje je imao položaj nadbiskupa, morao izbjeći u Moravsku. Uskoro zatim Franci su uklonili Kocelja i Panoniju pretvorili u svoju provinciju. Sada je cijelo područje istočnih Alpa i Panonije podvrgnuto njemačkim crkvenim središtima a njemačkoj kolonizaciji nisu stajale na putu više nikakve zapreke.
Metodijevo djelovanje nailazilo je na znatne teškoće i u Moravskoj. Na pritužbu njemačkog svećenstva papi, Metodije je 879. pozvan u Rim da se raspravi pitanje njegova pravovjerja. Rezultat toga ispitivanja bio je povoljan za Metodija, pa je Ivan VIII. 880. posebnom bulom odobrio služenje mise na crkvenoslavenskom, uz uvjet da evanđelja i epistole budu najprije čitani na latinskom a zatim na slavenskom jeziku. Ali u isto vrijeme papa je odobrio i rad njemačkog svećenstva pa je time priznao dvojakost vjerske službe u Moravskoj. Otad je Metodije nastavio svoju djelatnost u najtežim uvjetima. Umro je u proljeće 885.
Poslije njegove smrti utjecaj njemačkoga svećenstva potpuno je prevladao i na Svjatoplukovu dvoru i u Rimu. Ondje je od jeseni 885. papom bio Stjepan V., žestok protivnik Bizanta, pa je zabranio upotrebu slavenskog jezika u crkvama u Moravskoj, a nadbiskupom nije postao Metodijev učenik i nastavljač Gorazd nego njegov najžešći protivnik, njitranski biskup
Wiching.
Pred teškim progonima koji su uslijedili, većina Metodijevih učenika,
među kojima su najistaknutiji bili Gorazd, Kliment, Lavrentije i Naum, napustili su Moravsku i otišli u zemlje balkanskih Slavena, u Hrvatsku, Makedoniju i Bugarsku.

U Hrvatskoj, za vrijeme prvog potpuno samostalnog kneza Branimira 879-892 Čirilovo je glagoljsko pismo i slavensko bogoslužje uhvatilo kor-jena i sačuvalo se ponegdje sve do XX. stoljeća, a u Makedoniji i Bugarskoj, slavensko je bogoslužje za vrijeme careva Borisa i Simeuna doživjelo izvanredan procvat.

Premda je dotle u Moravskoj njemačka crkva postigla potpuni trijumf, političke su okolnosti bile povoljne za Svjatoplukovu težnju da se osamostali. Godine 887. karantanski je vojvoda Arnulf podigao bunu protiv njemačkoga kralja i rimskoga cara Karla Debelog i umjesto njega zavladao Istočnofra-načkim njemačkim kraljevstvom. U tim kritičnim zbivanjima Arnulf je sklopio mir sa Svjatoplukom i čak dobio od njega vojnu pomoć. Za uzvrat priznao je punu nezavisnost Velikomoravske kneževine 890. Takav Arnulfov čin bio je ipak tek privremena koncesija protivniku koji je postao suviše moćan. Svjatopluk je naime bio proširio svoju vlast na Češku, Malu Poljsku i zemlju Lužičkih Srba, a bilo je očito da namjerava osvojiti i Zapadnu Panoniju. Njemačka se tome morala usprotiviti. Ali u borbama koje su uslijedile sudjelovao je i jedan posve novi faktor.

Madžari U posljednjim decenijima IX. stoljeća u Panonsku nizinu počinju prodirati Madžari. Taj nomadsko-ratnički narod ugrofinskog podrijetla prvobitno je boravio u današnjoj Baškiriji, između srednje Volge i gornjeg Tobola "Velika Ugarska". U VI. i VII. st. jedan je dio baškirsko-ugarskih plemena dospio u stepe između Azovskoga mora i Kavkaza. Na prijelazu VIII. u IX. st. smjestili su se već u ravnicama između Dnjepra i Dona, sjeverno od Razara. U toj oblasti koju izvori Konstantin Porfirogenet nazivaju Lebedija, formirao se plemenski savez pod vodstvom Madžara. Pod pritiskom Hazara i Pečenega Madžari su u šezdesetim godinama IX. st. uz-makli još dalje prema zapadu, na područje rijeka Seret i Prut. Tu je na čelu njihova plemenskog saveza stajao knez Arpad. Prodirući preko karpatskih prijevoja, oni su sve češće upadali u Panoniju. Ondje su 883. i 884. kao saveznici Svjatopluka ratovali protiv Franaka. Ali kad je Arnulf 892. poveo rat protiv Velikomoravske kneževine, Madžari su bili saveznici Nijemaca.

Pa ipak, ni taj puta Franci nisu mogli postići vojni uspjeh. Skoru propast Velikomoravske kneževine pripremalo je unutrašnje rasulo njene političke vlasti. Poslije Svjatoplukove smrti 894 njegovi su sinovi među sobom podijelili jezgru njegove države, a Češka i Lužica su se odvojile. U prvi mah Madžari su još mimoišli Moravsku i Slovačku usmjerivši svoje glavne napade prema Bavarskoj i Italiji. Na pohodu njihove veoma velike vojske preko Panonije i Slovenije u Italiju oni su uništili Panonsku kneževinu kojom je kao franački vazal upravljao hrvatski knez Braslav 880-898. Usporedo s time Madžari su uz Muru, Dravu i Dunav prodirali duboko u Karantaniju i Bavarsku.

Za vrijeme tih provala Arnulf je bio upleten u borbe za Italiju i carski naslov, pa se ondje 899. razbolio i uskoro umro. Njemačkim kraljem postao je njegov šestogodišnji sin Ludvig Dijete. Sada ni istočnofranačka država Njemačka nije bila kadra da Madžarima pruži efikasan otpor.

U nizu napada Madžari su u prvim godinama X. st. bitno oslabili Veliko-moravsku kneževinu, a 907. su kod Bratislave pobijedili veliku bavarsku

vojsku u kojoj je poginuo i prefekt Karantanije s mnoštvom najuglednijih velikaša. Nakon toga su u vlast Madžara pale sve zemlje istočno od rijeke Enns, zajedno s Karantanijom, Panonijom, Moravskom i Slovačkom.

Prodorom Madžara u srednje Podunavlje bila je prekinuta kontinuirana veza između zapadnih i južnih Slavena. Ali, u isti mah, za gotovo stotinu i pedeset godina zaustavljeno je prodiranje njemačke kolonizacije na morav-sko-panonsko područje i u istočne Alpe.

3. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U SREDNJOJ I ZAPADNOJ EVROPI U VRIJEME KAROLINGA

Agrarni Doba Karolinga, koje obuhvaća drugu polovicu VIII. st. i cijelo odnosi IX. st., bitno je važno za punu izgradnju zapadnoevropskog feudalizma. U tome vremenu, u jezgri te države između Loire i Rajne proces uključivanja slobodnih malih zemljoposjeda u okvire velikih feudalnih imanja već je bio gotovo potpuno ostvaren; u znatnoj mjeri zahvatio je i južnu Francusku, a na istoku od Rajne napreduje također, iako osjetno sporijim tempom.
Zbog takvih okolnosti određujući faktor pri upoznavanju privredne i društvene strukture karolinške države predstavljaju organizacija i privredno funkcioniranje velikih feudalnih imanja. Na tim temeljima zasniva se klasni poredak najvećeg dijela tadašnje srednje i zapadne Evrope.
O organizaciji velikih zemljoposjeda, i to u prvom redu vlasteoskih rezervata, sačuvali su se iscrpni suvremeni izvori. Najvažniji među njima je tzv. Capitulare de villis, propisnik o upravljanju rezervatima kraljevskih zemljoposjeda, nastao između 770. i 800. Po uzoru na te odredbe organizirali su privrednu djelatnost na svojim rezervatima također i crkveni i svjetovni ve likaši. Uz Capitulare veoma su informativni i uzorci inventara crkvenih i di žavnih imanja tzv. Brevium exempla koji su izrađeni po naredbi kraljevske vlasti između 811. i 813.
Ali dok Capitulare i Brevium exempla opisuju isključivo vlasteoske rezervate, a o česticama zavisnih seljaka govore tek usput, neizravno i nedovoljno precizno, dokumenti što su ih o svojim prihodima sastavljali bogati samostani, tzv. poliptisi, sadržavaju izobilna obavještenja prvenstveno o životu i radu na seljačkim zavisnim česticama. Najslavniji od tih poliptiha je Poliptih opatije Saint-Germain des Pres Sen-Žermen de Pre, kraj Pariza, što ga je oko 813. dao sastaviti opat toga samostana, Irmion. U njemu se opisuje 25 imanja toga samostana, rasutih u raznim dijelovima srednje i sjeverne Francuske. Svako imanje opisano je u pojedinostima. Najprije je prikazana rezervatska zemlja sa svim sastojcima, vrstama kultura i zgradama; zatim se nabrajaju zavisne seljačke čestice, navodi veličina obrađene zemlje u okviru svake takve čestice, opisuju se naturalne dažbine zavisnih obrađivača, pa se čak nabrajaju i njihova imena i utvrđuje broj članova njihovih obitelji.
Osim Irmionova poliptiha sačuvao se i niz drugih, iz Francuske i zapadnih područja Njemačke, nastalih tijekom IX. stoljeća.

Kombinacijom podataka što ih sadrže sva tri tipa navedenih izvora moguće je ocrtati strukturu karolinškog velikog zemljoposjeda u cjelini.
Proizvodno-organizaciona jedinica velikog zemljoposjeda u karolinško doba bilo je pojedinačno imanje koje u dokumentima nosi naziv villa. Njegov opseg mogao je varirati između 200 i 2000 hektara tj. između 350 i 3500 jutara zemlje. Svako takvo imanje dijelilo se na dva, među sobom načelno različita dijela. To su: 1 vlastelinova rezervatska zemlja i 2 čestice zavisnih obrađivača. Prvi od njih nosi u izvorima naziv terra indominicata ili terra šalica. Na tlu toga zemljišta, koje je vlasnik pridržao za samoga sebe da ga obrađuje u vlastitoj režiji, stoji vlastelinov dvor curtis. To je zapravo prostor ograđen zidom na kom je vlasnikova ili upravnikova stambena kuća s gospodarskim zgradama i nastambama za radnu snagu koja trajno živi i radi na rezervatskoj zemlji. Unutar zida također je vrt i povrtnjak dvorca, a ponekad i ukrasni park oko vlastelinova doma.

Izvan zidina dvorca nalaze se zemljišta vlastelinova rezervata. To su, prije svega, obradive površine. One se mogu sastojati od neprekinutih velikih površina oranica ili pak od čestica koje su na terenu isprepletene sa česticama zavisnih obrađivača. Ovakav dvovrsni raspored vlastelinove oraće zemlje u vezi je s načinom nastajanja velikog zemljoposjeda. U onim slučajevima kad je zemljoposjed nastao uključivanjem alodijalnih čestica nekoć slobodnih rodovskih sela u okvir vlastelinstva, dio takvih čestica ostavljen je njihovim bivšim vlasnicima u svojstvu zavisnih čestica, a dio je pripojen rezervatu. Pri tome je taj rezervatski dio zemlje ostao teritorijalno razvrstan među zavisnim česticama, premda je ušao u sastav rezervata. Naprotiv, kad je imanje stečeno kao cjelovit blok, rezervat je iz njega odsječen kao cjelina, a ostatak je, kao udaljeniji teren, podijeljen na čestice i ustupljen obrađiva-čima. Po jednome ili drugome od ta dva terenska rasporeda oranica može se rekonstruirati i povijest nastajanja nekoga određenog vlastelinstva.
Osim oranica, vlasteoski je rezervat obuhvaćao livade, kadšto vinograde, i gotovo uvijek i šume. U sastav rezervata ulazi i crkva podignuta za vjerske potrebe vlastelinstva. Vlasnik villae imao je dominium nad takvom crkvom, tj. on je bio vlasnik same crkvene zgrade, pokućstva u njoj, svećeničke odjeće, liturgijskih knjiga, a također i zemlje koja je dodijeljena crkvi da bi svećenik koji u njoj održava obrede mogao od prihoda s te zemlje živjeti.
Rezervat je redovno imao i svoj mlin, ali on obično nije bio u vlasnikovoj neposrednoj eksploataciji, nego dan u zakup.
Omjer između sveukupne rezervatske obradive zemlje jedne villae i obradive zemlje, dodijeljene u obliku čestica zavisnim obrađivačima, iznosio je 14 do 13 naprama 34 odnosno 23. Ali budući da su u sastav rezervata ulazile još i šume i lovišta s područja cjelokupne villae, redovno je sva rezervatska zemlja zauzimala otprilike polovicu sveukupne površine jednoga vlasteoskog imanja.
Obradom i iskorištavanjem rezervatske zemlje kao i prikupljanjem naturalnih dažbina sa zavisnih čestica upravljao je nadstojnik imanja ili villicus.
Kao radna snaga na rezervatskoj zemlji spominju se još i u karolinško doba također i robovi. Ali njihov je broj bio malen, a svodi se na poslugu vlasnikova, odnosno villicusova užeg gospodarstva na samome dvoru. Ta radna snaga stanuje u posebnim nastambama u okviru ograđenog prostora oko dvorca i hrani se iz gospodarevih zaliha. Ta opskrba zove se prebenda, pa te kućne sluge izvori nazivaju prebendarii. Ponekad prebendarii imaju

lili
- i
m l
i zasebnu kućicu izvan ograde dvorca i oko nje okućnicu koju obrađuje prebendarova obitelj žena i djeca, dok je on sam cio radni dan vezan uz dužnost u gospodarevu kućanstvu.
Naprotiv, glavna obrađivačka radna snaga na gospodarevu rezervatu bili su zavisni seljaci s čestica koje, osim rezervata, pripadaju u okvir jednoga imanja villae.
Na taj način skup zavisnih seljačkih parcela jedne villae čini proizvod-no-organizacioni bitno važan sastavni dio vlasteoskog imanja. Ono može funkcionirati kao proizvodna jedinica samo u savezu s tim kompleksom zavisnih čestica jer su one ne samo davaoci

dažbina u korist vlastelina, nego i obrađivači rezervatske zemlje. Bez njihova radnog udjela te bi zemlje ostajale neiskorištene i mrtve.
Jedna prosječna seljačka čestica iz sastava vlasteoskog imanja nosi u izvorima naziv mansus na njemačkom jezičkom području: hoba ili hova, u modernom njemačkom jeziku: Die Hufe.
Po svojoj biti, jedan mansus je toliki opseg zemlje koliko je u danim agrarnim uvjetima bilo nužno da od njegove obradbe može živjeti jedna seljačka obitelj i povrh toga davati vlastelinu uobičajene obroke u plodinama
i radu.
Pojam mansusa obuhvaća nekoliko sastavnih dijelova. Njegovo središte je stambena kuća s okućnicom. Osim toga mansus obuhvaća oranice, livade i vinograde u oblastima gdje uspijeva loza. Šume, pašnjaci i lovišta ne ulaze u sastav mansusa, ali se držaocima čestica besplatno ili uz posebne dažbine izričito priznaje pravo udjela u iskorištavanju šuma i pašnjaka koji ostaju
sastavni dio rezervata.
Raspored obradivih površina jednoga mansusa može biti dvojak: a one mogu biti razvrstane po sistemu isprepletenosti seoskih čestica kakav se formirao u ranijoj etapi, još dok je selo bilo slobodna susjedska općina ili marka. U takvim slučajevima obično su i kuće pojedinih držalaca mansusa na okupu i čine selo zbitoga tipa; b kad naselje zavisnih držalaca vlasteoske zemlje nije nastalo uključenjem bivšeg slobodnog sela u vlastelinov zemljo-posjed, nego naknadnim naseljavanjem seljaka na parcele velikaškog imanja, obradiva zemlja jednoga mansusa uglavnom je na okupu oko obrađivačeve kuće, a naselje takvih držalaca pripada tipu raspršenog sela.
Jedna villa mogla je imati različito velik broj mansusa, od svega nekoliko
do stotinjak i više.
Ali osim različitog broja mansusa u sastavu jedne villae, jedna i ista villa mogla je imati mansuse različitog karaktera u pogledu njihova socijalno-ekonomskog statusa. Tako se u izvorima nabrajaju: mansi ingenuiles, mansi serviles i mansi lidiles. Sva tri naziva govore o određenom socijalno-ekonom-skom podrijetlu držalaca mansusa. Slobodne ingenuilne mansuse drže potomci nekadašnjih članova slobodnih seoskih općina koji su osiromašenjem bili primorani da svoju česticu predaju moćnijemu od sebe, ali su je pri tom zadržali na obradbi, uz uvjet da novom vlasniku vlastelinu te zemlje daju obrok u naturi i radu. Sličan status imala je i zemlja potomaka nekadašnjih kolona i prekarista koji su kao slobodni zakupci držali veleposjednikovu zemlju i s nje davali obrok u naturi i radu. Svi su oni u načelu bili slobodni ljudi, pa su tu slobodu sačuvali i nakon što je njihova zemlja postala vlasništvom veleposjednika.

Naprotiv, nekadašnji robovi, naseljeni na česticu gospodareve zemlje servi casati, držali su čestice koje svojim nazivom mansi serviles svjedoče
0 neslobodnom socijalnom podrijetlu takvih obrađivača.
Treću kategoriju mansusa mansi lidiles držali su bivši germanski polu-slobodnjaci ili liti, koji najvjerojatnije potječu od nekoć slobodnih Germana koji su još u davnini ratnim porazom dospjeli u neslobodni položaj, pa su prilikom formiranja veleposjeda od svojih gospodara dobivali zemlju da je obrađuju uz obavezu da gospodaru daju obrok 11 naravi. Ovakvih mansusa osobito je mnogo bilo na imanjima velikaša istočno od Rajne.

Ali premda takvi nazivi mansusa nesumnjivo svjedoče o različitom soci-jalno-ekonomskom podrijetlu početnih obrađivača takvih mansusa, ipak je u IX. st. situacija već bila znatno zamršenija. Bilo je, naime, već mnogo slučajeva da mansuse koji nose naziv "ingenuiles" više ne drže bivši slobodni članovi seoskih općina ili bivši slobodni koloni, nego servi. Isto tako bilo je
1 servilnih mansusa na kojima faktično žive bivši slobodni članovi seoskih općina ili slobodni koloni.
Ovakvo pobrkano stanje potječe otuda što se nije održalo prvobitno stanje. Na ingenuilnim mansusima nesumnjivo su prvobitno živjeli slobodni ljudi ingenuiles a na onima koji su se vodili kao servilni mansusi prvobitno su živjeli servi. Ali prvobitni su držaoci ili pomrli ili izginuli u ratnim zbivanjima, otišli ili bili protjerani sa svojih mansusa, pa je vlastelin na njihovo mjesto postavljao druge obrađivače, a ti nisu uvijek bili istoga socijalno-ekonomskog statusa kao i njihovi prethodnici. Pri tome se u interesu vlasnika zemlje ostvario jedan važan proces: socijalno-ekonomski status čovjeka slobodna čovjeka ili roba prenio se na zemlju i vezao uz nju. Budući da su različite kategorije obrađivača bile dužne davati vlasniku različito velike obročne i radne dažbine, s vremenom su tipovi dažbina postali obavezom dotične čestice. Tako se sada sama čestica umjesto ljudi tretira kao opterećena ingenuilnom odnosno servilnom dažbinom; a kad je, stjecajem okolnosti, na ingenuilnu česticu došao netko tko je po podrijetlu bio servus, on je ipak s te zemlje davao ingenuilne dažbine. I obratno, ako je na servilnu česticu došao ingenuus, on je ipak bio dužan namirivati servilne obaveze što su teretile njegovu novopreuzetu česticu.
Takvim načelima veleposjednik je čuvao neokrnjenost svojih prihoda nastojeći da ih održi neovisnima od eventualne mijene ljudstva koje je zemlju obrađivalo.
Za razumijevanje podrijetla zavisnog stanovništva i vlasteoskih imanja veoma je karakterističan relativan odnos ingenuilnih i servilnih mansusa. Broj servilnih mansusa rijetko na kojem imanju u Zapadnoj Franačkoj prelazi jednu petinu, a svi su ostali mansusi ingenuilni. Naprotiv, istočno od Rajne najveći dio mansusa su lidilni ili servilni, dok su ingenuilni mansusi još i u IX. st. malobrojni. To potječe otuda što je u Njemačkoj u to doba broj još uvijek slobodnih seoskih zemljoposjeda aloda veoma velik i što je proces feudalizacije ondje bio u znatnom vremenskom zaostatku za stupnjem feudalizacije u Zapadnoj Franačkoj. Tek u narednim stoljećima veliki će zemljo-posjed uključiti i slobodne seljačke zemlje u sastav vlastelinstava, pa će time ingenuilni mansusi pojačati svoj udio u ukupnom broju mansusa pojedinih villa.
Razlike među kategorijama mansusa počivale su, dakle, na nejednakim obavezama koje su prvobitno zavisile o socijalnom statusu obrađivača, a zatim

su prešle s ljudi na zemlju i ostale vezane uz nju. Temelj takvog razlikovanja postojao je već u antici. Na tadašnjim veleposjedima servi su imali male čestice a obrađivali su ih ručnim alatom motikom i lopatom, dok su koloni kao i, kasnije, slobodni članovi germanskih seoskih općina imali znatno veće čestice koje su obrađivali uz pomoć stočne zaprege. Zbog nejednake efikasnosti obradbe u takvim uvjetima, a i zbog robovskog statusa serva, servilne su čestice još u antici bile manje opterećene obročnim dažbinama a više radnim dužnostima na veleposjednikovu rezervatu.

Takve razlike održale su se još i u karolinško doba, pa držaoci servilnih čestica rade na feudalčevu rezervatu samo sa svojom vlastitom fizičkom radnom snagom, ali više dana u godini, dok držaoci ingenuilnih čestica rade sa svojom stočnom zapregom, u cjelini manji broj dana u godini. Takve su obaveze ostale zatim vezane uz prvobitni karakter čestica i njihovih obra-đivača, bez obzira da li je na nekoj određenoj karolinškoj čestici mansusu živio bivši slobodan čovjek ili bivši serv.
Ali osim iskonske razlike u veličini između čestica koje drže potomci nekoć slobodnih i samostalnih seljaka i čestica koje drže potomci serva, u IX. st. ima izrazitih razlika i u veličini među samim ingenuilnim česticama. Neke su od njih tipično prosječno velike i odgovaraju veličini zemljoposjeda koja se mogla smatrati standardnom u nekadašnjim slobodnim germanskim selima. Druge su veće, dva, tri ili čak četiri puta od prosječne čestice, dok neke opet iznose svega polovicu, trećinu ili čak četvrtinu karakteristične veličine.
Uzrok te pojave je u tome što su se nekoć, u slobodnim seoskim zajednicama, jedni od seljaka u okviru imovinske diferencijacije bogatili i stjecali viškove zemlje, dok su drugi siromašili, pa se njihov posjed mrvio i pretvarao u različito velike ulomke prvobitne standardne čestice.
Tako imovinski i posjedovno izdiferencirana sela zahvatio je zatim proces podvrgavanja slobodnih seljačkih zemljoposjeda veleposjednicima, pa su u sastav uključivani i posjedi imućnijih i osiromašenih seljaka, unijevši u mozaik vlastelinskoga imanja već dotad ostvarene nejednakosti.
Za razliku od nejednakosti u veličini ingenuilnih čestica, servilne su podjednako velike. Servi, naime, nikad nisu smjeli otuđivati ni najmanji dio dobivene zemlje, pa su njihovi posjedi ostali neizmijenjeni, no uvijek manji od standardno velike čestice nekada slobodnoga i samostalnog seljačkog zemljoposjeda.
Ovakvoj raznolikosti u opsegu mansusa pridružuje se od prve polovice IX. st. još i pojava po kojoj na jednom mansusu više ne živi samo jedna seljačka obitelj, nego dvije, tri ili čak više obitelji neposrednih obrađivača vlasteoske zemlje. To je bio rezultat prirodnog porasta stanovništva i formiranja umjesto jedne iskonske seljačke obitelji dviju ili više novih, od sinova ili unuka prvobitnog držaoca čestice. Tako se s vremenom razvija prenaseljenost mansusa, pri čemu teret uobičajenih dažbina ostaje isti a snose ih sve obitelji jednoga mansusa solidarno.
Kao prvi rezultat porasta pučanstva i prenaseljenosti mansusa javljaju se na prijelazu IX. u X. st. prva krčenja novih kompleksa obradive zemlje na račun šuma i šikara. Na taj način nastaju nove, manje čestice, opterećene manjim dažbinama od drugih, pa se može pretpostaviti da su te manje dažbine imale služiti kao podstrek i privremena nagrada za izvršeni posao krčenja. Ali ta krčenja u IX. i X. st. bila su tek zameci velikog pothvata na

privođenju pod obradbu još neobrađenih većinom šumskih površina koji se u Francuskoj i Njemačkoj razmahao tek u XI. ili čak u XII. stoljeću.
Opća slika karolinškog vlastelinstva može se, dakle, shematski zamisliti kao veleposjednikov imovni kompleks koji se dijeli na dva dijela: na vlaste-oski rezervat i na područje seljačkih zavisnih čestica. Svaki od tih dvaju dijelova ima svoju strukturu. Vlastelinov rezervat se sastoji od vlastelinova ili upravnikova dvorca te rezervatskih oranica, šuma i pašnjaka. Područje seljačkih čestica je mozaik različito velikih parcela, na kojima žive i rade zavisni seljaci, po svome podrijetlu različitoga društvenoga statusa.

Ali morfološki tako dvojako sazdano vlastelinstvo u stvarnosti postoji i djeluje kao ekonomska cjelina. Ni jedan od njegovih dvaju sastavnih dijelova privredno ne funkcionira odvojeno i nezavisno, nego su to komplementarni dijelovi jedinstvenoga privrednog organizma. Seoske čestice ne pripadaju obrađivačima nego su vlasništvo veleposjednika. Oni dakle mogu ostvarivati svoju proizvodnu djelatnost samo uz uvjet da im je veleposjednik tu zemlju ustupio. Ali ni posjednik zemlje bez radne snage koja se angažira u proizvodnji ne bi sam imao mogućnosti da iz nje dobiva plodove obradivog tla. Operativna vezanost vlasnika zemlje i obrađivača najvidljivije se očituje sistemom dužnosti koje terete svaki mansus u odnosu prema vlasniku sveukupnoga vlasteoskog imanja. Cijela ta skupina dužnosti sastoji se od dva osnovna sastavna dijela: a od dažbina u naravi i b od radnih obaveza.

Dažbine u naravi sastojale su se u karolinško doba za razliku od mero-vinške epohe, kad su one procentualni iznos koji se utvrđivao svake godine iznova, prema obilnosti uroda od fiksno određenih količina uroda. Pri tome se obroci s oranica smatraju zakupninom za česticu, a obroci u vinu otkupninom za pravo ispaše pa stoga i nose naziv herbaticum, travarina.

Osim uroda s polja dažbine u naravi obuhvaćale su i stoku goveda ili, najčešće, svinje i ovce. U jednini slučajevima ta su davanja imala karakter obaveznog dara zemljoposjedniku, a u drugim su slučajevima prvobitno bila namijenjena za opskrbu kraljevske vojne sile pa se tada nazivaju carnaticum ili hostilitium. Veoma je rasprostranjena bila redovna dažbina određenog broja kokoši ili druge peradi sa svakoga mansusa, pri čemu je uz svaku kokoš trebalo dati utvrđeni broj jaja 5 ili 6.

U cjelini uzevši, dažbine u naravi bile su razmjerno malene i nipošto nisu teško opterećivale obrađivačevo gospodarstvo.

U neku ruku prijelazni karakter od dažbina u naravi k radnim dažbinama čine dažbine u gotovim proizvodima rada. One se u osnovi mogu svrstati u dvije skupine: 1 proizvodi od drva i 2 tkanine lanene ili vunene.

Iz prve skupine držaoci mansusa bili su dužni davati određenu količinu gorivog drva koje je trebalo nasjeći u vlasteoskoj šumi, izdjelati kao cjepanice, dovesti i složiti na hvatove u dvorištu curtisa. Osim toga morali su izraditi i dopremiti u dvorac utvrđenu količinu letava i daščica za krovne konstrukcije, gradnju staja i pojata, kolaca za plotove, motki za vinograde, duga za bačve, baklji od smolava drva i si.

Sva ta davanja od drva bila su redovna i godišnja jednokratna, ali raspoređena tako da je jedan i isti mansus jedne godine davao cjepanice, drugi letve, treći kolce i motke, četvrti duge, itd. pa onda poslije više godina opet cjepanice itd. U toj smjeni davanja nisu svi mansusi u istoj godini davali na pr. cjepanice, a u drugoj svi na pr. kolce, nego su u istoj godini jedni davali cjepanice, drugi letve, treći kolce itd., tako da je vlastelinove gospodarstvo svake godine dobivalo sve potrebite izrađevine od drva.

255

Gospodarski radovi po mjesecima. Iluminacija iz L četvrti IX. st.

256

Dažbine u tekstilnim proizvodima obuhvaćale su utvrđene količine platna i sukna. Sirovinu je redovno davao gospodar. Tkanje platna i sukna bilo je u prvome redu obaveza

servilnih mansusa i po svom podrijetlu nadoknada za rad koji se prvobitno obavljao u radionicama na dvorcu, i to ženskom radnom snagom.
Radne obaveze držalaca mansusa bile su u karolinško doba glavni dio tereta koji se osnivaju na činjenici da je vlastelin prepustio dio svoje zemlje neposrednim proizvođačima na samostalnu obradbu.
Pojam radnih obaveza obuhvaćao je niz dužnosti koje izvori obilježavaju nazivom servitium služba. Ona se sastojala od slijedećih dužnosti:
1 Ratarske obaveze. One su bile najbrojnije i najraznovrsnije, za dr-žaoce čestica najteže a za vlasnika zemlje najvažnije, jer su omogućavale da rezervatska zemlja vlastelinstva bude zaista obrađena.
Sistem koji je osiguravao tu obradbu imao je dva organizaciona oblika: a uz svaku česticu danu držaocima na samostalno obrađivanje bio je pridodan i dio vlasteoske rezervatske oranice tzv. ansinge, koji je trebalo obraditi u potpunosti, od oranja do žetve i pohranjivanja plodina u vlasteoske hambare; bio je to stariji oblik, baštinjen iz merovinške epohe; b svi obra-đivači čestica odlazili su na određene dane u tjednu ili godini da skupno rade na vlasteoskoj rezervatskoj obradivoj zemlji. Takav oblik radne obaveze prigodom oranja imao je poseban naziv, corvada kuluk. Sve ostale poljoprivredne radove koji vremenski slijede nakon oranja žetva, kosidba, berba i dr. si. obrađivači su vršili na različit način, jer su jedni mansusi bili obavezni da za svaku kategoriju radova daju utvrđeni broj radnih dana, drugi su morali davati gospodaru na potpuno raspolaganje jednoga ili više radnika sve do potpunog završetka određenoga sezonskog poljoprivrednog posla, dok su treći davali radnu snagu jedan ili više radnih dana sedmično sve do završetka sezonskih poljoprivrednih radova.
2 Manoperae bile su takvi radovi rukodjeljnog karaktera kojima je dr-žalac podizao drvene ograde oko vlasteoskih oranica, sudjelovao u gradnji i opravci zgrada na curtisu, kopanju bunara i si. Ali, ponekad, taj je naziv osim navedenih obaveza označavao i sve poljoprivredne radove nakon završenog oranja žetvu, kosidbu, berbu, vršidbu, plijevljenje polja, uskladištavanje uroda, vrtlarske radove i dr. si.. U takvom slučaju sveukupne agrarne obaveze držalaca sastojale su se od dva dijela: oranje corvada i mano-perae svi ostali poljoprivredni radovi plus podizanje plotova i ograda te podizanje i uzdržavanje zgrada na curtisu s kopanjem bunara.
3 Podvoz carroperae i angariae, sastojao se od dva dijela: od dopreme plodina s polja i drva iz šuma na vlasteoski dvor carroperae; naprotiv, angariae su bile takav podvoz koji je proizvode rada otpremao izvan granica villae, u glavno boravište vlastelina ili na neko udaljenije odredište, u neko trgovište ili čak u riječnu ili morsku luku radi daljeg transporta.
Pod pojam angaria svrstavala se i teklička služba koja se vršila pješice, na konju ili lađom.
4 Noći noctes. Vlastelinstvu su osim unaprijed utvrđenih radnih obaveza bili potrebni i nepredviđeni radovi, pa su obrađivači osim tereta što su ih sačinjavale corvadae, manoperae i carroperae, a koje su se određivale od zore do zalaska sunca pa se stoga sve zajedno zovu dani ili dies, bili dužni i da se stavljaju na raspolaganje gospodarevu vlastelinstvu nevezano uz

određenu dužnost. Takva obaveza sjedinjavala je nekoliko dana u jednu vremensku cjelinu, pa se stoga, za razliku od obaveza dani, nazivala noći premda se radilo, dakako, i

tada samo od jutra do večeri. Obaveza noctes zahtijevala se dva puta u godini: jednom zimi a drugi puta u proljeće ili ljeti, a iznosila je svaki puta po 14 ili 15 dana. Izuzetno su se termini mogli spojiti u
jedan jedini, jednomjesečni rok.
Noctes je bio naročito važan oblik radne obaveze na pr. za bogate opatije koje su imale veoma prostran rezervat oko samog sjedišta opatije, pa je bilo premalo radne snage na mansusima koji su bili na periferiji takvog rezervata. U takvim okolnostima, opatija je dovodila radnu snagu sa svojih udaljenih villa pa je bilo nemoguće da radna snaga svake večeri odonuda odlazi svojoj kući. Sličan oblik upotrebi javan ja radne snage s mansusa nametao se za velike pothvate sječe drva, krčenja ili zamašne građevne radove na curtisu.
Svi navedeni oblici obročnih i radnih dažbina nisu bili podjednaka obaveza svih mansusa bez razlike. Naprotiv, između obaveza ingenuilnih i obaveza servilnih mansusa postojale su jasno izražene razlike.
1 Naturalne obročne dažbine ingenuilnih mansusa obuhvaćale su utvrđenu količinu uroda s polja, dažbinu u vinu herbaticum te hostilitium i carnaticum. Prve dvije od tih dažbina bile su zakupnina za upotrebu čestice i otkupnina za pravo ispaše na vlasteoskim livadama poslije kosidbe. Druge dvije bile su po svom podrijetlu javnopravne obaveze prema kraljevskoj vlasti. Hostilitium je zahtijevao da se sa svakog mansusa kraljevskoj vojsci daju jedna kola sa spregom od četiri vola za prijevoz oružja, vojne opreme i hrane. Prvobitno je, naime, svaki držalac seoske slobodne čestice bio obavezan da odlazi na kraljevski opći vojni pohod ost. Ali od druge polovice VIII. st. ta se obaveza nadomješta otkupninom u naravi podvozna služba u korist vojske, dok izravna vojna dužnost tereti samo nezavisne zemljoposjednike i vlasnike beneficija. Ta zamjenska državna dažbina pretvorila se tijekom IX. st. u pravo prepušteno veleposjednicima, pa sad oni dobivaju hostilitium s ingenuilnih mansusa i upotrebljavaju ga u svoju korist na svom vlastitom gospodarstvu.
Jednako je i carnaticum prvobitno bio javnopravna dažbina kojom su slobodni držaoci čestica bili obavezni da davanjem stoke opskrbljuju kraljevsku vojsku hranom. U procesu prepuštanja javnih prava velikim zemljoposjednicima, korisnikom te dažbine postaje vlastelin, ali je on i dalje smije uzimati samo od ingenuilnih mansusa.
Od dažbina u proizvodima neagrarnoga rada ingenuilne je mansuse teretila samo sječa drva, priprema i dostava gorivog drva iz vlasteoske šume, ali je ta dužnost bila naknada za pravo ingenuilnih držalaca da iz iste šume i za svoje potrebe sijeku utvrđenu količinu drva.
I, najzad, dažbine ingenuilnih mansusa dopunjale su se obaveznim darom kokoši, druge peradi i jaja, u znak počasti gospodaru ili priznavanja
njegova gospodstva.
2 naturalne dažbine servilnih mansusa obuhvaćale su određenu količinu plodova poljoprivrednoga rada koju je po svome nahođenju određivao upravnik vlasteoskog imanja, u vezi s plodnošću žetve u svakoj godini i brojem obrađivačeve sitne stoke. I servilni mansus davao je obavezni dar u peradi i jajima. Budući da u načelu nije imao krupne stoke, sa servilnog se mansusa plaćala samo naknada za pravo ispaše svinja u gospodarevoj šumi.

Od dažbina u neagrarnim proizvodima rada, za servilne je mansuse posebice karakteristična bila dužnost izrađivanja lanenih i vunenih tkanina za potrebe vlastelinova gospodarstva.

3 Radne obaveze ingenuilnih mansusa obuhvaćale su obradbu vlasteo-skih oranica, manoperae, carroperae, angariae i noctes. Sve te dužnosti bile su vremenski i po svom obliku strogo određene i ograničene običajima svake domene.

4 Radne obaveze servilnih mansusa bile su znatno teže. One obuhvaćaju 3 dana u svakom tjednu, tijekom cijele godine, pri čemu takva radna snaga može biti upotrijebljena za bilo kakav posao, po slobodnom nahođenju gospodara ili upravnika vlasteoskog imanja. Povrh ove osnovne obaveze svaki je servilni mansus morao davati još jednu radnu snagu za radove na rezervatu u vrijeme svih velikih sezonskih poljoprivrednih radova na rezervatu te držati noćnu stražu na curtisu, čuvati vlastelinove svinje u vrijeme žirenja po šumama, prati i strići ovce u stajama curtisa, opskrbljivati dvor kruhom i pivom i dr. si. U krajevima gdje se uzgajala loza, držalac servilnoga mansusa morao je obrađivati još i jednu malu česticu gospodareva vinograda, pri čemu je s nje morao davati ne cio urod, nego stalno utvrđenu količinu vina, bez obzira da li je berba mogla dati toliku količinu ili nije.

Razlike između ingenuilnih i servilnih mansusa bile su, dakle, brojne: ingenuilni mansusi bili su veći a servilni manji; prvi od njih imali su i krupne stoke za obradbu, dok je drugi u načelu nisu imali; naturalne dažbine i jednih i drugih mansusa bile su nevelike, ali jer je opseg servilnih mansusa bio manji, ta je dažbina servilnih mansusa, u apsolutnom odnosu manja, u relativnom opsegu bila veća; radne obaveze ingenuilnih mansusa bile su vremenski znatno manje, i po trajanju i vrsti poslova točno određene, dok su obaveze servilnih mansusa u pogledu vremena bile znatno veće a vrste poslova uopće nisu bile fiksirane nego su zavisile o vlastelinovu ili upravni-kovu nahođenju.

U cijelosti pak težište obaveza i ingenuilnih i servilnih mansusa bilo je na radnim obavezama. U odnosu prema radnim obavezama naturalna davanja bila su neznatna. Iz toga slijedi da ekonomsko jedinstvo cjelokupnog vlasteoskog imanja nije počivalo na naturalnim obročnim prihodima s čestica koji su pritjecali na vlastelinov dvor. Te naturalne dažbine imale su više simbolički karakter zakupnine za zemlju ili su bile transformirane javne dažbine u korist države. Veleposjednik očito nije prepuštao čestice svoje zemlje neposrednim obrađivačima zbog toga što je želio s njih primati obroke u naturi i zatim živjeti od tih obroka. Naprotiv, osnovni interes zemljoposjednika sastojao se od toga što je on davanjem svoje zemlje zavisnim obrađivačima na uživanje u obliku pojedinih parcela nametao tim obrađivačima obavezu da obrađuju onu zemlju koju je on zadržao za sebe. Dodjeljivanje čestica bilo je način kako je zemljoposjednik za sebe osiguravao eksploataciju radne snage koja mu je bila nužna da bi mogao živjeti od svoga rezer-vatskog imanja. Bez te radne snage njegova bi zemlja ostajala pusta. U tome smislu, veleposjednik je bio zainteresiran da ima obrađivača na svojim česticama, uz uvjet da oni obrađuju njegov rezervat. S druge strane, obrađi-vači čestica nisu imali vlastite zemlje, pa su bili ovisni o tome da im veliki zemljoposjednik prepusti česticu da od nje žive. Na taj način, oba dijela vil-lae čine jednu socijalno-ekonomsku cjelinu, pri čemu su oba njezina dijela

socijalno i ekonomski upućena jedan na drugi. Oni su sastavni dio određene društvene strukture, u kojoj vlasnik osnovnog sredstva za proizvodnju na karakterističan način

eksploatira radnu snagu proizvođača. Taj sistem eksploatacije specifičan je za ovu društvenu epohu a načelno je različit od onoga koji je vladao u klasično robovlasničko doba. On je svojstven upravo onom tipu klasnog društva koje nazivamo feudalizam.
U usporedbi s kasnoantičkim obavezama slobodnih obrađivača velepo-sjednikovih parcela kolona i neslobodnih serva, prva stoljeća srednjega vijeka donijela su znatno olakšanje. U VI. i VII. st. kolon više ne daje vlasniku zemlje 13 plodina, kao u antici, nego, u prosjeku, svega 110. Njegove radne obaveze svode se na obradu razmjerno malog dijela vlastelinova rezervata ili na točno utvrđeni i ograničeni broj radnih dana u godini. I servi su se u tim stoljećima izvanredno emancipirali; i njihova naturalna dažbina nije velika, a radna obaveza obuhvaća manje od polovice vremena njegova radnog života. I treća kategorija radne snage VI. i VII. st., ona koja potječe od osiromašenih slobodnih Germana i zapada u privrednu zavisnost od zemljopo-sjeda, opterećena je dažbinama koje su, u sveukupnom opsegu, još manje
od obaveza kolona.
Na taj način, rana srednjovjekovna stoljeća donijela su pretežnom dijelu radne snage bitno poboljšanje njegova privrednog i društvenog položaja s izuzetkom pauperiziranog germanskog slobodnog seljaštva koje se kreće putem privredne i društvene degradacije, pa je početak Srednjega vijeka doba specifičnoga svojevrsnog oslobođenja radne snage od antičkih oblika pod-
vlašćenosti.
Ali u nastavku privrednog i društvenog života, počevši od sredine VIII. st. i u IX. stoljeću, ostvaruju se izmjene u stanju postignutom u VI. i VII. st. Dažbine ingenuilnih mansusa u korist zemljoposjednika povećavaju se dažbinama koje su po svome podrijetlu nekadašnja javna davanja slobodnih ljudi u korist države hostilitium i carnaticum a do IX. st. su se pretvorila u pravo privatnog veleposjednika, pa su, prema tome, rezultat dezintegracije državne vlasti i prelaska javnopravnih kompetencija u ruke privatnopravnih osoba. Nadalje, znatno je proširen i opseg radnih obaveza ingenuilnih mansusa. One obuhvaćaju ne samo obradbu dijela vlastelinove oranice ansinge, nego i manoperae, carroperae, angariae i noctes. Obročne obaveze servilnih mansusa ne povećavaju se dažbinama javnopravnog podrijetla, ali su radne dužnosti i sa tih čestica bile osjetno otežane i po opsegu i vrsti radova koji ostaju zavisni o neomeđenim zahtjevima zemljoposjednika.
Veliki zemljišni posjed karolinškog doba bio je po svojoj unutrašnjoj strukturi i po sistemu raspodjele tereta što leže na neposrednim proizvođačima rezultat daljnjeg razvitka i konsolidacije novoga klasnog poretka koji se izgrađivao u procesu feudalizacije. S nestajanjem slobodnoga germanskog seljaštva koje velikaši postupno uklapaju u okvire svojih zemljoposjeda podložnost seljaštva feudalnim zemljoposjednicima generalizirala se. Gotovo sva zemlja prešla je u ruke feudalaca. Temeljem njihova blagostanja i mogućnosti da žive od zemljišne rente baveći se vojnim, službeničkim ili crkvenim funkcijama postaje njihovo veliko rezervatsko imanje koje obrađuju držaoci mansusa. Zbog toga opseg rezervata ne pada ispod polovice sveukupnog opsega vlasteoskog imanja, a radne dužnosti, nužne za obradbu te zemlje, uvećavaju se i za držaoce slobodnih ingenuilnih i za držaoce neslobodnih servilnih mansusa.

Tijekom IX. st. očituje se, nadalje, i težnja za izjednačavanjem dažbina za sve obrađivače podjednako. Uključenjem nekoć slobodnih i nezavisnih članova seljačkih općina u vlastelinstvo, oni su se praktički zbližili s uvjetima života i rada kolona pa formiraju jedinstvenu kategoriju ingenuilnih drža-laca vlasteoske zemlje. Ali u sve većem broju slučajeva potomci nekoć slobodnih seljaka i kolona drže servilne mansuse, i obratno. Osobni status čovjeka postaje sporedan i postupno pada u zaborav. A što se tiče zemlje opterećene ingenuilnim odnosno servilnim dažbinama za veleposjednika postaje sve nezgodnija servilna obaveza od tri dana u sedmici tijekom cijele godine, jer je postojala mogućnost da takva servilna obaveza ne bude racionalno iskorištena za periodičke, sezonske poljoprivredne radove na re-zervatskoj zemlji. Stoga zemljoposjednik postaje zainteresiran da i servilnu trodnevnu obavezu u tjednu zamijeni sezonskim radnim obavezama kakve su teretile ingenuilne mansuse. Pri tome corvadae ostaju u biti orackom obavezom, a manoperae sada već kao dužnost i ingenuilnih i servilnih man-susa pokrivaju zajedno s podvozom i "noćima" sve ostale radne potrebe vlasteoskog rezervata. U tome procesu mijenjanja koje ispunja IX. stoljeće radni tereti na ingenuilnim mansusima naročito manoperae otežavaju se, dok se sveukupne radne obaveze servilnih mansusa izjednačavanjem s obavezama ingenuilnih mansusa olakšavaju.

Na taj način, općom nivelacijom na istoj razini, postupno se stvara jedinstvena klasa neposrednih proizvođača u feudalnom društvu koje se približava vremenu svoje potpune izgrađenosti. Do kraja IX. st. taj proces unifikacije još nije bio ni izdaleka a pogotovu ne svagdje završen nego se nastavlja i preko te vremenske granice.

Zanimljivo je da se usporedo s tim procesom izjednačavanja obaveza koje leže na mansusima u drugoj polovici IX. st. vrši i jedan suprotni proces stanovite specijalizacije mansusa. U vlastelinovu gospodarstvu bilo je, naime, i takvih poslova koji nisu mogli biti obavljeni općom i podjednakom obavezom svih držalaca vlastelinovih zemljišnih čestica jer, s jedne strane, nisu zahtijevali mnogobrojnu radnu snagu, dok su, s druge strane, tražili izvjesnu specijaliziranost u vršenju zadanog posla.

Ove okolnosti važile su u prvome redu za one držaoce čestica koji su na vlasteoskom dvoru obavljali neke obrtničke poslove. Takvi obrtnici, kovači, zlatari, postolari, tesari, također su imali svoju česticu i obrađivali je, ali su bili oslobođeni svake naturalne ili radne obaveze osim što su bili dužni da vlasteoskom dvoru svake godine isporuče određenu količinu proizvoda svoje obrtničke djelatnosti.

Donekle sličan položaj imali su i upravni službenici na vlastelinovu imanju: nadglednici radova na poljima, šumari, računovođe i dr. si. Svaki od njih imao je po jedan ingenuilni mansus, ali s njega nije davao nikakve obročne ili radne dažbine osim svoje specijalizirane službe, koja, dakako, nije zaokupljala sve njihovo radno vrijeme nego im je ostavljala i dovoljno mogućnosti da za sebe obrađuju svoj mansus s kojega im je ostajao cio netaknuti urod.

Neki od takvih vlasteoskih službenika, naročito ako je njihova služba bila u većoj mjeri važna, uživali su čak i povlašteni položaj. Tako je na pr. villicus, nadzornik svih gospodarskih poslova na imanju, često imao čak i znatno velik zemljišni posjed koji je obuhvaćao 2 ili 3 normalna mansusa, pri čemu je namirivao obavezu koliko je trebalo da namiruje samo jedan

mansus. Bilo je i slučajeva da je villicus osim svoga normalnog mansusa imao čak i poseban beneficij, dobiven od gospodara, koji se sastojao od 2-3 čestice na kojima su

živjeli i radili neposredni obrađivači zemlje, obavezni da uobičajene dažbine daju ne vlasniku veleposjeda, nego villicusu. Treći način nagrađivanja takvog službenika sastojao se u tome što mu je vlastelin odobrio da osim svoga osnovnog mansusa koji je bio manje ili više oslobođen dažbina za sebe zadržava određeni dio obročnih ili radnih davanja onih neposrednih obrađivača što žive na mansusima imanja kojim je takav villicus upravljao. Svi takvi oblici posebnih pogodnosti upravnog osoblja pružali su im dovoljno mogućnosti da se s vremenom i ekonomski i socijalno izdignu i pretvore u zaseban sloj službeničko-zemljoposjedničke gospoštije, koja se već krajem IX. st. u izvorima pojavljuje pod nazivom ministerijalci.

Trgovina i promet Karolinško doba nesumnjivo je vrijeme u kom prevladava agrarna privreda. Ali trgovine i prometa ipak je
i u karolinško doba bilo; no ona se odvijala na način koji je svojstven tome vremenu. Stanje u trgovačkoj i obrtničkoj djelatnosti bilo je određeno dvjema okolnostima: ulogom gradova i stupnjem privredne zainteresiranosti velikog zemljišnog posjeda za trgovinsku razmjenu.

Općenito je poznato da u zapadnoj Evropi u ranom srednjem vijeku nije bilo velikih gradova. Takva situacija bila je rezultat dugotrajnog procesa koji počinje još u III. st. n. e., u doba velike unutrašnjopolitičke, vojne i privredne krize Carstva. Već tada život mnogih gradova zamire i skučava se u uže jezgre koje se u žurbi opasavaju zidinama da bi se zaštitile od vanjskih opasnosti. Oni dijelovi nekadašnjih gradskih naselja koji su ostali izvan zidina postepeno su napuštani pa su u vrijeme seobe naroda propali. Dekadansa gradova nastavljala se i u merovinško doba. Stanovništvo ionako smanjenih gradova prorjeđuje se i dalje i rijetko kada prelazi nekoliko tisuća. Obrtnička djelatnost u njima bila je veoma ograničena a i trgovina se znatno smanjuje. U samome gradu postoje i prostrane agrarne površine, pa se najveći dio stanovništva bavi, uz druga zanimanja, i poljoprivredom na tim zemljištima a i na svojim poljima izvan grada.

Nešto više života sačuvalo se u onim gradovima u kojima je bilo sjedište biskupa. Tu je djelatnost svećenstva upošljavala niz obrta: tkalce, krojače, postolare, kolare, zlatare, zidare, voštare, pekare, pivare, medičare i dr. Budući da su biskupije i kaptoli imali znatne zemljoposjede izvan gradskog područja, gradski je centar bio u neprekidnom saobraćaju s poljoprivrednim rajonima, u grad su se dovozili plodovi rada na imanjima a iz grada su u sela odlazile obrtničke izrađevine.

Nakon epohe dubokog pada u intenzivnosti gradskog života, u VIII. i IX. st. može se u nizu gradova ustanoviti postepeni polagani porast stanovništva i postupno širenje gradskog područja. Niz takvih gradova nisu bili biskupijska središta nego čvorišta prometa na pogodnim mjestima, raskrsnicama pu-teva, obalama ili ušćima rijeka, na Rajni, Meusi, Scheldi i drugim rijekama. Među takvim lučkim središtima na rijekama, ušćima ili na morskoj obali isticali su se Metz, Mainz, Verdun, Maastricht, Dinant, Namur, Cambrai, Tour-nai, Gand, Rouen, Quentovic, Duurstede i dr.

Njihovo postupno i sporo buđenje zasnivalo se ne na upravnim ili crkvenim djelatnostima, nego na jačanju i obnavljanju prometa i trgovine.

Još u prvim stoljećima merovinške ere, tj. u VI. i VII. st., suvremeni dokumenti govore o trgovcima koji u Franačku dolaze s Istoka a sve ih bez razlike nazivaju Sirijcima. Svi oni u Franačkoj vode jednostranu trgovinu: uvoze mirodije, svilu, skupocjene tkanine, kožu,

maslinovo ulje i papirus, ali tu robu ne razmjenjuju za proizvode s franačkog područja nego ju prodaju za zlato.
U karolinško doba situacija je znatno izmijenjena. Sad među trgovcima s Istoka dominiraju Židovi, a svoj uvoz ne prodaju samo za zlato nego ga zamjenjuju u prvom redu za robove.
Pa ipak, ti židovski trgovci nisu česta pojava. Mnogobrojniji od njih bili su mali domaći trgovci, sitni poduzetnici koji su u veoma teškim okolnostima putovali zemljom raznoseći malen broj artikala i ostvarujući neznatnu dobit. Znatnije poslovne pothvate ostvarivali su trgovci koji su trajno ili povremeno opskrbljivali vladarev ili velikaške dvorove luksuznom robom, koji su uspijevali iskoristiti regionalne nerodice i glad i tada iz prikupljenih zaliha namirivali potrebe po izuzetno visokim cijenama ili koji su se bavili trgovinom robljem.
U pogledu dometa i sadržaja, sveukupna je trgovina bila ili lokalna, ili regionalna i međuregionalna ili pak trgovina dalekog dometa.
U karolinško doba gotovo su se u svim biskupskim gradovima održavala redovna tjedna sajmovanja, a osim toga i u mnogim od onih mjesta koja su imala povoljan zemljopisni položaj na raskršćima putova ili na rijekama. Na takvim je tržištima forum, mercatum državna vlast ubirala unosne tržišne takse pa je bila zainteresirana za njihov prosperitet. Premda je broj tržišta bio velik, većina njih imala je veoma skromno poslovanje i u pogledu vrsta robe i u pogledu njihovih količina. Radilo se najčešće o nekolicini seljaka koji su na gradsko tržište donosili perad, jaja, mliječne proizvode, male količine vune ili slične sitne viškove svoga kućanstva, da bi za ubran novac ili u neposrednoj razmjeni nabavili proizvode mjesnih obrtnika. Tek je izuzetno na takva tržišta zalutao kakav trgovac iz veće daljine i donosio nešto neuobičajeniju robu.
Regionalna i međuregionalna trgovina obuhvaćala je neophodno potrebite živežne namirnice ili sirovine, kao žito, vino, ribu, sol, željezo, olovo, lan i si., koje se nikako ili povremeno zbog nerodice nisu mogle dobiti u nekim predjelima pa ih je trebalo dobavljati iz područja gdje ih je bilo. Ali i takva trgovina povezivala je razmjerno nevelike udaljenosti i obuhvaćala manje količine jer su teškoće u dopremanju za svaki daleki i obimniji dovoz povećavale skupoću takvih artikala preko svake granice rentabilnosti.
Iz istih razloga i daleka je trgovina obuhvaćala samo dragocjenosti koje su u manjim količinama predstavljale znatnu vrijednost miomirisi, mirodije, dragulji, raskošne tkanine. Takvi su se predmeti najčešće dobavljali iz Bizanta ili islamskih zemalja. Ali u Zapadnoj je Evropi bilo malo interesenata kojih je kupovna moć bila dovoljno velika da u VIII. i IX. st. nabavljaju takvu robu. Bili su to u prvom redu kraljevi i najviši svjetovni i crkveni dostojanstvenici, u svemu, u franačkoj državi, dvije-tri tisuće osoba.
Daleka trgovina kojom je karolinška monarhija bila povezana s udaljenim zemljama utrla je sebi nekoliko glavnih smjerova.

Na sjeveru su Frigijci i švedski Normani uspjeli povezati sjeverne obale franačke države s putem što su ga švedski Varjazi probili kroz Rusiju do obala Crnoga mora kamo su dolazili proizvodi iz Bizanta i s islamskoga Bliskog istoka. Čvorište te trgovačke veze bio je otok Gotland, na Baltiku, gdje je nađeno preko 20 tisuća komada arapskoga zlatnog novca raznih tursko-arapskih dinastija koje su vladale u Turkestanu, Hivi, Bunari i Samarkandu. Roba što je stizala na Baltik otpremala se kopnenim putem preko Saske ili

preko trgovačkih luka na ušćima franačkih rijeka pa je tako prodirala u unutrašnjost zemlje.
Frigijski trgovci povezivali su Franačku i s Britanijom, odakle su uvozili vunu i sukno. Franci su trgovali i kopnenim putem koji je išao niz Dunav u Panoniju, kroz slavenske zemlje i područja koja su do kraja VIII. st. bila pod vlašću Avara, pa je negdje na kraju toga puta dolazilo do kontakata s trgovinom koja je preko Kijeva održavala veze s Bizantom i Prednjim istokom.
Od uključenja Italije u sastav Karolinške monarhije 774 znatnu su važnost dobili putevi preko alpskih klanaca u lombardijske gradove i otuda u bizantske luke u južnoj Italiji. Posebnu važnost imao je put niz rijeku Po na obalu Jadrana, jer je Jadran bio relativno sigurno more, zaštićeno od arapskih prodora bizantskim stražama s obje strane Otrantskih vrata. Od gradova koji su se na tom putu razvijali osobitu su važnost imali Pavija, Ferrara i Venecija. Osim trgovine preko Italije, u IX. su stoljeću istim smjerom putovali i brojni hodočasnici u Svetu zemlju. Dobri odnosi Franačke s Bagdadskim kalifatom osiguravali su i izravne trgovačke veze s islamskim zemljama oko istočnih obala Sredozemnoga mora. Nastojanje Karolinške monarhije da Bizantu preotme Veneciju, Istru, Primorsku Hrvatsku i dalmatinske gradove i otoke bilo je izraz težnje da ovlada jadranskim putem prema Istoku.
Tijekom IX. st. popravili su se politički odnosi Franačke čak i s muslimanskom Španjolskom, pa je s tim u vezi obnovljena i trgovina s Pirenej-skim poluotokom. Naročito su jake bile veze trgovaca robljem s Barcelonom, kamo su karavane iz Verduna odlazile najprije dolinom Rhone, a zatim plovidbom uz morske obale.
Nijedan od navedenih puteva karolinške daleke trgovine nije bio gusto frekventiran niti su trgovački transporti prenosili znatne količine robe. Sve su to bila veoma neredovita kretanja i oskudna prenošenja trgovačkih prtljaga. Nije bilo uščuvanih cesta, nego su postojali samo ostaci antičkih puteva, a često je bilo nužno probijati se kroz bespuća, uz stalnu opasnost od razbojničkih napada, pljačke i drugih katastrofa.
Bez obzira na to što je trgovina u karolinško doba bila potpuno sporedna privredna djelatnost, njoj je ipak bio potreban novac. Ali u tom pogledu položaj zapadnoevropskih zemalja nije bio povoljan. One nisu proizvodile zlato, pa su mogle trošiti samo svoje zalihe prikupljene u prethodnim razdobljima, kad trgovina u tim područjima još nije završavala pasivnom bilansom.
Novčana osnovica u ranom srednjem vijeku bio je bizantski zlatni solid ili njegova trećina, triens ili trimesis. Kujući svoj novac, barbarski su kraljevi oponašali te jedinice da bi mogli plaćati svoje kupovine na Istoku. Već tijekom VII. st. merovinška je država bila kadra kovati samo srebren novac, presvučen tankim slojem zlata, ali je njegovo emitiranje prestalo u početku VIII. st., pa je izrazito opadanje daleke trgovine s Istokom u karolinško doba

u usporedbi s prethodnom, merovinškom epohom bilo rezultat potpunog iscrpljenja zlatnih rezervi i, uslijed toga, općeg pada kupovne moći.
Radi oživljavanja trgovine, karolinška je monarhija obnovila kovanje srebrnog novca koji je, kao niža moneta, postojao još u merovinško doba, ali se bio toliko iskvario da nije imao gotovo nikakve kupovne moći. Karlo Veliki je u dva navrata povećavao količinu srebra u jednom denariju. Najzad se ona učvrstila u iznosu od 2,04 gr. Dvanaest takvih denarija predstavljalo je vrijednost l zlatnog solida, koga faktično nije bilo u opticaju

kolao je samo srebrni denarij i njegovi alikvotni dijelovi, u prvom redu poludenar ili obol. Dvadeset zlatnih solida bilo je jednako jednoj livri koja je kao utezna mjera imala 491 gram.
Monetarni sistem jedinica u odnosu 1:12:20, pod nazivima denarij, solid, livra održao se u Evropi sve do modernih vremena, a u Engleskoj da druge polovice XX. stoljeća. Organizacija kovanja novca bila je tipično srednjovjekovna. Karlo Veliki nastojao je monopolizirati kovanje kraljevskoga novca u jednoj jedinoj kovnici na svom dvoru. Ali za vrijeme Ludovika Pobožnog već su gotovo svi biskupski gradovi i mnoge riječne luke kovali kraljevske denare, često sa znatno smanjenom količinom srebra. To je navelo Karla Ćelavoga da 864. donese naredbu o pretapanju sveukupnoga novca u opticaju, pri čemu je samo 9 kraljevskih kovnica dobilo pravo da kuju novi tip kraljevskog denarija. Ali do nove decentralizacije kovanja došlo je i nakon te odredbe. Uzrok tome nije bila velika potreba za novcem nego mogućnost zarade spo-moću kvarenja novca u pojedinim kovnicama u korist onoga feudalca koji je kraljevskom koncesijom dobio takvu kovnicu pod svoju kontrolu.
U cjelini, karolinško društvo nije proizvodilo za tržište ni za razmjenu dobara nego za potrošnju samih neposrednih proizvođača i klase vlasnika osnovnih sredstava za proizvodnju. Zapad nije imao vlastitoga zlata kojim bi mogao plaćati znatan uvoz visoke tehničke produkcije iz istočnih zemalja, a taj nedostatak kupovnog sredstva nije mogao nadoknaditi proizvodnjom takvih artikala koji bi mogli biti plasirani u zamjenu za proizvode istoka osim izvoza robova i, donekle, kovina. Zbog toga je trgovina Zapada naglo zamirala.
Ovakvo činjenično stanje nameće pitanje o uzrocima izmjena koje su se ostvarile. Njih nesumnjivo treba tražiti u sferi opće proizvodnje i društvenih odnosa što su se u tom procesu proizvodnje oblikovali.
U doba Rimskoga carstva eksploatacija robovske radne snage bila je unosna baza za bogaćenje robovlasničke klase. Ona je proizvode sa svojih imanja ili iz svojih obrtničkih radionica, u kojima su radili robovi, na tržištu pretvarala u novac, a cirkulacija novca omogućavala je razmjenu proizvoda raznih oblasti Mediteranskog svijeta i njegove bliže ili dalje zemljopisne pozadine.
Vojno-ekonomska kriza III. st. i zatim propast Zapadnorimskog carstva u vrtlogu seobe naroda likvidirala je politički sistem koji je zaštićivao robovlasničke društvene odnose. Ni antička država za posljednjih stoljeća Carstva, a ni njene države-ba-štinice na Zapadu, nisu bile kadre osigurati robovsku podlogu općeg procesa proizvodnje. Zbog toga su vlasnici osnovnih sredstava za proizvodnju morali pristati na znatne koncesije u korist proizvođača ako su htjeli da ne izgube svaku mogućnost da žive od plodova tuđega rada. Umjesto da proizvođačima

oduzimaju sveukupni njihov rad ili 13 do 23 plodova njihova rada kao što su to uzimali vlasnici zemljoposjeda od svojih kolona u II. st. n. e. u sjevernoj Africi, oni su im morali ustupiti znatne komplekse svoje zemlje prosječno oko 50 i pristati da tu zemlju neposredni proizvođači obrađuju za sebe, uz uvjet da vlasniku daju u biti simboličke darove od plodina s toga dijela zemlje, ali da pri tom obrađuju i onih drugih 50°o zemlje što ju je vlasnik zadržao za sebe sama.

Takav sistem osiguravao je zemljoposjednicima da budu dovoljno opskrbljeni svime što im je trebalo da žive razmjerno dobro, u sigurnosti i bez neimaštine. Ali u takvim novoformiranim odnosima nije bilo produkcije u izobilju ili pretičku nad potrebama neposredne potrošnje. Zemljoposjednici zbog toga nisu mogli akumulirati bogatstva i tezaurirati znatnije količine novca.
Zapavši u takvu situaciju, trgovina se održavala u relativnoj snazi sve dok su posjedničke klase na pr. još u merovinško doba imale starih zaliha zlata, čim su one nestale, naturalizacija privrede očitovala se maksimalno i razotkrila bit novooblikovanoga privrednog i društvenog stanja. U mijenama koje su se zbile izvršilo se privredno i društveno oslobođenje neposrednih proizvođača. Ono je dovelo do toga da je sada daleko pretežiti dio proizvođača radio u osnovi za sebe i nije glavninu svojih plodova rada stavljao na raspolaganje eksploatatoru. Okolnost što se klasa neposrednih proizvođača društveno i ekonomski izdigla smanjila je bogatstvo vlasnika sredstava za proizvodnju. Ta klasa dobiva u ranofeudalnoj epohi uglavnom onoliko koliko joj je bilo dovoljno da uzdržava sebe, svoju poslugu, svoje vojne družine i dvorjane. Pri tome ona sve ono što dobiva radom neposrednih proizvođača na temelju činjenice što im je ustupila dio svoje zemlje na obradbu uglavnom i potroši, bez znatnijih viškova koje bi bilo moguće baciti na tržište i pretvoriti u novac.
Na taj način, radikalna preinaka u društvenim odnosima u procesu proizvodnje razlog je što se privreda ranoga srednjeg vijeka naturalizirala i što je evropski zapad u osnovi proizvodio ono i onoliko koliko je smjesta, u izvornom naturalnom obliku i trošio. Zamjena robovlasničkih društvenih odnosa novim društvenim poretkom, u kome je proizvođač bio osobno slobodan, premda ekonomski zavisan čovjek, bila je plaćena osiromašenjem klase vlasnika zemlje kao osnovnog sred-istva za proizvodnju. Takva emancipacija neposrednih proizvođača za njih je nesumnjivo značila privredno i društveno uzdizanje. Naprotiv, za vlasnike osnovnih sredstava za proizvodnju taj je prinudni pristanak na emancipaciju proizvođača bio jedina mogućnost da posve ne propadnu i izbjegnu opasnost totalne eksproprijacije sredstava za proizvodnju. Zbog toga je za eksploata-torsku klasu koncesija kojom su polovicu svoje zemlje prepustili na samostalnu obradbu stanovništvu koje nije imalo vlastite zemlje bila veoma povoljan korak u općoj krizi antičkoga privatnovlasničkog poretka. Smanjivši svoj neposredni zemljoposjed na svega 50, oni su sačuvali svoj položaj vla-dajuće klase i korisnika radne snage. U tome smislu, zemljoposjednici su prelaskom na nove društveno-ekonomske odnose našli izlaz iz krize robovlasničkog poretka. Taj izlaz ostvaren je ne održanjem ili adaptacijom robovlasničkog poretka, nego njegovim napuštanjem, ali, za uzvrat, održanjem klasne strukture i klasne eksploatacije, premda u drugom obliku i u mnogo povoljnijim uvjetima za neposredne proizvođače nego što je to bio sistem

eksploatacije robova ili kasnoantičkih kolona. Ta nova klasna struktura nametnula se kao jedini mogući oblik proizvodnih odnosa na danom stupnju razvitka proizvodnih snaga. U njenim okvirima našla je rješenje i istovremena, od antičkih odnosa nezavisna, potreba evropskih rodovskih društava van granica nekadašnjeg Carstva da napuste svoj rodovski poredak. Na taj način, prije ili poslije, formula klasnog poretka koji je nadomjestio robovlasničku epohu pokazala se ostvarenjem od općega značenja za cio evropski prostor.

Zbog svega navedenoga, formiranje klase zavisnih proizvođača i uvjeta njihova rada na velikim zemljoposjedima temeljni je faktor u izgradnji feudalnog društva. Sloj neposrednih proizvođača predstavlja bez obzira na razne puteve kojim su se pojedini sastavni dijelovi toga sloja izgradili, tj. bez obzira na njihovo socijalno-ekonomsko podrijetlo i evoluciju kroz koju su prošli, u skrajnjem svome razvojnom dometu, jedinstvenu klasu eksploatiranih u feudalnom društvu. Oni su ekonomski i socijalni temelj feudalnog poretka, a način njihove proizvodnje na česticama i vlasteoskim rezervatima je način kako su se oni u specifičnim uvjetima feudalne društvene strukture u tom procesu proizvodnje društveno organizirali.

Ali feudalno se društvo, osim osnovne klase neposrednih proizvođača, sastojalo i od klase eksploatatora. Društvena cjelina feudalizma kao poretka do kraja je određena, uz strukturu proizvođačke klase i specifičnog načina kako se vrši eksploatacija njezina rada, tek osebujnim svojstvima klase koja je, na temelju svoga gospodstvenog položaja nad neposrednim proizvođačima samu sebe organizirala kao klasu i izgradila svoju državu kao instrument svoje klasne vladavine nad tim neposrednim proizvođačima.

To određenje utoliko je važnije što feudalizam kao posebna društvena formacija uopće nije dobio svoje ime po načinu eksploatacije radne klase, kao što je to na pr. slučaj s robovlasničkim društvom, gdje je već u samom nazivu izražena socijalno-ekonomska bit toga poretka. U feudalizmu je, naprotiv, cijela formacija dobila svoje ime po pravnoj osnovi na kojoj su veliki zemljoposjednici stjecali i posjedovali svoja imanja. Upravo zbog toga je povijesna znanost veoma dugo smatrala da osnovna obilježja feudalnog društva treba tražiti samo na području političkih i drzavno-pravnih odnosa, definiranjem pravnih i političkih odrednica same vladajuće klase i njezina ustrojstva, a ne određenjem biti privrednih i društvenih odnosa u feudalnom društvu u cjelini.

U krajnjoj konsekvenciji, odgovor na pitanje što je feudalizam moguć je tek sjedinjenjem uvida u socijalno-ekonomski položaj klase neposrednih proizvođača i uvida u ustrojstvo i sistem vladanja klase feudalaca u društvu što ga je povijest nazvala po njima.

Organizacija klase Osnovno sredstvo za proizvodnju u feudalnom društvu feudalaca bila je zemlja. A ta zemlja bila je vlasništvo klase veli-
kih zemljoposjednika. Sama ta činjenica da je u biti
sva zemlja vlasništvo vladajuće klase nije ništa specifično za feudalni poredak. Bitan je način kako ta klasa prisvaja plodove rada neposrednih proizvođača. Ali, osim toga, važan je i specifični, feudalni, uvjetni oblik vlasništva koji nije istovjetan s vlasništvom ni u robovlasničkom, ni u kapitalističkom poretku a i način unutrašnje, karakteristične organizacije same klase feudalaca.

Zemljoposjednička klasa u franačkoj državi, nastala sjedinjenjem galo-rimskih veleposjednika s nekadašnjom rodovsko-plemenskom i vojnom aristokracijom germanskih osvajača na zajedničkoj osnovi podvlašćivanja neposrednih proizvođača, pokazala se kao veoma dinamična privredna i društvena snaga, ponesena veoma izraženom glađu za zemljom i za političkom vlasti.

Dinastija Karolinga, koja zauzima kraljevsko prijestolje 751, bila je najbogatiji predstavnik te prodorne i ambiciozne zemljoposjedničke aristokracije koja vodi upornu borbu za povećanje svojih zemljoposjeda i, s tim u vezi, za ojačanje svoje političke moći. Nakon uspona Karolinga na prijestolje ta gramzljivost nipošto ne jenjava, nego, naprotiv, raste i dalje očitujući svoju težnju za povećanjem imanja na tri načina: 1 podvrgavajući u

okvir svoga posjeda slobodne seoske zemlje; 2 preuzimajući sve nove i nove dijelove kraljevske domene u obliku kraljevskih nadarbina; 3 vodeći međusobnu oružanu borbu u kojoj dolazi do brojnih pregrupiranja zemljoposjeda i do prelaženja zemlje iz ruku poraženih u ruke pobjednika.

Prvi od tih triju načina bio je u biti svođenje nekoć slobodnih germanskih seljaka, članova seoskih općina, na razinu zavisnih obrađivača vlasteo-ske zemlje kakvi su bili i baštinjeni koloni i servi casati.

Drugi način bio je vezan uz prevladavanje naturalne privrede u franačkoj monarhiji, koje je onemogućavalo kraljevsku vlast da brojne javne službe u civilnoj upravi i u vojnim komandnim zvanjima plaća novcem. Umjesto toga sve je vrste službi trebalo naplaćivati u naravi.

Nosilac javne vlasti mogao se u tu svrhu poslužiti dvama oblicima nagrađivanja u naravi: a osigurati svim vrstama svojih službenika potpuno uzdržavanje u svome vlastitom kućanstvu. U takvom slučaju službenik je bio nastanjen u vladarevu domu, dobivao je hranu, odjeću i sva ostala sredstva nužna za život i vršenje službe iz rezervi i prihoda vladareva imanja. Takvi službenici fideles bili su hranjenici nutrititii svoga gospodara. Za vršenje službi imali su zajamčen život bez ikakvih materijalnih briga i čak, povrh toga, uljepšan raznim darovima i milostima njihova gospodara. Takav sistem bio je moguć samo dok je kraljevski personal bio nevelik i socijalno još razmjerno neizdignut. Ali već uskoro nakon konsolidacije kraljevske vlasti u merovinškoj se Franačkoj broj vojnih i civilnih dužnosnika znatno uvećao. A i sama skupina funkcionara među sobom se diferencirala. Visoke i veoma odgovorne službe nisu mogle biti nagrađivane samo namirivanjem njihovih glavnih životnih potreba, što je još i moglo zadovoljiti težnje vršilaca sasvim priprostih službi. S druge strane, kraljevskoj je vlasti bilo važno da u svojoj službi održi ili da u svojoj dvorskoj okolini zadrži najbogatije pripadnike zemljoposjedničke aristokracije. A nju nije bilo moguće svrstati u kategoriju "nutrititii", niti njihovu vjernost naplaćivati takvim sredstvima plaćanja. I, najzad, nosioci lokalnih vlasti, koji svoje sjedište nisu mogli imati u kraljevu dvoru, nisu već i zbog toga razloga mogli biti članovima kraljeva dvorskog kućanstva. Zbog svega toga, država je uvela nov način plaćanja službi, usluga i posebno važnih podaničkih odnosa vjernosti.

b Taj drugi način bilo je plaćanje zemljoposjedima. Usvajajući u biti način kako je veleposjednik, u nemogućnosti da svoju zemlju obrađuje robovskom ili plaćenom radnom snagom, osiguravao obradbu svoga rezervata

žrtvovavši polovicu svoga zemljoposjeda, pa je tu polovicu dao onima koji nisu imali vlastite zemlje uz uvjet da, osim tih dodijeljenih čestica, obrađuju i njegov rezervat - kraljevska je vlast vojne, upravne i političke službe plaćala time što je vršiocima tih službi dodjeljivala "česticu" kraljevskog zemljoposjeda, pri čemu se, dakako, nije zaista radilo o nekom neznatno velikom zemljoposjedu čestici nego o prostranom imanju. Takvo dodjeljivanje zemlje moglo se vršiti na dva načina:

1 Kralj je mogao izdvojiti određeni opseg zemlje iz kraljevske domene i ustupiti ga obdarenome kao trajni i definitivni posjed u znak nagrade za prošle, sadašnje ili buduće službe i u nadi da će i baštinici obdarenoga zauvijek sačuvati svoju zahvalnost darovaocu. Ovakva potpuna darivanja bila su dominantna u doba merovinških vladara. Ona su postupno dovela do iscrpljenja kraljeva zemljišnog fonda i prouzrokovala uklanjanje osiromašenih merovinških kraljeva s vlasti. Takvo darivanje održalo se kao štetan

zaostatak iz prošlosti još i u vrijeme Lu-dovika Pobožnog, pa je i on, usprkos prigovorima, davao kraljevske zemlje "in sempiternam possessionem" u vječni posjed, opasno osiromašivši kraljevski fisk.
Osim nepovoljne posljedice osiromašenja i smanjivanja zaliha kraljevske zemlje, ovaj je sistem nagrađivanja imao i tu slabost što su potomci nagrađenoga - ako već ne i on sam, poslije niza godina ili poslije promjene na prijestolju - zaboravljali da je poklonjenom zemljom unaprijed kupljena služba ili vjernost kralju, pa su zemlju koju su posjedovali smatrali naprosto kao svoje apsolutno i bezuvjetno vlasništvo za koje su smatrali da nikome ne moraju davati nikakvu naknadu. Time je darivanje zemlje izgubilo svoj iskonski smisao. Da bi ipak zadržao takve obdarenike u odnosu vjernosti prema sebi, kralj im je neprekidno morao davati nove znakove svoje pažnje. Time je kraljevska vlast bila osuđivana da sebe slabi a neprekidno jača svoje podanike i time hrani njihovu nezavisnost u odnosu prema kralju.
2 Drugi način nagrađivanja zemljoposjedima želio je izbjeći nepovoljne posljedice koje su se nedvojbeno očitovale propadanjem merovinške dinastije. Umjesto vječnoga dara, zemlja se mogla dodijeliti privremeno, za duže ili kraće vrijeme, dok traje služba ili vjernost kralju. Nekoliko takvih dodjeljivanja zemlje zabilježeno je već u vrijeme Merovinga, ali ono postaje veoma često i čak dominantno počevši od Pipina Maloga. U izvorima se takva darivanja nazivaju beneficium ili precaria. To je u načelu bilo samo ustupanje zemlje na privremeno uživanje. Darivalac je ostajao vlasnik ustupljene zemlje a obdareni je samo njezin privremeni, uvjetni užitnik. Po isteku ili prestanku dogovorenih uvjeta darovatelj je ustupljenu zemlju mogao ponovo preuzeti i vrat"ti je u sastav svoga zemljoposjeda ili je predati nekom drugome za iste ili drukčije usluge.
Ali uza sve pretpostavljene prednosti ovoga drugog sistema, veoma su se brzo pokazale njegove mane:
Privremeni uživalac - u pretpostavci da će po završetku službe morati da vrati zemljoposjed - nije čuvao ni zgrade, ni šume, ni stoku, ni inventar na zemljoposjedu, nije se brinuo za održanje plodnosti, za krčenja i melioracije gospodarstva, nego je nastojao da u razdoblju svoga prava izbije iz imanja što više neposrednih koristi ne mareći za trajne štete.
269
Obavezu vraćanja zemlje u kraljevski zemljišni fond po završetku službe nastojalo se izigrati svim mogućim sredstvima. Budući da je katastarska evidencija bila veoma nerazvijena, moglo se lažnim svjedočenjem, krivotvorenjem dokumenata pa čak i nasilnim otporom uspješno osujećivati vraćanje zemlje, odnosno ostvarivati njezino uključenje u vlastite nasljedne posjede.
S obzirom na to da je kraljevska vlast imala veoma mnogo obdarenika ili trajno poklonjenom zemljom ili beneficijima, moć monarhije ovisila je praktički o realnom vršenju službi tih korisnika kraljevskih darova. Svaka povreda njihovih interesa mogla ih je navesti da uskrate vršenje tih službi i da kraljevsku vlast dovedu u položaj bespomoćnosti. Pretjerana strogost prema obdarenicima predstavljala je u svakom trenutku opasnost njihova spontanog i solidarnog otpora. Zbog toga je kraljevska vlast umjesto nepokolebljivosti u obrani svojih interesa i prava više morala paziti da i opet sve novim i novim koncesijama zadrži vjernost obdarenih podanika.
Tako je i ovaj drugi oblik nagrađivanja zemljoposjedima u praksi vodio premda manje naglo neprekidnom jačanju ekonomske i političke moći velikaša a u isto vrijeme i jačanju

njihove nezavisnosti, umjesto da osigura njihovu vjernost kralju, kako je to bilo u pretpostavci same institucije darivanja zemlje kao nagrade za vršenje raznih službi kralju. Jedini način kako se kraljevska vlast mogla suprotstavljati tome procesu jačanja velikaša bilo je nastojanje da se usporedo s ustupanjem kraljevske zemlje zaslužnim ljudima i kraljevskim službenicima neprekidno jača fond kraljevskih zemljoposjeda i time održava ravnoteža snaga.

To povećavanje kraljevskog zemljoposjeda bilo je moguće na dva načina: a da kraljevska vlast povremeno oduzima crkvenim ustanovama biskupijama i bogatim opatijama dijelove njihovih golemih imanja koja su nastala tijekom stoljeća darivanjem od strane kraljeva, svjetovnih velikaša ili pak uključivanjem malih slobodnih zemljoposjeda u sastav crkvenih imanja. Takva oduzimanja vršili su i Karlo Martelo, i Pipin Mali, i Karlo Veliki. Ali od vremena Ludovika Pobožnog ona su prestala; b putem osvajačkih ratova kakve su vodila sva tri vladara. Ali i takva osvajanja, koja su omogućavala i namiren je mnogih pohlepa među kraljevskim službenicima, i znatno uvećanje kraljevskog zemljišnog fonda, prestala su u vrijeme Ludovika Pobožnog. Ona su i nužno morala prestati na granicama osvajačke i administrativne moći takvog državnog organizma kao što je to bila ranosrednjovjekovna monarhija.

U takvim okolnostima faktične bezizlaznosti do koje je sam po sebi vodio prosti odnos između darivatelja i obdarenoga, pristupilo se unošenju novih elemenata vezanosti i uzajamne vjernosti tih dvaju faktora u krilu vladalačke klase feudalaca. Sistemom vazaliteta i komendacije, kao i uz pomoć zakletve na vjernost pokušalo se vezati obdarenoga uz darovatelja i, s druge strane, obvezati darovatelja da preuzme funkciju patrona ili seniora nad njegovim vazalom i uživaocem beneficija.

Tim sistemom izgrađena je unutrašnja struktura klase feudalaca. Ona se u katovima vazalske odanosti i vjernosti organizirala u obliku feudalne piramide, pri čemu je vazalskom zakletvom zajamčena osobna povezanost bila udružena i s ekonomskim faktorom istovremenog darivanja odnosno dobivanja benef ići jalnog zemljišnog posjeda.

270

Karolinški Institucija srednjovjekovnog vazaliteta nastala je bitno izmi-vazalitet jenivši svoju sadržinu i svoju društvenu funkciju polazeći od nekih oblika osobnih i posjedovnih odnosa u rimskome pravu, a i u društvenim odnosima kod Germana.

U posljednjim stoljećima Rimskog carstva, posebice od IV. st. dalje, veoma se rasprostranila poznata antička institucija klijentele. Mnogi mali zemljoposjednici ili čak cijele seoske općine, pritisnute ekonomskim teškoćama, dugovima ili zahtjevima državnoga poreskog aparata, stavljale su se pod zaštitu velikih zemljoposjednika koji su vršili visoke municipalne ili državne službe. Takvo traženje zaštite nije bilo potrebno samo zemljoradničkom stanovništvu, slobodnom po svom socijalnom statusu ali bespomoćnom prema ekonomski jačima. I mnogi drugi, imućni ljudi tražili su patronat još moćnijih ili čak samoga cara da bi sebi pribavili veću sigurnost i bolje perspektive u društvenoj karijeri. Pri tome je ugled štićenika bio utoliko veći koliko je moćniji bio njihov patron. Najviše garancija donosio je patronat samoga cara. Njegovi štićenici zvali su se comites ili suscepti, a imali su pravo nositi poseban prsten s carskim likom u znak najviše zaštite.

Stupanje u odnos štićenika ili klijenta označavalo se nazivom komendi-rati se. Pri tome su zaštitnik i štićenik jedan drugome zadavali vjeru fides. Zaštitnik se obvezivao da će svoga štićenika braniti od svih opasnosti: ako se radilo o seljaku, da će ga braniti od

vjerovnika, od poreskog pritiska, od napadaja susjeda, a ako se radilo o pripadniku viših društvenih slojeva, da će mu pomoći da dobije unosne javne službe ili društvene časti, a u oba slučaja da će štićenika braniti pred sudom. Takav odnos nazivao se patroci-nium, tutela, tuitio ili defensio. Zauzvrat tome, štićenik se obvezivao da će svoga patrona poštivati i slušati.
Ovako definirana komendacija bila je potpuno privatni sporazum, i to redovito privremenog karaktera, rijetko kada doživotan a nikada obavezan za potomke jedne ili druge strane. Posebice je važno da šticenikove obaveze nikad nisu bile vojnog karaktera. Postupno, tijekom IV. i V. stoljeća, cijelo je rimsko društvo bilo prožeto vezama komendacije. Premda te veze nisu imale pravne sankcije ni zakonsku ulogu u javnom životu, one su ipak upravljale svim personalnim odnosima u javnim službama Rimskoga carstva.
U isto vrijeme kad se u punoj mjeri razvila rimska komendacija, javljaju se u kasnoantičkim imovno-pravnim odnosima i pojmovi beneficium i pre-carium. Beneficium je u antici bio potpuno besplatno darivanje koje nije bilo prouzrokovano nikakvom dužnošću donatora da učini dar, a nije ni obdare-nika obvezivalo ni na kakve dužnosti prema darovatelju. Ono je zapravo bilo način kako se prigodom davanja zemlje u zakup ili kod prodaje zemlje sakrivalo pred državom prave uvjete zakupa ili prodaje koje zakon ne bi dopustio. Na jednak način su se i druga ugovorna poslovanja na pr. posudba novca ili ugovori o nadničarskom radu sakrivala iza maske učinjenoga dobročinstva beneficija.
Najčešće je davanje beneficija faktično sadržavalo ugovor o prekariju. Takav prekarij bio je ustupanje zemlje nekoga moćnijega slabijemu od sebe, i to na temelju izričite molbe slabijega, na privremeno uživanje, bez ustupanja potpune vlasnosti. Takav način fiktivno potpuno besplatne darežljivosti zapravo je maskirao skrajnje gramzljive ugovore na štetu "obdarenih". Pod okriljem prekarij a vlasnik je zadržavao pravo da zakupca otjera sa zemlje

kad god to zaželi ili mu je za pozajmljeni novac nametao obavezu da obrađuje dio njegove zemlje uz najteže uvjete. Prekarij je pokrivao i golo prisiljavanje nezaštićenih slobodnih seljaka da predaju svoju zemlju u velepo-sjednikovo vlasništvo i da ga opet prime na obradu uz obavezu da daju obroke i rad gospodaru zemlje.
Donekle sličnih institucija kao što su kod Rimljana bili patronat, ko-mendacija, beneficij i prekarij bilo je i kod Germana u V. st. To napose vrijedi za ustanovu vojne družine trustis. Pri tome su skupine slobodnih ratnika dobrovoljno stupale u vojnu službu nekoga istaknutog ratnog vođe, obvezivale se na vjernost i stjecale pravo na određeni dio ratnog plijena i zarobljenika. Takva germanska klijentela bila je, međutim, za razliku od rimske, izričito i isključivo vojnog karaktera.
Pretfeudalno i rano feudalno doba zateklo je na području nekadašnjeg Zapadnorimskog carstva i Stare Germanije te baštinjene institucije robovlasničkog odnosno rodovskog društva pa ih je iskoristilo za svoje specifične privredne i društvene potrebe, izmijenivši njihovu funkciju u svrhu izgradnje odnosa koji više nisu bili ni robovlasnički ni rodovski, nego društveni odnosi feudalizma u epohi njegova nastajanja.
Posebno je u Galiji politički uzburkano doba merovinške epohe, stvorivši atmosferu opće nesigurnosti, ostvarilo pogodne uvjete za daljnji razvitak štićeničkih odnosa. Budući da je državna vlast postajala sve manje efikasna, mnogi su slabi i ugroženi tražili privatnu

zaštitu moćnih. A i ovi su željeli da imaju što više podanika koji će njima osobno biti odani i koji će, kao uzvrat za zaštitu, postati ratnici njihove privatne vojske. Tako se stvarao posebni sloj slobodnih ljudi koje izvori nazivaju ingenui in obsequio, to jest slobodni ljudi u službi nekoga drugog slobodnog čovjeka.
Najveći ugled imali su takvi slobodni ljudi u kraljevoj vojnoj službi antrustiones, od trustis. Ali i kralj i bogati zemljoposjednici imali su u svojoj službi i druge, manje ugledne slobodne ljude koji su vršili razne dužnosti nižega ranga. Za njih se počevši od prvih decenija VIII. st. umjesto starijih naziva gasindus ili puer dječak, momak sve češće upotrebljava naziv vas-sus, nastao od keltske riječi gwas, koja je također značila momak, službenik, i koja je uskoro dobila konačni oblik vassalus.
Samo stupanje slobodna čovjeka u nečiju službu zadržalo je kasnoantički naziv komendacija, ali je patronova zaštita koju je vazal time stekao dobila germanski naziv u latiniziranom obliku: mundium ili mundeburdis.
Takva komendacija vršila se na svim razinama franačkog društva. O okolnostima i uvjetima pod kojima se komendacija ostvarivala sačuvalo se više kancelarijskih formulara nalik na Brevium exempla koji su služili kao uzorak za sklapanje ugovora o komendaciji. Jedan veoma izrazit primjerak obrasca iz zbirke takvih formulara, nastale u 2. četvrtini VIII. st. u gradu Toursu, opisuje stupanje potpuno osiromašena slobodna čovjeka u službu nekoga veoma moćnog seniora ovako:
"Uzvišenom gospodinu tom i tom, ja taj i taj. Budući da je svima poznato da nemam čime da se hranim i odijevam, zamolio sam vašu dobrotvornost - a vaša volja mi je to dopustila - da se mogu predati u vašu zaštitu ili komendirati se; a to sam i učinio, i to na taj način da me vi morate pomagati i štititi kako hranom tako i odjećom u skladu s time kako vam budem mogao služiti ili kako to budem zavređivao. I dokle god budem živ morat ću vam služiti i poštivati vas na način slobodna čovjeka, i dokle god budem živ

Obredi pri stupanju u vazalski odnos. Crtež.
neću se moći oteti vašoj vlasti ili štitništvu; ali, za uzvrat, morat ću do kraja svoga života ostati pod vašom moći ili zaštitom. Iz toga slijedi, ako se jedan od nas ushtjedne istrgnuti ispod ovog ugovora, morat će svome suugovaraču platiti toliko i toliko solida, a sam ugovor ostat će i dalje na snazi. Zbog toga je bilo prikladno da budu napisane dvije povelje istoga sadržaja kao potvrda ovoga; a to je i učinjeno."
Cio taj ugovorni formular saopćava uvjete sporazuma o komendaciji i sankcije za slučaj prekršaja. Opis samoga obreda komendacije prikazuje tzv. Marculfov formular iz prve polovice VII. st. On se sastojao od polaganja zakletve vjernosti zaštitniku, i to tako da je štićenik klečeći stavljao sklopljene ruke u ruke svoga seniora izgovarajući pri tome riječi obaveze.
U položaj štićenika nisu stupali samo ljudi neimućni ili na skromnome položaju u društvu. Mnogi bogati zemljoposjednici komendirali su se pod zaštitu veoma moćnih velikaša na raznim visokim funkcijama u državi i na dvoru, a ovi su opet tražili i dobivali zaštitništvo samoga kralja. Tako se stvarala piramida vazaliteta, počevši od društveno i ekonomski najneznat-nijih slojeva slobodnih ljudi sve do kraljevskog prijestolja.
Ta vrsta osobne veze, uvjetovana zaštitom s jedne strane a poslušnošću, poštovanjem i službom s druge strane povezuje se već u merovinško doba sa sistemom davanja beneficija.

Navedeni formular iz Toursa pokazuje na slučaju potpuno osiromašena slobodnog čovjeka da je vazal računao na potpuno materijalno osiguranje. Isprva, i to posebice u slučajevima kad je vazal bio na najnižem stupnju u ljestvici društvenih položaja, moglo se to uzdržavanje ostvarivati uključenjem vazala u neposredno seniorovo kućanstvo. Ali uskoro se za većinu slučajeva pokazalo kao najpraktičnije da vazal dobije zemljoposjed koji će osiguravati njegovo uzdržavanje. Takva darivanja zemlje merovinški izvori nazivaju bene-ficium, dakle istom riječi kakva se upotrebljavala u antici, ali je ona sada imala posve drukčiji socijalno-ekonomski sadržaj. Takav merovinški beneficij davao se u potpuno vlasništvo i nije bio uvjetovan nekom preciziranom vazalskom službom, nego je samo bio poseban oblik uzdržavanja vazala na koje se senior obvezivao ugovorom o komendaciji.

U vrijeme karolinških majordoma stupanje u vazalski odnos komendaci-jom i davanje beneficijalnog zemljoposjeda počinje se izrazito povezivati s militarizacijom vazalskog odnosa. Mnoge unutrašnje borbe, ratovi protiv težnji za osamostaljivanjem rubnih oblasti države i otpor stranim napadačima povećavali su značenje ratništva. Ali u isto vrijeme mijenjala se i ratna tehnika. Dominantnu ulogu dobivala je teško naoružana konjica. Ratnik je usto morao biti trajno uvježban i slobodan da često i dugo bude odsutan iz svoga boravišta i angažiran u gotovo neprekidnim vojnim pohodima i bit-

kama. Postajalo je sve nužnijim da ratnici budu poseban stalež, dovoljno imućan da bi mogao imati propisanu ratnu opremu i nevezan uz bilo kakvu drugu profesiju. Karolinški vladari sjedinili su stupanje u štitništvo na temelju komendacije i vazalske zakletve s obaveznim davanjem benef ići jalnog zemljoposjeda za koji je vazal bio dužan postati profesionalnim ratnikom. Već u drugoj polovici IX. st. sinonim za pojam vazala je miles vojnik što dokazuje da je većina vazala vršila vojnu službu, a da bi mogli biti potpuno slobodni za ratnički život, dobivali su zemlju i s nje prihode od rada neposrednih proizvođača. Zemljišni je dar beneficij bio zamjena za nekadašnju neposrednu opskrbu vazala u seniorovu kućanstvu, a prvotno potpuno osobna i privatno-pravna veza između komendiranog vazala i njegova zaštitnika seniora pretvorila se u osnovicu za strukturiranje profesionalnog ratničkog staleža koji je bio oslonac a uskoro zatim i nosilac vlasti i vladanja. Na taj način, od prve polovice IX. stoljeća postoje već sva tri potpuno izrađena i među sobom sjedinjena elementa karolinškog vazaliteta: 1 doživotna obaveza vjernosti vazala senioru; 2 doživotna obaveza vazala da prvenstveno vrši vojničku službu svome senioru; 3 obaveza seniora da svome vazalu dade doživotni beneficij u obliku zemljoposjeda koji će mu služiti kao ekonomski temelj za nesmetano vršenje preuzete službe.

Ali u povijesnom procesu sjedinjavanja tih triju obilježja karolinškog vazaliteta izvršilo se značajno premještanje ležišta vazalskih dužnosti. Vazalova obaveza da služi prvenstveno kao vojnik svome senioru, i to zbog toga što je primio seniorovu zaštitu i pri tom mu se zakleo na osobnu vjernost i službu pa je zato da bi tu službu mogao vršiti dobio uzdržavanje u obliku zemljoposjeda premješta se s vazalove ličnosti na vazalski zemljišni beneficij i vezuje se s njime. Jednako onako kao što je u društvenoj ekonomskoj bazi prvobitna dažbinska i radna obaveza neposrednoga obrađivača prema vlasniku zemlje prešla s obrađivačeve osobe na zemljišnu česticu koju je dobio da je obrađuje - tako sada i vazalska obaveza vojne službe prelazi s vazalove osobe na vazalovu

beneficijalnu zemlju i ostaje vezana uz nju. Odsad više nema beneficija bez vazalske službe, kao što nema ni vazalskog odnosa bez davanja beneficija. Svatko tko dobiva beneficijalnu zemlju nužno stupa u vazalski odnos i s njime na sebe prima vazalske obaveze. Dobivanje beneficija nužno nameće vazalske dužnosti jer su one sada vezane uz samo
benef ići jalno zemljište.
Zbog toga se sada i obred stupanja u vazalski odnos dopunja još i trećim elementom, osim zakletve vjernosti i dobivanja seniorove zaštite, to jest simboličkom investiturom dodjeljivanjem zemljoposjeda koji se vazalu daje
kao beneficij.
Zemljoposjed što ga je vazal dobivao mogao je biti različito velik, u skladu s različitom važnošću službe što ju je vazal vršio. Za najviše kraljevske službenike beneficij je obuhvaćao znatna prostranstva, često razmještena u različitim predjelima franačkog kraljevstva. Kad se radilo o vazalima srednjega ranga, beneficij je obuhvaćao više susjednih villa, pri čemu se, dakako, svaka villa sastojala od rezervatskog imanja i čestica zavisnih obrađivača. Sasvim mali vazali dobivali su kadšto samo fragmente jedne villae, na primjer svega nekoliko čestica na kojima su živjeli zavisni obrađivači i uz to razmjeran dio rezervata, pa su takav posjed onda oblikovali kao samostalno malo imanje. Na početku IX. st. smatralo se da je dvanaestak mansusa s odgovarajućim rezervatom dovoljan zemljoposjed za vazala koji je dužan s potpu-
274
nom ratnom spremom i konjem služiti u kraljevskoj vojsci kao teško naoružan konjanik. Viši vazali dobivali su posjed i od tridesetak mansusa, što je, zajedno s rezervatom, predstavljalo imanje od oko 500 ha ili 850-900 jutara zemlje. Bilo je, dakako, i beneficija koji su čak tri, četiri ili pet pa i više puta nadmašivali ovaj znatni zemljoposjed.
Ovako dobiveni zemljoposjedi bili su uvjetni upravo zbog toga što su bili naplata za vazalovu doživotnu vjernost i službu. Smrću vazala ili seniora vazalski se odnos prekidao, pa se i pravo na beneficij gasilo, i on se vraćao u neposredni posjed seniora ili njegovih baštinika.
Vazalovo pravo na beneficij poništavalo se i neizvršavanjem vazalskih obaveza, pa ga je senior u takvom slučaju imao pravo oduzeti.
Sveukupni sistem izgradnje privatnopravnih vazalsko-beneficijalnih odnosa, vezanih uz vojnu obavezu vazala prema senioru i uz primanje beneficija kao zemljoposjeda koji ostaje na uživanju vazalu sve dok traje njegova služba a to je u načelu značilo doživotno utjecao je i na javnopravne odnose na području nagrađivanja državnih službenika. Prvobitno, kraljevska je vlast nagrađivala svoje državne funkcionare ze-mljoposjedima davanima u trajno vlasništvo. Ali kako je time kraljevski i državni zemljišni fond naglo iščezavao, očitovala se sklonost da se, po uzoru na vršenje dužnosti koje su proizlazile iz vazalskih obaveza prema kralju, također i javnopravne funkcije u aparatu vlasti asimilacijom poistovjećuju s običajima koji su se izgradili generalizacijom komendacije, vazaliteta i beneficija. Tako se i javnopravne državne službe počinju tretirati kao da su i one obaveze vazalsko-beneficijalnog karaktera. Time vazalsko-beneficijalni sistem osvaja i sve javne službe, pa se od svakog javnog službenika počinje tražiti vazalska zakletva.
Usporedo s tim proširenjem prvobitno privatno-pravnog štićeničko-zaštit-ničkog odnosa između vazala i njegova seniora na sve oblike služenja kralju i državnoj vlasti, i svi su

drugi, niži pripadnici vladajuće klase zemljoposjednika izgrađivali svoje klijentske odnose po istome modelu komendacije, vazaliteta i beneficijalnog davanja zemlje za vojničke i druge službe vazala.
Na taj je način cijela karolinška vladajuća klasa bila prožeta vazalsko-benef ići jalnim odnosima. U tome smislu može se položaj bilo kojega pripadnika zemljoposjedničke klase u karolinškom društvu definirati istim osnovnim i općim obilježjima, bez obzira radi li se o kralju, velikašu ili o zemljoposjedniku nižega ranga.
Taj opći položaj posjednika zemlje u društvenoj strukturi feudalizma može reprezentirati shematizirana slika posjedovnih odnosa samoga kralja. Sveukupni kraljev zemljoposjed sastojao se, s jedne strane, od imanja što ih je kralj sačuvao kao neposredni posjed kraljevskoga fiska. Drugi dio svojih zemljoposjeda kralj je razdavao kao beneficij svojim vazalima, uz uvjet da mu vrše razne službe, u prvom redu vojničku. Kralj je bio zakonski vlasnik obaju tih dijelova, i onoga što je ostao u neposrednom vlasništvu kralja, kao i onoga što je razdavan u obliku beneficija. Ovaj razdavani dio kraljevskih posjeda drže u svojim rukama kraljevi vazali kao privremeni, uvjetni posjed, vezan uz vršenje službe servicija Ovakva raspodjela sveukupnoga kraljevskog zemljoposjeda na dva dijela onaj sačuvani u neposrednom vlasništvu kralja i onaj razdijeljeni u beneficije ponavlja se i na nižim razinama karolinškog društva. Beneficij što ga je neki velikaš dobio od kralja sastoji

se također od dva osnovna dijela: od jednoga dijela što ga je velikaš zadržao za svoje neposredno iskorištavanje i od drugoga koji je taj velikaš podijelio kao beneficij svojim vazalima, uz uvjet da mu na temelju komendacije i vazalske zakletve vrše ugovorene službe, u prvome redu kao ratnici privatne vojske. Na još nižoj razini, pojedini vazali toga velikaša zadržali su za svoje neposredno iskorištavanje samo jedan dio svoga beneficija, a drugi su razda-vali kao male beneficije svojim vazalima, uz uobičajene vazalske obaveze, i tako dalje, sve do najnižih vazala čiji je beneficij bio tako malen da je bio jedva dovoljan da posluži kao materijalna osnova za vršenje njegove vazalske obaveze prema senioru.
Takva raspodjela zemljoposjeda na dva osnovna dijela, na neposredni posjed i na parcelirani dio, prepušten vazalima, prožimala je cijelu zemljo-posjedničku klasu društva i pretvorila je u niz slojeva koji se izdižu jedan nad drugim, uvijek u sve užem opsegu, sve do kralja, koji stoji na vrhu zem-Ijoposjedničke piramide.
Ali i onaj najniži vazal, koji je imao jedva dovoljno velik posjed za svoje uzdržavanje dijelio je svoje imanje na dva dijela: na svoj vlasteoski rezervat i na čestice koje, na ovoj razini, nisu davane još sitnijem vazalu, nego neposrednom proizvođaču, koji više nije član zemljoposjedničke klase, nego član radne klase neposrednih proizvođača, obaveznih prema vlasniku čestice ne na vojnu službu, nego na davanja dažbina u obrocima od uroda i u radu.
Cio jednoliki raspored diobe vazalsko-benef ići jalne zemlje, od najmoćnijih klijenata kraljevske milosti do najmanjih vazala na ljestvici, uvijek po istome ključu, na dio koji je ostao u neposrednom posjedu beneficijara i na onaj drugi koji je prepušten vazalima, u biti kopira i u bezbroj pojedinačnih slučajeva zapravo ponavlja onu temeljnu raspodjelu zemljoposjeda između vlastelina i neposrednih obrađivača zemljišnih čestica jednoga vlasteoskog imanja. Jednako onako kao što je posjednik jednoga osnovnog imanja villae razdijelio svoje imanje na dva dijela: na vlasteoski rezervat i na čestice koje je ustupio

ljudima bez vlastitog zemljoposjeda, uz uvjet da mu daju službu servicij, to jest da svojom radnom snagom obrade i njegov vlasteoski rezervat, - jednako je tako, na višoj razini hijerarhiziranoga društva, veliki zemljoposjednik, budući da svoju privatnu vojsku i druge službenike nije mogao plaćati novcem, te službe nagrađivao ustupanjem dijela svoga zemljoposjeda rasparceliravši ga na pojedine beneficije. Prvi dio svoga zemljoposjeda zadržao je za sebe davši ga upola na obradbu u obliku zavisnih čestica, da bi mu ti zavisni držaoci čestica obradili rezervat, dok je onaj drugi razdavao svojim vazalima kao nagradu za službe koje su u njegovu korist vršili za vojničku i druge službe višega, nemanuelnoga ranga.

Iz toga slijedi da je na svim razinama feudalnog društva problem angažiranja službenika i njihova nagrađivanja riješen po onom istom načelu koje je, u društvenoj bazi, bilo pronađeno kao zamjena za nekadašnje robovlasničke odnose na imanjima kasnoantičkih veleposjednika. Model novog poretka u neposrednom procesu proizvodnje postao je faktično obrascem i za strukturiranje cijele vladalačke, vlasničke klase feudalaca.

Taj privredni sistem, koji je bit feudalnog tipa klasne eksploatacije, izgradio se najprije u bazi društva, tj. u proizvodnim odnosima, već u prvim stoljećima srednjega vijeka, a zatim se, kao sistem nagrađivanja usluga nižih prema višima, proširio i na samu vladajuću klasu zemljoposjednika dose-gavši te društvene slojeve postupno, od VII. st., tijekom VIII. i IX. stoljeća.

Na tim razinama taj se sistem izgradio kao vazalsko-benef ići jalni sistem, pri čemu je držalac nekog beneficija svoj beneficijalni zemljoposjed dijelio na dva dijela: jedan je zadržavao sebi i polovio ga na svoj rezervat i obrađi-vačke čestice a drugi je raspodijelio kao beneficije nižega ranga i time naplatio usluge koje su mu, na planu vojnih službi i drugih zadataka, namirivali njegovi vazali.

Na taj način pravno i političko ustrojstvo klase vlastodržaca u feudalnom poretku nije samostalan, odvojeno nikao sistem osobnih odnosa među različitim katovima vladalačke klase srednjovjekovnog društva, niti su ti osobni, ugovorni odnosi među feudalcima najvažnija odrednica za društveno ustrojstvo u cjelini, iako su veoma vidni kao njegova spoljasnost. Oni su samo refleks i prilagodba temeljne društvene relacije, uznesene s društvene podnice na najvišu razinu društva. S te pozicije oni su impresionirali stoljeća historiografije sve do danas i neopravdano imponirali kao presudna i mjerodavna oznaka feudalizma, zasjenjujući skriveniju, no bitnu sadržinu srednjovjekovnog društvenog poretka, koji se rađa pronalaskom nove formule za klasnu eksploataciju nakon napuštanja robovlasničkog odnosno rodovskog uređenja te zatim postaje određujućim svojstvom srednjovjekovne stvarnosti.

No oni oblici vazalsko-benef ići jalnih odnosa koji su se izgradili do sredine IX. st. nisu još bili konačni oblik društvene strukture feudalizma, kao što ni organizacija eksploatiranja neposrednih proizvođača nije do toga vremena još uvijek postigla svoje do kraja izgrađene oblike. Evolucija feudalnih odnosa nastavila se i u idućim stoljećima, pa je u Zapadnoj Evropi svoj vrhunac dosegla u razdoblju od X. do XII. stoljeća.

Prijelaz prema razdoblju potpune izgrađenosti feudalne društvene strukture čini tendencija da se vazalski beneficiji pretvore od doživotnoga užit-ničkog prava na beneficijalni zemljoposjed u nasljedno posjedovanje beneficija. U praksi se ta težnja ostvarivala tako da je senior prigodom smrti svoga vazala posredstvom novoga obreda komendacije i vazalske zakletve vjernosti primao za svoga vazala sina umrlog vazala i

prepuštao mu isti beneficij. Time se via facti uvodila nasljednost beneficija. U IX. st. ona još nije pravno svojstvo beneficijalnog posjedovanja zemlje nego samo uobičajena praksa koja strogim održavanjem nove komendacije i nove zakletve vjernosti, jednako prilikom smrti seniora kao i prilikom smrti vazala, manifestira daljnji opstanak načela o povratnosti beneficija u vlast seniora.
Ovakvim razvitkom karolinško je doba izgradilo tri bitno važna obilježja u razvitku feudalnog društvenog ustrojstva: 1 vazalsko-beneficijalni odnosi postali su toliko općenita i neizbježiva pojava, da je Karlo Ćelavi svojim ka-pitularom iz 847. donio čak zakonski propis po kome svaki slobodan čovjek treba da ima svoga seniora, bilo samoga kralja ili nekoga drugog od moćnih predstavnika feudalnog društva; 2 veza između vazalske podvrgnutosti senioru i davanja beneficija pretvorila se u jedinstvo vazalskog servicija i prava na dobivanje beneficija koji vazalu ostaje doživotno tj. dokle god traje vazalova u biti vojnička obaveza; 3 beneficij je, zajedno s vazalskim poda-ništvom, praktički već osigurao svoj nasljedni karakter.
Tim dostignućima otpočela je završna faza dugotrajnog i postupnog konstituiranja feudalnog društva na evropskom Zapadu. Njegovi konačni oblici rezultat su povijesnih okolnosti koje su se izgradile poslije raspada karolinškog carstva krajem IX. stoljeća.
277

Karolinška crkva S. Germigny-des-Pres.

Položaj svećenstva Svećenstvo, u prvom redu biskupi i opatije, imali su u feudalnom društvu u cijelosti goleme posjede koje ni brojne sekularizacije u vrijeme Karolinga nisu bitno oštetile jer su ih novi darovi vjernika znatnim dijelom uskoro nadoknadili.
Ipak, pod pritiskom prigovora zbog oduzimanja crkvene zemlje, Karo-linzi su kao nadoknadu za izvršene sekularizacije ozakonili plaćanje crkvene desetine. Ta je dažbina teretila sve proizvođače, a bila je namijenjena održavanju župskog svećenstva jer je ono posjedovalo premale zemljoposjede. Ali uskoro se uvelo da je četvrtinu desetinske dažbine svećenstvo moralo ustupiti biskupu.
Prema crkvenim propisima, biskupe je moralo birati svećenstvo njihove dijeceze. U praksi, međutim, biskupe su imenovali vladari iz kruga svoga dvor-janstva ili između mlađih sinova visoke zemljoposjedničke aristokracije. Na čelu samostana ta je društvena pripadnost poglavara dolazila do izražaja još više. Počevši od epohe Pipina Maloga stvorena je ustanova lajičkih opata.
278
To su bili pripadnici najviših slojeva svjetovnih velikaša koji su dobivali nominalnu upravu nad samostanima a da nisu bili obavezni stupiti u samostanski red. Neposrednu upravu prepuštali su redovničkom prioru, a oni su samo ubirali goleme prihode.
Po svojim društvenim odnosima, crkveni su se poglavari uključili u opći društveni sistem jednako kao i lajici. Oni su većinom bili kraljevi vazali pa su polagali jednaku zakletvu svome senioru kao i svjetovni vazali. S druge strane, i ti su crkveni dostojanstvenici imali svoje vazale, vezane jednakim obavezama kakve su teretile vazale svjetovnih seniora.
U pogledu odnosa crkvenih zemljoposjednika prema neposrednim proizvođačima, sistem eksploatacije zavisnoga rada bio je jednak kao i na imanjima svjetovnjaka. Ipak, osobitost crkvenih zemljoposjeda sastojala se u tome što je već od početka VIII. st. većina biskupijskih i opatijskih zemalja bila zaštićena imunitetom.

Po svom podrijetlu, imunitet je bio kasnoantička poreska institucija kojom su golema carska imanja bila oslobođena državnih poreza pa tako ni koloni na državnoj zemlji nisu plaćali glavarinu.
To poresko izuzeće preuzeli su i merovinški vladari baštinivši državne posjede na području Galije. Tome su oni dodali i sudsko izuzeće, pa stanovnicima kraljevske zemlje nisu sudili redovni javni sudovi, nego su sudska prava nad njima imali upravnici pojedinih imanja.
Ta poreska i sudska izuzetost vezala se uza zemlju i ostala vezana uz nju i onda kad je otuđenjem kraljevska zemlja prešla u ruke novoga vlasnika, crkvenoga ili svjetovnog staleža.
Darivanjem kraljevskih zemljišta crkvi nastajala je nejednakost između crkvenih imanja dobivenih iz fonda kraljevske zemlje koja je imala poresko i sudsko izuzeće i crkvenih imanja drugoga podrijetla. Udovoljavajući željama crkvenih dostojanstvenika, vladari su poresko i sudsko izuzeće protezali na sva crkvena imanja, bez razlike na podrijetlo, a usto su dodavali i izuzeće od upravne vlasti državnih službenika. Takvo totalno izuzeće naziva se imu-

Tlocrt crkve S. Germigny-des-Pres.
279

nitet. Na područje zaštićeno imunitetom nikakvi državni službenici, ni sudski, ni upravni, ni poreski nisu imali pravo p"ristupa, a sve je te funkcije vršio posjednik imunitetnog imanja, načelno u ime kralja. U svojoj daljnjoj izgradnji, karolinški imunitet je obuhvatio i vojne obaveze, pa je na imunitetnom području i mobilizaciju za kraljevski opći vojni pohod vršio imunist.
Za jačanje imuniteta, prvenstveno crkvenih zemljoposjeda, kraljevska je vlast bila zainteresirana naročito zbog toga što je ona postavljala biskupe i opate na njihovu dužnost pa je mogla u većoj mjeri računati na njihovu odanost. Ujedno, izuzimajući crkvene imunitetne teritorije ispod vlasti grofova, koji su često uskraćivali poslušnost kralju, njihova se moć po svom opsegu smanjivala i time postajala manje neugodna.
Ali načelnu neposrednu podvrgnutost imunitetnih posjeda kraljevskoj vlasti počeli su razarati sami vladari. Već za vladavine Karla Velikog car ustupa imunistima pravo da za sebe zadržavaju poreske dažbine i sudske globe koje je trebalo da otpremaju na carski dvor. Kadšto čak državna vlast daje imunistima i olakšice u vojnim obavezama. Time je rasla njihova samostalnost i ubrzavano razvijanje imunitetnih područja u autonomne oblasti koje su se više ili manje i politički izdvajale pretvarajući se u praktički samostalne regije.
Uz koristi što su ih crkveni imunitetni veleposjedi stjecali dobivanjem imuniteta, bilo je za biskupe i opate i nezgodnih okolnosti. U svojstvu svećenika, za njih je bilo nezgodno da izriču smrtne kazne, da odlaze u rat i zapovijedaju vojnim odredima u bitkama i t. si. Zbog toga su biskupi i opati vršenje svojih lajičkih funkcija povjeravali nekom svome lajičkom podaniku koji je te funkcije vršio u njihovo ime, kao što ih je grof vršio u kraljevo ime. Kad se radilo o vršenju lajičkih funkcija u ime opata, taj je službenik nosio naziv advocatus, a vršilac istih službi u ime biskupa zvao se vicedominus taj je naziv s vremenom bio iskrivljen pa je glasio vidamus.

Ti su funkcionari uzimani iz redova najuglednije lokalne aristokracije, a kao nagradu za svoju službu dobivali su dio sudskih taksa i globa, vojne zamjenbene dažbine, prihode od cestarina i tržišnih daća. Ponekad su dobivali i beneficij koji je obuhvaćao dio imanja na kom su službovali.
Sa sve većim porastom faktične moći advokata i vidama, oni su opasno ugrožavali interese crkvenih poglavara i crkveno imanje, dano svećenstvu, zaobilaznim putem preotimali duhovnom staležu i vraćali ga faktično iako ne i pravno u ruke svjetovnih velikaša.
Politička organizacija U vrijeme kad su prvi Karolinzi preuzeli vlast, u karolinške monarhije Franačkoj je vladalo duboko rasulo ne samo faktične državne uprave, nego je čak i sam pojam države
iščezao iz svijesti prethodnih generacija. Karolinški su vladari pokušali da tu prazninu ispune. Podlogu za to pružao je uznapredovali proces feudalizacije na temelju vazalsko-benef ići jalnih odnosa s piramidalnom strukturom vladalačke klase.
Političku teoriju o smislu države i svrsi poretka opće odanosti vladaru i, za uzvrat, o vladarevim obavezama prema svojim podanicima, formulirali su svećenici zaodjevši je u vjerske pojmove. Tako je izražena misao da je kralj odabranik božje volje i da mu ona povjerava zadaću da upravlja životom svojih podanika kako bi postigli vječno spasenje.
280
Takvo shvaćanje došlo je do izraza kad je Karlo Veliki 802. zahtijevao od svih slobodnih ljudi da mu polože zakletvu vjernosti. Posebni carski izaslanici dobili su zadaću da narodu protumače značenje te zakletve caru kao raštitniku i branitelju podanika koji tu zadaću ima "prvi poslije boga i njegovih svetaca". Najviša je careva dužnost bila da bdije nad vjerom i poretkom, a stanovništvo je dužno da ga podupire u vršenju pravde i primjeni zakona. Uz to, dakako, treba da savjesno izvršava svoje vojne dužnosti, plaća dažbine i poreze, da bude vjerno caru i poslušno crkvi. Slična načela i zahtjeve sadržavale su i kasnije naredbe Karla Velikog i njegova prvog nasljednika, Ludovika Pobožnog.
Na taj način feudalno društvo, izgrađujući svoju hiierarhiziranu strukturu vazalsko-beneficijalnih odnosa na temelju eksploatacije rada neposrednih proizvođača na zavisnim česticama veleposjedničke zemlje, pristupa sankcioniranju svoje vladavine formiranjem svoje političke doktrine i stvaranjem socijalno-političke moralke, sa svrhom da time učvršćuje, čuva i brani ostvareni društveni poredak. Kao i svaka slična doktrina, ona je istinsku stvarnost života sakrivala velom uzvišenosti moralnih propisa i izjava koje su često bile u dijametralnoj suprotnosti s pravom povijesnom zbiljom. Uza sve to, objavljeni društveni i moralni kodeks karolinškog vremena nije bio proračunata, namjerna obmana suvremenika. Njegova opreka sa stvarnošću rezultat je nesklada između ljudskih težnja i mogućnosti te ujedno svjedočanstvo o ljudskoj sklonosti da interese jedne razmjerno malobrojne skupine korisnika tadašnjega socijalno-ekonomskog poretka shvati i tumači kao interese cjeline. Potpuno suprotno od učenja o kršćanskoj državi, kojoj je na čelu car, zaštitnik vjere i morala, poglavar naroda prožetih pobožnošću, vjerom i skromnošću poniznih sinova crkve, feudalno je društvo karolinške epohe bilo izgrađeno na brutalnoj sili, na svemoći vojne piramide jačih nad slabijima, u uvjetima veoma slabog utjecaja centralne državne vlasti i zakona čak i u vrijeme Karla Velikog na zbivanja u iole većoj udaljenosti od državnoga upravnog središta.
U tome smislu, realna politička organizacija karolinške monarhije nije bila rezultat prethodno formiranih zamisli o društvenom poretku, nego posljedica stvarnih privrednih i

društvenih odnosa, a teorije i naziranja o državi i o ulozi vlasti bile su sekundarne, irealne konstrukcije koje same po sebi daju krivu sliku o pravoj stvarnosti ili je čak sakrivaju.
Upravni aparat Centralna državna uprava karolinške monarhije zapravo nije bila neki sistem specijaliziranih nadleštava u kojima bi kompetentno činovništvo po vladarevu ovlaštenju obavljalo povjerene im poslove prema smišljenoj raspodjeli općedržavnih zadataka. Umjesto toga postojao je naprosto carski dvor kao skup privatnih carskih službenika, vazala i slugu koji se tek počinju razvrstavati oko određenih poslova.
Prva od takvih službi bila je kraljevska capella, zbor svećenika i redovnika kojima je zadaća bila da vrše vjerske obrede za kralja i njegovu okolinu i da čuvaju svetačke relikvije što ih je dvor posjedovao. Najdragocjenija među njima bio je plašt Sv. Martina, biskupa u gradu Toursu, u IV. st., koji je smatran zaštitnikom franačke države. Naziv za taj plašt cappa, ili, umanjeno: capella plaštić prenio se s predmeta na dvorsku crkvicu u kojoj se plašt čuvao, a skup svećenika koji su u njoj vršili obrede dobili su

l P
Bi
281

naziv capellani. Njihov glavar bio je arhikapelan. On je bio najviši vladarev savjetnik u vjerskim i crkvenim pitanjima i nadzornik nad zametkom jedne posebne uredske službe pri dvoru koja će tek od XII. st. nositi naziv dvorska kancelarija.
Već od vremena Pipina Maloga nekoliko svećenika iz dvorske kapele vršili su službu dvorskih pisara notarii. Za Karla Velikog oni imaju i svoga poglavara kancelara kome je glavna dužnost da na službene državne spise, poslije njihove provjere, stavlja znak utvrđene autentičnosti.
Spisi koji su se u kraljevskoj kancelariji sastavljali imali su karakter sažetka vladarevih odredbi. Osnovnu zakonsku snagu imala je kraljeva riječ verbum regis, a spis je bio samo podsjetnik onima kojima je bila dužnost da vladarevu volju objavljuju podanicima i da ju provode u život. U uvjetima gotovo potpune nepismenosti stanovništva pisani dokumenti imali su tek sporedno značenje, a usmeno prenošenje naredbi i odluka po sjećanju na temelju zabilješki i natuknica dovodilo je sve odredbe naglo u zaborav ili ih je izvrgavalo proizvoljnim tumačenjima na temelju tek blijede slike o njihovu smislu i značenju.
Kraljevski dvor nije imao nikakvih oformljenih nadleštava za upravne poslove. Znatan dio vršilaca važnih javnih službi bili su prvobitno članovi kraljevske dvorske posluge, kao senešalk, starješina dvorskih slugu, koji je nadzirao upravljanje kraljevskim imanjima, peharnik, koji se starao o opskrbi dvora pićem, i nadzornik dvorskih staja comes stabuli, connetable koji je vodio brigu o konjici kao glavnom rodu karolinške vojske. Dvorska sobarska služba pretvorila se u predstojništvo kraljevske riznice. Sve te, i druge, njima manje ili više podvrgnute službe karolinško je doba preuzelo iz merovinške epohe i prilagođavalo svojim potrebama. Ali ono je stvaralo i nove funkcije. Posebno je velik utjecaj imao comes palatii ili dvorski grof palatinus. On je bio predstojnik dvorskog sudišta i kraljev sudski zamjenik. Niegova služba zahtijevala je organizaciju posebne kancelarije. Mnogobrojne sudske odluke i presude trebalo je upisivati u registre a strankama izdavati pismena rješenja. Zbog toga je postojala dvorska sudska pisarnica s nekom vrsti rudimentarne sudske arhive.

Cio državni teritorij karolinške monarhije bio je u vrijeme Karla Velikog; iednoobrazno podijeljen na grofovije, bez obzira što su iznad tih upravnih jedinica postojale i nadređene političke instancije: marke, vojvodstva ili čak autonomna kraljevstva.
Naziv comes, preuzet iz odnosa antičke klijentele, ili graf, preuzet iz germanskog nazivlja, bio je naslov kraljevskog upravnika nad područjima koja su se najčešće poklapala s teritorijem antičkog civitasa ili germanske plemenske župe Gau. Na području cijele države bilo je oko 800. godine otprilike 200 do 250 grofovija. Njihov broj nije bio utvrđen jednom za svagda, nego su se tijekom vremena veće grofovije cijepale na manje, a manje spajale u jednu veću.
Kao kraljevski namjesnik na području svoje grofovije, grof je imao sve kompetencije javne vlasti: upravnu, sudsku, financijsku i vojnu. On objavljuje i izvršava sve kraljeve naredbe, ubire javne dažbine, organizira javne radove, odgovoran je za uzdržavanje puteva i mostova, za red i poredak na području grofovije; on predsjeda grofovijskom sudištu, izriče presude i ubire globe, novači u vojsku i u ratu zapovijeda odredom s područja svoje grofovije.
282

Povorka mučenika, Fresko-slika u crkvi Sv. Maximina, u Trieru Kraj IX. st.
Za svoju grofovsku funkciju grof je bio plaćen na dva osnovna načina: 1 Iz kraljeva zemljišnog fonda na području njegove grofovije dobivao je ze-mljoposjed koji se zove honor, a uživa ga dokle traje njegova služba. Osim toga grof može u svojoj grofoviji imati i vlastita patrimonijalna očinska imanja i beneficije koje je dobio od vladara u okviru vazalsko-beneficijalnih odnosa i koji ne čine sastavni dio njegove nagrade za vršenje grofovske službe. Na temelju svih tih posjedovanja grof je redovno najbogatiji zemljoposjednik u svojoj grofoviji. 2 Grof ima pravo za sebe zadržati trećinu svih globa što ih izriču sudišta na njegovu području i trećinu prometnih i trgovinskih daća. Svim time grofova su novčana primanja također bila znatna.
Povrh svega toga grof se mogao bogatiti i raznim zloupotrebama. Budući da nije bilo nikakva urednog računovodstva ni u grofovijama ni na dvoru, grof je mogao prisvajati više od jedne trećine taksa; za vrijeme svoga službovanja mogao je obveznike pozivati u vojsku ili na sudske skupštine bez stvarne potrebe i neodazivanja kažnjavati teškim globama.
Grofa je imenovao vladar, a on ga je imao pravo i opozvati po svome nahođenju, naročito u slučaju neposlušnosti ili nepobitnih zloupotreba. Ali krug najviše aristokracije iz koga su postavljani grofovi bio je veoma uzak, pa se već u 2. polovici IX. st. postupno javlja i sve više jača tendencija nasljednosti grofovske funkcije.
Za vršenje svojih funkcija u grofoviji grof je imao i svoje podređeno osoblje, prije svega jednog zamjenika, vicecomesa, bar jednoga pisara i vikare, tj. poglavare nižih administrativnih područja stotnija ili vikarija. Sveukupni grofovijski službenički personal obuhvaćao je u prosjeku 10 do 12 osoba. Na taj je način cio upravni aparat karolinške države, uključivši središnju i grofovijsku upravu, obuhvaćao maksimalno 3500-4000 ljudi.
283

Premda su prvi karolinški vladari nastojali stvoriti iedinstveni državni teritorij, ipak su neke oblasti s jakim regionalnim tradicijama ili koje su tek nedavno bile pokorene privremeno sačuvale određene atribute autonomije. Takve su oblasti bile Akvitanija, Italiia. Bavarska i Saska. Prve dviie ie Karlo Veliki organizirao kao zasebna kralievstva u okviru svoea carstva i kraljevsku vlast u njima predao svojim sinovima Ludoviku odnosno Pi-pinu, ali je i u njima postojala podjela na grofovije. Autonomnim kraljeA"-stvom ie 817. postala i Bavarska, a kraljevsko je dostojanstvo ondje pripalo lAidovikovu najmlađem sinu Louisu.

Stanovitu upravnu samostalnost državna je vlast ostavila i određenim nodručiima etnički posebnoga sastava, kao što su bile, u nekadašnjoj Galiii, Bretanja i Gaskonja između Garonne i Pireneja a u Italiji langobardslca vojvodstva Spoleto i Benevent. Njihova osebujnost bila je tolika da na nii-hovo tlo nije mogla biti unesena upravna podjela na grofovije kao u drugim dijelovima franačke države.

U vrijeme Karla Velikoga pojavljuju se i prve specifične pogranične oblasti pod nazivom marka ili markgrofovija. Za razliku od etničkih vojvodstava ili kraljevstava, markgrofovije su bile umjetno oblikovane geografsko-poli-tičke cjeline radi obrane istaknutih ili ugroženih graničnih oblasti Carstva. U nekima od njih jer su bile tek nedavno osvojen pogranični prostor još nije bila uvedena grofovijska upravna podjela, pa je u njima i vojnu i civilnu vlast imao markgrof. Takve su bile Normanska marka u Nordalbingiji, Ve-netska marka istočno od Labe, u zemlji Bodriča, Avarska marka kasnije zvana i Karantanska marka i Furlanska marka, koja je obuhvaćala današnju Furlaniju i unutrašnjost Istre. Naprotiv, na nekim rubnim područjima koja su poodavno bila sastavni dio države i prožeta grof ovi jskom upravnom organizacijom, ali koja su bila stalno ugrožena vanjskim opasnostima, markgrof je bio nadređen grofovima sa svoga područja samo vojno. Takve su marke bile Bretonska marka, Neustrijska marka između Loire i Seine, Gotska marka između Garonne, Tarna, Pireneja i Sredozemnoga mora te Španjolska marka između Pireneja i doline Ebra.

Osim markgrofovija koje su iz određenih vojnih razloga bile formirane kao skup više grofovija pod nadređenom vlašću markgrofa, već od vremena Karla Velikog očituje se težnja da se u rukama jedne ličnosti okupi nekoliko pojedinačnih grofovskih funkcija. Ta se praksa naglo razvijala tek u 2. polovici IX. st., osobito na području Zapadne Franačke. Takvi mogućnici uzimaju također naziv markgrofova ili vojvoda, a njihovo nastojanje da im vlast bude što nezavisnija od kraljevske uvelike je pridonijela komadanju političkog područja države u X. stoljeću.

Specifični instrument karolinške uprave bili su vladarevi izaslanici missi dominici. Prvi put se spominju 789. Svake godine, prigodom sveopće sudske skupštine kraljevstva generalni placitum raspoređivao se državni teritorij na oblasti koje su obuhvaćale 6 do 10 grofovija pa su se za svaku takvu oblast missaticum određivala dva kraljevska izaslanika jedan biskup ili opat i jedan grof s područja izvan missaticuma, a zadaća im je bila da tijekom godine četiri puta obiđu dodijeljeni teritorij, izvrše kontrolu upravnih vlasti, osiguraju izvršenje posebnih naredbi kralja i u svakoj grofoviji četiri puta godišnje predsjedaju grofovijskom sudištu.

Institucija kraljevskih izaslanika održala se sve do kraja karolinške monarhije i nema sumnje da je često djelovala uspješno. Ali njihovi zadaci bili

su preopsežni jer su uz dužnost izaslanika morali vršiti i svoje redovne crkvene odnosno grofovske dužnosti a i društvena solidarnost s grofovima i biskupima na području njihova missaticuma onemogućavala je svu nužnu strogost jer su i sami, već u istoj a i u svima narednim godinama, bili objekt uviđaja nekih drugih kraljevskih izaslanika. S druge strane, strah podanika pred osvetom grofa poslije odlaska izaslanika sprečavao ih je da iznose svoje pritužbe. Sve je to postupno vodilo sve manjoj efikasnosti te ustanove i, najzad, njenom potpunom nestanku u vremenu kad više i nije bilo jedne središnje vlasti u čije je ime trebalo djelovati.

Sudstvo Sudovanje je u karolinškoj kao i u merovinškoj državi bilo jedna od najvažnijih javnih djelatnosti. Posjedovanje prava na izricanje kazni i na njihovo prisilno izvršavanje bilo je temelj dalekosežnoga socijalno-ekonomskog utjecaja, o kom je ovisilo i blagostanje i socijalni sta-lus podanika.

Franačko pravosuđe počivalo je na načelu personalnosti prava, po kome je svakome parničaru trebalo suditi po zakonu naroda kome je pripadao. Ali suci lokalnih sudova bili su pretežno nepismeni ljudi koji nisu poznavali ni pravo svoga kraja iz zakonskih zbornika, a pogotovu im je bilo nedostupno pravo raznih etničkih skupina u državi. Stoga se u IX. st. sve više učvršćuje načelo teritorijalnosti prava. Time se sudovanje počelo vršiti na temelju regionalnoga običajnog prava koje se prenosilo usmenom tradicijom; pri tome je uvažavanje kraljevskih zakonskih propisa, koji su brzo padali u zaborav, naglo slabilo.

Takvo stanje u sudstvu Karlo Veliki je pokušao sanirati reformama sku-čavajući nadležnosti lokalnih sudišta i izuzimajući opsežna područja ispod nadležnosti lokalnih i grofovijskih sudova. Ali, u praksi, obični su ljudi imali malo mogućnosti da dopru do kraljevskoga suda čak i u slučajevima kad su imali pravo da mu se obrate kao prizivnoj instanciji. A sudski imuniteti, iako su u početku obvezivali imuniste na poštivanje kraljevskog zakonodavstva, faktično su kraljevsku sudsku vlast na tlu imunitetnih veleposjeda poništavali, a državne pravne norme blijedile su i nestajale pred prevlašću lokalnog običajnog prava.

Najvažnija Karlova sudska reforma bila je preinaka parbenog postupka. U merovinškom sudištu uz grofa ili štetnika kao predsjednika zasjedali su lokalni odličnici probi homines ili raheniburgi koji su saslušavali stranke i pronalazili presudu, koju je zatim predsjednik proglašavao a skupština aklamacijom potvrđivala.

Karlo Veliki je već 780. ukinuo vijeće raheniburga koje je iz kruga uglednika imenovao sam grof i formirao sudsko vijeće od 7 članova scabini koje su među najuglednijim poznavaocima pravnih običaja i normi imenovali missi dominici, i to za doživotno vršenje te funkcije. Svrha te promjene bila je da se sudstvo učini nezavisnim od lokalne vlasti. Ali i tu je opći društveni razvitak djelovao u smislu podvrgavanja sudske djelatnosti odličnicima u feudalnom društvenom ustrojstvu. Mogućnošću apelacije na kraljevski sud mogli su se koristiti samo moćni zemljoposjednici; imunitetne povlastice prepuštale su podanike imunitetnog područja svemoći imuniste, a scabini su -umjesto da ostanu nezavisni suci - zapadali u vazalsku ovisnost od vojvoda, markgrofova ili grofova, pa je stoga i njihova pravosudna djelatnost služila interesima vlastodržaca.

Aachenski evanđelistar s poč. IX. st. Detalj: Evanđelist Marko.

Vojna organizacija S propašću Zapadnorimskog carstva nestalo je pla-
Karolinške monarhije ćene državne vojske. Umjesto toga u franačkoj je
državi svaki slobodni Franak bio vojnik. Ali već u
VI. st. došlo je do etničkog stapanja Galo-Rimljana i franačkih osvajača, pa je otada, u slučaju potrebe, kraljevska vlast imala pravo u vojsku pozvati svakoga slobodnog čovjeka, bez obzira na njegovo etničko podrijetlo.

Ali već od kraja VIII. st. privredni i društveni razvojni procesi toliko su izmijenili pojam slobode da je bilo nužno prilagoditi i vojnu obavezu novonastalim okolnostima. Ona je sada počivala na dva osnovna načela: 1 Javna vojna obaveza je dužnost koja se vrši isključivo kralju; oni vojni ob-vezanici koji su stupili u vazalski odnos prema nekom senioru odlaze u vojsku pod vodstvom svoga seniora; ako njihov senior nije izričito pozvan, polaze pod vodstvom grofa. 2 Javna vojna obaveza tereti sve slobodne ljude, ali je oni ne vrše svi na isti način; najniži sloj slobodnih ljudi slobodni ob-rađivači veleposjedničkih mansusa vrše pasivne dužnosti podvoz, opskrba vojske živežnim namirnicama, glasnička i teklička služba i si.. Aktivnu boračku službu heriban vrše samo zemljoposjednici.

Svaki je ratnik svojim vlastitim sredstvima pribavljao vojnu opremu, pa je već i zbog toga bilo nužno da bude imućniji čovjek. Zbog okolnosti što se

ratovalo isključivo od proljeća do jeseni, u doba najvažnijih poljoprivrednih radova, aktivnu je boračku službu mogao vršiti samo onaj tko nije bio vezan vlastitim proizvođačkim radom na zemlji. Nema sumnje da je i to podupiralo razvoj beneficijalno-vazalskih odnosa jer je davanjem beneficija stvaran ekonomski nezavisan stalež vojnika. Ali zemljoposjednici su ipak ustrajno nastojali izbjeći kraljevskoj vojnoj dužnosti, pa su morale biti donošene različite mjere primoravanja.

Obaveznost vojne službe i kažnjivost uskrate pružale su lokalnim nosiocima vlasti grofovima mogućnost da se koriste tom dužnošću za vršenje pritiska na stanovništvo upućujući poziv na oružje znatno češće nego što je kraljevskoj vlasti zaista trebalo. U vremenu nastajanja vazalsko-beneficijal-nih odnosa bilo je moguće takvim postupcima samostalnog malog zemljoposjednika dovesti na rub materijalne propasti i primorati ga da se komendira grofu, ustupi mu svoju zemlju, ponovo je primi kao beneficij i time postane njegov vazal.

Naoružanje i oprema boraca VIII. i prve polovice IX. st. bilo je za tadašnje prilike veoma skupo. Glavno je oružje bio teški mač, duži od jednoga metra, kojim se baratalo objema rukama. Svaki je ratnik usto imao još i polumač i nož za borbu iz neposredne blizine. Za obranu služio je drven, kožom obložen štit te oko dva metra dugo konjaničko koplje. Trup tijela bio

Tassilov kalei. Pozlaćeni bakar. Kraj
VIII. st.

je zaštićen kožnim ili suknenim haljetkom na koji se prišivalo željezne pločice ili kovanu mrežicu.

Franačka konjanička vojska uvela je u VIII. st. važne novosti u opremu bojnih konja: sedlo sa stremenom i potkivanje konjskih kopita. Oboje su preuzeli od Avara. Time je

konjanikova sigurnost u sedlu i snaga njihova borbenog nasrtaja postala mnogo veća, a okretnost konja u sudarima djelotvornija.
Na temelju podatka da je za služenje u svojstvu potpuno naoružanog konjanika trebalo posjedovati najmanje posjed s 12 mansusa, može se izračunati da je karolinška monarhija bila kadra mobilizirati maksimalno desetak tisuća naoružanih konjanika. Premda je uz taj rod oružja bilo i lako nao-iuzane vojske i pomoćnih četa, ipak je franačka vojska u cjelini bila nevelika. U stvari ni ta sveukupna oružana sila nije pokretana uvijek, nego najčešće samo jedan njen dio, pa su u ratne pothvate odlazili razmjerno mali efektivi. To objašnjava, osim znatnih uspjeha, i brojne vojničke poraze Franaka kao i višegodišnje otezanje borbi do konačnog uspjeha. Na rezultate ratovanja veoma je utjecala i okolnost što su pothvati mogli započinjati tek kad nikne trava za ispašu konja, a morali su završiti s početkom jesenskih kiša. Stoga se u protivničkom taboru znalo da treba izdržati najviše 3 do 4 mjeseca neprijateljeva vojnog pritiska. A nakon prestanka borbi i čim bi se napadačeva vojska povukla na zimovanje, napadnuti se oporavljao i zbacivao nametnuti jaram. Konačno svladavanje protivnika zahtijevalo je stoga potpunu likvidaciju vodećega društvenog sloja u nekom narodu, pustošenje njegove zemlje i stvaranje skrajnje ekonomske bijede. Ali i tada, poslije nekoliko godina, s privrednim oporavkom i dolaskom novih pokoljenja, u pokorenoj se zemlji otpor obnavljao. Sve to uz unutrašnju mrvljivost države zbog njezine feudalne strukture objašnjava nezaustavljivu dezintegraciju franačkog Carstva na brojne, zemljopisno i etnički zasebne fragmente.
Financije i poreski sistem karolinške monarhije
U doba Karla Velikoga sačuvali su se još samo tragovi antičkih izravnih poreza zemljarine i glavarine, prvenstveno zbog toga što nije postojala katastarska registracija zemljoposjeda i jer se privreda radikalno naturalizirala.
U zamjenu za te iščezle oblike oporezivanja, kraljevska je vlast nastojala uvesti neke nove poreske obaveze. Tako se početkom IX. st. uobičajilo da veliki zemljoposjednici prilikom svakogodišnjeg okupljanja na skupštini odličnika placitum generale donose vladaru darove u novcu, zlatu, srebru, skupocjenim predmetima ili žitu. Vrijednost dara bila je utvrđena u razmjeru s imovnim stanjem pojedinih obveznika. Faktično namirivanje te dažbine zavisilo je o realnoj snazi monarhijske vlasti, pa je ukupni iznos bio neujednačen i postajao sve manji kako se povećavalo rasulo centralne državne vlasti. Neizravni porezi održali su se potpunije, a obuhvaćao ih je zajednički naziv telonea. Bile su to takse na svu robu namijenjenu prodaji tržišne takse, prometne takse, cestarine, mostarine i dr.. Tu vrst poreza ubirali su posebni službenici koji su svoju funkciju dobivali u zakup od kralja ili grofa i brzo je izgradili u sistem zloupotreba, i na štetu poreskih obveznika, i na štetu kralja.

Arnuljov ciborij. Kraj IX. st.
Kraljevske prihode od neizravnih poreza znatno su smanjivala brojna izuzeća egzemcije što su ih kraljevi davali prvenstveno biskupijama i opatijama. Povrh toga, kraljevi su ponekad davali crkvi i trećinu svih tržišnih ili prometnih taksa i na određenom području koje nije pripadalo crkvenom vlastelinstvu lišavajući se time dijela svoga prihoda.
Zasebna skupina kraljevskoga dohotka bila su tzv. kraljevska prava: iznos od 23 sudskih globa i kazni što su se plaćale za svaku povredu kraljevskih propisa; takse prigodom ispostavljanja darovnica, diploma i privilegija; dohoci od kovnica novca.

Znatan teret za sveukupno slobodno stanovništvo bilo je obavezno uko-načivanje, opskrbljivanje hranom i transportnim sredstvima kralja i njegove pratnje, grofa, kraljevskih izaslanika missi dominici i drugih službenih osoba koje su se kretale zemljom po državnom zadatku. Sve druge javne po-!rebe: uzdržavanje cesta, podizanje mostova, opravljanje i gradnja utvrda ležale su na najširim slojevima neposrednih proizvođača koji su ih morali namirivati kulučenjem.

19
289
Uključivanje javnih vlasti u karolinški vazalsko-beneficijalni sistem
Budući da je Franačka po svojoj ekonomskoj strukturi bila država naturalne agrarne privrede pa nije imala dovoljno financijskih sredstava da njima plaća snažan centralni i lokalni upravni
aparat, ona je vladanje nad neposrednim proizvođačima prepuštala lokalnim predstavnicima eksploatatorske klase. Time se u općoj intenciji vlasti zapravo nije ništa izmijenilo. Umjesto specijaliziranih državnih organa vladanja koji iz centra upravljaju državom u interesu cijele vladajuće klase, ta se vlast prepušta samim eksploatatorima da je vrše neposredno, svaki pojedinac od njih na teritoriju koji je njegov vlastiti zemljoposjed.
Da bi se ta neposredna vlast održala podjednako svuda, u općem režimu koji je neposredne proizvođače držao u podložnosti, eksploatatorska je klasa posjednika i zbog toga razloga morala stvoriti svoju unutrašnju organizaciju. Njezina je svrha bila da, s jedne strane, preda brigu za održanje klasnog poretka samim korisnicima toga poretka, a da njih same strukturalno poveže u jednu cjelinu koja će usprkos uzajamnim suparništvima i sporovima i bez obzira na česta prerazvrstavanja konkretnih ličnosti u tkivu poretka, kao struktura biti dovoljno postojana da bude čvrst jamac ostvarenih klasnih odnosa u bazi društva.
Vazalsko benefici jalno ustrojstvo vladajuće klase pokazalo se kao pogodan instrument za postizanje cilja sveukupnog sistema vladavine. Ono je vladajuću klasu organiziralo kao hijerarhiziranu piramidalnu strukturu, pa je sada još trebalo u tu strukturu, s njezina vrha na niže katove, sve do nizina najnižega i istovremeno najširega sloja uliti ovlaštenja državnih kompetencija koje su prvobitno pripadale samom društvenom vrhu, kraljevskoj vlasti. To se postizavalo sjedinjenjem vazalsko-benef ići jalnih odnosa s političkim, sudskim, upravnim i financijskim nadležnostima javne vlasti.
U tome smislu još je Karlo Veliki smatrao korisnim da grofove i druge nosioce državnih službi primorava da postanu njegovi vazali. Počevši od Ludovika Pobožnog ta je praksa već bila općenito rasprostranjena, pa su svi državni službenici u isti mah bili i kraljevi vazali. Jednako su tako i podređeni službenici grofova i drugih vršilaca javno-pravnih službi postali vazalima svojih pretpostavljenih.
Pošto je to postignuto, izvršila se preinaka poimanja: nije se više smatralo da je državna javna služba prvotna, a vazalsko-seniorski odnos naknadan, nego se vazalsko-seniorski odnos smatrao temeljem koji vazalu daje osnov da može od državne vlasti dobiti neku javno-pravnu dužnost.
U stvarnosti ta se preinaka izvršila postupno. Nastupajući svoju dužnost grofa, vojvode ili markgrofa takav je državni službenik dobivao od kralja na području svoje službene oblasti zemljoposjed koji je imao pravo uživati sve dok je trajala njegova državna služba.

Taj se zemljoposjed zvao honor, pa je osim prava na dio globa i kazni bio službenikova plaća. Ali jer je takav službenik morao biti i kraljev vazal, on je uz svoj honor, imao i beneficij i bio vazalskom zakletvom vezan na osobnu vjernost kralju i na uobičajeni vazalski servicij.
Ove dvije vrste zemljoposjeda bile su načelno među sobom različite. U teoriji, grof je mogao biti razriješen grofovske službe, pri čemu je kralju morao vratiti svoj honor. Ako se dotad nije ničim ogriješio o vjernost kralju ostajao mu je njegov beneficij što ga je dobio kao uzvrat za preuzetu vazalsku vjernost.
290
Ali grofovi i drugi nosioci javnih službi u praksi su poistovjećivali svoj honor s beneficijem, a tako je na javnu službu stala gledati i vrhovna državna vlast. Ne samo što se na honor počelo gledati kao da je i on beneficij, a ne posebna nagrada za javno-pravnu, državnu službu, nego se i samu tu državnu službu smatralo beneficijem i zbog toga doživotnom, pa i nasljednom. U drugoj polovici IX. st. već su se sve državne službe, a i honores, smatrale nasljednima, jednako kao što su i beneficiji bili nasljedni.
Sličan razvojni put prošle su i crkvene službe. Uobičajilo se da i biskupi i opati prilikom stupanja na dužnost stupaju u vazalski odnos prema kralju, pri čemu su primali uobičajeni beneficij. Tako se crkvena funkcija počela smatrati rezultatom uspostave vazalsko-beneficijalnog odnosa, pa zatim i naprosto vazalskim beneficijem.
Ali time je i sam pojam beneficija i vazalskog odnosa stekao nove kvalitete. Svi su grofovi, markgrofovi i vojvode bili lokalni vršioci državnih, sudskih, upravnih, poreskih i vojnih ovlaštenja na svome području. Jednako tako su i biskupi i opati na temelju od kralja dobivenih imuniteta na svom posjedu vršili sve državne ovlasti na području uprave, sudovanja, ubiranja poreza i novačenja u vojsku. Budući da su se sve te funkcije i dostojanstva dobivali kao beneficij i smatrali beneficijem, to se i pravo na lokalno vršenje javno-pravnih, državnih ovlaštenja smatralo posljedicom i plodom stupanja u vazaisko-beneficijalni odnos.
Tako se ostvarilo stanje u kome je stupanje u vazalski odnos prema kralju rezultiralo preuzimanjem dužnosti da se na području koje je pokrivala dotična služba ili crkveno dostojanstvo obnašaju državne funkcije umjesto same najviše državne, kraljevske vlasti koja im je bila ishodištem. Političke kompetencije državne vlasti silazile su s državnoga vrha na neposredne kraljeve vazale, a ovi su ih, teritorijalno još usitnjenije, predavali svojima, još nižim vazalima. U cjelini, politička je vlast ostala ista a i njezin se soci-jalno-politički cilj i smisao nije izmijenio. Ali njezino se izvršavanje razmrvilo i raspodijelilo na brojne pripadnike vladajuće klase feudalaca. Bez obzira na mnoge međusobne borbe unutar njene cjeline oko sve nove i nove preraspodjele posjeda i moći, vladalačka je klasa, strukturiravši se na temelju va-zalsko-seniorskih uzajamnih odnosa, ne imajući mogućnosti da izgradi snažnu i centraliziranu državnu vlast, našla izlaz iz teškoća u koje ju je dovela naturalizacija privrede u tome što je državnu vlast parcelirala kao i svoje zem-Ijoposjede i predala je u ruke samih zemljoposjednika. U budućnosti, kad s izmjenom privrednih oblika proizvodnje, nastupi doba napuštanja naturalne privrede, srednjovjekovni će poredak višestoljetnim nastojanjem povesti novu borbu da razmrvljenu političku vlast ponovo vrati u vrh političkoga poretka, u nadležnost centralizirane kraljevske vlasti.
Prosvjeta i kultura Karolinška monarhija teritorijalno je obuhvaćala cijelu rimsku Galiju, svu staru Germaniju, najveći dio Italije i sjeveroistok Pirenejskog poluotoka; svojim je

vrhovništvom uza se vezivala polapsko-slavenske zemlje, češko-moravsku oblast, zapadnu Panoniju, istoč-noalpske zemlje i zapadni dio Balkana. Zbog toga kulturno-prosvjetni život te državne tvorevine predstavlja jezgru tadašnje Evrope izvan bizantskih, islamskih i istočnoslavenskih posjeda.
291
!

Crkva Sv. Donata u Zadru. IX. st.

Premda je karolinška državna uprava bila rudimentarna i nedovoljno efikasna, ona je ipak upošljavala do 4000 ljudi. Ako se tome broju dodaju osobe uposlene u sudstvu i istaknute ličnosti na crkvenim dužnostima, sveukupan broj ljudi koji je morao raspolagati bar nekom naobrazbom dosezao je više tisuća. Uz ove praktične potrebe, karolinška je država svojom težnjom da bude obnovitelj carskog dostojanstva na Zapadu, da vlada narodima po božjoj promisli, da bude zaštitnicom crkve i starateljicom nad dobrom stanovništva nužno morala posezati za antičkim tradicijama, utoliko više što su joj one obećavale i pouku o sistemu vladanja s neograničenim ovlaštenjima cara. Prenosnici iskustava antike, prilagođenih kršćanskom pogledu na svijet, mogli su u prvome redu biti svećenici, ali uz uvjet da stupanj njihove naobrazbe bude bolji nego što je bio do polovice VIII. st. Zbog toga tzv. karolinški preporod renesansa počinje obnovom pismenosti. Ona je obuhvatila nekoliko razina. Pri samostanima su počele djelovati škole za šire krugove djece. U njima se davala elementarna poduka iz čitanja i pisanja na latinskom jeziku, tumačilo se glavna mjesta iz Biblije i crkvenih knjiga. Na višoj razini školovanje se vršilo u biskupijskim središtima, kao što su bili Tours, Sens, Autun, Lyon, Metz, Utrecht, Trier, Koln, Mainz, Worms, Salzburg i dr. Nastavni je program obuhvaćao "sedam slobodnih umijeća": trivium gramatika, retorika, dijalektika i quadrivium aritmetika, geometrija, astronomija, glazba, po udžbenicima izrađenim prema djelu Marcijana Capelle o "Septem artes liberales" iz V. st., po "Svjetskoj kronici" Izidora Seviljskoga VII. st. i drugim ranosrednjovjekovnim piscima, ali i po djelima klasičnih autora. Inicijativa za takvu prosvjetnu djelatnost potekla je iz najužeg kruga savjetnika što ih je oko sebe okupio Karlo Veliki. Pretežni dio njih car je
292
doveo iz inozemstva. Središnja ličnost bio je Anglosas Alkuin, pisac većine udžbenika za škole i carev glavni savjetnik u prosvjetnim pitanjima. Uz njega su djelovali Italici Petar iz Pize gramatičar i Pavao Đakon fgramatičar i povjesnik, Klement Irac gramatičar Franak Einhard povjesničar i graditelj, pjesnici Teodulf Got iz Španjolske, Dungal iz Irske, Angilbert iz Franačke i drugi.

Skup tih obrazovanih ljudi formirao je neke vrste akademiju oko Karla Velikog u kojoj se raspravljalo o organizaciji prosvjete, ali i o teološko-filo-zofskim problemima. Uz nju Karlo je osnovao i posebnu dvorsku školu za sinove najistaknutijih velikaša iz svoje okoline.

Nastojanja oko obnove izobrazbe zahtijevala su i stvaranje naukovnih sredstava. Kako su knjige bile velika rijetkost, valjalo je sačuvane primjerke prepisivati. Tako se u mnogim biskupijskim i, naročito, samostanskim sredi-

Crkva Sv. Nikole kod XI. st.

štima kao Saint-Denis, Saint-Germain-des-Pres, Fleury, Corbie, Saint-Bertin, Fulda, Lorsch, Reichenau, Freising, St. Gallen, Corvev i dr. formiraju skrip-toriji u kojima se prepisuju povijesna, teološka i filozofska djela crkvenih otaca, misne knjipe, Biblija, ali i neki antički pisci Ciceron, Boecije i dr.. Intenzivan prepisivački a i izvorni autorski ili kompilatorski rad rezultirao je pojednostavljenjem i uljepšavanjem pisma. Umjesto merovingike, nastala je na temelju latinske poluuncijale tzv. karolinška minuskula, učinivši tekstove znatno pristupačnijim za čitače.

Doba karolinške obnove pismenosti i naobrazbe stvorilo je pažnje vrijedne rezultate na području pjesništva, historiografije, hagiografije, teologije i filozofije.

Pjesništvo toga vremena posvećeno je znatnim dijelom proslavi javan ju karolinških vladara. Tako je doseljenik iz Irske Dungal u stihovima prikazivao Karlove pobjede nad Bavarcima, Franak Angilbert opjevao je cara i njegovu obitelj a Akvitanac Hermold Crni vladavinu Ludovika Pobožnog. Kritičniji je prema carevoj ličnosti bio švapski pjesnik Valahfrid. Neki pjesnici su prepričavali crkvene evanđeoske teme ili u stihovima prikazivali živote svetaca. Redovnik Otfrid iz Wissenburga je oko 862. na visokonjemač-kom narječju objavio dijelove Novoga zavjeta, a Salomon, biskup u Konstan-zi, je na prijelazu IX. u X. st. stihovanim poslanicama opisao stradanja Njemačke od ratnih pustošenja i, naročito, od provala Mađara.

Pisanje povijesnih djela bilo je također rezultat težnje da se uzveliča vladavina Karolinga. Počevši od 768. dvorska kapela je vodila službene anale. Njihovu prvotnu verziju je oko 801. možda preradio Einhard. Zatim su oni nastavljeni do 829., a otada odvojeno, za Istočnu Franačku tzv. Annales Ful-denses do 887., i za Zapadnu Franačku, u više nastavaka i prerada Annales Bertiniani, sutori: Anonim, Prudencije i Hinkmar, do 882. Po uzoru na Svetonijeve Životopise careva, Einhard je napisao Život Karla Velikoga. O Ludoviku Pobožnome sačuvale su se dvije biografije autori Thegan i tzv. Astronom. U biskupijama i samostanima nastajali su povijesni spisi o djelima biskupa i opata, koji svojim nizom predstavljaju kronike pojedinih crkvenih središta. Zanimljiva su djela povijesno-pravnog teoretskog karaktera o najboljem obliku kraljevske vladavine i kraljevskim ustanovama kakve su pisali opat Smaragdus, u poč. IX. st., zatim biskup Jonas iz Orle-ansa, Hinkmar i dr. Ona odreda kao uzor vladavine predstavljaju starozavjetne biblijske kraljeve.

Hagiografska djela karolinške epohe najčešće su prerada starijih spisa iz merovinških vremena. Ali, naročito u opatiji Saint Denis, kod Pariza, postupno se rađa i nova škola životopisaca, suvremenija po načinu pisanja i temama. U širem okviru hagiografske literature, osobito su brojni bili tekstovi koji opisuju donošenje ili prenošenje svetačkih moći u različite crkve i samostane. To će ostati omiljela književna vrsta više stoljeća.

U karolinško doba, prvi puta nakon vremena Sv. Augustina i Boecija, na Zapadu se ponovo s dubokim interesom piše o teološkim i filozofskim pitanjima, i to na temelju poznavanja neoplatonizma i grčkih crkvenih otaca: Pseudodyonizija Areopagite, Grgura iz Nvsse, Grgura Nazijanskog i Maksima Ispovjednika. Debata se posebice razvila oko dva problema: o euharistiji i transsupstancijaciji i o predestinaciji. Tema o euharistiji odnosila se na zagonetku o realnoj prisutnosti Krista u pričesnom kruhu i vinu. O tome su raspravljali Alkuinov učenik Amalarije iz Metza, Pashazije Radbert, Ratram-

wv.9 i?. Cnrbiea, Hraban Maur, Flnrus iz Lvona, Gottschalk. Hinkmar i?. Reimsa i Ivan Skot Eriugena. Isti ti mislioci, a i neke druge ličnosti Prudencije iz Troyesa, Lupus iz Ferrieresd sudjelovali su i u širokoj debati o predestinaciji.
Po svome općem značenju u povijesti filozofije, najistaknutija ličnost karolinške epohe bio je Irac Ivan Skot Eriugena 810-877 koji je živio na dvoru Karla Ćelavoga. Po njegovu shvaćanju, vjera u objavljene istine početak je filozofskog istraživanja. Ali te istine ne mogu biti u opreci s razumom, pa prava filozofija mora biti u skladu s pravom vjerom. Ako se pojavi suprotnost između autoriteta i razuma, onda razumu treba dati prednost. Takvim načelnim stanovištem Eriugena je veoma smiono analizirao bitne dogme kršćanstva i iznio gledišta koja su prihvaćali čak i francuski dualisti XIII st. albižani a koja je službena crkva počevši od IX. st. nekoliko puta osuđivala. Njegovo je glavno djelo O podjeli prirode, a prevodio je s grčkoga Pseu-dodionizija i spise drugih grčkih patrista.
Karolinška renesansa obuhvaćala je i intenzivnu djelatnost na području likovnih umjetnosti. Gradilo se i ukrašavalo carske rezidencije, katedrale, samostane i tvrđave, ali se većina tih objekata nije sačuvala. Ostalo je svega nekoliko potpunih ili preinačenih građevina, niz tlocrta na mjestu iščezlih zgrada, nekoliko crteža, planova i minijaturnih slika o objektima kojih više nema.
Po toj građi može se zaključiti da su se karolinške crkve gradile u dva osnovna tipa: bazilikalne crkve i crkve sa četvornim ili kružnim planom. Ba-zilikalni tip, preuzet iz antike, dobio je u karolinško doba neke važne prinove: gradnju kora s deambulatorijem, apside i transept, a na nekoliko crkvi i dvostruki transept. Time su crkve postale prostranije i raščlanjeni je, omogućujući prisustvo većem broju svećenstva pri misama, što je uvećavalo svečanost i raskoš službe božje. Usto, u krilima transepta održavala su se i crkvena i velikaška skupštinska zasjedanja.
Najstariji primjerci bazilikalnih crkvi su katedrale u Clermontu, Toursu, a nešto kasnije, s dvostrukim transeptom, katedrale u Reimsu, Saint-Riquieru, Orleansu, Kolnu. Veoma je dobro sačuvana bazilika Sv. Petra i Sv. Marcelina u Steinbachu Odenvvald, rađena po Einhardovu nacrtu. Poznati su ostaci ili tlocrti još i niza drugih crkvi ovoga tipa, u raznim dijelovima Franačke, od Porajnja do Katalonije i Lombardije.
Crkve sa centralnim tlocrtom gradile su se po istočnjačkom uzoru kome je u Italiji najizrazitiji predstavnik osmerokutna crkva San Vitale u Ravenni. Taj je model bio primijenjen i na dvorskoj crkvi u Aachenu, koja je uz neke kasnije pregradnje i dopune sačuvana u cijelosti. Kružnome tipu s apsidama pripada i crkva Sv. Donata u Zadru, iz početka IX. st.
Stropovi bazilikalnih crkava bili su redovno plošni, a tek od kraja X. st. počinje se nad križištem transepta graditi i toranj. Taj tip gradnje čini prijelaz prema stilu romanike. Suprotno tome, crkve sa središnjim planom redovno imaju kupolu.
Crkvene građevine bile su u unutrašnjosti ukrašene zidnim slikama i mozaicima koji prikazuju biblijske ili povijesne teme, a svojom se izradom i estetikom oslanjaju na kasnoantičku tehniku i vještinu. Tako su dvorske crkve u Aachenu i u Germignv-des-Pres imale mozaik u kupoli, a zidnih je slika bilo u palači Ludovika Pobožnog u Ingelheimu, u nizu crkvenih kripta u Trieru, u Auxerreu, u Germigny-des-Pres i dr.

Crkva Sv. Križa u Ninu XI. st.

Mnogo bolje od tih oblika slikarstva sačuvale su se minijature u brojnim rukopisnim djelima nastalima u okviru karolinške renesanse. Među njima najslavniji su Godeschalkov Evanđelistar Karla Velikog, Psaltir što ga je Karlo Veliki poklonio papi Hadrijanu L, Dagulfov Psaltir, Adin Evanđelistar, Evanđelistar iz Centule, Evanđelistar iz Soissonsa, iz Fulde, Utrechtski psaltir, Tourska biblija, Evanđelistar cara Lotara, Biblija i Psaltir Karla Ćelavoga, Augsburški Evanđelistar i dr.
Po načinu slikanja i stilskom utjecaju, karolinške se minijature mogu grupirati u nekoliko škola, po glavnim središtima njihove izradbe dvorska škola, tourska, reimska, rajnska škola i dr..
Kiparstvo se u karolinško doba svodi na plitke reljefe malih dimenzija na bjelokosnim koricama crkvenih knjiga Evanđelistar iz Lorscha, Dagulfov Psaltir, Adin Evanđelistar ili upotrebnim predmetima Heribertov češalj, zatim na izradbu crkvenih vrata, ograda, sjedišta, svjetiljki od bronce, a u katedrali u Metzu sačuvao se i jedan brončani konjanički kipić Karla Velikoga, visok svega 24 cm. U kamenu su se izrađivali samo oskudni ukrasi na fasadama zgrada, grobnim kapelama, a sačuvanih kipova nema.
Suprotno toj oskudici, znatno je bilo razvijeno zlatarstvo. Ono je ukrašavalo oltare, križeve, krune, moćnike, korice knjiga i dr. Oltarski ukras crkve Sv. Ambroza u Milanu, oltar iz Adelhausa, Tassilov kalež, Arnulfov

ciborij, Relikvijar Pipina Akvitanskog, tzv. Stjepanova torba sa zemljom natopljenom krvlju toga mučenika, Codex aureus iz Regensburga i dr..
U cjelini, karolinška je renesansa znatno oživjela kulturnu djelatnost. Ona je obnovila poznavanje klasičnoga latinskog jezika i formirala čitljivije pismo, opsežnim prepisivačkim i prevodilačkim radom spasila je mnoge tekstove antičke baštine koji bi bez njezina nastojanja ostali nepoznati, obnovila je teološke i filozofske spoznajne napore, u graditeljstvu je pripremila epohu romanike a u izradbi minijatura i zlatarskih ukrasa kao i u obradbi bjelokosti ostavila djela trajne estetske vrijednosti.
Po svome dometu, karolinška renesansa nije izravno prodrla u široke slojeve stanovništva, ali je premostila jaz koji je odvajao zapadnoevropski rani srednji vijek od tekovina klasičnoga i postklasičnoga antičkog doba. Njezin društveno-politički podstrek zasnivao se na ideji o obnovi Carstva i njegovoj funkciji u tadašnjem svijetu, pa je ona nužno posezala za antičkom baštinom. Ali ona ju je primila u kristijaniziranoj formi i uklopila je u stvarnost feudalnog društva i novih etničkih uvjeta tadašnje srednje i zapadne Evrope. Zbog toga ona nije bila prosto ponavljanje preuzetih vrednota nego njihovo stapanje koje je imalo svojstvo polazne točke u razvitku kojim je Evropa prebrodila doba svoga kulturnoga zamiranja i uputila se prema znatno plodnijim etapama razvijenoga srednovjekovlja.

VIII. PROSTOR ISLAMSKE EKSPANZIJE NA ISTOKU. BIZANT I NJEGOVA UNUTRAŠNJA I VANJSKA POLITIKA
1. ARAPI I POSTANAK ISLAMA
Arapski poluotok, na kom je nikao islam, sastoji se od nekoliko različitih geografskih oblasti. Duž Crvenoga mora i Adenskog zaljeva prostiru se planinske zone: Hedžas, Asir, Jemen i Hadramaut. U dolinama te oblasti ima dovoljno oborina i plodnog tla, pa tu živi sedentarno stanovništvo koje uzgaja žitarice, povrće i voće.

Unutrašnjost poluotoka je visoravan, na kojoj znatan dio prostora zauzimaju potpuno neplodne, kamenite ili pješčane pustinje. One nisu kontinuiran, jedinstven neplodni teritorij, nego se dijele u osnovi na tri velike pustinje. Na sjeveru je Sirijska pustinja, u središtu pustinja Nefud a na jugu Rub-al-Hali ili Dehna.
Između planinskih oblasti duž Crvenoga mora i pustinja u unutrašnjosti, kao i između navedenih triju pustinja, prostiru se stepske zone u kojima kroz nekoliko mjeseci u godini ima nešto kiša, pa tada tu nikne trava, dovoljna za prehranu stada. U tim oblastima stepa živi nomadsko, stočarsko stanovništvo beduini. Kad u stepama presahne trava, beduini se sa svojim šatorima i stokom povlače u pogodnije oblasti i zatim se opet vraćaju, kad prođu ljetne žege.
Na području sezonskih stepa, na mjestima gdje podzemne vode obilno natapaju gornje slojeve tla ili izbijaju na površinu kao izvori, nastaju oaze, pa je tu, u bujnoj vegetaciji, moguć trajan sjedilački život s intenzivnom zemljoradnjom. Takve su oaze Jatrib, Kaibar, Fadak, Taim sve u oblasti između Hedžasa i pustinje Nefud, pa zatim dugi nizovi oaza u središnjoj stepskoj oblasti između Nefuda i Dehne Nedžd ili u oblasti između pustinje Nefud i Sirijske pustinje na pr. oaza Al-Đauf.
Najbogatija i najplodnija oblast Arabije je njezin jugozapad, današnji Jemen, Aden i Hadramaut. To je područje Stari vijek nazivao Sretnom Arabijom Arabia eudaimon ili Arabia felix. Tu su visoke planine, izobilje oborina i u davna vremena stvoreni sistem navodnjavanja omogućili bogatu i visoko razvijenu civilizaciju već u sredini 2. tisućljeća pr. n. e.
Poslije niza epoha u antičkoj povijesti Sretne Arabije, u početku VI. st. n. e. tamošnja je dinastija Himjarita koja je ostvarila gotovo tisućljetni prosperitet tih oblasti zapala u krizu. Posljednji kralj te dinastije Du Nuvas bio je prihvatio židovsku vjeru pa je počeo progoniti kršćane kojih je također bilo među njegovim podanicima. Te su okolnosti iskoristili etiopski kraljevi, koji su bili monofizitski kršćani, pa su 525. izvršili invaziju Jemena i pripojili Sretnu Arabiju etiopskome carstvu.

Ali vlast Etiopije na tome području smetala je Perziji, pa je njena vojska 570. preotela Jemen i pretvorila ga u perzijsku satrapiju. Nova vlast nametnula je stanovništvu nestorijansko kršćanstvo koje je Isusa smatralo samo čovjekom bogonoscem i nije brkalo božansku i ljudsku narav u njemu.
Za mnogih stoljeća svoje visoke razvijenosti Južna je Arabija bila ishodište važnih privrednih i kulturnih utjecaja na cijelom Poluotoku, a također i raskršće međunarodnih puteva. Jedan od njih išao je iz Jemena preko Hedžasa u Transjordaniju i Palestinu. Drugi je dijagonalno prolazio četverokutom Arapskog poluotoka, iz Jemena preko Vadi Danasira na središnje oaze u Nedždu i otuda dolinom Vadi Rummah u južnu Mezopotamiju. Od te transverzale odvajao se u Nedždu ogranak koji preko oaze Hail i pustinje Nefud izbija na oazu Džauf i otuda stiže u Siriju.
Na dodirnim područjima gdje se ti putovi ulijevaju u susjedne zemlje nikle su rubne arapske državne tvorevine kojima je Arapski poluotok međašio s velikim političkim silama antike i ranog srednjeg vijeka.
Najstarije takvo kraljevstvo kr. Nabatejaca, na području od Akabskog zaljeva do istočnih obala Mrtvoga mora, postalo je u početku II. st. n. e. rimskom provincijom. Sjevernije od

te oblasti u VI. je stoljeću pod pokroviteljstvom Bizanta nastala država Gasanida koja je obuhvaćala današnji Jordan i dio Sirije. Na desnoj obali srednjeg Eufrata Perzijanci su obrazovali državu Lahmida koja je kao tampon-država imala štititi njihove posjede u Mezopotamiji od beduina. Obje su te države bile kršćanske, jedna od njih monofizitska, a druga nestorijanska.

Na taj način, osim židovskoga a kasnije i kršćanskoga utjecaja iz Jemena, u unutrašnjost Arabije kršćanstvo je prodiralo i sa sjevera, iz Gasa-nidskog i Lahmidskog kraljevstva. Židovski je utjecaj bio naročito jak u Hedžasu. Ondje se dopiranju te religije iz Jemena pridruživao izravni utjecaj iz Palestine, a nakon protjerivanja Židova iz Babilonije mnogo se njihovih bjegunaca naselilo po oazama Hedžasa što se prostiru od Taime do Jatriba. Dalekosežni utjecaj židovske i kršćanske monoteističke vjere, dopirući iz susjedstva, snažno je djelovao na postanak islamskog monoteizma. Ali toj presudno važnoj pojavi u povijesti Arapa prethodio je vlastiti razvoj privrednih i društvenih odnosa koji ju je učinio povijesno mogućom.

Prije pojave islama i osnutka kalifata Arapi su živjeli u plemenskoj organizaciji i bavili se nomadsko-stočarskim uzgojem deva, ovaca i koza. Kao i kod drugih naroda na tom stupnju razvitka, i kod njih su osnovni elementi društvenog ustrojstva bili porodica, rod, pleme i savez plemena.

Jedna porodica, udružena pod patrijarhalnom vlašću oca porodice, živjela je u zajedničkom šatoru. Rod se okupljao oko šatora svoga poglavara i formirao krug šatora ili duar. Jedno pleme bilo je vezano krvno-rodbinskim vezama. One su svim članovima istoga plemena nametale uzajamnu solidarnost akabija.

Glavar arapskog plemena, šejk, bio je tipičan starješina rodovskoga društva. On nije imao nikakve izvršne vlasti, nego je bio samo prvak među glavarima porodica i rodova koji su ga birali najčešće iz uvijek iste, najuglednije porodice u plemenu. Obavezne odluke donosile su se u vijeću starješina medžlis, koje je bilo simbol i glavni organ plemena.

Arapi nisu individualno posjedovali zemlju i ispaše, nego su plemena ili rodovi na svojim nomadsko-stočarskim sezonskim kretanjima kolektivno zauzimali teren koji im je služio kao pašnjak. U ranim razdobljima i stada su

bila kolektivno vlasništvo plemena, ali se u prvim stoljećima n. e. izgradio individualni posjed velikih porodica koje ipak svoju stoku pregone i pasu u velikim skupinama cijeloga roda ili plemena.

Osim uzgoja stoke rodovi i plemena bavila su se također i pljačkom i napadima na karavane ili zemljoradničke oblasti. Ponekad nomadska plemena nameću sjedilačkom stanovništvu stalan danak kao otkupninu od oružanih napada.

Kultura arapskih beduinskih plemena stvorila je svoj izraz u osebujnoj poeziji i religiji na bazi mašte, animizma i bogatog polidemonizma. Po njihovu shvaćanju, i u mrtvoj i u živoj prirodi stanuju viša, demonska bića, džinovi, koja su uzrokom i korisnih i štetnih događaja, pa ih čovjek mora udobrovoljavati žrtvama. Iz mnoštva natprirodnih sila svaki je rod i svako je pleme izdvajalo one koji posebice utječu na njegovu vlastitu sudbinu. Tako su se oblikovale predodžbe o božanstvima pojedinih rodova i plemena, koja oni štuju posebnim obredima, svetkovinama i redovitim žrtvovanjima. Pri tome se rodovska i plemenska božanstva često povezuju s prirodnim silama ili svemirskim pojavama, s mjesecom, zvijezdom Danicom i dr.

Tijekom VI. st. na Arapskom se poluotoku počinju izgrađivati preduvjeti za povezivanje arapskih plemena u šire zajednice. Usporedo s time i njihovi plemenski kultovi teže stapanju.
Glavnu ulogu u tom zbivanju imao je Hedžas. Privredno i politički najrazvijenija oblast Arabije, Jemen, bio je od 525. pod stranom vlašću, najprije Etiopljana a zatim Perzijanaca. U sjevernim oblastima, nadomak Bizanta i perzijske Mezopotamije, postojale su vazalske države Gasanida i Lah-mida. Naprotiv, Hedžas je ostao slobodan. U isto vrijeme opće su okolnosti omogućile upravo tome području da postigne znatan ekonomski procvat. Važni trgovački put koji je Bizant povezivao s Mezopotamijom, Perzijskim zaljevom i Indijom presjekli su ratovi Bizanta s Perzijancima koji ispunjaju gotovo cijelo VI. i prvu polovicu VII. st. Zbog toga bizantska trgovina skreće duljim ali u tadašnjim prilikama sigurnijim putem kroz Siriju i Palestinu u Hedžas i otuda u Jemen i Hadramaut, odakle se moglo saobraćati s Indijom i Cevlonom.
U takvim su uvjetima plemena koja su vladala hedžaskim karavanskim putem imala izvanredno povoljne prilike da se bogate i jačaju. Ona prelaze na sjedilački život, osnivaju gradove i u njima se bave trgovinom i obrtima.
Najznatnije takvo gradsko središte u Hedžasu bila je Meka. Prvobitno, tu je najvjerojatnije bio samo važan izvor pitke vode Zemzem na raskršću dvaju puteva, iz Jemena u Palestinu i Siriju i, poprijeko Poluotoka, iz crve-nomorske luke Džida prema Nedždu i Vadi Rummah u južnu Mezopotamiju.
U VI. st. Meku je osvojilo sjevernoarapsko pleme Korejšita i učinilo je osloncem svoje moći. U Meki su Korejšiti podigli četiri gradska naselja ili rajona. U svakome je stanovao jedan njihov rod i imao svoj zasebni medžlis i svoj vjerski kult, simboliziran kamenim idolom betilom pred kojim su se prinosile žrtve. Čini se da je u Meki, u blizini izvora Zemzem još od davnine postojao kult "crnog kamena", meteorita koji je pao iz svemira pa su ga stanovnici susjednih oblasti štovali kao poslanje s neba. Korejšiti su tom "crnom kamenu" pridružili svoje rodovske betile pa su ih zajedno s njime ugradili u temelje kamenite četvorne zgrade, Kaabe, koja je otad postala njihovim plemenskim svetištem. Jednako kao što su ujedinili svoje rodovske kultove, Korejšiti su u Meki obrazovali i zajedničko gradsko vijeće mahalu koje je potisnule autoritet
301

""".- ."...;, y.: ;.--" Aksu n ."""

Abu Bekr 632-634 Omar 634-644. Osman 644-656.
Muslimansko napredovanje
Bitke

Arabija
ia u doba Muhameda i prvih kalifa.
šejkova. U njemu su zasjedali najugledniji predstavnici četiriju rodovskih medžlisa, pa su time obrazovali oligarhijsku vladavinu najmoćnijih korejšit-skih porodica. One su se prvenstveno bavile trgovinom s beduinskim plemenima u unutrašnjosti poluotoka i tranzitnom trgovinom s dalekim zemljama. Iz Indije su, preko Jemena, dobavljali svilu,

mirodije, miomirise i dragulje, iz Afrike zlato, slonovu kost i robove, a iz samoga Jemena tamjan, ljekovito bilje, srebro i zlato, pa su tu robu otpremali u Bizant. Za uzvrat, iz Bizanta su dopremali sukno, staklo, metalne proizvode, drvo, žito i ulje.
Svoju daleku trgovinu mekanski su trgovci organizirali spomoću neke vrste dioničkih poduzeća, pri čemu su udruženim sredstvima najbogatijih trgovaca nabavljali robu i opremali velike karavane koje su dva puta godišnje, uvijek u određeno doba, odlazile na sjever i na jug.
Veliku je važnost imala i lokalna trgovina u samoj Meki s unutrašnjošću Arapskog poluotoka. Dio robe što je u Meku dolazila iz dalekih zemalja prodavao se u vrijeme sajmovanja u samoj Meki. Korejšiti su u tu svrhu organizirali redovite godišnje vjerske svetkovine, kad se dolazilo u njihov grad i zbog vjerskih obreda oko Kaabe i na kupovinu raznih potrepština. Izvan tih razdoblja, korejšitski su trgovci sami odlazili u unutrašnjost i opskrbljivali beduine odjećom, oružjem, hranom i drugom robom. Time je Meka postajala privrednim središtem Poluotoka a njeni su se trgovci bogatili.
Na toj osnovi, pleme Korejšita se raslojilo. Najuspješniji poslovni ljudi među njima pretvorili su se u moćnu trgovačku aristokraciju koja je raspolagala velikim zalihama robe i gotovinama novca. Takvi su trgovci imali i robova. Bavili su se i novčarstvom, davanjem zajmova uz lihvarske kamate, pa su mnogi njihovi siromašni sugrađani, a i beduini iz unutrašnjosti, zapadali u dužničku zavisnost od bogataša.
U vezi s takvim razvitkom odnosa, mekanski su trgovci težili da svoj utjecaj prošire na što veće područje Poluotoka. U njihovu je interesu bilo da prestanu međusobne borbe beduinskih plemena, da putevi budu sigurni i da razmjena s unutrašnjošću bude što veća. Budući da nisu raspolagali snagama koje bi im omogućile da stvore općearapsku političku vlast, nastojali su da ostvare jedinstvo na temelju zajedničkoga vjerskog kulta. Svome su plemenskom božanstvu Hobalu, pridružili u svome gradu i božanstva drugih arapskih plemena nastojeći da Kaaba postane svearapski panteon.
Paralelno s ovakvim nastojanjem da se združivanjem politeističkih kultova religija zbog ekonomsko-političkih razloga centralizira, među Arapima je djelovala i jedna monoteistička sekta, tzv. hanife, koja je pod utjecajem židovske i kršćanske monoteističke vjere izgradila shvaćanje da iznad svijeta raznih nižih demonskih sila postoji jedno jedino, vječno i svemoćno božanstvo, Allah.
Ovakve težnje za ujedinjenjem Arabije na temelju vjerskog jedinstva postajale su tijekom VI. st. sve izraženije jer su vanjske okolnosti nametale Hedžasu da sve više računa na vlastite ekonomske snage arapskog stanovništva. Perzijska vlast u Jemenu sve je više osujećivala da to područje djeluje kao vezna karika arapske daleke trgovine; a i Bizant i Perzija nastojali su da sami, preko svojih vazalnih država na obrubovima Poluotoka kraljevstva Gasanida i Lahmida, vlastitom trgovinom prožmu Arapski poluotok. Tako se postupno oko središnjih arapskih zemalja stvarao obruč koji je težio da ih suzbija od pristupa plodnim područjima na sjeveru i sjeveroistoku i od sudjelovanja u trgovini na Indijskom oceanu.

Muhamed na propovjedaonici. Iluminacija iz XIII. st.
Za ekonomski najekspanzivnije snage na Poluotoku postojalo je sve očitijim da je nužno slomiti taj obruč ekonomske blokade i izboriti pristup iz pustinjskih ili polupustinjskih oblasti u plodnije krajeve. To je bilo moguće postići samo sjedinjenjem arapskih plemena

i njihovim podvrgavanjem jednoj volji koja će slomiti pogranične zapreke i prihvatiti neko načelo rata i osvajanja radi izmjene sveukupnoga geopolitičkog položaja arapskog stanovništva.
Iako je mekanska trgovačka oligarhija osjećala potrebu takvoga izlaska, ona nije umjela naći najsvrsishodnii put za njegovo ostvarenje. Učinio je to osnivač islama, Muhamed, pripadnik jedne pobočne loze u plemenu Korej-šita, koja nije postala udionikom postignutog prosperiteta. U biti, on je izvršio sintezu židovstva, kršćanstva i hanifizma sa starim, rodovskim vjerskim tradicijama arapskih plemena i time dao idejnu podlogu njihovu ujedinjavanju. Ali tim je vjerskim shvaćanjima pridodao načelo o solidarnosti svih Arapa i o potrebi bespoštedne borbe protiv svih njihovih neprijatelja. Time je glavno oružje za velike vojne pothvate Arapa bilo iskovano.
Muhamedov životopis sastavio je tek u VIII. st. Ibn Išak 768, a 834. preradio ga je Ibn Hišam, i ta je redakcija ostala službenom verzijom islama. Znanstvena povijesna kritika mnoge legendarne podatke što se povezuju s Muhamedovom ličnošću, kao i u biografijama drugih osnivača velikih religija, interpretira drukčije nego što je to ustanovljeno u vjerskim dogmama.
Muhamed se rodio u Meki oko 570. od siromašnih roditelja koji su rano umrli, pa je odrastao u kući svoga strica Abu Taliba. S njime je još kao dječak putovao u Siriju i ondje upoznao neke elemente kršćanske vjere. Otprilike u dvadesetoj godini života stupio je u službu bogate trgovačke udove Hadidže pa je s njenim karavanama po svoj prilici još dva puta boravio u Siriji. Stupivši u brak sa Hadidžom koja je bila desetak godina starija od

njega, Muhamed se oslobodio materijalnih briga i mogao se posvetiti dokolici i razmišljanju. U tom razdoblju on je posinio Aliju, sina svoga strica Abu Taliba, i mladoga oslobođenog roba Zaida ben Harisa, koji je pripadao jednom kršćanskom arapskom plemenu iz sirijske pustinje. U isto vrijeme Muhamed se zainteresirao za shvaćanja sekte hanifa koja je priznavala Abra-hama kao svoga preteču i vjerovala u jednoga boga. Jedan Hadidžin nećak, Varaha ben Naufal, bio je ugledan pripadnik te sekte i veoma učen čovjek koji je dobro poznavao Evanđelje i čitao ga na sirijskom i hebrejskom jeziku.
U takvoj okolini u Muhameda je postupno sazrijevala misao o potrebi napuštanja idolopoklonstva i prihvaćanja monoteističke vjere koja će biti zajednička svima Arapima. On sam nije bio pismen, ali je u saobraćaju s upućenijim ljudima upoznao vjerske predodžbe i legende Židova i kršćana, a također i monoteističke težnje hanifa. Pri tom je stekao uvjerenje da su Židovi i kršćani iznevjerili objavu koju im je Bog dao preko svojih proroka, Abra-hama, Mojsija i Isusa pa su time pravu vjeru izopačili. Stoga je sebi postavio zadatak da istinski božji nauk očisti od krivotvorina i objavi ga svome narodu na arapskom jeziku. Sebe je počeo smatrati novim, posljednjim prorokom božjim, a Arape narodom kome je Allah namijenio da tu objavu prihvati i proširi po cijelom svijetu.
Razmišljajući o tim pitanjima, Muhamed je u vrijeme kad se približavao svojoj četrdesetoj godini oko 610 doživio svoja prva priviđenja. Činilo mu se da ga doziva glas s neba i naređuje mu da u božje ime progovori svome narodu kao božji prorok.
Poslije tih prvih ekstaza, Muhamed je zapao u malodušnost i očajava-nje. Tek poslije tri godine uspio je sebe ponovo dovesti do zanosa i novih vizija. Vjerovao je da mu arhanđeo Gabrijel saopćava božje poruke. Svoje doživljaje povjerio je samo svojoj ženi

Hadidži i ona je smjesta povjerovala u njegov proročanski poziv. To ga je ohrabrilo, i on je uskoro za svoja shvaćanja pridobio svoje adoptivne sinove Aliju i Zaida kao i nekolicinu drugih najbližih rođaka i prijatelja. Među prvim Muhamedovim pristalicama spominje se samo jedan bogatiji i ugledniji čovjek. Bio je to trgovac Abu Bekr, otac Ajše, buduće Muhamedove druge žene. Svi ostali bili su veoma siromašni ljudi, pa čak i robovi ili oslobođenici, većinom nearapskog podrijetla.
Svojim prvim propovijedanjima Muhamed je prije svega objavljivao vjeru u jednoga jedinoga boga, Allaha, obavezu potpunog pokoravanja njegovoj volji islam i nužnost iskazivanja zahvalnosti Bogu zbog njegovih do-bročinstava. Svakome tko to ne prihvati prijetio je strašnim kaznama i neumoljivim gnjevom božjim.
Pri svojim prvim javnim istupima u gradu, oko Kaabe, Muhamed je nailazio češće na grdnje i poruge nego na odobravanje. Takav prijem čini se da ga je radikalizirao. Žestoko je osuđivao mnogoboštvo, ali i gramzljivost bogataša i lihvara. Pozivao je imućne da se odreknu svoga bogatstva i podijele ga sirotinji. Zahtjevom da se svi bez razlike jednako podvrgnu božjoj volji u neograničenoj pokornosti neosporno je zagovarao društvenu nivelaciju i jednakopravnost svih muslimana.
Osuđujući na taj način stvarne odnose u tadašnjem arapskom društvu, Muhamed je izazivao sve žešću mržnju među bogatim građanstvom Meke i najutjecajnijim Korejšitima. Nazivali su ga lašcem i obmanjivačem puka.
i

Naročito je skandal izazvao pričom koju je počeo širiti da ga je arhanđeo Gabrijel noću čudesnim načinom uznio u nebesa, gdje je razgovarao s Adamom, Abrahamom, Mojsijom i Isusom i od samoga boga primio naredbe o vjerskim pobožnostima muslimana.
Osjetivši se osamljen poslije smrti Hadidže i Abu Taliba 619 i obeshrabren neuspjesima u Meki, Muhamed se pokušao izravno povezati s vanme-kanskim arapskim plemenima.
U tom je nastojanju postigao uspjeh kod arapskog stanovništva oaze Jatrib koje je težilo da nadvlada tamošnje imućno židovsko stanovništvo koje se bavilo zemljoradnjom, obrtom i trgovinom. Poslije nekoliko konta-kata sklopljen je sporazum o preselenju Muhameda i njegovih pristalica iz Meke u Jatrib Medinu, sa svrhom da Muhamed ondje ukloni međusobne sporove među arapskim stanovništvom i osigura njegovu dominaciju, a za uzvrat njegova će vjera imati punu slobodu i neometanu mogućnost širenja.
Seoba muslimana hidžra počela je ljeti 622., a dan 16. srpnja 1. muha-raam te godine postao je prvim danom u brojanju godina po muslimanskoj eri.
U Jatribu je Muhamed razvio veoma snažnu organizatorsku djelatnost. On tu više nije bio samo prorok nego je postao i politički vođa. Veoma je brzo oko sebe okupio brojnu zajednicu pristalica. Svi su oni, udružujući se oko Proroka, kidali svoje stare rodovske veze. Sada se njihov položaj u zajednici određivao samo njihovim odnosom prema osnivaču islama i razvoju njegova pokreta. Uži krug činili su muhadžiri, izbjeglice iz Meke, a širi krug ansar, obraćenici koji su pristupili pokretu u Jatribu. Svi su oni postali solidarna cjelina, među sobom jednaka u islamu bezuvjetnom pokoravanju Alla-hu. Grad Jatrib, premda je u njemu zasad tek manjina prihvaćala novu vjeru, proglašen je prorokovim gradom Madinaat at Naabi, pa je na toj osnovi nastalo ime Medina. U njemu

je Muhamed odmah započeo gradnju bogomolje mošeje u kojoj je niša tzv. kibla, koja je imala označavati obavezni smjer klanjanja bila okrenuta prema Jeruzalemu. Učinjeno je to iz dva razloga: Muhamed je planirao za svoje učenje pridobiti jatribske medinske Židove, a i svoju je vlastitu vjeru definirao kao usvajanje vjere Abrahamove.
U medinskom razdoblju Muhamed je dalje razvio svoju religiju mnogim novim elementima, sistematizirao ju i izgradio njezine obrede. Još u prvoj godini nakon preselenja u Medinu Muhamed je donio Ustav svoje vjersko-političke zajednice Uma, odredivši je kao natplemensku, teokratsku organizaciju među sobom jednakih podanika božjih i sljedbenika Prorokovih.
Iako je Uma namjeravala obuhvatiti i Arape i Židove, Muhamedov uspjeh među Židovima bio je neznatan. Stoga on od 624. mijenja usmjerenost svojih nastojanja, Umu pretvara u isključivo arapsku vjersko-političku organizaciju, u medinskoj mošeji premješta položaj kible u smjer Meke, a ne više Jeruzalema, i započinje progone Židova. Muhadžiri su u Medini isprva bili samo gosti svojih istomišljenika. Nisu imali svoje zemlje ni mogućnosti zarade. Stoga oni, s obratom stava prema Židovima, počinju njihove pojedine skupine primoravati da se isele, pri čemu muhadžiri prisvajaju njihovu imovinu. Istovremeno, pod izgovorom da vode sveti rat protiv nevjernika, počeli su vršiti pljačkaške napade na karavane i skupine trgovaca koji su dolazili u Meku ili odlazili iz nje. Time je obračun s mekanskim Korejsitima postao neizbježan. Prva izravna borba povela se

624, kad su medinski muslimani pod vodstvom samoga Proroka napali kod El Badra veliku karavanu trgovaca i mekanske čete, koje su joj pri tekle u pomoć, nanijevši im težak poraz.
Ali već slijedeće godine 625, kod brda Ohod, blizu Medine, mekanska se vojska žestoko osvetila za pretrpljeni poraz. U bitci je i sam prorok bio ranjen, a trećina njegovih boraca izgubila je život.
Povukavši se u Medinu, muslimani su optužili Židove za podrivanje njihove borbe, pa su još jednu njihovu skupinu protjerali s plodnih površina i prisvojili njihove zemlje i pokretnu imovinu. Ojačavši time materijalno, oni su svoje ratne pothvate proširili na susjedna plemena u Hedžasu. Neka od njih pristupala su njihovu pokretu poražena, a neka privučena njihovim uspjesima. Svim time Muhamedova je moć neosporno rasla. Zbog toga su Korejšiti odlučili da povedu novi ofenzivni rat. Na obrambenim nasipima s duboko iskopanim jarkom pred Medinom kandak muslimani su fanatičnim otporom uspjeli suzbiti napad Mekanaca 627. To je veoma rasprostra-nilo njihovu slavu. Budući da su medinski Židovi neopredijeljeno čekali ishod borbi, poslije pobjede muslimana zadesilo ih je potpuno istrebljenje. Cio njihov imutak muslimani su kao ratni plijen podijelili među sobom.
Sad su bili gospodari medinskoga lanca oaza. Imali su izobilno zemlje, stoke, novca i oružja. Više se nitko u toj oblasti nije opirao islamu, a i mnoga susjedna plemena pokoravala su se Muhamedu. Preostalo je još postići potpunu pobjedu nad Mekom. U veljači 628. Muhamed je s velikom vojskom pošao protiv svoga rodnoga grada, ali je pohod okončan sklapanjem desetgo-dišnjega mira koji je, uz ostale odredbe, dopustio muslimanima da naredne godine dođu u Meku i ondje nesmetano izvrše vjerske obrede. To je zaista 629. i ostvareno, pa je Muhamed izvršio tradicionalne pobož-nosti oko Kaabe, premda ih nije namjenjivao tamošnjim kumirima, nego Allahu. Potvrdivši time

zasnovanost svoje vjere na arapskim tradicijama, on je veoma ojačao svoj ugled. Mnoga beduinska plemena Hedžasa i Nedžda slala su mu tijekom 629. svoja izaslanstva s porukom o svome pristupanju islamu. A kad je u Meki 630. bio ubijen jedan musliman, Muhamed se okoristio time i poduzeo presudni vojni pohod protiv Meke. Do borbi nije ni došlo. U Meki su shvatili da je otpor islamu beskoristan i da je suprotnosti moguće riješiti sporazumom: Muhamed je priznao Meki položaj svetoga grada, ali je Kaaba morala biti proglašena svetištem jedinoga boga Allaha.

Na toj osnovi došlo je do mirnog zauzeća grada. Iz Kaabe su idoli bili izbačeni, a tradicionalni obredi sačuvani, ali kao iskazivanje štovanja Allahu. Sveukupno mekansko stanovništvo smatralo se pokorenim, ali im je Muhamed poslije polaganja zakletve Allahu poklonio slobodu. Ostavivši u Meki svoga namjesnika, kalifa, Muhamed se vratio u Medinu koja je i dalje ostala sjedište Proroka.

Najvažnija posljedica zauzeća Meke bilo je sustavno podvrgavanje najprije susjednih a zatim i sve udaljenijih arapskih plemena Muhamedovu autoritetu.

Širenje muslimanske vlasti u Arabiji vršilo se na dva načina: ili je neko pleme priznalo svoju podložnost Umi, ali je zadržalo svoju vjeru pa je stoga moralo plaćati danak glavarinu, džiziju; ili je prihvatilo islam, uklapalo se u vjersko-političku zajednicu Umu i plaćalo samo vjersku dažbinu zekat. Od ta dva puta, onaj je drugi sve više stjecao prednost, pa je do kraja Mu-

307

Hram na
:.. . " -" stijeni, u Jeruzalemu, 2. pol. VII. st.

hamedova života 632 na istoj vjerskoj osnovi bila ujedinjena gotovo cijela Arabija. U takvim okolnostima, Muhamed je umro, star nešto više od 60 godina.

Vjersko, socijalno i političko učenje islama koje se pripisuje Muhamedu sačuvano je u svetoj knjizi islama, Kuranu, u brojnim komentarima Kuranu i pripovijedanjima suvremenika o Prorokovu životu i njegovim kazivanjima. Svaka od tih skupina izvora ima svoju zasebnu povijest.

Kuran je zbirka od 6219 izričaja ili strofa ajatd napisanih ritmovanom prozom i svrstanih u 114 poglavlja ili sura. Prema predaji, Muhamed je sam u posljednje dvadesetitri godine svoga života izdiktirao sve ajate Kurana, redom kako su mu dolazila nadahnuća. Najviše ajata zapisao je njegov pratilac Zaid ben Thabit, ali su to činili i drugi, čak i naknadno, nakon Muhame-dove smrti, po sjećanju. U namjeri da se obilna nakupljena građa sredi i verificira, drugi je Muhamedov nasljednik, kalif Omar 634-644, povjerio nekolicini živih Prorokovih pratilaca da razne spise prouče i provjere.

308

Tako je sredinom VI. st., oko Zaidove jezgre, nastao konačni tekst Kurana koji je otad ostao nepromijenjen.

Veoma raznovrsna građa što je sadrži Kuran nije izložena po kronološkom redu ni po temama kojima se bavi, nego se među sobom isprepleću i povezuju raznovrsne vjerske, moralne, političke, gospodarske i druge odredbe u veoma šaroliku cjelinu. Preinačenu kronologiju sura, koja ilustrira proces nastajanja islama, dala je tek moderna povijesna analiza.

Prvu skupinu sura čine one što su nastale za prvih pet godina Muhame-dova propovijedanja u Meki do 615. To su većinom sure s višim redosljed-nim brojem u Kuranu, a po opsegu su kraće i sadrže žestoke govorničke pozive grešnicima da se pokore jedinome bogu, popraćene prijetnjama strahovitom kaznom u paklu i obećanjima o rajskom blaženstvu.
Drugu skupinu čine sure nastale u Meki između 615. i 622. a navode se pretežno u srednjim dijelovima Kurana i u njegovim prvim dekadama. Pisane su manje eshatološki, pa u njima postupno jača težnja da se izgrade dogmatski temelji nove vjere, uz njeno očito nadovezivanje na židovsku i kršćansku tradiciju.
Treća skupina rezultat je Muhamedova djelovanja u Medini, između 622. i kraja njegova života 632. One su razasute na raznim mjestima u Kuranu. U njima se dovršava teološki razvoj islama, ali posebnu važnost stječu obredni i socijalno-politički propisi kakvih nema u surama iz mekanskog razdoblja. Muhamed je sada prvenstveno zakonodavac koji s oslonom na Alla-hov autoritet izgrađuje društvene odnose i organizira državu.
VJEROJATNI REDOSLIJED NASTAJANJA KURANSKIH SURA po R. Blachereu
Prvi mekanski period:
l, 17-21, 50-56, 67-109, 111-114 prvi tekstovi: 961-5, 74, l, 73
Drugi mekanski period: 29-32, 34-39, 40-46
Treći mekanski period: 6, l, 10-16, 22, 23, 25-28
Prvi medinski period 1-2. god., do 624. završno: 2, 8, 47, 61, 62, 64
Drugi medinski period 3-4. god., do 626. završno:
3, 58, 59
Treći medinski period 5-8. god., do 630. završno:
4, 5, 24, 33, 48, 57, 60, 63, 65
Četvrti medinski period 9-10. god., 631-632. završno: 9, 49, 66, 110
I. skupina
II. skupina
III. skupina
Ali nagli razvoj povijesnih događaja poslije Muhamedove smrti pokazao je da za rješavanje novonastalih problema nije dovoljan sam tekst Kurana, pa se počelo tražiti dopune njegovim odredbama u sveukupnoj djelatnosti i

svakodnevnim izjavama Proroka. Stoga njegovi sljedbenici počinju prikupljati izjave i pripovijedanja Muhamedovih prvih pristalica i pratilaca ashaba. Tako su nastali nizovi komentara Kuranu i kazivanja o Prorokovim postupcima, tzv. hadisi. Oni se isprva prenose usmeno a zatim i zapisuju, uz navođenje imena osoba koje su ih od samoga izvora prenosile do trenutka zapisivanja. U 2. polovici IX. st. islamski su teolozi tu vankuransku tradiciju islama Suna kritički probrali i formirali zbirke autentičnih hadisa koji čine, uz Kuran, priznati temelj islamske vjere. Najvažnije takve zbirke jesu: Al Buharijev zbornik hadisa iz 870, Muslimov zbornik iz 875, Ibn Hanbalov zbornik iz 885, Ibn Nađahov zbornik iz 886, Abu Daudov zbornik iz 888, Tirmidhijev zbornik iz 892, Nazaijev zbornik iz 917, a postoje još i
neki drugi, manje važni.
Svojom teološkom sadržinom, islam se nesumnjivo oslanja na židovstvo i kršćanstvo, ali ih u isti mah i žestoko pobija reagirajući posebice na kršćanska učenja o trojstvu. Po

Muhamedovu shvaćanju, bog je samo jedan. On nije ni rođen niti je ikoga rodio. Isus je samo jedan od proroka i glasnika božjih. Za spasenje ljudi nije potrebna ničija žrtva na križu nego isključivo pokoravanje božjoj volji i izvršavanje njegovih zapovijedi.
Budući da je Kuran proglasio Muhameda jedinim ovlaštenim glasnikom i tumačem božje volje, islamski je apsolutni monoteizam neizbježivo djelovao kao temelj ne samo duhovnog i etničkog jedinstva Allahovih sljedbenika nego je nametao i monarhijsku političku vlast s božjim ovlaštenjem.
Stalnu svijest o vjerskoj i etničkoj zajednici muslimana trebalo je da održava jedinstveni sistem obreda i pobožnosti za koje je cio islamski svijet znao da ih u istome trenutku vrše svi vjernici, bez obzira gdje god se nalazili ili u kakvim god okolnostima živjeli. Svaki je musliman morao pet puta u svaka 24 sata, u točno određenom trenutku dana izvršiti molitvena klanjanja bogu. Svi su to činili na jednak način, prethodno oprana lica, ruku i nogu, okrenuti čelom prema Meki. U bogomoljama džamijama ta se klanjanja vrše u smjeru kible; molitve citate iz Kurana čita imam a vjernici ih ponavljaju. Uz bogomolje su se uskoro počeli podizati visoki tornjevi minareti s kojih pozivač na molitvu mujezin objavljuje trenutak klanjanja.
Osim obaveznih molitvi muslimani su morali davati milodare sirotinji, vršiti određene postove u godini, bar jednom u životu doći u Meku hadž i ondje obaviti propisane obrede te sudjelovati u svetom ratu protiv nevjernika đihad.
Vjerske, društvene i političke institucije islama u svom obliku što su ga postigle do Muhamedove smrti nisu imale dovoljno vremena da mladu arapsku državu dovoljno učvrste, pa je poslije Prorokove smrti došlo do kratkotrajne krize poretka. Među Arapima nije bilo nikakve tradicije o kontinuitetu monarhijske vlasti, a pogotovo ne o nasljedstvu harizmatske vlasti utemeljene na božjem nadahnuću kakvu je imao Muhamed. On sam nije imao muškog potomstva, nego samo kćerku Fatimu, udatu za njegova stričevića i posinka Aliju, a nije sam nikoga odredio da mu bude nasljednikom. Stoga su njegovi najstariji pristalice sporazumno predali vlast Abu Bekru, ocu Muhamedove najmilije žene Ajše, koji je kao prvi od imućnih i uglednih ljudi još u Meki pristupio Muhamedovu pokretu i kome je Muhamed u svojoj bolesti bio povjerio da umjesto njega predvodi molitve. U nedostatku bilo kakvog nasljedstvenog načela stvoreno je tumačenje da je Prorokov duh nadživio njegovo tijelo pa i dalje upravlja djelima onoga tko umjesto njega, kao njegov zamjenik kalif, upravlja pobožnostima i molitvama vjernika.

RODOSLOVLJE KALIFA DO EPOHE ABBASIDA
Abd Manef Prva četvorica, kalifa: Mu Bekr 632-634 Omar 634-644 uf™" 644-656 656-661
ABBASIDI OMEJABI Omejah Abd al Muttalib

A1Hakam Affan AbuSufjan 1A61 f MUHAMED

2 Al Mansur
754-775

u 763 n. 762 u. 765
u. 799 u. 760 IMAMI FATIMIDI

Ali Abu Bekrova vlast 632-634 nije naišla na opće priznanje. Na raznim mjestima pojavili su se različiti proroci i pretendenti, pa je bilo potrebno gotovo dvije godine ratovati dok potkraj 633. nije bilo ponovo ostvareno ujedinjenje.
Nakon toga razdoblja krize, Arapi gotovo smjesta prelaze na vojne akcije protiv svojih susjeda koji su ih svojim obručem stezali na pustinjskom tlu i onemogućavali im da se domognu plodnijih i bogatijih zemalja.
Za tu ekspanziju okolnosti su bile veoma povoljne. Dugotrajni bizantsko-perzijski rat bio je 628. okončan pobjedom Bizanta, ali su oba suparnika bila do krajnosti iscrpljena i slabo sposobna da se suprotstave novim ratnim iskušenjima.
Arapi su gotovo istovremeno napali oba svoja sjeverna susjeda i nanijeli im tijekom 634. teške poraze, da bi ratovanje doživjelo još veći polet za Abu Bekrova nasljednika, kalifa Omara 634-644, koji je bio otac Muhamedove žene Hafse i također jedan od najranijih Prorokovih pristalica. On je 636. iz-vojštio veliku pobjedu nad Bizantincima na rijeci Jarmuk, nakon čega su do 640. u vlast Arapa pale cijela Sirija i Palestina.
Uspjesi protiv Perzije nizali su se nakon 636. sve brže. Godine 637. osvojena je cijela Mezopotamija, a već 642. bio je u bitci kod Nehavenda, u zapadnoj Perziji, slomljen posljednji organizirani otpor Perzijanaca. Do 651. Arapi su granice svoje vlasti na tom području pomakli sve do turkestanske pustinje Kara-Kum, u Srednjoj Aziji.
Na zapadu je dotle 640 počelo osvajanje Egipta i do 645. bilo okončano padom Aleksandrije.
Dok su na taj način Omarovi generali osvajali sve nova i nova područja, on je iz Medine organizirao vlast i društvene odnose. U samoj Arabiji stvorio je zametke administracije, a u osvojenim je oblastima zadržao uređenje i raznovrsne institucije koje je zatekao. U Egiptu su obrađivači od davnine imali samo prava uživanja zemlje koja je u načelu bila vlasništvo države. U Siriji i Palestini zemlja je bila podijeljena na velike carske, gradske i crkvene domene koje su velezakupci davali na obradbu kolonima. U Iraku i Iranu najveći zemljišni posjedi pripadali su kraljevskoj obitelji i aristokraciji, a zemlju su obrađivali robovi ili poluslobodni pripadnici seoskih općina. Svi ti različiti posjedovni odnosi ostali su poslije arapskoga osvojenja jednaki kao i dotad, s tom razlikom što su sva državna imanja i posjedi neprijatelja nove vlasti pripali arapskoj državnoj zajednici. Prema odredbama Kurana, pošti-vano je načelo da Arapi ne smiju individualno posjedovati zemlju izvan Arabije. Stoga su na preuzetim posjedima ostavljeni njihovi neposredni obrađivači, a samo je zemljišna renta prešla u ruke osvajača. Svi nemuslimanski zemljoposjednici kojima zemlja nije bila oduzeta zbog neprijateljskog stava prema novoj vlasti, plaćali su zemljarinu ili harač, a sveukupno stanovništvo koje nije prihvatilo islam i posjednici zemlje i njeni obrađivači moralo je plaćati glavarinu džiziju. Nearapski zemljoposjednici koji su prihvatili islam, nisu plaćali harač nego samo desetinu ili ušur.
Za arapske osvajače država je rezervirala vojničko zvanje. Oni su odsad bili kasta okupatora i vlastodržaca. Osim plijena u ratnim pohodima od koga je jedna petina pripadala državi svaki je Arapin, ako je doista služio kao vojnik, dobivao vojničku plaću, a ako nije mogao sudjelovati u borbama, morao je drugim svojim sposobnostima pomagati širenju islama. Za to je dobivao redovitu penziju, strogo odmjerenu prema položaju svakog pojedinca

u hijerarhiji: bliži prorokovi rođaci i suradnici primali su veću penziju od drugih, a stariji pripadnici islama veću od onih koji su se na pravu vjeru obratili kasnije.
Na osvojenim područjima okupatorska je vojska stvarala svoja vojna uporišta koja su se s vremenom pretvarala u središta arapske kolonizacije.
Pokoreno stanovništvo primilo je novu vlast razmjerno povoljno jer se činilo da su tereti poretka manji nego što su bili prije. Veoma mnogi, naročito pripadnici povlaštenih slojeva, prelazili su na islam, prije svega u težnji da budu oslobođeni poreskih obaveza. Ali im Arapi ipak nisu dopuštali potpuno izjednačavanje, nego su odredili da nearapi mogu stupiti u islamsku zajednicu samo ako u svojstvu štićenika mavli postanu adoptivni članovi kojega od arapskih plemena. U tom slučaju bili su oslobođeni harača i dži-zije, a ako su posjedovali zemlju, morali su državi plaćati desetinu ili ušut. Sve ostalo stanovništvo dimisi smjelo je, osim svojih starih institucija, zadržati i svoju dotadašnju vjeru.
Usporedo sa sređivanjem položaja Arapa u osvojenim zemljama, Omar je organizirao centralno državno računovodstvo divan koje je upravljalo financijama po uzoru na državnu administraciju u Bizantu i Perziji. Sveukupno državno uređenje što ga je izgradio davalo je neograničenu vlast kalifu. Između ostaloga, i prihodi privilegiranih arapskih okupatora ovisili su u cijelosti o njegovoj volji, jer je vojničke plaće i penzije nevojnicima određivao kalifov divan. Takva svemoć dovela je do urote, pa je Omar 644. bio ubijen.
Izbor novoga kalifa izvršen je po propisu što ga je dekretirao još Omar. Posebno izborničko tijelo sura, sastavljeno od najistaknutijih kandidata za kalifsko dostojanstvo, izabralo je iz svojih redova Osmana 644-656, pripadnika visoke korejšitske aristokracije, koji je za Muhamedova života oprezno čekao ishod borbi, pa je uoči osvojenja Meke imao važnu ulogu kao posrednik između suprotstavljenih strana i tek nakon očite prevage Muhamedova pokreta pristupio islamu.
Osmanov dolazak na vlast značio je afirmaciju aristokratskih elemenata u arapskom društvu. To je postalo moguće zbog ostvarenih izmjena u položaju Arapa kao gospodara golemoga područja od Turkestana do Libijske pustinje. Obogaćeni pojedinci okružili su se u državnom središtu u Medini a i u novoosnovanim gradovima raskošima i životnim uživanjima. Prvobitna askeza i sklonost društvenoj nivelaciji potisnute su u pozadinu, a moćni i bogati probili su se na najutjecajnije položaje u državnom aparatu. Novi kalif veoma je protežirao članove svoje obitelji Omejada, a i druge pripadnike korejšitske aristokracije. Suprotno ranijim običajima, mnogima od njih davao je velike dijelove državnih zemalja u osvojenim područjima izvan Arabije. Time su Korejšiti - premda su se pomirili s pobjedom islama tek potkraj Muhamedova života -- ponovo postali vodeći sloj u državi i na taj način glavni korisnici ostvarenoga vjerskog jedinstva i postignutih vojnih pobjeda.
Takve prilike rađale su žestoku opoziciju. Muhadžiri i drugi demokratski elementi među Arapima napadali su sistem koji je osiguravao povlastice bogatašima. Mnogi su bili nezadovoljni i s redakcijom Kurana, izvršenom za Osmanove vladavine. Često se prigovaralo raspodjeli penzija i plaća, koje su usto još počele zakašnjavati, pa čak i izostajati. Znatno je ogorčenje pobuđivao i oligarhijski način kako je izabran tadašnji kalif. U Perziji i Egiptu prevladavalo je mišljenje da vlast treba da se prenosi nasljedno, u lozi Pro-

rokovih potomaka. U Iraku su željeli da pravo na kalifsko prijestolje pripadne Muhamedovu stričeviću i mužu njegove kćeri Fatime, Aliji. U samoj Medini nezadovoljnici su se okupljali oko Prorokove udove Ajše, kćeri prvoga kalifa Abu Bekra. Neposredna akcija protiv Osmanove vladavine počela je naoružanim pohodom iz raznih pokrajina u Medinu. Kalifov pokušaj da ih suzbije nije uspio, pa su pobunjenici prodrli u kalif ovu palaču i Osmana udavili 656.

Po svoj prilici još istoga dana kalifom je proglašen Alija 656-661. Ali taj je izbor imao mnoge protivnike, među kojima je bila i Ajša. Naročito je opasan Alijin protivnik bio Osmanov rođak, namjesnik u Siriji, Muavija. Da bi osim Arabije za svoju vlast pridobio i Irak, Alija je prijestolnicu prenio iz Medine u Kufu južno od ruševina Babilona. Otuda je poveo rat protiv svojih protivnika. Iako je u borbama imao uspjeha, do rješenja nisu dovodile ni bitke, ni pregovori, a rasulo se povećavalo. Ono je naročito zabrinjavalo sektu vjerskih fanatika, haridžita, koji su zahtijevali da o pitanjima vrhovne vlasti odlučuje cijela vjerska zajednica muslimana, koja kalifom može učiniti svakog vjernika, ako to odredi božja volja, pa stoga izbor kalifa ne može biti povlastica ni Prorokove obitelji, ni korejšitske aristokracije. Na toj osnovi haridžiti su poricali legitimnost i Osmanu, i Aliji, i Muaviji, izražavajući težnje pučkih slojeva arapskog društva.

Povevši vojsku protiv haridžita, Alija ih je teško porazio, ali je dotle Muavijina vojska uspješno prodirala i u Hedžas i u Irak. A kad je jedan haridžita 661. iz osvete Aliju ubio za vrijeme molitve u džamiji u Kufi, sva je
vlast u državi pripala Muaviji.

Taj događaj bio je presudan za naredna stoljeća arapske povijesti. Uklo-nivši Aliju, radikalno pučki pokret haridžita pribavio je pobjedu Muaviji, prvaku korejšitske aristokracije, sinu nekadašnjega najžešćeg Muhamedova protivnika, Abu Sufjana, koji je zapovijedao mekanskom vojskom kod El
Badra, Ohoda i Kandaka.

Stekavši kalifsku vlast, Muavija je osnovao dinastiju Omejada koja je vladala od 661. do 750. Njezin režim odlučno je pristupio izgradnji osebujnog sistema eksploatatorske vlasti nad pokorenim stanovništvom u kom su se isprepletali neki elementi kasnoantičkih robovlasničkih odnosa s ranim oblicima feudalizma.

2. ARAPSKA OSVAJANJA U VRIJEME OMEJADA DO POČETKA VIII. ST.

Pri svojim ratnim pothvatima kalif Omar se okoristio neredima u Bizantu nakon Heraklijeve smrti i počeo potiskivati Bizantince s istočnih granica njihovih posjeda u Maloj Aziji i preotimati im otoke u Egejskom moru. Arapi su i u Africi iskoristili nerede u bizantskoj upravi, pa su do kraja četrdesetih godina svoju vlast proširili do granica Tunisa. Ali nakon toga su borbe oko kalifske vlasti zakočile daljnji arapski ofenzivni nalet.

On se obnavlja tek za vladavine Omejada pothvatima protiv Bizanta i sjevernoafričkih Berbera. U Maloj Aziji je do 666. bila osvojena cijela Armenija. Na to su se nadovezivale kopnene provale sve do nadomak Mramornoga mora, a arapska je mornarica nastavila osvajati otoke u Egejskom moru i na

južnim obalama Male Azije. Godine 670. zauzet je i otok Kizik u Mramornom moru, pa je od 674. do 678. svakoga proljeća obnavljana pomorska opsada Carigrada. Tek nakon

više od četiri godine neposredne ugroženosti napadači su suzbijeni "grčkom vatrom" što ju je izumio sirijski kemičar Kalinik.
Taj uspjeh bizantske obrane bio je presudan za opstanak Carstva. U posljednjoj četvrti VII. st. ono je prikupilo nove snage, pa je uz pomoć unutrašnje kolonizacije prvenstveno slavenskih, maloazijskih i libanonskih vojnika, koje bizantske vlasti naseljavaju kao stratiote u istočnim provincijama, uspješno suzbijeno i arapsko napredovanje u Maloj Aziji.
Iste godine kad su Arapi preoteli Armeniju obnavlja se i njihov pritisak u Sjevernoj Africi. Podigavši na rubu svojih dotadašnjih posjeda, u južnoj Tuniziji, grad Kairuan, oni su otuda organizirali sistematske prodore u zemlje sjevernoafričkih Berbera. U nizu napada dopirali su sve do Gibraltarskog tjesnaca, ali su im Berberi često nanosili teške gubitke. Osobito je bio velik poraz Arapa kod Biskre, u sjeveroistočnom Alžiru, godine 683., nakon koga je uslijedio opći ustanak berberskih plemena protiv Arapa. Uspjehu te pobune pridonijele su unutrašnje prilike u kalifatu, gdje su se u tim godinama vodile dinastičke borbe oko prijestolja. Arapi su se morali povući čak i iz Tripoli-tanije. Ali kad su se dolaskom na vlast kalifa Abd-al-Malika 685-705 prilike sredile, Kairuan je ponovo zauzet a nadiranje prema zapadu je obnovljeno. Poslije poraza i pogibije berberskoga najistaknutijega vođe, Kosaile, u bitci zapadno od Kairuana 688, arapsko se nadiranje više nije moglo zaustaviti. Između 695. i 697. osvojili su oni Kartagu i likvidirali tamošnji bizantski egzarhat. Za idućih dvanaest godina do 709 cijela je sjevernoafrička obala, sve do Atlantskog oceana pala u njihovu vlast. Svega dvije godine nakon toga 711 započelo je i arapsko osvajanje Pirenejskog poluotoka.
U drugoj polovici VII. st. Arapi su postigli znatne uspjehe i u Srednjoj Aziji. Ondje je 658. kineska vojska likvidirala postojanje Zapadno-turskog kaganata, pa se u plodnim oblastima zapadno od Tjenšana i Hindukuša pod kineskim vrhovništvom formirao niz manjih država: Fergana, Sogdijana, Sa-markand, Buhara i Baktrijana, dok je bogata Horezmija na donjem toku Amu-Darje sačuvala čak i svoju potpunu nezavisnost.
Ali uza sav svoj privredni prosperitet, te su zemlje bile vojnički nedovoljno snažne da se uspješno odupru tako silovitom osvajaču kao što su bili Arapi.
Nakon sloma perzijske države 651 i poslije okončanja krize koja je uslijedila nakon Osmanove smrti 656, Arapi su do 663. osvojili Afganistan, zatim su kroz pustinju Kara-Kum izbili na Amu-Darju, prešli tu rijeku i 674. pokorili Buharu i Samarkand.
Taj prvi nalet Arapa na Srednju Aziju zapao je u osamdesetim godinama VII. st. u krizu, pa su njihovi odredi pretrpjeli nekoliko znatnih poraza. Ali još prije kraja VII. st. oni su ponovo osvojili Buharu i Samarkand, a početkom VIII. st. i cijelu dolinu Amu-Darje, sve do Aralskog jezera. Uskoro zatim, iz Fergane, na gornjem toku Sir-Darje, oni su počeli napadati i susjedne oblasti Istočnoga Turkestana koji je bio neposredni sastavni dio Kineskoga carstva. Otprilike u isto vrijeme kad su arapske vojske na zapadu okončavale posljednji otpor Berbera i pripremale napad na vizigotsku Hi-spaniju, njihove su čete iz Perzije i Iraka preko Beludžistana prodrle u dolinu rijeke Ind i osvojile Pendžab i Sind stvorivši takvim dosegom jednu od najprostranijih država što ih je svjetska povijest poznavala.
315
Područje Omejada 661
Napadi arapske flote i vojske na Bizant
Arapske opsade Carigrada 674-678. i 717-718 Sporne zone između Bizanta i muslimana

Omejadska osvojenja
Muslimansko napredovanje prema istoku Muslimansko napredovanje prema zapadu
Osvojenje Španjolske Tarik ibn Zijad 711-714 Musa ibn Nusair 712-714 Arapska provala u Franačko kralj.

Arapska osvajanja do 750.

3. UNUTRAŠNJI ODNOSI U OMEJADSKOM KALIFATU DO POČETKA VIII. ST.

S dolaskom Muavije na vlast 661 arapski se kalifat našao pred potrebom da riješi niz važnih organizacionih pitanja. Oslanjajući se na svoja iskustva što ih je stekao upravljajući više od dvadeset godina Sirijom kao njezin namjesnik, Muavija je kalifat organizirao kao monarhiju, ali je uvažio težnje rodovske i plemenske aristokracije da sačuvaju svoj utjecaj na upravljanje državom. Tu ulogu odobrio je vijeću šejkova sura koje se na kalifov ili na namjesnikov poziv sastajalo s područja cijele države, odnosno s područja jedne provincije. U svedržavnoj suri kalif nije imao položaj neograničenog gospodara, nego je morao vještinom uvjeravanja, koncesijama, pa čak i mitom osiguravati prihvaćanje svoje volje pod prividom kolektivno donesenih odluka.
Jedno od bitnih pitanja što ih je trebalo riješiti bilo je pitanje nasljedstva na kalifskom položaju. Ne ukidajući načelo izbornosti, Muavija je uspio da svedržavna sura u novoj prijestolnici, Damasku, unaprijed prihvati kao bu-
Mozaik iz džamije Al-
-Valida I. u Damasku
715.

dućega kalifa njegova sina Jazida. Zatim su tu odluku potvrdile skupštine delegata svih pojedinih plemena vufudi, nakon čega je ona postala zakonitom.
Tako formirani kalifat Ome jada više nije bio izrazito teokratska monarhija. Iako je kalif i dalje vjerski poglavar muslimana, vjerski karakter ome-jadske vlasti slabi pred njenim izrazitijim lajičkim obilježjima. U službi te muslimanske države bilo je, čak i na veoma visokim položajima u kalifovu divanu, također i kršćana. Usporedo s time, službeni jezik u središtu države u Damasku bio je i dalje grčki, dok je na primjer u Perziji prevladavao perzijski. Ali uza sve to uvažavanje regionalnih tradicija, Muavija i njegovi prvi nasljednici pomno su čuvali povlašteni položaj Arapa. Oni ostaju vojnički stalež i korisnici okupacije osvojenih krajeva; i dalje su okupatorska milicija džund, stacionirana u garnizonima, koja živi na teret pokorenog stanovništva primajući godišnje penzije i plaće u novcu i naravi iz državnoga fonda. Ali još od kraja Osmanove, a pogotovu od Muavijine vladavine, sve veći broj najuglednijih Arapa dobiva kupnjom ili poklonom iz državnog ze-mljoposjeda prostrana imanja. Ta je zemlja i dalje u načelu ostajala državno vlasništvo, a arapski korisnici uživali su je na temelju zakupa katija. Po nekim svojim obilježjima katija je bila nalik na kasnorimsku i ranobi-zantsku emfiteuzu, koja je u Justinijanovo doba poprimila obilježje otuđi-voga i nasljednoga zakupnog prava na tuđem zemljištu, uz obavezu trajnog obrađivanja, plaćanja godišnje dažbine vlasniku i vršenja javnih tereta što ih na tu zemlju razrezu je država. Ali katija je sadržavala i neke

elemente feudalnih posjedovnih oblika i nije bila samo privatnopravni, posjedovni odnos, nego je obuhvaćala i dio javnopravnih kompetencija. Korisnik katije, ako je bio Arapin što je isprva bilo gotovo uvijek, nije plaćao državi ni zemljarinu harač, ni glavarinu džiziju nego samo desetinu ili ušur, ali je bio dužan da od nearapskog stanovništva na svom zemljoposjedu koje ga je obrađivalo u ime države ubire poreze i predaje ih državnoj upravi. Na taj su način neposredni obrađivači katijske zemlje, kao držaoci čestica, bili prema katijaru u odnosu privatnopravne zavisnosti, a on je, kao poreski povjerenik države, prema njima bio vršilac jednoga dijela javnopravnih kompetencija. Primajući s jedne strane prihode od državne zemlje koju su dobivali u trajan zakup, a s druge strane penzije i plaće iz državnog fonda, arapski su kolonisti živjeli u gradovima, središtima provincijalne uprave, ili u vojnim uporištima. Njihov ukupni broj iznosio je u prvoj polovici VIII. st. u svemu oko četvrt milijuna ljudi.

Dok su se tako arapski doseljenici, pa čak i trgovci u Meki, pretvarali u ratničku, činovničku i zemljoposjedničku aristokraciju, oni pripadnici pokorenih naroda koji su prihvatili islam mavali bavili su se u gradovima obrtima, sitnom i krupnom trgovinom. U načelu, oni su bili ravnopravni s arapskim muslimanima, jer su bili pripadnici iste vjerske zajednice. Ali privredno i socijalno oni su ipak bili stanovništvo drugoga reda. Premda su i oni imali pravo na vojničko zvanje, služili su samo kao slabije nagrađivani pješaci. Čak je i brak između Arapa i mavala bio nepoželjan.

Nezadovoljstvo mavala, a i onih Arapa koji u procesu društvene diferencijacije nisu stekli povlašten ekonomski i društveni položaj, očitovalo se u pokretu šiita od riječi šijatu Ali - Alijina sekta. Za nezadovoljnike se lik Prorokova stričevića, posinka i zeta Alije muža njegove kćeri Fatime pretvorio u simbol ravnopravnosti svih muslimana i pravoga puta što ga je od-

vy"i"yyw

""

Mozaik iz dvorca Kirbet el-M.ejdz.ir Al-Valida II, u Jordanu, VIII. st.

redio sam Prorok. U Medini, koja je izgubila položaj političkog središta, skupina nezadovoljnika okupila se oko Alijina mlađeg sina i, po majci, Muha-medova unuka, Huseina. Da bi ojačala svoj utjecaj, ta se skupina uskoro preselila u Meku. Ali sve veća uloga izvanhedžaskih muslimana odredila je da se presudni događaji ne zbudu u domovini islama. Na poziv svojih pristalica, Husein je otišao u Irak i ondje stao na čelo pobunjeničke vojske. Ali kod Kerbele, nedaleko od Kufe, čete Muavijina sina i nasljednika, kalifa Ja-zida, porazile su šiite i Husein je bio ubijen 680.

To umorstvo Prorokova unuka rasplamsalo je dugotrajne i ogorčene borbe. Za idućih pet godina na prijestolju su se izredala četiri kalifa, a u Medini je iz Prorokova roda bio izabran protukalif, koji je tek nakon krvavih borbi bio uklonjen.

Tek što su Omejadi završili borbu sa šiitskim ustancima, u Iraku se rasplamsao pokret haridžita koji su se okupili oko svoga vođe Habiba ističući u svom programu jednakost svih muslimana, bez obzira na etničko podrijetlo i socijalni položaj. Time su oni reagirali na dolazak na vlast pobočne loze Omejada Marvanida, od 685, koja je još više naglašavala plutokratsko-oli-garhijski karakter vladavine.

Drugi vladar iz te loze, Abd-al-Malik 685-705 morao je napregnuti sve vojne snage svoje države da u krvi uguši haridžitski pokret. Pobijedivši na taj način različite varijante

pučkih stremljenja šiita, pauperiziranih Arapa i nearapskih muslimana, režim Omejada je pristupio konsolidaciji postignutih uspjeha u dva smjera: ojačavanjem centralizacije državne uprave i ja-
319
čanjem arapskog karaktera vlasti. Ostvareno je to oslonom na vojničku snagu sirijsko-arapskog plemena Kalbida. U državnoj upravi uveden je isključivo arapski jezik, a zakonitim sredstvom plaćanja postao je samo arapski zlatni novac, umjesto bizantskoga i perzijskoga. Utjecaj nearapskih muslimana veoma je skučen, a odnosi prema neislamskom stanovništvu su se zaoštrili.

Tako ojačani aristokratsko-vojnički režim, kome je na čelu bio nasljedni kalif iz kuće Omejada, očitovao je svoju snagu već od prvog desetljeća VIII. st. novim valom osvajanja na području Bizanta, u Španjolskoj, u Turkestanu i u Indiji.

4. BIZANT OD HERAKLIJEVE SMRTI DO POČETKA VIII. ST.

Počeci arapskih osvajanja zatekli su Bizant u teškom stanju zamora. He-raklijeva smrt 641 dovela je povrh toga još i do krize zbog nasljedstva na prijestolju.

Heraklije je iz svoga prvog braka imao sina Konstantina, a iz drugog braka, sa svojom rođakom Martinom, sina Heraklonu. Želeći ugoditi Martini, on je pred smrt ostavio vlast obojici, a i samoj je Martini osigurao položaj suvladara. Ali stanovništvo nije htjelo pristati da carsku vlast nosi također i žena, utoliko više što je Martina bila omražena još za Heraklijeva života. Ona se stoga morala povući, ali je uz pomoć patrijarha Pira vodila ogorčenu borbu u korist svoga sina Heraklone. Kad je dvadesetgodišnji car Konstan-tin III. još iste godine 641 umro, mnogi su posumnjali da je bio otrovan.

Budući da je Heraklona imao tek 15 godina, faktičnu je vlast preuzela Martina. Konstantinovi suradnici smjesta su uklonjeni sa svih utjecajnih položaja, a patrijarh Pir obnovio je monoteletsku crkvenu politiku koju je Konstantin III. bio odlučio napustiti. Sve je to urodilo pobunama. Jednom od njih maloazijska je vojska primorala Martinu da pridruži Herakloni kao suvladara desetgodišnjega sina Konstantina III., Konstansa. Ali kad je Martina dala okruniti za cara i svoga mlađeg sina, Davida, izbio je opći ustanak. Odlukom senata Martina i njeni sinovi zbačeni su s vlasti, a sva je vlast prenesena na Konstansa II. 641-668 koji je u kasnijim godinama dobio nadimak Pogonat bradati, jer je nosio dugu bradu. Ali za vrijeme njegove malodobnosti senat je bio najutjecajniji faktor u upravljanju državom. Tako su dinastičke borbe pomogle senatskoj aristokraciji glavnoga grada da se oslobodi pritiska kojim ju je skučavao vladarev autoritet u vrijeme Justini-jana I. i njegovih nasljednika.

U takvim okolnostima efikasnost carske vlasti nije mogla ojačati. A upravo je u to doba pritisak arapskih osvajača sve više rastao. Bilo je nužno ukloniti unutrašnje sporove. Do 646. Arapi su zauzeli cio Egipat i vršili pritisak kroz Libiju prema području Kartaginskog egzarhata koje je bilo uporište katolicizma i ogorčeni protivnik monoteletizma. Pod utjecajem papinstva i Italija je bila nezadovoljna vjerskom politikom Carigrada. Stoga je Konstans II., postavši punoljetan, pokušao onemogućiti razorne vjerske sporove. Godine 648. objavio je vjerski manifest, poznat pod nazivom Typos, kojim je zabranio svako daljnje raspravljanje o pitanjima energije i volje u
320
Kristovoj naravi. Ali, kao i ranije, puko zabranjivanje debate jednako je ogorčilo sve vjerske grupacije. Papa Martin I. 649-653, koji je primio daru bez uobičajene suglasnosti carigradskog dvora, sazvao je odmah po stupanju na vlast Lateranski sabor koji je osudio

i monoteletizam, ali i Typos, jer njime carska vlast nije izričito odbacila monoteletsku herezu. Bizant je smatrao da na takav postupak može reagirati silom pa je Konstans naredio ravenskom egzarhu Olimpiju da papu uhapsi i dopremi u Carigrad. Olimpije je povjerovao da će se moći okoristiti neraspoloženjem italskog stanovništva prema politici Carigrada pa se proglasio zasebnim carem u Italiji 650.
Ta obnova carstva na Zapadu, u skučenom opsegu onih italskih provincija koje nisu bile pod langobardskom vlašću, potrajala je samo do 652. kad je Olimpije poginuo u borbi s Arapima koji su izvršili napad na Siciliju. Papu je uhapsio tek novi egzarh, pa je on pred carigradskim sudom bio osuđen kao Olimpijev pomagač i saveznik, zbačen s papinskog položaja i prognan u Herson gdje je i umro.
Jednako je tako i u Sjevernoj Africi uhapšen prvak katoličke opozicije, Martin Ispovjednik; doveden je u Carigrad gdje je bio mučen i najzad osuđen na progonstvo u Laziku gdje je uskoro umro.
Zakočen tim unutrašnjim teškoćama, Bizant je bespomoćno gledao kako Arapi osvajanjem Kipra, Rodosa i Kosa pripremaju pomorski napad na Carigrad. Poraz bizantske flote pred likijskom obalom 655 bio bi možda doveo do još težih događaja da nisu u kalifatu poslije Osmanove smrti 656 nastali nemiri. U smanjenju opasnosti do koje je uslijed toga došlo, Konstans II. je uznastojao proširiti teritorijalnu vlast Carstva nad izgubljenim oblastima u Evropi. Gotovo pedeset godina poslije sloma Maurikijeve obrane na donjem Dunavu, Konstans II. je 658. uspio slavenskom stanovništvu u Makedoniji nametnuti vrhovnu vlast Bizanta, premda su oni pri tom i dalje sačuvali svoju autonomiju. Tom prigodom Bizant je izvršio prvo veliko preseljavanje Slavena s Balkana u Malu Aziju, pa su otada njihovi odredi služili u bizantskoj vojsci.
Nastojanje da se ojača položaj Carstva u Evropi nipošto nije bilo slučajan pothvat Konstansove politike. Nasuprot golemim uspjesima arapske vojne sile bilo je očito da su istočne provincije izvan granica Male Azije za duže vrijeme izgubljene. Te gubitke bilo je nužno nadoknaditi na zapadu. Slomivši otpor dvojice prvaka katoličke opozicije pape Martina I. i Mar-tina Ispovjednika, Konstans je pomišljao da će njegova osobna prisutnost u Evropi obnoviti snagu Carstva u tim oblastima. Stoga je stvorio odluku da sjedište svoje vlasti preseli u Italiju odakle će moći uspješnije organizirati borbu protiv Arapa. Ali na takvu odluku naveli su ga i njegovi odnosi s najmoćnijim faktorima u Carigradu. Otkako je postao punoljetan, Konstans II. vladao je autokratski pa je pobudio mnoga neprijateljstva u redovima senatske aristokracije i visokih crkvenih poglavara. Strahujući pred mogućnošću da mu ti protivnici nametnu kao suvladara njegova brata Teodora, na štetu njegovih vlastitih sinova, Konstans je Teodora prisilno zaredio za svećenika, a zatim ga je dao i ubiti. Time je u Carigradu izazvao skrajnje negodovanje, pa se njegova mržnja prema vrhovima carigradskog društva pridružila vanjskopolitičkim i vojnim razlozima za premještaj centra državne vlasti u Evropu.
Iskrcavši se 663. u Tarentu i postigavši beznačajne uspjehe u sukobima s langobardskom vojskom Beneventanskog vojvodstva, Konstans je naj-

prije otišao u Napulj a zatim u Rim. Premda ga je papa Vitalijan svečano primio, car nije ostao u staroj prijestolnici, nego je prešao na Siciliju gdje je sjedištem svoje vlasti učinio Sirakuzu.

Ali napori da odatle organizira otpor Arapima iziskivali su golema materijalna sredstva. Teški porezi što ih je nametnuo Kalabriji, Siciliji, Sardiniji i Africi uskoro su postali nepodnošljivi, pa je došlo do pobuna. Godine 668. jedan je potplaćeni rob ubio cara za vrijeme kupanja, a u Carigradu je na prijestolje došao Konstansov sin, Konstantin IV. 668-685.
Konstantinova vladavina bila je jedno od presudno važnih razdoblja bizantske povijesti. Nakon osnutka Omejadskog kalifata 661, Arapi su, počevši od 663., svake godine napadali pogranične oblasti u Maloj Aziji, a na moru su, nakon Kipra, Rodosa i Kosa, zauzeli Hios, poluotok Kizik 670 i Smirnu 672. Ali sjajni uspjesi bizantske mornarice za vrijeme gotovo petogodišnje opsade Carigrada 674-678 spasili su Carstvo od propasti. Taj poraz napadača, a zatim i dugotrajni unutrašnji nemiri u Kalifatu, omogućili su Bizantu da oslobodi cijelu Malu Aziju i čak da otpočne s nizom napada na arapske granične oblasti u Siriji. Ali opsežnije pothvate na tom području osujetilo je doseljenje Bugara u nekadašnje bizantske oblasti južno od donjeg Dunava.
Bugari Taj se narod pojavljuje kao napadač na balkanske granice Bizanta još od kraja V. st. Tada su to bili odredi zapadne skupine Bugara koja se otkinula od njihove etničke jezgre, nastanjene oko Azovskoga mora, i smjestila sjeverno i istočno od dunavskoga ušća. Ali dolazak Avara u Evropu i seoba Slavena na Balkan preslojili su ovu skupinu Bugara. Međutim to isto preseljenje Avara iz Pretkavkazja na donji Dunav i, najzad, u Panoniju oslobodilo je istočnu skupinu Bugara u Priazovlju. Kao snažna vojna zajednica, oni su početkom VII. st., u vrijeme kad je Bizant vodio teške borbe s Avarima, sklopili savez s Carstvom. Njihov je kan Orhan imao dužnost da sprečava svoga istočnog susjeda, zapadnoturski kaganat, da kao saveznik Avara napada Bizant provalama preko Kavkaza. U tim borbama priazovska je Bugarska veoma ojačala, pa je njezin kan Kubrat koji je kao mladić bio odgojen na carigradskom dvoru i ondje primio kršćanstvo godine 635. nanio težak poraz zapadnim Turcima i formirao, pod vodstvom Bugara, moćan savez plemena na području istočno i zapadno od Azovskoga mora. Jezgra toga područja bio je teritorij između Dona i Ku-bana koji izvori nazivaju Velika Bugarska.
Ali poslije Kubratove smrti u vrijeme cara Konstansa II. bugarski se plemenski savez raspao pod udarcima Hazara koji su krajem VI. st. osnovali svoj kaganat na sjevernim obroncima Kavkaza. Jedan dio Bugara, pod vodstvom Asparuha, uzmakao je oko 670. prema zapadu, k donjem Dunavu, a drugi prema sjeveru, na srednju Volgu i donju Kamu, gdje se u X. st. razvila snažna država Povolških Bugara.
Smjestivši se između Dnjestra i dunavskog ušća, Asparuhova je skupina Bugara uskoro počela provaljivati preko Dunava, u istočnu Trakiju. Da te napade suzbije, Konstantin IV. je 680. kopnom i morem napao bugarsko boravište sjeverno od Dunava, ali je pretrpio poraz. Progoneći pobijeđenu bizantsku vojsku, Bugari su zauzeli Dobrudžu, a otuda su svoje nadiranje proširili i na oblast između donjeg Dunava i planine Balkan, gdje je postojao Savez sedam slavenskih plemena. Ta su se plemena morala obavezati da će

Bugarima plaćati godišnji danak. Osvajačka bugarska ratničko-plemenska aristokracija uskoro je s vodećih položaja među slavenskim stanovništvom istisnula slavenske plemenske poglavare i zavladala slavenskim plemenskim savezom. Time se južno od donjega Dunava formirala bugarsko-slavenska država u kojoj se glavnina stanovništva, organizirana u rodovske općine, bavila zemljoradnjom, a ratnički vrhovi društva razvijali

su se kao povlaštena klasa profesionalnih ratnika ususret početnim oblicima ranofeudalnih odnosa.
Nadiranje Bugara mogao je Konstantin IV. zaustaviti samo priznanjem njihove nezavisne vlasti na osvojenom području. U tome smislu sklopljen je oko 679. ugovor kojim se Bizant obvezao da bugarskoj državi plaća redovit godišnji danak. Tim aktom prvi puta je službeno priznata jedna barbarska država na nekadašnjem bizantskom tlu na Balkanu. Neuspjeh u borbi s Bugarima Carstvo je donekle nadoknadilo uspješnom vjerskom politikom. Sva ranija kompromisna vjerska učenja monoenergeti-zam, monoteletizam nastala su u nastojanju da se ukloni razdor između katolicizma i monofizitizma. Budući da su gubitkom Egipta i Sirije glavna uporišta monofizitizma konačno pala u vlast Arapa, Carstvo više nije imalo interesa da insistira na nepopularnim kompromisnim tezama. U sporazumu s papom održan je u Carigradu VI. ekumenski sabor 68081 kojim je uspostavljen vjerski mir, a monoteletizam konačno osuđen.
Svojom crkvenom politikom i vojnim pothvatima na Balkanu Konstantin IV. je dalje razvio težnje svoga prethodnika Konstansa II. da evropske pokrajine Carstvo učini osloncem za otpor Bizanta arapskom pritisku s istoka. Jačanju vlasti i njezina jedinstva imala je poslužiti i Konstantinova dinastička politika. Svoju je dvojicu braće uklonio s vlasti i ozakonio načelo po kome se carsko dostojanstvo ubuduće imalo nasljeđivati isključivo po direktnoj muškoj silaznoj lozi. Na toj osnovi, nakon njegove smrti carem je postao njegov najstariji sin Justinijan II. 685-695; 705-711.
Već u prvim godinama svoje vladavine 688 Justinijan je na želju kalifa Abd-al-Malika, koji se borio s nizom unutrašnjih teškoća, obnovio povoljan mir što ga je Bizant sklopio s Muavijom nakon propasti velike opsade Carigrada 678. Danak što ga je Kalifat otad plaćao Carstvu sad je povećan, a na Kipru je uveden kondominij po kome je taj otok nekoliko stoljeća formalno bio u vlasti obiju sila, a u stvarnosti je bio samostalan.
Mir s Arapima omogućio je Justinijanu II. da nastavi politiku svojih preteča na Balkanu. Još 688. on je uspješnim vojnim pohodom suzbio Bugare, učvrstio bizantsku vlast nad makedonskim Slavenima i uspostavio kontinuitet bizantskog teritorija od Trakije do Soluna. Usporedo s time, Justinijan je želio i prorijediti slavensko stanovništvo u tim krajevima pa je, trideset godina poslije Konstansa II., izvršio novu veliku seobu Slavena u Malu Aziju na područje teme Opsikion.
Slabljenju slavenskog stanovništva i jačanju bizantskih pozicija na Balkanu pridonijelo je i preseljenje brđanskog ratničkog plemena Mardaita iz Libana na Peloponez. Da pojača carigradske predstaže, Justinijan je na poluotok Kizik, u Mramornom moru, preselio mnogo Kiprana. Ali jer je to učinio bez pristanka arapskih vlasti, Abd-al-Malik je prekinuo mir iz 688. i obnovio rat u kome je Bizant izgubio svoj dio Armenije.
U unutrašnjim odnosima Justinijan II. dalje je razvijao tematsko uređenje i jačao mali slobodni seljački zemljoposjed. Osim starijih tema, osnovanih još u Heraklijevo doba, i teme Trakezion, koju je osnovao Konstantin IV., Justinijan je u srednjoj Grčkoj osnovao temu Helada, a stare teme u

Maloj Aziji počele su se dijeliti na nekoliko manjih. Bilo je to u vezi s težnjom vlasti da ne dopusti pretjerano jačanje tematske vojno-upravne aristokracije koja je u više navrata ugrozila supremaciju carske vlasti.
Usporedo s time, na cijelom maloazijskom području i u onim balkanskim oblastima gdje je Bizant efektivno držao vlast u svojim rukama vrši se intenzivno naseljavanje stratiota,

seljaka-vojnika, koji od države dobivaju česticu zemlje na trajno i nasljedno uživanje, a za uzvrat su dužni da služe kao vojnici. U isto vrijeme, ponovnim uključivanjem balkanskih područja na kojima su se naselili Slaveni u teritorij bizantske države i preseljavanjem Slavena u Malu Aziju još više jača udio slobodnog seljaštva u agrarnoj strukturi bizantskoga sela. Ta dva sloja neposrednih obrađivača zemlje: stratioti i slobodno slavensko seljaštvo, udruženo u slobodne seoske općine, bitno su tijekom VII. stoljeća utjecali na razvitak privrednih i društvenih odnosa u Bizantu u tome a i u slijedećim stoljećima.

Politički i ratni događaji što su zaredali u Bizantu od početka VII. st. u velikoj su mjeri razorili privredno i društveno ustrojstvo bizantskih veleposjeda. Mnoga imanja bila su opustošena a radna snaga na njima pobijena, odvedena u roblje ili rastjerana. To je dovelo do dvostruke krize: zbog nestašice vojne ljudske sile i zbog nedostatka radne snage na poljima. Izlaz iz tih teškoća nađen je formiranjem staleža stratiota i naseljavanjem slobodnog seljaštva. Na taj način, smijenivši ranije dominantne kategorije obrađivača: serve i kolone, u Bizantu VII. stoljeća prevladava mali, vojnički stra-tiotski zemljišni posjed ili mali posjed slobodnih članova seoske općine. O strukturi takvih slobodnih seoskih općina sačuvalo se iscrpno svjedočanstvo u tzv. Zemljoradničkom zakonu nomos georgikos koji je donesen najvjerojatnije u vrijeme Justinijana II.

Naselja o kojima govori Zakon bila su smještena pretežno u brdovitim predjelima, a stanovništvo je krčilo šume, obrađivalo zemlju plugom, uzgajalo žitarice, vinovu lozu i voćke i držalo stoku. Živjelo je udruženo u općine, a zemljišni se posjed sastojao od dva dijela. Oranice, vinogradi i povrt-njaci bili su potpuno vlasništvo seoskih malih ili velikih porodica patroni-mija. Šume, pašnjaci, pustopoljine i vode ostaju i dalje kolektivno vlasništvo seoske zajednice na zajedničkom i neograničenom iskorištavanju. Svoju obradivu zemlju seoska je porodica imala pravo ostavljati u nasljedstvo po muškoj lozi a mogla ju je i zamjenjivati sa suseljanima za drugi kompleks polja, ali je nije smjela prodavati. Sam naziv čestice meros udio, ždrijeb svjedoči o tome da je nekoć bila izvršena dioba merismos prvobitno jedinstvenog zemljišta koje je bilo kolektivno vlasništvo cijele seoske zajednice. To prvobitno zajedništvo posjeda sačuvalo se jakim prežitcima i u doba Zemljoradničkog zakona. Poslije obavljene žetve ili berbe s polja se uklanjaju ograde i ona se pretvaraju u slobodni pašnjak cijeloga sela. Ali još i dok na zemlji stoji urod, svatko od suseljana ima pravo stupiti na tuđe tlo, ubrati i na licu mjesta užiti plodine. Kažnjivo postaje tek odvoženje uroda u svoje gospodarstvo. Čak i zaoravanje i zasijavanje tuđe zemlje kažnjavalo se samo gubitkom uroda. Selo je kao kolektiv obavljalo velike pothvate od zajedničkog interesa: melioracije, navodnjavanja, krčenja; imalo je zajedničke pastire i majstore za gradnju mostova. U odnosu prema državi ono je važilo kao temeljna poreska jedinica, a raspodjelu državnih dažbina na pojedina kućanstva vršili su vlastiti samoupravni organi seoske zajednice seoski starješina i skupština glavara obitelji.

S ovih polazišta, u bizantskoj seoskoj općini se u daljnjem razvitku pojavljuju imovinske razlike među pojedinim domaćinstvima. Osiromašeni op-ćinari aporoi morali su obrađivati zemlju posuđenom stokom ili su čak dijelove svojih posjeda morali ustupati imućnijem susjedu kao zalog za posudbu stoke, hrane ili sjemena. Zapavši čak i u bezizlazan položaj, takvi su seljaci morali potpuno napustiti svoj posjed i odseliti se nekamo u drugi kraj gdje su se upošljavali kao najamni radnici mistiji, u svojstvu pastira,

vodonoša i si. Suprotno tome, imućniji seljaci prikupljali su u svome posjedu veće površine zemlje, pa su u svomu gospodarstvu mogli upošljavati i ponekog roba ili mistija. Seoska privreda bila je u VII. st. pretežno naturalna. Ali budući da je dio državnog poreza trebalo plaćati u novcu, seljaci su bili zainteresirani da dio svojih proizvoda iznose na gradsko tržište. S druge strane, očuvanje robno-novčanog poslovanja u gradskim središtima omogućavalo je i poticalo tu vezanost agrarne privrede za tržišta.

Propast velikih zemljoposjeda, utemeljenih na dažbinskoj eksploataciji serva i kolona, kao i pretežitost novoformiranog malog, slobodnog seljačkog posjeda izmijenila je strukturu vladajuće klase u društvu. Ona se u VII. st. sastoji od nekoliko kategorija: u agrarnim oblastima postoji umjereno imućna ladanjska aristokracija koja sama organizira i vodi svoje gospodarstvo. Uz nju se formira vojno-upravna aristokracija okupljena oko stratega u temama, a u državnom središtu, oko carske vlasti okuplja se mnogobrojno novo plemstvo odličnika i funkcionara, uposleno u državnim službama.

I službenička aristokracija u prijestolnici i vojno-upravni aparat u temama bio je za svoju djelatnost nagrađivan na specifičan način. Državna je vlast smatrala nužnim da radi vojne obrane državnog teritorija štiti slobodu i privrednu samostalnost stratiota. Jednako tako, u interesu očuvanja staleža slobodnih seljaka, koji kao takvi državi plaćaju redovne poreze, državna je vlast bila zainteresirana i za održanje nezavisnosti seoskih općina. Ona stoga nije mogla zemlje slobodnog seljaštva poklanjati svojini funkcionarima ni kao trajan posjed ni kao beneficij, jer bi time izgubila i vojne i poreske obvezanike. Zbog toga država svojim službenicima u državnom središtu i u temama kao nagradu za vršenje njihove dužnosti doznačuje dio državnih poreskih prihoda u novcu ili naravi. Takvo doznačivanje dohotka bilo je striktno vezano uz službu državi, a ova je zavisila o carevu povjerenju i milosti, pa je u svakom trenutku mogla biti oduzeta. S njome je nestajalo i pravo na prihode.

Nagrađivanje određenim dijelom dažbina iz fonda državnih poreskih prihoda vršilo se u realnosti na nekoliko načina. Izravno isplaćivanje iz državne riznice nazivalo se solemnij. Umjesto toga pojedinci, a osobito često crkve i samostani, dobivali su oslobođenje od plaćanja vlastitih poreskih dažbina ili su dobivali pravo na određeni udio u porezima koje je plaćalo neko selo ili više njih.

Sva takva prava, kao i službe, bila su privremena, dok traje služba. Potomci svakog pripadnika službeničke aristokracije morali su uvijek iznova započinjati karijeru od početka.

Na taj način pripadnici vladajuće klase ostvarivali su eksploataciju slobodnih proizvođača posredno, spomoću državnoga poreskog aparata. Zbog toga je jaka državna vlast i njezina vladavinska pa otuda i poreska efikasnost bila u interesu vladajuće klase. Za razliku od privrednih i društvenih

odnosa na evropskom Zapadu, gdje se državna vlast parcelira i prelazi u nadležnost velikih zemljoposjednika koji su dokinuli ekonomsku samostalnost slobodnog seljaštva i uključili njihovu zemlju u okvire svojih imanja, u Bizantu vladajuća klasa nije smjela uništiti slobodu i ekonomsku samostalnost stratiota i seoskih općina, ako nije htjela državu lišiti poreskih prihoda i vojne obrambene snage i time je izručiti stranim osvajačima. Ali da bi mogla i u tim uvjetima biti korisnikom eksploatacije neposrednih proizvođača sudjelovanjem u poreskim dažbinama, ona je trebala i stoga podupirala

snažnu centraliziranu državnu vlast. Ona se doduše neprekidno borila za utjecaj na tu vlast pa je čak iz svoje sredine izdizala pretendente za carsko dostojanstvo, ali načelo postojanja te vlasti, koncentrirane u ličnosti cara i njegova dvora, ostaje opće priznato kao politička i ustrojstvena nužnost. Na toj osnovi, u daljnjem razvitku, tijekom VIII. i IX. st. dolazi do izvanredno snažnog razvitka državnosti i uzvišen ja carske vlasti do institucije zaštićene božjom milošću. U isto vrijeme i državni poreski pritisak neprekidno raste, i zbog efektivnih potreba države, i jer je u punoj mjeri postao osnovicom načina kojim se višak vrijednosti iz agrarne proizvodnje seljaštva prelijevao u ruke vlastodržaca. Prevladavanje slobodne seljačke poljoprivrede urodilo je još jednom važnom izmjenom u društvenim odnosima u Bizantu tijekom VII. i u narednim stoljećima. Od Dioklecijanove vladavine državna je vlast poreskim sistemom capitatio-jugatio vezala neposredne proizvođače uza zemlju. Potkraj vladavine Justinijana II. razdvaja se glavarina od zemljarine, pa se glavarina ubire od svakog stanovnika, bez obzira gdje živi, dok zemljarina ostaje vezana uza zemlju, a plaća je onaj tko je zaista i obrađuje. Time je faktično bila raskinuta prisilna veza između obrađivača i zemlje. Slobodno seljaštvo ostaje zainteresirano za svoj zemljoposjed kao njegov vlasnik, pa nije bilo nužno nametati mu osobnu neslobodu da bi ga obrađivalo. Tako se i u tom pogledu ostvaruje oprečan odnos od onoga koji se izgrađuje na evropskom zapadu. Ondje veliki zemljoposjed, kao neposredni eksploatator seljačke radne snage i vršilac razmrvljene državne vlasti, ukida osobne slobode, vezuje seljaštvo uz njegovu česticu i zakmećuje ga. U Bizantu se, naprotiv, održanje slobodnog i nezakmećenog seljaštva afirmira kao politička i društvena potreba, pro-izašla nužno iz opće konstelacije okolnosti u kojima je Carstvo produžavalo svoj povijesni opstanak. Kao rezultanta tih okolnosti, izgradnja feudalnog poretka, sa svojim karakterističnim institucijama, u Bizantu se izvanredno usporava i odgađa za više stoljeća.

Takvo konstituiranje poretka za VII. i naredna stoljeća nipošto se nije vršilo bez nesuglasica i oprečnih nastojanja. Potpomaganje slobodnoga malog zemljoposjeda i nastojanje da službenička i provincijalna aristokracija ostane strogo ovisna o prijestolju i njegovim lokalnim predstavnicima nailazilo je na oponente, prvenstveno u krilu crkve, a i među nekim pripadnicima sena-
torske aristokracije.

U Bizantu je u VII. st. jedini snažan veliki zemljoposjed osim carskih imanja bio crkveni. Brojnim darivanjima i porastom pobožnosti jačala je moć crkve u materijalnom i duhovnom pogledu. Usporedo s time povećavalo se kod znatnog dijela svećenstva i redovnika odudaranje u načinu života od crkvenih vjerskih i moralnih dogmi. U želji da crkvu u većoj mjeri podredi svojim interesima a i da korigira život klera, carska je vlast 6912. sazvala ekumenski sabor kome je stavljeno u zadaću da dopuni neke dogmatske od-

redbe V. i VI. ekumenskog sabora. Zbog toga mu je dan naziv Peto-šesti ekumenski sabor Quinisextum. Na moralno-disciplinskom planu zabranio je mnoge preostatke poganskih običaja, a i razuzdanosti i neurednosti u svećeničkom životu i ponašanju. U namjeri da te neurednosti otkloni, Sabor je dopustio nižim svećenicima da stupaju u brak.

Tim propisom, a i nizom drugih, ponovo su istaknute razlike između istočne i zapadne crkve. Posebice je snažno negodovanje u Rimu izazvala saborska odluka kojom je proglašena jednakost i ravnopravnost carigradskog patrijarha s rimskim papom.
Razdor koji je zbog toga nastao Justinijan II. je, po uzoru na Konstansa II., pokušao ukloniti silom. U tu je svrhu poslao u Rim svoga izaslanika s naređenjem da papu Sergija uhapsi. Ali u Italiji je izbila pobuna u korist pape, pa carski nalog nije mogao biti sproveden.
Justinijanova crkvena i socijalno-ekonomska politika pretvorila se u uzrok zbog koga je, na poticaj patrijaršije i senatske aristokracije, god. 695. došlo do ustanka protiv Justinijana II. Carem je bio proglašen strateg teme He-lada, Leontije. Justinijan je uhvaćen, odsječen mu je nos da bi tim unaka-zivanjem postao nesposoban za povratak na vlast a zatim je poslan u progonstvo na Krim.
Taj državni udar smjesta je nepovoljno djelovao na sposobnost bizantske države da se suprotstavlja vanjskim opasnostima, pa su Arapi 698. konačno osvojili područje Kartaginskog egzarhata, a Leontije je zbog nedoraslosti teškoćama bio zbačen s prijestolja. Na njegovo mjesto vojska je izdigla zapovjednika mornarice u Primorskoj temi, koji je kao car uzeo ime Tiberije II. Ali ni on nije ni pokušao zaustaviti napredovanje Arapa kroz sjevernu Afriku prema Atlanskom oceanu. Takva nemoć učinila ga je nepopularnim pa je prognani Justinijan II. ponovo uspio osvojiti vlast.
On je iz Hersonesa na Krimu prebjegao Hazarima i oženio se kanovom sestrom, koja je pri tome prešla na kršćansku vjeru. Ali kad je carigradska vlast zatražila izručenje bjegunaca, Justinijan se sklonio Bugarima. Uz pomoć njihova kana Tervela, Justinijan je prikupio znatnu oružanu silu i 705. došao pod zidine Carigrada. S manjim odredom ušao je noću, kroz vodovodni kanal u grad, izvršio pokolj straža, otvorio ulaz svojoj vojsci i zbacio Tibe-rija II.
Bez obzira na svoju osakaćenost, Justinijan je još šest godina ostao carem s nadimkom Rinothmetos odsječenoga nosa. Sistematskim terorom uklanjao je svoje protivnike, većinom pripadnike visokoga klera, senatske aristokracije, kao i istaknute vojne zapovjednike. U Italiji, sankcije su pogodile Ravennu koja je 695. pristala uz njegove protivnike. Sporne odredbe Pe-to-šestog ekumenskog sabora bile su ukinute, a papa je bio pozvan u Carigrad gdje je primljen s velikim počastima. Time je jedinstvo crkve bilo ponovo uspostavljeno.
Ali careva želja za kažnjavanjem njegovih protivnika još nije bila uta-žena. Godine 711. poslao je kaznenu ekspediciju u Herson, mjesto svoga za-točenja. Krvavi pokolji što ih je ondje dao izvršiti izazvali su pobunu u vojsci. Ona je carem proglasila armenskog oficira Bardana Filipika. Osvojivši Carigrad, Bardan je dao smaknuti Justinijana i cijelu njegovu obitelj. Time je bila okončana vladavina Heraklijeve dinastije.
Idućih godina 713. i 715. još su dva vojnička puča dovela na prijestolje dva nova vladara. Razdoblje borbi dokrajčio je tek dolazak na vlast stratega teme Anatolikon, Leona III. 717-741, osnivača isaurijske dinastije.

Premda je proteklih dvadeset godina nanijelo znatne štete bizantskoj državi, one nisu značile strukturalnu krizu poretka. Naprotiv, on je na temelju socijalno-ekonomskih preobrazbi, ostvarenih tijekom VII. stoljeća, omogućio Carstvu da se već u VIII. stoljeću uspješno odupre novom valu arapskih napada i stvori preduvjete svome daljnjem jačanju.
5. BIZANT U DOBA IKONOKLASTlCKIH BORBI

Doba vojnih pučeva koje je slijedilo nakon zbacivanja Justinijana II. s vlasti uvelike je dezorganiziralo bizantsku obranu upravo kad se u arapskom kalifatu dolaskom Abd-al-Malika na prijestolje napadačka moć islama
oporavila.
U vrijeme neposrednih akcija koje su dovele do obaranja Leonova neposrednog preteče, Teodozija III., Arapi su pripremili dubok prodor kroz Malu Aziju i već sredinom ljeta 717., svega nepunih 5 mjeseci po Leonovoj krunidbi za cara, s kopna i mora opkolili prijestolnicu. Opsada je trajala godinu dana. Velikim naporima, zahvaljujući grčkoj vatri i pomoći bugarskoga kana Ter-vela, Arapi su sredinom ljeta 718. suzbijeni od glavnoga grada i protjerani iz pretežnog dijela zaposjednutih oblasti.
Ali ni taj teški poraz nije Arape slomio. Poslije pauze od osam godina, oni su od 726. do 740. svake godine provaljivali u Malu Aziju. Potkraj toga razdoblja poveli su kazneni rat protiv Hazara, bizantskih saveznika u dotadašnjim borbama. U tom su pothvatu postigli uspjeh, podvrgli svojoj vrhovnoj vlasti hazarski kaganat, ali je vezanost njihovih glavnih snaga u tim borbama pomogla Bizantu da Arapima 740. nanese težak poraz blizu Amoriona, u temi Anatolikon. To je omogućilo i Hazarima da se oslobode, i samom Bizantu da započne sustavno potiskivanje Arapa iz istočnih provincija Male Azije. Tim uspjesima, oni su relativno učvrstili granice prema islamskom svijetu, koji je, uskoro poslije poraza u Anatoliji, zapao u krizu smjene dinastija i preselenja državnog središta iz Damaska u Siriji u Mezopotamiju.
Iskustvo dotadašnjih borbi za vlast u Bizantu pokazalo je da je vojno-upravna aristokracija u temama postala opasnom snagom koja ne preza pred upotrebom svojih četa u nasrtanju čak i na carsko prijestolje. Zbog toga je Leon III. započeo proces pretvaranja velikih tema u veći broj manjih. Tako je zapadni dio teme Anatolikon odvojio i formirao zasebnu temu Trakesion, a istočni dio teme Opsikion pretvorio u temu Bukelarija. Primorsko-otočka tema Karavisijanaca također je smanjena: južno priobalno područje ostalo je organizirano kao Kiberiotska tema, dok su otoci bili okupljeni u zasebni drungarijat pomorsko zapovjedništvo.
Osiguranju carske vlasti od uzurpacija poslužilo je i pridružen je Leonova dvogodišnjeg sina Konstantina V. kao suvladara, izvršeno 720., a popunje-nju carske blagajne povećanje poreskih tereta.
Na području zakonodavstva, režim Leona III. dao je svome vremenu prikladan skraćeni zbornik rimskoga prava, objavljen 726. pod nazivom Ekloga. U njemu je rezimiran Justinijanov kodeks ali su unesene i važne prinove, pod utjecajem crkvenoga kanonskog prava i običajnog prava istočnih provincija. Ekloga je prvenstveno željela ojačati centralnu vlast, ukloniti korupciju iz sudske djelatnosti u tu se svrhu određuju stalne i dostojne plaće

svim sucima, afirmirati načelo privatnog vlasništva, ali i legalizirati neke tadašnje tendencije u privrednim i društvenim odnosima. Tako je bio ublažen položaj robova olakšavanjem uvjeta za njihovo puštanje na slobodu; u porodičnim odnosima oslabljena je svemoć oca obitelji, u korist težnjama da se u selima velike porodice patronimije raspadaju na male. Poboljšanjem propisa o davanju zemlje u zakup, Ekloga je reagirala na proces siromaše-nja dijela slobodnih seljaka, koji se pretvaraju u najamnike mistije, i na potrebe zemljoposjeda, koji je u polaganom postupnom porastu pa je bio bitno zainteresiran da može unajmiti slobodnu radnu snagu.

Nastojanje državne vlasti da učvršćuje i sređuje unutrašnje odnose u državi na općoj osnovi jačanja carskog autoriteta najdramatičnije se manifestiralo u borbi oko štovanja crkvenih slika i kipova. Korijeni i uzroci toga spora bili su duboki i raznovrsni.
Mnoga stoljeća intenzivnih vjerskih borbi u Bizantu veoma su izoštrila opću usmjerenost pažnje stanovništva prema vjerskim i kultnim pitanjima i ona su postala sastavnim dijelom svakodnevnoga života. Sklonost mistici i praznovjericama bila je obilježjem tadašnjega mentaliteta. Na toj općoj podlozi, u žudnji za čudima i čudesnim učincima nadzemaljskih sila, vjerovanja, nade i pobožnosti vezivale su se uz slikovne predodžbe Krista, Bogorodice i drugih svetaca. One su isprva bile upućene svetim osobama što su ih te slike predočavale, ali se s vremenom počelo smatrati da ima i takvih slika u kojima je poštivana ličnost duhovno prisutna kao što je i Kristova božanska osoba prisutna u hostiji i misnom vinu. Takve slike, koje "nisu djelo ljudske ruke", privlačile su mnoštvo poklonika u mjesta gdje su bile pohranjene, a svećenstvo, naročito redovnici, umjelo se time okoristiti. Pojedine crkve i samostane, posjednike čudotvornih slika, uslišani su vjernici, ili oni u nadi uslišanja, obasipali darovima, manjim i većim, često i veoma skupocjenim; poklanjali su im ili zavještali nekretnine, svoja imanja i zemljoposjede, pa je tako crkva, ionako iza carske kuće najveći zemljoposjednik, postajala sve bogatija. S tim u vezi, život svećenstva se i dalje izopačavao. Ono se predavalo uživanjima, zanemarivalo duhovne službe i pobožnosti, gramzilo za imovinom, insceniralo čudesne događaje oko svojih svetinja i moći, krivotvorilo i izmišljalo legende iz koristoljublja i tako iskonsku vjeru i moralnu disciplinu izopačavalo u ruglo vlastitih temeljnih zasada.
Takvo stanje izazivalo je mnoga protivljenja i kritike. One su se pridruživale davnašnjim negodovanjima s posvjetovljenom crkvom u krilu vjerskih pokreta koje je službena crkva označavala kao hereze krivovjerja. Ti su pokreti naročito snažno djelovali u istočnim pokrajinama Carstva. Tako su paulikijanci, baštinici dualističkog manihejstva, a i mesalijanci, veoma odlučno odbacivali štovanje križa, Bogorodice i svetaca, a dakako i njihovih slika. U Bizantu je bio jak i utjecaj židovstva koje je odbacivalo likovno prikazivanje vjerskih predodžbi. Jednako je stanovište imao i islam koji je s čestim prodorima arapskih oružanih snaga duboko u Malu Aziju postao bizantskom stanovništvu poznat i dostupan.
I u krugu pravovjernoga svećenstva bilo je jakih snaga koje su kult slika i njegove zlorabe podvrgavale žestokoj kritici težeći za snažnom, ali trezvenom i produhovljenom vjerom umjesto lakrdijaštva redovničkih varalica. Najistaknutiji među takvim protivnicima ikonodula štovalaca ikona bili su biskup Konstantin Nakolejski i klaudiopolski metropolit Tomas.

U dvadesetim godinama VIII. st. ta su dva dostojanstvenika sa svojom pratnjom posjetili cara i iznijeli mu svoja gledišta. Leon III., i sam Sirijac po podrijetlu i dugogodišnji funkcionar u istočnim pokrajinama Carstva, vjerojatno je već i otprije bio sklon ikonoklazmu borbi protiv štovanja ikona, pa je shvatio kakve mu povoljne mogućnosti pruža sama crkva svojim rasprostranjenim praznovjericama u njegovoj želji da je podvrgne svojoj neospornoj vlasti i, usto, da se domogne njenih pretjerano poraslih bogatstava.
Oko cara se uskoro okupila jaka ikonoklastička skupina. Sastojala se od niza crkvenih dostojanstvenika, pretežno istočnjaka, od visokih oficira i vojske, prvenstveno iz Armenije i drugih maloazijskih pokrajina. Uz pokret je pristajao i carigradski puk,

ogorčen zbog svemoći i bogatstva redovnika. No ikonoklazam je imao i svoje utjecajne protivnike. Gotovo sve evropske oblasti države branile su štovanje ikona; za nj se zalagalo i papinstvo iako sa svojim rezervama; ali najveća snaga ikonodulstva bili su sami redovnici kojih se utjecaj i materijalno bogatstvo temeljilo upravo na tom stanju vjerske fanatiziranosti.

Čini se da je do zaoštravanja suprotnosti došlo u vezi s carevim javnim propovjedničkim istupanjima protiv kulta ikona koja su počela 726. A kad je vojska po carevu nalogu stala u Carigradu skidati slike kao prvu jednu Kristovu na jednome od trgova glavnoga grada, došlo je do pobune u samoj prijestolnici, a u Grčkoj čak do ustanka i proglašenja protivcara. To je nametalo oprez, pa je Leon nekoliko godina vodio pregovore s patrijarhom Germanom i papom Grgurom II. U debatu se veoma snažno upleo i redovnik jeruzalemskog samostana Sv. Sabbe, Ivan Damaskin, braneći štovanje ikona i odričući caru svako pravo da se upleće u vjerska pitanja.

U tome razdoblju opreka došlo je do izgradnje dubljih, dogmatsko-teo-loških stanovišta jedne i druge od suprotstavljenih strana putem povezivanja dileme o ikonama s velikim kristološkim problemima proteklih stoljeća. Protivnici kulta ikona, posebice Kristovih slika, tvrdili su da je nemoguće likovno prikazati božansku narav Krista jer je bog duhovno, a ne materijalno biće. Ako se, naprotiv, želi prikazati samo tjelesna osoba Kristova, tada je to zanemarivanje njegova božanstva, a usto ljudskom liku bez božanske sadr-žine nema razloga iskazivati štovanje, pa je ono tada jednako poganskom ido-lopoklonstvu. Ako pak poklonici ikona smatraju da su Kristovom slikom u isti mah prikazana i njegova ljudska i njegova božanska priroda, onda je takva pretpostavka o stopljenosti obiju Kristovih naravi istovjetna s mono-fizitizmom.

Suprotno tome, štovaoci ikona branili su svoje uvjerenje metafizičkim filozofskim obrazlaganjima: materija nipošto ne zaslužuje prezir jer je utjelovljenje ideje; ona je samo opredmećenje duha i u tom je smislu zavisna o duhu i njegov je izraz. Poricanje te veze svodi se na manihejski dualizam koji materiju i duh smatra od iskona oprečnima i nepomirljivim počelima. Štovanje slika koje prikazuju božanstvo utoliko je opravdanije što se Krist, kao bog, utjelovio da bi mogao na križu umrijeti i ostvariti spasenje čovječanstva; ikone upravo svjedoče i potvrđuju istinitost Kristova utjelovljenja, pa je stoga odbacivanje štovanja što se iskazuje naslikanom liku Krista isto što i odbacivanje bitnog stanovišta kršćanske vjere u to da se Druga božanska osoba istinski utjelovila, trpjela i umrla na križu i time donijela čovječanstvu izmirenje s Bogom-ocem i vječno spasenje.

U debatama koje su o tim kontroverzama trajale nekoliko godina, Leon III. je početkom 730. najzad donio odluku. Sazvao je sabor crkvenih i svjetovnih velikaša koji je izglasao edikt o zabrani štovanja ikona. Patrijarh German, koji je odbio da edikt potpiše, bio je zbačen, a postavljen je drugi koji se carevoj volji pokorio. Naprotiv, u Rimu, papa Grgur III. je na sinodu god. 732. izopćio iz crkve sve protivnike ikona. Careva flota koja je bila poslana da papu kazni postradala je međutim u oluji. Bizantskoj vlasti preostalo je samo da zaplijeni sva papinska imanja na tlu Carstva i da južno-italske i balkanske biskupije sjeverno od Helade podvrgne jurisdikciji carigradskog patrijarha. Takav potpuni raskid carske vlasti sa zapadnom crkvom imao je dalekosežne posljedice. U prvi mah papa je pokušao naći oslonac kod Langobarda. A kad se pokazalo da se oni namjeravaju okoristiti okolnostima ne samo da svojoj vlasti podvrgr i dijelove Italije nego i da pokore Crkvu, novim je saveznikom papinstva laogla postati samo Franačka. Iz te konstelacije

rodila se povezanost interesa Karolinga i katoličke crkve koja je, najzad, pretežni dio Italije uključila u političke okvire franačke monarhije a zapadnu je crkvu i politički i vjerski potpuno odvojila od bizantskog Istoka.
Snažnim pritiskom nad protivnicima i svojim ugledom zbog uspješnog ratovanja s Arapima Leon III. je do kraja svoje vladavine sačuvao uravnoteženu situaciju ne pretjerujući u žestini pri potiskivanju kulta ikona. Ali nakon njegove smrti 741. njegov je sin i nasljednik, Konstantin V. Kopronim 741- 775, morao nadvladati znatne teškoće. Već ljeti 742., kad je pri polasku u rat protiv Arapa prolazio kroz temu Opsikion, neočekivano ga je napao strateg te teme i muž njegove sestre, Artavazd, porazio ga i proglasio se carem. Njegovu uzurpaciju priznalo je i papinstvo, ali je pretežiti dio Male Azije ostao vjeran Konstantinu. Uz pomoć vojnih odreda teme Anatolikon i Trake-sion on je poslije više od godine dana, nakon niza pobjeda nad svojim protivnicima, osvojio Carigrad i dokinuo uzurpaciju teškim kaznama nad Arta-vazdom i njegovim sinovima. S tom pobjedom kult ikona ponovo je zabranjen, a progoni ikonodula postali su još žešći. Konstantin V. imao je vlastita, produbljena gledišta na problem ikono-borstva pa ih je formulirao u posebnom teološkom spisu o toj problematici i u debatama na skupovima koje je održavao. Smatrao je da se slikanjem samo ljudske spodobe Kristove raskida nerazdvojiva sjedinjenost božje i ljudske naravi u njemu i stoga krivotvori Krist u cjelini. Prava Kristova slika je samo oltarski sakrament pretvorbe a nikako ne ikone. Car je odbacivao također kult Bogorodice, svetaca i svetačkih moći. Ali opći crkveni sabor u Carigradu god 754. nije želio ići do takvih, skrajnje radikalnih stanovišta. Odobrivši štovanje Bogorodice, pomno se razgraničio jednako prema mono-fizitima kao i prema manihejstvu, ali je i štovanje ikona bilo nedvojbeno osuđeno i zabranjeno. Oslanjajući se na to, Konstantin V. je otad pa sve do svoje smrti sve više zaoštravao borbu protiv ikonodula pretvarajući je u bespoštedan teror.
Tako slobodne ruke u unutrašnjopolitičkim pitanjima car je imao zahvaljujući svojim vojnim uspjesima. Bizantska je flota u blizini Kipra postigla veliku pobjedu nad arapskim brodovljem, a i na maloazijskim istočnim granicama ostvareni su uspjesi koji su rezultirali stabiliziranjem fronte prema kalifatu. U vezi s tim vojnim pothvatima došlo je do znatnijih preseljavanja pretežno paulikijanskog stanovništva iz oblasti Melitene ali i drugog armenskog i sirijskog stanovništva u Trakiju. Doseljavanjem iz maloazijskih tema,

odanih carevoj politici, u velikim je razmjerima izmijenjen i sastav carigradskog stanovništva.
Napučivanje Trakije doseljenicima imalo je zadaću da ojača bizantske pozicije nasuprot Bugarima. Premda su oni u Leonovo doba bili bizantski saveznici protiv Arapa, Konstantin V. je smatrao da mu pobjede na istoku a i unutrašnje borbe za vlast u Bugarskoj dopuštaju da Bugarima uskrati plaćanje dotad obaveznoga godišnjeg danka. Kan Kormisoš, koji je 740. stekao vlast, odlučio se za rat i 756. prodro sve do carigradskih zidina. Time su započele dvadesetgodišnje borbe Bizanta s Bugarskom. Odvijale su se u više etapa. Presudan je bio težak poraz što su ga Bizantinci nanijeli Bugarima 763. kod Anhijala, na obali Crnoga mora. Tek prethodne godine izabrani kan Telec bio je zbačen, a i četiri njegova nasljednika doživjela su zaredom istu sudbinu. Uspješniji otpor bizantskoj premoći organizirao je tek kan Telerig 76669-777. Premda Bizant u tim borbama nije uspio ukinuti postojanje bugarske države između donjeg

Dunava i planine Balkan, on je ipak skučio njezin opseg i oslabio njenu napadačku moć. U vrijeme borbi došlo je, također, i do masovnog bijega dijela slavenskog stanovništva iz Bugarske pod utočište Bizanta, koji ih je preselio u Bitiniju. Time je na azijskom tlu Carstva još više ojačalo slobodno seljaštvo udruženo u općine.
Sticajem okolnosti i ikonoklastička je borba jačala socijalno-ekonomske promjene u Carstvu u korist malog zemljoposjeda. Izvanredno zaoštravanje represivnih mjera protiv redovništva koje ispunjaju posljednje desetljeće Konstantinove vladavine dovelo je do velikih konfiskacija samostanskih imanja i masovnog iseljavanja ikonodulskih monaha u Italiju. Preotete zemlje iskorištavane su za smještanje novih skupina stratiota i doseljenoga slavenskog slobodnog seoskog stanovništva.
Borba sa štovateljima ikona nije prestala niti nakon smrti njihova najvećeg protivnika, Konstantina V. 775. I njegov sin i nasljednik, Leon IV. Hazar 775-780 djelovao je kao protivnik ikona, ali je bio znatno umjereniji i u dogmatskom osuđivanju štovatelja i u progonima. Posebice je ublažio pritisak na redovnike. Vjerojatno je da je tako postupao pod utjecajem svoje žene, carice Irene, Atenjanke, koja je po svom odgoju odobravala kult ikona.
Uskoro po svom stupanju na vlast, Leon IV. je svoga šestogodišnjega sina Konstantina okrunio kao suvladara ističući to kao volju senata, vojske i naroda. Pozivanje na stare rimske ustavne temelje carske vlasti poslužilo je kao opravdanje za potiskivanje pobočnih članova carske obitelji i za afirmaciju nasljednog reda po prvorodstvu u silaznoj muškoj lozi. Time je ujedno monarhijskoj vlasti dan privid izborne zavisnosti o odluci najširih slojeva stanovništva.
Leon IV. umro je već 780., a carem je postao njegov desetgodišnji sin Konstantin VI. 780-797, ali je regentsku vlast vršila njegova majka Irena.
Svoju namjeru da obnovi štovanje ikona carica je mogla ostvarivati tek postupno. Ikonoklasti su bili veoma snažni u vojsci a i visoka crkvena dostojanstva zauzimale su ličnosti postavljene od ikonoklastičkih vladara prije Irenine epohe. Postojala je i velika opasnost od vladarskih pretenzija stričeva mladoga cara, oko kojih se također okupljala ikonoklastička opozicija. Situaciju je otežavao niz pobuna slavenskog stanovništva u evropskim provincijama, a i obnovljeni pritisak Arapa na istočnim granicama.

Vojne teškoće uspio je suzbiti glavni Irenin pomagač, logotet Staurakije; 783. sklopljen je mir s Arapima i tako je bilo moguće pristupiti obnavljanju kulta ikona. Izvršene su brojne personalne izmjene u vojsci i državnoj upravi, uklonjen je ikonoklastički patrijarh Pavao, a na njegovo mjesto, izravno iz svjetovnog staleža, doveden caričin sekretar Tarazije. Uz papin pristanak, ljeti 786. započeo je radom crkveni koncil u Carigradu, sa ciljem da ostvari vjersko jedinstvo kršćanskih zemalja. Ali carigradski vojni odredi upali su u crkvu Sv. Apostola gdje je sabor zasjedao i, uz odobravanje ikonoklastičkih pristalica u zboru dostojanstvenika, rastjerali sabor.
Tek podjesen slijedeće godine 787., pošto je carica na maloazijske istočne granice poslala ikonoborstvu sklone gardijske odrede, a u Carigrad dovela čete iz evropskih provincija, mogao se u Nikeji održati VII. opći koncil II. Nikejski koncil. On je obnovio štovanje ikona, ali je njihovo obožavanje proglasio zabludom. Prema pristalicama ikonoklazma određena je blagost ukoliko se odreknu svoje zablude. Premda skrajnje radikalna redovnička struja, čiji su najistaknutiji predstavnici bili iguman Platon i njegov nećak Teodor Studitski, nije uspjela nametnuti oštre sankcije protiv ikonoboraca i ishoditi

potpunu nezavisnost redovništva od svjetovnih crkvenih vlasti, ipak je pod njenim utjecajem započela reorganizacija svećeničkog i monaškog života nametanjem stroge moralne discipline.

Irenine uspjehe ugrozila je želja njezina sina Konstantina VI. da se kao vladar osamostali. Oko njega su se okupili ikonoklastički nezadovoljnici, a vojni su im oslonac bili odredi iz teme Trakesion kojima je zapovijedao strateg Mihajlo Lahanodrakon. Do pobune protiv Irene došlo je 790., ali ona je okrutno ugušena, a mladi car je sramotno išiban i potpuno uklonjen s vlasti.

Ti događaji izazvali su protupobunu vojske u temi Armeniakon. Dotadašnju Ireninu vladavinu zadesili su brojni vojni neuspjesi: protiv Arapa, koji su pod kalifom Harun-al-Rašidom izvojštili nekoliko važnih pobjeda, protiv Bugara, koji su pod vodstvom svoga kana Kardama ponovo Carstvu nametnuli plaćanje danka, protiv Franaka u Italiji, gdje je bizantska ekspe-diciona vojska pokušala na vlast dovesti Adalgisa, sina zbacenoga langobard-skog kralja Deziderija. U vojsci se smatralo da su ti neuspjesi rezultat krive vjerske politike carigradskog dvora, pa je prevladalo uvjerenje da ženskoj osobi treba onemogućiti da bude na prijestolju. Jednakim ogorčenjem primana je i svemoć eunuha Staurakija. Podjesen 790. carica i njezini suradnici protjerani su s dvora, a Konstantin VI. je ostao jedinim carem. Ali ni godinu i pol dana nakon toga car je popustio nagovaranjima i ponovo Irenu učinio suvladaricom.

Činilo se da će ta druga etapa zajedničke vladavine donijeti državi važne uspjehe: postignuto je nekoliko pobjeda nad Arapima i suzbijeni su Bugari. Ali Irena je u potaji pripremala prevrat razarajući careve dobre odnose s faktorima koji su mu pomogli da se dotad održi na vlasti. Kad ga je navela da okrutno kazni stratega teme Armenijakon zbog tobožnje zavjere, car je morao u krvi ugušiti pobunu tamošnjih četa. I sam Konstantin ozlovoljio je crkvene vlasti kad je nasilno dokinuo svoj brak da bi se podmuklo ohrabrivan od svoje majke mogao oženiti jednom dvorjankom. Posebice su žestoko reagirali asketski redovnici zeloti. Takve okolnosti iskoristila je Irena pa je sina 797. zbacila s vlasti i dala ga oslijepiti. Jednako okrutno onemogućila je svu još živu braću svoga bivšega muža, cara Leona IV. Suprotno tome, mnogim je darovima obasula redovnike, naročito samostane Sakudion,

u Bitiniji, i Studitski samostan u Carigradu. I stanovništvu je smanjila po-reske obaveze. Ali u vanjskoj politici njena je vladavina doživljavala teške poraze. Kalif Harun-al-Rašid obnovio je nadiranje na istočne granice Carstva i primorao Irenu da i opet plaća godišnji danak kalifatu. U Evropi, Italija je potpuno pala pod utjecaj franačke države Karla Velikoga. Još 792. Karlo je objavio teološke spise, tzv. Libri Carolini, u kojima su na temelju pogrešne interpretacije tekstova u bizantskim dokumentima oštro osuđeni i stavovi ikonoklastičkog sabora iz 754. i II. Nikejskog ikonodulskog sabora iz 787., a zapadnoj crkvi nametnuta su shvaćanja koja su počivala na nekoć formuliranom mišljenju pape Grgura I. kojima je ocijenjeno kao podjednako neispravno i uništavanje ikona i njihovo poštivanje. Takvo shvaćanje, ozakonjeno na državnom saboru u Frankfurtu god. 794., papa je morao prihvatiti, premda je prethodno odobrio zaključke II. Nikejskog sabora. I u teritorijalnom pogledu, neprijateljski odnosi s Franačkom i papinstvom urodili su za Bizant gubitkom Istre i Beneventa. Za uzvrat, južnoitalske i balkanske provincije sjeverno od klasične Helade ostale su pod jurisdikcijom carigradske pa-

trijaršije.
Do uravnoteženja opreka između kršćanskog istoka i kršćanskog zapada nije dovela ni zamisao da Karlo Veliki, koji je 800. postao carem na Zapadu, sklopi brak s Irenom, koja nije imala nasljednika, pa da tako oba carstva budu ujedinjena pod vlašću Karolinga. Prije nego što je išta od toga plana moglo biti ostvareno, u Carigradu je došlo do pobune koja je za cara proglasila dotadašnjega logoteta državne riznice Nikefora 802-811, a Irena je već iduće godine 803 umrla u progonstvu na otoku Lesbosu.
Uz ostale svoje neuspjehe, režim carice Irene ugrozio je svojim poreskim olakšicama ekonomsku osnovicu na kojoj se temeljilo blagostanje činovničke i vojne aristokracije u državi. Stoga se Nikefor, kao financijski stručnjak, prvenstveno pobrinuo za oporavak državne blagajne. Ponovo je uveo sve poreze koje je Irena ukinula i usto povisio zemljarinu, porez na nasljedstvo i povećani prihod, na tržišne i lučke takse. Poduzeo je pripremne mjere za ukidanje crkvenih poreskih imuniteta i čak vršio konfiskacije crkvenih dragocjenosti. Premda je bio pristalica štovanja ikona, bez njihova obožavanja, svojim je ekonomskim mjerama veoma ogorčio crkvu, naročito zelotske redovnike, koji su usprkos njegove pravovjernosti postali njegovim žestokim protivnicima.
Redovnička opozicija prihvatila je kao dobrodošao povod za zaoštravanje suprotnosti kad je 806. na carevu želju patrijarhom, izravno iz lajičkog staleža, postao učeni dvorjanin Nikefor. Porekavši zakonitost njegova izbora, studitski su zeloti objavili svoje nepodvr gavan je službenoj crkvi i patrijarsi j i postavši time faktično zasebnom vjerskom a i političkom strankom. Suprotno službenoj doktrini, koja je tvrdila da se car ne mora pokoravati crkvenim zakonima jer je svojim božanskim poslanjem izdignut iznad njih, zeloti nisu dopuštali nikome, pa ni caru, da se osjeća nevezan crkvenim propisima. Takvo stanovište dovelo je do vala teških progona zelotskih redovnika i, s druge strane, do njihova saveza s papinstvom.
Dvostruka vanjska opasnost za bizantsku državu Arapi i Bugari primoravala je Nikefora da jača vojni potencijal Carstva. U tu je svrhu vršio planska preseljavanja i naseljavanja stanovništva. Posebice je bilo važno izvršiti ponovnu grecizaciju Peloponesa, Tesalije i Makedonije gdje su se u prethodnim stoljećima masovno naselili Slaveni. U te oblasti premješteno je

seljaštvo iz maloazijskih pokrajina, a nizom vojnih pothvata potkraj VIII. i u početku IX. st. učvršćena je vlast Bizanta na južnom Balkanu. U vezi s time dosljedno je provođena tematska organizacija u oblastima u kojima je bizantska vlast obnovljena, a stratiotsko seljačko stanovništvo postaje, zajedno sa slavenskim seoskim općinama, neposredno podložnima državnoj vlasti, glavni tip neposrednih obrađivača zemlje. Već krajem VIII. st. postojale su teme Trakija, Makedonija i Peloponesa, a u početku IX. st. udružuju se Jonski otoci u temu Kefalonija, nakon čega je uslijedilo osnivanje Solunske teme a zatim i Dračke. Oslanjajući se na stratiotsku vojsku i na tematsku vlast, Bizant se pokušao suprotstaviti jačanju Bugarske. Njezin kan Krum 802-814 nametnuo je jedinstvo bugarskoj rodovskoj-plemenskoj aristokraciji i zatim provodio osvajačku politiku. Nakon poraza što ga je Karlo Veliki nanio Avarima, Krum je zaposjeo istočne dijelove Panonije sve do Tise. Koristeći se porazima Bizantinaca na istoku, gdje su Arapi primorali Nikefora da im plaća i opći državni danak i posebnu glavarinu za osobu samoga cara i njegova sina, Bugari su napali bizantski teritorij. Tek poslije više od dvije godine 811

Carstvo je uspjelo organizirati protuofenzivu te zauzeti i oplijeniti bugarsku prijestolnicu Plisku. Ali u nastavku borbi, bizantska je vojska u planinskim oblastima Balkana bila opkoljena i uništena, a poginuo je i car Nikefor. Bugari su tada pokušali osvojiti i Carigrad, gdje je državnim udarom protiv Nikeforova sina Staurakija novim vladarem postao kuropalat Mihajlo L Rangabe 811-813. Ali još za trajanja priprema za taj pothvat Krum je umro 814, a njegov nasljednik Omortag 814-831 morao se najprije pobrinuti da učvrsti svoj položaj.

Nikeforova vladavina namrla je Mihajlovoj kratkotrajnoj etapi još jedan važan kompleks problema. Ne htijući priznati carski naslov Karlu Velikom, Nikefor je Franačkoj pružio povod za rat 806 koji je završio mirom u Aache-nu 812. Tada je Bizant pod pritiskom poraza morao priznati postojanje samostalne carske vlasti na Zapadu, a u teritorijalnom je pogledu uspio zadržati u svojoj vlasti Veneciju i dalmatinske gradove i otoke kao zasebnu ar-hontiju, koja je u sedamdesetim godinama IX. st. postala jednom od bizantskih tema, dok su Istra, Dalmatinska i Panonska Hrvatska ostale pod vrhovništvom Franaka.

Takav konačni politički raskid sa Zapadom izvršio se upravo pod vladavinom Mihajla L, koji je bio još odlučniji poštovalac ikona od svojih prethodnika i na toj osnovi pripravan da izgladi sve razlike i s redovničkim ze-lotima i s papinstvom. Ali njegovi neuspjesi u ratovanju s Bugarima potkopali su njegov ugled. Nakon teškog poraza što ga je 813. pretrpio kod Hadria-nopola, izvršen je novi državni udar kojim je na prijestolje uzdignut dotadašnji strateg teme Anatolikon, Leon V. Armenac 813-820. Kao eksponent maloazijske tematsko-vojničke aristokracije, on je ostvario novu eru ikono-klastičke politike.

Ali opasnost od bugarske ofenzive primorala ga je da isprva prikriva svoja vjerska uvjerenja. Tek nakon neuspjeha Krumova napada na carigradske zidine i nakon njegove iznenadne smrti 814, kad se Bugarska pod kanom Omortagom orijentirala k osvajanjima u Panoniji i s Bizantom sklopila tri-desetgodišnji mir, Leon V. je otvoreno pristupio obnovi ikonoklazma. Dao je prikupiti sve najvažnije dokumente u prilog ikonoborstva i u carskoj palači organizirao dogmatsku debatu između ikonoklasta i ikonodula koje su, kao međusobni protivnici, predvodila dva istaknuta ideologa: Ivan Grama-

tik i Teodor Studitski. Ali bitna tema raspre više nisu bila dogmatska, kristo-loška pitanja, nego problem ima li car pravo da gospodari crkvom i nameće joj svoja uvjerenja. Smatrajući da takav obrat dovodi u pitanje carski autoritet, Leon V. je zabranio svaku daljnju raspravu, zbacio s patrijarške stolice Nikefora, poslao u progonstvo Teodora Studitskog i 815. održao u crkvi Sv. Sofije koncil koji je obnovio važnost zaključaka II. ikonoklastičkog sabora iz 754. i zabranio štovanje ikona.

Spor koji se na toj osnovi razvio bio je veoma žestok. Prognani redovnici, u prvome redu Teodor Studitski, razvili su svestranu propagandu i objavili mnoštvo govora i rasprava. Njihova povezanost s prijestolničkom službeničkom aristokracijom protiv vojne aristokracije maloazijskih tema pribavila im je snažne saveznike. A i u provincijama, seosko i pučko stanovništvo protivilo se sve jačem zemljoposjednikom staležu. Iz tih pučkih redova proizašla je i središnja ličnost zavjere koja se organizirala: Mihajlo Amorijac bio je vjerojatno podrijetlom stratiot, a svojim se ratničkim sposobnostima

izdigao na položaj komeša ekskubitora carske garde. Otkriven kao zavjerenik, osuđen je zbog izdajstva i krivovjerja na smrt spaljivanjem. Ali uoči njegova smaknuća izvršen je dvorski prevrat, Leon V. je za vrijeme molitve u crkvi ubijen a Mihajlo II. Amorijac 820-829 doveden je iz tamnice na prijestolje. Stupivši na vlast, on je očitovao svoju namjeru da vodi tolerantnu politiku prema ikonofilima i zabranio svaku debatu o tim pitanjima. Pobrinuo se i da osigura nasljedstvo svome sinu Teofilu time što ga je u proljeće 821. okrunio kao suvladara.

Prve mjere novoga cara donošene su već pod pritiskom dalekosežne pobune koju je potakao i vodio Toma Slaven, grecizirani potomak slavenskih naseljenika u Maloj Aziji i istaknuti vojni zapovjednik. Njegov je pokret buknuo u uvjetima izrazitih nezadovoljstava provincijskoga plemstva s centrali-zatorskom politikom Carigrada i s teškim poreskim teretima. Te iste tendencije središnje vlasti pauperizirale su seljaštvo, pa je ono dalo glavne borbene snage u ustanku. Znatnu pomoć dobio je Tomin pokret i od Arapa. S pristankom kalifata, antiohijski je patrijarh okrunio Tomu za cara, pri čemu se tvrdilo da je on zapravo zbačeni sin carice Irene, Konstantin VI. Vrativši se iz Sirije na tlo bizantske države, Toma je oko sebe okupio znatne vojne snage, sastavljene od robova, slobodnih seljaka i stratiota. Uz njega su pristale sve maloazijske teme osim Opsikiona i Armeniakona. Spomoću flote koju im je stavila na raspolaganje Kiberiotska tema, pobunjenici su 821. izvršili napad s kopna i mora na Carigrad. Ne mogavši postići uspjeh u naglom naletu, ustanici su proširili svoj utjecaj i na evropske provincije, gdje im se pridruživalo slavensko seosko stanovništvo, prisilno naseljeni Armenci i svi pobornici kulta ikona. Ojačavši tim snagama, pobunjenici su u proljeće 822. započeli opsadu Carigrada koja je potrajala više od godine dana. Teško ugroženu prijestolnicu spasila je intervencija Bugara u korist legalne bizantske vlasti. Od poraza u sukobu s Bugarima, ustanak Toma Slavena više se nije mogao oporaviti. Neuspjesi u borbama, a i neostvarivanje socijalno-ekonomskih promjena koje je Tomina vojska očekivala od svoga cara, doveli su do mrvljenja pokreta i novih poraza. Podjesen 823. Toma je bio zarobljen, osuđen i okrutno smaknut, a zadnje snage ustanka odupirale su se u Kavali i istočnoj Trakiji sve do sredine 825.

U vrijeme pobune vladalo je u Carigradu neke vrste vjersko primirje. Ali nakon ugušenja ustanka, Mihajlo II. Amorijac slobodnije je istakao svoje

ikonoklastičke sklonosti. Zatražio je čak i pomoć Ludovika Pobožnoga 824, predloživši mu da pridobije papu za suzbijanje zloupotreba u štovanju ikona. Ali premda se opredijelio za ikonoklazam, Mihajlo II. nije vršio teška progonstva svojih vjerskih protivnika.

Potkraj njegove vladavine Bizant je pretrpio dva teška gubitka. Godine 827. aglabidski Arapi iz If riki je Tunisa iskrcali su se na Siciliji i započeli sistematsko osvajanje toga otoka koje je okončano tek početkom X. st. Otprilike u isto vrijeme 827. ili 828., izbjeglice iz arapske Hispanije nakon ugušenja ustanka u predgrađu Kordove, 818. koji su našli utočište u Alek-sandriji, odonuda su osvojili Kretu i pretvorili je u bazu svojih gusarskih pothvata na cijelom Sredozemlju. Tim događajima Bizant je još u većoj mjeri nego dosad bio potisnut sa svojih pozicija na Zapadu i upućen na zbivanja na balkanskim i maloazijskim preostacima svoga državnog teritorija.

Mihajlov sin i nasljednik, Teofil 829-842 zaoštrio je ikonoklastičku politiku bizantske države. Godine 831. ili 832. održan je novi koncil u Carigradu koji je donio obnovu progonstva ikonodula, a na čelo službene crkve postavljen je nekadašnji Teofilov odgojitelj i uvjereni ikonoklast, Ivan Gramatik.
Od 830. abbasidski kalifat ponovo je započeo ofenzivne pothvate protiv Bizanta. Borbe su se vodile s obostranim uspjesima i neuspjesima. Najteže poraze doživjeli su Bizantinci 832., kad su njihovi protivnici uspjeli osvojiti Anciru i Amorion, zarobivši veoma velik broj bizantskih vojnika i visokih oficira, koji su zatim bili poubijani. Ta katastrofa djelovala je na Bizantince kao podstrek, pa je slijedilo nekoliko njihovih vojnih pothvata koji su uspostavili uglavnom iste granične položaje što su postojali u početku Teofilove vladavine.
Za Teofilovo doba karakterističan je ekonomski prosperitet gradskih središta, u prvom redu Carigrada, a također i znatan oporavak carskih i državnih financija, usprkos velikim vojnim troškovima i mnogim ratnim neuspjesima. Imovinska moć dvora očitovala se brojnim građevinskim pothvatima u glavnome gradu i drugdje, a i podizanjem vojnih uporišta i tvrđava, u Evropi, protiv bugarskoga pritiska, na Krimu, protiv opasnosti od Pečenega i Rusa koji počinju nadirati prema bizantskoj interesnoj sferi oko Crnoga mora, te na istoku, protiv nasrtaja vojski abasidskog kalifata.
Obrani državnog teritorija služio je i daljnji razvitak tematske organizacije. U Maloj Aziji je od teme Bukelarija odcijepljena nova tema Paflago-nija, od teme Armeniakon, pricrnomorska tema Haldija, a i Herson je oformljen kao zasebna tema. U Aziji je obrazovano još nekoliko manjih vojno-upravnih područja klisura. U Evropi, u prvu polovicu IX. st. pada osnutak Solunske i Dračke teme, čime je broj evropskih tema povećan na 6. Sa osam azijskih i jednom krimskom, postojalo je do kraja Teofilove vladavine u svemu 15 bizantskih tema i još nekoliko nižih upravnih područja među njima je i arhontija Dalmacija, koja obuhvaća priobalne gradove i otoke na istočno-jadranskom primorju.
Bizant je u Teofilovo doba održavao zanimljive diplomatske odnose dalekog dometa. U Italiji, njegov je glavni saveznik Venecija, koja počinje ostvarivati svoj ekonomski uspon. U zapadnoj Evropi, Bizant se protiv abbasidskog kalifata u Bagdadu povezuje s Omejadskim kalifatom u Kordovi, a radi eventualnog djelovanja na vjerski oprečne stavove papinstva, također s franačkim kraljevstvom i zapadnorimskim carstvom Ludovika Pobožnog. U isto vrijeme, u pricrnomorskim ravnicama današnje Rusije održava se i dalje
m

razvija savez Bizanta s Hazarima, važan zbog nadiranja Pečenega a također i Rusa koji izgrađuju svoju ranosrednjovjekovnu Kijevsku državu.
Smrću cara Teofila početkom 842 završava epoha ikonoklazma. Umjesto njegova malodobnog sina Mihajla III. 842-867 vlast je vršila carica Teodora. S njome je u državi pretežit utjecaj ponovo stekla dvorska službenička aristokracija, a provincijska aristokracija iz tema potisnuta je u pozadinu. Najutjecajnijim ljudima postali su caričin brat Bardas, caričin ujak magistar Manojlo, i logotet droma Teoktist. Interesi društvenoga sloja koji su oni zastupali zahtijevali su da se produbi osebujnost bizantske države i njene

politike. Odoljevši ofenzivama abbasidskog kalifata u razdoblju kad je on bio najmoćniji, Bizant je sačuvao jezgru svoga državnog teritorija, ali je izgubio utjecaj na cijelu prednju Aziju i sjevernu Afriku. Upravo u vremenu kad je abasidska opasnost bujala, Italija, a s njome i zapadno kršćanstvo, otkidaju se od jedinstva s Istokom i podvrgavaju suverenitetu franačkoga carstva. Dugotrajna ikonoklastička kriza, koja ispunja stotinu i dvadeset godina bizantske povijesti, veoma je produbila opreke između istočne i zapadne crkve. U času kad se istočna crkva vratila štovanju ikona, vjersko i političko jedinstvo Istoka i Zapada više nije bilo moguće. Ali upravo tada pruža se Bizantu nova mogućnost da stvori prostranu zonu svoga vjerskog i političkog utjecaja. Umjesto islamiziranog istoka i juga te rimokatoličke srednje i zapadne Evrope, za Bizant izgubljenih oblasti, povijesno i politički počinju se afirmirati tada još poganski slavenski narodi na Balkanu, u dijelu Srednje Evrope i na njenom istoku. Učvrstivši se vojno i politički, oblikovavši svoju crkvenu organizaciju kao samostalnu od papinstva i podvrgnutu carskoj politici, Bizant pristupa vjerskom pridobivanju slavenskoga svijeta, u očekivanju da će taj svijet biti i novi politički oslonac njezine obnovljene moći. Konačni prekid s ikonoklazmom izvršio se već u drugoj godini vladavine Mihajla III. i njegove majke Teodore. U tu svrhu najprije je s patrijarške stolice uklonjen ikonoborac Ivan Gramatik a postavljen istaknuti ikonofilski redovnik Metodije. A zatim je 843. pod njegovim vodstvom održan koncil koji je službeno uspostavio štovanje ikona; ranije osude na progonstvo i utamničenja opozvane su a crkvena prokletstva dignuta sa smaknutih i umrlih ikono-dula. Mnoga tjelesa ikonofilskih mučenika svečano su sahranjivana, a spomen na prvi dan u korizmi, kad je u Carigradu održana svečana procesija u čast svih zlostavljanih štovalaca ikona kroz protekla desetljeća i u slavu obnove kulta svetačkih slika, postao je trajnom svakogodišnjom svetkovinom
istočne crkve.

Istovremeno s obnovom kulta ikona crkvenim su osudama udareni njegovi protivnici u prošlosti i sadašnjosti. Ali želeći uspostaviti jedinstvo pravovjerne crkve, državna vlast nije bila žestoka u realnim progonima. Time je izazvala negodovanje kaluđerskih zelota, pa su studitski kaluđeri ponovo bili izopćeni iz crkvene zajednice. Do zaoštravanja u odnosu prema poraženom ikonoborstvu i do izmirenja sa zelotima došlo je tek kad je poslije Metodi-jeve smrti 847 patrijarhom postao sin nekadašnjega ikonofilskoga cara Mihajla I. Rangabea, Ignacije, koji je nakon očeva zbacivanja s prijestolja stupio u samostan i ondje postao bliz zelotskoj struji ikonofilskih kaluđera.

Konačna osuda ikonoborstva kao vjerskog opredjeljenja unutar kršćanstva nametala je obračun i s drugim, još radikalnijim ikonoklastičkim shvaćanjima. Jedno od njih, paulikijanstvo, pretvorilo se čak i u trajnu vojnu opasnost na istočnim granicama i tako postalo ne samo vjerski nego i važan politički problem. 338

Podrijetlo toga nesumnjivo dualističkoga vjerskog smjera nije do kraja objašnjeno. Najvjerojatnije se kao zasebna sekta, na temelju starijih gno-stičkih koncepcija, oblikovao u Armeniji u prvoj polovici VII. st. i uskoro postao utjecajan na širokom prostranstvu izazvavši već u vrijeme Herakli-jeva unuka Konstansa II. prve progone i emigriranja pod zaštitu islamskih vlasti. Progonstva su se nastavljala i u doba Justinijana II., a kad je izbio spor oko ikona, paulikijansko neprijateljstvo prema štovanju materijalnih predmeta i svetačkih moći pribavilo im je blagost ikonoklastičkih vlasti. S obnovom kulta ikona ponovo su počeli progoni, osobito žestoki u doba Mihajla I. Rangabea i Leona V., kad je i opet došlo do znatnog iseljavanja paulikijanaca na područje

pod arapskom vlašću. Ali time paulikijanski pokret u istočnim oblastima Male Azije nipošto nije bio uništen. Za vrijeme ustanka Tome Slavena oni su bili jaka komponenta u vojnim pothvatima protiv cara Mihajla II., pa je još i car Teofil slao ekspedicije u Armeniju protiv njih. Pod vodstvom svoga vojnog zapovjednika Karbeasa znatan je dio paulikijanaca i tom prigodom izbjegao: tada je, izvan domašaja bizantskih vlasti, njihovim vojnim i političkim središtem pod upravnom vlašću emirata u Meliteni postao utvrđeni grad Tefrika, na gornjem Eufratu. Otuda su oni žestoko napadali na bizantsko područje prodirući sve do obala Crnoga mora. Ogorčenje nad njihovom upornošću i opasnošću njihovih vjerskih uvjerenja navelo je caricu Teodoru da izvrši odlučan udar. Njeni su vojni odredi izvršili masovne pokolje paulikijanaca na tlu bizantske Armenije i mnoge od njih preselili u Tra-kiju. Tom akcijom paulikijanstvo je u bizantskoj Maloj Aziji bilo uništeno. Ali snažna grupacija izbjeglih paulikijanaca na području emirata Melitene sa središtem u Tefriki ostala je i dalje ogorčenim neprijateljem Bizanta. Grad Tefriku su kao vojno uporište bizantske vojske uništile tek u drugoj polovici IX. stoljeća. Ali i nakon toga paulikijanstvo se održalo kao vjerska sekta. Masovnim preseljenjem u Trakiju, koje je izvršeno oko 975., u vrijeme cara Ivana Cimiska, to područje dobiva novi priliv paulikijanaca. Na svom novom boravištu oni su pridonijeli nastanku dualističke sekte bogumila koja je ostvarila važan utjecaj na srednjovjekovnu povijest većine južnoslavenskih naroda i održavala veze s katarskim hereticima u zapadnoj Evropi.
Vladavina regentkinje Teodore završila se državnim udarom protiv njezina najbližeg suradnika, logoteta Teoktista. Caričin brat Barda, nezadovoljan što ga je njegov suparnik uspio potisnuti, priklonio se mladom caru Mihajlu III. potičući ga da se oslobodi skrbništva. To je dovelo do zavjere protiv Teoktista i do njegova ubijstva, nakon čega se i Teodora morala povući u samostan.
Vlast je formalno preuzeo Mihajlo, ali je svome ujaku Bardi morao podijeliti naslov cezara i prepustiti mu neposredno upravljanje državnim poslovima. Sam Mihajlo provodio je život u zabavama, razuzdanostima i piću. Nosiocima znatnih uspjeha bizantske državne politike i prijelomnih zbivanja u crkvenom životu bili su cezar Barda i patrijarh Focije.
Među zasluge cezara Barde pripadaju upravne reforme, obnova sveučilišnog i znanstvenog života u Bizantu i znatni vojni uspjesi u borbi s Arapima. Barda se pobrinuo za pojačanje discipline u državnoj administraciji i suzbijanje korupcije, do velikog ugleda je uzdigao pravosuđe i sredio financijsku službu stvorivši time temelje za cijelu buduću epohu jačanja bizantske države.
339
Dugotrajno doba ikonoklastičkih borbi suprotstavljalo je različite vjerske koncepcije među sobom, pa je nužno vodilo oživljavanju i produbljivanju intelektualnog angažmana. U potrazi za argumentacijom posezalo se u filozofske i vjerske riznice antike, patristike i islama, a likovni izraz pojmovnih zamisli postao je središnjom temom raspravljanja. S jenjavanjem ikonoklastičkih opreka intelektualna je mobilizacija nadživjela epohu sukoba i postala stremljenjem k općem uvažavanju kulturnih dobara. Taj rezultat očitovao se već u doba cara Teofila, a cezar Barda dao mu je nove poticaje. Osnutkom sveučilišta na Magnavarskom dvoru stvorena je ustanova u kojoj su se okupili najistaknutiji filozofi, teolozi, pravnici i prirodoslovci tadašnjega vremena. Na čelu joj je bio Leon iz Soluna, matematičar, filozof i liječnik, a među najuglednijim suradnicima bili su filozof, povjesničar i teolog Foči je budući patrijarh, Konstantin iz Soluna budući slavenski

apostol i drugi. U toj djelatnosti uloga izobrazbe na antičkim tekovinama kulture dobiva izraziti je mjesto nego što je to bilo karakteristično za prethodne etape kulturnog života Bizanta, pripremajući time dalekosežni bizantski kulturni preporod X. stoljeća.
Materijalne preduvjete za jačanje kulturnog života ostvario je uspjeh Bizanta u njegovu otporu arapskom pritisku. Od prvih napada Arapa na bizantski teritorij potkraj Heraklijeve vladavine pa sve do sloma arapskog napada na Carigrad u doba Leona III. 718, iznenađeni Bizant bio je primoran da se bori za sam svoj opstanak. Do sredine IX. stoljeća on je s manje ili više uspjeha odolijevao arapskoj osvajačkoj inicijativi. Ali, učvrstivši svoju vlast u grčkim dijelovima Balkanskog poluotoka i nadvladavši krizu unutrašnjih vjerskih sukoba, Carstvo je uspjelo preoteti inicijativu Arapima i započeti epohu vlastitih ofenzivnih pothvata.
U tom nastojanju Bizant nije na svim frontama postigao jednake uspjehe. Pokušaji da se kretski gusari onemoguće napadom na njihove baze na tom otoku 843 i u Egiptu 853 nisu doveli do trajnih rezultata. Jednako tako, Bizant nije uspio spriječiti postupno osvajanje Sicilije, pa su na kraju vladavine Mihajla III. ondje u rukama Bizantinaca ostala samo još dva odvojena uporišta na istočnoj obali, Taormina i Sirakuza.
Ali, u Maloj Aziji, Bizant je na napade emira Melitene uzvratio uspješnim akcijama. Godine 856. carska je vojska pod zapovjedništvom Đardina brata Petrone opustošila područje Samosate, na Eufratu, i Amide Diarbe-kira, na Tigrisu, te paulikijansko središte Tefriku, odakle je odvela više tisuća zarobljenika. Nakon još dva prodora na arapsko područje, godine 863. Petronina je vojska potpuno uništila odrede melitenskog emira koji je kroz Kapadokiju prodro sve do Crnoga mora i osvojio luku Amisos. U toj bitci poginuo je i sam emir. Svega dvije godine nakon toga bizantska je vojska jednako težak poraz nanijela i emiru Tarza, na jugu Poluotoka. Tim uspjesima islamska je akutna opasnost bila otklonjena za dvjesta godina, sve do dominacije Seldžuka u Bagdadskom kalifatu, sredinom XI. stoljeća.
U vojnom pogledu, druga polovica IX. st. donijela je i prvi opasan sukob Carstva s novoformiranom ruskom državom. Nakon više gusarskih napada na bizantska područja, rusko se brodovlje 860. pojavilo na Bosporu i njihova se vojska iskrcala opkolivši grad u trenutku kad je glavnina carske vojske bila angažirana u pothvatu protiv Arapa na istočnim granicama države. Ali hitni povratak bizantskih odreda uspješno je razbio tu opsadu koja je državnoj politici skrenula pažnju na važnost nove političke sile na sjeveru bizantskih interesnih područja. Činilo se da je najbolji način da se taj novi etnički

i vojni faktor od neprijatelja pretvori u saveznika i, možda, u podanika, ako se pokuša da njegovo stanovništvo bude vjerski predobiveno za kršćanstvo i time uvedeno u krug bizantske kulture i bizantskih političkih planova.
Uostalom, jednaku metodu proširivanja svoga utjecaja poduzeo je Bizant gotovo istovremeno i u drugim zemljama koje su u to vrijeme postale važan faktor tadašnje srednje i istočne Evrope: u Moravskoj i Bugarskoj. U biti, svi ti pokušaji sastavni su dio istovjetne politike Carstva koje je baš tada u svom povijesnom razvitku nadvladalo najteža iskušenja i započelo ostvarivati najblistavije razdoblje svoga opstanka.
Prema Focijevu svjedočanstvu, ugovor što su ga Rusi nakon sloma svoga napada na Carigrad sklopili s Bizantom i koji im je donio određene olakšice u trgovanju sa Carstvom imao je za posljedicu i prve misionarske pothvate bizantskoga svećenstva u Rusiji. Oko 860. mladi profesor carigradskog sveučilišta, Konstantin, jedan od dvojice

"slavenskih apostola", boravio je na misionarskom zadatku u državi Hazara. A svega tri godine nakon toga 863 započinje djelatnost Konstantina Ćirila i njegova starijeg brata Metodija u Moravskoj.
Treća slavenska zemlja u kojoj je Bizant nastojao da posredstvom kristijanizacije stvori svoj novi prošireni svijet oslonaca kao nadomjestak za izgubljeni Zapad i Jug bila je Bugarska. Ali taj pothvat bio je rezultat složenijih odnosa, vezanih uz dotadašnji razvitak slavenstva na istočnom dijelu Balkanskog poluotoka.

6. SLAVENSKE DRŽAVE NA BALKANU I BIZANT

Na istočnom dijelu Balkanskog poluotoka doseljenje Slavena dovelo je do formiranja plemenskih političkih tvorevina koje su se nizale od donjeg Dunava do Peloponeza, a bizantski ih pisci nazivaju Sklavinijama. Najsjevernija od njih, koju je između Dunava i gorja Balkan nastavao "Savez sedam slavenskih plemena", formirala se od doseljenja Bugara pod kanom Asparu-hom kao nova državna tvorevina koja od kraja VII. st. nosi naziv Bugarska.
Jugozapadnije od njih, u zapadnoj Trakiji i Makedoniji, izgradili su se plemenski teritoriji Smoljana, Strumljana, Rinhina, Berzita, Draguvita i Sagu-data, u Trakiji Velezigeta, a na Peloponezu Jezeraca i Milinga. Brojčana snaga i vojna poduzetnost tih doseljenika bila je toliko velika, da su nizom svojih napada čak i na Solun osobito oko 650 i oko 670. zaprijetili likvidacijom toga najvažnijeg uporišta bizantske vlasti na Balkanu i pretvaranjem cijele Tra-kije, Makedonije i Grčke u slavensku zemlju.
Odoljevši prvim arapskim napadima, Bizant je sustavno pristupio osvajanju i rehelenizaciji područja što su ga zauzeli Slaveni. Tako je Konstans II. 658. primorao plemena oko Strume i Vardara da priznaju vrhovnu vlast Bizanta, a znatan je dio slavenskog stanovništva preselio u Malu Aziju. Rezultat toga bilo je da je Trakija u razdoblju koje je slijedilo do 685 mogla biti organizirana kao tema.
Trideset godina nakon Konstansa II. sličan je vojni pothvat protiv makedonskih Slavena ostvario Justinijan II. 688., pa je i tom prilikom izvršeno preseljavanje slavenskih masa u Malu Aziju Bitiniju, a oko 690. formirana je u srednjoj Grčkoj tema Helada.

U drugoj polovici VIII. st. u nastojanje Bizanta da uspostavi svoju vlast i nad preostalim stanovništvom jugoistočnog Balkana upleli su se Bugari. Budući da su s njihova državnog teritorija oko 765. pred tlačenjima koja su bila vezana uz jačanje velikog zemljišnog posjeda u Bugarskoj velike mase slavenskog seljačkog stanovništva izbjegle na područje Bizanta po izvorima: oko 200.000, bugarske su vlasti nastojale da taj gubitak u življu i radnoj snazi nadoknade u makedonskim Sklavinijama, pa je oko 773. izvršen napad na pleme Berzita, između Vardara i Ohrida, ali su Bugari bili odbijeni. Naprotiv, deset godina poslije tih događaja 783, bizantski logotet Stau-rakije uspio je pokoriti Slavene oko Soluna i u Grčkoj. U vezi s tim formirane su između donjeg toka Strume i Marice tema Makedonija, početkom IX. st. Solunska tema i tema Pelopones, a nešto kasnije i tema Strumon na
rijeci Strumici te tema Drač.
Time je Bizant pod svoju vlast podvrgao i snažno vojno i politički organizirao kontinuirano područje koje je povezivalo istočnu Trakiju preko egejskog primorja s Grčkom.
Početak IX. st. donio je važne novosti u orijentaciji osvajačkog pritiska Bugarske. Nakon što je Krum nadvladao unutrašnju krizu koja se temeljila na opreci interesa ratničkog

plemstva i ojačalih velikih zemljoposjednika, Bugarska je kao država sa snažnom vlašću kana i sve jačim tendencijama da se osvajanjima steknu nove oblasti na kojima će zemljoposjednička aristokracija stjecati nova imanja sa sve više zavisnom radnom snagom na njima, sve izrazitije postajala osvajačkom, ekspanzionističkom silom.
Još 805. Bugari su se okoristili porazom Avara u ratu s Francima pa su zaposjeli Vlašku nizinu i istočnu Panoniju do Tise. Time su postali susjedima Franaka. Za vrijeme kana Omortaga, četiri godine poslije pogibije cara Ni-kefora L, Bugari su primorali Bizant da prizna njihovu vlast i na području između Balkana i Rodopskog masiva, pri čemu je dogovoreno da obje zemlje na trideset godina prekinu neprijateljstva i postanu saveznicima.
Ta odluka omogućila je Bugarskoj da svojoj vlasti podvrgne Makedoniju i da se još intenzivnije angažira u Panoniji i na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka.
U unutrašnjosti te regije oblikovale su se, počevši od prve polovice VII. st. slavenske-političko-teritori jalne jedinice o kojima ima veoma malo suvremenih informacija. Njihov razmještaj navodi tek u X. st. Konstantin Porfirogenet, pa se znade za Rašku ili Srbiju, u porječju Pive, Tare, Lima i gornje Drine, Duklju, od ušća Drima do Boke Kotorske, Travunju, od Boke do Dubrovnika, Zahumlje, od Dubrovnika do ušća Neretve, Neretljansku oblast ili Paganiju, od ušća Neretve do ušća Cetine, i Hrvatsku, od ušća Cetine do Raše u Istri te na sjever do Panonije. Samo se uz jadransku obalu sačuvao niz gradova i otoka kao zasebna arhontija pod neposrednom vlašću Bizanta.
U sačuvanoj povijesnoj dokumentaciji te su zemlje ostavile neposrednije
podatke o svome opstanku tek od kraja VIII. st. Tada je Srbija bila oblikovana kao kneževina kojoj je u posljednja dva desetljeća na čelu bio prvi njen poimence poznati knez Višeslav, a otprilike u isto vrijeme ili nešto ranije i u Hrvatskoj kneževsku vlast drži knez istoga imena, sa sjedištem u Ninu, dok je u Panonskoj Hrvatskoj možda bio knez Vojnomir. Te južnoslavenske političke cjeline uključili su uskoro zatim širi evropski događaji u važna zbivanja.
342
Proširenje franačke vlasti sve do istočnih Alpa i Panonije dovelo je Franke u sukob s Avarima. S druge strane, problemi političkih i vjerskih odnosa u Italiji nametnuli su Francima razračunavanje s Langobardima i Bizantom. U vezi s franačkom vojnom protiv Avara, njihovu se suverenitetu 791. oteo panonski knez Vojnomir, pa je sa svojim odjelima sudjelovao u ratu protiv avarske države, ali je u isto vrijeme morao priznati vrhovnu vlast Franaka.
Još 788., u vezi s nasilnim pripojenjem Beneventa franačkoj državi, došlo je do rata s Bizantom u kome su Franci u Kalabriji porazili Bizantince, ali su istovremeno zauzeli i Istru. Budući da se Primorska Hrvatska smatrala zemljom koja potpada pod bizantsko vrhovništvo, u neprijateljstvima koja su se nastavila Franci su 799. bezuspješno pokušali pokoriti Primorsku Hrvatsku. To je Franačka ostvarila tek 803. Daljnji uspjeh franačke politike na istočnoj obali Jadrana postignut je dobrovoljnim podvrgavanjem bizantske neposredne upravne oblasti u Dalmaciji pod suverenitet Franačkoga carstva 806.
Ali to stanje preinačeno je u vezi s obnovom ratovanja koje je neposredno zatim započelo i završilo zaključenjem Aachenskog mira 812 : Panonska i Primorska Hrvatska ostale su pod franačkim suverenitetom, a dalmatinske gradove i otoke zadržao je Bizant kao zasebnu arhontiju.

Nastojanje Franaka da učvrste svoju vlast nad hrvatskim kneževinama prouzrokovalo je teške konflagracije na zapadnom dijelu Balkana. Panonsko-hrvatski knez Ljudevit podigao je 819. pobunu protiv pritiska furlanskog markgrofa Kadaloha i svoje snage združio sa slovenskim Karantancima i srpskim Timočanima koji su se otrgli bugarskoj dominaciji. Trebalo je deset franačkih vojnih pothvata pa da ustanak Ljudevita Posavskog bude slomljen. U tim borbama Primorska Hrvatska pod knezom Bornom ostala je vjerna franačkom suverenitetu i čak pomagala ugušenje ustanka. A poslije Ljude-vitova poraza i pogibije 823 i Panonska je Hrvatska vraćena pod franačko vrhovništvo. Ali daljnje bugarsko napredovanje u Panoniji potislo je Franke, pa je od 829. do 838. Posavskom Hrvatskom vladao knez Ratimir kao bugarski podanik. Kako je u Franačkoj diobama vlasti u vrijeme Ludovika Pobožnog god. 828. došlo do prijenosa kompetencija nad Panonskom Hrvatskom s kraljevine Italije na Njemačku, to je predstavnik istočnofranačke države Njemačke, grof Istočne marke, Ratbod, 838. vojnom akcijom okončao supremaciju Bugara nad tim područjem i Panonsku Hrvatsku i opet pripojio Franačkoj tj. njenoj istočnoj polovici, koja se pretvara u posebnu njemačku državu. Dotle na jugu, primorsko-hrvatski knez Mislav ostaje podvrgnut suverenitetu franačke Italije. Oko 839. ratovao je s Venecijom koja je još uvijek uporište bizantskog utjecaja na Jadranu vjerojatno zbog ometanja njene plovidbe duž Jadranske obale, i zatim s njom kao i neretljanski knez Dru-žak sklapa mir. Ali on je potrajao tek kratko vrijeme, pa je i Mislavljev nasljednik Trpimir 845-864 ratovao s Mlečanima, ali i s bizantskom vlašću u Dalmaciji. Te borbe, vođene oko 846. na kopnu i na moru, dovele su do povoljnog ugovora o teritorijalnom razgraničenju s dalmatinskim gradovima. Otada je Trpimir, iako vazal cara Lotara, uspio izgraditi dobre odnose s Bizantom. Oni su se očitovali i u sukobu Primorske Hrvatske s Bugarskom. Kan Presjan nastojao je naime ostvariti dalekosežan plan proširenja svoje vlasti prema zapadu. Još između 839. i 842. napao je Srbiju kneza Vlastimira koja

je bila u zavisnosti od Bizanta, ali je bio suzbijen. Taj je pothvat obnovljen i 852., ali i ovaj put bez rezultata. Već iduće godine njegov nasljednik, kan Boris, potaknut od Karla Ćelavoga, ratuje protiv njegova brata, Ludviga Njemačkog. Pri tom je na svoju stranu pridobio kneza Panonske Hrvatske, dok Njemačka traži oslonac u Bizantu. Bugari i Panonska Hrvatska bili su u tome ratu potučeni. Nisu sačuvani podaci o tome kakvo je stanovište u tim borbama zauzela Primorska Hrvatska. Ali nakon poraza panonskih Hrvata, bugarska vojska počinje ofenzivu i protiv kneza Trpimira, koji je i franački vazal, i u dobrim odnosima s Bizantom. Bugarski pokušaj, izvršen između 854. i 860., završio se potpunim neuspjehom.

Po daljnjem razvitku događaja može se zaključiti da je priklanjanje kneza Trpimira Bizantu urodilo nepovoljnim posljedicama za njega i njegove ba-štinike. Godine 864. nije ga naslijedio ni jedan od trojice njegovih sinova, nego knezom postaje Domagoj 864-876 koji obnavlja striktno franačku orijentaciju, dok izbjegli Trpimirov sin Zdeslav nalazi utočište u Bizantu.

Tim događajima započeo je niz političkih preorijentacija Primorske Hrvatske, za Bizant ili protiv njega, popraćenih smjenama na vlasti i državnim udarima. Ta kolebanja bila su utoliko važnija što su kao faktor u tim opredjeljenjima sudjelovali i vjersko-crkveni problemi i uloga Venecije, koja se politički osamostalila od Bizanta, ali želi da se okoristi

i njenim pretenzijama na vrhovnu vlast nad Dalmatinskom Hrvatskom i njenim suverenitetom nad dalmatinskim gradovima i otocima.

7. PRVA ETAPA CRKVENOG RASKOLA

Svladavši ikonoklastičku krizu, bizantska je crkva postigla veoma velike uspjehe. Prije svega, ona se odhrvala nastojanju carske vlasti da je podvrgne svome diktatu. Suzbijanjem istočnjačkih utjecaja islama i hereza koji su prijetili dogmatskim pritiskom na njena shvaćanja, ona se učvrstila idejno, a neosporna vlast islamske države nad antiohijskom i aleksandrijskom patri-jaršijom, nekadašnjim suparnicama Carigrada kao vjerskog središta, učinila je carigradsku patrijaršiju najvećim i, najzad, jedinim vjerskim autoritetom na kršćanskom istoku. Razgraničivši svoje kompetencije s državnom vlašću u smislu teza ikonodula o samostalnosti crkvenih poglavara u dogmatskim i crkveno-organizacionim pitanjima, ona je ostvarila ravnovjesje dvaju faktora: crkve i države. Prvi od njih upravlja duhovnim životom a drugi svjetovnim, ali se njihova akcija mora usklađivati i povezivati, tako da car djeluje kao zaštitnik crkve a patrijarh kao najugledniji carev savjetnik.

Ovakav razvitak omogućavao je ostvarivanje jedinstva vjere i politike u njihovu uzajamnom pomaganju. Takva stvarnost veoma se djelotvorno očitovala u događajima koji se zbivaju već u drugoj polovici IX. stoljeća.

Stekavši neosporan autoritet ali izgradivši i vlastite stavove, carigradska patrijaršija nije više mogla priznavati supremaciju Rima, utoliko više što je on svojom vezanošću uz ranosrednjovjekovne države što su ih u srednjoj i zapadnoj Evropi formirali germanski narodi, postao sastavnim dijelom drugoga i drugačijeg kulturnog, etničkog i socijalno-političkog razvitka, duboko različitog, pa i suprotnog motivima koji su pokretali politiku grčko-bizantske domene.

Sukobi dviju oprečnih pretenzija za dominacijom, koji su se očitovali još u doba Karla Velikoga, dobili su u drugoj polovici IX. st., na osnovici tijesne povezanosti interesa bizantske crkve i bizantske države, obilježje borbe za utjecaj nad etničkim područjima Evrope koja su upravo tada postajala sve utjecajnijim faktorom u povijesnim zbivanjima. Bizantska država i bizantska crkva istupaju udruženim snagama u nastojanju da te etničke i zemljopisne zone učine, podjednako politički i vjerski, interesnom sferom Carigrada. Nakon misije Konstantina i Metodija u Velikomoravskoj kneževim kojoj se, najzad s uspjehom, odupro njemački kler, povezan s političkim vlastima Istočne Franačke, Bizant se veoma snažno angažirao oko pokrštenja Bugara. Zbog svojih sporova s Bizantom bugarski kan Boris opredijelio se da kršćanstvo primi iz Franačke i da, na taj način, u vjerskom pogledu, postane podanikom Rima a ne Carigrada. Ne želeći prihvatiti takav razvitak, Bizant je intervenirao vojnim pritiskom na kopnu i na moru i prisilio Borisa da izmijeni svoj stav, pa je bugarski kan ili knez -- usprkos otporu dijela bo-Ijarstva - i osobno primio kršćanstvo iz Bizanta, a grčko je svećenstvo započelo pokrštavati široke slojeve stanovništva. U pogledu organizacione strukture, Carigrad je namjeravao bugarsku crkvu podrediti izravno svojoj patri-jaršiji, što se protivilo Borisovoj želji da bugarska crkva dobije samostalnog poglavara.

U sporu oko toga pitanja, Boris je obustavio misionarsku djelatnost Grka, obratio se papi Nikoli I., od njega dobio obećanja o osnivanju samostalne bugarske nadbiskupije, a rimski svećenici preuzeli su sav rad na pokrštavanju Bugara i organizaciji njihove crkve 866.

Takvo otimanje oko Bugarske vršilo se u vrijeme izvanredno snažnog općeg zaoštravanja odnosa između Rima i Carigrada. Još 858. došlo je u Carigradu do sukoba između cezara Barde i patrijarha Ignacija, najvjerojatnije zbog patrijarhova ustezanja da prisilno zamonaši uklonjenu carevu majku Teodoru. S carevim odobrenjem, Barda je Ignacija optužio za veleizdaju, zbacio ga s patrijarške stolice i prognao, a za novoga patrijarha je svega u šest dana, iz laičkog staleža, postavio veoma učenoga Focija na Božić 858. Crkveni koncil koji se 861. održao u Carigradu, u prisutnosti papinih izasla-slanika, odobrio je doduše Ignacijevo zbacivanje i Focijev izbor, ali papa Nikola I. te zaključke nije htio potvrditi, nego je na sinodu u Lateranu 863 vratio patrijarško dostojanstvo Ignaciju a Focija i njegove pristalice izopćio iz crkve.

Taj spor, koji je u biti bio osobne prirode, Focije je vještini istupima pretvorio u načelno pitanje. Posredstvom Barde uzbunio je cara Mihajla III. koji je, uvrijeđen u svom dostojanstvu, protestnim pismom zahtijevao od pape da poništi svoju odluku o ekskomunikaciji, koja je, kao Focijeva zaštitnika, pogađala i njega osobno. Javno mnijenje je planski dovedeno u stanje izvanredne ogorčenosti prema papinskoj nasilnosti a i zbog potiskivanja bizantskog utjecaja u Bugarskoj, neposrednom susjedu bizantskog državnog područja. U enciklici što ju je početkom 867. uputio drugim crkvenim dostojanstvenicima na Istoku, Focije je optužio papinstvo zbog niza zabluda: protupropisnog posta subotom, zabrane svećeničke ženidbe, davanja sakramenata krizme samo rukama biskupa i shvaćanja da je Duh Sveti proizašao ne samo od Boga Oca nego i od Sina "patre filioque".

345

Na koncilu koji je nakon toga ljeti 867 održan u Carigradu, pod carevim predsjedništvom, bačeno je na papu crkveno prokletstvo, a inkriminirane vjerske dogme Rima osuđene su kao krivovjerstvo.

Tim događajima bila je okončana prva etapa u ostvarivanju definitivnog raskola između istočne i zapadne crkve. Njome je ujedno produbljena i suprotnost u političkoj djelatnosti evropskog istoka i zapada. Prva posljedica bio je pojačani pritisak na Bugarsku, koja se morala odreći saveza s papinstvom i prihvatiti kršćanstvo istočnoga tipa. Na Balkanu, Bizant je još energičnije vodio borbu za uključenje ostalih južnoslavenskih naroda u svoj vjerski, kulturni i politički domašaj, a jednaka je politika provođena i prema istočnoslavenskim zemljama.

Na zbivanja koja su uslijedila veoma je snažno utjecala i promjena na bizantskom prijestolju do koje je došlo još u godini održavanja presudnoga carigradskog koncila 867. Od kraja pedesetih godina car Mihajlo III. sve je više padao pod utjecaj Armenca Bazilija, rođenog u Makedoniji, koji je bio vrhovni konjušar na carskom dvoru i postao mužem careve ljubavnice Eudocije. Njegov uspon doveo ga je u sukob s cezarom Bardom. To suparništvo okončano je već 866. umorstvom Barde, nakon čega je car uzvisio Bazilija na položaj svoga suvladara. Posljednju zapreku svojim ambicijama uklonio je Bazilije ubivši krajem 867. i Mihajla III. Tako je on sam ostao jedinim vladarem. S njegovom epohom Bizant ulazi u doba svoje najveće snage i moći.

8. BIZANTSKA KULTURA DO SREDINE IX. STOLJEĆA

Likovne umjetnosti

Osebujni razvojni put Bizanta od antičkih polazišta ka srednjovjekovnom poretku, bez propasti državne vlasti
i postupnim mijenjanjem privrednih i društvenih odnosa, vršio se pod snažnim utjecajem uzajamno tijesno povezanih interesa crkve i sakralizirane carske vlasti. Antički pozitivni

odnos prema svijetu i ljudskome tjelesnom biću postupno sve više ustupa mjesto transcendentalnim poimanjima stvarnosti. Težnja da čovjekov opstanak bude osiguran i nakon smrti pretvara se u opsesiju koja nameće fanatičnu pobožnost i ritualizam u čast božanstva i njegovih ugodnika. Takvo duhovno opredjeljenje ucjepljuje se sustavno svemu stanovništvu od same mladosti obredima, propovijedima, štivom i likovnim ilustracijama. Ono prožima i zamisao o svrsi državne vlasti i političkog poretka. Carstvo postaje instrumentom božje volje i, zbog toga, odanost podanika prema državi dobiva značenje vjerske dužnosti. U takvim okolnostima likovni izraz postupno napušta temu o proslavi j i van ju životnih radosti i postaje poukom o vječnim istinama religije, svemoći božanstva i veličanstvu carske vlasti koja je božji predstavnik na zemlji.
Polazeći od antičke, helenističke baštine i služeći se isprva gotovo isključivo njenim izražajnim sredstvima, likovne umjetnosti Istočnorimskog carstva ili Bizanta prate proces etničko-političkog odvajanja od evropskog Zapada i njegovu sve izrazitiju grecizaciju i orijentalizaciju. To je vodi stvaranju sinteza koje su adekvatnije izražavale božansku, nadstvarnu uzvišenost vjerskih otajstava i veličanstvo carske vlasti nego što bi to mogle postići

naluralističke umjetnosti antike. Likovno prikazivanje postupno napušta tro-dimenzionalnost i perspektivu. Svetačke i ljudske likove počinje se predočavati plošno, bez realne pozadine prirodnih ambijenata, u ukočenim stavovima impersonalne apstraktnosti, s bitnom težnjom da se reproducira ne istinski osobni realitet fizičke ličnosti, nego njeno duhovno stanje, njen vjerski zanos i uzvišenost u svetačkoj ili crkveno-državnoj hijerarhiji dostojanstava. Prizori postaju simbolom ideja koje treba saopćiti radi pouke i odgoja ljudstva, pa u načinu njihova prezentiranja postaju dovoljni i shematizirani oblici i uvijek jednake situacije. Na taj način mijenjaju se ne samo sadržaji i teme likovnih umjetnosti nego i njihova estetika.
Epoha ranobizantske umjetnosti ostavila je mnogo manje do danas sačuvanih spomenika nego što ih je zaista nastalo do sredine IX. stoljeća. Tome su uzrokom ratna razaranja i mnogobrojne pregradnje u kasnijim vremenima, ali i neprijateljski stav ikonoborske epohe prema slikama i kipovima koji je prouzrokovao namjerno i sistematsko uništenje mnogih djela ostavivši za sobom povijesnu prazninu nakon koje se, kao poslije ponora šutnje, od druge polovice IX. stoljeća pojavljuje bizantsko slikarstvo zreloga doba.
Okvir ranobizantskoj umjetnosti nesumnjivo daje njezino graditeljstvo. Ono polazi na području crkvene arhitekture od temeljnog oblika bazilike, izdužene četvorne jednobrodne, trobrodne ili petorobrodne dvorane, natkrivene ravnim stropom, u kojoj je središnja lađa od pobočnih odvojena kolo-nadama. Ona je među njima ujedno najširа i najviša; s istoka je zatvara polukružna apsida, a na zapadnoj strani je glavni ulaz u cijelo crkveno zdanje. Pobočne lađe pokrivene su nižim krovom pa tako omogućuju da središnja lađa sa strane, nad njihovom razinom, ima pobočne prozore koji obilno osvjetljavaju njezinu unutrašnjost; i one mogu imati svoju manju i nižu apsidu, a i posebna, manje raskošno ukrašena ulazna vrata. U središnjoj lađi, na pragu apside, smješten je oltar, a tendencija razvitka bazilikalne konstrukcije uklapa na pristupu oltarnom prostoru još i poprečnu lađu, transept, koja odvaja cio oltarni i apsidalni dio crkve od glavnine središnje i pobočnih lađa. Prvobitno cijela je središnja lađa služila za vršenje obreda a vjernici su zapremali prostor pobočnih lađa. Uklapanjem transepta

bogoslužju ostaje cio oltarni, odvojeni prostor, a sav preostali dio crkve ispunjaju vjernici. Pri grad-

Poprečni presjek kroz nekadašnju baziliku Sv. Petra u Rimu.

347

i a t t f

Poprečni presjek kroz trobrodnu baziliku S. Apollinare in Classe u Ravenni.

nji bazilika u istočnom dijelu Carstva još se jedna poprečna lađa narteks postavlja na pristupu u crkveni prostor, pa ona služi za novoprimljene vjernike i pripravnike katekumene, i odvojena je od uzdužnih lađa stupovljem ili zidom u kom su, sukladno s vanjskim portalima, otvoreni pristupi k prostranstvu unutrašnjih lađa.

Kršćanska bazilika odudarala je od antičkih hramova time što njena spo-Ijašnost nije bila ukrašena veličanstvenim arhitektonskim elementima. Sva se dekorativnost ostvaruje u unutrašnjosti koja svojom raskoši i ljepotom iznenađuje i preneražava vjernika tek kad uđe.

Među najslavnije bazilike na Zapadu pripadale su peterobrodna bazilika Sv. Petra u Rimu s narteksom, iz prve trećine IV. st. potpuno porušena u XVI. st., otprilike istovremena trobrodna bazilika Sv. Agneze, S. Paolo Fuori le Mura, Sta Maria Maggiore, iz prve pol. V. st. sve u Rimu, Sv. Ivana Evanđelista i Krstitelja u Ravenni, iz prve polovice V. st., S. Apollinare Nuovo i S. Apollinare in Classe, u Ravenni, iz prve polovice VI. st., trobrodna Eufra-zijeva bazilika u Poreču, iz prve polovice VI. st. Na Istoku to su peterobrodna bazilika Kristova rođenja u Betlehemu, bazilika Kristova groba, u Jerusa-lemu, iz prve trećine IV. st., Sv. Ivana Studitskog u Carigradu, iz sredine V. st., Sv. Petke i Sv. Dimitrija u Solunu, obje iz V. st.

Ali u kršćanskom su se svijetu usporedo s bazilikama gradile i manje, nadgrobne crkve i krstionice kvadratnoga, kružnoga ili poligonalnog oblika. Tome tipu pripada grobna crkva Sv. Konstance u Rimu, iz prve trećine IV. st., u kojoj oko središnjega kružnog prostora obilazi prstenasta vanjska lađa. Nad središnjim prostorom strop ima oblik odsječka kugle kalote, a vanjska kružna lađa natkrivena je prstenastim poluvaljkastim svodom. U drugim slučajevima vanjski četvorni oblik zgrade sakriva ugrađeni četverolisni oblik prostora, konstruiran ukrštanjem dvaju valjkasto nadsvođenih hodnika, pri čemu je strop nad križištem izdignut i oblikovan kao odsječak kugle kalote. Takvi oblici dolaze naročito često na istoku, u Gornjoj Mezopotamiji i Sjevernoj Siriji, pod utjecajem istočnjačkih upliva.

348

Primjenom takvih zamisli i na načela bazilikalne gradnje ostvarene su osebujne arhitektonske forme. Uzdužne lađe se skraćuju i proširuju, a nad raskrižjem transepta i središnje lađe podiže se kalota nad trombonom niskim valjkom ili pak neposredno nadgrađena kupola. Pri tome je građevinarstvo moralo riješiti konstruktivni problem postavljanja kupole na četvornu osnovicu. Ono to, preuzevši rješenja što ih je ostvarila istočnjačka arhitektura, postizava prenoseći kružni oblik na kvadrat spomoću ugaonih

sferičnih trokuta pandantiva ili ugaonih niša trompa kojima se svedenost kupole ili kalote prenosi na osmerokutnu ili četvornu bazu.
Ovakvim preoblikovanjem ranokršćanske izdužene bazilike u, po svojoj biti, četvornu zgradu, koja se na jednoj strani izdužuje predvorjem nartek-som a na drugoj zaobljuje apsidama, bitni lik tlocrta postaje jednak u četvorinu upisanom križu. To postignuće postaje temeljnim modelom bizantske crkve. Ona sada cio svoj prostor, skraćen i time približen oltarskoj zoni svetištu, prepušta vjernicima, a vjerske obrede koncentrira pred oltar koji stoji na čelu križišta središnje lađe i transepta, i u prostore oko oltara i njemu za leđima kor u kome zasjedaju visoko svećenstvo i najviši predstavnici bogom zaštićene državne vlasti. Na taj način preoblikovanje izdužene bazilike u skraćenu i proširenu baziliku s centriranim tlocrtom i s kupolom nad križištem upisanog krsta javlja se i kao realizacija vjerskodržavnog uz-višenja i izolacije crkvenih i državnih dostojanstvenika od mnoštva vjernika u okviru spiritualizacije i nadnaravnosti vjerskih stremljenja k božanstvu.
Jedan od najstarijih sačuvanih primjera takvoga razvitka je crkva Sv. Sofije u Solunu, nastala na prijelazu V. u VI. st., u obliku križa upisanog u četvorini, s jednom središnjom lađom, dvije pobočne i jednom na zapadnoj strani, s kupolom nad križištem koja još nije potpuno kružna nego je samo zaobljena u kutovima. Nešto kasnije, oko 530., sagrađena je crkva Sv. Ser-gija i Bakha, u Carigradu, nad središnjim oktogonom, s kupolom kriškaste strukture koja se naizmjenično opire na lukove i polukalote, a ovi prenose svoju težinu na 8 snažnih stupova. Tako natkrovljeni središnji prostor sa svih četiriju strana opkoljava obilazna lađa tvoreći četverokut, iz koga se na oltarskoj strani izbočuje jedna apsida a na ulaznoj je strani dodano predvorje
Tlocrt bazilike S. Apol-linare in Classe u Ra-
venni.

narteks. Nedugo iza toga 533 u Carigradu je podignuta crkva Sv. Irene, sa tlocrtom četvorine s upisanim križem i kupolom nad križištem glavne lađe i transepta.
Vrhunac u arhitektonskom sjedinjavanju skraćene bazilike s crkvom centralnog tlocrta, poluvaljkastih svodova nad pobočnim lađama i s kupolom nad križištem središnje lađe i transepta dostigla je već u V. stoljeću Justi-nijanova carigradska crkva Sv. Sofije što su je između 532. i 537. podigli arhitekti Antemije iz Tralesa i Izidor iz Mileta, obojica školovani u tradicijama maloazijsko-sirijske arhitekture i drugih istočnjačkih utjecaja. I ona je u biti četvorna crkva s upisanim križem, s veličanstveno izvedenom kupolom, sastavljenom od 40 radijarnih rebara, širokom 31 m a uzdignutom 55 m nad razinom crkvenog poda. Na svoja ležišta položena je dvjema sučeonim polu-kalotama koje počivaju na golemim lukovima i vijencu ugaonih pandantiva. Sveukupna njena konstrukcija leži na četiri golema središnja stupa, a međuprostor ukrštene središnje lađe i narteksa ispunjaju četiri ugaone kapele dopunjajući ga u četvornu cjelinu, raspodijeljenu stupovljem u tri lađe, pri čemu su i pobočne lađe nadsvođene valjkastim svodom. S istočne strane crkva ima pod jednom od polukalota jednu apsidu a na zapadu dvostruki eg-zonarteks. Razvedenošću svoje unutrašnjosti, čudesnim lebdenjem kupole i svodova, kao i svojom veličanstvenom ukrašenošću, ta je crkva trajno jednako pobuđivala čuđenje i divljenje.

Nadovezujući se na postignuta rješenja, već je u slijedećem desetljeću nakon Sv. Sofije u Carigradu nastala crkva Sv. Apostola, u obliku slobodnog križa, ali s pet kupola, jednom nad križištem i po jednom nad svakim krakom križa.
Polazeći od prikazanih modela, bizantsko je graditeljstvo ostvarilo u slijedećim stoljećima velik broj sakralnih građevina koje se temelje na prethodno ostvarenim dostignućima, ali razvijajući ih dalje i dodajući im arhitektonske prinove i modifikacije, koje, u većoj ili manjoj mjeri, pridružuju carigradskim sintezama nove elemente različitih lokalnih tradicija i škola u Maloj Aziji, Siriji, Armeniji, Gornjoj Mezopotamiji, u Potkavkazju, na Balkanu, u Južnoj Italiji i drugdje.
Bizantsko je graditeljstvo prvih stoljeća ostvarivalo znatne pothvate i na području svjetovne gradnje, ali ih nesklona kasnija vremena većinom nisu sačuvala. Oni su pretežno poznati iz pisane dokumentacije i različitih ilustracija. Poznato je obilje carskih reprezentativnih zdanja iz Justinijanova vremena palače, kupališta, cisterne, vodovodi, fortifikacije, a i za kasnijih vladara, do sredine IX. stoljeća. U cjelini, te su se građevine svojim likovnim obilježjima ustrajno udaljavale od antičkih uzora i sve jače usvajale istočnjačke, naročito islamske utjecaje, koji sintetiziraju komponente s velikih prostranstava, od Egipta do Indije.
Bizantsku arhitekturu u njezinoj impresivnosti dopunjaju njeni dekorativni elementi: kiparstvo i zidno slikarstvo. Ali i jedna i druga od tih grana likovne umjetnosti imaju svoje osebujno podrijetlo u kršćanskim vjerskim prikazbama još u vremenu prije nego što je kršćanstvo postalo priznatom a uskoro zatim i jedinom dopuštenom vjerom. Tada je slikarstvo, još u katakombama, na stijene grobnih komora i hodnika stavljalo prizore iz kršćanskih legendi i biblijskih tema, a grobni su sarkofazi ukrašavani reljefima. Ta umjetnost nastavila se i nakon izlaska iz zabranjenosti, zadržavajući u obliku i načinu slikovnog i figurativnog oblikovanja svu estetiku antičke umjetnosti davši joj samo tematski kršćanske sadržaje. Iz obilja takvih sačuvanih

350
Atrij i ulaz u Eufrazije-
vu baziliku u Poreču
VI. st.

spomenika posebice su ilustrativne teme o Dobrom pastiru, na pr. na sarkofagu iz tzv. Preteksalovih katakombi IV. st., gdje je prikazan bujan buko-lički prizor s berbom grožđa, a likovi su puni životne jedrine i dani u bogatstvu različitih, slobodnih i veoma realno prikazanih pokreta. Takav je i poznati samostalni kipić Isusa kao Dobrog pastira, iz IV. st. Louvre koji svim svojim obilježjima, osim naslovne teme, pripada antičkom kiparstvu. Isto važi za sarkofag Junija Bassa, iz 2. pol. IV. st., s prizorima iz Isusova života i smrti, ili sarkofag dvojice braće iz groblja kraj crkve San Paolo Fuori le Mura, u Rimu, s kraja V. st., koji prikazuje teme iz Staroga i Novoga Zavjeta, kao i za mnoge druge slične tvorevine.

351
Jednaka obilježja imaju i mnoge reljefne skulpture u bjelokosti na raznim kutijama, diptisima, poliptisima ili uvezima knjiga, kao što su Munchen-ska bjelokosna ploča s prizorom žena na Kristovu grobu i Kristova uzašašća ili pak Diptih Milanske katedralne riznice s novozavjetnom tematikom ili Ra-vennski diptih iz Murana, sa središnjim likom Krista među apostolima koji je nalik na mladenačkog Apolona.

Ali, u reljefnom se kiparstvu postupno i isprva jedva zamjetno javljaju nova gledanja na likovno prikazivanje. Stavovi figura se ukrućuju i prostorni odnosi remete približavanjem načelu jednoplošnosti; prvi plan u dubinskom rasporedu počinje se prikazivati nerazmjerno većom visinom osoba, a to počinje izražavati i razlike po dostojanstvu i stupnju svetosti među njima. Također, likovi se počinju svrstavati u nizove koji gube izrazitost svojih individualnih razlika.

Ovakva tendencija još je izraženija u mozaikalnom slikarstvu na svodovima, zidovima i podnim površinama crkvenih i svjetovnih objekata istočne polovice Carstva Bizanta ili onih područja na Zapadu koja su bila osobito snažna uporišta bizantskih utjecaja. Tako je u Ravenni, u Mauzoleju Galle Placidije, niz divnih mozaika na tamnomodroj i zelenkastoj osnovi, nastao oko 425. vjerojatno kao djelo carigradskih umjetnika, izrađen kombinacijom antičke voluminoznosti likova i njihove realističke postave u prostoru sa stilizacijom pejzaža i shematskim, simetričnim razvrstanjem simboličkih figura i predmeta. Gotovo istovremeno nastali podni mozaici u Velikoj carskoj palači u Carigradu sačuvani u fragmentima veoma su snažno vezani uz antičke tematske i estetske tradicije voluminoznosti, slobodnih pa čak i smionih pokreta, bukoličkih i lovskih prizora, netranscendentalnih okupacija osoba koje se prikazuju. Pa ipak, i u njima, premda se radilo o ukrašavanju svjetovne, carske, a ne vjerske građevine, do izraza dolazi težnja za si-metričkim razvrstavanjem i stilizacijom.

Početkom druge polovice V. stoljeća oslikana je crkva S. Giovanni in Fonte u Ravenni Krstionica pravovjernih. Vrh njezine kupole zaprema prizor Isusova krštenja u Jordanu. Oko toga središnjeg medaljona, na nižoj razini kupole, u krugu, na modroj pozadini, stoji dvanaest apostola u raskošnoj odjeći, uvelike stilizirani svojim hijeratičkim pozama zakoračivanja, iako su fizionomije svakoga od njih dane realistično, s težnjom portretske individualizacije.

Svega pola stoljeća kasnije, ravenska Krstionica Arijanaca prikazuje isti motiv Isusova pokrštenja, ali stilizira likove u središnjoj najvišoj kružnici kupole u izrazitoj ukočenosti stavova, linearnim crtežom i krugom apostola ispod lunete u obliku medaljona gdje svako od prikazanih lica nema više portretne težnje nego simbolizira ličnost kojoj pripada. U kružnoj crkvi San Vitale, u Ravenni, posvećenoj 547., ukrašenoj starozavjetnim i novozav-jetnim prizorima, ali i ilustracijama suvremenoga, Justinijanova doba, još se i dalje održavaju snažne portretističke tekovine antičke umjetnosti likovi cara Justinijana i njegove pratnje i carice Teodore s pratnjom, prikazani na dva nasuprotna mozaika apside, ali se likovi prikazuju plošno u jednoobraznim stavovima, na jednoličnoj zlatnoj pozadini, izvan vremena i prostora, pretvoreni u kvintesencije svoje dostojanstvenosti i veličanstva svojih dvorskih funkcija ili svoje svetačke, nadzemaljske uzvišenosti.

Nekoliko godina nakon mozaika u S. Vitale, nastali su podjednako veličanstveni mozaici u ravenskoj crkvi S. Apollinare in Classe. U njoj je, iznad apside, na trijum-

falnom luku, u medaljonu, prikazan lik Krista kao pokrovitelja apostola, koji više nisu naslikani individualnim fizionomijama, nego dvjema povorkama od po šest jaganjaca kojima je on Dobri pastir. U apsidi, ispod trijumfalnog luka, središnju lunetu ispunja golemi zlatni križ na zelenu polju, a ispod nje se stere stilizirani krajolik s totalno simetričnom raspodjelom stabala, cvjetnih bokora i novom povorkom od po šest janjadi koje razdvaja plošno prikazani lik Sv. Apollinarija. Jednaku geometričnost razvrstavanja očituju i sveci razmješteni iza oltara, naizmjenično s lučno nadsvedenim širokim i

svijetlim prozorima, a i medaljoni crkvenih velikodostojnika što se pobožno nižu na arhitravu iznad lijeve i desne arkade koje odvajaju središnju lađu od dviju postraničnih. Završni domet bizantskog mozaika u Ravenni dostiže oslikanje crkve S. Apollinare Nuovo, iz 2. polovice VI. st. U njoj se s obiju strana crkve iznad arkada, redaju dugačke povorke, na lijevoj povorka mučenica koje predvođene trojicom kraljeva prilaze Mariji, a na desnoj povorka mučenika koji prilaze Kristu. Neosporno je da su pojedini likovi još uvijek obilježeni individualnim portretnim oblikovanjem slike trojice kraljeva ili divni lik Krista, ali je jednoličnost dugih povorki u jednakoj odjeći, u istim stavovima, na bezvremenskoj zlatnoj pozadini, na jednakoj tratini kojom stupaju ostvarila veoma visok stupanj hijeratizacije i svrstavanja pojedine ljudske ličnosti u opće i jednako, nadindividualno stremljenje nadzemaljskoj svetinji vječne, božanske sudbine svijeta i opstanka.

Bizantsko je slikarstvo i nakon Justinijanove epohe izrađivalo dragocjena djela s istom tendencijom oblikovanja sjedinjene zamisli o spiritualizaciji sadržaja i sve potpunijoj apstraktnosti likova koji te sadržaje izražavaju. Veoma impresivni svjedoci toga kontinuiranog napretka prema potpunoj izgradnji specifičnoga likovnog stila bizantske umjetnosti jesu mozaici u crkvi Sv. Dimitrija u Solunu iz VII. st.

Veoma intenzivno pisanje i ukrašavanje rukopisnih knjiga dopunja zidno slikarstvo dragocjenim ostvarenjima. Objavljivanje djela klasične književnosti s ilustracijama održavalo je i tematski i likovno obilježja antike duže nego što je to bilo na slikarijama po crkvama. Biblijske, starozavjetne i no-vozavjetne teme pojavljuju se tek od VI. st.; one još čuvaju jaka podsjećanja na antiku likovima koje uklapaju u kompoziciju a i tretmanom oblika. Ali prizori se smještavaju pred apstraktne pozadine, likovi se splošnjavaju a skupine ljudi stiliziraju, kao što je to na pr. na ilustraciji Isusova ulaska u Jeruzalem na Purpurnom kodeksu iz Nadbiskupske knjižnice u Rossanu, na-stalom potkraj VI. st., ili na iluminacijama otprilike istovremenoga tzv. Ra-bulina Evanđelistara iz Zagbe, u Gornjoj Mezopotamiji, koji, između ostaloga, sadrži najstariju poznatu minijaturu o Kristovu raspeću. Još izrazitiju likovnu koncepciju bizantsko-istočnjačkog tipa predstavlja Sirijski evanđeli-star iz samostana Edžmiadzin, a i neki drugi kodeksi sirijskog i aleksandrij-skog podrijetla.

Razvitak bizantskoga likovnog prikazivanja božanskih i svetačkih osoba, ali također i ljudskih likova uopće, zaustavilo je doba ikonoklazma. Ono je uništilo i mnoga djela nastala u prethodnom razdoblju, naročito u Carigradu i drugim velikim središtima u kojima je utjecaj državne vlasti bio dovoljno neposredan da ostvari svoje slikama nesklone zamisli. Ali mentalni razvitak u doživljavanju likovnih predodžbi nastavio se i za stoljetnog razdoblja koje je suzbijalo figurativnu umjetnost. Stoga ona u drugoj polovici IX. stoljeća

Madona iz Eujrazijeve
VI. st.
s anđelima. Detalj mozaika bazilike u Poreču

izlazi iz razdoblja nezasvjedočenosti o jedinstvu svoga dotadašnjega i daljnjeg razvitka kao umjetnost potpuno zrele i tehnike i izgrađena estetskog kodeksa.

Znanstveni Na području znanosti, obrazovanosti, filozofije, teologije

i prosvjetni rad i književnosti Bizant također nadovezuje svoja dostignuća na tekovine klasične antike. Ali u tom pogledu različite domene intelektualne djelatnosti nemaju istu putanju. Empirijske i prirodoslovne znanosti naglo zapadaju u dekadansu; filozofija se isprva oslanja na velike uzore klasičnoga i helenističkog doba, i čak se neko vrijeme bori protiv kršćanskoga nazora na svijet, da bi se zatim ulila u razvitak kršćanske teološke filozofije; književna djelatnost u najširem smislu radikalno se kristijanizira i najzad pretežnim dijelom svojih ostvarenja izražava emotivna raspoloženja vjernika i slavi likove mučenika, asketa i svetaca.

Ranobizantski matematičari, geometri i astronomi u prvom su redu komentatori klasičnih autora, naročito Euklida i Arhimeda. Astronomija je privlačila pažnju zbog njene praktične upotrebe u navigaciji, u kalendarskim izučavanjima u vezi s crkvenom kronologijom, napose s važnim izračunavanjem pomičnoga uskršnjeg blagdana.

Krajem IV. st. i u početku V. st. djelovali su kao kompilatori i komentatori grčkih matematičara Theon iz Aleksandrije i Synezije iz Kirene. Takve spise objavljivao je tijekom V. st. i neoplatonički filozof Proklo, a u prvoj polovici VII. st. profesor na carigradskom sveučilištu Stjepan iz Aleksandrije. Kao matematičar i fizičar proslavio se Anthemije iz Trallesa, graditelj carigradske crkve Sv. Sofije, koga je u tom poslu, nakon njegove smrti 532., naslijedio također ugledni matematičar Izidor iz Mileta. Njihovi su se graditeljski uspjesi teme-

ljili na izučavanjima statike i vektora zakrivljenih površina. Anthemije je pisao i o žarenju spomoću zrcala. Veoma je zanimljiva ličnost bio Ivan Gramatik iz Cezareje zvan Joannes Philopan koji je kao neoplatonički filozof i prirodoslovac djelovao u VI. st. u Aleksandriji. Bavio se optikom, problemima teže, zrakopraznog prostora i balistike; vodio je žestoku polemiku sa svojim suvremenikom, Kozmom Indikopleustom, putopiscem, geografom koji je u uvodnom dijelu svoga spisa "Kršćanska topografija" tvrdio da zemlja suprotno Ptolomejevim shvaćanjima nije kugla, nego četvorni kovčeg nalik na Nojevu arku koji plovi na moru natkriven nebeskim svodom.

Nakon arapskog osvojenja Sirije, Egipta i Mezopotamije središta tadašnjeg interesa za prirodoslovne znanosti potpadaju pod vlast arapskog kalifata, pa je antičku baštinu s tih područja znanja preuzela i dalje razvijala islamska kultura. Na užem, bizantskom području ona jenjava. Istaknuta ličnost pojavljuje se ponovo tek u IX. st. Bio je to Leon Matematik. Baveći se fizikom i matematikom, izumio je svjetlosnu signalizaciju i mehanizme kojima se pogonom na vodu moglo načiniti likove životinja koji su se kretali, rikali i pjevali ptice. Sastavio je i kompilativnu medicinsku enciklopediju i pisao stihove. Iako je 840. postao solunskim nadbiskupom, redovnički su ga zeloti, zbog njegove klasičke naobrazbe, smatrali potajnim poganinom.

S područja prirodopisa veoma su omiljele bile knjige o životinjama i bilju. Takva su djela počivala na želji za doživljavanjem egzotike životinje Indije, biljke s Cejlona ali su imale i praktično značenje, posebice u vezi s medicinskom terapeutskom botanikom i uvozom mirisa i mirodija. Prerađivalo se i parafraziralo jedno anonimno kasnoantičke djelo iz II. st. n. e., u srednjem vijeku poznato pod imenom "Fiziolog", koje je, uz ostale zanimljivosti, dalo podlogu za pridodavanje simboličkih značenja raznim životinjama i njihovo alegoričko predočavanje kao utjelovljenja poroka i vrlina i kao trajnih pratilaca ili simbola crkvenih i svetačkih likova u bizantskoj i drugoj srednjovjekovnoj ikonografiji.

Već od IV. st. počele su se u bizantskoj literaturi javljati alkemičarske rasprave o pretvaranju raznih kovina u zlato, o "kamenu mudraca" i si. Ali

Eufrazije drži u rukama model bazilike u Poreču. Detalj s mozaika u apsidi VI. st.

sredinom VII. st. nastalo je i jedno važno kemijsko otkriće, veoma utjecajno na ratna zbivanja i time čak presudno važno za održanje bizantske države. Bila je to "grčka vatra", smjesa što ju je izumio Kallinik iz Heliopolisa, u Siriji, sastavljena vjerojatno od katrana, živog vapna, nafte i sumpora, a Bizantinci su je bacali na svoje neprijatelje, naročito na brodovlje, jer je gorjela i u dodiru s vodom.

Bizantska se medicina temeljila prije svega na dostignućima Hipokrata i Galena. Među istaknutim komentatorima i piscima udžbenika veliki su ugled imali Oribazije iz Pergama u 2. pol. IV. st., Aecije iz Amide, liječnik na Ju-stinijanovu dvoru i autor velike kompilacije sveukupnoga medicinskog znanja u 12 knjiga. Jednako opsežno djelo napisao je i Aleksandar iz Trallesa brat graditelja Sv. Sofije. U prvoj polovici VIII. st. sastavio je Pavao iz Egine medicinsku enciklopediju i napisao raspravu o kirurgiji. U svrhu njege bolesnika, Bizant je u nekoliko najvećih gradova imao bolnice, ubožnice i ustanove za karantenu u doba epidemija.

U humanističkim znanostima posebno su mjesto imali pravo, jezikoslovlje, povijest, filozofija i teologija.

Ostvarenje Justinijanova zbornika "Corpus juriš civitis" postalo je temeljem brojnih komentara i eksplikacija za praktičnu sudsku primjenu i za školovanje. Naukovanje u pravnim znanostima bilo je na osobitu glasu u Ateni, Aleksandriji, Bejrutu i u Carigradu. Studij je trajao 5 godina i bio je raspoređen na sistematsko izučavanje i komentiranje Corpusa.

Školstvo općega značenja temeljilo se na platoničkoj podjeli u dva nivoa: trivium i quadrivium. U vezi sa sadržajem tih programa učenjaci, profesori i znalci bavili su se gramatikom i književnošću, proučavajući klasične autore, napose Homera, ali i velike grčke dramatičare, historiografe i govornike, pa se usporedo s nastavom izobražavao i kadar učenjaka, vezan uz velike sveučilišne centre. Djela koja su u vezi s time nastajala pretežno su zadržavala tek značenje manje ili više učenih komentara. Postupno, pri tumačenjima tekstova sve veće značenje stječe Biblija. Ona postaje i temeljem historiografije. Sve izraženijom teologizacijom sveukupnoga mišljenja, događaji prošlosti svrstavaju se u izlaganja kojima je zadaća da pokažu da su sva ovozemaljska zbivanja rezultat božje promisli koja dobro nagrađuje a zlo kažnjava. Edukativnost povijesti ostvaruje se nizom komentara biblijskim knjigama, životopisima mučenika i svetaca, ali i spisima koji veličaju crkvene poglavare, prikazuju djela careva i njihove vojne i diplomatske pothvate, a usto i njihova djela u svojstvu zaštitnika crkve i božjih pomazanika pri upravljanju svjetovnim životom kršćana.

Ovakav izrazito vjerski obojeni ton imaju naročito različiti hagiografski spisi iz redovničkih krugova, a i pučke kronike kojima su također autori odreda monasi. Jedan od najznačajnijih među njima bio je u VII. st. Joannes Malalas, iz Antiohije, pisac kronike svijeta Hronographia od legendarne epohe Egipta pa do potkraj Justinijanove vladavine. U tom se djelu pučkim jezikom, u okviru kršćansko-apologetskih nastojanja, iznose vjerske legende: životopisi heroja, prikazuju strahote poganstva, patnje mučenika i slavodo-biće pobjedničke kršćanske vjere. U odnosu prema svjetovnoj vlasti tekst je

totalno nekritičan i pun pokornosti. Kao pučko štivo, ta je kronika imala veoma velik utjecaj na kasniju kroničarsku literaturu u Bizantu a i izvan njegovih granica, naročito kod slavenskih naroda. Iz VII. st. potječe tzv. Uskršnja kronika nepoznatog autora, koja se sačuvala okrnjena, pa njen tekst

seže do 627. Georgije Synkel napisao je u 2. polovici VIII. st. "Kroniku od stvorenja svijeta" do Dioklecijanove smrti, a nju je otad do 813. nastavio redovnik Teofan Ispovjednik, žestoki protivnik ikonoklazma, kao pisac znatno pouzdaniji i kritičniji od svojih preteča. Dva kroničarska djela napisao je i patrijarh Nikefor, jedno zbito i oskudno podacima, koje seže od Adama do godine u kojoj je patrijarh umro 829 i drugo, opsežnije i bogatije, koje opisuje vrijeme od 602. do 769. i također je važan izvor za borbu protiv ikonoklazma kao i patrijarhovi teološki spisi. Razdoblju od uspona Makedonske dinastije na bizantsko prijestolje pripada i "Kronika" Georgija Hamartola, koja obuhvaća vremenski raspon od Adama do smrti cara Teofila 842 a puna je žestoke polemike protiv ikonoklasta.

Bizantski pisci povijesnih djela u užem smislu namjenjuju svoje spise užem krugu obrazovanih čitača: dvorjanstvu, crkvenim dostojanstvenicima i višem činovništvu. Pri tome se ugledaju na velike historičare antike, Hero-dota, Tukidida, Polvbija ili na pisce IV. i V. st. Dexippa, Eunapija, Olvmpio-dora, Zosimosa i dr.

Prokopije iz Cezareje od kraja V. st. do oko 565 autor je "Povijesti" koja iscrpno obrađuje Justinijanovo doba, napose njegove ratove. Osebujno značenje ima njegova "Tajna povijest" Historia arcana, djelo puno žučnih predbacivanja tiranskoj vladavini carevoj i opisa o zbivanjima koja se autor nije usudio otvoreno iznijeti na javu u svome prvome djelu. Suprotno takvom nastrojen ju, njegov spis "O Justinijanovim gradnjama", pravi je panegirik istoga vladara. Justinijanovo doba prikazuju također djela Petra Patrikija i Agathija Skolastika, a na njih se kronološki nadovezuju sačuvani fragmenti "Povijesti" Menandra Protektora. U VI. stoljeću živio je crkveni historik Evagrije Sholastik; m"egovo djelo "Historia ecclesiastica" nadovezuje se na crkvenu povijest Eusebija iz Cezareje, a seže do 593. pa prikazuje epohu velikih kristoloških borbi.

Vrhunac literarnog razvitka rane bizantske historiografije u pogledu poetskog bogatstva izlaganja ali također i pouzdanosti svojih podataka predstavlja Theophylakt Simokatta. Njegova "Povijest u 8 knjiga" prikazuje dvadesetgodišnju vladavinu cara Maurikija. Tome vladaru nekoć se pripisivalo autorstvo vojno-teoretskog anonimnog djela "Strategi-kon" koje je nastalo 582. a opisuje ustrojstvo bizantske vojske i način njezina ratovanja.

Uz navedena djela, bizantska književnost sadrži brojne životopise, opise mučeništava, čudesnih događaja, crkvenih propovijedi i zbirke priča o svecima i mučenicima. Po uzoru na stariju hagiografiju, kojoj je model stvorio još carigradski patrijarh Athanazije u IV. st. svojim životopisom Sv. Antuna Pustinjaka, taj se rod spisa tijekom V. i VI. st. veoma razgranao i bio obilježen nekad većom pouzdanošću podataka, a nekad potpunom fantastičnošću svojih izlaganja. Ali čak i onda kad je faktografska građa u njima potpuno fiktivna, oni ilustriraju duhovno stanje svoje epohe, društvenu klimu i etički kodeks koji je mogao računati na pobuđivanje određenog uvažavanja. Oko sredine VI. st. doveo je hagiografiju na veoma visoku razinu redovnik Kv-rillos iz Skythopola. Njegovo je najuspješnije djelo "Život Sv. Sabbe", pustinjaka koji je umro 532. i bio Kvrillov učitelj. Osim biografija Sv. Euthv-mija, Sv. Ivana Kolonijskog i Sv. Kvriaka, Kvril je napisao još i veći broj drugih. Njegov je način pisanja bio kronološki točan, izlaganje mu je sažeto i

jasno, a većinu svojih junaka poznavao je osobno. Na prijelazu VI. u VII. st. najveći je hagiograf bio redovnik-lutalica Joannes Moshos. Njegovo je glavno
357

Križ cara Justina II. s iverom krila na kom je raspet Isus.

djelo "Pratum spirituale" Duhovna tratina, zbornik pripovijedanja o životu asketa i svetaca. U prvoj polovici VII. st. djelovao je Leontije iz Neapolisa, pisac homilija propovijedi puku, enkomija govori ili poeme u slavu velikih ličnosti i biografija među kojima su najslavniji Život patrijarha Ivana Ele-emona i Simeona iz Edesse.

Usporedo s početkom ikonoklastičkih borbi započinje doba najvećeg procvata bizantske hagiografije. Tada su nastale, uz mnoge druge, biografija patrijarha Germana, nepoznatog autora, mučenika Stefana Novog, koju je napisao đakon crkve Sv. Sofije Stezan, Sv. Filareta Milosrdnog, iz pera njegova unuka, redovnika Nikete, više životopisa Teodora Studitskog i niza drugih velikana ikonofilske borbe, ali i drugih ličnosti iz starijih razdoblja kršćanstva.

Veliko značenje edukativne hagiografske literature, koja tek svojim povijesno provjerenim ili provjerljivim komponentama pripada historiografiji, bilo je vezano sa sustavnom izgradnjom teoretskih shvaćanja svijeta ranobi-
358
zantske epohe koja dolaze do izraza, u filozofiji i teologiji a s druge strane i s izgradnjom specifične emotivnosti i beletrističke estetike koja se ostvaruje u tadašnjem pjesništvu i proznoj književnosti.

Kršćanstvo se pri svome rađanju sukobljavalo s produbljenom kritikom kasnoantičke filozofije pa je u svojoj patrističkoj epohi nastojalo da svome naučavanju izgradi vlastite temelje. Ono je to vršilo preuzimajući i prilago-đavajući mnoge elemente filozofije i svjetonazora poganskoga doba. Ali, još dugo, ono svojim dostignućima nije bilo kadro učiniti pogansku filozofiju neprivlačnom i bespredmetnom. Pa ipak, postojanje kršćanstva, njegovo osvajanje položaja jedine priznate vjere i njegov savez s državnom vlasti koji ga, osobito u Istočnome carstvu, pretvara u oslonac centraliziranoga, carskodr-žavnog režima, pribavljao je kršćanstvu mogućnost da s potporom svih sredstava političkog upliva i prinude postepeno prožme svijest stanovništva i cio javni život u državi. U takvim okolnostima antička filozofija i njeni helenistički oblici neizbježno se također razvijaju u smislu teologizacije svojih nazora i tema kojima se bave. Već u IV. i V. st. u neoplatonizmu, dominantnoj nekršćanskoj filozofiji II. i III. stoljeća, mogu se konstatirati, uz tendencije nepomirljivosti s kršćanstvom, i pojave koje teže preuzimanju nekih stanovišta kršćanstva i time premošćivanju jaza koji je isprva odvajao pogansku filozofiju od kršćanstva. U isto vrijeme i crkvena ideologija, oslanjanjem na neke temelje platonizma i neoplatonizma, omogućava recepciju tekovina antičke filozofije u kompleks kršćanske interpretacije svijeta.

Otkako je sirijska neoplatonička škola Jamblihosa i njegovih sljedbenika dala teoretsku podlogu za kratkotrajnu obnovu poganstva pod vladavinom Julijana Apostate 361-363 i, zatim, otkako je atenska škola neoplatoničara, u kojoj je najizrazitija ličnost bio Proklo 410-485, nastojala izgraditi svoj teistički monizam koji je "više jedinstvo" svega svijeta poistovjećivao s vrhovnim božanstvom, imanentnim svemu što postoji posredstvom emanacija božje biti koje se hipostaziraju kao pojedine, čovjeku i materijalnom svijetu sve bliže nadnaravne sile istovjetne s hijerarhijom poganskih božanstava i heroja

različitoga ranga, u Aleksandriji je slabljenje interesa za ontološke i metafizičke probleme uklanjalo zapreke za približavanje neoplatonizma kršćanstvu. Na čelu te škole bila je filozofkinja Hypatija, koja je 415. kobnim sticajem okolnosti poginula u uličnim ekscesima fanatiziranog kršćanskog mnoštva. Ali već njezin učenik i nastavljač, Synezije iz Kyrene, postao je biskupom u Ptolomeidi, a Hyeroklo iz Aleksandrije piše u 1. polovici V. st. pod znatnim utjecajem kršćanstva o Bogu kao stvaraocu svijeta iz ničega i o pre-dodređenju kao manifestaciji božje volje, dok Nemezije, pisac djela o čovjekovoj prirodi, postaje u početku V. st. biskupom Emese u fenikiji.
Svakako, to upućivanje neoplatoničkih filozofa prema prihvaćanju kršćanstva nije još uvijek značilo nestanak svakoga traga poganske filozofije. Ona čak stječe slavu slobodnog filozofiranja, nasuprot službenome, državno-crkvenome, i još djeluje i u Ateni, i u drugim središtima nastavljajući tradicije beskompromisnog neoplatonizma, a također i aristotelizma i stoicizma. Ali nakon što je Justinijan I. 529. ukinuo Atensko sveučilište i kad je u VII. stoljeću došlo do islamske okupacije Sirije i Egipta, antička filozofija naglo gubi oslonac u javnom mnijenju. Ono se potpuno obraća kršćanskoj interpretaciji svijeta i od nje očekuje rješenje svojih vitalnih problema. Poslije niza kršćanskih teologa i filozofa, od patrijarha Athanazija, u drugoj i trećoj četvrtini IV. st., i trojice velikih kapadokijskih mislilaca IV. stoljeća Sv. Ba-zilija, Grgura Nazianskog i Grgura iz Nysse do Pseudodionizija Areopagite

na prijelazu V. u VI. stoljeće kršćanska se dogmatika izgradila i stekla svoje filozofsko obrazloženje. Od VI. st. dalje ona se razvija prvenstveno u obliku polemika s protivnicima i deviantima. Raspravljalo se o problemima božjega trojstva, o čovjekovu spasenju Kristovom žrtvom na križu, o kultu Bogorodice, o sakramentima, o stvaranju svijeta i čovjeka, o posljednjim stvarima, svršetku svijeta i "posljednjem sudu", o organizaciji i ulozi crkve, etičkim normama života za redovnike, svećenstvo i lajike. U VI. stoljeću bila je osobito aktualna tema o monofizitizmu koja je u obrani pravovjerja angažirala velik broj pisaca i polemičara, od aleksandrijskog monaha Nephaliosa, na početku VI. st., do antiohijskog patrijarha Eulogija, na prijelazu VI. u VII. st., te, na strani nestorijanstva, Bazilija Kiliksa i, u obrani monofizitizma, antiohijskog patrijarha Severa, aleksandrijskog đakona Themista, aristote-lovca Ivana Philopona i drugih.
U VII. stoljeću, od Heraklijeva edikta Ecthesis 638, u obrani careve doktrine veoma su aktivni poglavari službene crkve, carigradski patrijarsi Sergije, Pir Pyrrhos i dr. Naprotiv, među njihovim protivnicima mnogobrojne dogmatske spise, polemičke rasprave i govore pišu Jeruzalemski patrijarh Sofronije, Maksim Ispovjednik, koji je bio naj svestrani je obrazovan čovjek svoga vremena, njegov učenik, monah Anastazije i drugi. Krajem VII. st. nastala je i zbirka mišljenja crkvenih otaca protiv monofizitizma i mono-teletizma "Učenje Otaca o utjelovljenju Riječi" kojoj autor nije utvrđen.
Novi poticaj i nove sadržaje teološkoj i dogmatskoj polemici donijelo je doba ikonoborstva u VIII. i IX. stoljeću. Patrijarh German, koji se suprotstavio caru Leonu III., bio je autor važnih poslanica i pisama u prilog štovanju ikona. Uz njega i nakon njega cio je niz oponenata pobijao ikono-klastička shvaćanja i praksu. Najveći teolog te epohe bio je Ivan Damaskin umro 749; on je veoma argumentirano izložio teoretske osnove štovanja ikona naročito u svoja tri govora protiv ikonoklazma, a u svome glavnom djelu "Izvor spoznaje" sumirao je bitnu filozofsku osnovicu kršćanskih dogmi temeljeći je kao

i većina njegovih preteča u osnovi na koncepcijama Platona i neoplatonizma. Pobijao je i razna druga krivovjerja, monofizitizam, monoteletizam, manihejstvo i islam, pisao komentare novozavjetnim spisima, etičko-asketske rasprave i drugo. Među njegovim učenicima i sljedbenicima isticao se biskup Teodor Abu Qurra, koji je, kao i Ivan Damaskin, živio i djelovao na području pod islamskom vlašću. Damaskinov mlađi suvremenik bio je propovjednik Georgije Kipranin; njegovo je shvaćanje prikazao jedan od njegovih učenika u spisu "Pouka starca o svetim ikonama". U nizu ikonodul-skih boraca najnepopustljiviji i najutjecajniji bio je Teodor Studitski, poglavar istoimenoga samostana u Carigradu. Upućivao je mnogobrojna pisma sabrana u 5 knjiga, ali se sačuvalo samo oko 550 nepobitno njegovih pisama, opomene, poruke, držao propovijedi vodeći borbu za svoja ikonodulska uvjerenja uz najveće osobne žrtve. Bio je veliki pobornik samostanskog a ne pustinjačkog redovničkog života.

Nakon konačne pobjede štovalaca ikona, ikonoklastički su spisi bili tako radikalno uništeni, da je njihova argumentacija poznata samo iz fragmenata, pretežno citiranih u djelima njihovih protivnika. U cijelosti su sačuvana pisma Leona III. papi ali carev edikt iz 730. nije. Važnu raspravu o teoretskim osnovama ikonoklazma što ju je uoči sabora 754. napisao car Kon-stantin V. znatnim dijelom sadržavaju pobijajući je spisi carigradskog patrijarha Nikefora I. On je polemizirao i protiv takozvanih Pseudoepiphani-

jevih spisa koji su nastali u osamdesetim godinama VIII. st. a njihov ih je nepoznati autor pripisao Epiphanu, crkvenom ocu iz IV. st. Poznato je da je jedan od najvažnijih teoretičara ikonoklazma bio patrijarh Ivan Gramatik 837-843, koji je po nalogu cara Leona V. pisao raspravu s argumentima iz djela starijih crkvenih otaca, kojima je trebalo dokazati da je kult ikona suprotan pravoj vjeri; ali ni njegovi se spisi nisu sačuvali.

Jednako kao što je ranosrednjovjekovna kultura Bizanta na području filozofije i teologije izgrađivala svoja specifična obilježja nadvladavajući antička polazišta svoga razvitka, tako se i u beletrističkoj književnosti našla pred neizbježnošću da prihvaća davne uzore, ali i da izražava nove, kršćanske sadržaje. Isprva nastavljači poganske literarne estetike i kršćanski pisci djeluju odvojeno; ali s vremenom, oba se usmjerenja povezuju i prožimaju, pri čemu nastaju i novi izražajni oblici. Kod poganskih pisaca prevladava go-vorništvo, epistolografija, pisanje epova i epigrama. Preuzimajući od njih naročito epistolografiju i govorništvo, pretvarajući ga u propovjedničke umijeće, kršćanski pisci dodaju tim vrstama naročito još hagiografiju i him-nografiju.

U drugoj polovici IV. st. djelovao je proslavljeni govornik Libanios iz Antiohije, učitelj cara Julijana Apostate, autor zbirke od preko 1500 pisama i autobiografije "Život ili o svojoj sudbini", poštovalac i zagovornik antičke poganske filozofije. Njegov nešto mlađi suvremenik bio je veliki kršćanski propovjednik, također iz Antiohije, Ivan Zlatousti koji se ugledao u Demo-stena, a kao moralist borio se protiv raskoši carskog dvora, pokvarenosti višeg svećenstva, za produhovljen je ljudskih stremljenja. Autor je mnogih pisama, a sačuvali su se i njegovi komentari novozavjetnim knjigama. Dok je otpadnički car Julijan pjevao mističke i zanosne himne u prozi suncu kao vrhovnom božanstvu, a usto i satiričke epigrame, veliki kapadokijski teolog Grgur iz Nazianze bio je i najveći pjesnik IV. stoljeća, autor vjerskih himni i duboke, introspektivne lirike, u kojoj ima i teške gorčine nad besmi-slenošću života poeme O mome životu, O mojoj sudbini, O stradanjima moje duše i dr.. S formalne strane karakteristična su nastojanja Apollinarija

iz Laodikeje koji u IV. st. pretače tekst obaju Zavjeta u heksametre, piše kršćanske crkvene himne u maniri Pindara, a tragedije i komedije po uzoru na Euripida i Menandra. Krajem IV. i u prvoj polovici V. st. bilo je i drugih sličnih ličnosti dvojako ukorijenjenih, u antičku klasiku i u kršćanstvo, koje na različite načine nastoje da te opreke premoste ili sjedine. Tako je Syne-sios iz Kyrene postao biskupom i pisao vjerske himne ali i svojevrsni mitološki roman "Egipatske priče ili o providnosti", kao i autobiografski spis "Dion ili o životu po njegovu uzoru", pri čemu je taj uzor bio Dion Hryso-stomos, kinički filozof i propovjednik III. stoljeća. Nonnos Panopolites bio je također biskup, a napisao je u heksametrima "Djela Dionisa", spjev u 24 knjige, prepun poganske mitologije, dok je njegovo "Tumačenje Sv. Evanđelja po Ivanu" izrazito obilježeno kršćanskom mistikom. Na Nonnosa su se tijekom V. st. ugledali i mnogi drugi pjesnici.

Na granici V. u VI. stoljeće najdarovitiji pjesnik bio je Palladij iz Alek-sandrije, pisac ironičkih i sarkastičkih epigrama, odan antičkoj prošlosti i protivnik kršćanskih duhovnih nastrojenja.

Doba Justinijanove restauracije Carstva ojačalo je ugledanje na klasičko doba ne samo u pravnim znanostima nego i u beletristici što odudara od specifično bizantske medievalizacije na području likovnih umjetnosti. Po-

sebice je bilo rasprostranjeno pisanje epigrama, a ono je nametalo oštroumno zapažanje, strogo dotjeranu formu i pregnantnost izraza.. Među autorima se kao najugledniji ističu Agathije, Julijan Egipatski, Makedonija i Era-tosten Sholastik. Epigramatičari su većinom bili dvorjani, a pišu o javnome i političkom životu, o djelima vladara i drugih dostojanstvenika iz visokoga društva; u svojim tekstovima izobilno se služe mitološkom terminologijom, pojmovima i usporedbama po uzoru na antičke pjesnike. Postojala je i ana-kreontička poezija, zastarjela i preživjela po svojim motivima i stoga strana svome vremenu i potpuno arteficijelna. Ali u VI. st. nastaje i posve nova poezija, liturgijska po namjeni, a pučka po svome duhu i sredstvima izražavanja. Ona dostiže svoju zrelost u djelima Romana Melodosa, đakona u Bej-rutu. On je izgradio svojevrsnu liturgijsku poemu sa 18 do 24 strofe, tzv. kontakione, u kojima potpuno dominiraju vjerska nastrojenja. Napisao ih je oko tisuću, ali se sačuvalo samo 85. U njegovu pjesništvu nestaje antičke prozodije, a veliku ulogu imaju tonički naglasci, aliteracije i asonance, snažna osjećajnost i pučki pristup vjerskim problemima. Takvo usmjerenje bilo je u skladu sa ciljevima službene vjerske propagande koja je nastojala da religioznost približi i prilagodi razini najširih slojeva stanovništva, ali naglašavajući samoodricanje i askezu kao ideal kršćanskoga života. U tome smjeru znatan je utjecaj imao sinajski redovnik Ivan Klimaks umro oko 600, pisac djela "Scala paradisi" Nebeske ljestve u kome pučkim jezikom opisuje i normira asketski život. S takvom tematikom u tijesnoj je vezi golema bizantska hagiografska i martirološka literatura, koja svojim najmanje legendarnim tekstovima vezuje beletristiku s historiografijom.

Od početka VII. st. klasičke tradicije radikalno gube svoj smisao u općoj i dubokoj kristijanizaciji shvaćanja i raspoloženja. Rafinirano oponašanje starih predložaka gubi publiku i ono više nikoga ne očarava. Središnje mjesto stječu pučko-monaške književne forme. Posljednji odjek visoke svjetovne poezije bio je Georgije Pisida, suvremenik cara Heraklija, koji je panegirički i retorički epskim pjesmama opisao careva djela; ali pri

tome i on svoju pouku temelji na već uvriježenoj kršćanskoj didaktici i modelima ljudske veličine što ju je oblikovala asketsko-svetačka moralka.
Uoči ikonoborske epohe djelovao je Andrej Kretski 660-726. Napisao je veliku pokajničku liturgijsku poemu "Veliki kanon" s 250 strofa. Nastojao je oponašati Romana Melodosa, ali je od njega kudikamo ukočeniji i tvrđi u visoko izgrađenoj hijeratičnosti.
U VIII. stoljeću sva je beletristika kao i dogmatsko-polemička literatura ikonoboraca nestala. Na protivničkoj strani, glavni polemičar, filozof i teolog pravovjerja, Ivan Damaskin, bio je i himnograf, pri čemu obnavlja klasičnu prozodiju koju je Roman Melodos bio odbacio. Njegovu idejnom krugu pripadali su Josip Studitski, Kozma Damaskin i drugi. I Teodor Studit-ski, veliki ikonodulski propovjednik, pisao je jampske stihove. Kassija u 1. pol. IX. st., koja je bila u prilici da postane ženom cara Teofila, ali ga je ozlo-voljila svojom oštroumnom rječitošću, postala je pjesnikinjom tek kao redovnica. Pisala je gorke epigrame, sentencije, liturgijske pjesme neke od njih je sama i uglazbila; ona u duhu vremena slavi monaštvo, radinost i patnje, a osuđuje taštinu, koristoljublje i gramzljivost. Pa ipak, upornost antičkih reminiscencija očituje se još i u IX. stoljeću. Tako je pjesnik Ignacije Đakon, autor poeme u dijaloškom obliku "O grešnom padu Adamovu", bio i prevodilac Ezopovih basni.

Sredina IX. stoljeća značila je za Bizant prijelomno doba. Svladavši iko noklastičku etapu svoga političkoga i idejnog razvitka, ona je i na duhovnom planu uravnotežila presudno važne faktore svoga osebujnog poretka. Država nije uspjela podjarmiti religiju i ona se održala kao ravnopravan saveznik političke vlasti. Ali produbivši svoja naziranja u borbi koju je moralo izdržati, kršćanstvo istočne crkve proželo je, kao pobjednik nad ikonoklastičkom zabludom, cio javni i mentalni život Istočnoga carstva. Otad je ono, sjedinjeno s idejom o carskoj vlasti pod božanskom zaštitom, jedini regulator i oslonac kulturnih djelatnosti, njihov pokretač i neosporni inspirator.

IX. ISTOČNE ISLAMSKE ZEMLJE OD POČETKA VIII. ST. DO EPOHE SELDŽUKA

1. SMJENA ARAPSKIH DINASTIJA

U prvoj polovici VIII. st. omejadski kalifat doseže vrhunac svoje rasprostranjenosti. Prvi nasljednik kalifa Abd-al-Malika, Valid I. 705-717 uspio je angažirati veoma sposobne i poduzetne vojne zapovjednike koji su svojom inicijativom vodili osvajačke pothvate prema sjeveroistoku, istoku i zapadu. Tako je Kotaiba između 705. i 712. definitivno osvojio Hivu, Buharu i Sa-markand i nakon toga započeo ofenzivu na Ferganu, a Muhamed Ibn-al-Ka-sim je 710. preko Beludžistana prodro u dolinu rijeke Ind i trajno pripojio Pendžab i Sind islamskome svijetu. Dotle je Musa ibn Nosair obnovio osvajanja u sjevernoj Africi gdje se arapskoj invaziji više od 60 godina sa skrajnjim požrtvovanjem odupiralo berbersko stanovništvo. Nakon sloma toga otpora u prvim godinama VIII. st. Musa ibn Nosair je brzim napredovanjem dopro do marokanske obale Atlantskog oceana i god. 709. zauzeo i posljednje bizantsko uporište u sjevernoj Africi, Ceutu. Iz sjeverne Afrike berbersko-arapska vojska je već 711. započela osvajanje Pirenejskog poluotoka i do 714. svojoj vlasti podvrgla cijelu visoravan, do podnožja pirenej-skoga planinskog lanca.
Dosegavši na taj način divovski raspon državnog teritorija od Inda do Pireneja, Omejadi su ponovo pokušali slomiti otpor Bizanta. Godine 717. arapska je kopnena vojska prešla Dardanele i opkolila Carigrad s evropske strane, a njihova je mornarica uplovila u

Bosporski tjesnac. Ali prodor u Zlatni rog nije uspio, a i kopnena arapska vojska, koju su napadali Bugari kana Tervela kao bizantski saveznici, nije bila kadra svladati snažna carigradska utvrđenja.
Propašću toga pothvata čini se da je arapska vojna ekspanzija dosegla svoje skrajnje mogućnosti. Golemo prostranstvo omejadske države, etnička, privredna i društvena neujednačenost i neusklađenost toga područja nametala je znatne teškoće koje jedinstvena vlast nije uspjela otkloniti. Usto su zemlje koje su bile na udaru sistematski organizirale svoj otpor. Bizant je od epohe Leona III. postupno počeo pripremati protunapade na svojim granicama i uravnoteživati odnose snaga. U zapadnoj Evropi, pokušaj Arapa da iz Španjolske osvoje i Galiju slomio se 732. kod Poitiersa na obrambenim mogućnostima novoformirane franačke feudalne vojske. Štaviše, podno Pireneja su se počele izgrađivati nove političke tvorevine koje će u budućnosti postati polazištem dugotrajne borbe za preotimanje Pirenejskog poluotoka od vlasti muslimana.

Zaustavljanje osvajačkog naleta još je više zaoštrilo unutrašnje suprotnosti u državi Omejada. Stanovništvo osvojenih zemalja koje je prihvatilo islam mavali zahtijevalo je ravnopravnost s Arapima pozivajući se na temeljno načelo Kurana o jednakosti svih muslimana pred Allahom i njegovim Prorokom pa otuda i pred njegovim nasljednicima, kalifima. Ali takva bi ravnopravnost značila kraj povlastica što su ih uživali Arapi i njihova izuzetnog vladalačkog položaja u zaposjednutim zemljama. Zbog toga je otpor Arapa ukidanju poreskih obaveza koje su tištale islamizirano autohtono stanovništvo bio žestok izazivajući time neizbježive pobune.
Na zapadu arapskih posjeda, u berberskim sjevernoafričkim zemljama, islamizirani Berberi morali su plaćati i zemljarinu i glavarinu harač i dži-ziju. U manje urbaniziranim i površnije islamiziranim predjelima tih zemalja od seoskog se stanovništva zahtijevalo da svaki peti stanovnik postane robom, a mlade žene su odvođene u hareme.
Svoj prosvjed protiv arapske supremacije Berberi su izrazili svojim pristajanjem uz islamsku sektu haridžita koja je zagovarala potpunu jednakost svih muslimana, čak i pravo svakoga od njih da postane kalifom, ako to odredi Allah. Ustanak berberskih haridžita protiv arapske vlasti podigao je 729. u Maroku vodonoša Maisara. On je zauzeo Tanger i proglasio se kalifom, ali je uskoro bio ubijen. Marokanski haridžiti postizavali su ipak i daljnje uspjehe, pa su se zaredom oslobađale sve berberske zemlje duž obala, a posebne njihove države nastajale su i na rubnim područjima Sahare, u južnom Maroku, Tuniziji i Tripolitaniji. Samostalnost sjevernoafričkih berberskih država održala se još i nakon propasti dinastije Omejada 750.
Ovakvo osamostaljenje u krajnje zapadnim oblastima kalifata bilo je moguće zbog duboke krize kroz koju je prolazila središnja vlast u kalifatu. Godine 739, podigli su protivnici Omejada ustanak u Iraku proglasivši kalifom Zaida, praunuka Prorokove kćeri Fatime i njegova sinovca Alije. Borbe su potrajale gotovo godinu dana, sve dok Zaid nije bio svladan i ubijen.
Usporedo s time, u sirijskoj pustinji bješnjele su borbe između plemena Jemenita, koji su nakon smrti kalifa Marvana I. 685 omogućili njegovim potomcima da se održe na vlasti potisnuvši potomke Muavije I. koji su bili mlađa, pobočna loza Omejada, i plemena Kaisida koje se borilo za interese Muavijine loze. Da bi se održali na vlasti, Omejadski kalifi prve polovice VIII. st. morali su ugađati sad jednima, sad drugima, pri čemu je sve

jači utjecaj suparničkih plemena pretvarao političku vlast u igračku uskih interesa. Tome je pridonosila i okolnost što u dinastiji Omejada nije bio utvrđen red nasljeđivanja po prvorodstvu, a tradicija je potpomagala nasljedno načelo starješinstva. Kolebanja koja su zbog opreke tih dvaju oblika u prenošenju kalifske vlasti bila neizbjeziva pružala su prilike za pritisak na pretendente i za ucjenjivanja. Tako je Jazid II., koji je 720. naslijedio svoga stričevića Omara II. a taj se bio umetnuo u niz vladara nakon Jazidova starijega brata Sulejmana, stekao vlast uz uvjet da bude potpuno u rukama Kaisida. Njegov mlađi brat i nasljednik Hišam II. najprije se oslanjao na Jemenite, ali se zatim morao prikloniti Kaisidima. Poslije njegove smrti, u jednoj su se godini na vlasti smijenila četiri kalifa. Posljednji od njih, Marvan II. 774-750, toliko se osjećao nesiguran u Siriji, da je sjedište svoje vlasti prenio u Harran, istočno od gornjeg Eufrata. Time je prekinuo neposredni dodir s Arapskim polutokom i približio se području na kom se organizirala još opasnija opozicija arapskoj prevlasti i dinastiji Omejada kao njenom nosiocu i poborniku.

366

U Iranu, naročito u njegovoj sjeveroistočnoj rubnoj oblasti, Horazanu, jačala je politička agitacija u prilog uže Prorokove obitelji. Čini se da je u to vrijeme došlo do sporazuma između dviju grana Prorokovih potomaka, pri čemu su Alijini potomci ustupili svoja nasljedna prava potomcima Mu-hamedova strica Al Abbasa. Pretendent Abbasida bio je Abul Abbas, praprau-nuk Al-Abbasov.

Oslanjajući se na nezadovoljstvo islamiziranih Perzijanaca s dominacijom Arapa, u Horazanu je 749. buknuo ustanak u korist Abul Abbasa, a na čelu mu je bio perzijski oslobođeni rob Abu Moslim. Predobivši za svoj program cijeli Horazan i Perziju, on je sa snažnom vojskom osvojio Kufu, na desnoj obali Eufrata, i ondje Abul Abbasa proglasio kalifom.

Još iste godine omejadski je kalif Marvan II. doživio težak poraz na rijeci Zab, lijevoj pritoci gornjeg Tigrisa. Na bijegu otuda, on je u Egiptu bio ubijen.

Novi kalif Abul Abbas, koji je uzeo nadimak As-Saffah Krvolok, dao je poubijati sve članove omejadske porodice koje je mogao uhvatiti. Time je namjeravao uništiti svaki spomen na njihovu vladavinu, a abbasidska historiografija dobila je zadatak da epohu Omejada prikaže kao doba bespravlja i vladavinu ličnosti u svemu nedostojnih kalifskoga položaja.

2. DRUSTVENO-POLITIČKI ODNOSI I KULTURA U DOBA OMEJADA

Stanovništvo arapske države Omejada dijelilo se na četiri kategorije. Izuzetan, povlašteni položaj imali su pripadnici iskonskih arapskih plemena. Oni su bili vojnička kasta okupatora koja je živjela od dažbina što su ih pokoreni narodi morali plaćati državnoj vlasti. Pretežno su boravili u gradovima, u dvorcima i utvrđenim zamcima, kao profesionalni ratnici i vlastodršci, primajući redovite i znatne prihode od države i sudjelujući u ratnom plijenu koji im je donosio dijelove otetoga blaga i robove. Na taj su način samo oni bili užitnici plodova ostvarenih osvajačkih pothvata.

Drugu skupinu činili su obraćenici na islam mavali. Po osvojenju pokorenih zemalja odmah je počelo prelaženje na islam, ali je ono još zadugo obuhvaćalo u prvom redu prijašnje povlaštene slojeve koji su se nadali da će usvajanjem pobjednikove vjere sačuvati svoj položaj i bogatstvo. Naprotiv, u unutrašnjosti pokorenih zemalja, među seljaštvom, nije bilo masovne islamizacije sve do drugog desetljeća u VIII. stoljeću, kad

je kalif Omar II. započeo silom nametati islam, ili čak do druge polovice IX. st., kad su i abasidske vlasti prihvatile jednake postupke.
Mavali su po zakonima iz vremena Omara I. bili oslobođeni plaćanja zemljarine. Ali u faktičnim odnosima, vlasti su ih ipak primoravale na to, u namjeri da se ne smanje poreski prihodi države a time i izvori bogaćenja i blagostanja Arapa. Zbog toga su mavali bili skloni pobunama protiv prevlasti Arapa i pobornici načela o ravnopravnosti svih muslimana. Budući da su po svom podrijetlu bili potomci starih, kulturnih naroda Bliskog Istoka Egipćani, Sirijci, Mezopotamijci, Perzijanci, Indijci i dr. oni su u islam unosili tradicije i tekovine svoje kulture, pa su naobrazbom i produbijenošću shvaćanja bili znatno nadmoćni Arapima. Zbog toga su teško podnosili pre-

vlast i monopol Arapa na vodeće položaje u državi i društvu, pa su već rano počeli voditi borbu za njihovo ukidanje i time za dalekosežnu preinaku društvenih i političkih odnosa na znatno široj osnovici nego što je bila samo tradicija arapskih beduinskih plemena. Težnjom da bazom državnog poretka postane sveukupno stanovništvo koje je prihvatilo islam, mavali su se nužno zalagali za izgradnju snažne univerzalne islamske države, jedinstvene na cijelom njenom prostranstvu.
Treću kategoriju stanovništva činili su pripadnici neislamskih vjera koje su počivale na "objavi božjoj" i kao svjedočanstvo te objave imale svoju "svetu knjigu ili kitab. Takav status Kuran je priznavao židovstvu, kršćanstvu i mandaizmu, a kasnije su kalifi jednak položaj priznali zoroastrizmu L budhizmu. Sve pripadnike tih vjera nazivali su zimijama, a dužni su bili plaćati zemljarinu i glavarinu harač i džiziju. Premda u realnosti društvenih odnosa nisu smatrani ravnopravnima s muslimanima, ipak ih vlasti, sve do Omara II. 717-720, nisu direktno proganjale. Tek je taj kalif zimijama zabranio da vrše državne službe, da podižu svoje crkve i javno obavljaju molitvu, a i pred sudskim vlastima su zimije napose kršćani dospjeli u podređeni položaj.
Četvrtoj kategoriji pripadali su robovi. Oni su u taj društveni položaj pretežno zapadali u vezi s ratovanjem: ili kao zarobljeni neprijateljski vojnici ili kao stanovništvo pobijeđene zemlje koje je nakon poraza dijelom pretvarano u roblje. Najveći dio robova nije bio upošljavan u poljoprivredi nego su radili kao kućni sluge, obrtnici, čuvari zgrada, tjelesna straža, čuvari harema eunusi, a kad se radilo o ženskom robiju, zapošljavane su kao sluškinje i smještavane u hareme bogataša. Tek u nekim posebnim oblastima, kao u južnoj Mezopotamiji ili u Egiptu, veći je broj robova radio i na velikim zemljoposjedima. U novonastalim uvjetima Arapi su postavši gospodarima golemih materijalnih dobara u zemljama što su ih pokorili izmijenili svoja svojstva oskudno ishranjenih pustinjskih ratnika, pripravnih i kadrih da izdržavaju teške napore i podnose samoodricanja, i naglo se pretvarali u razbludne i raskalašene uživače bogatstava kojih su se domogli. Ta je pojava bila najuočljivija na kalifskom dvoru, i to ne samo zbog toga što su se ondje stjecala najveća bogatstva i razvijala na j neobuzdani ja raskoš, nego i zato što sačuvana pisana svjedočanstva najiscrpnije govore upravo o životu na dvoru.
Sva ta razuzdanost oštro je odudarala od propisa Kurana, od programa i ideala kojima su se zanosili prvi pobornici islama iz ranih godina muslimanskog pokreta, još prije nego što je i sam Prorok potkraj svoga života počeo popuštati privlačnostima što su ih sa sobom donosila neograničena vlast, bogatstvo i nedosežan ugled jedinoga božjeg proroka.

Ali raskošni i uživalački život što su ga počeli voditi omejadski kalifi i njihovi velikomogućnici imao je i svojih korisnih učinaka. Budući da su svi ti vlastodršci i bogataši htjeli živjeti udobno, trebalo je za njih podizati palače, izrađivati ukrašeno pokućstvo, nabavljati nakit i bogatu odjeću. Na njihovim se gozbama tražilo da nastupaju pjevači, svirači, glumci i plesači obojeg spola; trebalo je sastavljati pjesme i priče o njihovoj slavi i sjaju. I, dakako, trebalo je njihovu razuzdanost sakrivati prividnom pobožnošću, podizati velebne džamije, vjerske škole i sudišta.
Sve je to osiguravalo nemali polet raznim granama obrta, umjetnosti, graditeljske tehnike, književnosti, teologije, pa čak i raznim vrstama znanstvene djelatnosti.
368
S područja likovnih umjetnosti najviše se spomenika sačuvalo u graditeljstvu. U tom pogledu posebice je bio izrazit utjecaj graditeljske umjetnosti što su je Arapi zatekli u osvojenim zemljama. O bogatstvu kulturne baštine što su je na tom području Arapi preuzeli od starijih kultura svjedoči polazna točka vlastite arapske vjerske arhitekture. To je Muhamedova džamija u Medini. Ona se sastojala samo od dvorišta ograđenog zidom od sušene opeke, koje je Prorok tek naknadno dao pokriti krovom od palminih grana. Tada još nije bilo ni minareta, nego je pojac sa jednoga od zidova pozivao na molitvu, a sam Prorok je s valjkastog odsječka palmina stabla govorio vjernicima.
Nakon ostvarenih osvojenja Arapi su počeli prilagođavati zatečene kršćanske crkve svojim vjerskim obredima. Tako je u Damasku Valid I. dotadašnju crkvu Sv. Ivana Krstitelja prepravio u džamiju, a njen je zvonik pretvoren u minaret. Taj se običaj prenio i na vlastite islamske građevine bogomolja. U Siriji, minareti su imali četvorni oblik, po uzoru na kršćanske crkve; u Egiptu je kao uzor poslužio Farski svjetionik u Aleksandriji, koji je nad četvornom osnovicom imao okruglo deblo. Naprotiv, u Mezopotamiji su minareti oponašali babilonske zavojite zigurate. U unutrašnjosti preuzetih crkvi Arapi su odstranjivali sve elemente, vezane uz kršćanske obrede; umjesto oltara, u zidu koji je bio okrenut prema Meki smještena je posebna niša kibla koja je određivala smjer klanjanja, a kraj nje se postavljala propovjedaonica minber; pred građevinu je dodavano dvorište s trijemom, usred koga se podizala česma za obredna pranja vjernika šedrvan.
Polazeći od veoma jednostavnih vlastitih građevnih oblika, islam je veoma brzo usvojio najsvrsishodnija estetska i tehnička iskustva u pokorenim zemljama, pa tako krajem VII. st. nastaju prvi značajni objekti, od iskona namijenjeni islamskom kultu. U tom pogledu reprezentativna je Oma-rova džamija u Jeruzalemu "Kupola na stijeni"- Po narudžbi kalifa Abd--al-Malika sagradili su je bizantski i sirijski majstori. Ona se sastoji od šesterostranog jednokatnog postolja sa po pet prozora i dvije slijepe niše na svakoj od šest stranica. Sa sredine ravnog krova te osnovice diže se jednokatan bubanj tambur a na njemu visoka pozlaćena kupola. Šesterostrano postolje do polovice je visine građeno od žućkasto-bjeličastih kamenih blokova, a njegova viša razina i tambur obloženi su mozaikalnim geometrijskim ukrasima u kojima prevladavaju modra i smeđa boja. I njena unutrašnjost bogato je ukrašena mozaicima, mramorom i zlatom, kao što je to učinjeno i pri adaptaciji crkve Sv. Ivana u Damasku.
Od svjetovnih građevina Omejada sačuvali su se ostaci zamaka i palača što su ih kalifi i drugi odličnici podizali u sirijskoj pustinji nadomak prijestolnice. Među najljepše od njih pripadaju zamak Kosair Amra što ga je na istočnoj obali Jordana dao podići Valid I. i zamak Al-Mušatta Valida II. U Kosair Amri osobito su dragocjene zidne slikarije. Među njima je šest portreta vladara: samoga kalifa Valida, ali također bizantskog, perzijskog i

etiopskog cara, vizigotskog kralja i još jedne nepoznate vladarske osobe. Četiri figuralne kompozicije prikazuju Pobjedu, Poeziju, Filozofiju i Povijest, a mnogi zidovi ukrašeni su lovačkim, plesnim i ljubavnim prizorima, nesumnjivo pod utjecajem helenističke figurativne umjetnosti i perzijskog slikanja prirode i ukrašavanja ornamentima. O postojanju većih objekata svjedoče ostaci palače u Mšati, također u pustinji, južnije od Kosair Amre, koja je vjerojatno sagrađena u doba Valida II., ili prostrani kompleks u Andžaru, na granici Libana, i dobro sačuvana pustinjska tvrđava Kasr-el-Hađr, u

Jordanu, iz prve polovice VIII. st., koja je, kao i Kosair Amra, ukrašena figuralnim, lovskim i ornamentalnim zidnim slikarijama. Budući da je islam, prema kuranskim propisima, načelno zazirao od likovnog prikazivanja ljudske a pogotovu božje osobe, bogato i epikurejsko zidno slikarstvo koje se razotkriva u omejadskim građevinama svjedoči o povijesno utvrđenom prepuštanju osvajačkih vladara i pobjedničke aristokracije uživanjima i blagodatima koje im je donio njihov prevlasni položaj, bez obzira na vjerske skrupule islama.

U vrijeme Omejada intenzivno se, u oslonu na vlastite, arapske tradicije a i na tekovine podvrgnutih naroda, razvijalo pjesništvo i muzika. Ali dok je predislamska arapska poezija bila pretežno junačka epika o velikim ratničkim podvizima, arapsko se pjesništvo u vrijeme Omejada pojavljuje kao poezija bogatih uživača života. Posebno se pod utjecajem perzijske književnosti razvila ljubavna poezija. Najistaknutiji predstavnik toga žanra bio je Omar ibn Ali Rabijah druga polovica VII. - početak VIII. st.. On je slavio arkadičku, slobodnu ljubav i trubadurski opisivao otmjene žene svoga doba. Pisao je veoma kićenim stilom, zanesen snažnim i burnim osjećajima, usavršenom prozodijom perzijskoga stihotvorstva. Suprotno njemu, Džamil al-Udhri opjevao je duhovnu, sanjalačku i nježnu ljubav, upravljenu u svim pjesmama uvijek istoj, idealnoj ličnosti. Sličan zanos, ali prožet beznadnim očajem, iskazivao je Kais ibn Al-Mulaveh s nadimkom "Lud za Lejlom" kome je rodovska obaveza primorala voljenu ženu da sklopi brak s drugim čovjekom. Snagom i oblikom svojih oda stvorio je mnogo oponašani model kojim su se služili brojni kasniji pjesnici.

Moćni omejadski kalifi okupili su oko sebe i niz dvorskih pjesnika koji su pisali panegiričku poeziju u slavu vladarskih ličnosti i njihovih djela, ali i satiričke poeme i epigrame protiv njihovih protivnika i neprijatelja. Najugledniji takvi pjesnici bili su Al-Ahtal, Džarir i Al-Farazdak.

Mnoge od arapskih lirskih pjesama -- naročito one Džamilove -- uglaz-bljivane su. Izvan toga okvira bilo je i drugih skladbi: hodočasničkih korova, pijevnih recitacija Kurana, ali i umjetničkog pjevanja i muziciranja za uživanje i zabavu na bogataškim dvorovima. Iskonski arapski glazbeni instrumenti bili su četverouglasti plosnati bubanj, frula i piskava trščana trubljica. Još za prorokova vremena udomaćila se perzijska lutnja sa četiri žice, kao pratnja za solo-pjevanje, a postupno su ulazili u upotrebu i drugi instrumenti iz glazbene tradicije osvojenih zemalja citre, harfe, cimbala i dr..

Premda su kuranski tekstovi bili veoma nepovjerljivi prema glazbi i pjevanju, ipak se za Omejada razvilo čak i pjevaštvo i profesionalno glazbeni-štvo. Ti su ljudi često bili robovi ili oslobođenici. Najznatniji među njima bio je crnac Said ibn-Misdžah.

Komponirao je vlastite skladbe, prevodio pjesme s perzijskoga i grčkog jezika i izgradio arapsku muzičku teoriju. Kao najslavniji profesionalni pjevači navode se oslobođeni turski rob Ibn-Suraj, berberski zarobljenik Al-Garid, Perzijanac Ibn Muhriz i crnački mješanac Maabad. Bilo je i glasovitih pjevačica, kao na pr. oslobođena ropkinja Džamila i dr. Ti umjetnici putovali su po mnogim velikim središtima arapskoga urbanog života, održavali raskošne priredbe na dvorovima kalifa i velikaša, okruženi bogatstvom, počastima, mnoštvom učenika, obožavalaca i sljedbenika. S tako bujnim razvitkom glazbenog života bogatili su se i orkestri novim instrumentima. Čini se da je postojao i određeni notni sistem, možda preuzet iz Bizanta ili Perzije, ali je on današnjem vremenu ostao nepoznat.
370
Proširenje arapske vlasti u zemlje nearapskih jezika kao i opća obaveza svih muslimana, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo, da proučavaju Kuran, koji je bio napisan na arapskom jeziku, nametnula je potrebu da se omogući i olakša učenje arapskog jezika u zemljama izvan Arabije a i da se normiranjem arapskog jezika onemogući njegovo mijenjanje pod utjecajem drugih jezika sirijskog, aramejskog, perzijskog i grčkog koji su imali i stariju jezikoslovnu tradiciju i bogatiju pisanu književnost. Na toj su osnovi u više središta nastale gramatičarske i jezikoslovne škole. Najveći ugled stekla je škola u Basri, u Iraku. Tu je u drugoj polovici VII. st. djelovao osnivač arapske gramatičarske znanosti Abu al-Asud al-Duali. Stotinu godina nakon njega, Al-Halil ibn Ahmad je izradio sveobuhvatan rječnik arapskog jezika na temelju kuranskog teksta. Njegov nešto mlađi suvremenik Sibavaj sumirao je krajem VIII. st. gotovo stoipedesetgodišnji jezikoslovni rad škole u Basri izradivši normativnu gramatiku arapskog jezika koja je ostala temelj arabistike za niz stoljeća nakon toga.
Načelo o zasnivanju i državnopravnog poretka i privatnog života muslimana na odredbama Kurana dovelo je do intenzivnog proučavanja Kurana i do sakupljanja tradicionalnih tumačenja i dopuna kuranskoga teksta, tzv. hadisa, koji su se pripisivali ili samom Proroku ili njegovim najbližim suradnicima a prenosili su se usmenom tradicijom s pokoljenja na pokoljenje. S vremenom postalo je neizbježno da se ta građa sakupi i objavi u obliku zbirki, pri čemu je za svaki hadis trebalo nabrajanjem prenosnika tradicije dokazivati njegovu vjerodostojnost. Jedan od najvažnijih sakupljača hadisa i njihovih interpretatora bio je Al-Hasan al-Basri u. 728 koji je tvrdio da je osobno poznavao sedamdesetoricu od onih koji su na Prorokovoj strani sudjelovali u bitci kod El-Badra. U prvoj polovici VIII. st. je Ibn Sahib al-Zuhri na temelju vjerskih propisa islama zasnovao sistem pravnih normi za društvene odnose među muslimanima i za političko ustrojstvo islamske države.
Intenzivno sakupljanje hadisa vršilo se i u Kufi, središtu šiita ili sljedbenika Prorokova sinovca i zeta Alije. Pri tome je u određenoj mjeri dolazila do izraza i drukčija idejno-politička obojenost interpretacija. Već oko sredine VII. st. je Abdullah ibn-Masud sakupio blizu 850 hadisa, a nakon njega je Amir ibn-Šarahil al-Šabi popisao hadise na temelju kazivanja 150-torice Prorokovih suboraca.
Na priče i kazivanja o Prorokovu životu, njegovu djelovanju i naučavanju i o životu njegovih najbližih suradnika nadovezivala se praksa opisivanja podviga što su ih vršili kalifi i njihovi najslavniji vojskovođe. Postupno, ta se težnja pretvarala u opći interes za sveukupnu prošlost Arapa, pa su veliki kalifi željeli saznati kazivanja i o davnim vremenima. Jedan od takvih pripovjedača bio je Jemenac Obaid ibn-Šarija. Da bi

udovoljio zahtjevu kalifa Muavije, sastavio je više zbirki povijesno-književnih priča o prošlosti Jemena, kao najstarije arapske države. Ta je tema nakon njega našla još nekoliko nastavljača.
Način izgradnje islamskih dogmi prenošenjem različitih tradicija koje su naknadno zapisivane i, nadalje, različiti etnički, socijalni i politički interesi koji su se tim dogmama izražavali doveli su već u prvom stoljeću islamske ere do nastanka različitih filozofsko-teoloških učenja, sekti i hereza, najčešće vezanih i uz različite pravno-političke koncepcije i programe.
Jedna od nastarijih vjersko-političkih sekti bili su haridžiti, isprva pristalice Alijini a zatim njegovi žestoki protivnici. Smatrajući da ni moćni rod

Korejšita a ni Prorokovi potomci ne mogu imati isključivo pravo na kalifsko dostojanstvo, jer ono pripada svim muslimanima, prema nepredvidivoj božjoj odluci, oni su se pozivali na iskonsko pučko i demokratsko, antiplutokratsko obilježje Prorokove vjere. Zahtijevali su strogu ćudorednost života i nepomirljivu borbu protiv nevjernika, suprotstavljali se kultu svetaca i utjecaju neislamskih religija.
Od vremena dinastičkog rascjepa među Arapima na pristalice Ome jada i na Aliide ili šiite, šiiti su postali pobornicima teorije o isključivom pravu prenošenja vrhovne vjerske funkcije s koljena u koljeno u Muhamedovu potomstvu. Jedini zakoniti vjerski poglavar muslimanske zajednice imam može biti samo potomak Prorokove kćeri Fatime i njegova sinovca, posinka i zeta Alije. Prvi takav imam bio je po Allahovoj milosti sam Alija. Nakon njega tu su duhovnu vlast zaredom preuzeli Alijini sinovi Hasan i Husein te za njima Huseinovi potomci, u nizu od 9 pravovjernih imama koji se redaju sve do 878. Svaki imam bio je bezgrješan, a neki ekstremni šiiti smatrali su imame čak i utjelovljenjem samoga Boga. Tijekom vremena šiitizam se izdi-ferencirao u različite varijante, pod utjecajem perzijskih, židovskih, gnostič-kih i dualističkih vjerskih elemenata.
Jedna od veoma ranih islamskih vjersko-filozofskih škola bili su kadariti, pobornici učenja o slobodnoj volji. Za razliku od haridžita i šiita, koji su veliku važnost pridavali božjoj milosti i predestinaciji preodređenju i na taj način skučavali pravo čovjeka da se samostalno opredjeljuje pa su time, usprkos svojoj temeljnoj demokratičnosti, pripremali ljudsku svijest za apsolutističku vladavinu kalifa, kadariti su branili zamisao o čovjekovoj mogućnosti da sam razlučuje što je dobro, a što je zlo, pa da na taj način i prema vjerskim i prema pravno političkim institucijama poretka zauzima racionalno i kritičko stanovište. Tradicija je osnivačima toga naziranja smatrala jednoga obraćenog kršćanina iz Iraka i jednoga iz Sirije. Najžešći protivnici kadarita bili su džabiti džaba prisila koji su, oslanjajući se na kuransko učenje, ali i na shvaćanja ikonodulskoga kršćanskog teologa Ivana Damaski-na, zastupali tezu o strogoj predestinaciji.
U prvoj polovici VIII. st. nastala je kadaritima srodna sekta mutazilita koja je također smatrala da čovjek ima slobodnu volju, ali je iz toga izvodila zaključak da čovjek čim počini neki težak grijeh automatski prestaje biti članom islamske vjerske zajednice jer se svojom krivicom opredijelio za zlo. Time su mutaziliti namjeravali primorati vjernike da po vlastitoj odluci žive moralno doličnim životom i na taj način pridonesu stvaranju poretka na svijetu koji bi bio i pravedan za svako živo biće i u isto vrijeme ugodan Bogu. Propaganda različitih vjerskih, filozofskih i političkih shvaćanja vršila se uz pomoć pisanih tekstova učenjaka, pravnika i teologa. Ali takav način širenja ideja ostajao je

ograničen na razmjerno uzak krug učenih ljudi koji su mogli čitati originalna djela antičke grčke i perzijske literature ili mnogobrojne prijevode s tih jezika sirijskoga, grčkoga i perzijskog na arapski. Kudikamo veći učinak imala je usmena propaganda putem propovijedanja, govorništva i neposrednih debata na javnim mjestima ili u užem krugu sudionika. U takvim okolnostima govorništvo je u islamskome svijetu u vrijeme Ome jada doseglo takav stupanj izgrađenosti i savršenstva kao nikada više poslije toga u cijeloj povijesti islamskih zemalja.

Na području prirodnih znanosti, kao i na području filozofije a i spekulativne teologije, Arapi su svoju kulturnu djelatnost započeli preuzimanjem

dostignuća klasične i helenističke Grčke a i dostignuća Perzije. Te rezultate usvajali su sistematskim prevođenjem kapitalnih djela izravno sa grčkoga ili, još češće, posredstvom prijevoda s grčkoga na sirijski i perzijski. I neki važni rezultati indijske znanosti dopirali su u islamske zemlje posredstvom Perzije. Veliki procvat arapske znanosti i filozofije, znatnim dijelom na samostalnim putovima napretka, počinje na Istoku tek nakon završetka ome-jadske epohe. Do tada, pisci su uglavnom bili prevodioci ili prerađivači, a praktičari, naročito u medicini, bili su islamizirani Perzijanci, Grci ili Židovi ili čak zimije. Tako je i Muavijin osobni liječnik bio kršćanin, a liječnik velikog vojskovođe Hadždžadža Grk. U Perziji je poslije arapskog osvojenja djelovala ugledna liječnička obitelj Bahtišuah, a svi su njeni članovi bili ne-storijanski kršćani. Prva poznata medicinska rasprava na arapskom jeziku, koje je kao svoje djelo objavio vjerojatno mezopotamijski Židov Masar-diavaj, nastala je potkraj VII. st. kao prijevod djela koje je prethodno napisao jedan aleksandrijski Grk. Nema sumnje da je, osim raznih drugih medicinskih spisa koji se kao prerada, ekscerpti ili prijevodi pojavljuju tijekom VIII. stoljeća, ali od kojih se većina nije sačuvala izgubivši vrijednost pred kasnijim velikim dostignućima arapske medicine, postojalo i obilje radova s područja astrologije i alkemije, za koje je egipatsko, mezopotamijsko i osvojeno bizantsko tlo pružalo bogate tradicije. Na toj podlozi pojavit će se, također u kasnijim razdobljima, važna vlastita dostignuća arapske astronomije, nautike i kemije.

3. DOBA ABBASIDA

Strahovite pokolje koji su popratili stupanje na vlast nove dinastije Ab-basida tumačilo se kao osvetu za pokolje nad Prorokovim potomcima što su ih izvršili Omejadi. Budući da je pradjed kalifa Abul Abbasa bio Muhamedov i Alijin stričević, novi je kalif smatrao da mu arapsko običajno pravo daje dovoljno opravdanja za takav osvetnički postupak. Ali to je u isti mah obilježavalo i osnovne namjere novoga režima, da, naime, oslonom na Prorokov vjerski autoritet formira teokratski zasnovanu državnu vlast koja će u punoj mjeri obnoviti poštivanje islamske vjere koju je "bezbožnost Omejada" ukaljala i iznevjerila.

Politička promjena što se ostvarila smjenom dinastija imala je uz ovo proklamirano načelo još i druge veoma važne posljedice. Abbasidski je kalif premjestio državno središte iz Sirije, koja je i etnički i po karakteru ambijenta bila veoma tijesno vezana s arapskom jezgrom islama, u Mezopotamiju koja je i narodnosno, a pogotovu kulturno bila baštinik sasvim drugih tradicija. Ta okolnost bila je utoliko važnija što je prevrat Abbasida bio zasnovan i pokrenut na tlu Irana, prvenstveno perzijskim snagama, pa je taj pobjednički element otad postao glavnim osloncem nove vlasti umjesto sirijskih Arapa.

Služeći se okolnošću što je nova dinastija mogla sebe smatrati potomcima Prorokove obitelji, ona je državnu političku vlast tumačila kao vrhovnu vjersku funkciju i time formirala teokratsku vladavinu. Prihvaćajući perzijsku sasanidsku tradiciju, ona je neposredno vršenje svjetovne vlasti prepuštala prvome državnom ministru, veziru. On je imao pravo postavljati i smje-

RODOSLOVLJE ABBASIDSKIH KALIFA DO SELDŽUCKE SUPREMACIJE

1 Al Saffah 7SO-754
2 Al Mansur 754-775
3 Al MahJi 775-785
4 Al Hadi 785-786
5 Al Rašid
786-809
6 Al Amin 809-S13
7 Al Mamun 81319-833
8 Al Mutasim 833-842
12 Al Mustain 862-866
9 Al Vatik 842-847
14 Al Muhtadi 869-870
10 Al Mutavakkil 847-861
11 Al Muntazir 861-862
13 Al Mutaz 866-869
15 Al Mutamid 870-892
17 Al Muktafi 902-908
22 Al Mustakf i 944-946
16 Al Mutadid 892-902
18 Al Muktadir 908-932
19 Al Kahir 932-934
21 Al Muttaki 940-944
23 Al Muti ;946-974
25 Al Kadir 991-1031
24 Al Tai 974-991
Sultanat Seldžuka 1055.
26 Al Kaim 1031-1075

nj i vati sve državne službenike, dodjeljivao je plaće, pripomoći i penzije, bio je vrhovni nadzornik državnih financija, najviši vojni zapovjednik, nadzornik ooštanske i policijske službe i kalifov osobni savjetnik. Ali u isto vrijeme za sveukupno je vršenje javnih poslova snosio osobnu odgovornost, pa je u slučaju neuspjeha gubio i položaj i imutak, a ponekad i život.

I na nižoj razini abbasidska je država preuzela perzijsku organizaciju upravne službe. Nadležnosti su bile podijeljene po strukama: vojni poslovi, riznica, opskrba, pravosuđe, financije, poštanska i teklička služba, javni radovi i dr. Svaka od takvih grana djelatnosti imala je svoje ministarstvo divan koje se moglo sastojati od nekoliko ureda specijalnije nadležnosti među-lis. Pojedinim provincijama upravljao je vrhovni zapovjednik emir, a za civilne je poslove bio nadležan upravnik amil kome je glavna zadaća bila skupljati porez.

Obojica su bila odgovorna izravno veziru. U gradovima je vojnom posadom zapovijedao poseban visoki oficir; uz njega je kao zasebna služba postojala gradska policija, zatim tržno nadzorništvo, uprava državnih dobara te lokalni sud s jednim ili više sudaca kadija. Organizacijom upravnog aparata i rasporedom vojno-komandnih dužnosti kalif je bio oslobođen neposrednog upravljanja državnim poslovima. To je bilo u skladu s posvećenim obilježjem njegove ličnosti koja se okružuje nadnaravnim sjajem. On pred javnošću istupa skrajnje rijetko, a tada je okružen fantastičnom pompom. U načelu, njegova volja je zakon za svakoga. Ali u stvarnosti moć vojnih komandanata s vremenom je veoma okrnjila realnu moć kalifa, da bi je najzad, tijekom X. st., sasvim podvrgla sebi. S obzirom na to da je vlast u abbasidskom kalifatu trajno pripadala istoj porodici, time je nasljedno načelo bilo priznato. Ali unutar toga načela nije bilo utvrđeno pravo prvorodstva po direktnoj silaznoj muškoj lozi, pa je zbog toga cijela povijest abbasidskog kalifata bila ispunjena borbama oko nasljedstva na prijestolju s pretendentima iz pobočnih odvojaka dinastije koji su se pozivali na pravo starješinstva.

Abul Abbas Al Saffah umro je već četiri godine nakon osvojenja vlasti tj. 754 a naslijedio ga je njegov brat Al Mansur 754-775. Njemu se suprotstavio njegov stric Abdallah, pa je trebalo svladati uzurpaciju. To je u Al Mansurovu korist izvršio upravnik sjeveroistočne perzijske pokrajine Hora-zan, Abu Moslim, koji je upravo u toj pokrajini započeo ustanak protiv Ome-jada i faktično doveo Abul Abbasa na prijestolje.

Ali nakon pobjede, Al Mansur je dao ubiti i Abu Moslima strahujući od njegove moći i eventualne namjere da novim državnim udarom on sam preuzme kalifsku vlast i osnuje nepomirljivo šiitsku državu. Odgovor na umorstvo Abu Moslima bila je pobuna u Horazanu koja je uzdrmala savez te pokrajine s abbasidskom dinastijom ali je u krvi ugušena 755. Svega tri godine nakon toga kalifat je okrutnim pokoljem morao slomiti pobunu perzijske šiitske sekte ravandija, a 762. je izbila zavjera dvojice prapraunuka Muhamedova sinovca i zeta Alije i Muhamedove kćeri Fatime, Ibrahima i Muhameda. Prvi od njih podigao je pobunu u Basri, a drugi u Medini. Obojica su zaredom bili poraženi i ubijeni. Tako su Abbasidi, potomci Muhamedova strica, koji su Omejadima predbacivali umorstvo prorokovih unuka, Hasana i Huseina, i sami izvršili krvoproliće nad dvojicom izravnih prorokovih potomaka, unucima toga istoga umorenoga Hasana. Pobunom ravandija i prorokovih direktnih potomaka objelodanilo se uvjerenje šiita da su Abbasidi zapravo prevarili Prorokovu direktnu lozu, pa će šiitizam otada mnoštvom svo-

jih ogranaka i zasebnih sekti trajno voditi borbu protiv "uzurpacije" Ab-basida.

U vrijeme Al Mansurove vladavine pada i prvo definitivno otcjepljenje jedne velike pokrajine od središnje državne vlasti. Godine 750., prilikom dolaska Abbasida na vlast i pokolja Omejada što su ga oni izvršili, uspio se bijegom spasiti Abd-ar-Rahman, unuk desetoga omejadskog kalifa, Kišama II. Budući da je po majci bio Berber, izbjegao je u Magreb, gdje se u Ceuti sklonuo kod svoje rodbine. Kako je među arapskim osvajačima Španjolske bilo mnogo sirijskih Arapa, odanih dinastiji Omejada, Abd-ar-Rahman je 755. prešao na Pirenejski poluotok, gdje je u desetogodišnjim borbama preoteo vlast abbasidskim namjesnicima i formirao samostalan emirat, nezavisan od Bagdada. Premda je otcjepljenje Španjolske bilo predznak budućega mrvljenja abbasidske države i premda su se do kraja VIII. st. odvojila još dva najudaljenija područja 788. Maroko a

800. i Tunis, ipak je u toj drugoj polovici VIII. st. abbasidski kalifat ulazio u razdoblje svoje najveće moći.
Uklonivši niz unutrašnjih opasnosti, kalif Al-Mansur je raspolagao dovoljno velikom snagom da obnovi ofenzivne akcije protiv Bizanta. Na graničnoj liniji koja se protezala od Adane preko Maraša do Malatije Melitene osvojeno je nekoliko utvrda, a državna je granica Kalifata pomaknuta i prema istoku, u južnim oblastima današnjeg Afganistana, u sjevernim područjima Pakistana i Indije, sve do granica Kašmira.
Prvi abbasidski kalif, Abul Abbas, sagradio je svoju prijestolnicu u sjevernom Iraku, na lijevoj obali Eufrata, i dao joj ime Al-Hašimija, po Hašimu, djedu Al-Abbasovu i pradjedu Muhamedovu, začetniku njihove zajedničke loze. Ali već njegov prvi nasljednik, Al-Mansur, podigao je novu prijestolnicu, na Tigrisu, ondje gdje obje mezopotamijske rijeke prilaze jedna drugoj na najmanji razmak. Taj je raskošni grad, Bagdad, sazdan u krugu s promjerom od 3 kilometra, a bio je opkoljen trostrukim bedemom. U središtu grada bila je blistava kalifova palača i uz nju džamija te podalje, u koncentričnom smještaju, mnoge upravne i vojne zgrade, kao i rezidencije velikaša.
Al-Mansur je umro 775. na hodočašću u Meku, a njegov vezir Halid osigurao je njegovu sinu, Al-Mahdiju, nasljedstvo na prijestolju 775-785. I za njegove vladavine Kalifat je postigao znatne uspjehe protiv Bizanta. Još je ikonoborski car Konstantin V. 741-775 bio započeo korigiranje istočnih bizantskih granica na štetu Kalifata, a Leon IV. Hazar 775-780 uspješno je ratovao u Siriji. Za vrijeme maloljetnosti Konstantina VI. njegova je mati, carica Irena, pokušala nastaviti ofenzivne akcije protiv područja pod vlašću Kalifata. Ali to je izazvalo reakciju u Bagdadu, pa je jaka arapska vojska 782. prodrla sve do Bospora i primorala Irenu na plaćanje teškoga godišnjeg danka.
Čini se da je uspjeh te vojne, u kojoj se posebice istakao mlađi kalifov sin Harun kome je otac u znak priznanja dao naziv al Rašid hrabri, postao povodom za opasne borbe među braćom kao takmacima za prijestolo-nasljedstvo. Al-Mahdi je isprva namijenio baštinu svome starijem sinu, ali je pod pritiskom svoje glavne žene, majke obojice pretendenata, i moćne vezirske obitelji Barmakida, izmijenio odluku u korist mladoga i proslavljenog ratnika Haruna. Ali budući da je umro još prije nego što je dospio službeno proglasiti dogovorenu preinaku, vlast je pripala prvobitno naznačenom nasljedniku Al-Hadiju, a on je smjesta utamničio brata i počeo pro-

AZ5RBEJDŽAN GILAN
PALESTINA °Damas
d-r"ia - ,
° Jeruzalem
_ Granice Abbasidskog kalifata u
I doba Harun-al-Rašida ABC Ime provincije u doba Harun-al-Rašida 9 Bagdad - prijestolnica Abbasid-
skog kalifata Samarra - prijestolnica od 836-892. Situacija oko 840:
Područja pod neposrednom vlaš- ću Abbasida
Zavisna podr. pod vi. Tahirida
5? 820-873 i zatim Safarida l-------1 Agabidi od 800
Socijalne pobune u poč. IX. st
Karmati kraj IX. st.
Napadi muslimanske flote u IX. st

goniti njegove pristalice. To je urodilo zavjerom, pa je Al-Hadi noću, u postelji, bio ugušen.
Doba Haruna al-Rašida 786-805 vrhunac je moći i sjaja abbasidskog kalifata. On je vezirsku službu povjerio Jahji, sinu Al-Mansurova vezira Ha-lida, čime je ta obitelj perzijskog podrijetla još više učvrstila svoj utjecaj. Osebujan položaj stekla su i dva Jahjina sina, Fadil i Džafar. Prvi je bio upravnik svih sjevernih pokrajina u Kalifatu i važio je kao očev nasljednik na vezirskoj dužnosti. Mlađi od braće, Džafar, bio je miljenik i najbliži prijatelj Harun al-Rašidov, pa je zajedno s njime sudjelovao u svim zabavama i pustolovinama što ih Harunu pripisuju povijesni pisci i biografi, a i legendama bogata arapska književnost toga doba.
Ali moć Barmakida naglo je bila slomljena. Uzroci tome bili su veoma brojni. Njihovo bogatstvo i neograničeni utjecaj u političkom životu nesumnjivo su pobuđivali mnoga ogorčenja. Neki arapski pisci idu čak tako daleko da su veziru Jahji pripisivali namjeru da uz pomoć sekte zindika, u kojoj su snažan utjecaj imala stara iranska dualistička shvaćanja, sruši ab-basidski kalifat i da u savezu s radikalnim šiitima osnuje novu političku vlast. Te su se optužbe možda zasnivale i na tome što je Jahjin sin Fadil, kao namjesnik u sjevernim provincijama, veoma blago postupao prema Jahji ben Abdallahu, šiitskom vođi i ujaku osnivača dinastije Idrisida u Maroku 788, kad je Jahja 792. podigao bunu u Horazanu.
Slom obitelji Barmakida navijestio se remećenjem prijateljskih odnosa između Harun al-Rašida i vezirova mlađeg sina Džafara. Kalif je svome donedavnom ljubimcu najprije oduzeo položaj čuvara državnog pečata, a zatim je i njegova oca zbacio s vezirskog položaja pa je obje te dužnosti povjerio svome novom miljeniku, Sirijcu Fadilu ben Rabiju, potomku obitelji Ome-jada i neprijatelju Barmakida. Kao razlog za zbacivanje navodilo se vezu vezira Janje s vođom gnostičkoezoteričke islamske sekte ismaelita, Muhamedom ben Ismaelom, a također i nedopuštene Džafarove veze s Harunovom sestrom Abbasom.
Zaoštrenost ogorčenja bila je tolika da je Džafar odmah po zbacivanju s njegovih dostojanstava bio smaknut, a njegov otac Jahja i brat Fadil umrli su uskoro u zatvoru. Sveukupno golemo imanje njihove obitelji konfiscirano je u kalifovu korist i on je iz toga fonda izobilno obdario svoje pristalice.
Harun al-Rašid je potkraj svoje vladavine poveo novi uspješan rat protiv Bizanta. Nasljednik carice Irene, Nikefor I. 802-811, odbio je da Kalifatu plaća onaj danak na koji se bila obavezala Irena. Na taj postupak Harun je odgovorio vojnim pohodom 806. Opustošio je velik dio Male Azije i zauzeo čak Herakleju, na obali Crnoga mora, u Bithvniji. Uskraćeni danak morao je biti ponovo uveden, a Carstvu je nametnut čak i poseban, sramotni porez na osobu samoga cara i svakoga pojedinog člana njegove obitelji, u znak neke vrste njihove osobne podložnosti kalifu.
Svega tri godine poslije toga Harun-al-Rašid je umro u dobi od 43 godine. Imao je tri sina. Vlast je ostavio najstarijemu, Al-Aminu, koji je i po majci bio Arapin. Drugi sin, Al-Mamun, što ga je Harun imao s nekom perzijskom robinjom, mogao je naslijediti prijestolje samo ako se pokaže da Al-Amin loše upravlja državom.

Suprotno toj odredbi, Al-Amin je odmah nakon preuzeća vlasti svojim budućim nasljednikom proglasio svoga malodobnog sina. Zbog toga je među

polubraćom buknuo rat. Uz Al-Amina pristajali su vezir Fadil ben Rabi i svi pobornici sirijsko-arapskih interesa, dok je Al-Mamuna pomagala moćna perzijska aristokracija kojoj je na čelu bio Ibn Sahl.
U više bitaka Al-Amin je zaredom doživljavao neuspjehe. U provincijama, a najzad i u samom Bagdadu, izbijale su pobune. Pod tim pritiskom Al-Amin je odlučio da vlast prepusti Al-Mamunu. Ali njegov suparnik dao ga je uza sve to smaknuti.
Premda je tako Al-Mamunu kalifska vlast pripala već 813., ipak je proteklo još šest godina do konačnog sređenja nasljednog problema. U Kufi je, naime, 815. izbio ustanak šiita, uvijek nezadovoljnih s vlašću abbasidske loze. Da bi izbjegao novi građanski rat, Al-Mamun je za svoga nasljednika priznao Ali ben Rida, potomka Prorokove kćeri Fatime i sinovca Alije u šestom pokoljenju, koga je šiitska sekta ismaelita smatrala osmim pravovjernim imamom nakon Muhameda. Da tu dinastičku promjenu, koja bi kalifsko prijestolje najzad predala izravnim Prorokovim potomcima, poveže sa svojim rodom, Al-Mamun je svoju kćerku udao za Alija. Protiv toga pobunio se cio rod Abbasida, pa je čak protukalifom bio proglašen Al-Mamunov stric Ibra-him. Tek smrt Alijeva, za koga se tvrdilo da je otrovan 818, uklonila je smutnje. Opozicija Abbasidima iščezla je, a kalif, koji je do tada boravio u Mervu, u Horazanu, i taj grad, čini se, namjeravao učiniti prijestolnicom, vratio se u Bagdad i ondje preuzeo faktičnu vlast i sačuvao je sve do svoje smrti 833.
Dok se tako, za proteklih pedesetak godina, moć abbasidskog kalifata u vrijeme Harun al-Rašida uzvinula do svoga vrhunca a za njegovih prvih nasljednika borila se s unutrašnjim neredima i dinastičkim krizama, proces osamostaljivanja perifernih oblasti države, koji je 756. otpočeo formiranjem nezavisnoga omejadskog emirata u Kordovi, nastavljao se, najprije na skraj-njem zapadu abbasidskog carstva, a onda i u područjima sve bližima središtu države.
Idrisidi Još 785. jedan je od prapraunuka Muhamedova sinovca i zeta Alije, Idris ibn Abdullah, sudjelovao u jednoj šiitskoj pobuni protiv Abbasida. A kad je taj ustanak završio pokoljem šiita 786, Idris je preko Egipta uspio doći u Maroko, slično kao što je to 35 godina prije njega učinio omejadski bjegunac Abd ar-Rahman. Ali Idris nije tražio uspjeh u Španjolskoj, nego je uspio pridobiti naklonost velikoga berberskog plemena Avraba. Međutim prije nego što se mogao okoristiti njihovom pomoći, Idris je umro 791, vjerojatno otrovan po narudžbi kalifa Harun al-Rašida. Njegov sin, Idris II., proširio je svoju vlast sve do granica današnjeg Alžira. Svoju prijestolnicu, Fes, osnovao je u plodnoj ravnici sjeverno od Srednjeg Atlasa, na području plemena Avraba. Ali već njegov sin i nasljednik, Muhamed, počinio je 828. pogrešku podijelivši područje sa svojom braćom i polubraćom. Time im je omogućio da se uskoro osamostale. A kad je potkraj IX. st. vrhovnu vlast stekao Jahja ben Jahja, raskalašen i nesposoban vladalac, država Idrisida naglo je krenula u propast pa je najveći dio njezina teritorija u prvoj polovici X. st. potpao pod vrhovnu vlast Fatimida koji su početkom X. st. stekli vlast u Tunisu. Posljednji potomci Idrisida održali su se kao samostalni vladari u veoma skučenom prostoru zapadnog Rifa sve do 974. kad je i taj ostatak preotela omejadska vlast iz Kordove.

_,. Teorijske granice
kalifata
S Izdvojene provincija Abbasidskog bmAMđ kajfata
Područje Karmata

Istočne islamske zemlje krajem IX. st.
Aglabidi U Tunisu koji je postao privremenim korisnikom rasula u Maroku, još je Harun al-Rašid god. 800. postavio kao namjesnika Ibrahima ibn Al-Aglaba koji se odmah nakon preuzimanja dužnosti osamostalio zadovoljivši se naslovom emira i priznavajući nominalni kalifov suverenitet. Političko središte Ibrahimova emirata, Kairuan, uskoro je postalo ishodištem brojnih osvajačkih pothvata.
Jedan od veoma teških unutrašnjih problema aglabidske sjeverne Afrike Ifrikije bile su česte pobune Berbera. Arapi su i u toj zemlji većinom živjeli u gradovima i bili vojnici, zemljoposjednici i vlastodršci. Naprotiv, Berberi su bili seljaci. U mnogim brdskim područjima ostali su po uvjerenju haridžiti i faktično nepokoreni. Ali i arapske posade u gradovima, koje su trebale biti oslonac vlastima, često su bile u pobuni ili zbog nasilja lokalnih zapovjednika ili zbog samosilne vladavine kairuanskih emira.
Zbog takvih okolnosti Aglabidi su veoma rano počeli organizirati profesionalnu vojsku koja se sastojala od njihovih crnačkih ili bijelih robova kojima su dali slobodu, ali su ih zadržali u obavezi da budu plaćeni vojnici, na raspolaganju samo emirske vlasti. Osiguravši na taj način svoj autoritet, aglabidski su emiri uvidjeli da je nužno uposliti ambicije arapskih ratnika i time ih odvratiti od težnji da se bore za centralnu vlast u emiratu. U tu svrhu je emir Zijadet, poslije niza pljačkaških pomorskih napada na obale bizantske Sicilije, u god.
380
827. onamo poslao organiziranu osvajačku vojsku. Cio je taj pothvat dobio obilježje svetoga rata protiv nevjernika, a na čelu ekspedicije bio je ugledni znalac Kurana i asket Asad ibn Al-Forat. Prvi njen veliki uspjeh bilo je osvojenje grada Agrigente, ali pohod na Sirakuzu nije uspio. Otada su se borbe s prekidima vodile 65 godina. Već 830. osvojen je Palermo, a za njim, u većim ili manjim vremenskim razmacima, zaredom niz drugih gradova i dijelova otoka. Sirakuza je pala tek 878. a 902. i posljednje bizantsko uporište na Siciliji, Taormina. Još iste godine aglabidski se emir Ibrahim II. iskrcao u Kalabriji, ali je pri osvajanju Cosenze poginuo. Svega sedam godina nakon toga 909 aglabidsku je dinastiju srušio šiitski pokret koji se u svom početku oslanjao na berbersko stanovništvo Male Kabilije istočni Alžir.
Tulunidi Egipat je bio daljnje veliko sjevernoafričko područje koje se otcijepilo od kalifske vlasti Abbasida. Izvršio je to zapovjednik arapskih četa u Egiptu, Ahmed ibn Tulun, sin turskog roba iz Fergane. Kad su kalifatu u vezi s ustankom crnačkog robija u Mezopotamiji Zinđa ustrebala, povrh redovitih, ionako veoma visokih poreskih dažbina što su opterećivale provincije, još i dodatna novčana sredstva, Ahmad je, oslanjajući se na negodovanje egipatskog stanovništva, uskratio svako slanje poreza u Mezopotamiju. Time se Ahmad ibn Tulun faktično osamostalio 868-884. Pridržanim sredstvima veoma je brzo stvorio snažnu profesionalnu vojsku, sastavljenu od oslobođenih turskih i crnačkih robova, poduzeo opsežne javne radove oko regulacije nilskih voda i umjetnog natapanja. U Fostatu starom dijelu današnjega Kaira podigao je cijelu jednu gradsku

četvrt u kojoj su se isticale veličanstvena džamija i golema bolnica. Godine 879. Ahmad se okoristio smrću sirijskog upravnika pa je svojoj vlasti podvrgao i tu zemlju, koja još od faraonske vladavine nikad nije bila sjedinjena s egipatskom državom.
Premda se Ahmad bio faktično osamostalio, on ipak nije želio poništiti nominalnu vrhovnu vlast kalifa. Zbog toga je bilo moguće da njegov sin i nasljednik, Humaravaih, nije u Bagdadu bio priznat upravljačem Egipta i Sirije, pa je on isti onaj položaj što ga je imao njegov otac morao izvoj-štiti oružjem. Nakon toga čak je svoju kćerku uspio udati za novoga kalifa u Bagdadu Al-Mutadida, 892-902.
Arapski povjesničari prikazuju Humaravaiha kao grabežljivca, pijanicu i rasipnika koji je svojom raskoši nadmašio čak i sve što je bilo ostvareno u samom Bagdadu. Jedan od spomenika njegova vremena bila je i njegova veličanstvena rezidencija koja se ubrajala među najsjajnija dostignuća islamskog graditeljstva.
Vlast Tulunida u Egiptu zasnivala se samo na snazi i odanosti najamničke vojske, pa se mogla održati samo dok joj je vojna sila bila pripravna služiti. Ali skrajnja rastrošnost Tulunida uskoro je iscrpla državne prihode, pa se vojska počela osjećati nedovoljno plaćenom. Zaredale su pobune. Vladavina Humaravaihovih nasljednika bila je već toliko slaba, da je vojska kalifa Al-Muktafija 902-908 bez teškoća posljednjemu od njih najprije preotela Siriju i Palestinu, a 905. osvojila i Kairo, vrativši Egipat u sastav abbasidske države.
381
Fatimidi u Ifrikiji Svega četiri godine poslije tih događaja u Egiptu došlo je do bitno važnih promjena u Ifrikiji Tunisu
koje su uskoro rezultirale novim otcjepljenjem Egipta od Bagdadskog kalifata. Te su promjene bile vezane uz djelatnost šiitske sekte ismaelita. Njezini su pristalice smatrali da su Prorokovi izravni potomci, rođeni u lozi Muhamedove kćeri Fatime i njegova sinovca i zeta Alije ne samo jedini zakoniti nasljednici vjerske i političke vlasti u kalifatu, nego i utjelovljenje samoga Allaha, pa su stoga svete osobe, imami. Ali o slijedu imama bilo je različitih rodoslovnih tumačenja. Za razliku od drugih šiita, ismaeliti su smatrali da je sedmi imam, počevši s Alijom, bio i ostao stariji sin Ali-jina prapraunuka Džafara, Ismael, a ne, nakon njega, i mlađi Džafarov sin Musa al-Kasim. Ismaelova mahdijevska poslanička i obnoviteljska moć čeka nakon Ismaela u pritajenosti da se ponovo rodi u nekome od njegovih potomaka kad Allah odredi da se zbude obnova iskonskog islama.
Četvrti Ismaelov potomak, Obaid Allah živio je krajem IX. i u početku X. st. u sakrivenosti i čekanju na sveti trenutak. Istovremeno ismaelitski su tajni propovjednici i misionari širili propagandu u korist budućega Mahdija. Jedan od njih, Jemenac Abu Abd Allah, pridobio je za svoja shvaćanja Berbere u Maloj Kabiliji istočni Alžir. Njegov pokret je toliko ojačao, da je zahvatio i aglabidsku Ifrikiju. Poslije pogibije Ibrahima II. u Ka-labriji 902, njegov nasljednik više uopće nije bio kadar da se uspješno odupire ismaelitskoj plimi. Najzad, god. 909., Abu Abd Allah je zauzeo Kairuan i time dokončao vlast Aglabida u Tunisu.
U međuvremenu je "sakriveni imam" Obaid Allah izbjegao pred abbasid-skim vlastima iz Sirije, pa je preko Egipta i Libije došao u južni Maroko, ali ga je ondje lokalni vladar bacio u zatvor. Stoga je bilo potrebno da mahdijev imamov navjestilac, Abu Abd Allah, koji je već dotle postao gospodarem Ifrikije i stolovao u Kairuanu, dođe s vojskom u Maroko, ondje oslobodi imama i dovede ga u Kairuan gdje je proglašen pravovjernim kalifom 909-934, postavši na taj način osnivačem dinastije

Fatimida.
Ali uskoro se pokazalo da Obaid nipošto nije produhovljena i sveta ličnost kako se to očekivalo od imama i mahdija, to jest čovjeka čijim djelovanjem upravlja sam bog. Bio je pohlepan za materijalnim dobrima, raskalašen i beskrupulozan tiranin. Svim time razočarao je stanovništvo, pa je čak i Abu Abd Allah bio umiješan u zavjeru protiv njega. Ali Obaid Allah ga je predusreo i dao ubiti.
Nakon takvog učvršćenja svoje moći, Obaid Allah je razvio opsežnu osvajačku djelatnost. Ojačao je svoju vlast na Siciliji, privremeno zaposjeo Egipat, uza svoju politiku vezao istočnoalžirsko berbersko pleme Sanhađa i iz tuniskih luka i sa Sicilije vršio pomorske napade na obale južne Italije, na otoke u zapadnom dijelu Sredozemnoga mora i čak na južne obale Francuske. U svim tim pothvatima glavna vojna sila bili su Berberi iz plemena Kotama i Sanhađa, a kalif je osim toga imao i jake odrede crnačke garde.
Za plaćanje vojske i troškove upravnog aparata kalif je uvodio nove, veoma teške poreze. Takvi zahtijevi a i brutalno nametanje šiitskoga vjerskog opredjeljenja omrznuli su fatimidsku vladavinu, pa je za Obaid Alla-hova sina i nasljednika Abul Kasima došlo do opasne pobune koju je

pokrenuo Berber haridžitskog uvjerenja, Abu Jazid. Ali, uz pomoć plemena Sanhađa, Abu Jazid je bio poražen, uhvaćen i smaknut.
Poslije pobjede nad haridžitskim ustankom fatimidski je kalifat iskoristio slabost i neslogu pojedinih berberskih područja u sjevernoj Africi pa je upornim napredovanjem do 958. proširio svoju vrhovnu vlast sve do obale Atlantskog oceana. Ali glavni cilj fatimidske politike ostao je i dalje istok, u prvome redu Egipat, a zatim i matične islamske zemlje na Arapskom poluotoku.
Iksididi u Egiptu Za ostvarenje prvoga cilja u tome planu prilike su u drugoj polovici X. st. bile veoma povoljne. Nakon što je 905. u Egiptu srušena dinastija Tulunida, Bagdadski je kalifat dopustio da se ondje formira nova faktično samostalna vlast Ikšidida kojoj je 935. bio osnivačem Muhamed ibn Tugđ, ratnik turskog podrijetla, kome je sam kalif odobrio samostalnost, uz uvjet da se odupire pretenzijama tu-niskih Fatimida.
Fatimidi u Egiptu Ikšididski Egipat bio je snažan svega tridesetak godina. Nakon toga je uporna fatimidska vjerska propaganda, popraćena obilnim podmićivanjima, počela donositi plodove. Poslije smrti emira Kafara 968 u Egiptu je zavladalo potpuno rasulo, pa je fatimidski general Džavhar, podrijetlom kršćanski rob sa Sicilije, do sredine 969. zauzeo cio Egipat. Četiri godine poslije toga fatimidski je kalif Al-Muiz prepustio vlast u Ifrikiji plemenu Sanhađa, a on se s bogatom kalifskom riznicom i snažnim vojnim odredima preselio u Egipat 973. Otad se fatimidska šiitska vlast održala u Egiptu više od dva stoljeća do 1171. Fatimidskim je kalifima uspjelo da tu zemlju u veoma kratkom roku učine najmoćnijom i najbogatijom državom u islamu. Zavladao je ustaljen poredak, ostvaren ekonomski prosperitet i uvedena vjerska tolerancija, tako da su čak i kršćani mogli vršiti važne državne dužnosti. Arapska supremacija nije smetala ni drevno, autohtono koptsko stanovništvo da se afirmira u javnome životu. Sklonost prema prihvaćanju raznovrsnih tradicija i utjecaja omogućila je, u uvjetima znatnog porasta materijalnog blagostanja, izraziti polet islamske znanosti i umjetnosti. Ali, došljačka vlast je svoju vojnu moć temeljila na novačenju turkestanskih i crnačkih plaćeničkih četa, a

one su, s vremenom, u kriznim trenucima režima djelovale kao presudan faktor u zbivanjima.
Prve teškoće očitovale su se već početkom XI. stoljeća, kad je kalifom bio umno poremećeni Al-Hakim. On je dokinuo vjersku toleranciju i žestoko progonio u prvom redu sve nemuslimane, ali i među muslimanima one koji su se odupirali ismaelitskom šiitizmu. Osobito je veoma jak utjecaj na kalifa imala radikalna ismaelitska sekta što ju je osnovao Turčin Al-Darazi u. 1019. Po njemu je ona dobila naziv druži, a smatrala je da je Al-Haki-mova vjerska nepomirljivost dokaz da se u njemu utjelovio sam bog. U svom radikalizmu Al-Hakim je dao razoriti kršćansku crkvu Sv. Groba u Palestini, a ukinuo je i mnoge islamske, tradicijom utvrđene, obavezne vjerske obrede.
Svim time Al-Hakim je izazvao nezadovoljstva, pa je poginuo u zavjeri 1021. Njegovi nastavljači nastojali su obnoviti pređašnju epohu prosperiteta
383
Vlast Karmata ratimidski kalifat Emirat Bujida Vlast Gaznavida Emirat Zaidita Prodor Seldžuka u Malu Aziju

Istočne islamske zemlje krajem XI. st.
i tolerancije, pa se to izrodilo čak u lakoumno rasipništvo i nebrigu za čvrstoću vlasti u rubnim pokrajinama. U takvim okolnostima potpuno su se osamostalile dvije sjevernoafričke oblasti: Tunis s istočnim Alžirom, pod vlašću berberskoga plemena Sanhađa, i središnji Alžir, pod dominacijom plemena Zenata.
Budući da fatimidska država nije bila kadra da sama intervenira u Ifrikiji, ona je onamo poslala nomadsko-ratničko pleme Banu Hilal, koje se iz Nedžda, u središnjoj Arabiji, doselilo u Gornji Egipat i ondje vršilo teške zulume. Na prolasku, plemenu Hilal se u Kirenaiki i Tripolitaniji pridružilo i pleme Banu Sulaim, pa su ti osvajači preplavili Tunis i istočnu polovicu Alžira uništivši države berberskih Sanhađa i Zenata. Njihovim dolaskom uvelike se izmijenio etnički sastav stanovništva, razorena je agrarna privreda sjeverne Afrike i razbijen proces urbanizacije na njenim sredozemnim obalama. Izvan dosega toga beduinskoga vala ostali su samo zapadni Alžir, Maroko i islamska Španjolska, gdje je berberski utjecaj ostao snažan i još se u budućim stoljećima povećao.
Tahiridi Usporedo s otcjepljivanjem zapadnih pokrajina od iračke jezgre Bagdadskog kalifata vršilo se i odlamanje pojedinih područja na istoku. Prvi se ondje odvojio Horazan, pod vladavinom perzijskih Tahi-rida 822. Oni su isprva imali prijestolnicu u Mervu stara Baktrijska Antiohija, zatim su je premjestili u Nišapur, u Partiji, a svoju su vlast proširili na najveći dio središnjega i južnog Irana.
384
Safaridi, Samanidi U posljednjoj četvrti IX. st. Tahiride je uklonilo nadiranje Safarida, kojima je polazište bio jugozapad današnjega Afganistana Sistan. Šireći svoje područje prema sjeveru, ta se vladalačka kuća u Transoksijani području sjevernijem od toka Amu-Darje sudarila s teritorijem kojim je po ovlaštenju bagdadskog kalifa upravljala porodica Samanida, a sjedište joj je bilo u Buhari. Suzbivši Safaride, Samanidi su u prvoj polovici X. st. ovladali prostranom oblašću od zapadnih obronaka Pamira do Kaspijskoga mora i Teherana a prema jugu do Beludžistana. U nizu gradova Hodžentu, Samarkandu, Buhari, Mervu, Nišapuru, Kermanu razvili su visoku urbanu civilizaciju koja je pod okriljem islama obnavljala baštinu stare perzijske kulture.

Otkidanje niza udaljenijih pokrajina i njihovo potpuno ili djelimično osamostaljivanje od središnje vlasti bilo je ne samo posljedica centrifugalnih ili nedovoljno integriranih područja s jakim predarapskim etničkim i kulturnim tradicijama, nego također i rezultat mnogih unutrašnjih kriza i slabosti samoga abbasidskog kalifata.

Jedan od važnih faktora koji su nepovoljno djelovali na unutrašnju snagu Kalifata bila je činjenica što arapski osvajači nisu bili kadri da na golemom prostranstvu svoje države trajno ostanu neposredna vojno-oku-paciona sila, kako su to još bili u ornejadsko doba. Oni su doduše i dalje bili povlašteni društveno-politički sloj, ali su sve više postajali samo korisnicima svoje vlasti, a sve manje izravnim oružanim osloncem ostvarenog poretka. Taj su poredak sada štitili vojnom silom koja se pretežno sastojala od skupih, etnički stranih i nedovoljno pouzdanih plaćenika. Već od prve polovice IX. st. jezgru državne vojske čini kalifova garda, sastavljena od turskih odreda koje su zvali mamelucima. Uz njih je u različitim jedinicama bilo Berbera, Crnaca, Indijaca i bijeloga robija, kupljenog iz različitih zemalja. Protiv svemoći njihovih zapovjednika došlo je već za kalifa Al-Mutasima, u prvoj polovici IX. st., do pobune arapskih odličnika, ali je pobjeda pripala turskoj vojsci, nakon čega su izvršena okrutna smaknuća urotnika.

U kovitlacu borbi za utjecaj koje su slijedile nakon Al-Mutasimove smrti 842 na prijestolju se u 28 godina smijenilo 6 kalifa, od kojih su četvorica poginula od zavjereničke ruke, a kalifska je vlast postala igračkom u rukama suparničkih grupacija. Počevši od 870. nastupila je privremena stabilizacija, a državna je vlast nastojala da strogom štednjom, suzbijanjem korupcije i disciplinom u vojsci i upravi ostvari oporavak državnih financija i obnovi autoritet kalifova dostojanstva.

Ali s početkom X. st. nadošla je nova etapa kaosa, kad se i opet u pedesetak godina smijenilo sedam kalifa, od kojih je većina bila smaknuta u vojnim pobunama i suparništvima različitih pretendenata na vlast.

Unutrašnjopolitička zbivanja u kalifatu, koja ispunjaju više od stotinu godina od kraja prve polovice IX. do početka druge polovice X. st. suvremena su s procesom otkidanja udaljenijih pokrajina u Africi i srednjoj Aziji. Ali osim dinastičkih borbi i sukoba oko pretenzija vojnih klika, abba-sidsku su državu rastakale i brojne vjerske i socijalne suprotnosti koje su bile rezultat i izraz dubljih nezadovoljstava zbog općega društvenog poretka u državi.

Babekov ustanak Još na prekretnici VIII. u IX. st. nastala je u oblastima južno od Kaspijskog mora vjerska sekta, srodna
šiitizmu, ali s jakim primjesama staroperzijske mazdaičke religije u pogledu zamisli o temeljnoj dualističkoj opreci sila svjetlosti i sila tame i o vječnoj seobi duša. U vrijeme kalifa Al-Mamuna 813-833 ta je učenja prihvatio propovjednik Babek davši mu dublji socijalni smisao. Negirajući bogatstvo kao služenje božanstvu tmine, on je 816. pokrenuo snažan vjerski i revolucionarni pokret koji je zahvatio sjeverozapadne oblasti Irana i Azerbejdžan. Pobunjenici su zahtijevali kolektivno posjedovanje zemlje onih koji je obrađuju. Time su snažno utjecali na seosko stanovništvo, ali je njihovo protivljenje privatnom vlasništvu privlačilo i gradske pučke slojeve, svjedoke skrajnje raskoši i silništva velikaša koji su stolovali i orgijali u svojim gradskim rezidencijama.

Borba abbasidske vlasti protiv Babekova ustanka potrajala je dva-desetitri godine, a slomile su ga turske čete tek 838., pri čemu je Babek bio zarobljen i smaknut s velikim brojem svojih pristalica.

Ustanak Zinđa Osim mnogih borbi protiv šiitizma i, naročito, njegovih ekstremnih struja, kao što su bili ismaeliti, sa svojim izrazitim neprijateljstvom prema bogatstvu, kao i protiv zaostalih uporišta haridžitizma, koji je zahtijevao jednakost svih muslimana, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo ili socijalnu pripadnost, državna je vlast, kao zaštitnik društvenog poretka, imala naročito velikih teškoća s pobunom crnačkih robova koja je izbila u posljednjoj trećini IX. stoljeća. Ti su robovi bili dopremani iz istočne Afrike, s područja od današnje Kenije do Mozambika koje su arapski pomorci nazivali zemljom Zinđ, pa su po tome afričko roblje u Mezopotamiji nazivali Zinđima. Oni su pod najtežim uvjetima radili na branama i nasipima za navodnjavanje, na plantažama pamuka, u rudnicima metala, soli i salitre. Ustanak robova izbio je 869., a na čelu mu je bio Ali ibn-Muhamed, arapski propovjednik haridžit-skog opredjeljenja. Ustanak je obuhvatio južnu Mezopotamiju i susjedni Huzistan i okupio više stotina tisuća robova. Zauzevši Basru, pobunjenici su taj grad učinili središtem svoje vlasti i daljnje borbe. Uspjeli su suzbiti nekoliko ofenziva kalifove vojske, ali nisu imali nikakve koncepcije o vlastitom privrednom i društvenom poretku, pa nisu stvorili trajnu osnovu svoga otpora. Poslije 14 godina ustanak je najzad 883. slomljen, a nad uhvaćenim borcima izvršeni su okrutni pokolji.

Koliko je god ustanak Zinđa bio dugotrajan i strašan po broju žrtava, on je ipak bio lokalno ograničen na jug Mezopotamije i na društveno naj obespravljeni ju kategoriju crnačkih robova. Kudikamo veću teritorijalnu rasprostranjenost i širi angažman stanovništva ostvario je ustanak karmata koji je postupno nicao na temelju dubokih nezadovoljstava s društvenim poretkom i izgradio dalekosežne zamisli o radikalnoj preinaci državnog ustrojstva.

Karmatski ustanak Karmatski pokret započeo je svoj razvitak na temelju vjerskih shvaćanja ismaelitskog šiitizma, koji je formirao od pravovjernoga islamskog učenja veoma različitu kozmogoniju i nauk o uzastopnim božjim emanacijama, srodan učenju gnosticizma. Po-

Uzvojni minaret Velike džamije u Samari, oko 850.

čevši od iskonske božje ličnosti, božje se biće sedam puta hipostaziralo, na sve materijalnijoj razini, te je tako najzad nastao čovjek. Da bi ljudsko biće vratio njegovu ishodištu, Bog je ljudima zaredom poslao sedam proroka, među kojima je peti bio Isus, šesti Muhamed, a sedmi i posljednji, Ismael, "sakriveni Mahdi", to jest "onaj koga Bog vodi", budući obnovitelj neizopačenoga islama. Premda je Ismael u petom koljenu izravni potomak Prorokove kćeri Fatime umro još 760., ismaeliti su širili svoj tajni nauk batin; otuda za njihov pokret i naziv batinija o budućem novom utjelovljenju Ismaela i početku nove epohe u povijesti čovječanstva koja će donijeti pobjedu iskonskom islamu i pravdu za sve ljude koji priznaju svemoć Allaha.

Najrevnosniji pobornik ismaelitske batinije sredinom IX. st. bio je Abdullah ben Maimun al-Kadah. On je tajnovitoj i prvobitno pretežito vjerski obojenoj batiniji dao politički program po kome je trebalo srušiti sunitski kalifat Abbasida u Bagdadu i stvoriti novu

islamsku državu kojom će upravljati tajna organizacija upućenih u Božje nakane, u sebi hijerar-hizirana po stupnju svetosti svoga stvarnoga života i spoznaje božanstva. Abdullahova učenja je oko 870. prihvatio i zatim ih dalje razvio irački seljak Hamdan Karmat, uključivši u sklop vjerskih i političkih nazora svojih

preteča još i ogorčenja autohtonog seljaštva Iraka i Irana s njihovom pod-jarmljenošću abbasidskim vlastodršcima, arapskim doseljenicima i svima drugim korisnicima državne vlasti, koji su ili izravno, kao veliki zemljoposjednici, ili neizravno, kao uživaoci dohodaka što su ih primali od države, sudjelovali u eksploataciji seljaštva kao radne snage u zavisnom položaju na imanjima. Karmatova organizacija bila je sazdana kao mreža tajnih društava, a temeljila se na zajednici imovine i dobrovoljnom pristupanju. Nakon razdoblja inicijacije novopridošlica je obavezno pridruživao svoju dotadašnju imovinu sveukupnim dobrima zajednice. Članovi pojedinih organizacija održavali su zajednička blagovanja i pri tome jeli "rajski kruh" u znak svoga jedinstva i očekivanja "doba pravde" za sve ljude, narodnosti i rase. Sveti rat za svoje ciljeve smatrali su svojom dužnošću a okrutnost u toj borbi bila je dopuštena.
Za vrijeme ustanka Zinđa u pobuni su sudjelovali i južnomezopotamijski karmati, a nakon njegova ugušenja 883 oni su nastavili svoju agitaciju i uskoro pokrenuli svoj vlastiti ustanak. Najprije je jedan Karmatov propovjednik osnovao samostalnu karmatsku državu u Bahreinu 889 a zatim se to područje pretvorilo u ishodište njihovih akcija. Agitatori i ratnički odredi krstarili su Irakom, Sirijom i Jemenom. Godine 913. zauzeli su Basru i Kufu, na sjeveru dopirali sve do Mosula, a prema jugozapadu su preko Omana, Jemena i Nedžda provalili u Hedžas, gdje su 930. zauzeli Meku i odnijeli "crni kamen". Iako karmati nisu područja u koja su prodirali priključivali svome državnom teritoriju nego su ih samo pljačkali i uništavali ono što nisu mogli ponijeti, ipak se činilo da će njihov upad u Bagdad 931 dokrajčiti postojanje abbasidske vlasti. Ali u zbivanjima te godine njihovoga tadašnjega vođe, Abu Tahira, nestaje pod nepoznatim okolnostima, a cio ustanak otada naglo slabi. Karmatski se pokret razjedinjuje u više manjih žarišta, u Mezopotamiji, u sjevernoj Siriji, u Jemenu, odakle su još do početka XI. st. lokalni proplamsaji pobune ugrožavali politički i društveni poredak. U Siriji i Egiptu njegovim su baštinicima postali pripadnici još radikalnije sekte druza, a na karmatskoj se tradiciji formirala u XI. stoljeću, u Perziji, sekta asasina od hašišin - oni koji se omamljuju hašišem.
Buvejhidi U vrijeme otcjepljivanja perifernih pokrajina i unutrašnjih vjerskih i socijalnih ustanaka kalifska je vlast u Bagdadu pala na najnižu razinu i oni su poglavari države i vjere još samo po imenu. Uoči polovice X. st. u Bagdadu se domogao vojne vlasti perzijski ratnik šiitskog opredjeljenja Ahmad ibn Buvejha. On je uskoro s prijestolja uklonio dotadašnjega kalifa i postavio kao svoju figuru drugoga člana abbasidske dinastije, Al-Mutija 946-974, koji se nije odupro uvođenju šiitskih obreda u cijeloj državi, premda je, po tradiciji, trebao biti zaštitnik sunitske interpretacije islama. Buvejhidi su faktično vladali kalifatom više od stotinu godina do 1055. Isprva su pojedini članovi toga roda držali nekoliko samostalnih provincija u Perziji i Iraku, koje su samo formalno priznavale vrhovništvo Ah-mada i njegova kalifa. Ali god. 977. je Ahmadov nećak Adud al-Davlah sjedinio sve te zemlje u jednu političku zajednicu koja je obuhvaćala Perziju i najveći dio Iraka, a prijestolnica mu je bila u Širazu. On je nosio

perzijski naslov šahinšah, a kalifu je prepustio ostatak Iraka kao zasebnu provinciju. Vladavina toga Buvejhida ostvarila je privredni oporavak države. Veoma mnogo je učinjeno na obnovi i uzdržavanju kanala, podizanju brana, o čemu je ovisila uspješnost poljoprivrede u Mezopotamiji. Trgovini je pomagala relativna unutrašnja sigurnost a i održavanje bunara duž karavanskih putova. Adud al-Davlah je znatna sredstva namijenio gradnjama i podizanju ustanova važnih za javno dobro. Na mjestu gdje je po predaji bio grob Prorokova sinovca i zeta Alije dao je izgraditi veličanstveno svetište, u Bagdadu i drugim gradovima podizao je sjajne palače i džamije, a od naročite je važnosti bila velika bolnica u Bagdadu, snabdjevena stručno izobraženim osobljem.
Takav privredni i kulturni napredak potrajao je bez dubljih smetnji sve do drugoga desetljeća u XI. stoljeću. U to vrijeme pada, uz ostala dostignuća, osnutak velikoga astronomskog opservatorija u Bagdadu, a zatim i znanstvene akademije u istome gradu, koja je ubrzo sakupila impresivnu količinu od oko 10.000 rukopisnih knjiga sa svih područja tadašnje učenosti.
Ali nakon 1012. smrt buvejhidskog šahinšaha odnosno sultana Bahah al-Davlaha ponovo su se rasplamsavale dinastičke borbe među njegovim sinovima u kojima su i opet uvelike sudjelovale turske plaćeničke čete. Kako su Turci priznavali sunitski islam a Buvejhidi su bili šiiti, i sam se Bagdad, u kome su nominalno vrhovnu vlast držali sunitski kalifi, opredjeljivao za Turke, očekujući od njih spasenje od šiitskih vlastodržaca.
Gaznavidi Turski utjecaj u Bagdadu jačao je i zbog toga što je od druge polovice X. st. u istočnim i sjeveroistočnim dijelovima Irana sve više rasla moć turskih Gaznavida. Osnivač te vladalačke kuće bio je turski oslobođeni rob Alp Tigin koji je bio u službi Samanida kao vojnik tjelesne garde. Uznapredovavši u vojnoj službi, 961. je postavljen za upravnika provincije Horazan. Ali kad je ondje pokušao da se osamostali, prognan je u istočne pokrajine pa je ondje oružanim prepadom osvojio grad Gazna, oko 150 km od granice Afganistana s Indijom, pa je na tome području osnovao samostalnu državu koja je uskoro obuhvatila prostrano područje od Kabula do obala Omanskog zaljeva.
Nastavljač Alp Tiginova djela bio je njegov bivši rob, zatim posinak i zet Subuk Tigin. On je osvojio oblast Pešavar, na gornjem Indu sjeverni Pakistan. Do najveće moći dovinula se država Gaznavida za Subuk Tiginova sina Mahmuda 997-1030 koji je svojoj vlasti podvrgao Pendžab s njegovim središtem Lahore, zatim oblast Multan između srednjeg toka Inda i njegove lijeve pritoke Satledž te pokrajinu Sind, čime su glavni dijelovi današnjega Pakistana postali sastavnim dijelom države Mahmuda od Gazne.
Zapadni susjed Gaznavida bila je država Buvejhida koja je u Mah-mudovo doba zapadala u razdoblje kriza zbog dinastičkih suparništava. Da bi ojačao svoj položaj prema buvejhidskom šiitskom sultanatu, Mahmud je revnosno branio sunitizam i objavljivao da priznaje i vjersko i političko vrhovništvo pravovjernih abbasidskih kalifa. Definirajući svoje pothvate kao kaznene ekspedicije protiv krivo vjernika, on je Buvejhidima preoteo Toharistan s Balkhom, Horazan, Tabaristan područje južno od Kaspij-

skoga mora i središnji Iran s Ispahanom, skučivši Buvejhide na Fars i Kirman. Za sve te uspjehe imenovao ga je dvadesetipeti abbasidski kalif, Al-Kadir 991-1031 "Desnom rukom Države" Džamin al-Davlah i dao mu naslov sultana.
Kao i mnogi drugi islamski vlastodršci, Mahmud od Gazne je nakon osvajačkih uspjeha razmjerno kratkotrajno razdoblje unutrašnje političke stabilnosti iskoristio za raskošne gradnje i razvitak blagostanja na svome dvoru i u krugu svojih pouzdanika. Tome sjaju

pridonosila je i plodna djelatnost mnogih umjetnika, pjesnika, povjesničara, putopisaca, filozofa i prirodoznanstvenika matematičara, astronoma i liječnika, koja u mnogom pogledu pripada među najvrjednija postignuća srednjovjekovne kulture Prednje Azije što su, nadovezujući se na starije tradicije, ostvarena pod okriljem vlasti.

Seldžuci Ali već nakon završetka Mahmudove vladavine 1030 država Gaznavida počinje slabiti, ponajviše pod udarcima turskih Sel-džuka koji nadiru iz Turkestana i Transoksijane prema zemljama što su ih držali Gaznavidi.

Seldžuci su prvobitno bili rod u turkestanskom plemenu Oguza koji nosi ime po svome glavaru Seldžuku. Napredujući iz kirgizijskih stepa Turkesta-nom, oni su se u X. st. probili preko Sir-Darje u Transoksijanu gdje su nastojali da se uposle kao ratnici u službi perzijske dinastije Samanida i njihovih nasljednika, također perzijskih Buvejhida. Njihov uspon bio je spor jer su i druge turske ratničke skupine zajedno s njima težile istim ciljevima infiltriranja na područje kalifata i uzdizanja k vlasti. Dominacija turskih Gaznavida, potkraj X. i u početku XI. st., u Afganistanu, Pakistanu, Horazanu i na pretežnom dijelu Perzijske visoravni, a pogotovu njihov sve snažniji utjecaj na kalifat u Bagdadu pri čemu su se abbasidski kalifi nadali da će uz pomoć Gaznavida čak zbaciti šiitski jaram Buvejhida, predstavljala je za Seldžuke veoma ozbiljnu zapreku. Stoga su se oni bez oklijevanja okoristili opadanjem gaznavidske moći nakon smrti Mahmuda od Gazne 1030. Već 1040. oni su pod vodstvom Seldžukova unuka Togrul-bega u bitci kod Daudanakana, u Horazanu, uništili vojsku Mahmudova nasljednika Masuda I. i osvojili Nišapur, koji sada postaje ishodištem njihovih daljnjih osvajanja. U naglim naletima oni su zauzeli Horezmiju, na donjem toku Amu-Darje, preoteli Gaznavidima Horazan i oblasti uz južnu obalu Kaspijskoga mora i zatim nadrli na središte buvejhidske vlasti u Farsu. Pred njihovim pritiskom povukli su se i Gaznavidi prema istoku, zadržavši samo Pendžab sa Sindom, u današnjem Pakistanu. Ali i ondje su Gaznavidi bili uništeni. Još početkom XI. st. počeo se u sjeverozapadnom Afganistanu, u oblasti Herata, izdizati iranski ratnički rod Gorida, Oni su isprva priznavali vlast Gaznavida, ali u vrijeme njihovih borbi sa Seldžucima odmetnuli su se i uspjeli osvojiti Gaznu 1049. A kad su Seldžuci svoje ambicije usmjerili prema Mezopotamiji, središtu kalifata i, zatim, još dalje prema zapadu, k Mediteranu, Goridi su se okomili i na Gaznavide u Pendžabu. Poslije dugotrajnih borbi tijekom XII. st. oni su 1191. zauzeli i Lahore, dokončavši time postojanje države Gaznavida, da bi već 1192. osvojili i Delhi koji je otad postao središtem njihove moćne države u sjevernoj Indiji.

Slom šiitskih Buvejhida i napredovanje Seldžuka, koji su se bili opredijelili za sunitizam, urodilo je u Iraku i samom Bagdadu žestokim sukobima između pristalica pravovjernoga kalifa Al-Kaima 1031-1075 i pobornika šiitskoga krivovjerja. U takvim okolnostima kalif je pozvao upomoć Togrulbega i on je potkraj 1055. sa svojom turkmenskom vojskom ušao u Bagdad iz koga se prethodno, zajedno sa svojim četama, povukao dotadašnji guverner prijestolnice, Al-Basasiri, koji je također bio turske narodnosti.

Konačnom ostvarenju neograničene vlasti Seldžuka u kalifatu suprotstavio se još jedan pokušaj buvejhidske vojske da pod zapovjedništvom AI-Baasirija, koji je dobio pomoć iz šiitskog kalifata Fatimida u Egiptu, preotme već izgubljenu prijestolnicu. Al-Basasiri je 1058. naglim prepadom uspio svladati seldžučku posadu u Bagdadu, zarobiti kalifa i primorati ga da se odreče svoga dostojanstva vrhovnoga poglavara islamske vjere u korist Fatimida. Bio je stoga potreban novi nalet glavnine seldžučke vojske na državno središte.

Tom prilikom pobjeda je bila konačna, a svaki daljnji mogući otpor spriječen teškim krvoprolićima. Od tih događaja 1060, kalif je svu političku vlast prepustio Togrulbegu, dao mu naslov sultana i vezao ga uz rod Abbasida udajom jedne od svojih kćeri za pobjednika. Državni teritorij obuhvaćao je u tome trenutku cio Iran i cijelu Mezopotamiju, a kalifova se funkcija definitivno odvaja od vršenja političke vlasti i pretvara u zvanje vrhovnog poglavara islama. S uspostavom jedinstva u vjerskom opredjeljenju između vjerskog poglavarstva i nosilaca vojne i političke moći seldžučka je država stekla važan preduvjet unutrašnje konsolidacije. Ali političko i društveno ustrojstvo turskih osvajača nije pogodovalo izgradnji snažne i jedinstvene državne organizacije.

Već je prvi Togrulbegov nasljednik, Alp Arslan 1063-1077, najveći dio svoje vladavine proveo ratujući sa svojim nepokornim rođacima i lokalnim upravljačima koji su pokušavali da se osamostale. Veoma je važno bilo njegovo napredovanje prema bizantskoj Maloj Aziji. Turske su čete već 1064. postigle vojne uspjehe u Armeniji, a u slijedećim su godinama prodrle u Kapadokiju i zauzele Cezareju 1067. Protiv te opasnosti Bizantsko je carstvo pokušalo povesti protuofenzivu. U trećoj od vojni što ih je poduzeo tadašnji car Roman Diogen 1068-1071 Bizantinci su u Armeniji, kod grada Mancikerta, sjeverno od jezera Van, pretrpjeli katastrofalan poraz u kome je i sam car bio zarobljen 1071. Iz toga zarobljeništva Roman Diogen je bio pušten tek pošto se otkupio znatnim iznosom i prihvatio mirovni ugovor kojim je Bizantu bio nametnut težak godišnji danak.

Budući da je neposredno nakon toga Roman Diogen bio u Carigradu zbačen s vlasti, Alp Arslan se smatrao oslobođenim ugovornih obaveza pa se okoristio rasulom u Bizantu i započeo novo nadiranje kroz Malu Aziju prema Zapadu. Ta je ekspanzija dosegla vrhunac za Alp Arslanova sina i nasljednika Malikšaha 1072-1092. Godine 1077. Seldžuci su doprli sve do Mramornoga mora, a jedan od Malikšahovih rođaka je osvojeni dio Male Azije 1078. formirao kao zasebno upravno područje pod nazivom Sultanat Rum, sa središtem u Nikeji, nadomak Mramornoga mora. Poslije povlačenja iz Nikeje, središtem sultanata postao je, počevši od 1084., grad Ikonium.

Usporedo s nadiranjem u Malu Aziju Seldžuci su svoju ofenzivu usmjerili i prema Siriji, pa su 1075. osvojili Damask a 1076. Jeruzalem pre-

f

otevši te pokrajine fatimidskom Egiptu. Osvojene oblasti odmah su se organizirale kao niz polusamostalnih emirata. Suparničke borbe koje su se uskoro zatim zapodjenule između sultanata Rum i sirijskih emirata, a i u samome sultanatu Rum oko baštine njegova osnivača Sulejmana ibn Kutlumiša, veoma su oslabile položaj Seldžuka u Maloj Aziji. To je omogućilo bitantskome caru Aleksiju Komnenu da između 1086. i 1092. oslobodi cio sjeverozapad Male Azije. Istovremeno sporovi u Siriji doveli su do intervencije seldžučkoga vrhovnog vladara, sultana Malikšaha. On je emirate Edessu, Antiohiju i Aleppo predao na upravljanje svojim oficirima, južnu Siriju s Damaskom i Palestinu prepustio je svome mlađem bratu Tutušu, a samostalnost sultanata Rum je dokinuo podvrgavajući njegovo područje svojoj neposrednoj vlasti. Time je bila privremeno nadvladana opasnost disperzije koja je ugrožavala seldžučku državu za prethodnih trideset godina, a Malikšahova efektivna vlast obuhvaćala je sveukupno područje od Kaspijskoga do Sredozemnoga mora kod Antiohije.

Malikšahova vladavina bila je doba znatnih uspjeha seldžučkog režima. Velike zasluge pri tome pripadaju njegovu veziru Nizamu al-Mulku, veoma obrazovanom i sposobnom islamiziranom Perzijancu koji je za Alp Arslanova i Malikšahova razdoblja upravljao državnim poslovima. Po njegovoj inicijativi obnavljale su se i gradile ceste, popravljao i proširivao sistem nasipa i kanala, vodila redovita briga o sigurnosti prometa i održavanju putnih postaja karavanseraja. Za Nizamova vezirovanja obnovio se i veoma uznapredovao i kulturni život u zemlji. Na području školstva privatne su vjerske i pravno-znanstvene škole medrese postale državnim ustanovama, u kojima su učenici dobivali stipendije a nastavnici imali redovite prihode. Najviši domet među njima dostigla je bagdadska medresa, Nizamija, osnovana 10657. Na toj je školi djelovao i najveći islamski teolog Al-Gazali. U Nizamovo doba objavljena su brojna djela s područja prava, filozofije, povijesti, zemljopisa i astronomije. Jedan od rezultata astronomskih proučavanja bio je i reformirani kalendar, tzv. Jaladi-kalendar, koji se odlikuje izvanrednom točnošću vremenskih mjerenja i za više od pola tisućljeća prethodi uvođenju tzv. Gregorijanskog kalendara u kršćanskom svijetu, u doba Grgura XIII. 1582. Veoma je intenzivna bila i građevinska djelatnost u Bagdadu, koji je bio Malikšahova prijestolnica, ali i u nizu drugih gradova u svim oblastima zemlje.

Vezirovanje Nizama al-Mulka i Malikšahov sultanat završavaju se gotovo istovremeno, u god. 1092. Najprije je podjesen te godine neki pristalica ismaelitske ekstremističke sekte hašišina ubio Nizama al-Mulka, a zatim je, najvjerojatnije po nalogu abbasidskog kalifa Al-Muktadija, bio otrovan Malikšah, možda zbog toga što je zahtijevao od kalifa da vlast preda svome sinu što ga je kalif imao iz braka sa Malikšahovom kćeri, čime bi se na kalifski položaj faktično izdiglo Malikšahovo potomstvo.

Smrću ove dvojice pobornika državnog jedinstva i centralizirane vlasti, sa sunitizmom kao državnom vjerom i snažnim utjecajem starih perzijskih političko-upravnih i kulturnih tradicija, seldžučki se sultanat iznova počeo komadati. Bilo je to u vezi s borbom oko nasljedstva među četvoricom Malikšahovih sinova, u koju se još upleo i tadašnji emir južne Sirije i Palestine. Iako je najstariji od Malikšahovih sinova, Barkijaruk, pobijedio, on je ipak nakon 1095. u svojoj neposrednoj vlasti zadržao samo Perziju i Irak, dok je Horazan i Transoksijanu prepustio jednome od svoje braće,

sirijsko-palestinske emirate Tutušovim sinovima, a u istočnom dijelu Male Azije obnovljen je sultanat Rum sa sjedištem u Ikoniumu.

Tako je neposredno uoči početka križarskih ratova seldžučka država bila znatno oslabljena diobom teritorija što su ga nekoć držali abbasidski kalifi. Ali osim toga još je i uvelike uznapredovali proces feudalne dezintegracije vlasti unutar svakoga od dijelova na koje se seldžučki sultanat raspao onemogućavao jedinstveni otpor i zajedničku borbu ugroženih emirata protiv opasnosti koja im je zaprijetila.

4. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U KALIFATU ABBASIDA I SELDŽUČKOM SULTANATU

U Abbasidskom kalifatu kakav se oblikovao nakon otpada sjevernoafrič-kih pokrajina u Magrebu privredni je život bio veoma raznovrstan, prije svega zbog znatnih razlika u temeljnim uvjetima pojedinih njegovih područja. Tako je Egipat u osnovi sačuvao svoju tradicionalnu agrarnu privredu, vezanu uz specifični egipatski sistem poplavnog navodnjavanja nilske doline. Arapski je poluotok u biti ostao karakteriziran nomadskim stočarstvom i zemljoradnjom samo u onim ograničenim predjelima koji su imali trajno ili

sezonski povoljne uvjete za obradbu tla. U Mezopotamiji je zemljoradnja bila najrasprostranjenija privredna djelatnost, dok je u Iranu, Horazanu, Transoksijani i Afganistanu velik udio u privredi imalo stočarstvo, uz dobro razvijenu obradbu tla svagdje ondje gdje su prirodni uvjeti za to bili povoljni.
Osim tih glavnih oblika privrede, na cijelom je državnom području, u mnogima većim i manjim gradskim središtima cvalo zanatstvo, vodila se živa trgovina i ponegdje postojalo čak i veoma razvijeno bankarsko novčarstvo.
Od agrarnih kultura, uzgoj pšenice i ječma posebice je bio razvijen u Egiptu, Mezopotamiji, u plodnijim dijelovima Irana i Horazana. U južnoj Mezopotamiji i Horezmiji uzgajala se riža. Veoma je bila rasprostranjena maslina a posvuda, od sjeverne Afrike do Pakistana, uspijevala je datuljina palma. Gdje je god bilo dovoljno vlage, veliko je značenje imala šećerna trska, proširena posebice u južnoj Mezopotamiji, po sirijskim oazama i Jemenu. Od tekstilnih biljaka, u Siriji, sjevernoj Mezopotamiji, Horazanu i Pakistanu uzgajao se pamuk, a u jugozapadnom Iranu, Arabiji i Egiptu lan. Od sjeverne Afrike i Egipta do Horazana i Beludžistana uspijevale su različite sorte vinove loze i mnogobrojne vrste voćaka. Posebno je značenje imalo povrtlarstvo u svim onim predjelima gdje je prirodno obilje vode ili umjetno natapanje omogućavalo intenzivnu eksploataciju tla. Područja tople klime i dovoljne navodnjenosti bila su poticaj i preduvjet za uzgajanje ukrasnog i mirisavog cvijeća, pa su neki predjeli u području Damaska, u Mezopotamiji južno od Basre, u oblasti između Buhare i Samarkanda zbog svojih vrtova i voćnjaka uživali slavu koja ih je uspoređivala sa zemaljskim rajem.
Premda je teritorij Abbasidskog kalifata u znatnom dijelu svojih područja raspolagao bogatima vodenim tokovima, uspješnost agrarne proizvodnje zavisila je i u tim oblastima, kao i u onim s pretežno neplodnim tlom i oskudicom voda, o racionalnom raspolaganju vodom. Zavisno od okolnosti, to je raspolaganje poprimalo različite organizacione oblike. Tako je u Jemenu

Ismaelov mauzolej u Buhari. Poč. X. st.

bitnu ulogu imao sistem brana koji je sastavljao bujice poslije obilnih kiša i sistem kanala kojima se voda upućivala na udaljenije površine. U beski-šnom je Egiptu periodičnost poplava koje su ispunjavale nilsku dolinu vodom nametala potrebu da se nakon opadanja vodene razine branama sustavi prebrzi otok vode i spriječi naglo sasušivanje tla, a da se, usto, sistemom kanala voda dovede i na više terene duž nilske kotline. U Mezopotamiji, gdje je korito dviju velikih rijeka uslijed tisućljetnih nanosa bilo izdignuto nad razinu okolnih nizina, postojao je sistem plovnih kanala između dviju rijeka i njihovih rukava te splet irigacionih kanala sa sistemom ustava i brana koje su suzdržavale nabujale tokove rijeka da bi se voda na pogodnim mjestima i u prikladno vrijeme ispustima upućivala u polja u većoj i manjoj udaljenosti od riječnoga korita. U Horezmiji, na donjem toku Amu-Darje, nisko poplavno tlo, sa sporim oticanjem voda, trebalo je održavati sistemom drenaže i odvodnjavanja radi optimalne raspodjele zaliha vlage. U različitim drugim predjelima, oskudnijima vodom Sirija, središnji dijelovi Irana, Azer-bejdžan, opskrba vodom i njena raspodjela vršila se pomoću crpki iz riječnih tokova, cisterni i bunara. U tu svrhu postojali su golemi drveni točkovi sa žličarama norije koji su vodu izdizali u visoke nadzemne kanale akva-dukte kojima se zatim voda otpremala u udaljenija područja.

Veoma važnu ulogu i za natapanje obradivih površina i za napajanje ljudi i stoke imali su bušeni i prirodni bunari, rezervoari i izvori, kojima se posvećivala trajna pažnja.
Ratarska tehnika na obradivim površinama nije ni izdaleka bila jedinstvena. Ona se u plodnim riječnim dolinama s dubokim slojem humusa na-dovezivala na stare tradicije plužne obradbe s volujskom zapregom, uz pomoć teškoga željeznog pluga koji je dubokim brazdama zadirao u oranicu. U predjelima s plićim slojem zemlje obradba se vršila lakšim plugovima ili čak motično, ako je tlo bilo u većoj mjeri kamenito ili obradiva površina malena. U nekim krajevima povećavala se plodnost tla upotrebom gnojiva, stočnoga, peradnoga, golubinjeg ili čak ljudskoga podrijetla.
U okviru stočarske privrede izvršile su se za arapske vladavine važne preinake u sastavu općega stočnog fonda u zemljama Prednjeg istoka. Uzgoj

goveda sve više nazaduje ustupajući prvenstvo ovčarstvu. Pri tome se, umjesto krava i bikova, iz Indije uvodi za ratarsku vuču prikladnija upotreba snažnijega govečeta, bivola. Za prenošenje tereta na kraćim relacijama i na težem terenu, posvuda se, od sjeverne Afrike do Turkestana, sve više upotrebljavaju magarci i mazge. U pustinjskim i polupustinjskim područjima najveće je značenje imala deva, i za transport, i za jahanje. Za borbena i brza teklička jahanja i dalje je nenadomjestiv bio konj.
Osim ovaca i goveda, za arapsku opskrbu mesom, mlijekom i kožom služili su također konji i deve. Devina dlaka bila je usto odlično predivo za tkanje ćebadi i šatorskih krila.
Specifična dopuna prehrambenoj privredi stočarskoga podrijetla bilo je peradarstvo, pčelarstvo, lov i ribolov. U velikom su se opsegu uzgajale kokoši, purani, guske, fazani, golubovi. U Egiptu su se pri uzgoju peradi služili i nekom vrsti umjetnih ležišta, s umjetnim zagrijavanjem nalik na inkubatore. Lov je bio i sport, i zabava, i način dobavljanja dopunske mesne hrane. Lovilo se hajkanjem, spomoću pasa, iz zasjeda ili primjenom stupica, a predmet lova bila je sitna i krupna divljač, pa čak i velike zvijeri medvjedi, lavovi i leopardi. Ribolov je bio pomorski, riječni i jezerski, a u Egiptu i Donjoj Mezopotamiji riba se uzgajala i u mrijestilištima i ribnjacima.
Pandan ratarsko-stočarskoj privredi bili su obrti i trgovanje. Pribavljajući svoje sirovine s jedne strane od rezultata poljoprivrede i stočarstva, s druge strane na temelju razvijenog rudarstva i metalurgije, a znatnim dijelom i uvoznom trgovinom, obrtnička je izradbena djelatnost istovremeno bila zavisna o razvijenosti poljoprivrede, stočarstva, rudarstva i trgovinske razmjene, kao što je i sama na sve njih djelovala i kao podstrek i kao dobavljač radnih sprava i robnog sadržaja u trgovinskom prometu.
Među različitim obrtnim strukama možda je najistaknutije mjesto pripadalo tekstilnoj proizvodnji. U zapadnim dijelovima kalifata više se izrađivalo lanene tkanine, a u istočnome pamučne. Bilo je mnogo vrsta tkanina, od jednostavnih i grubih platna do brokata protkanih zlatnim i srebrnim nitima i tkanina ukrašenih biserjem, draguljima i optočenih zlatnim pločicama. Veoma je bila razvijena tehnika bojenja tkanina. Različito osnovno gradivo i raznovrsno obojenje niti omogućavalo je ćilimarstvu, osobito razvijenom u Armeniji, Horazanu, Perziji, Iraku i Siriji, da se razvije kao posebno područje likovne umjetnosti na kom su ostvarena izvanredna dostignuća, ponekad upravo fantastične ljepote. Zasebnu vrstu tkanja činilo je izrađivanje zavjesa, pregrada, hasura i si. od sasi, slame, trske ili palmina lišća. Srodno tome bilo je i košaraštvo. Počevši od VIII. st. postepeno se na području kalifata uvodila proizvodnja papira. On je unesen iz Kine najprije u Samarkand, a zatim se proizvodnja razvila u Bagdadu i drugdje, u Egiptu

i Maroku, odakle je prodrla u islamsku Hispaniju. Proizvodnja papira od tekstilnih sirovina krpa ubrzo je potisnula iz upotrebe egipatski papirus i kožnu perga-menu. Najstariji arapski sačuvani dokument, napisan na papiru, potječe iz 866. Veoma veliku rasprostranjenost postigao je uzgoj dudova svilca, pa su neke oblasti kalifata stekle slavu proizvodnjom tkanina od te građe.
Tekstilnoj obrtničkoj djelatnosti pridruživala se obrada kože, metala, drva, izrada posuđa od pečene i sušene gline, izrada bijeloga i obojenoga stakla, proizvodnja sapuna, miomirisa i eteričkih ulja.
Raznovrsnoj i bogatoj proizvodnji dobara i njihovoj razmjeni veoma je pomagala neprekinuta tradicija trgovinskog prometa na cijelom području

Kalifata. Islamska je prostrana država u svojim granicama sjedinila zemlje u kojima prijelaz iz antičke epohe u srednjovjekovnu kronološku etapu nije donio dokidanje ili znatno slabljenje prometa i robno-novčanog poslovanja. Naprotiv, političko povezivanje regija s različitim izvorima sirovina, s različitim vegetacionim zonama i osebujnim asortimanom proizvoda i bogatstava, popraćeno uklanjanjem političkih granica među takvim oblastima, uvelike je potpomoglo daljnji procvat trgovine koja u doba Abbasida uspijeva izdići blagostanje imućnih društvenih slojeva do neslućene razine.
Trgovina u zemljama Abbasidskog kalifata i njegovim državama nasljednicama bila je trojaka: lokalna, unutardržavna i svjetska.
Prvi oblik trgovanja povezivao je agrarnu i stočarsku privredu neposrednih proizvođača s obližnjim gradskim središtem. Ali svako takvo, pa i manje gradsko središte brzo je svojom ponudom robe nadrastalo lokalne okvire. U njima kao prodavači robe ne istupaju samo lokalni proizvođači obrtnih rukotvorina, nego i trgovci koji svoju robu dopremaju iz daljih pa i dalekih područja. Na taj način potrošači iz neposrednog susjedstva gradova na njihovim tržnicama susreću i proizvode iz daleka, pa se u njima lokalna trgovina povezuje i stapa s dalekom. Takvu ulogu ostvarivali su osobito oni gradovi koji su ležali na čvorištima ustaljenih karavanskih puteva, na pogodnim prijelazima velikih rijeka, nadomak dobrih pomorskih luka spajajući privredu među sobom različitih regija. U posebno povoljnim uvjetima takvi su gradovi, kao što je to bio slučaj Kaira, Aleksandrije, Meke, Damaska, Bej-ruta, Kufe, Basre, Ispahana, Nišapura, Merva, Hive, Buhare, Samarkanda i dr., postajali središtima svjetskog prometa koji je spajao područja od Atlantika do Indije i Kine.
U vezi s dalekosežnim dometom arapske trgovine i svestranim podrijetlom roba s kojom su poslovali, islamski su se trgovci neumorno kretali krstareći golemim prostornim udaljenostima kalifovih zemalja. U individualnim i, još češće, grupnim putovanjima odlazili su kopnom i morem u daleke krajeve, čak i preko granica Kalifata, u unutrašnjost Afrike, u Turkestan, Mongoliju, Indiju, Indoneziju i ondje se susretali i povezivali s kretanjem robnog prometa koji je dopirao iz Kine, ekvatorijalne Afrike i drugih zemalja.
Neka su središta imala potpuno izuzetno značenje. Tako je Aleksandrija održavala poslovne veze sa svim zemljama oko Sredozemnoga mora, otpremala karavane u dubinu afričkog kontinenta, Crvenim se morem povezivala s Jemenom i otuda uključivala u trgovinu sa Zanzibarom i Indijom. I Basra, kao grad blizu ušća Eufrata i Tigrisa u Perzijski zaljev, usmjeravala je svoju trgovinu prema Indiji i Istočnoj Africi, ali također i prema Perzijskoj visoravni, Horazanu i Transoksijani. Tu su se, u riječnim dolinama Amu-Darje i Sir-Darje susretale dvije veoma važne trgovinske struje: "veliki svileni put"

što je preko Sogdiane i Turkestana vodio u Srednju Aziju i sjevernu Kinu, i kombinirani riječno-pomorsko-kopneni put koji je iz Horezmije, na donjem toku Amu-Darje, preko Kaspijskoga mora i zatim uzvodno i nizvodno rijekom Volgom, preko sjevernoruskih gradova, u prvom redu Novgoroda, izbijao na Baltik i tu se povezivao s evropskom trgovinom koja je išla u Skandinaviju, Britaniju i Flandriju.
Trgovačko poslovanje vršilo se tek manjim dijelom u obliku neposredne razmjene roba a većinom spomoću novca. Osnovna zlatna jedinica novca bio je dinar, a osnovna srebrna jedinica dirhem. Nominalna količina zlata u jednom dinaru iznosila je 4,25 g., a količina srebra u dirhemu 2,97 g. Nji-

hov međusobni vrijednosni odnos u načelu je iznosio l : 14, ali se s vremenom povećavao u korist zlata. Velika rasprostranjenost kalifatskog zlatnog i srebrnog novca od Indije i Etiopije do Skandinavije i Zapadne Evrope jedna je od potvrda o dometu i smjerovima trgovačkog poslovanja.
Povrh primjene novca kao neposrednoga kupovno-prodajnog sredstva u razmjeni robe, u velikim se poslovnim središtima Kalifata razvilo također kreditno i bankovno poslovanje. Postupno se od naplaćivanja novcem prelazilo na upotrebu čekova i kreditnih pisama. Imaoci zaliha novca sudjelovali su u trgovinskoj dobiti davanjem zajmova uz znatne kamate i tako nad razinom trgovačke zarade ostvarivali dobiti na temelju akumuliranih bogatstava, spomoću samooplodnje uloženog kapitala.
Veoma raznolika privredna djelatnost stanovništva na području Kalifata, od elementarne radne djelatnosti u poljoprivredi do bankarstva i lihve, bila je odraz a također i uzrok složene i bogato nijansirane društvene strukture. Ona je - kao i privredna raznovrsnost - polazila nadovezujući se na epohu Omejada od veoma različitih preduvjeta baštinjenih iz etapa što su prethodile arapskom osvojenju.
U područjima gdje je od davnine postojala potreba dalekosežnih iriga-cionih sistema formiralo se još u predislamsko doba načelno državno vlasništvo nad sveukupnom obradivom zemljom, pri čemu su osnovne obrađivačke snage u agraru zadržavale svoju iskonsku rodovsku-seosku organizaciju, a njihove dažbine u korist države kao vlasnika osnovnog sredstva za proizvodnju tj. zemlje nužno su poprimale svojstvo državne dažbine ili poreza. Takve obaveze podvrgle su, na pr. u Egiptu, sveukupno agrarno stanovništvo u daž-binsko podložništvo državi. Ponegdje je, kao u sasanidskom Iranu početkom VI. st., otvoreni ustanak seljaštva ustanak mazdakita onemogućio formiranje neograničene ropske podložnosti neposrednih proizvođača državnoj vlasti, nakon čega je reformama Hozroja I. Anuširvana, 531-597 izgrađen poredak čvrsto definirane dažbinske obavezanosti seljaštva u odnosu prema državi i lokalnim nosiocima državne vlasti. Pri tome su neposredni obrađivači zemlje morali plaćati državi zemljišni porez po jedinici obradiva tla za arapske vlasti: harač i glavarinu za arapske vlasti: džizija.
Kod nomadsko-stočarskih plemena oblikovao se najprije rodovski ili plemenski posjed pašnjaka, a zatim se taj posjed kolektiva pretvarao u posjed glavara porodica ili rodova, kojima članovi roda odnosno plemena daju dažbine poreskog karaktera. Nerijetko su beduinska plemena upadala na susjedna agrarna područja i primoravala njihovo stanovništvo na dažbinsku podložnost. U biti, po ovome modelu Arapi su izgradili i svoj odnos prema žiteljstvu zemalja koje su pokorili nakon smrti osnivača islamske religije. Poslije osvojenja oni su, kao vladalačka etnička skupina doseljenika, faktično nadslojili starije stanovništvo i pretvorili se u dažbinske korisnike načela da na temelju osvojenja

sveukupna zemlja pripada državi i vojno-političkoj vlasti koju čine arapski osvajači a personificira je njen vrhovni poglavar, kalif.
Arapi su isprva živjeli kao privredno neaktivna okupatorska vojska u gradovima i garnizonima gdje su, uvijek pripravni na vojnu akciju i gušenje pobuna, primali državne penzije i plaće u novcu i naravi iz državnog fonda koji se popunjavao poreskim dažbinama pokorenog stanovništva. Te su dažbine u osnovi i dalje bile zemljarina i glavarina, pri čemu je zemljarina harač mogla dosezati i do 50 sveukupnog uroda. Ali taj način uzdržava-

nja arapskoga vladajućeg sloja pokazao se veoma brzo kao nepraktičan, pa se već od kraja Osmanove vladavine 656 prelazi na davanje državne zemlje najuglednijim Arapima u zakup katija, i to na temelju kalifove milosti ili uz određenu otkupninu. Takva zemlja i dalje u načelu ostaje vlasništvo države. Za nju je obdarenik morao plaćati državi zakupničku daću desetinu ili ušur, a od nearapskog stanovništva koje je živjelo na toj zemlji i obrađivalo ju ubirala se u ime države zemljarina i glavarina. Iako ima i drukčijih tumačenja ovime formiranih odnosa, najvjerojatnije je da se katijski ustupak države sastojao u tome, što je katijar dobivao pravo da u svoju korist ubire zemljarmu i glavarinu harač i džiziju, pri čemu je državi bio obavezan davati desetinski porez ušur od svojih prihoda. Time se davanje državne zemlje privilegiranom vladalačkom sloju objašnjava kao faktičko, neposredno ustupanje u korist klase vlastodržaca osnovnih državnih prihoda sa zemlje kojima se u ranijoj fazi popunjao državni fond, i iz kojega je država, kao opći posrednik u eksploataciji neposrednih proizvođača, isplaćivala penzije i plaće u novcu i naravi i time osiguravala egzistenciju i blagostanje članovima pobjedničke arapske nacije. Takvim prepuštanjem državnog prava na ubiranje dažbina neposredni obrađivači zemlje ne postaju de jure podanicima onoga tko je od države dobio katiju nego samo primaju obavezu da zemljarinu i glavarinu koje ih terete na temelju državne pore-ske dužnosti, a proizašle su iz činjenice osvojenja u ratnom pothvatu što su ga izvršile arapske vlasti namiruju ne više državi nego katijaru. Time katijar postaje korisnikom tih dažbina, ali on ipak i državi predaje određeni dio,, desetinu od svih svojih prihoda ušur. Takvom preinakom odnosa, obdarenici katijari postaju delegiranim posjednicima zemlje, a zemlja se pretvara u rnulk, to jest zemljište oslobođeno dužnosti da državi dostavlja prvobitnu zemljarinsku i glavarinsku dažbinu. Mulkovi su i zemljišta islamskih prvenstveno arapskih rodovskih ili seoskih zajednica i samostalnih seoskih porodica; i njihovi korisnici dužni su državi plaćati samo desetinu ušur. Državna je vlast ustupala zemljoposjede i islamskim vjerskim ustanovama: džamijama, medresama, derviškim samostanima. To je bila tzv. vakufska zemlja. Za razliku od mulkova, s kojima su korisnici u toku vremena smjeli slobodno raspolagati, predavati ih u nasljedstvo, prodavati ili poklanjati, vakufska zemlja ostaje "vječna" i neotuđiva, trajno u posjedu vjerske ustanove kojoj je predana.
Još od vremena prvih kalifa bilo je specifičnog davanja u smislu plaće za određenu vojnu ili civilnu službu, pri čemu se, za razliku od katijarskih mulkova, takav zemljoposjed poslije obdarenikove smrti vraćao u državni zemljišni fond jer je smrću prestala i služba za koju je takav posjed bio nagrada. Bio je to tzv. ikta - sistem. I od takve zemlje njen je korisnik državi plaćao ušur, a neposredni obrađivači na njoj snosili su obavezu harača i džizije u obdarenikovu korist.

U okviru ovakvih posjedovnih odnosa neposredni državni zemljoposjed ili mirijska zemlja, mulk ili alodijalni posjed teoretski državne zemlje, koji s vremenom može mijenjati osobu posjednika uz očuvanje jednakog odnosa prema državi, zatim ikta-posjed i vakuf opredjeljivao se načelno dvojaki položaj neposrednih proizvođača: a islamsko prvenstveno arapsko seosko stanovništvo, koje drži mulkovnu seosku zemlju i od nje plaća državi ušur; b nemuslimansko seosko stanovništvo, koje plaća harač i džiziju. Vrhovno vlasništvo muslimanske osvajačke najprije omejadske i, kasnije, abbasidske državne vlasti nad zemljom faktično je samo preinačilo

ciničku strukturu vladalačkog sloja u korist arapskih osvajača. Ono je nad zatečenim posjedovnim odnosima u agraru izgradilo novu kategoriju privilegiranih korisnika ostvarenih pobjeda, zadržavši sistem nagrađivanja tih korisnika iz središnjega državnoga fonda, kako se to činilo u vrijeme bizantske ili iranske vlasti nad pokorenim oblastima. Ali, u nastavku razvitka, kalifat ubrzava razvoj prema dodijeljenom deligiranom pravu posjedovanja zemlje. U tom procesu pripadnici predarapskih vladalačkih klasa ukoliko se nisu kompromitirali borbom protiv arapskog osvajačkog naleta vode borbu da na temelju svoga prihvaćanja Muhamedove vjere postanu jednakopravnim korisnicima povlaštenog položaja kao i Arapi. Tu borbu vode i za posjedovna prava nad zemljom po jednakom načelu delegiranoga imovnog odnosa a i za svoje sudjelovanje u državnoj upravi i vladanju. Položaj proizvođača u agraru diferencira se pri tome po kriteriju vjerske pripadnosti. Muslimanima se i na toj razini priznaje ne samo potpuna osobna sloboda nego i sloboda od plaćanja zemljarine i glavarine. Suprotno tome, neislamsko radno stanovništvo postaje nosiocem glavnine ekonomskih tereta spomoću kojih se uzdržava političko-upravno-vojni aparat središnje vlasti, ali i cio povlašteni sloj na koji se kalifova vlast oslanja.

Sve do X. st. održali su se kao osnovni oblici zemljoposjedničkih odnosa neposredno, mirijsko državno vlasništvo te mulk i vakuf. Počevši od X. st. sve se više širio ikta-sistem, kao privremeno, najčešće doživotno davanje državne zemlje vojnim i civilnim službenicima državne vlasti u svojstvu plaće za vršenje određenih funkcija, pri čemu korisnik dobiva pravo da u svoju korist ubire uobičajene državne poreze od radnog stanovništva.

Taj je oblik posjedovanja zemlje bio efikasan oslonac središnje državne vlasti samo tako dugo dok se u neposrednoj praksi osjećalo i priznavale da je ustupanje zemlje zaista samo nagrada za vojnu i civilnu službu kalifu i državi. Ali već tijekom X. st. uvelike je ojačala tendencija da se ikta-posjedi tretiraju kao nasljedna dobra, pa je svaki posjednik ikta-zemlje, budući da je bio užitnik državnih dažbina, sebe u sve većim razmjerima smatrao i nosiocem drugih državnih kompetencija. Takvom svojom usmjerenošću, ovo je mrvljenje središnje državne vlasti uvelike doprinijelo slabljenju abbasidskog kalifata u 2. polovici X. i u 1. polovici XI. stoljeća.

Nakon prodora Seldžuka u Perziju i Irak ikta-sistem naglo se širio i još je u većoj mjeri prožeo cio teritorij Irana, Iraka, Sirije i Male Azije. Budući da je nova vojno-politička vlast masovno izvlašćivala dotadašnje ikta-zemljo-posjcdnike i njihova imanja dodjeljivala pripadnicima novoga osvajačkog sloja, prvenstveno Turcima-Seldžucima, u prvi je mah nova, seldžučka središnja vlast, raspolažući odanošću novoobdarenih gospodara, bila znatno jača od dotadašnje državne vlasti abbasidskih kalifa. Ali jednaki proces osamostaljivanja ikta-posjeda i teritorijalnih vlasti brojnih članova vladalačke

porodice seldžučkih sultana, vezira i vojnih zapovjednika odvijao se u istome smislu državne i političke dezintegracije i vodio rasulu cjelokupnog poretka.
U vrijeme razmaha ikta-sistema kao dominantnog oblika posjedovanja zemlje na temelju prepuštenih dažbinskih prava državne vlasti nosiocima vojnih i civilnih službi došlo je do relativne unifikacije u socijalno-ekonom-skom položaju seljaštva. I u onim oblastima gdje je za maksimalne moći abbasidskih kalifa bila znatno razvijena eksploatacija robova u poljoprivredi, rudarstvu i radovima oko gradnje i održavanja irigacionih sistema Donji Egipat, južna Mezopotamija, Horezmija robovski je rad ustupio mjesto

eksploataciji zavisnog seljaštva koje obrađuje posjednikove zemljišne čestice, čime se njihov položaj u biti ekonomski izjednačio s položajem neposrednih proizvođača osobno slobodnog statusa u drugim dijelovima državnog teritorija. U isto vrijeme, pojam raje, koji je prvobitno označavao zavisno stanovništvo nemuslimanske vjerske pripadnosti, sada je proširio svoj opseg i obuhvaćao sveukupno zavisno seljaštvo, i ono koje je prihvatilo islam, i ono koje je zadržalo neislamsku vjeru. Kršćanska je raja i dalje plaćala harač i džiziju u turskoosmanlijsko doba: ispendža, a muslimanska samo ušur desetinu i posebnu novčanu dažbinu na ime zemljišne rente u korist feudalca pod čiju su vlast i ti seljaci zapali u tursko-osmanlijsko doba: čift. Ali jačanje velikog zemljoposjeda turske, arapske i perzijsko-iranske vojno-službe-ničke aristokracije uspjelo je nadsvoditi vjersku razliku između muslimanskih i nemuslimanskih obrađivača zemlje i usprkos različitom temelju, podrijetlu i opsegu njihovih dažbina ostvariti njihov podjednako zavisni položaj na zemlji, koja se pauperizacijom seljaka i oružanim pritiskom nad njima pretvorila u sastavni dio velikaških imanja. Otada sveukupno seljaštvo obrađuje čestice zemlje koja nije njihova imovina, nego pripada nekom gospodaru iz sloja vlastodržaca, a opterećena je dažbinskim dužnostima koje sve podjednako ubire posjednik imanja.
U gradovima abbasidskog kalifata kao i u državama-nasljednicama kalifove svjetovne vlasti gradsko je zemljište bilo mulkovni posjed, pa je imalac takve zemlje mogao, pod nominalnim državnim vrhovništvom, slobodno raspolagati zemljištem kuća, dvorišta, bašti, radionica i dućana. Državna politička vlast prepuštala je upravu u gradovima u kojima su živjeli bogati trgovci, zemljoposjednici, obrtnici, dućandžije, sluge i najamni radnici svojevrsnoj gradskoj miliciji kojoj je na čelu bio reis. Gradovi su prvobitno posvuda bili podložni regionalnom nosiocu državne političke vlasti. Ali gradski su imućni staleži od druge polovice XI. st. težili stjecanju određene gradske samouprave koja je nastojala obuhvatiti ne samo elemente administrativne samostalnosti, nego je, u prvome redu, željela steći privrednu nezavisnost. Isprva je, naime, zemaljski gospodar gradskog teritorija strogo nadzirao sveukupnu proizvodnju u gradskim središtima, utvrđivao postignute dobiti i svojim porezničkim aparatom osiguravao ubiranje dažbina od obrtničke i trgovačke djelatnosti koje su se davale u obliku obroka od zanatskih proizvoda ili tržišnih i prometnih taksa, ulaznina i izlaznina na gradskim vratima, mostarina, cestarina i si. Ali s ekonomskim jačanjem gradova gradske su lokalne vlasti stjecale sve više razloga i sve više snaga da vode upornu borbu kako bi poreska prava teritorijalnih vlasti pretvorile u dažbine koje će se ubirati u korist gradskih samoupravnih organa.

5. KULTURA U ABBASIDSKOM KALIFATU I NJEGOVIM DRŽAVAMA NASLJEDNICAMA

Arapski su osvajači svojoj vlasti podvrgli područja dviju visokorazvijenih kultura: područje bizantsko-helenističke kulture u Donjem Egiptu, Palestini, Siriji, Armeniji i dijelovima Male Azije, te područje iranske kulture, koje je i samo u znatnoj mjeri bilo prožeto helenističkim utjecajima. Zbog toga su u prvom redu grčke kulturne tekovine bile polazna točka u razvitku
400

Oblici lukova u islamskom graditeljstvu: a egipatski šiljasti luk; b maurski potkovasti luk; c indijski tupokutni luk.

arapske kulturne djelatnosti u doba Omejada i Abbasida. Glavna ishodišta toga utjecaja bila su Edessa i Harran, u Gornjoj Mezopotamiji, Antiohija i Aleksandrija te mnogi samostani i drugi centri u zemljama preotetima od Bizanta. U Kalifatu se veoma rano pojavila svijest o potrebi posjedovanja i, odmah zatim, i prevođenja grčkih klasičkih i helenističkih djela na arapski. Pri tom se najčešće prevodilo posredno, najprije s grčkoga na sirijski, a zatim s toga jezika na arapski.

Epoha intenzivnog prevođenja s grčkoga, tematski veoma različitih djela, od filozofije do tehničkih znanosti i medicine, počela je još sredinom VIII. st. Ali snažnu organizacionu osnovu toj djelatnosti dao je tek osnutak Akademije kalifa Al-Mamuna 830. Glavna zadaća te ustanove bila je da nabavlja originalne rukopise grčkih znanstvenih i filozofskih dostignuća i da organizira njihovo prevođenje na arapski. Pri tom poslu grčka je lijepa književnost uvelike bila zanemarena. U tom pogledu kudikamo veće značenje imala je perzijska beletristička literatura.

Jedan od najzaslužnijih prevodilaca s grčkog na sirijski i arapski bio je nestorijanski kršćanin iz Hire, u sjevernoj Siriji, Joannitius ili Husain ibn Išak 809-873 koji je djelovao kao glavar knjižnice u Al-Mamunovoj Akademiji. Zajedno sa svojim suradnicima preveo je sveukupna Galenova djela, Stari zavjet, Platonovu Državu, veći broj Aristotelovih filozofskih i prirodo-znanstvenih djela. U istom znanstvenom središtu, a i drugdje, mnogi su drugi prevodioci svojim arapskim čitateljima omogućili poznavanje drugih Aristotelovih i Platonovih djela, spise neoplatoničkih filozofa, djela Hippokrata, liječnika i botaničara Dioskorida, Arhimeda i Euklida, geometra i astronoma Appolonija iz Perge, geografa Eratosthena, astronoma Ptolemeja i dr.

Prirodoslovne Intenzivna prevodilačka djelatnost dala je arapskoj kulturi znanosti ne samo osnovna znanja klasične epohe, helenizma i bizant-
sko-helenističkog doba, nego je djelovala i kao snažan pod-strek da se na usvojenim saznanjima razviju vlastita znanstvena i filozofska istraživanja. U tom pogledu muslimani su najznatnije uspjehe postigli na području matematike, astronomije i geografije. Nešto manje rezultate ostva-

rili su u medicini i filozofiji, a u islamskoj teologiji, pravu i arapskom jezikoslovlju stvorili su vlastite samostalne znanstvene discipline.

Još početkom IX. st. vršena su u Perziji opsežna astronomska opažanja i mjerenja. Ali tek sredinom toga stoljeća, s osnutkom dvaju dobro opremljenih opservatorija, u Bagdadu i Damasku, započela su sistematska astronomska istraživanja. Polazeći od pretpostavke da

je zemlja okrugla, bagdadski su astronomi uspjeli izračunati opseg i promjer zemlje. U idućem stoljeću X osnovan je i niz drugih opservatorija u raznim dijelovima države. Iz toga općeg poleta astronomskih istraživanja nikao je jedan od najvećih astronoma u islamskom svijetu, Al-Batani oko 857-oko 929. On je s velikom točnošću izračunao putanju mjeseca i nekih planeta, kolebanja eklip-tike i računski predvidio redovite sunčane pomrčine. Nešto mlađi od njega, Abd al-Rahman 903-986 je u djelu "O nepomičnim zvijezdama" utvrdio razlike u njihovu sjaju i izveo zaključke o njihovoj relativnoj veličini i različitim udaljenostima od sunčeva sistema.
Veoma veliko područje znanstvenih tema obrađivao je poliglot, matematičar, fizičar, astronom i mineralog Al-Biruni 973-1084 iz Hive, u dolini Amu-Darje, no koji je živio u Gazni, u Afganistanu. Naučivši za svog boravka u Indiji i sanskrt, prevodio je na arapski brahmanske spise i objavio zemljo-pisno-kulturološko djelo o Indiji. Izradio je metodu za izračunavanje specifične težine različitih prirodnih supstanca, teoriju o rotaciji zemlje oko njezine osi i pronašao način za izračunavanje zemljinih paralela i meridijana.
Znanstvene ustanove osnivane su i u Egiptu, u doba Fatimida. Tako je kalif Al-Hakim 1005., po uzoru na Al-Mamuna, dao podići svoju Akademiju kojoj je također dano u dužnost da prikuplja knjige i rukopise, prepisuje starija i rijetka djela, njeguje znanstvena istraživanja i organizira pouku znanstvenog podmlatka. Tu je, između ostalih, u početku XI. st. djelovao Ali ibn-Junus, autor slavnih astronomskih tablica i poučaka o sinusu i kotan-gensu. U Kairu je 1039. umro astronom, geofizičar i optičar Ali al-Hasan ibn al-Hajtam, na Zapadu poznat pod imenom Alhazen. On je u svom djelu "Riznica optike" definirao zakone o lomu svjetlosti kroz različite medije i izradio teoriju vizualnog opažanja. U drugim radovima izračunao je putanje sedam sunčevih planeta, precizirao je periodicitet nilskih poplava i u velikoj "Raspravi o geometrijskim znanjima" u 2 knjige iznio mnoge dotad nepoznate činjenice. Smatra se da je svojim dostignućima uvelike utjecao na Rogera Bacona XIII. st., Leonarda da Vincija +1519 i Johanna Keplera +1630.
Arapska matematika oslanjala se na starija dostignuća kaldejsko-babi-lonskih, grčkih i indijskih proučavanja. Važnu ulogu u tehnici iskazivanja računskih operacija imalo je indijsko astronomsko djelo Siddhanta, napisano pretežno u V. st. Ono je oko 773. doneseno u Bagdad gdje ga je sa sanskrta na arapski preveo Al-Fazzari, pa je pri tome islamske učenjake upoznao s indijskim sistemom pisanja brojki posebnim znakovima a ne slovima, po dekadskom sistemu, s upotrebom ništice.
Taj sistem preuzeo je među prvima najveći arapski matematičar Muhamed ibn Musa al-Horezmi 780-oko 850. Njegovo opsežno djelo o algebri prevedeno je u XII. st. na latinski, pa je u evropskim školama služilo kao udžbenik sve do XVI. st. Time je ono i u Evropu unijelo upotrebu tzv. arapskih brojaka. On je izradio najstarije trigonometrijske tablice u arapskoj znanosti i prvi put obradio pojam sinusa preuzevši ga od Indijaca. Al-Horez-mijev suvremenik, Perzijanac Al-Farghani na Zapadu poznat pod imenom

Alfraganus, uveo je u arapsku trigonometriju pojam tangensa, a Abul Vafa je u 2. polovici X. st. na toj osnovi izradio logaritamske tablice za izračunavanje sinusa i tangensa. Kod njega, a i kod egipatskog astronoma Ibn-Junusa potkraj X. st., pojavljuju se poučci o kosinusu kotangensu. Al-Horezmi-jeve matematičke operacije, naročito u pogledu sistematizacije jednadžbi drugoga i trećega stupnja i načina njihova rješavanja, dalje je razvio Omar al-Hajam oko 1040-11234, koji je za vrijeme seldžučke vlasti radio u opservatoriju što ga je sultan Malikšah 1075. dao podići u Nišapuru, u sjevernom Iranu.

U svom opsežnom djelu o algebri izložio je sveukupno tadašnje znanje s područja te matematičke discipline, a sa svojim suradnicima je reformirao stari perzijski kalendar i odredio astronomsko trajanje sunčane godine mnogo točnije nego što je to 1582. u kršćanskom svijetu ostvario tzv. gregorijanski kalendar.
Snažan interes arapskih učenjaka za prirodoznanstvene discipline, a i realne potrebe neposrednog života usmjerile su mnoga nastojanja da se na podlozi klasične i helenističke baštine unaprijede znanja o ljudskome tijelu, njegovu zdravlju i bolestima te o metodama liječenja. Razvitak je i na tome području započeo prijevodima s grčkoga i sirijskog. Posredničkim djelovanjem niza kršćanskih nestorijanskih i židovskih liječnika, kao što su bili Džibrail Bahtišuah, Jahja ibn-Masaviah, Hunain ibn-Išak i drugi, do polovice IX. st. većina je Hipokratovih i Galenovih djela već bila dostupna arapskoj medicini i ona je na toj osnovi ubrzo ostvarila velike uspjehe u medicinskoj praksi i objavljivanjem udžbenika, enciklopedija i rasprava o novini medicinskim spoznajama. Na prijelazu IX. u X. st. taj je razvitak dosegao već svoj vrhunac djelatnošću najvećeg kliničara islama, Abu Bekr Al-Razija, koji je bio glavni liječnik velike bolnice u Bagdadu i autor više od stotine djela. Njegova "Knjiga tajni" prevedena je u XII. st. na latinski, pa je za cio srednji vijek ostala glavni priručnik farmakologije i terapije na evropskom Zapadu. Sveukupnu tadašnju medicinu sadržavalo je njegovo golemo djelo u deset svezaka, koje je krajem XV. st. također prevedeno na latinski i bilo poznato pod nazivom "Almansorova knjiga". Evropa je na latinskom jeziku u XIII. st. upoznala i Al-Razijevu medicinsku enciklopediju Al Havi ili Opsežna knjiga pa je ona izvršila bitno važan utjecaj na razvoj medicine sve do XVII. st. Podjednako značenje imali su i rezultati što ih je na području medicine postigao Ibn Sina, koga evropski Zapad poznaje i kao velikog filozofa, pjesnika i jezikoslovca pod imenom Avicena 980-1037. I on je sumirao medicinsko znanje svoga vremena u djelu "Kanon liječništva", u 5 knjiga, koje je već u XII. st. prevedeno na latinski, a sistematski obrađuje anatomiju, fiziologiju, nauku o uzrocima bolesti, simptomatologiju, profilaksu, specijalnu patologiju pojedinih bolesti i terapiju, pri čemu je opisano oko 750 različitih prirodnih lijekova i velik broj ljekovitih kemikalija.
Arapska medicina abbasidskog razdoblja osobitu je pažnju poklanjala proučavanju zaraznih i očnih bolesti. Njezina sloboda da vrši sekcije leševa omogućila joj je da temeljitije upozna anatomiju čovjeka, pa, između ostaloga, njoj pripada i otkriće uloge kapilarnog sistema u krvotoku, a također i definiranje osnovnih pojmova epidemiologije. Dobro poznavanje anatomije bilo je temelj čuvene arapske kirurgije, koja je, u XI. st. bila kadra vršiti operacije čak i na očnoj jabučici.
Opći položaj liječništva u arapskim zemljama bio je ugledan. Liječničko se zvanje često baštinilo u obiteljima čak i do šest ili sedam pokoljenja.

S tim u vezi medicinsko se školovanje isprva vršilo privatno. Ali veoma brzo tu su ulogu u velikoj mjeri preuzele bolnice. Prvu od njih osnovao je Harun al-Rašid u Bagdadu, a tijekom IX. st. osnovano je više desetaka bolnica u različitim dijelovima države. One su osim odjela za dugotrajnija liječenja imale i dispanzere za dijagnostiku i prvu pomoć. Postojale su posebne zdravstvene ustanove za žene i porodništvo. U najuglednijim bolnicama vršila se redovna nastava za buduće liječnike, a i za specijalizaciju. U prvoj polovici X. st. bili su organizirani i drugi oblici liječničke pomoći: liječničke ekipe morale su putovati od mjesta do mjesta, i pružati pomoć bolesnicima. Pri tome je

uočavanje zaraznih bolesti moralo biti popraćeno propisanim mjerama za suzbijanje njihova širenja.
Budući da se liječenje vršilo znatnim dijelom medikamentima, usporedo s razvojem javne zdravstvene službe bile su organizirane apoteke, sastavljane farmakopeje i osnivane ljekarničke škole. Školovanje ljekarnika, kao i liječnika, završavalo se od države priznatim ispitima; no, liječenjem se bavilo i mnoštvo pojedinaca koji nisu raspolagali dovoljnim i kvalificiranim znanjem za stručno vršenje tih poslova.
Liječenje medikamentima zasnivalo se na poznavanju ljekovitih učinaka bilja i različitih kemikalija. Ali kako još nije postojala kemija kao egzaktna znatnost, njezinu je ulogu vršila alkemija. Nastojeći prije svega pronaći metodu kako bi se uz pomoć, neke tajanstvene tvari željezo, bakar ili olovo mogli pretvoriti u srebro ili zlato, ta je disciplina tražeći svoj "kamen mudraca" postupno otkrivala eksperimentalne postupke koji su postali znanstveni temelj novovjekovne kemije. Tako je alkemičar Dlabir ibn-Hajan već u 2. polovici VIII. st. poznavao procese oksidacije i redukcije, vršio kristalizacije iz otopina i ostvarivao sublimacije isparenih rastopina. Mnogi arapski liječnici, pa i oni najveći, bavili su se alkemijom u potrazi za djelotvornim lijekovima, pa su onda različite dobivene supstance empirijski okušavali u različitim bolestima.
Geografija, etnologija U vezi s prostranstvom arapske države, raznovrsno-i historiografija šću njenih predjela, opsežnim upravnim i vojnim za-
dacima, dalekom trgovinom i mnogim putovanjima,
u Kalifatu je bilo mnogo povoljnih preduvjeta za razvitak zemljopisne znanosti. Kao polazna točka u daljnjoj, veoma plodnoj djelatnosti poslužila je knjiga Al-Horezmija "Slika svijeta", izrađena na temelju Ptolemejeve Geografije i opremljena zemljopisnom kartom. Tijekom IX, X. i XI. st. mnogi su pisci iz različitih dijelova abbasidske države, kao što su bili Ibn Hordad-beh, Al-Jakubi, Ibn Rustah, Ibn Fozlan, Al-Hamadani, Al-Ištakri, Al-Masudi, Ibn Haukal, Al-Makdisi, Al-Biruni, objavljivali izvanredno važna putopisna i zemljopisna djela, bogata podacima o raznim regijama Kalifata, o njegovim gradovima, privredi, stanovništvu, običajima i povijesnim zbivanjima. To obilje informacija obuhvaćalo je i brojne susjedne zemlje, od Indije i Srednje Azije do Balkana i slavenskih zemalja u istočnoj Evropi, pa i danas predstavlja dragocjenu izvornu građu za političku, privrednu i kulturnu povijest mnogih naroda.
Izrazito historiografski rad abbasidskog razdoblja nado vezu je se na biografsku djelatnost pisaca koji su u drugoj polovici VIII. i u IX. st. opisivali život Proroka, njegovih pratilaca i nasljednika i vojne pothvate velikih ome-jadskih osvajača. Niz istaknutih arapskih povjesničara počinje djelima pi-

Unutrašnjost dvorišta džamije Azhar, u Kairu 970-72.
saća perzijskog podrijetla, kao što su bili Ibn Kutaiba, Al-Jakubi, Al-Isfahani i Al-Tabari. U njihovim se djelima povijesna građa prikuplja svestranim istraživačkim trudom a izložena je veoma kritično. Tako je Al-Tabari svoje opsežno djelo "Anali apostola i kraljeva", koje seže od stvaranja svijeta do 995, napisao na temelju svih starijih pisaca, bogate izvorne građe što ju je proučio u knjižnicama i arhivima mnogih krajeva u državi, a također i na temelju provjeravane usmene tradicije i vlastitih zapažanja.
Uz Al-Tabarija, najveći arapski povjesničar je Al-Masudi, iz Bagdada umro u Kairu 956. On je proputovao mnoge zemlje Prednje Azije i jugoistočne Afrike, a glavno mu je djelo

povijesno-zemljopisni priručnik "Zlatne livade i rudnici dragulja", u 31-om svesku. U njemu je prikazana povijest Rimskoga carstva, Bizanta, Perzije, Indije, Židova i svih islamskih zemalja do potkraj njegova života. On nastoji da zbivanja prikaže na podlozi sveopće predodređenosti i kauzalne povezanosti. Pri tome u motiviranju događaja uvelike uzima u obzir prirodne i zemljopisne okolnosti, ali i ljudske interese, htijenja i shvaćanja.
Suna i pravne Za najstariju povijest islama i arapske muslimanske države škole od osnovne su važnosti bila prikupljanja i provjeravanja za-
pisa o Muhamedovim djelima, shvaćanjima i izrekama, a također o djelima i izrekama njegovih najbližih suradnika i sljedbenika. Ta tradicija suna, isprva sačuvana u usmenoj predaji, a zatim zapisivana ha-disi, čini, uz Kuran, osnovu pravovjerne, sunitske islamske religije.
405
Iz velikog obilja hadisa, koji su često udovoljavali oprečnim političkim i idejnim stremljenjima, počelo se u IX. st. vršiti izbor radi kanonizacije priznate sune. Tako je došlo do izdvajanja šest zbirki koje su dobile priznanje kao vjerodostojan tekst Al-Salih, Vjerodostojna knjiga. Najveći autoritet, odmah iza Kurana, stekla je zbirka od 7275 hadisa što ju je iz mnoštva od više stotina tisuća hadisa u 2. polovici IX. st. sastavio Perzijanac Muhamed al-Buhari.
Kanonizirane zbirke hadisa pribavljale su, u biti, vjerski autoritet nizu pouka, mudrosti, praktičkih uputa, propisa i običaja sakupljenih na širokoj osnovi, ne samo iz arapskih izvora, nego i na temelju mezopotamijskih, sirijskih, iranskih, kršćanskih i židovskih tradicija, formiravši sinkretičku cjelinu naj preporuči j i vi j ih etičkih odredbi i nazora.
Na temelju proučavanja Kurana i hadisa formirala se specifična islamska pravna znanost fikh. Ona podjednako obuhvaća bogoštovne propise kao i građanska i kривična pravna načela. Ali, s vremenom se pokazalo da Kuran i hadisi nisu dovoljni da izravno svojim tekstom pruže rješenje složenim problemima što su se pojavljivali u neposrednom životu. Zbog toga je fikh dopuštao da se tekstovima Kurana i sune pripomaže izvodima po logici analogije i zaključcima po metodi opće suglasnosti.
Ovakvi postupci rezultirali su formiranjem četiriju islamskih pravnih sistema ili škola. Hanifitskoj školi bio je osnivač Perzijanac Abu Hanifa u. 767, a njezina je shvaćanja kodificirao njegov sljedbenik, Abu Jusuf krajem VIII. st.. Ona su se zasnivala na teoriji o pravu dedukcije po analogiji, uz mogućnost da se prema individualnom osjećaju pravde donosi odluka hoće li se zaista zaključivati po analogiji. Ta je škola omogućavala veoma liberalnu primjenu kuranskih i hadiskih propisa i stoga je među sunitskim muslimanima stekla najviše pristalica.
Konzervativnije od nje bile su sve tri preostale pravne škole, i tzv. šafiit-ska i malikitska nazvane po njihovim osnivačima, a naročito hanbalitska škola, koja se temeljila na shvaćanjima njezina utemeljitelja, bagdadskog pravnika Ahmada ibn-Hanbala u. 855, koji je priznavao samo isključivi autoritet Kurana i hadisa, bez ikakvih prinova i proizvoljnosti.
Izvan pravnih sistema sunitizma, šiiti su imali svoju zasebnu pravnu školu. Za njih je jedini autoritet Kuran, pa oni ne priznaju ni sunu, ni izvode iz nje po analogiji ili na temelju opće suglasnosti pravnih stručnjaka kako su to usvajali hanifiti, odnosno malikiti, nego samo tumačenje Kurana što ga vrše nepogrešivi i bogom nadahnuti imami, potomci Muhamedovi, u kojima se božjom milošću ponovo utjelovljuje duh samoga Proroka.

Filozofija Kao što je islamska pravna nauka, bez obzira na znatne utjecaje rimskog i bizantskog prava, bila tijesno vezana s islamskom teologijom i religijom, tako je i islamska filozofija, uza svu svoju bitnu zasnovanost na grčkoj, perzijskoj i indijskoj filozofiji, u velikoj mjeri nastojala rješavati probleme što ih je nametao opći islamski okvir duhovnoga života u Kalifatu. Polazeći od vjerski obavezne zamisli o apsolutnom božanstvu, islamski su filozofi tražili rješenje problema o odnosima između vječne biti i realnoga opstanka, zadirući pri tome u fenomenologiju, teoriju spoznaje, antropologiju i metafiziku. Po uzoru na Aristotela, nastojali su da svojini znanjem obuhvate što veći broj struka kako bi na temelju kompletne informacije o stvarnosti mogli doseći njen najdublji smisao.
406
Prva velika ličnost arapske filozofije bio je Al-Kindi umro u Bagdadu, 873. Pisao je o aritmetici, geometriji, astronomiji, optici, medicini, logici, psihologiji, glazbi i politici. U svome glavnom filozofskom djelu "O intelektu", iznio je, polazeći od Platona i Aristotela po njegovim originalnim spisima a i u interpretaciji Aristotelova komentatora IIIII, st. Aleksandra iz Afrodizije, učenje o razlici između potencijalnog i aktivnog intelekta, čime se, u krajnjoj konsekvenciji, otvarala debata o odnosu između metafizičkoga apsoluta i pojavnoga svijeta. Brojna Al-Kindijeva djela prevođena su od XII. st. na latinski i imala znatan utjecaj na razvitak evropske filozofije.
Još mnogo veće značenje za razvoj arapske filozofije imao je Al-Farabi, podrijetlom Turčin, koji je pretežno živio u Bagdadu a umro u Damasku 950. Prevodio je Aristotela i novoplatoničara Porfirija. Među njegove najvažnije filozofske spise pripadaju "Dragulj mudrosti" i "Podudarnost Platona i Aristotela". Polazeći dalje od Al-Kindija, on je osobito produbljeno raspravljao o odnosu između biti esencije i postojanja egzistencije. Osnovno je svojstvo prirodnih bića da su slučajna, moguća, neizvjesna i prolazna. Njihova opstojnost nije nužna nego se može ostvariti samo kad je dobiju od nekog uzroka. A taj uzrok može biti samo iskonsko biće koje je apsolutno i djeluje kao prauzrok svega. Jedino je u njemu bit nerazdvojivo sjedinjena s postojanjem. Na taj je način Al-Farabi definirao jedan od metafizičkih dokaza o postojanju boga, koji su kasnije prihvatili i kršćanski filozofi Al-bert Veliki, u XIII. st., i drugi. Među osobito zanimljive Al-Farabijeve teze pripada i njegovo učenje o diskontinuitetu atomskoj strukturi materije i vremena, kao i njegova politička teorija o državi. Nadovezujući se i na tom području na Platona i Aristotela, on je smatrao nužnim osnutak opće, svjetske države koja će biti strukturirana hijerarhijski, a izrazita joj je svrha da usavršava sveljudsko dobro i pravdu, jer je takvo uređenje uvod i priprema za konačnu, nadzemaljsku sreću u vječnom životu. Premda, na taj način, poredak što ga smatra idealnim nije jednačarski, Al-Farabi od svih kategorija upravljača zahtijeva bezuvjetno moralno i intelektualno savršenstvo, pa su upravo ta svojstva temelj i razlog njihova istaknutog društvenog položaja.
Slavan kao liječnik ali velik i kao filozof bio je Ibn Sina Avicena. Naj-znatnije mu je filozofsko djelo "Knjiga ozdravljenja", u 18 svezaka. Za razliku od drugih arapskih filozofa, on je u manjoj mjeri usvajao aristotelizam a potpunije prihvaćao Platonova i neoplatonička naziranja, ali ih on razrađuje po vlastitom poimanju i s novim uočavanjima. Kao jedan od preteča najvažnijeg problema kojim se bavila kršćanska skolastika, on je veliku pažnju posvetio pitanju univerzalija. Po njegovu mišljenju, univerzalije, opći pojmovi, prvobitno su postojali u božjem duhu, a ostvaruju se u konkretnom postojanju pojedinačnih bića. On se, dakle, u tome pitanju opredjeljuje za

"realizam", to jest shvaćanje da opći pojmovi nisu proizvod mišljenja nego da imaju vječnu, realnu opstojnost. I Avicena je usvajao podiobu na jedno jedino apsolutno i nestvoreno biće koje je sjedinjena bit i postojanje, a suprotna su mu slučajna i prolazna bića, među koja pripada i čovjek, i koja stoga nužno moraju biti stvorena.
Avicena je bio jedan od onih islamskih filozofa koji je uz španjolsko-arapskog filozofa Ibn Rušda ili Averroesa, iz XII. st. najviše utjecao na razvoj kasnosrednjovjekovne kršćanske filozofije, posebice na Tomu Akvinskoga i Duns Scota.

Radikalno suprotan aristoteličkoj orijentaciji većine arapskih filozofa bio je Perzijanac iz Horazana Al-Gazali 1059-1111. Smatrao je da je bitna zadaća filozofije da opravdava i dokazuje teološke doktrine. U svojim djelima, prevedenima u XII. st. na latinski, podvrgavao je kritici aristotelizam Al-Farabija i djelomični aristotelizam Avicene. Približavajući se u većoj mjeri platonovskoj mistici a i islamskome mističkom sufizmu, zagovarao je vjerodostojnost božjeg stvaranja iz ničega i suprotstavljao se uvažavanju sveopćeg kauzaliteta svojih velikih prethodnika. Takvim svojim razvitkom Al-Gazali je postao istaknutim predstavnikom dogmatsko-teološki orijentirane filozofije tzv. pobornika vjerske istine kalam. Svojom teološkom orijentacijom Al-Gazali je bio srodan kršćanskoj skolastičkoj filozofiji, koja je sebe smatrala "sluškinjom teologije", pa su njegovi teoremi u tom pogledu imali odjeka u djelima Tome Akvinskoga u XIII. st. i čak Pascala u XVII. st..
Sekts i vjersko-politička učenja
Cio kompleks islamske teologije, prava i filozofije u svojoj neprekidnoj živoj djelatnosti bio je u trajnom sukobu s mnogobrojnim otcjepljivanjima i zastranjivanjima od službeno priznatih vjerskih i pravnih dogmi. Ali to otcjepljivanje gotovo je uvijek, uz idejne poticaje, bilo vezano uz političke sukobe različitih interesa u odnosu prema vlasti i u pogledu političko-socijalne strukture islamske države.
Gotovo neposredno poslije Muhamedove smrti počele su borbe sa šiitiz-mom i haridžitima koje su omejadski kalifi ugušivali okrutnom silom. Ali i nakon toga sve su nove i nove sekte neprekidno nicale tijekom mnogih stoljeća arapske civilizacije, i u istočnim zemljama, i na Zapadu.
Još u VII. st. pojavilo se učenje po kome čovjek ničim nije determiniran u svom opredjeljivanju i djelovanju. Svojom funkcijom, to se učenje tzv. kadarizam praktički suprotstavljalo podjednako autoritetu i državne i vjerske vlasti, kao faktorima koji nameću misaone i socijalno-političke okove.
Ali nepokoravanje poretku izgrađivalo je svoju teoretsku osnovu i teo-loško-filozofski suprotnim teoremima, pa je tako sekta džahimija, nastala u prvoj polovici VIII. st., poricala slobodu čovjekova opredjeljivanja, ali je na toj osnovi negirala i potrebu bilo kakvih vjerskih obreda i pobožnosti i odbacivala vjerski i politički autoritet kalifata. Budući da bog nema nikakvih ljudskih svojstava, on ne može ni izricati neki nauk; stoga ni Kuran nije mogao od vijeka postojati u njegovu duhu, nego je on u vremenu nastalo djelo ljudskoga uma, iako je rezultat neposrednog poniranja u tajanstvo božanstva. Dosljedno tome, ni hadisi ne mogu imati pravo na povjerenje. Na taj način, od sveukupne religije ostaje samo potreba slobodnoga i nenamet-nutog doživljavanja nadnaravne veličine božje, a u neposrednoj stvarnosti života odustajanje od gramzljivosti za blagom i moćima.

Na prijelazu s omejadske na abbasidsku epohu nastao je idejni kompleks mutazilizma. To je učenje prihvaćalo nazor o postojanju čovjekove slobodne volje i o potrebi meditativnog doživljavanja božje biti, a dodavalo je stanovište da svaki musliman sama sebe automatski isključuje iz islamske vjerske zajednice kad počini neki zločin ili težak moralni prekršaj. U skraj-njoj konsekvenciji, muslimani, dakle, imaju pravo da se pobune i s oružjem u ruci protiv svake nepravedne vlasti.

Brojne i na različite načine radikalne sekte što su se rađale iz realnog odnosa vlasti prema najširim slojevima stanovništva primoravale su pravovjerni sunitizam da se bori za učvršćenje svoga položaja. On je to činio kompromisnim opredjeljivanjem za postojeću vlast. Nakon osnutka Abbasid-skog kalifata, sunitizam se radi mira u muslimanskoj zajednici priklanja novoj dinastiji i postaje njenim osloncem smatrajući da je snaga državnog poretka za islam važnija od udovoljavanja političkoj i socijalnoj pravdi, kako je to bilo moguće zahtijevati na temelju radikalne interpretacije iskonskih islamskih zamisli. Na toj osnovi, sunitizam je u doba Harun al-Rašida stekao neosporno dominantan položaj.
Ali suparnička borba dvojice Harunovih sinova za vlast navela je mlađega od njih, Al-Mamuna, da se pozivanjem na mutazilitsko načelo o pravu borbe protiv poročne vladavine čak i zakonitoga kalifa, domogne vlasti. Za njegove vladavine, a i za dvojice njegovih nasljednika mutazilizam postaje službenom političko-vjerskom doktrinom. Karakteristično je da su teoretičari toga učenja pretežno bili muslimani nearapskog podrijetla. Oni su isticali značenje kritičnoga i misaonog stava prema fenomenu religije. Ali muta-zilitski racionalizam postupno se pretvarao u vjerski eklekticizam ili se cijepao na različite koncepcije, s nejednakim stanovištima prema poretku što su ga kalifi ostvarili došavši na vlast i oslanjajući se na njegovu doktrinu. Tako je jedan od veoma istaknutih mutazilitskih ideologa, Al-Nazzam u 1. polovici IX. st. sjedinjavao dualističku zamisao o bogu kao izvoru isključivo dobra i čovjeku kao izvoru zla, s grčkim atomizmom i brahmanskim poricanjem proroka, pa je s tim u vezi odbacivao i proročko značenje Muhameda i njegova Kurana. Njegov suvremenik Tumama ben Asra propagirao je neograničeni hedonizam, prilagođujući se time stvarnosti kalifova dvora na kom je živio kao otmjena ličnost i cijenjeni pjesnik. Suprotno tome, odupirući se uži-vačkim shvaćanjima što su prevladala u vrhovima društva, Al-Muzdar je u isto to doba, u ime istoga mutazilizma, zahtijevao askezu, a slična shvaćanja propagirali su i drugi ideolozi.
U vrijeme prevlasti sunitizma a zatim mutazilitizma u kalifatu, šiiti su, naročito u Perziji i Iraku, imali mnogo pristalica, ali su bili potlačena sekta jer su se iz načelnih razloga suprotstavljali Abbasidima kao uzurpatorima.
Ali i u takvim se okolnostima šiitizam razgranjivao na odvojke koji su različito reagirali na društvenu i političku stvarnost. Još u prvoj polovici VIII. st. osamostalio se tzv. zaidizam, ogranak koji se nije zadovoljavao klo-nućem većine šiita pred pritiskom vlasti i sve izrazitijim usmjeravanjem prema zatvaranju u tajne grupacije, sklone maštanju i pasivnom čekanju dana kad će ponovo biti objavljena Allahova volja, nego je tražio aktivnu borbu, u kojoj svaki Fatimin i Alijin potomak ima jednako pravo i dužnost da se bori za osvajanje vlasti.
Već početkom 2. polovice VIII. st. u šiitizmu je nastao novi raskol. Njihovo vjerovanje da se duhovni Prorokov autoritet božjom milošću prenosi iz koljena u koljeno po direktnoj silaznoj lozi među potomcima Muhamedove kćeri Fatime i zeta Alije našlo se

pred trojakim tumačenjem. Jedni su smatrali da je šesti Muhamedov potomak, Džafar, pred smrt svoju vlast i moć imama predao svome starijem sinu Ismaelu; a kad je ovaj uskoro umro, vjerovalo se da je on postao "sakriveni imam" ili Mahdi i da mu je Allahovom voljom namijenjeno da čeka u sakrivenosti sve dok Allah ne odredi da ponovo dođe na svijet i obnovi izopačeni islam. Druga skupina je smatrala da je
409

Unutrašnje dvorište s "zvanom" džamije u Isfahanu. Kraj XI. sft.

imamom nakon Ismaela postao njegov sin Muhamed i da je on očekivani Mahdi. I, najzad, treća je skupina tvrdila da je poslije Ismaela imamom postao njegov mlađi brat Musa, a Mahdijem će biti tek onaj njegov potomak, koji bude po redu dvanaesti potomak Prorokov.

Dominantni vjersko-ideološki smjer, mutazilizam, ostao je utjecajan na političku vlast u Kalifatu sve do sredine IX. st. S nastupom kriznog razdoblja koje je slijedilo nakon Al-Mutasimove smrti 842, državni je režim uvidio da je mutazilizam opasan za stabilnost poretka i da je u tu svrhu mnogo podesniji izrazito konzervativni sunitizam, pa je on već za kalifa Al-Mutava-kila 852 proglašen službenom idejnom orjentacijom, a mutazilizam i šiiti-zam bili su podvrgnuti žestokim progonima. Ipak, i u progonstvu, mutaziliti su i dalje objavljivali niz rasprava i spisa kojima su se borili jednako za svoje dogmatsko-teološke nazore kao i za svoja shvaćanja društvenih i političkih odnosa.
410

Druga polovica IX. st. donijela je, u daljem i sve jačem rasulu kalif-skoga autoriteta, prije kratkotrajne epohe stabilizacije u sedamdesetim i osamdesetim godinama a i poslije nje, naglo jačanje zaiditskog šiitizma i ujedno njegovu društveno-političku radikalizaciju, pa zaiditi podižu nekoliko pobuna, sudjeluju u ustanku afričkoga robija zinđa, a u perifernim oblastima kalifata uspjeli su formirati i svoje posebne, teritorijalno nevelike političke tvorevine od kojih se najduže održala ona što ju je početkom X. st. u Jemenu osnovao Jahja ben Husein al-Hadi, a koja se sa sjedištem u Sani održala nekoliko stoljeća. I zaidizam je svoju vjersko-političku doktrinu izgradio većim brojem teoretskih, povijesnih i propagandnih spisa.

Usporedo sa znatnim aktiviranjem zaidizma, uporno je djelovao i imamski šiitizam. Gotovo sa svakim novim pokoljenjem u lozi Proroko-vih potomaka formirale su se grupacije na temelju uvjerenja da je upravo taj potomak pravi i konačni Mahdi, pa se šiitizam mrvio u različite sljedbe. Najzad se to grananje završilo stanovištem glavne struje imamskih šiita da je dvanaesti Muhamedov potomak, Muhamed-al-Muntazar, zaista posljednji od imama koji su živjeli i da je on svojom smrću postao skriveni Mahdi koji čeka Allahov poziv da se vrati na svijet radi obnove istinske Prorokove vjere.

Imamizam je tijekom IX. i X. st. razvio znatnu teološku i političku literaturu. Najveći njegov teoretičar bio je Al-Kulaini, u X. st. Ali usporedo s takvim djelima, među ideolozima imamizana bilo je i težnji za povezivanjem s filozofsko-dogmatskim zamislima veoma dalekim iskonskom islamu. Tako je Perzijanac Al-Kaddah još u IX. st. stopio izmaelitsku dogmu sa zamislima što ih je Prednji istok sadržavao u svojim tradicijama što sežu unazad sve do gnostičke kozmogonije i emanacionističke teorije o podrijetlu božanstva, svemira i ljudi. Al-Kaddahovo učenje je irački seljak Hamdan Karmat potkraj IX. st. preobrazio u teoriju o revolucionarnom ustanku, o jednakosti svih pristalica pokreta karmatija bez obzira na njihovo društveno podrijetlo i etničku

pripadnost, i o zajednici imovine. Njegovi su pristalice formirale kolektivna imanja i među sobom dijelili plodove rada, a obrtnike su organizirali u zadruge sinf, pa su tim primjerom, posredstvom muslimanske Španije, utjecali i na kasnije oblikovanje cehova u Zapadnoj Evropi.
Karmatska neumorna misionarska i propagandna djelatnost uvelike je pridonijela formiranju fatimidske vlasti, najprije u Ifrikiji, a zatim u Egiptu, iako politička ostvarenja koja su iz tih akcija proizašla nisu niu-koliko ostvarila njihove prvobitne komunističke zamisli.
Iz karmatske osnovice razvile su se u XI. st. i sekte druza i hašišina. Sekta druza, nazvana tako po svom osnivaču, horazanskom Turčinu Al-Da-raziju, početkom XI. st., veoma se angažirala u egipatsko-sirijskom radikalnom ismaelitizmu Fatimida, a i u epohi križarskih ratova formirala je najborbenije vojne i gerilske odrede protiv kršćanskih ratnika. Potkraj XI. st., u Perziji je jemenitski Arapin Al-Sabbah osnovao sektu hašišina. Ona je poricala Prorokov autoritet i čak potrebu bilo kakve vjere. Zasnivala se na skrajnje strogoj organiziranosti i slijepom podvrgavanju volji poglavara sekte. U mnogobrojnim suparničkim borbama dinastija na tlu Kalifata i različitih lokalnih vlastodržaca, hašišini su se angažirali kao
izvršilački odredi u zavjerama, umorstvima, pljačkaškim pothvatima i osvetničkim akcijama, na temelju vlastitih opredjeljenja njihovih poglavara, a i kao najmljena oružana sila. Njihovo prvo političko umorstvo neke visoko uzdignute ličnosti bilo je smaknuće Malikšahova vezira Nizama al-Mulka 1092. Od kraja XI. st. hašišini su stekli snažna uporišta u Siriji, pa su i oni imali znatan udio u mnogim borbama što su ih prouzrokovali križarski pohodi zapadnoevropskih ratnika.
U sveukupnoj intelektualnoj atmosferi islamskih zemalja, uz mnoga druga ideološka, vjerska, filozofska i socijalno-politička opredjeljenja, veoma je utjecajan bio sufizam, kao opće mističko usmjerenje, nastalo u opreci sa snažnim formalizmom što su ga nametala ortodoksna vjerska i pravna učenja. Pozivajući se na neke izreke Kurana, sufiti su željeli postići mističku spoznaju boga. Prema ovosvjetovnom životu zauzimali su asketske stanovište. U argumentiranju svojih nazora preuzimali su različite elemente ranoga kršćanstva, neoplatonizma, budhizma i teozofije. Načelno su odbacivali težnju za bogaćenjem, preporučali su da svaki musliman živi na temelju manuelnog rada i u sebi izgrađuje nesebičnu ljubav prema bogu i svemu živome. Na toj osnovi sufizma koju je prvi iscrpno formulirao Al-Darani, u 1. polovici IX st., mistički se pokret granao i veoma plodno manifestirao nizom filozofskomoralističkih, književnih i pjesničkih ostvarenja, koja se razvrstavaju od izrazito gnostičkih koncepcija Nubijca Al-Mis-rija u 1. polovici IX. st. ili Perzijanca Tirmidhija krajem IX. st. do panteističkih i budhističko-nirvanističkih oblika misticizma u slijedećim stoljećima koji su, na temelju dubokih ogorčenja sa stvarnošću svijeta, tražili potpuno otkretanje ljudskog htijenja od materijalnog opstanka.
U cjelini, mnogobrojne islamske sekte, aberantna ideološka opredjeljenja i teoremi o ljudskome stavu prema životu i smislu postojanja nesumnjivo su nicali iz manje ili više izrazitog i svjesnog distanciranja prema realnom poretku i neposrednim odnosima što ih je državna struktura ostvarivala.
Na toj je osnovi i državna vlast sve više uviđala potrebu krute regle-mentacije priznatih i spasonosnih nazora o društvu, međuljudskim odnosima, o značenju i ulozi vjere i nepobitnom ugledu vrhovnih političkih autoriteta. Stoga ona pristupa neke vrste

kodifikaciji tradicionalnih, pravovjernih, su-nitskih učenja tekstom što ga je početkom XI. st. dao izraditi kalif Al-Kadir otuda njegov naziv kadirija. On je otada bio obavezno čitan u svim džamijama, da bi svakom stanovniku bilo jasno kakvo je službeno vjersko, socijalno i moralno-političko shvaćanje koje državna vlast nepokolebljivo prihvaća. Ali, neprekidna društvena diferencijacija u Kalifatu, rađanje sve novih političkih opreka i utjecaji različitih intelektualnih tradicija i suvremenih upliva održavali su i dalje poticali mnogostrukost islamskog idejnog i kulturnog opredjeljivanja i u stoljećima koja su slijedila nakon posljednjih decenija XI. stoljeća, i to utoliko više, što je upravo to doba donijelo nove i veoma dramatske susrete islama s kršćanskim svijetom Zapadne Evrope, a u stoljećima koja su slijedila i nove sudare sa znatnim snagama što su na islamsku orbitu nasrnule s udaljenoga istoka.

Takvo bogatstvo intelektualnog života u istočnim islamskim zemljama neizbježivo se moralo očitovati i na području beletrističke književnosti i likovnih umjetnosti.

412

Beletristička U vrijeme Omejada arapska se književnost izrazito vezivala književnost na predislamsku poeziju beduina, ali je od spontane književnosti, koja je nicala neposredno u životu, sve više postajala upravljanom, dvorskom književnošću kojoj je bilo svrha da uljepša život kalifova dvora, da posluži kao zabava i razbibriga dvorjanima. Mecenatstvo kalifa sve je izrazitije podupiralo panegiričku i zabavljačku usmjerenost književnih nastojanja. Bagdadski kalifi povodili su se za tim primjerom, pa se opći smjer razvitka nastavlja i u toj epohi. Ali premda namjena pisanja ostaje u biti ista, znatno se usavršava forma, obogaćuje izraz i proširuje tematika. Među panegiričarima se sredinom VIII. st. ističu Muti ben Ajas i Abu-Dolama. Obojica su bili dvorski pjesnici na kraju omejad-ske ere, a tu su ulogu imali i za Abbasida prenijevši u novo doba i svoj stil i svoju vještinu. U njihovim tekstovima i dalje se održavaju reminiscencije na beduinski život, na pustinjske noći, ponavljaju se ustaljeni klišeji

0 ljepoti žena, junaštvu ratnika itd., ali je taj presađeni dekor sada bio vidno artifićij elan.

S novom političkom situacijom uskoro su se ipak pojavili i utjecaji izmijenjenih okolnosti. U Abbasidskom kalifatu u književnosti počinju sve češće sudjelovati mnogi nearapski pisci, koji unose i nove teme i nove senzibilitete, čuvajući ipak neizbježivi dekor koji tekstove prezentira kao poeziju koja ne prekida s arapskom tradicijom.

Jedan od prvih predstavnika takvoga razvitka bio je Perzijanac Bahšar ibn Burd koji je 783. čak bio smaknut, najvjerojatnije zbog svoga pristajanja uz zoroastrizam i manihejstvo. Pisao je lirsku poeziju i satire, nastojao se otresti ustaljenih normi i usavršiti izražajni oblik svojih pjesama. Njegov mlađi suvremenik, također Perzijanac, Abu-Nuvas bio je bliski prijatelj kalifa Harun al-Rašida i Al-Amina, anakreontički pjesnik koji slavi vino

1 ljubav, lagodni dvorjanski život, raskoš i eleganciju. U njegovoj poeziji ima i erotske raskalašenosti, himni o ljepoti dječaka, ali i mnogo pasaža izrazite ljepote, skladnosti izraza, osjećajnosti, elegijske tuge, pa čak i slavljenja aske-tizma i oštre satire o običajima i karakterima njegova vremena. Ova posebna komponenta Abu Navasove poezije, koja se u njega javljala možda kao odjek čestih raspoloženja u širim krugovima stanovništva koje je osuđivalo raspusni život dvora, bila je glavnom temom Abul-Tahija 748 - oko 828 koji je bio po zanimanju lončar i pisao o gorčini sirotinjskog života, o odgovornosti ljudi pred božjom strogošću, o smrti i o beznadnosti života. Njegova pjesnička forma bila je u

skladu s njegovom misaonom orijentacijom, jezik mu je jednostavan, bez razmetljivosti i dekorativnih hiperbola, ali veoma skladan i lijep.
Znatnu slavu stekao je Abu-Tammam 1. pol. IX. st., podrijetlom sirijski kršćanin iz Damaska, a djelovao je kao dvorski pjesnik u Bagdadu. Pjevao je o junaštvu i borbama, ali u njegovoj zbirci lirskih pjesama "Divan" ima fragmenata koji se ubrajaju među najljepša dostignuća arapskog pjesništva. U doba Samanida i zatim Gaznavida djelovao je najveći perzijski pjesnik Firdusi 935-1020, autor "Knjige Kraljeva", sa 60.000 stihova.
Prozna beletristička književnost izrazitije se razvila tek potkraj omejad-skog razdoblja. U tome prijelaznom doba najistaknutija je ličnost bio Perzijanac Ibn Mokaffa u. oko 760. On je s perzijskoga pehlevi-jezika na arapski preveo sanskrtsku zbirku moralističkih basni Pančatantra služeći se veoma snažnim jezičkim izrazom koji svjedoči o znatnom utjecaju

perzijskih književnih dostignuća na arapsku prozu u doba njezina nastajanja.
Na Ibn Mokaffino uzorno ostvarenje oslanjali su se prozaici cijeloga
IX. stoljeća, kao što su bili Sahal ben Harun, Ibn Kotaiba i Al-Džahiz. Ovaj posljednji bio je esejist, anegdotičar i pripovjedač. Pisao je kratke, izvanredno realističke crtice, prikazivao je život u Bagdadu i drugim velikim centrima slikovitim i vješto napisanim pričama, u kojima ima i poezije, i humora, i kritike, a često i učenih ekskursa koji svjedoče o njegovu širokom obrazovanju.
Ovakav svježi i inventivni početak arapske proze veoma se brzo pretvorio u kićenu književnost koja je nastojala da raskoš riječi i dikcije nadredi smislu i sadržaju. Jedan od uzroka tome bilo je to što su se djela čitala na skupovima, gdje se razvijalo nadmetanje u govorničkoj elokvenciji, u bombastičnosti figura i dekorativne učenosti, bez obzira na sadržaj koji je svojom umjetničkom spoznajom mogao biti i siromašan. Taj književni tip dobio je naziv rnakamah po riječi koja označava skupna zasjedanja. Začetnikom toga smjera smatra se Badi Al-Hammadani u. 1008, a najistaknutijim su mu nastavljačima bili Al-Tahalibija, iz Nišapura, i Al-Harriri, iz Basre 1054-1122. Posebice je Al-Harririjevo djelo smatrano uzorom rječite i bogate proze, pravom riznicom arapskoga književnog jezika. Nakon njega, nakamah-proza postala je standardnim oblikom prozne i dramske književnosti, zamjenjujući pravu kazališnu dramsku književnost, koja se u srednjovjekovnom arapskom svijetu nije razvila.
Arapsku proznu književnost nemoguće je cjelovito zamisliti bez uzimanja u obzir zbirki priča koje su s vremenom postale sastavni dio zbornika Tisuću i jedna noć Alf Lajlah-va-Lajlah. Zameci te zbirke nastali su u Iraku potkraj IX. st., a načinio ju je Perzijanac Al-Dlahšijari umro 542 prema starijoj perzijskoj zbirci "Tisuću priča" u kojoj su bila sadržana pripovijedanja anegdotičko-po vi jesnog i maštovitog karaktera, perzijskog i indijskog podrijetla. Al Džahšijari je toj građi dodao još i priče iračkog podrijetla, posebice anegdote i ljubavne zgode s bagdadskog dvora u vrijeme Harun al-Rašida ili iz drugih razdoblja, ali koje su se pripisivale Al-Rašidovu vremenu. Tijekom idućih stoljeća dodavala se još i druga građa, iz kasnijih vremena bagdadskog kalifata, ali također iz indijskih, grčkih, hebrejskih i egipatskih izvora. Svoj konačni oblik Tisuću i jedna noć dobila je tek za mamelučke vladavine u Egiptu, od kraja XIII. do kraja XV. st.
Veoma velik utjecaj na arapsku pjesničku i proznu književnost kasnijih stoljeća imala je velika povijest arapske književnosti što ju je sredinom

X. st. napisao Sirijac Abul Faradž alIsfahani. Njegovo djelo "Knjiga pjesama" Kitab al-Agam ujedno je i povijest književnosti i antologija najljepših primjera te književnosti. Time je ona postala najdragocjeniji dokument sveukupnih beletrističkih ostvarenja do polovice X. st., ali ujedno i zbirka preporuka kako dobra književnost treba da bude napisana.
Likovne umjetnosti Od likovnih umjetnosti, građevinstvo Abbasida i njihovih nasljednika podjednako je svjedočilo i o njihovu golemom bogatstvu, i o visoko razvijenom tehničkom znanju graditelja kao i o znatnom smislu za sklad, veličanstvo oblika i za profinjenost

ukrasa. Pri tome, nesumnjivo, kao i kod drugih područja kulture, veliko značenje imaju tekovine i utjecaji preuzeti od starijih civilizacija na okupiranom području: bizantsko-sirijske, helenističko-egipatske, mezopotamijske, perzijske sasanidske i indijske. Abbasidi su izvanredno mnogo gradili, na cijelom državnom području, ali su cijeli gradovi, s mnogim sjajnim palačama i džamijama, mnoge utvrde i ladanjski dvorci zauvijek nestali u razaranjima tadašnjih a još više kasnijih vremena.
Najstariji sačuvani objekti samo su djelomično održane ruševine. Još iz VIII. st. potječu zidine grada Rakke, na srednjem Eufratu, blizu granica sjeverne Sirije. Slijepe arkade okruglih pilastera na sačuvanom fragmentu kalifove palače u Rakki povezane su na nižem vijencu oštro slomljenim polukružnim lukovima a na višem vijencu tupokutno slomljenim lukovima, pri čemu su rubni lukovi na toj etaži drukčiji: raščlanjeni u tri manja luka u obliku trolista. Široko tupokutno slomljeni šiljati lukovi natkri-vaju i dveri na prizemnoj razini očuvanoga zida. Na taj je način palača u Rakki samim jednim svojim fragmentom zasvjedočila sirijsko-egipatski utjecaj šiljato slomljenoga luka zajedno sa perzijsko-indijskim, širokoga, tupokutno slomljenoga luka, i magrebskim, s trolisnim ili višelisnim nad-svođavanjem raspona među stupovima kakvo će karakterizirati maursku arhitekturu sjeverne Afrike i Španjolske. Upotrebom slomljenih lukova islamska umjetnost Istoka služila se nekoliko stoljeća prije nego što se taj konstrukcioni tip pojavio u gotičkoj umjetnosti evropskog Zapada.
Podjednake izvedbene oblike kao građevine u Rakki imao je i lovački dvorac Uhajdar, podignut potkraj VIII. st. oko 200 km jugoistočno od Bagdada, sačuvan u ruševnom stanju. Imao je pravokutnu osnovu, s jednim vratima na svakoj strani, zaštićenima pobočnim kulama. Unutrašnje prostorije bile su pokrivene svodnim krovom a pilastere su povezivali polukružni lukovi.
Mezopotamijskim građevinama iz 2. polovice VIII. st. suvremena je džamija Tarikhana, u Damghanu, perzijskoj oblasti južno od Kaspijskoga mora, masivno zdanje s trijemovima na stupovlju koje naizmjence povezuju polukružni i tupokutno slomljeni lukovi.
Sredinom IX. st. nastala je veličanstvena džamija u Samarri, na Ti-grisu, oko 120 km uzvodno od Bagdada. Imala je 2 m debele zidove od dekorativno složene opeke, koji su u razmacima bili ojačani oblim polu-kulama. Unutrašnji, molitveni prostor bio je natkriven krovom koji je ležao na 24 reda stupova u širini i 9 redova u dubini, a i podužnu je krovnu strukturu nosio niz od 25 redova po četiri stupa sa svake strane. Unutrašnji dvorišni prostor imao je, u zametku, po sredini pobočnih zidina livane, četvorne, polukružnim svodom natkrite niše, koje će kasnije, u perzijsko-turkestanskoj arhitekturi,

počevši od seldžučkoga doba, steći ulogu najveli-čanstvenijih elemenata u čitavoj arhitektonskoj cjelini. Sa sjeverne strane džamije u Samarri, u udaljenosti od 30 m, uzdizao se 50 m visoki minaret spiralnog oblika, po uzoru na mezopotamijske zigurate. Stijenje abbasidskih građevina vjerojatno je bilo ukrašavano mozaicima, ali se još češće upotrebljavala štukatura, izrađena bilo spomoću kalupa ili na-Ijepljivanjem mase na temeljnu površinu. Ti veoma karakteristični ukrasi, baštinjeni iz sasanidske umjetnosti, kitili su površine zidova i lukova geo-

metrijski raspoređenim plitkoreljefnim sadržajima koji reproduciraju cvjetne i lisne preplete, nizove različitih ovala, trokuta i krugljica, različite pletere u bogatim varijacijama, ponekad obogaćene pismenima koja saopćavaju pretežno vjerske kuranske ali i druge izričaje.

Od velike građevinske djelatnosti Tulunida u Egiptu potpuno se sačuvala divna Ibn Tulunova džamija, nastala krajem IX. st. Svojim oblikom oponašala je džamiju u Samarri, ali su joj dvorišne arkade imale široke, tupokutno slomljene lukove, a krovište dekorativno izvedene, čipkaste grudobrane. Njen minaret je vjerojatno također imao ziguratski oblik, ali je nakon požara u X. st. preinačen u toranj četvorne osnove na kom se diže ziguratska spirala.

Devetom stoljeću pripada i potpuna prerada tzv. Mramorne džamije Sidi-Okba u Kairuanu, u Tunisu. Prostrano pačetvorinasto dvorište bilo je opkoljeno galerijom u kojoj su stupovi povezani tupokutno slomljenim lukovima, dok su u molitvenom prostoru, u središnjoj lađi koja vodi mihrabu s kiblom, potkovasti, a u ostalim lađama molitvenog prostora lagano usiljeni lukovi. Zidovi zgrade i dvorišta bili su sagrađeni od naizmjeničnih slojeva crnoga i bijelog mramora. Početkom XI. st. podignuta džamija El-Kebir, u gradu Alžiru, imala je već isključivo potkovaste lukove. I jedna i druga imale su minarete na četvornoj osnovi.

Buvejhidska Mesdžid-džamija u Najinu u Perziji oko 960 imala je također pačetvorinasto dvorište, ali je po sredini svakoga od njegova četiri zida imala ukrašenu nišu većih razmjera livani. Svi zidovi ukrašeni su bogatom štukaturom.

Otprilike istom vremenu pripada najstarija fatimidska džamija Al-Azhar u Kairu, s krasnim dvorišnim trijemom u kome tupokutno slomljeni lukovi počivaju na tankim, okruglim, mramornim stupovima, a zidnu površinu nad lukovima ispunja naizmjenični niz slijepih niša i rozeta izrađenih u štukaturi. Osobito je lijepa izrezuckana ograda ravnoga krova. Nešto kasnija, ali i kićenija je kairska džamija Al-Ahmar prijelaz X. u XI. st..

Veoma snažan poticaj daljnjem razvitku islamskoga graditeljstva na istoku dali su Seldžuci. Starije tradicije dekorativne upotrebe opeke u oblikovanju vanjskih i unutrašnjih zidova oni su razvili do savršenstva. Podizanje kupola, koje je bilo uobičajeno nad molitvenim dijelovima džamijskih zgrada već i ranije, u Mezopotamiji, Siriji i Sjevernoj Africi, oni su izvodili osobito majstorski formirajući prijelaze s četvornih osnova u nižim razinama na kružni oblik tambura na kome sjede kupole plićeg ili višeg ispona. Iz ranoga razdoblja seldžučke epohe svojom ljepotom snažno impresionira Mesdžidi-džamija u Ispahanu oko 1090. Dvorište joj je opkoljeno dvokatnim trijemom u kom su rasponi nadsvedeni sasanidsko-indijskim tupokutno slomljenim lukovima, a po sredini svake od četiriju strana dvorišta diže se po jedan

veličanstveni visoki livan, nalik na školjku, nadsvedenu tupokutno slomljenim lukom, pod kojim duboka niša ima stalaktitni strop, raščlanjen manjim udubljenjima zajedničke svedene konstrukcije. Fasade li-vana i dvorišnih arkada popločane su modrikastim i žutim keramičkim pločicama, stvarajući izuzetan kolorističkі dojam. Budući razvitak takvih tipova džamijskih dvorišta s livanima doveo je na cijelom Prednjem istoku u narednim stoljećima do arhitektonskih ostvarenja koja pripadaju među najljepše ukrase svjetskog graditeljstva.
416

Gombad Mesuda III. u Gazni Prijel. XI1X11. st.
Veliku budućnost imala je i seldžučka gradnja tzv. gombada ili turbeta, visokih mauzoleja pretežno kružne, poligonalne ili zvjezdolike osnovice. Gradnja mauzoleja ima, nedvojbeno, veoma stare tradicije u raznim civilizacijama koje su prethodile islamskoj epohi. Od građevina te namjene u muslimanskim državama osobitu ljepotu ostvario je Ismaelov mauzolej u Bu-hari, podignut u samanidskoj epohi, na prijelazu IX. u X. st. Ta četvorna građevina sazdana je od opeka, koje su i na vanjskoj površini, a još više u unutrašnjosti, složene virtuoznom vještinom pa ostvaruju nenadmašive dekorativne efekte. Četvora vrata imaju šiljato slomljene nadvratne lukove, a nad četvorinom zdanja ostvaren je sistemom ugaonih trompa i lučnih konstrukcija prijelaz u kupolu.
Seldžučki mauzoleji udovoljavaju istoj namjeni grobnog spomenika polazeći od prototipa nomadskih okruglih šatora jurtova po turkestanskim i mongolskim prostranstvima i pretvarajući njihov osnovni oblik sa čunja-stim krovom u trajno obitavalište istaknutih pokojnika, izgrađeno u trajnoj građi. I taj građevinski oblik dosegao je puni razvoj i ostvario najljepše objekte tek počevši od XII. st., ali njegovi zameci sačuvani su i iz početne etape
27 Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka 417
seldžučkoga graditeljstva. Jedan od njih je Gombad-i-Kabus, s početka XI. st., vitka okrugla građevina sa čunjastim krovom, kojoj je vanjska površina vertikalno raščlanjena, čime je dobiven zvjezdolik tlocrt. Unutrašnjost mu je podijeljena na dva kata, pri čemu je gornji kat grobna prostorija u kojoj je bio smješten sarkofag. Kraju XI. st. pripada i toranj Mesuda III. u Gazni koji također ima zvjezdolik tlocrt a sazidan je od izvanredno dekorativno složenih opeka.
Umjetnost abbasidske epohe i etapa političkih vlasti koje su se zaredom smjenjivale na teritoriju Kalifata postigla je ne samo veličanstvena ostvarenja u građevinarstvu i štukaturi, nego i na području keramike, obradbe metala i slonove kosti te drva. Posebice je važna keramička umjetnost, koju reprezentira niz oblika i tehnika ukrašavanja oslikavanjem i vajanjem površina. Ukrasi posuđa, lonaca, tanjira i si. svjedoče o utjecajima klasično-hele-nističkim, sasanidskim, indijskim, turkmenskim i kineskim, a motivi koji se upotrebljavaju različiti su: cvjetno-lisni, geometrijski i figurativni, pri čemu su prikazivane ptice, životinje, a i ljudski likovi. Premda je sunitska doktrina bila nesklona prikazivanju ljudskoga obličja, ipak se figure svirača, plesača, konjanika i dr. pojavljuju već u kalifskoj palači u Samari i abbasid-skim dvorcima na freskama, a zatim naročito u Buvejhidsko doba, u X. st., na metalnom i keramičkom posudu ili u ilustracijama knjiga, kao crteži u grafičkoj jednobojnoj izvedbi, da bi, u kasnijim stoljećima, kolorističkim minijaturnim slikarstvom ostvarila velika djela osebujne i trajne vrijednosti.

X. BIZANT OD SREDINE IX. DO KRAJA XI. ST.

1. POLITIČKI RAZVOJ DO 1025

Vladavina Bazilija I. Uspon Bazilija I. na carsko prijestolje 867-886 značio je pobjedu carigradske dvorjansko-činovničke aristokracije nad aristokracijom maloazijskih provincija koja je bila politički oslonac cezara Barde. S tom pobjedom prevagnula je i ekonomsko-politička koncepcija prijestolničkog dvorjanstva, koje se borilo za sistem centralizirane eksploatacije seljaštva spomoću poreskih dažbina, pri čemu se iz tako formiranih državnih rizničkih fondova vršilo nagrađivanje dostojanstvenika darovima u naravi, dragocjenostima i novcu. Iz takve koncepcije proizlazila su dva bitna stremljenja: zaštićivati opstanak slobodnog seljaštva stratiota i članova seoskih općina, da bi poresko-obveznička i vojnička baza državne vlasti ostala što brojnija i jača, i boriti se za neosporni carski autokratski autoritet, protiv svih snaga disperzije. Takva borba nužno je morala ometati jačanje velikih zemljišnih posjeda po provincijama i skučavati nastojanja "moćnih" ljudi dinata da svojoj vlasti podvrgnu dotad slobodno seljaštvo i pretvore ga u zavisne obrađivače veleposjedničke zemlje parike.

Bazilije I. je u ostvarivanju unutrašnjopolitičkih i vanjskopolitičkih ciljeva svoga režima posvjedočio svoje velike organizatorske i vojničke sposobnosti kao i duboko poimanje zamršenog spleta odnosa i interesa od kojih se sastojala stvarnost njegova vremena.

Ratovanje na Istoku Vanjskopolitički položaj bizantske države bio je u drugoj polovici IX. st. povoljan. Njezin glavni protivnik, Bagdadski kalifat, zapao je u epohu unutrašnjeg rasula, pa su se bizantskim pretenzijama na granicama države suprotstavljali samo regionalni vlastodršci, bez oslonca na snažnu državnu vlast. Na Balkanu, odnosi s Bugarskom su se uravnotežili, pa sa Zapada nije prijetila nikakva opasnost koja bi mogla ometati Carstvo da povede ofenzivne akcije na istoku. Prva zapreka u tom nastojanju bio je paulikijanski teritorij sa središtem u Tefriki. Protiv njega je Bazilije I. poveo dvije velike vojne. U prvom napadu 868 Bizantince je zadesio težak poraz, pa su se paulikijanci usudili da Carstvu čak postave zahtjev da potpuno evakuira istočni dio Male Azije. Ali drugi bizantski vojni pohod 872 doveo je do pada Tefrike 872; Lemerle: 878, smaknuća pauliki-janskog vođe Hrizohira i do opsežnog preseljavanja paulikijanskog stanovništva na Balkan.

i

Car Bazilije L Iluminacija iz XIV. st.

Nadovezujući na taj uspjeh, bizantska je vojska u narednim godinama Arapima preotela znatno područje do gornjeg Eufrata, kod Samosate, i do granica Kilikije, na jugoistoku Male Azije. Ali pokušaji da bude osvojena i Melitena, nisu uspjeli.

Bizantskoj borbi protiv Arapa veoma je koristila obnova političke samostalnosti Armenije. Ona je bila rezultat slabljenja arapskog vrhovništva nad područjem Armenije u 2. polovici IX. st. Već 869. ta je zemlja bila praktički nezavisna, a 885. Kalifat je morao priznati posebnost armenskoga kraljevstva kome je vladarem postao Ašot Bagratumi. Njegovu vlast smjesta je priznao i Bizant, ali je ujedno s Armenijom sklopio i savez protiv Kalifata. Uskoro, međutim, dvostruko je upletanje u unutrašnje armenske prilike, s bizantske strane i sa strane susjednih arapskih regionalnih vlastodržaca, osujetilo

stvaranje jake armenske države, i ona se već početkom X. st. raspala na više teritorija koji su samo nominalno priznavali vrhovnu vlast Ašo-tovih nasljednika.
420

:. - ":.i. .-.;ru:r-:i..- -
Orifas, admiral Bazilija L, mučenjem saslušava arapske zarobljenike. Iluminacija iz XIV. st.
Borbe za Italiju Učvršćenje bizantskih pozicija i u Maloj Aziji, nakon stabilizacije na Balkanu, stvorilo je preduvjete za brojne bizantske pothvate na Zapadu. Ondje je i dalje jačala vlast aglabidskih Arapa iz Ifrikije Tunisa. Oni su 869. zauzeli Maltu, a 878., poslije devetmjesečne opsade osvojili su Sirakuzu i bizantski posjed na Siciliji skučili na neveliko područje oko Katanije i Taormine. Još 840. Arapi su svojoj vlasti podvrgli Tarent a 842. i Bari. Otuda su oni opasnim prepadima ugrožavali i jadranske i tirenske obale Poluotoka. Zbog toga su za protjerivanje Arapa bili zainteresirani i papinstvo, i carska vlast njemačke grane Karolinga, i langobard-ski vladari Južne Italije, i Bizant. Prvi cilj bio je preotimanje Barija. U tu svrhu trebalo je prije svega onemogućiti pristup arapskog brodovlja u Jadransko more. S tim u vezi došlo je do napada Arapa na bizantski utvrđeni Dubrovnik 866 i do intervencije jake bizantske flote pod zapovjedništvom drungarija Nikete Orife koja je potkraj 867. oslobodila grad od petnaestmjesečne opsade i time uklonila arapsku opasnost iz Jadrana.
Ali protivnici arapske prisutnosti na jugu Italije nisu uspijevali uskladiti svoje interese. Bizantsko brodovlje Nikete Orife, podsjevši Bari u ljetu 869. s mora, nije naišlo na pripravnost vojske cara Ludovika II. za složni napad. Istovremeno, na VIII. općem crkvenom saboru u Carigradu 86970 došlo je doduše do okončanja focijanskog raskola, ali je rehabilitirani patrijarh Ignacije vraćen na dužnost carevom odlukom još 967 uspio osigurati crkvenu supremaciju patrijaršije nad Bugarskom. To je duboko poremetilo tek započeto zbližavanje papinstva s Bizantskim carstvom.
U takvim okolnostima, ofenzivu protiv Barija poduzeo je sam car Ludo-vik II. Kako je bizantska mornarica uskratila svoje sudjelovanje, glavnu pomorsku pomoć caru dala je Domagojeva kneževina Hrvatska. Početkom veljače 871. Bari je nakon duže opsade pao. Slijedilo je znatno jačanje Ludo-vikova utjecaja u Južnoj Italiji, ali su izbila i nezadovoljstva langobardskih velikaša i očitovala se nastojanja obalnih gradova da sačuvaju svoju samo-
421
stalnost i veze s Bizantom, dok su Arapi u veoma zamršenim odnosima koji su se spleli vršili teške i razorne napade na najbogatije među priobalnim gradovima Italije Napulj, Amalfi, Gaeta i dr..
Politika Bizant je dotle učvršćivao svoje pozicije na Balkanu. Po-
prema Balkanu sredstvom Bugarske, koju je pokrštenje dovelo u nadležnost istočne crkve, Bizant je stekao utjecaj i na srpsku kneževinu Mutimira Vlastimirovića, koja se u tome razdoblju priklanjala Bugarskoj. Istovremeno ojačala je bizantska dominacija nad Zahumljem, Travunjom, Neretljanskom kneževinom i upravna vlast nad arhontijom dalmatinskih gradova i otoka, koja je, u vezi s tim zbivanjima, uzdignuta na rang zasebne bizantske teme.
Nakon smrti cara Ludovika II. 875 Bizantinci su svoju supremaciju na Balkanu pomakli još dalje prema zapadu. U nasljednim borbama italska je kraljevska kruna bila dopala

Karlmanu, sinu njemačkoga kralja Ludviga, a s njome i pretenzije na suverenitet nad Primorskom Hrvatskom. Protiv takvoga rješenja Hrvati su poveli rat koji se protezao od gradova na zapadnoj obali Istre do posavskih ravnica, gdje se za Karlmanove interese borio do-njopanonski knez i njemački vazal Kocelj. Za vrijeme te vojne umro je knez Domagoj, a Primorska se Hrvatska otela supremaciji italskoga kralja. Ti su događaji bili i uzrokom promjene na hrvatskome kneževskom prijestolju. Uz pomoć Bizanta knezom postaje Zdeslav, jedan od Trpimirevih sinova kojima je Domagoj 864. preoteo nasljedstvo. Ovako izmijenjena situacija omogućila je postavljanje odnosa između dalmatinske teme i Hrvatske a također i Za-humlja i Travunije na drukčiju osnovu. Odredbom Bazilija I. gradovi su ubuduće imali Hrvatskoj a Dubrovnik Zahumlju i Travuniji plaćati one iste dažbine koje su kao državni poreski teret dotad plaćali strategu, ostavljajući ovome samo simbolički iznos u znak priznavanja careva suvereniteta.
Svim tima, naširoko zasnovanim preorijentacijama, bizantsko je vrhovništvo ponovo doseglo zapadne granice Balkanskog poluotoka i obale Save, afirmiravši na taj način trajnost pretenzija nekadašnje Justinijanove politike. U pogledu Hrvatske, međutim, s dolaskom novoga vladara, Branimira, koji prevratom uklanja Zdeslava, ta je supremacija prestala već 879. i bizantski se utjecaj omeđio istočnom granicom otad od Bizanta i Franaka podjednako nezavisne Hrvatske.
Uspjesi u Italiji Usporedo s tim događajima Bizantinci su 876. carskoj i odnosi prema vojsci preoteli Bari, a 880. su iz Tarenta protjerali Arape. papinstvu Uskoro zatim, poslije velike pobjede bizantske flote nad
Arapima kod Liparskih otoka i vojnih akcija na kopnu, u bizantskoj su vlasti u god. 885. bile cijela Apulija i Kalabrija, a njezino su vrhovništvo priznavala južnoitalska langobardska vojvodstva Benevent i Spo-leto, te priobalni gradovi Salerno, Napulj, Amalfi, Gaeta i dr.
Suprotno tim uspjesima Bizanta na italskom poluotoku, Arapi su uspješno širili svoju vlast na Siciliji. No posljednje važnije uporište Bizantinaca na tom otoku, Taormina, palo je u vlast Aglabida ipak tek 902.
Dalekosežni vanjskopolitički program bizantskih vlasti u doba cara Bazilija I. nužno je morao uvažavati potrebu dobrih odnosa s papinstvom. Na toj

osnovi car je žrtvovao Focija i na carigradskom crkvenom saboru 86970. odobrio poništenje crkvenog raskola. Ali odlučnost jednako cara Bazilija kao i patrijarha Ignacija da Bugarsku u crkvenom pogledu ne prepuste papinstvu opovrgla je i najbolje nade u mogućnost nepomućene sloge. Veliki vojni uspjesi Bizanta na talijanskom poluotoku oslobodili su, nadalje, carsku politiku potrebe da bude popustljiva, utoliko više što je karolinško carstvo bilo u rasulu i papinstvo nije imalo nikakva političkog oslonca na Zapadu. Kad je patrijarh Ignacije 877. umro, Bazilije je bez kolebanja na patrijarški položaj mogao vratiti Focija. A dvije godine nakon toga održan je u Carigradu novi koncil koji je u prisutnosti papinih legata oslobodio Focija svih optužbi i krivica i priznao ga zakonitim patrijarhom. Čini se da su obje strane, pa i Focije, naročito u dogmatskim pitanjima, pristale na uzajamne koncesije jer je takvo ravnovjesje bilo u skladu s tadašnjim političkim potrebama Carstva.
Zakonodavstvo Bazilije I. je nesumnjivo bio odan zamisli o pripojenju što većih prostranstava nekadašnjega jedinstvenoga Carstva političkoj jezgri svoje države. Prema tome cilju vodili su ga svi njegovi vojni i diplomatski uspjesi. Jednako kao što je

postupao i njegov preteča u takvim nastojanjima, Justinijan L, i Bazilije I. je smatrao nužnim da svoja stremljenja potpomogne i afirmira zakonodavnom djelatnošću. Inicirao je prilagodbu i dopunu Justinijanovih zakona, usklađujući pravni sustav s političkim i društvenim odnosima svoga vremena, ali pomno čuvajući bitna načela o nepovredivom autoritetu carske vlasti. Ta velika zbirka Anakatharsis ostala je nedovršena. Kao priprema za njeno objavljivanje, između 870. i 879. dana je u opticaj sažeta verzija bizantskih pravnih načela, pod nazivom Prohiron. Sedam godina nakon toga, možda kao uvod u veliku pravnu zbirku koja je bila u izradi, objavljena je Epanagoga, u većoj mjeri slobodna od utjecaja Justinijanova prava od Prohirona. U njoj je, uz ostale principe, bila iznesena i teorija o dvije vlasti, carskoj i patrijarškoj, koje se među sobom do-punjaju štiteći dobrobit državne zajednice koja služi božjim namislima. U interesu općega dobra, Epanagoga se zalagala za očuvanje seljačkog zemljo-posjeda i suprotstavljala se bogaćenju velikaša, poistovjećujući na taj način opće dobro s poretkom na kom je tada počivala državna struktura.

Svojim zakonskim aktima Bazilije I. se zalagao i za nasljednost carskog dostojanstva. Sistemom suvladarstva predodredio je svoga sina Leona VI kao nasljednika. U času njegove smrti, god. 886., to se nasljedstvo ostvarilo bez ikakva protivljenja.

Doba Leona VI. Leon VI. Mudri 886-912 nije bio ljubimac svoga oca. Ali nakon rane smrti njegova starijeg brata Konstantina ostao je jedini nasljednik dinastičkih prava. Bio je veoma obrazovan čovjek i po-štovalac intelektualnih vrednota, sklon povučenom životu na dvoru a ne vojnim akcijama. U mladosti mu je učiteljem bio Focije; ali kad je Leon VI. postao carem, jedna od prvih njegovih vladarskih odluka bilo je ponovno uklanjanje Focija s patrijarške stolice. Uzrok tome vjerojatno je bio golem patrijarhov utjecaj na državnu politiku u posljednjem desetljeću Bazilijeve vladavine, koji je, između ostaloga, došao do izražaja i u Epanagogi, koja je pa-trijaršku vlast izdizala do razine ravnopravnosti s autoritetom bazileusa.

Stoga je novim patrijarhom postao sada najmlađi carev brat Stjepan, pa je time crkveno poglavarstvo i opet dovedeno u podložan odnos prema carskoj vlasti.

U prvom razdoblju vladavine Leona VI. najutjecajnija ličnost u državnoj upravi bio je otac careve ljubavnice Zoe, Stilian Zauces. Njemu je dan počasni naslov Basileopater, a vršio je funkciju logoteta droma. On je uklonio mnoge istaknute službenike Bazilija L, s ciljem da suzbije utjecaj provincijalne zemljoposjedničke aristokracije koja je s povratkom patrijarha Focija postupno obnavljala svoju moć.

Borba s provincijalnom Za vrijeme Zaucesove uprave u političkom životu aristokracijom prijestolnice počeo se, osim ojačale prevlasti dvor-
jansko-službeničkog plemstva, osjećati i sve jači
utjecaj obogaćenih carigradskih trgovaca. Činilo se da će njihov uspon trajati i dalje kad je nakon smrti carice Teofano Zaucesova kćerka Zoe postala carevom ženom. Ali Zauces je umro već 899. a pola godine nakon njega i Zoe. Otada najutjecajnijom ličnosti na dvoru postaje eunuh Samon; dvorjansko plemstvo potiskuje utjecaj prvaka trgovačkog staleža, pa je sada ono ponovo jedini protivnik provincijalne zemljoposjedničke aristokracije. No Zaucesova smrt ojačala je snagu i te grupacije. Osobito velik uspjeh postigla je ona time što je 901. patrijarhom postao nekadašnji Focijev pristalica Nikola Mistik. On je potajno pomagao provincijalnu aristokraciju i njene predstavnike dovodio na važne crkvene položaje. To je patrijarhovo suprotstavljanje režimu dvorske

aristokracije, na koju se oslanjao car, još više zaoštrilo spor oko careva četvrtoga braka. Leon VI. nije, naime, ni sa svojom trećom ženom imao potomstva, pa je želio da sklopi i četvrti brak sa svojom novom ljubavnicom, Zoe Karbonopsida, koja mu je 905. rodila sina Konstantina.
Budući da je već i sklapanje trećega careva braka bilo u neskladu s crkvenim nazorima, četvrti je brak značio apsolutno nedopustiv čin, pa je patrijarh udario cara interdiktom i sprečavao mu prisustvovanje vjerskim obredima u crkvi. Iskorištavajući težak položaj centralne vlasti, provincijalna je aristokracija, pod vodstvom Andronika Duke, pokušala izvršiti prevrat. Ali car je u pitanju svoga braka apelirao na papu i od njega dobio povoljan odgovor. Kako je u nastavku događaja Andronik Duka, usprkos arapskoj pomoći, doživio poraz i morao emigrirati, i patrijarhov otpor carevoj volji nije više bio moguć. On se odrekao svoje funkcije, a carigradska je dvorska aristokracija na patrijarški položaj izdigla svoga kandidata, Euthimija, i on je odobrio carev četvrti brak i legitimnost njegova sina i budućeg nasljednika Konstantina VII.
Careva pobjeda u bračnome sporu i opet je ostvarila potpuno podvrgavanje crkve državi, suprotno teorijama koje je pod utjecajem patrijarha Focija formulirala Bazilijeva Epanagoga. Istovremeni poraz provincijalne aristokracije dokončao je izgradnju neosporne dominacije carskoga režima i prijestolničke dvorjansko-službeničke aristokracije, koja je zastupala politički i društveni poredak zasnovan na poreskoj eksploataciji sveukupnoga radnog stanovništva, i na svojim interesima da živi od svoga udjela u tako oblikovanim prihodima snažno centralizirane državne uprave.
424
Zakonodavstvo Ovakav cilj stvaranja neosporne carske vlasti i svemoći njegova centraliziranoga upravnog aparata nametao je već od početka vladavine Leona VI. daljnje i još opsežnije preobrazbe u pravnim načelima. U tu svrhu bila je formirana posebna komisija koja je izradila sveobuhvatnu zbirku kanonskoga, javnoga i građanskog prava u 6 svezaka. To golemo djelo oslanjalo se na sveukupni zakonodavni rad počevši od Justinijanovih vremena, ali je uvelike iskoristilo neobjavljene tekstove Bazili-jeva Anakarthazisa. U pravnopovijesnoj znanosti dan mu je naziv Šesto-knjižje Heksabiblon ili Carski zakoni Ta Basilikd. To je djelo tijekom cijeloga srednjovjekovlja ostalo temelj bizantske pravne znanosti.
Tome teoretskom zborniku carska je vlast, u skladu s aktualnim zbivanjima, dodavala nove zakonske odluke i propise u obliku Novella u svemu 113 njih iz Leonova vremena. Svojom cjelinom te su odredbe uporno izgrađivale svemoć carske autokracije, organizirale hijerarhijsko ustrojstvo državnog aparata, dovršile proces tematskog uređenja na cijelom državnom teritoriju, propisale uređenje i nadležnosti trgovačkih i obrtničkih korporacija, izvršile ukidanje zastarjelih, sa carskim centralizmom nespojivih ustanova i ponovo definirale odnose između crkve i države.

Upravni aparat Svemoć carske institucije i karakteristični način izdržavanja državnog aparata na temelju općega poreskog sustava bio je na prijelazu iz IX. u X. st. presudan za cjelokupni ekonomsko-socijalni i politički poredak u tadašnjem Bizantskom carstvu. Za razliku od zapadne Evrope, gdje vazalsko-seniorski odnosi unutar vladajuće klase već uvelike djeluju kao oslonac za stupnjevanje javno-pravne egzekutive što je kraljevska vlast dodjeljuje regionalnim velmožama, u Bizantu je vršenje državnih dužnosti činovnička služba koja se povjerava carskom odlukom. Upravno osoblje je i ovdje

hijerarhizirano, ali na temelju dostojanstava i titula što ih podjeljuje car. Potkraj IX. st., kada nastaje tzv. Filotejev Klitoro-logij popis dostojanstava pridodan djelu "O ceremonijama na carskome dvoru" Konstantina VII. Porfirogeneta, bilo je 18 dvorjanskih počasnih naslova i 60 visokih funkcija pri vršenju različitih dužnosti u državnom vla-davinskom aparatu. Osim prva tri najviša počasna naslova cezar, nobilis-simus i kuropalat koji su bili rezervirani za članove carske obitelji, sve ostale je, u načelu, mogao postići svaki dovoljno imućan i slobodan čovjek. Sve je naslove i sve visoke službe podjeljivao samo car, i to naslove poveljom na pergameni i davanjem insignija svake pojedine časti aksiai dia brabeion, a visoke službe dekretom aksiai dia logou. Naslovi su bili doživotne dosto-janstveničke titule, dok su službeničke funkcije mogle biti dokinute i prenesene na neku drugu ličnost. Pri tome je svaki visoki službenik državnog aparata najčešće bio nosilac i nekoga od dostojanstveničkih dvorjanskih naslova, u skladu s važnošću i rangom same službe. Pri navođenju službenih funkcija u dokumentima je prvo mjesto zauzimala dvorjanska titula a tek za tim slijedi naziv službe. Takvim se poretkom obilježavalo da je temelj nečijega položaja u službeničkom aparatu zavisan o stupnju milosti koja mu je dodijeljena carevom blagonaklonošću, što je bilo u skladu sa shvaćanjem o apsolutnoj vlasti carevoj, pri čemu su pojedinačne funkcije samo zadaci što ih car povjerava članovima svoje obitelji ili svojoj dvorjanskoj okolini.

Sistem počasnih naslova i službi koji je prikazan kod Filoteja nije bio neizmjenjiv, nego je u neprekidnom previranju dvorjanskog života tijekom idućih stoljeća doživljavao mnoge mijene, s općom tendencijom da se visoko dostojanstvo titula, kako je s vremenom rastao broj njihovih nosilaca, postupno degradira, pa su tada za najviše dostojanstvenike pronalaženi sve novi i novi naslovi, a diferencijacijom državnih službi formirane su i nove funkcije ili su nekadašnje stjecale drukčiju nadležnost.

Krajem X. st., u nizu dvorjanskih auličkih ili palatinskih naslova dia brabeion redali su se, nakon kuropalata, magistri, anthvpati, patriciji, proto-spatariji, dishvpati, spatari, spatarokandidati, konzuli ili hypati, stratori i drugi, niži dostojanstvenici.

Nosioci realnih funkcija u državnoj vlasti dijelili su se u 7 razreda: stratezi, domestici, suci, sekretici, poglavari dema, stratarsi i dr., pri čemu su se u svakom razredu službe svrstavale po rangu; na pr. među stratezima najviši je položaj imao strateg teme Opsikion, a pretposljednje i posljednje mjesto zauzimali su stratezi Dalmacije i Hersona. Osebujan razvitak imao je razred sekretika. To su bili poglavari državnih ureda, pretežno ekonomske i financijske struke, kao što su sakelarij, logotet riznice, logotet vojne opskrbe i dr. Izuzetno veliko značenje stekao je logotet droma, u čijoj je nadležnosti bila poštanska služba, vođenje vanjskih poslova i služba državne sigurnosti. U državi, u kojoj je snaga središnje vlasti počivala na poreskim potraživanjima, bitnu je važnost imala služba vrhovne poreske uprave, geni-kon. Ona se granala na dvojaku djelatnost: na službu za odmjeravanje pore-skih dužnosti stanovništva, u kojoj je za svaku pokrajinu bio nadležan po jedan specijalni carski službenik, epopt; i na drugu, koja se bavila neposrednim ubiranjem odmjerenih iznosa koje su, i opet odvojeno po temama, vršili diikiti ili praktori.

Uz cara postojao je još uvijek i senat ili sinklit, kao neka vrsta vrhovnoga vijeća najviših državnih dostojanstvenika. Njegov poglavar, proedar sinklita, imao je veoma visok rang, odmah iza članova vladarske obitelji. Ali pravne odredbe bizantskog zakonodavstva nisu

precizno određivale kompetencije senata pa su one zavisile o carevoj volji i utjecajnosti visokih dvorjanskih dostojanstvenika u njegovu sastavu.
Osebujnost bizantske dvorjanske i službeničke aristokracije činila je paralelna hijerarhija eunuha. Ona se zasnivala na vršenju posebnih službi, vezanih uz carevo domaćinstvo, a organizirala se također u dva niza, na temelju poveljama podjeljivanih časti i na temelju carskih ukaza. Zbog svoje neposredne povezanosti sa carskom porodicom i njenim svakodnevnim životom, neke su eunuške službe postale izvanredno utjecajne na vođenje državnih poslova. Jedna od takvih bila je služba parakimomena, poglavara čuvara carskih ložnica kitonita, zatim služba protovestijara, prvobitno upravitelja carske garderobe, i careva osobnog tajnika ili mistika. S vremenom, u određenim okolnostima, te i druge srodne funkcije pretvarale su se u dalekosežne političke i upravne nadležnosti, a njihovi su nosioci mogli pripadati različitim kategorijama dvorjanske aristokracije.
U nadležnost najviših dostojanstvenika pripadale su i vrhovne vojno-za-povjedničke dužnosti. Vojska se u osnovi dijelila na gardijske odrede, kojima je na čelu bio domestik, i na tematsku vojsku kojom su zapovijedali stratezi. Mornarica je bila zasebno vojno tijelo, a njome su zapovijedali drungariji pojedinih flotnih skupina.

426

Organizacija tema Središnja državna uprava i njezin svemoćni činovnički i dostojanstvenički aparat brižljivo je čuvao svoju dominaciju u političkom ustrojstvu. Da bi oslabila moć provincijalne aristokracije, državna je vlast prvobitne teme usitnila, pa su u početku X. st. postojale u svemu 32 teme, od čega 17 njih u Aziji, 10 na Balkanskom poluotoku, 2 u Italiji, 2 u Egejskom moru i jedna na Krimu Hersones.
Na čelu svake teme bio je njezin strateg, po tradiciji nosilac vojnih i civilnih nadležnosti. U doba Leona VI. položaj stratega još je uvijek bio snažan, ali se već pripremala epoha njihova postupnog slabljenja. U tome smislu u civilnoj upravi sve više samostalnosti ostaje njenom poglavaru, pretoru, a i voditelj financijskih poslova, protonator, sve potpunije za svoju djelatnost odgovara kartulariju sakelle, središnjem rizničkom uredu za prikupljanje novčanih prihoda.
Ali koliko je god središnja državna uprava brižljivo čuvala zavisnost upravnog aparata od neosporne carske volje, privredni i društveni procesi u temeljima poretka uporno su vodili jačanju zemljoposjedničkog plemstva u provincijama, pa ono s porastom svoje realne snage sve izrazitije teži da je pretvori u politički utjecaj, u cilju strukturalnih izmjena u tom poretku koje bi bile u potpunijem skladu s interesima te nove socijamoekonomske snage u nastajanju.
Trgovačke i obrtničke Čini se da je potkraj vladavine Leona VI. došlo do
korporacije povezivanja tih stremljenja s valom nezadovoljstava
u redovima carigradskih trgovaca i obrtnika. Taj je
pokret primorao vlast da prihvati povratak Nikole Mistika na dužnost patrijarha, a u korist trgovačkih i obrtničkih korporacija bila je kodificirana "Knjiga eparha" 911912 koja je imala svrhu da oteža i skuči upletanje pri-jestolničke aristokracije u njihovo poslovanje. Sadržaj te knjige iscrpno izvještava o organizaciji i djelovanju obrtničkih i trgovačkih privrednih djelatnosti kao i o položaju gradskoga stanovništva prijestolnice u općem društvenom poretku na početku X. stoljeća.
Vanjskopolitički položaj Vanjska politika Leona VI. nije Bizantu donijela na Mediteranu onako znatne uspjehe kakvi su ostvareni u doba

njegova oca. Arapski okupatori Krete, koja je u
njihovoj vlasti od 826., zajedno s gusarima iz drugih arapskih uporišta veoma su ugrožavali sve predjele Sredozemnoga mora. Mnogi grčki i egejski otoci pred tom su opasnosti gotovo potpuno opustjeli, a stanovništvo se s maloazijskih, balkanskih i južnoitalskih obala povlačilo u unutrašnjost. Veoma je nepovoljne posljedice za središnji Mediteran imalo okončanje arapskog osvajanja Sicilije padom Taormine 902 i osvojenje grada Reggio di Cala-brija, čime je u arapske ruke pao Messinski tjesnac. Još početkom osamdesetih godina, na poziv južnoitalskoga grada Gaete, koji se osjećao ugrožen papinskim pretenzijama, jedna se arapska ratničko-gusarska skupina smjestila uz ušće rijeke Garigliano, odakle je preko 30 godina pustošila i pljačkala unutrašnjost Južne Italije i priobalne gradove, od Salerna do Rima. U istočnom Mediteranu jedan je islamizirani Grk, Leon Tripolitanac, formirao gusarsku flotu, koja je ugrozila čak i Carigrad, a 904. je u prepadu zauzela So-

lun, izvršila neviđeni pokolj i nagrabila veliko blago u dragocjenostima i robiju koje je zatim prodala na tržnicama arapskih zemalja. U svoju obranu, Bizant je bio primoran da opremi snažno brodovlje. Ono je zaista postiglo nekoliko manjih uspjeha, ali je 911. pretrpjelo katastrofalan poraz kod otoka Samosa, čime je arapska premoć na moru bila ponovo potvrđena.

Balkan Jednako važne neuspjehe doživio je Bizant i na Balkanu. Ondje je Bugarska, proširivši svoj teritorij na Vlašku nizinu, Sjeverozapadnu Srbiju, Srijem i istočnu Slavoniju, zaposjevši cijelu Makedoniju, osim solunske oblasti, postala golemom i snažnom državom, u kojoj se na geografskom prostoru današnje Bugarske stapanjem protobugarske ratničke aristokracije i sloja slavenskih plemenskih prvaka formirao moćan politički oslonac autoritativne kneževske vlasti. Silinu te vlasti posvjedočuju događaji koji su zaredali nakon odluke kneza Borisa da se povuče u samostan 889. Njegov stariji sin Vladimir pokušao je udovoljiti težnjama jednoga dijela bugarskih bol jara i obnoviti poganstvo. Ali Boris se vratio iz samostana, zbacio Vladimira, dao ga oslijepiti i utamničiti, a na kneževsko je prijestolje postavio svoga mlađeg sina Simeona 893-927. Potom se vratio u samostan i ondje umro nakon 14 godina redovničkog života 907.

Prvu etapu ratovanja Bizanta sa Simeonovom Bugarskom izazvao je sam Bizant prenijevši sjedište koncesionirane trgovine s Bugarskom iz Carigrada u Solun, što je značilo okončanje pristupa bugarskim trgovcima u prijestolnicu. Osvetnički vojni pohod Bugara donio je Bizantincima težak poraz kod Hadrianopola.

Madžari Opasnost u kojoj se Carstvo time našlo dovela je na evropsku scenu jedan novi narod koji se prethodnih stoljeća postupno približavao donjem i srednjem Podunavlju. Bili su to Madžari. Pošavši sa svojih prvobitnih boravišta u Baškiriji, u oblasti južnoga Urala, jedna se skupina ugrofinskih plemena u VIII. st. preselila u stepe pred sjevernim padinama Kavkaza i u Priazovlju. Tu oni dolaze u dodir s fragmentima turkmenskih plemena. Izvrgnuti pritiscima s istoka, oni u VIII. st. formiraju na području između Volge i Dona ratničko-nomadski plemenski savez kojim dominira pleme Madžara. Ali hazarska opasnost navela ih je da u tridesetim godinama IX. st. zaposjednu prostor između Dona i Dnjepra "Lebedija". Pritisak Pečeneza na istočne granice toga njihova područja primorao ih je da se ponovo premjeste ka zapadu, pa su zauzeli prostranstva između Dnjepra,

Karpata i donjeg Dunava. Otuda ih je ugroženo Bizantsko carstvo pozvalo upomoć protiv Bugara.
Kombinirana akcija bizantske kopnene vojske, flote i madžarskih četa nanijela je Bugarima poraz. Simeon je stoga s Bizantom sklopio mir, ali je nakon toga, zajedno s Pečenezima iz južnoruskih stepa, toliko uspješno potukao Madžare, da su oni 896. preko Karpata izbjegli u Panoniju prepustivši
pricrnomorske stepe Pečenezima.
Ostavši bez saveznika, Bizant je bio primoran da 896. prihvati mir koji je Bugarskoj donio novo proširenje posjeda u Trakiji i južnoj Makedoniji. Otada, idućih deset godina Bugarska i Bizant žive u miru.
Doba ratovanja s Bugarima uvelike je iscrpilo vojni potencijal Bizanta i oslabilo njegovu otpornu snagu na drugim bojištima: na Siciliji i na Sredo-

zemnom moru. Osim arapske opasnosti koja je njegovim obalama prijetila s juga, u god. 907. uspio je kijevski knez Oleg iz Crnoga mora ugroziti Carigrad i primorati bizantsku vlast da s Rusima sklopi za njih povoljan trgovački ugovor 911. Slom novosagrađene bizantske flote koja je namjeravala ostvariti preokret u odnosima snaga na Sredozemnom moru, prije svega osvoje-njem Krete, zadesio je Carstvo u proljeće 912, nekoliko tjedana prije smrti Leona VI., u situaciji koja je prijetila mnogim opasnostima.
Nasljedna kriza Budući da je carev sin Konstantin imao svega 7 godina,
i njene posljedice vladarem je postao njegov stric Aleksandar. On je smjesta otkazao danak Bugarima, ugovoren mirom iz 896, i izvršio dalekosežne izmjene među najutjecajnijim dostojanstvenicima. Između ostalih, vratio je na patrijarško prijestolje Nikolu Mistika koji je bio eksponent provincijalnoga zemljoposjedničkog plemstva. A kad je Aleksandar već početkom ljeta iduće godine 913 umro, država se našla pred suparničkom borbom oko regentske vlasti između carice-majke Zoe i dvorjanskog plemstva te pristalica patrijarhovih. Tu kaotičnu situaciju pokušao je iskoristiti pripadnik jedne od najbogatijih velikaških obitelji iz Male Azije, Konstantin Duka, da bi osvojio carsku vlast. Iako je taj pokušaj u krvi ugušen, on je stvorio skrajnje nepovoljnu situaciju uoči velike osvetničke vojne ekspedicije što ju je poveo bugarski knez Simeon. Doprijevši već 913. do zidina Carigrada, on je zatražio da se mladi car oženi njegovom kćeri, u očekivanju da će na taj način postati regentom, a njegovo potomstvo da će steći zakonito pravo na bizantsko prijestolje.
Ostvarenje toga plana osujetila je carica Zoe. Uklonivši patrijarha Nikolu, sama je preuzela regentsku vlast, i time izazvala obnovu Simeonova ratnog pritiska.
Bugarsko carstvo Zauzevši prethodno Hadrianopol, Solun i Drač, bugarski je knez izravnim pritiskom na Carigrad ponovo primorao Bizant da sklopi primirje. U Carstvu se očekivalo da će biti moguće da nađu nekog saveznika koji će, prema uobičajenoj bizantskoj taktici, napasti njezina protivnika s leđa. Pregovori su povedeni s Madžarima, Pečene-zima i srpskim knezom Petrom Gojnikovićem unukom kneza Vlastimira. Ali upletanje Srbije Simeon je preduhitrio. Petar Gojniković je prijevarom zarobljen i otpremljen u Bugarsku, a knezom u Srbiji, otad pod bugarskim vrhovništvom, postaje potomak starijeg ogranka u potomstvu kneza Vlastimira, Pavao Branović.
Angažiravši sada sve svoje snage protiv Bizanta, Simeon je 917. uništio veliku bizantsku vojsku na rijeci Aheloj, blizu današnjeg Burgasa, na Crnome moru, a zatim postigao i

drugu pobjedu, u neposrednoj blizini Carigrada. Potvrdivši time svoju svemoć na istočnom Balkanu. Simeon se 919. proglasio za cara, a bugarski je arhiepiskop uzeo naslov patrijarha.

Uspon Romana I. Lekapena

Bizant je, u skrajnjoj ugroženosti, prije svega morao srediti kaotično stanje na vrhu državne uprave. Izvršio je to zapovjednik mornarice, Roman Lekapen. Carica Zoe uklonjena je, a regentom je postao Roman. Još iste godine 919 on je svoju

kćerku Helenu udao za mladoga cara, 920. je sebe proglasio njegovim suvla-darem, a 921. čak i prvim vladarom, pridruživši sebi uskoro i svoja tri sina i otisnuvši Konstantina čak na treće mjesto u rangu suvladara.

Nova Bugarska ofenziva u god. 920. ostvarila je pripojenje cijele Tesali je Simeonovu carstvu i ponovo dovela bugarske čete do zidina Carigrada 921. Sređujući još uvijek svoje unutrašnje probleme, Bizant je i opet neposrednu opasnost otklonio pridobivši srpskoga kneza Pavla Branovića da se odmetne od Bugara i napadne njezin teritorij. Tako je Simeon morao još jednom intervenirati u Srbiji: zbačen je Pavao Branović a na kneževsko je prijestolje postavljen njegov prvi rođak, Zaharija Prvosavljević, kao podanik bugarske vrhovne vlasti 921.

Kad je i slijedeće godine obnovljen napad na Carigrad, Bizantu više nije preostalo ništa drugo nego da zatraži papino posredovanje za sklapanje mira s Bugarima. Do osobnog izmirenja dvojice careva došlo je podjesen 923. Pri tome je, kao naplata za papinu intervenciju, ostvareno izmirenje istočne crkve sa zapadnom, a Bizant se odrekao crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim gradovima. Iz navoda u pismu pape Ivana X. iz 925. slijedi da je tadašnji hrvatski vladar Tomislav nosio naslov kralja, a tradicionalna je hrvatska historiografija smatrala da se to dogodilo u vezi s prelaskom uprave nad dalmatinskim gradovima u ruke hrvatskog vladara; no, u svakom slučaju, ta uprava nipošto nije mogla značiti i dokidanje načelnoga bizantskog suvereniteta nad temom Dalmacijom.

Ofenzivnu snagu Bugarske u to je vrijeme privremeno oslabila pobuna bugarskih velikaša, pa se i srpski knez Zaharija priklonio Bizantu. Iako su Srbi prvi kazneni pohod Bugara uspješno suzbili, novi pohod 924. primorao je Zahariju da izbjegne u Hrvatsku, a novoga pretendenta, časlava Klonimi-rovića, pripadnika srednje loze u potomstvu kneza Vlastimira, Bugari su odveli u ropstvo privremeno dokinuvši postojanje zasebne srpske kneževine.

Hrvatski kralj Tomislav do toga je vremena, suzbivši Madžare na Dravi, a i kao saveznik Bizanta, veoma ojačao svoju državu. Kako je i drugi susjed Bugarske na zapadnom Balkanu, zahumski knez Mihajlo Višević, bio u savezu s Bizantom, Simeon je smatrao da prije novih akcija protiv Carigrada mora svojoj vlasti podvrći i te dvije zemlje. Ali njegova je vojska pri napadu na Hrvatsku na nepoznatom bojištu god. 926. pretrpjela svoj najteži poraz.

To je spasilo Bizant od nove bugarske ofenzive. Ali istovremeno, papinstvo je strahovalo da pobjeda Hrvata i Zahumljana još više ne zbliži te dvije zemlje s Bizantom i, na toj osnovi, ne dovede do podvrgavanja dalmatinske i hrvatske crkve carigradskoj patrijaršiji, suprotno tek uglavljenoj podložnosti tih područja Rimu na I. splitskom sinodu 925. Stoga je papa Ivan X. posredovao kod Simeona da ne poduzme novi napad u Hrvatsku. Bugarski je car na to pristao, uz uvjet da papinstvo prizna njegov carski naslov i samostalnost bugarske patrijaršije.

Ali Simeon je krajem proljeća 927. umro ne dočekavši ostvarenje tih zahtjeva. Novi bugarski car, Simeonov malodobni sin Petar 927-969, obnovio je mir s Hrvatskom i podjesen 927. sklopio mir s Bizantom kojim je priznat carski naslov bugarskog vladara i autokefalnost bugarskog patrijarha. Teritorijalni opseg Bugarske smanjen je napuštanjem Tesalije i Trakije do Hadrianopola i Rodopa, a Carstvo se obvezalo da Bugarskoj plaća godišnji danak. Srbijom je zavladao Časlav Klonimirović, koji je uspio pobjeći iz bu-
430
garskog zarobljeništva; ali i njegova je kneževina morala priznati suverenitet Bizanta. Otada je punih četrdeset godina između Bizanta i Bugarske vladao mir, a Bizant je svoje snage mogao usmjeriti prema drugim ciljevima.

Zaštita malog Teške i dugotrajne borbe Bizanta s Bugarima nametale su zemljoposjeda Carstvu u unutrašnjopolitičkim odnosima dva prvorazredno važna cilja: osigurati stalne i obilne prihode centralne državne vlasti i očuvati snažnu vojnu silu. Kako je glavni nosilac poreskih obaveza bilo slobodno seljaštvo, državna je vlast i dalje neminovno težila održanju maloga seljačkog zemljoposjeda i protivila se procesu njegova podvrgavanja veleposjedničkom plemstvu, koje je prelaskom slobodnih seljaka u zavisnost od velikaša postajalo korisnikom njihovih poreskih dažbina. Od jednake opasnosti država je morala štititi i stratiotsko seljaštvo, koje je za svoje pravo uživanja državne zemlje imalo dužnost da služi u carskoj vojsci.

Roman Lekapen je već u početku svoje vladavine 921-944 objavio zakonsku odredbu kojom je bilo zajamčeno pravo prvokupa protimesis seljačke zemlje rođacima, suposjednicima i susjedima ponuđenoga imanja, sa svrhom da ono ostane u seljačkim rukama i ne prijeđe u vlasništvo "moćnih ljudi" dinata. Već izvršene kupovine, ako nije protekao desetogodišnji rok zastarjevanja za zemlju seljaka, članova slobodnih seoskih općina ili tride-setgodišnji rok za zemlju stratiota, poništavale su se bez ikakve otkupnine Novella iz 922.

Ali faktičke okolnosti djelovale su u korist suprotnih težnji. Godina 928. donijela je seljaštvu teška stradanja uslijed nerodice, gladi i epidemijskih bolesti, pa je ono, ukliješteno između poreskih obaveza i neimaštine, prodavalo svoju zemlju u bescijenje ili ju je čak poklanjalo bogatašima, uz uvjet da od njih dobiju osnovna sredstva za održanje na životu. To je navelo carsku vlast da novom zakonskom odredbom iz 934. dinatima ponovo najstrože zabrani svako kupovanje i preuzimanje seljačke zemlje; ali uza sve to, bogatašima su morali biti dani i ustupci: poništene su mogle biti samo one već prije ostvarene kupovine kod kojih je vlasnik dobio manje od polovice realne vrijednosti zemlje, a također i sva besplatna otuđenja u korist osoba koje nije predviđao zakon o protimezi iz 922.

Premda ponavljane odredbe o zaštiti maloga zemljišnog posjeda svjedoče o velikoj snazi težnja za preotimanjem seljačke zemlje, ipak znatni vojnički uspjesi Bizanta za vladavine Romana Lekapena, a i njegovih nasljednika, dokazuju da se tijekom X. stoljeća slobodni seljački i stratiotski stalež održao u dovoljnoj mjeri da bude efikasan oslonac državne ekonomske i vojne moći.

Vojni uspjesi Već 924. bizantska je flota kod otoka Lemnosa potpuno uništila brodovlje Leona Tripolitanca. A nakon sklapanja mira s Bugarima 927, oporavljena kopnena vojska, pod zapovjedništvom izuzetno nadarenih generala, kao što su bili Armenci Kurkuas, njegov brat Teofil i nećak Ivan Cimisk, a i drugi, postigla je važne pobjede na srednjem Eufratu, u zapadnoj Mezopotamiji i sjevernoj Siriji. Godine 934. Bizantinci su

osvojili Melitenu. Znatne teškoće trebalo je svladati u otporu kontraofenzivama mo-
sulskog emira Saif-al-Davle. Ali nakon 941. napredovanje Bizantinaca u savezu
431
sa slobodnom Armenijom sustavno je potiskivalo Arape s obala gornjeg Ti-grisa prema jugu, i u sjevernoj Siriji prema Aleppu.

Ruski napadi Usred tih zbivanja iznenadila je Bizant žestoka navala mo-noksilne flote kijevskoga kneza Igora na maloazijsku obalu Bospora. Iako su ruske lađe bile uništene grčkom vatrom, već 943. knez Igor je sa svojom kopnenom vojskom izbio na donji Dunav u namjeri da se kroz bugarsko područje probije na teritorij Carstva. Time je iznudio obnovu trgovačkih ugovora sklopljenih u vezi s događajima iz 907911.

Konstantin VII. Uskoro zatim u Carigradu je došlo do prevrata. Sinovi Ro-Porfirogenet
mana I. bojali su se velike moći tadašnjega najbriljantni-
jega bizantskog vojskovođe Ivana Kurkuasa koji je planirao čak i bračnu vezu sa carevom porodicom. Oni su ga udaljili s dužnosti, ali su uskoro zatim primorali i svoga oca Romana da se povuče u samostan. Svega četrdesetak dana nakon toga izvršen je novi državni udar snagama dvorjanskog plemstva kome je na čelu bio parakimomen Bazilije. Njime su Romanovi sinovi otjerani u progonstvo, a Konstantin VII. Porfirogenet ostao je jedinim carem 945-959.

Živeći dotad zapostavljen i udaljen od državničkih poslova, Konstantin VII. je pretežan dio svoga vremena posvećivao intelektualnom radu. Još 934. napisao je djelo "O temama", važno za povijest i organizaciju te vrste bizantskih pokrajina. Nakon zbacivanja Romanovih sinova nastavio je jednaku djelatnost, pa je državne i vojne poslove prepuštao uglednim ličnostima iz svoje okoline, parakimomenu Baziliju, zapovjedniku oružanih snaga na Istoku, Bardi Foki i njegovim sinovima. Između 945. i 949. objavio je djelo što su ga kasniji izdavači nazvali "O upravljanju Carstvom", a koje je sinteza različite građe što su je iz arhiva i starije literature za carevu upotrebu pripremali njegovi suradnici. Oko 950. napisao je panegiričku biografiju svoga djeda, Bazilija I., a oko 952. svoj najopsežniji spis "O svečanostima na car-skome dvoru". Kulturni krug što ga je oko sebe okupio izradio je usto još niz drugih djela iz vojnih nauka, kao i niz enciklopedijskih priručnika s raznih područja znanja, filozofije i politike.

Agrarno Među veoma važne zakonodavne akte Konstantinova vreme-
zakonodavstvo na pripadaju odredbe u prilog očuvanja maloga seljačkog zemljoposjeda. Zakonom od 947. ponovo je zabranjeno dina-tima da kupuju seljačke čestice. Pravo prvokupa prošireno je u korist seljaka i u onim slučajevima kad vlastelin prodaje svoju zemlju. Seljacima koji su svoju zemlju prodali po korektno odmjerenoj cijeni produžen je rok vraćanja kupovnine sa tri na pet godina. Drugim zakonom nepoznata datuma propisana je neotuđivost vojničkih imanja i određena minimalna vrijednost stratiotskog imanja na 4 funte zlata 72 zlatne nomizme, a mornarskog imanja na 2 funte 36 zlatnih nomizmi. Zastarjelost prava na otkup prodanoga vojničkog zemljišta povećana je na 40 godina, a ono je priznato svim vojnikovim potomcima i rođacima do 6 koljena.
432

Novi vojni Veoma bogata intelektualna djelatnost što je proizlazila iz inici-uspjesi jativa koje je davao Konstantin VII. nije bila jedino duhovno
nastrojenje u polovici X. stoljeća. U desetljećima što su prethodila toj epohi borbe s islamskim protivnicima na istoku potakle su rađanje nekoga izuzetnog religioznog oduševljenja koje je ratovanjima protiv Kalifata uz političku zainteresiranost pridavalo i

obilježja vjerske emotivne motivacije. Ratovanje se sve više usmjeravalo s gornjeg Eufrata prema jugoistoku, prema Aleppu, Antiohiji, navješćujući buduće težnje da se od islama preotmu Sirija i Palestina, s kršćanskim svetim mjestima. Osobito su posljednje godine Konstantinove vladavine ostvarile istaknute uspjehe u tome smjeru osvojenjem Samosate, na Eufratu, Tarza i Hadata, u sjevernoj Siriji. To je dalo osnova za planiranje velike vojne u tu nekada važnu pokrajinu Carstva. Zahvaljujući sjajnim vojnim sposobnostima generala Nikefora Foke, ta se zamisao počela ostvarivati nakon smrti Konstantina VII., pod vladavinom njegova sina Romana II. 959-963.
Godine 960. njegov je general, Nikefor Foka, obnovio pokušaj osvajanja Krete koji je 949., pod nepovoljnim uvjetima, završio neuspjehom. Poslije dugotrajne opsade Kandije, Kreta je u proljeće 961. konačno osvojena. Time je bila uklonjena glavna baza islamskog gusarstva na istočnom Sredozemlju, a Bizant je stekao važno uporište za daljnje vojne pothvate. Već slijedeće godine zauzeta je cijela Kilikija, a potkraj te godine i Aleppo, koji je bio sjedište hamdanitskog emira Saif al-Davle, čime je najborbeniji protivnik Bizanta na rasponu između Bagdadskog kalifata i fatimidskog Egipta bio eliminiran.
Doba Nikefora II. Foke Sve te tekovine našle su se odjednom ugrožene kad je Roman II. u proljeće 963. umro. Imao je dva
sina, ali je stariji od njih Bazilije imao pet godina, a mlađi Konstantin svega dvije. Regentsku vlast je preuzela njihova majka, carica Teofano, uz pomoć eunuha, parakimomena Bringasa. Ali ona se veoma brzo zbližila s proslavljenim vojskovođom Nikeforom Fokom. A kad se pokazalo da je Bringas pripremio njegovo umorstvo, Nikefor se u svom vojnom logoru dao proglasiti carem. Istovremeno je i u Carigradu organizirana pobuna u njegovu korist, pa je on sa svojim odredima došao u prijestolnicu, ondje svladao otpor svojih protivnika i u crkvi Sv. Sofije iz patrijarhovih ruku primio carsku krunu kao suvladar i zaštitnik mladih careva. Nekoliko tjedana nakon toga. on se oženio caricom Teofano i postao prvom ličnošću, ispred zakonitih ba-štinika prijestolja. Bringas je bio uklonjen, a civilnu upravu preuzeo je, u svojstvu parakimomena, eunuh Bazilije, nezakoniti sin cara Bazilija I. Položaj cezara dobio je carev otac Barda Foka, a carev brat, Leon Foka, postao je vrhovnim vojnim zapovjednikom na Zapadu, dok je Nikeforov najdarovitiji oficir, Armenac Ivan Cimisk, preuzeo vrhovno zapovjedništvo na istoku. Vladavina Nikefora II. Foke 963-969 privremeno je ostvarila punu pobjedu vojno-zemljoposjedničkog plemstva nad dvorjansko-činovničkom aristokracijom i nad težnjama prijestolničkih trgovačkih i obrtničkih korporacija. U vezi s tim Nikefor Foka donio je niz odredbi u interesu jačanja svjetovnoga zemljišnog veleposjeda. Već 964. objavio je zabranu povećavanja manastirskih i crkvenih zemljoposjeda darivanjima ili kupovinom zemlje

Najstariji manastir Lavra, osn. 963.
na Atosu Sv.
osnivanje novih samostana. Tri godine nakon toga 967 istekao je četrdeset-godišnji rok za žalbe seljaka na izvršene kupovine njihove zemlje mimo propisa o prvokupu, i car ga nije produžio. Istom odredbom ukinuo je pravo seljaka na prvokup zemlje koju prodaju dinati. Kao vojnik kome je bilo važno da ne presahnu izvori državnih prihoda i da ne nestane stratiotska osnovica državne vojne sile, on ipak nije dokinuo prijašnje zabrane za

kupovanje seljačke zemlje u korist veleposjednika. Bitnu preinaku i u tom pogledu donijele su međutim njegove odredbe o vrijednosti osnovnih vojničkih imanja. Odsad je minimalna vrijednost stratiotskog zemljoposjeda morala iznositi ne više 4 funte zlata, nego 12. Time su svi siromašni seljaci bili isključeni iz standardne kategorije vojnika katafrakta, opremljenih vlastitim konjem i teškim naoružanjem. Glavninom vojske postaju sada mali i srednji veleposjednici; u tu svrhu njih državna vlast oslobađa svih pore-skih tereta. Siromašnim stratiotima ostala je ubuduće samo mogućnost da služe u pješačkim pomoćnim četama, no njihova važnost i udio u ratnim pothvatima brzo iščezavaju

Premda je Nikefora Foku na prijestolje uzdigla maloazijska vojno-zemljo-posjednička aristokracija i premda je on malo i srednje plemstvo učinio osnovicom svoje oružane sile, on ipak nije bio kadar udovoljiti težnjama tih društvenih slojeva za nesmetanim povećavanjem njihovih zemljoposjeda na štetu slobodnih malih seljaka, koji su i dalje bili nosioci pretežnog dijela

državnih poreskih prihoda. U Bizantu 2. polovice X. stoljeća eksploatacija većine neposrednih proizvođača još nije prešla u ruke velikih zemljoposjednika, nego se državni i društveni poredak i dalje uvijek temeljio na dažbinskim obavezama stanovništva u korist središnje državne vlasti. Stoga zemljoposjed-nička aristokracija svoju glad za zemljom i podložnim obrađivačima zemlje nastoji utažiti ratnim pothvatima, u kojima će u novoosvojenim zemljama biti moguće steći nova imanja, na račun pobijeđenih neprijatelja. U tu svrhu ona revnosno potpomaže vojno-osvajačku politiku i Nikefora Foke, i njegovih nasljednika.

Nikefora Foku je zapalo da vodi ratne akcije na tri područja: u Aziji, u južnoj Italiji i na Balkanu. Godine 965. njegova je vojska osvojila istočnu Kilikiju s Tarzom i Mopsuetom, a njegova mornarica otok Kipar, četiri godine nakon toga 969 zauzeti su prijestolnica Sirije, Antiohija, i niz priobalnih gradova još južnije od nje, dok je Aleppo oružjem primoran da prizna vrhovnu vlast bizantskoga cara i primi tešku obavezu godišnjeg danka.

Sukobe s evropskim Zapadom prouzrokovale su političke promjene što su se u međuvremenu ondje zbile. Još 962. njemački se kralj Oton I. u Rimu proglasio zapadnorimskim carem i na toj osnovi stao zahtijevati vlast nad cijelim italskim poluotokom. Pregovore što su se u vezi s time vodili Oton je 968. prekinuo neočekivanim napadom na Bari, ali je bio odbijen. Vojni neuspjeh nastojao je nadoknaditi prijedlogom o braku svoga sina sa sestrom mladih bizantskih careva Anom, ali je i to s prezirom odbijeno, a protiv Otonova nadiranja prema jugu poduzete su snažne vojne akcije.

Na Balkanu je Nikefor Foka izazvao sukobe svojim otkazom danka što ga je Carstvo plaćalo Bugarskoj već 40 godina. U sporu koji je zbog toga izbio bizantska je vojska 967. potisnula Bugare sve do gorja Balkan. Činilo se da je Bugarska toga vremena toliko slaba da ju je moguće potpuno uništiti.

Stanje u Bugarskoj Među bitne uzroke te slabosti nesumnjivo pripada ekonomska nedoraslost te zemlje onim golemim naporima što ih je Bugarskoj donijela epoha Simeonovih ratova. Sistem velikog zemljišnog posjeda uvelike se bio razvio, ali su i tradicije slobodnih seljačkih zajednica bile snažne. Zbog toga je svjetovna i crkvena aristokracija prvenstveno redovništvo vodila borbu za podvrgavanje seljaštva u zavisnost izazivajući time otpore. Jedan od oblika tih nezadovoljstava privrednim i društvenim

odnosima bio je i bogumilski pokret. Najvjerojatnije ishodište toga vjerskog učenja bili su paulikijanski doseljenici što ih je sredinom VIII. st. ikonoklastički car Konstantin V. preselio iz zapadne Armenije u Trakiju da ondje djeluju kao protivuteža ikonofilskim protivnicima. Sačuvana svjedočanstva iz druge polovice IX. st., kad su paulikijanci iz Tefrike pod vodstvom Ivana Hrizohira vodili najžešće borbe s Bizantincima, svjedoče da su maloazijski paulikijanci još uvijek održavali veoma žive veze sa svojim sunarodnjacima i istovjercima u Trakiji.

Bogumilstvo je u Bugarskoj nesumnjivo postojalo već u 1. četvrti X. stoljeća, a naročito se proširilo u doba Simeonova sina, cara Petra 927-969. Zasnivajući se, kao i starije dualističke sekte, manihejstvo, masalijanstvo,

paulikijanstvo i dr., na temeljnoj zamisli o postojanju dvaju oprečnih prapo-čela dobra i zla, bogumili tj. sljedbenici nauka popa Bogumila koji je, najvjerojatnije u Makedoniji, propovijedao sve do svoje smrti, možda oko 940. smatrali su da je materijalni svijet stvorio Sotona, odbačeni sin Božji i stariji brat Isusov. Zbog toga je cio realni svijet, pa i tjelesni čovjek, djelo Sotone, a cilj je ljudske duše, koja pripada svijetu Dobra, da se oslobodi robovanja materiji. Krajnji izvod iz takve kozmologije i antropologije bilo je bogumilsko odbacivanje težnji za posjedovanjem bogatstava i svjetovne moći. Oni su naročito oštro osuđivali obogaćenje crkvi i manastira, odbacivali su pokoravanje državnoj vlasti i obavezu ratovanja a od svojih pristalica zahtijevali da vode asketski život u očekivanju preseljenja u vječni život duhovnoga opstanka u jedinstvu s božanstvom Dobra.

Iako bogumilstvo u X. st. nije vršilo nikakve agresivne akte protiv crkve i svjetovnih velikaša, ono je nesumnjivo svjedočilo o snazi opreka između moćnih nosilaca društvenog poretka u Bugarskoj i sve težih uvjeta života tadašnjega seljaštva. Ono je bilo i znak negodovanja prema jačanju crkve koja je u doba cara Petra bila pomagač sve snažnijeg prodora bizantskih utjecaja. Petrova probizantska orijentacija, isuviše oprečna Simeonovu ratovanju sa Carstvom, ispunjala je nezadovoljstvom i dijelove bugarske aristokracije.

Svim tim unutrašnjim razrožnostima objašnjava se politička i vojna neotpornost Bugarske vanjskim opasnostima. Još 931. je srpski knez Časlav Klo-nimirović uspio pobjeći iz zarobljeništva pa je uz pomoć svojih sunarodnjaka koji su izbjegli u Hrvatsku i Zahumlje osvojio i reorganizirao srpsku kneževinu i zatim se podvrgao vrhovnoj vlasti Bizanta. I u Hrvatskoj je poslije epizode slabljenja probizantske orijentacije u doba kralja Miroslava došlo do prevrata u kom je spomoću bana Pribine na prijestolje došao Krešimir II. Neprobizantskim stavom kralja Miroslava može se objasniti i okolnost što se bizantski vazal Časlav Klonimirović mogao okoristiti prilikom da svojoj državi pripoji Vrhbosnu i područje oko Tuzle. Ali kad je on početkom pedesetih godina poginuo u borbi s Madžarima koji su napali njegovu zemlju, bosanske su se pokrajine opet otcijepile od Srbije. Ovime oslabljena, Srbija je ostala u zavisnosti od Bizanta. Probizantsku orijentaciju zadržala je i Hrvatska kralja Krešimira II., a ona još izrazitije karakterizira doba njegova sina i nasljednika Držislava 969-997.

Ruska intervencija Tako je Bugarska u trenutku kad je Bizant potisnuo na Balkanu njenu vojsku sve do gorja Balkan 967 bila sa zapada okružena neprijateljima. No Bizant nije u tom trenutku

bio kadar dokončati poraz svoga višestoljetnog protivnika potpunim podvrgavanjem njegova teritorija jer je bio angažiran u borbama s Arapima u Siriji. Stoga je upomoć pozvao kneza Kijevske Rusije Svjatoslava, sina kneginje Olge koja je deset godina prije toga posjetila Carigrad i ondje primila kršćanstvo. Svjatoslav je doduše osvojio Bugarsku 968, ali ne zato da je preda Bizantu, nego da je zadrži za sebe. Čini se da je Bizant zbog toga potakao Pečeneze da napadnu Kijev 969 što je primoralo Svjatoslava da se vrati u svoju zemlju. Odagnavši napadače, on je obnovio svoj pohod u Bugarsku, zarobio Borisa II. koji je 969. naslijedio svoga oca, cara Petra i proširio svoje ratovanje protiv teritorija Bizanta.

Vladavina U toj zemlji je, međutim, potkraj 969. došlo do prevrata. U
Ivana Cimiska sporazumu sa caricom Teofano, tadašnji najslavniji vojskovođa, Ivan Cimisk, dao je ubiti cara Nikefora, proglasio se suvladarem i zaštitnikom malodobnih careva i oženio se njihovom majkom Teofanom. Ali, pod pritiskom crkve, morao ju je poslati u progonstvo a i sam se održao na vlasti tek pošto je njegov šurjak Barda Skler svladao nećaka ubijenoga cara Nikefora Foke, Bardu Foku, koji se u Maloj Aziji bio proglasio carem. Nakon toga bilo je moguće pobrinuti se za suzbijanje opasnosti na zapadu. Bizantska kopnena vojska potisnula je Ruse prema Dunavu, a njeno brodovlje uplovilo je u Dunav i presjeklo Rusima odstupnicu. U Silistriji, na Dunavu, Svjatoslav je 971. morao kapitulirati. Primivši obavezu da više nikad neće napadati područje Carstva, svoju je razoružanu vojsku smio povesti natrag u Rusiju. Ali, vjerojatno i opet na poticaj bizantske diplomacije, njegove su raspršene odrede na donjem Dnjepru dočekali Pečenezi i Svjatoslav je tu poginuo. Evakuiranu Bugarsku osvojili su, međutim, Bizantinci. Mladi car Boris II. primoran je da abdicira, njena državnost je ukinuta a i bugarske je patrijaršije nestalo.

Vladavina Ivana Cimiska ostvarila je daljnje pobjede i na istoku. Godine 974. njegova je vojska osvojila Edessu i Nisibis, u gornjoj Mezopotamiji, a 975. Emesu, Baalbek, Bejrut i Damask, u Siriji, te zatim Tiberijadu, Akkon, Nazaret i Cezareju, u Palestini, doprijevši na taj način do nadomak Jeruzalema.

Već početkom 976. Ivan Cimisk je iznenada umro, navršivši tek 50 godina. Javno mnijenje okrivljavalo je za taj događaj papakimomena Bazilija, koji je u svojoj nadležnosti imao civilnu upravu i nadao se da će s osamostaljenjem mladih careva, sinova Romana II., njegov utjecaj postati neograničen.

Bazilije II. Isprva je zaista i bilo tako, jer je osamnaestogodišnji Bazi-lije II. bio posve neiskusan u vladarskim poslovima, a šenaesto-godišnji Konstantin VIII. nije imao nikakvih sklonosti za ozbiljnije probleme. Ali već sredinom 976. došlo je do pobune Barde Sklera, jednoga od najmoćnijih veleposjednika u Maloj Aziji i zapovjednika bizantske vojske na istoku. Njemu se pridružilo mnogo plemića u istočnim provincijama, pretvorivši tu pobunu u borbu protiv mogućnosti da državom opet neograničeno zavlada prijestolnička službenička aristokracija pod vodstvom strica mladih careva, eunuha Bazilija. Barda je bio proglašen carem, a njegova je vojska ubrzo zauzela cijelu Malu Aziju.

Uspjeh Barde Sklera nije uspio osujetiti ni car, ni dvorjansko-službe-ničko plemstvo koje ga je okružavalo. Do preokreta teškoga položaja došlo je zbog suparničke zavisti druge skupine veleposjedničke aristokracije kojoj je prvakom bio Barda Foka, nećak nekadašnjega cara Nikefora Foke, koji je pri usponu Ivana Cimiska na prijestolje pokušao

da sam postane carem, ali ga je u tome spriječio upravo sadašnji uzurpator Barda Skler. Njegova uzurpacija potrajala je gotovo četiri godine. Tek u proljeće 979. Barda Foka je prikupio dovoljno snaga i najprije u dvoboju pobijedio Bardu Sklera osobno a zatim porazio i njegovu vojsku.
U godinama što su slijedile nakon likvidacije ustanka Barde Sklera, Bazilije II. je sazrijevao u snažnu vladalačku ličnost. Pokazalo se da je shvatio da je nužno da on sam preuzme sve svoje kompetencije poglavara dr-

v"PB
Herson
CRNO MORE
Vidin"
3ALMACIJ IA. PARISTRION Trapezunt Serdika KALDEJA j MAKEDONIJA
BUAGARSKA
Drač ,Hadrian°P01 PAFLAGONIJA TRAKIJA KAPADOKIJA "Bari Ohrid Prilep
STRIMON Carigra T. BUKELARIJA TAI 2 Solun Nikeja SEBASTIANA ME2
OPOTAMU UJ T. OPSIKIJA HARSIANA
ITALIJA
ABIDOS
Cezareja
t

Kb
;"aormina irakuza
HELAS PELOPONEZ
l Bizantsko carstvo prije Bazilija II.
l Osvajanja Bazilija II.
i Osvojenja nakon smrti Bazilija II. 1025
T TRAKEZIJA T. ANATOLIKA LIKANDOS
"" _ Ikonium
Efez
KIBERIOTSKA TEMA
RODOS
Tarz.
SELEUKIJA
KIPAR
KRETA
SREDOZEMNO MORE
MELITENAJ Samosata" "j
TELUH
Antiohija ANTIOHIJA
Mosul

Bizant u doba Bazilija II.

žavne uprave, vrhovnog vojnog zapovjednika i upravljača državnom imovinom, ukoliko nije želio da se učvrsti sistem u kome će carevi biti dekorativne figure, a faktična će vlast pripadati velikašima. Bazilije II. imao je dovoljno ambicija, energije i državničkih sposobnosti da se ovakvom razvitku uspješno suprotstavi i ponovo carskom autoritetu pribavi najveći sjaj.
Prva zapreka na tom putu bio je njegov stric, parakimomen Bazilije. Sluteći opasnost koja mu je prijetila od mladoga cara, on je počeo pripremati urotu protiv Bazilija II., možda čak u dogovoru s Bardom Fokom koji je smatrao da nije dovoljno nagrađen za uslugu što ju je učinio caru. Ali Bazilije II. je svoga ministra dao uhapsiti i otpremiti u progonstvo 985. Smatrao je u tome trenutku da njegovu neospornu carsku vlast više ne može omesti nitko.
Uz takvu pretpostavku upustio se u obračun s novom političkom silom koja se u međuvremenu formirala na Balkanu.
Samujlovo carstvo Još 969, kad se Svjatoslav privremeno povukao iz Bugarske da bi suzbio napad Pečenega na Kijev i kad u Bugarskoj nije bilo nikakve vlasti jer su sinovi preminuloga cara Petra boravili kao taoci u Carigradu, u Makedoniji je izbio ustanak četvorice sinova komeša Nikole Davida, Mojsija, Arona i Samujla kojim je formiran slobodni teritorij, jednako nezavisan i od Bizanta i od Bugarske. Tek nakon Cimiskove pobjede nad Svjatoslavom komitopuli su priznali vrhovnu vlast Bizanta, ali pri tome nisu bili izravno pokoreni. O njihovoj relativnoj samostalnosti svjedoči činjenica da su na svečani sabor njemačko-rimskog cara Otona I. u Ouedlinburgu 23. III. 973, kojim su se ondje pred skoru carevu smrt proslavljali uspjesi njegove vladavine, i komitopuli poslali svoje izaslanike s darovima.
Ali nakon Cimiskove smrti, početkom 976, komitopuli su podigli novi ustanak sa svrhom da ostvare potpunu nezavisnost svoje države. Kako je Carstvo u tome razdoblju bilo zauzeto unutrašnjim borbama oko uzurpacija, makedonski se ustanak naglo širio. Već u prvoj godini poginula su dvojica od starije braće, a Arona je dao ubiti najmlađi, Samujlo možda zbog Aro-nove sklonosti ka izmirenju s Bizantom. Ostavši sam na čelu pokreta, Samujlo je u desetgodišnjim borbama osvojio južnu Makedoniju do nadomak Soluna, Trakiju s njenim glavnim gradom Larisom, i Bugarsku između gorja Balkan i donjeg Dunava.
Tim uspjesima mogao se Bazilije II. suprotstaviti tek nakon uspješnog obračuna s parakimomenom Bazilijem. Prodro je tada s vojskom do Sofije, ali taj grad nije uspio zauzeti. Štaviše, na povratku u Trakiju njegova je vojska pretrpjela težak poraz 986. Carev neuspjeh ohrabrio je maloazijske veleposjedničko plemstvo. Barda Skler se vratio iz izbjeglištva u Kalifatu pa se ponovo proglasio carem, a Baziliju II. nije preostalo ništa drugo nego da ponovo zatraži pomoć Barde Foke. Ali primivši zapovjedništvo nad vojskom na istoku, i Barda Foka se proglasio carem.
Iako su se oba uzurpatora isprva sporazumjela da djeluju zajednički, uz Bardu Foku je pristajala glavnina vojnog i zemljoposjedničkog plemstva i on je svoga suparnika Sklera uspio utamničiti. Nakon toga njegova je vojska doprla do Bospora i Dardanela zaprijetivši Carigradu blokadom.

U skrajnjoj opasnosti, Bazilije II. je nagovorio ruskoga kneza Vladimira da mu pošalje pomoć od 6000 ratnika, davši mu obećanje da će mu ženom postati careva sestra Ana. S tom vojskom Bazilije je najprije kod Hrisopola, na Bosporu, a zatim kod Abidosa, na

Dardanelima, uništio uzurpatorove odrede, pri čemu je i sam Barda Foka poginuo 989. Uskoro zatim likvidirane su i nevelike snage što su se okupile oko Barde Sklera koji se nakon Fokine pogibije oslobodio zatočeništva.
Bazilijev poraz protiv Samujla u god. 986. nakon neuspjelog napada na Sofiju i, zatim, obnova njegova ratovanja s uzurpatorima omogućili su Samujlu da svoje dotadašnje vojne uspjehe još i poveća. Svojoj vlasti podvrgao je Epir, Srbiju i Duklju iza 990., kad iz još nepokorene Duklje odlaze poslanici k bizantskome caru da zatraže pomoć od opasnosti koja je zaprijetila, pa zatim Travunju i Zahumlje, a na sjeveru je Madžarima preoteo Srijem.
Dospjevši do vrhunca svoje moći, Samujlo se proglasio carem, bogato ukrasio svoju prijestolnicu Prespu a u Ohridu je ustanovio samostalnu autokefalnu makedonsko-bugarsku arhiepiskopiju.
Poslije pokorenja Srbije, Duklje, Travunje i Zahumlja. Samujlo je napao i Hrvatsku bizantskoga saveznika Držislava i dopro do Zadra. Ali počevši od prvih mjeseci 991. car Bazilije je, slobodan od ratnih pritisaka u drugim oblastima, započeo četverogodišnje vojevanje na Balkanu koje je primoralo Samujla da odustane od daljnjeg nadiranja u Hrvatskoj i da se preko Bosne i Srbije vrati u središte svoje države. Tako je od svih bizantskih saveznika na Balkanu ostala nepokorena samo Hrvatska.
S takvim okolnostima vjerojatno je u vezi informacija Tome Arci-đakona, da je Bizant početkom devedesetih godina poslao Držislavu kraljevske znakove, dodijelio mu naslove eparha i patricija i priznao pravo da on i njegovi nasljednici otad nose naslov "rex Dalmatie et Croatie", što, dakako, u skladu s praksom bizantske politike, nije dokidalo načelno vrhovništvo Carstva nad područjem bizantske teme Dalmacije.
Bazilijevo četverogodišnje vojevanje protiv Samujla na Balkanu u razdoblju između početka 991. i kraja 994. vezivalo je doduše Samujlove snage u borbama u jugoistočnim dijelovima Poluotoka, ali nije Bizantu donijelo znatnijih uspjeha jer su snažni napadi fatimidskih Arapa iz Egipta počeli ugrožavati njegova nedavno osvojena područja u Siriji. Stoga je Bazilije morao napustiti balkansko bojište da bi osobno organizirao obranu Aleppa. To rasterećenje Samujlo je iskoristio da svoje napade usmjeri prema jugu, pa je njegova vojska doprla sve do Soluna, Atike i Korinta. Tek nakon uspješne obrane Aleppa 995 bizantske su vojne snage ponovo bile slobodne da se angažiraju na Balkanu. Već 997. Bizantinci su postigli sjajnu pobjedu na rijeci Sperhej, u srednjoj Grčkoj, u kojoj je i sam Samujlo jedva spasio život. Godine 999. novi je fatimidski napad u Siriji privukao pretežni dio bizantskih snaga na sirijsko bojište, ali je i opet Bazilijevo osobno upravljanje operacijama spasilo ugroženu Antiohiju, pa se, zatim, na uspjeh iz 997. na Sperheju uskoro mogao nadovezati niz presudno važnih pobjeda u ratovanju Bizanta sa Samujlom, najprije u Bugarskoj, između gorja Balkan i Dunava, a zatim u Tesaliji i južnoj Makedoniji. U tom vojevanju, nakon gubitka gotovo cijele Bugarske i Skopja 1004, od Samujla se odmetnuo i Epir 1005. No otpor se nastavljao još devet godina, kad je ljeti 1014. glavnina makedonsko-bugarske vojske u

klancu Kimbalonga, podno Bjelasice, pretrpjela konačan poraz. Samujlo je doduše izbjegao zarobljeništvu i uzmakao u Prilep, ali je Bazilije II. oko 15.000 njegovih preživjelih vojnika dao oslijepiti ostavivši svakom stotom ratniku jedno oko da bi preostale mogli odvesti svome caru. Ugledavši sablasnu povorku slijepaca, Samujlo je umro od kapi. Razjedinjeni otpor njegovih nasljednika potrajao je još tri godine, do 1018,

kad je zauzećem Ohrida makedonsko carstvo ukinuto, a njegova arhiepis-kopija podvrgnuta izravno bizantskom caru. Makedonsko i bugarsko etničko područje pretvoreno je u dvije teme, a zasebna je tema formirana u Srijemu. Na taj je način cio istok Balkanskog poluotoka u cijelosti uključen u sastav bizantske države. Dalje prema zapadu kneževine Srbija, Duklja i Zahumlje ostale su u vazalnom odnosu. U kraljevini Hrvatskoj, kao saveznici Bizanta, došlo je u međuvremenu do promjena.
Za vrijeme proteklih zbivanja možda već oko 995 umro je, naime, hrvatski kralj Držislav ostavivši tri sina. Najstariji od njih, Svetoslav Suronja nastojao je udaljiti od suvladarstva svoju mlađu braću, Krešimira i Gojslava, ali su oni podigli ustanak, zbacili Svetoslava i zavladali sami prvi od njih do 1030, a drugi, uz Krešimira III., do svoje smrti oko 1020. Ti događaji doveli su i do različite orjentacije u pogledu traženja političkog oslonca. Uz Svetoslava su pristajali dalmatinski gradovi, i on se pred braćom sklonio u Trogir, dok su Krešimir i Gojslav čestim napadima na gradove nastojali tu njihovu orjentaciju izmijeniti.
Mletačka vlast nad Budući da Bizant nije u tim gradovima, preko
dalmatinskom temom još nesvladanog makedonsko-bugarskog bedema i
uslijed svoje paralelne angažiranosti na istoku,
bio kadar efikasno zaštićivati svoju najudaljeniju temu u kojoj, uostalom, od 2. polovice X. st. funkciju prokonzula i stratega više ne vrši visoki službenik, poslan iz Carigrada, nego gradski prior Zadra, kod prvaka dalmatinskih gradova pojavio se plan da od ugrožavanja iz Hrvatske zatraže pomoć Venecije kao zastupnika careve vrhovne vlasti. Prihvativši tu inic"jativu, dužd Petar II. Orseolo uputio je u Carigrad svoga sina pa je on od carske vlasti ishodio odobrenje za provedbu zamišljenog pothvata. Na toj osnovi izvršen je u god. 999. vojni pohod mletačke flote, pri čemu su bizantski gradovi i otoci, počevši od Krka do, zaključno, Dubrovnika prihvatili "tuitio" zaštitništvo Venecije položivši joj pri tome zakletvu vjernosti. Tim događajima izvršeno je i službeno izdvajanje teritorija dalmatinske teme iz područja nad kojim je realnu zaštitničku dužnost dotad imala hrvatska kraljevska vlast. Ali, kao što je to bilo i za Tomislava i za Držislava, i pod mletačkom je upravom suverenitet Bizanta ostao ne-dokinut. Mletački pomorski pohod nije se međutim zadovoljio samo uspostavom njezine vladavine nad područjem dalmatinske teme, nego je primorao na pokornost i hrvatski grad Biograd, osvojio neretljanske otoke Korčulu i Lastovo, a od neretljanskog je kneza ishodio jamstvo o sigurnosti plovidbe mletačkog brodovlja duž istočne obale Jadrana.
Prilikom duždeva pomorskog pohoda u Trogiru je došlo i do ugovora između izagnanog kralja Svetoslava i dužda kojim se Svetoslav i formalno odrekao uprave nad Dalmacijom, ali je dobio obećanje o mletačkoj pomoći pri njegovu nastojanju da se vrati na hrvatsko prijestolje.

Kao jamstvo toga saveza, duždeva kćerka Hicela udala se za Svetoslavova sina Stjepana. Kako je nedugo iza toga došlo i do braka duždeva sina i nasljednika Otona sa sestrom madžarskoga kralja Stjepana I., formirao se krug obiteljskih i političkih veza između Madžarske, venecijanske kuće Orseolo i hrvatske detronizirane loze Svetoslavića, koji će u budućnosti imati znatnog utjecaja na zbivanje u tome geopolitičkom prostoru.
U vremenu koje je slijedilo nakon god. 1000. pa sve do 1018. vršio se na Balkanu konačni obračun između Bizanta i Samujlove makedonsko-bugarske države, pa je hrvatskim kraljevima bilo moguće da poduzimaju napade na otoke i gradove koji su priznali svoju zavisnost od Venecije. Zbog toga je dužd Oton Orseolo 1018. obnovio

vojni pohod na sjevernom Jadranu pa je i opet uspio obavezati otoke Krk, Rab i Osor da Veneciji plaćaju danak. S druge strane, nakon Samujlove smrti 1014, vojska cara Bazilija II. do 1018. ostvaruje potpunu likvidaciju i preostataka makedonsko-bugarske državnosti, a i kneževine Srbija, Duklja, Travunja i Zahumlje ponovo su podvrgnute naposredno Bizantu. U nastavku afirmacije bizantskog suvereniteta nad slavenskim balkanskim zemljama, obnovljena je neposredna vlast Carstva nad južnim dijelom Dalmacije, sa središtem u Dubrovniku Dalmatia Superior. Time se utvrdila podjela dalmatinske teme, koja se počela ocrtavati već od kraja X. st., na dva dijela: južni Dalmatia superior, neposredno podvrgnut Carigradu, i sjeverni Dalmatia inferior u kom zasebnu cjelinu čine srednjodalmatinski gradovi i otoci, sa Splitom, Trogirom i Zadrom, koji su prema Veneciji vezani samo zakletvom vjernosti, a žive kao samostalne gradske općine, dok je sjeverna otočka skupina obavezna ne samo na vjernost Veneciji nego i na plaćanje godišnjeg
danka.
Prigodom uspostave državnih granica Carstva na međi hrvatskih zemalja, i hrvatski su se vladari, Krešimir III. i Gojslav, konačno priklonili vrhovništvu Bizanta i pri tome primili priznanje svoje vlasti i bogate
darove.
Posljednji odjek brojnih preinaka što su se zbivale u južnoslavenskim zemljama u vezi s borbom između Bizanta i Samujlova carstva bio je vezan uz zbacivanje porodice Orseolo s duždevske vlasti u Veneciji 1024. Bivši dužd Oton izbjegao je u Carigrad, gdje je i umro, dok je Petar, sin njegova starijeg brata Ivana, oženjen sestrom madžarskoga kralja Stjepana. I., našao utočište na madžarskom dvoru. Onamo je s njima vjerojatno otišao i hrvatski kraljević Stjepan Svetoslavić, oženjen sestrom Ivana i Otona Orseola, Hicelom. Ta veza loze Svetoslavića, s madžarskom kraljevskom kućom postat će u budućnosti kobnom za opstanak samostalne vladarske dinastije u Hrvatskoj.
Otpor velikom Cjelokupna epoha bizantskoga cara Bazilija II. bila je zemljoposjedu neosporno veoma bogata dalekosežnim vojnim i vanjskopolitičkim perturbacijama, na golemom prostranstvu koje je sezalo od Sirije i Armenije do skrajnjih granica Balkanskog poluotoka
na zapadu.
Ali ona je imala izvanredno veliko značenje i u unutrašnjim odnosima bizantske države, u vezi s borbom protiv snaga koje su se trudile da ostvare temeljne preinake privrednog i društvenog poretka u državi.
Bazilijeva borba s maloazijskim veleposjedničkim plemstvom izgradila je u caru, još u doba njegove mladosti, žestoko ogorčenje prema uzurpatorima, koji su bili eksponenti tih društvenih snaga. Usto, kao ratnik i energičan ali i veoma razborit upravljač državnim poslovima, on je shvaćao da porast snage veleposjedničkog plemstva neizbježivo vodi iščezavanju seljačkih poreskih obveznika i staleža seljaka-vojnika, pa da, na toj osnovi, mora uroditi razaranjem snažne, centralistički organizirane državne vlasti.
Zbog toga je on, slomivši oružanu snagu aristokracije u dramatičnim borbama građanskog rata, već 996. donio veoma radikalan zakon kojim je opozvao sve starije odredbe o zastarjevanju prava seljaka da im bez nadoknade bude vraćena zemlja što su je od njih kupili dinati mimo zakona o protimezi prvokupu. Uskoro nakon toga donio je propis po kome su veleposjednici morali plaćati zemljišne poreze umjesto svojih susjeda,

osiromašenih seljaka, ali bez prava da se na toj osnovi koriste tom zemljom; ona je i dalje imala ostati posjed siromaha koji je obrađuje.
Svrha tih odredbi bila je da osujete razvitak koji je težio da neprekidnim jačanjem veleposjedničkog plemstva dokine supremaciju dvor-janstva kao glavnog oslonca carske autokracije i time okonča sveukupni sistem koji se zasnivao na centraliziranoj poreskoj eksploataciji neposredne radne snage na zemlji. Za budućnost države, koja je upravo na temelju svemoćne carske vlasti dosegla svoj najveći teritorijalni opseg nakon gubitka što su joj ih zadala, u Aziji i Africi, arapska osvajanja, a u Evropi doseljenje Slavena i stvaranje njihovih država, činilo se da takve mjere imaju bitnu važnost.
Ali Bazilije II. umro je krajem 1025. u 67. godini života, a u razdoblju koje je slijedilo tendencije radikalnog preinačavanja bitnih obilježja privrednoga, društvenoga i političkog poretka koji se izgradio na temeljima što su nastajali počevši od VII. stoljeća, neodoljivo su jačale i postajale osnovicom feudalnih odnosa koji su u drugim dijelovima tadašnje Evrope, u drukčijim okolnostima, već pobijedili, ali koji su, razvivši se u specifičnim uvjetima ranosrednjovjekovnog Bizanta, sa znatnim vremenskim zakašnjenjem i u naročitim oblicima, donijeli Carstvu teška iskušenja i najzad postali glavnim uzrokom njegove neizbježive propasti.

2. PRIVREDNA DJELATNOST I DRUŠTVENI ODNOSI

Epoha koja u Bizantu počinje demografskim i socijalno ekonomskim promjenama VII. stoljeća obilježena je jačanjem i prevlašću maloga slobodnog seljačkog zemljoposjeda. U vremenu koje slijedi nakon sredine IX. st. i dalje se održavaju dotadašnja bitna obilježja agrarnih odnosa: seoska općina postoji i dalje i uživa pomoć državne vlasti; pretežna većina seljaka još je uvijek slobodna, a eksploatacija njihova rada vrši se posredno, spomoću poreskih dažbina centraliziranoj državnoj vlasti. Ali sveukupno razdoblje od sredine IX. do kraja XI. st. ispunjeno je upornom borbom za ukidanje takvih odnosa i njihovu zamjenu novim oblicima eksploatacije rada na zemlji, u kojima će razvijeni i ojačali privatni zemljoposjed izravno i nepo-

sredno gospodariti zavisnom radnom snagom neposrednih proizvođača na zemlji i uživati dio plodova njihova rada. Ta tendencija postizava punu ekonomsku pobjedu nad svim zaprekama svoga ostvarivanja smrću Bazilija II., posljednjeg cara koji se snažno odupirao preinakama dotadašnjeg privrednoga i društvenog poretka. Otada, tijekom XI. i XII. st., Bizant se radikalno i naglo feudalizira.
Sveukupni proces toga presudno važnog privrednoga i društvenog prei-načavanja vršio se u specifičnim unutrašnjepolitičkim i vanjskopolitičkim okolnostima tadašnje bizantske povijesti. U njima se, na unutrašnjepolitič-kom planu, isprepleću i među sobom bore različiti interesi: seljaštva, kao klase proizvođača, velikog zemljišnog posjeda, kao snage koja teži da postane glavnim organizatorom i korisnikom privrednog a i političkog života; države, koja čuva svoj neosporni autoritet; državnoga službeničkog aparata, koji je u prethodnom razdoblju bio glavni korisnik centralizirane, autokratske vlasti i njenog sistema upravljanja državom i privrednom djelatnošću; i, najzad, interesi gradova i obrtničko-trgovačkih faktora u njima, koji se trude da u mijeni odnosa ne izgube mogućnost svoga uspješnog poslovanja.
Stanje u seoskim Polazna točka u mijenjanju agrarnih odnosa u bizant-općinama skoj poljoprivredi IX. i X. st. bio je daljnji razvitak seo-

skih općina. Spora afirmacija alodijalnog karaktera zemljišnih čestica što ih posjeduju seoske porodice sazrela je i u 2. polovici IX. st. uzrokovala vidne imovinske razlike među članovima seoskih zajednica. Otad u selima ne žive samo posjednici standardno velikih, obiteljskih obradivih zemljišta, nego ima i osiromašenih i obogaćenih seljaka. Slobodno raspolaganje porodičnim zemljoposjedom neke je od seljaka lišavalo dijelova njihova imanja i time ih siromašilo, dok su druga kućanstva uspijevala prf-kupiti viškove obradive zemlje nad opsegom standardne čestice. Iako i dalje postoji općinsko pravo vlasništva na nepodijeljenu općinsku zemlju na pašnjake, neobrađeno tlo i šume, ipak pojedini obogaćeni seljaci uzimaju pod obradbu i dijelove dotad zajedničkog tla, izvan područja seoskih obrađenih površina. Tako nastaju zasebna imanja koja su se izdvajanjem oslobodila stega seoskoga utvrđenog plodoreda. Ako su takvi posjedi manjeg opsega i ako ih njihov posjednik obrađuje vlastitom radnom snagom, oni u suvremenim izvorima nose naziv agridiji; a ako je obogaćeni seljak na njih naselio svoje robove ili male zakupce, onda takva imanja dobivaju obilježja malih vlastelinstava i nose naziv proastije.

Na taj način, imovna diferencijacija u selima ostvaruje široku lepezu situacija, od veoma izražene osiromašenosti onih koji su izgubili znatan dio ili čak sav svoj zemljišni posjed, sve do pojedinaca koji su se faktično pretvorili u male vlasteline, iako, pri tome, ostaju članovima seoske zajednice koinotes, metusia. Svi su oni obavezni da državi plaćaju poreze, a cijela seoska zajednica nema nad sobom nikakve druge vlasti osim državne. Ta državna vlast u IX. i X. st. veoma je zainteresirana za održanje takve samostalnosti seoskih zajednica, prije svega radi očuvanja njihove sposobnosti da državi plaćaju redovite poreske dažbine. U tu svrhu država tretira seoske općine kao temeljne poreske jedinice koje su pod trajnim nadzorom državnog aparata. Visoki državni službenik, epopt, nadležan za teritorij jedne provincije, određivao je sveukupni porez za svako selo; stoga je mo-

rao imati uvid u stanje zemljoposjeda, u okolnosti njihove obrađenosti, u brojnost i socijalno-ekonomsko razvrstanje seoskog stanovništva. Za nami-renje sveukupne poreske obaveze jednoga sela seoska je zajednica bila odgovorna kolektivno, a unutar svakoga sela ta se obaveza razvrstavala po domaćinstvima, zavisno o veličini i vrsti zemljoposjeda.

"Traktat o oporezivanju", sastavljen u 1. polovici X. st., regulirao je cjelokupni način oporezivanja zemlje. S obzirom na to da je dotad već uznapredovali proces imovinske diferencijacije unutar seoskih općina doveo do osiromašenja znatnog dijela seljaštva, u mnogim je selima bilo zemlje koju više nitko nije obrađivao jer su osiromašeni seljaci s nje odbjegli ne imajući mogućnosti da u svom siromaštvu namire svoje poreske dužnosti. U prethodnim razdobljima poreske su vlasti takvu opustjelu zemlju prisilno dodjeljivale na obradbu posjednicima susjednih parcela, iz čega je zatim proizlazila i njihova poreska dužnost za dodijeljenu zemlju sistem epibole. Odredbama "Traktata o oporezivanju" utvrđeno je međutim drukčije načelo, kojim je susjedima zapuštene i neobrađene zemlje nametano plaćanje poreskog iznosa za takvu zemlju, bez obzira da li je oni obrađuju ili ne sistem alilengijd. Budući da je za osiromašene seljake praktički bilo nemoguće da raspoloživim obradbenim sredstvima uzoravaju još i dodatni dio zemlje, vrhu svoga vlastitoga, alilengij je u zbilji povećao poreske dužnosti seljaka koji su ostali na svojoj zemlji do neizdrživosti.

Rezultat takvih nastojanja državne vlasti da ne dopusti opadanje općeg iznosa svojih poreskih prihoda uslijed ekonomskog propadanja seljaštva neizbježivo je bio suprotan intencijama. Sve je više seljaštva napuštalo svoju zemlju, bježalo s nje da bi izbjeglo državnom poreskom pritisku i tražilo drugo boravište, u drugim uvjetima, koji su im omogućavali da više ne budu neposredni poreski obvezanici države.
Takvi uvjeti postupno su se stvarali nastajanjem i rastom velikoga zem-mljišnog posjeda, koji se tijekom vremena u različitom stupnju oslobađao poreske podložnosti prema državi.
Položaj stratiota Proces siromašenja seljaštva udruženog u slobodne općine nije ostao izoliran samo na tu kategoriju neposrednih obrađivača zemlje, nego je obuhvatio i stalež seljaka-vojnika stratiota. Neprestana ratovanja koja ispunjaju prva desetljeća X. stoljeća i koja su Bizantu donijela mnogobrojne poraze teško su pogađala i stratiotsko seljaštvo, pa je i među njima neprekidno rastao broj veoma osiromašenih ljudi, koji više nisu imali mogućnost da drže konja, nabavljaju propisano naoružanje, pa čak ni vojne uniforme. Tim okolnostima pridružila se u god. 928. i teška nerodica koja je dovela do velike gladi i pojave zaraznih bolesti u cijeloj zemlji. Veoma visoki pomor osobito je pogađao seljačko stanovništvo, a državni porezi, koji su vrtoglavo rasli zbog ratnih troškova i alilengij a za opustjele i napuštene zemlje, dokončavali su propadanje seljaštva. Seljaci su pod bilo koju cijenu nastojali da se oslobode samostalnog posjedovanja zemlje koje je bilo temeljem za poreske dužnosti. Zbog toga oni svoju zemlju prodaju u bescijenje, poklanjaju je imućnijima, zavještaju crkvi ili je predaju veleposjednicima da bi je od njih primili kao prekarij, uključen u sastav bogataškog imanja.
445
Veliki zemljoposjed Agrarna povijest Bizanta poznavala je veliki zemljišni posjed još od najranijih etapa postojanja zasebnoga
Istočnorimskog carstva. Doba seobe naroda i ratovanja s arapskim osvajačima, počevši od VII. st., dovelo je međutim do dalekosežnog slabljenja vele-posjedničke klase, koju je kao pretežiti držalac zemlje smijenilo sitno seljaštvo. Ali već od VIII. st. veliki se zemljišni posjed počinje oporavljati. Tijekom IX. st. izvori ističu, u opreci sa siromašnim stanovništvom, bogate zemljoposjednike, dinate, koji, s jedne strane, posjeduju monopol na visoke državne službe u centru i u provincijama i, s druge strane, vode upornu borbu da se okoriste siromašenjem općinarskog i stratiotskog seljaštva i prigrabe njihovu zemlju.
Agrarna politika Jedna od osebujnosti u razvitku agrarnih odnosa u Bi-državne vlasti zantu bilo je dvojako, protivurječno djelovanje državne vlasti u pogledu težnji velikih zemljoposjednika da se i dalje bogate. S jedne strane država tu težnju pomaže, ali je u isti mah i veoma energično ometa. Iako nije zainteresirana za nestanak slobodnog seljaštva, ona u unutrašnjim odnosima seoskih općina intervenira na način koji je faktično koristio porastu i jačanju velikog zemljoposjeda. Usporedo s time, ona dinatima daje različite povlastice koje omogućuju velikom zemljišnom posjedu da podvlašćuje seljaštvo i da ga - suprotno interesima državne poreske politike - na toj osnovi izuzima ispod kompetencija središnje državne vlasti.
Mogućnost za intervenciju države u procesu imovinske diferencijacije u selima, u nepovoljnom smislu za seljake, pružao je sistem alilengija. Zbog toga, budući da je dodatno opterećenje seljaštva porezom za napuštena zemljišta još više jačalo tendenciju seljaka da bježe sa zemlje, država je sve češće odustajala od alilengijske obaveze, ali je

napuštenu zemlju izdvajala iz zemljišne zajednice seoskih općina. Ako se prvobitni vlasnik ni u roku od 30 godina nije vratio na svoju česticu i obnovio redovno namirivanje svoje poreske obaveze, takva je čestica postajala neograničeno vlasništvo države i više uopće nije bila opterećena porezom postaje tzv. klazma. Dio klazmi ostajao je trajan državni posjed, a većina njih je prodajom, poklanjanjem ili davanjem u zakup dospijevala u posjed dinata. Na taj je način veliki zemljišni posjed postajao vlasnikom čestica koje su prostorno bile uklopljene u mrežu seoskih čestica unutar seoskoga obradivoga tla. Postavši time prisutni u seoskom obrađenom području, vlasteoski su posjedi dolazili u neposrednu mogućnost da ekonomskom i vanekonomskom prinudom primoravaju prvenstveno osiromašene seljake, ali također i cijele seoske općine, da se uključuju u vlastelinstvo.

Tome su ishodu uvelike pomagali i konačni rezultati dugotrajne borbe oko seljačkog prava na prvokup zemlje protimesis u svim onim slučajevima kad je neko zemljište u susjedstvu drugih seljačkih zemljoposjeda bilo ponuđeno na prodaju. U stvarnosti, naime, seljaci se najčešće tim pravom, usprkos povoljnim zakonskim propisima, nisu mogli okoristiti, jer nisu imali sredstava da ponuđenu zemlju zaista i otkupe. Kao faktični kupac najzad je preostajao samo bogati veleposjednik. Ta realna kupovna moć veleposjednika postajala je sve veća samim daljnjim jačanjem veleposjedni-štva; ali svoj je vrhunac dostigla tek nakon političke pobjede veleposjednika

nad nastojanjem države da slobodno seljaštvo zaštiti od veleposjedničkog presizanja na njegovu zemlju.

Veliki je zemljišni posjed neprekidno dalje rastao različitim metodama: i neposrednim gutanjem malih zemljoposjeda, ali i stjecanjem privilegija koje im je davala sama država. Državni je odnos prema svakom slobodnom zemljoposjedu bio porezнички odnos. Ona je stoga mogla poklanjati samo onu zemlju koja je bila njezino potpuno vlasništvo. Takve je zemlje zaista bilo i na njoj su radili koloni i servi. Ali takav se zemljišni fond već u ranom razdoblju bizantske povijesti veoma smanjio, a glavni dio teritorija pripadao je slobodnom seljaštvu, koje je državi plaćalo redovne poreze.

Zbog toga se proces feudalizacije u Bizantu vršio prvenstveno ustupanjem dijelova javnopravnih, dažbinskih obaveza slobodnog seljaštva privatnim osobama ili vjerskim korporacijama, koje su zatim, u postupnom razvitku i te obaveze pretvarale u svoju privatno-pravnu, feudalnu zemljišnu rentu.

Već od VIII. st. bili su poznati neki oblici ustupanja državnih poreskih dažbina. Tako su samostani i crkve već tada dobivali od države tzv. solem-nije, to jest pravo na oslobođenje od poreza za dio ili cjelinu vlastitih imanja, a također i pravo na točno određeni iznos državnoga poreza što su ga plaćali seljaci sa nekoga šire ili uže omeđenoga područja. Takvi seljaci nisu pri tome automatski postajali podložnicima obdarenog samostana ili crkve. Ali s vremenom obdarenik se za to seljaštvo ipak supstituirao na mjesto države i postao njegovim poglavarom, pri čemu se poreski prihod javnopravnog podrijetla u praksi tretirao naprosto kao veleposjednikova feudalna zemljišna renta.

Arithmos je bio institucija drukčijega smisla, ali je u svome daljnjem razvitku vodio podjednakim posljedicama. Ta se ustanova zasnivala na okolnosti što su mnogi osiromašeni seljaci napuštali svoju zemlju i time se oslobađali poreskih dužnosti. No da bi mogli živjeti, morali su se upošljavati ili kao najamni radnici mistiji ili kao doseljenici-

lutalice eleuteriji na zemlji nekog posjednika koji nije imao dovoljno radne snage. Institucija arithmosa bila je dopuštenje što ga država daje nekom zemljoposjedniku da na svoju zemlju naseli točno određen broj seljaka iz redova one radne snage koja zbog neposjedovanja zemlje nije bila unesena u popise državnih poreskih ob-vezanika, pri čemu obdareni zemljoposjednik nije za takve naseljenike, pošto bi im dodijelio česticu zemlje, bio dužan državi plaćati porez, kakav je normalno proizlazio iz činjenice trajnog posjedovanja i obradbe nekog zemljišta. Takav iznos naseljenici su otad imali plaćati zemljoposjedniku koji ih je naselio na svom posjedu pretvarajući se time u neposredne obrađivače tuđe zemlje, obavezne da vlasniku daju uobičajene obroke u naravi i radnim dužnostima.

U svom rastu i jačanju, veliki zemljišni posjed nije se ograničavao samo na izravno uklapanje seljačkih imanja u granice svojih vlastelinstava i na stjecanje državnih povlastica, kao što su bili solemniji i arithmosi, nego su sve češće objektom njihova podjarmljivanja postajala i imanja manjih i srednjih, ekonomski zapuštenih ili nedovoljno rentabilnih manastira ili čak i drugih crkvenih ustanova. Isprva su sama crkvena poglavarstva, a zatim, umjesto njih, vrhovna državna vlast, povjeravala upravu nad osiromašenim

ili zapuštenim samostanskim i crkvenim dobrima bogatim svjetovnjacima, najčešće doživotno ili, također, na 2 do 3 pokoljenja, sa svrhom da se takva imanja pod njihovom upravom ekonomski oporave, pa da zatim budu vraćena prvobitnom vlasniku. Takvo ustupanje zvalo se haristikija, a njihovi novi upravljači, haristikijari, redovno su njihovu ekonomiku vodili isključivo u svoju korist, čime se njihova privredna slabost održavala trajno, pa se time i njihova podvrgnutost horistikijaru odugovlačila i pretvarala u trajni delegirani posjed.

Poreski imuniteti U povećavanju ekonomske moći bizantskih velikih zem-Ijoposjeda i stvaranju povoljnih uvjeta za sve potpunije podvrgavanje seljaštva u zavisan položaj od vlastelinstava znatnu je ulogu imalo i davanje imunitetnih prava crkvenim i svjetovnim veleposjednicima. Ali, za razliku od zapadnoevropskog imuniteta koji je obuhvaćao sudsku, upravnu, poresku i vojno-rekrutacionu izuzetost vlastelinstava ispod nadležnosti vrhovne državne vlasti, u Bizantu je imunitetni privilegij bio vezan sa snažnim i razgranate organiziranim sistemom državnih poreza.

Ti su porezi teretili svakoga pravno slobodnog posjednika zemlje i dijelili se na sveopće izravne poreze, na neizravne i izvanredne dažbine. Najvažniji seljački izravni porezi bili su dimnica ili kapnikon, koji se plaćao po seljačkom domaćinstvu, i zemljarina ili svnone. Usto su postojali porezi na ispašu eunomion, svojim iznosom zavisni o broju stoke u glavama, te razni drugi dodatni, procentualni prirezi i privremena i prigodna davanja. Od radnih poreskih dužnosti bitno su značenje imali angareja dužnost da se činovnicima i vojsci u pokretu dade prijevoz, da se grade i održavaju putevi, mostovi, putne postaje i utvrđenja, aplekton obavezni smještaj i ishrana činovnika na službenom putovanju, mitdton smještaj i prehrana vojske na prolazu i katergoktisia izgradnja vojnih lađa, koja je bila radni teret za priobalno stanovništvo a za ostalo dažbina u novcu.

U starijim razdobljima, selo je na svome teritoriju autonomno prikupljalo porez, razvrstan po kućanstvima i stanovništvu, i organiziralo izvršavanje radnih dužnosti. Nad cjelokupnom realizacijom poreskih dužnosti bdjeli su državni poreski službenici, razrezivači poreza i ubirači. U procesu gubitka gospodarske samostalnosti slobodnog

seljaštva i njihova pretvaranja u zavisne obrađivače zemlje koja više nije njihovo vlasništvo nego je ušla u sastav vlastelinstava, seljaštvo i dalje u načelu ostaje državni poreski obve-zanik. Ali sistem solemnija, arithmosa i poreskih izuzeća veleposjedničkih imanja radikalno mijenja poresko-obveznički odnos seljaštva prema državi. Davanjem solemnija seosko je stanovništvo svoje dažbine u cijelosti ili djelomice namirivalo ne više u korist države, nego u korist solemnijara. Institucijom arithomosa, obdareni je posjednik zemlje točno utvrđeni broj stanovnika, koji su napuštanjem svoga nekadašnjeg zemljoposjeda postali slobodni od državnih dažbina, smio naseliti na svoju zemlju, s pravom da im nametne obročnu i radnu obavezu. Na takvu praksu nadograđuje se davanje imuniteta u korist velikih zemljoposjednika. Ali bizantski imunitet ekskusija ostaje ograničen na davanje poreskih olakšica. Dobivanjem ekskusije izuzeća veleposjedničko se crkveno ili svjetovno imanje pretvaralo u privilegirani posjed, djelomice ili potpuno oslobođen plaćanja državnih poreskih novčanih i radnih dažbina. To, međutim, nije značilo da se zavisno seljačko stanovništvo

koje živi i radi na parcelama takvoga povlaštenog imanja oslobađa svojih poreskih dažbina. Ono ih samo ne plaća više državi, nego ekskusijaru. Zbog toga što se seljaštvo time oslobađalo poreskog pritiska državnih utjerivača poreza, koji su gotovo uvijek nadodavali i nezakonita opterećenja u svoju osobnu korist, a također i radnih obaveza prema vojnoj sili i činovničkom aparatu centralne državne vlasti, sveukupni se ekonomski položaj seljaštva koje je živjelo i radilo na povlaštenim imanjima poboljšavao u odnosu na njegove terete prije uključivanja u sastav vlastelinstava.

Otpor države podvlašćivanju seljaštva

Ovakav razvitak, u kome su realni ekonomski odnosi a i svestrano nastojanje dinata sustavno i uporno vodili podvrgavanju seljaštva u zavisnost
od privatnih zemljoposjednika, u X. je stoljeću postao toliko vidljivom opasnošću za sveukupni dotadašnji državni poredak, da je rezultirao nizom mjera državne vlasti radi njegova onemogućavanja. Dotadašnji sustav vlasti temeljio se, naime, na centraliziranom načinu eksploatacije seljaštva i drugih radnih slojeva u društvu. Poreski prihodi od tih društvenih kategorija stjecali su se u državnim riznicama, a carska je vlast svoje dvorjanstvo i najviše prijestolničke dostojanstvenike plaćala iz tako formiranih središnjih fondova. Pretvaranje znatnog dijela neposrednih proizvođača u zavisne ljude na vlasteoskim, izuzetim imanjima, smanjivalo je državne prihode i slabilo privrednu osnovicu carske vlasti i prijestolničkog službeničkog aparata. U isto vrijeme, veliki zemljoposjednici po provincijama usporedo s porastom svoje ekonomske snage sve izrazitije teže da suzbiju pretežiti politički utjecaj carigradske dvorjanske i službeničke aristokracije i sami postanu dominantnom snagom o kojoj će ovisiti carska politika.

U biti, borba koja se s tim u vezi razbuktala značila je razračunavanje između socijalno-ekonomskog i političkog ustrojstva bizantske države kakvo je bilo izgrađeno počevši od VII. st. dalje, na temeljima eksploatacije slobodnog seljaštva putem centraliziranoga poreskog sistema, u kome se carska autokratska vladavina oslanjala prije svega na carigradsku službeničku aristokraciju, koja je bila glavni korisnik bogatstava što ih je država tim načinom akumulirala, - - i njezinog glavnog oponenta i suparnika, provincijalne zemljoposjedničke i vojne aristokracije koja se svojom; sve većom neposrednom ekonomskom vlašću nad seljaštvom pretvarala u izravnog eksploatatora seljačkoga rada na temelju ubiranja zemljišne rente u obliku obročnih dažbina i radnih

obaveza seljaštva. Insistiranje na pobjedi takvih oblika u odnosima između vlasnika osnovnih sredstava za proizvodnju i neposrednih proizvođača, koje je opći privredni i društveni razvitak tih sredstava zemlje lišio, značilo je faktički borbu za feudalizaciju Bizanta. Na taj način, ono stanje i oblikovanje društvenog poretka koje je u Zapadnoj Evropi bilo ostvareno već u ranosrednjovjekovnom razdoblju, ulazi u Bizantu u etapu presudne borbe tek u X. stoljeću, da bi se i nakon toga prijelomnog stoljeća, u X. i XII. stoljeću, oblikovalo s obilježjima koja se s odnosima u Zapadnoj Evropi, a i drugdje u svijetu, podudaraju u svojoj biti, ali se i nakon te kasne pobjede feudalnog poretka u Bizantu odlikuju nizom specifičnih obilježja.
Na prijelazu IX. u X. st. carska vlast Leona VI. još nije bila alarmirana procesom podvrgavanja seljaka u zavisnost od veleposjednika, pa je čak do-

nosila zakonske propise koji su olakšavali dinatima da kupuju i na drugi način stječu zemlju osiromašenih seljaka. Ali već u prvoj četvrtini X. st. Roman I. Lekapen zaoštrava propise o pravu prvokupa protimesis u korist seljaštva. Posebnom novelom iz 922. određeno je da prvenstvo pri kupovini seljačke zemlje koja je ponuđena na prodaju imaju najprije rođaci prodavačevi koji su s njime bili suvlasnici te zemlje, a za njima redom dotadašnji suvlasnici koji nisu bili ujedno i prodavačevi rođaci, zatim vlasnici zemljišnih čestica koje se sijeku ili međama dodiruju sa zemljom ponuđenom na prodaju, pa vlasnici čestica na koje je alilengijem pao poreski teret za prodavanu zemlju koja je bila zapuštena ili napuštena te najzad seljakovi bliži i dalji rođaci nastanjeni podalje od takve zemlje, ali u istome selu. Dinati su pri kupovini zemlje mogli doći u obzir tek onda, ako su već i dotad posjedovali zemlju koja se međama dodirivala s prodavanom česticom, ukoliko nije bilo kupaca u samome selu koji su prema izloženom redoslijedu imali prednost pred dinatima. Sve one prodaje, pokloni i zavještaji seljačke zemlje koji su u proteklih 10 godina ili u proteklih 30 godina, kad se radilo o stra-tiotskoj zemlji, izvršeni suprotno propisima novele iz 922. poništavale su se, a zemlja je morala biti vraćena prijašnjim vlasnicima ili njihovu potomstvu bez ikakve odštete.
Teška ekonomska kriza koja je pogodila Bizant 928. u vezi s nero-dicom, gladi, epidemijama i pomorom, od kojih je najviše trpjelo seosko stanovništvo, stvorila je međutim okolnosti u kojima je propadanje seljaštva postalo masovno, a njihova je zemlja u bescjenje prelazila u ruke dinata. Carska vlast Romana I. morala je intervenirati ponovo novelom iz 934. Svi pokloni i zavještaji zemlje, izvršeni u vezi s katastrofalnim prilikama u god. 928. bili su poništeni, a prodaje koje su izvršene uz cijenu manju od polovice stvarne vrijednosti proglašene su nezakonitima. Povrh toga i sve zakonite prodaje mogle su biti opozvane, uz uvjet da prodavalac u roku od 3 godine kupcu vrati cio iznos prodajne cijene. Za budućnost pak zabranjena je svaka prodaja seljačke zemlje dinatima, pod prijetnjom gubitka cijele ku-povnine i teških globa u korist države.
U stvarnosti, proces otuđivanja seljačke zemlje nesumnjivo se ipak nastavljao. Zbog toga je i Konstantin VII. Porfirogenet u doba svoje samostalne vladavine 944-959 ponovio zabranu kupovanja seljačke zemlje i odredbu o vraćanju nezakonito kupljene zemlje njenim prijašnjim vlasnicima bez ikakve naknade. Pravo seljačkog prvokupa proširenо je i na slučajeve kad su dinati željeli prodati neki dio svoga posjeda. Prvenstvo su tada imali seljaci kojima su čestice međašile s prodavanim zemljištem, a tek poslije njih smio je

kupovini pristupiti neki dinat. Posebice strogim sankcijama štitilo je Kon-stantinovo zakonodavstvo neotuđivost vojničkih stratiotskih imanja. Svako nezakonito stečeno stratiotsko imanje moralo je biti vraćeno vojniku. Zahtjev za takvo oduzimanje imali su pravo podnositi vojnikovi potomci i rođaci sve do šestog koljena, u roku od 40 godina nakon izvršenog otuđenja.

I Konstantinov nasljednik, Roman II., donosio je nove odredbe o sprečavanju prodaje seljačkih i vojničkih imanja. Ali neprekidno siromašenje seljaka kome su uvelike pripomagali teški državni porezi i zloupotrebe či-novništva, imalo je kao posljedicu nemoć seljaka da se u stvarnosti zaista koriste svojim pravom prvokupa, pa su, najzad, nakon svih kategorija susjeda koji su imali pravo na kupnju, ali nisu imali materijalnih sredstava da je izvrše, seljački zemljoposjedi ipak dolazili u ruke dinata.

450

Za vladavine Nikefora II. Foke 963-969, koji je i sam bio jedan od najvećih zemljoposjednika, došlo je do prvog sloma dotadašnje carske politike u korist samostalnog seljaštva. On je 967. donio zakon kojim je ukinuto pravo prvokupa, pa je došlo do ponovnoga masovnog prelaženja seljačke imovine u vlast dinata. Istovremeno, on je stratiotsku vojnu službu, s nužnim konjaničkim teškim naoružanjem, vezao uz posjedovanje zemlje u vrijednosti od 12 funti zlata. Time su siromašniji seljaci izgubili mogućnost da budu standardno naoružani vojnici i kao takvi zaštićeni državnim propisima o zaštiti stratiotskog zemljoposjeda.

Pomažući svojim propisima jačanje sloja provincijalne zemljoposjed-ničke aristokracije, kojoj je i sam pripadao, car je ipak nastojao spriječiti rast crkvenih i naročito samostanskih imanja koja su često bila oslobođena državnih poreskih davanja. Ali te je propise ukinuo već prvi njegov nasljednik, Ivan Cimisk. Iako je i on bio pripadnik zemljoposjedničke aristokracije, on je, u vezi s potrebama vojnih pothvata, donosio propise o traganju za vojnicima i seljacima, nekoć nastanjenima na državnoj ili samo državi u poreskom pogledu podložnoj zemlji, koji su u prethodnim zbivanjima potpali pod vlast privatnih zemljoposjednika i postali zavisnim obrađivačima njihove zemlje.

Najogorčeniji protivnik jačanja zemljoposjedničke aristokracije bio je Bazilije II. 976-1025. Njezino neprijateljstvo prema dotadašnjem sistemu centralizirane državne vlasti, koja se oslanjala na carigradsku službeničku aristokraciju i na poreski oblik uzimanja zemljišne rente od neposrednih proizvođača, očitovalo se nizom pobuna zemljoposjedničke aristokracije koje je Bazilije II. morao svladati dugotrajnim i krvavim građanskim ratom. Nakon toga je 996. donio zakon kojim su ukinute sve starije odredbe o zastarjeva-nju nezakonitih kupovina seljačke zemlje. Vojna pobjeda nad brojnim protivnicima omogućila mu je da vrši mnoge konfiskacije i uveća carski i državni zemljoposjed. U interesu seljaštva bila je i odredba po kojoj su dinati morali plaćati alilengij za opustjele i napuštene seljačke zemlje, ali oni pri tom ipak nisu imali pravo da tu zemlju preuzmu kao svoju ni da je daju obrađivati u svoju korist.

Vezivanje seljaštva Više nego stogodišnja borba državne vlasti protiv u-za zemlju pornoga rasta velikog zemljoposjeda načelno je namje-
ravala zaštititi slobodno seljaštvo od njegova podvrgavanja u zavisnost zemljoposjedničke aristokracije. Ta se borba vodila ne samo za ili protiv uključivanja seljačke zemlje u sastav vlastelinstava, zajedno sa seljacima koji su je obrađivali, nego također i oko samih neposrednih proizvođača, koji su uslijed siromašenja napuštali svoju zemlju, raskidali svoj neposredni porezнички odnos prema državi i zatim, svojim

nastanjivanjima na veleposjedničkoj zemlji, postajali podanicima zemljoposjedničke aristokracije.
Želeći da takav razvoj spriječi, država je odlučno zabranjivala svako napuštanje slobodne zemlje i odlaženje seljaka općinara i stratiota na imanja privatnih vlasnika. Ona je čak organizirala i prisilno vraćanje odbjeglih ili na neko privatno imanje samovoljno bez državnog odobrenja primljenih neposrednih obrađivača. Na taj je način država slobodno seljaštvo prikivala uz

njihovu zemlju, pa ih današnja bizantologija jer su bili dužni davati svoje poreske dažbine izravno državi naziva državnim seljacima.
Sličnom težnjom je i veleposjednička aristokracija sprečavala odlazak seljaka sa zemlje koju je jednom stekla. Tako se međusobno suprotstavi e-nom borbom države i zemljoposjedničke aristokracije za zemlju i ljudsku radnu snagu na njoj ostvarivalo sveopće prikivanje seljaka za zemlju. Iako je njihov pravni status i dalje ostajao status slobodnih ljudi, oni su praktički postajali neslobodni podjednako na državnoj kao i na privatnovlasnič-koj zemlji svjetovnih i crkvenih velikaša. Tim razvojnim procesom nekoć slobodni seljaci, koloni, općinari i stratioti pretvaraju se u parike, zavisne i uza zemlju vezane obrađivače ili državne, ili carske, ili vlasteoske velepo-sjedničke zemlje.
Preobrat državne Smrt cara Bazilija II. dovela je do preinake u carskoj politike u agraru politici prema razvitku velikaškog zemljoposjeda. Ali-lengijsko opterećenje dinata potpuno se ukida, a zakoni o zaštiti maloga seljačkog zemljoposjeda, iako nisu bili ukinuti, padaju u zaborav i ne primjenjuju se. Usto se mijenja i način ubiranja državnih poreza: središnja ih uprava sve češće daje u zakup i time za sebe osigurava primanje utvrđenih iznosa, ali zakupcima poreza ostavlja da slobodno iscje-đuju od naroda koliko mogu i hoće.
Parici Svim time razaranje malih slobodnih seljačkih zemljoposjeda još se više ubrzalo, i oni tijekom XI. i XII. st. gotovo potpuno iščezavaju kao zaseban društveni sloj. Umjesto njih generalizira se kategorija zavisnih obrađivača tuđe zemlje, parika. Njih sve ujedinjuje dažbinska podložnost državi ili privatnom veleposjedniku zemlje i privezanost uza zemlju što ju obrađuju. Ali njihovo različito polazište u procesu kojim su se kretali na putu k svome podvrgavanju pod vlast zemljoposjednika i njihov imovni status u trenutku kad su se uključili u sastav vlastelinstava, odnosno njihov imovni položaj u svojstvu državnih seljaka ili parika bio je uzrokom što su u XI. i XII. st. unutar opće društvene kategorije parika postojali u pogledu njihova faktičnog imovnoga stanja različiti tipovi neposrednih obrađivača tuđe zemlje.
Zeugarati su posjedovali razmjerno prostran zemljoposjed od 100-200 modija i imali jedan par volova nužnih za obradbu svoga posjeda. Oni su državi odnosno vlasniku zemlje koju su obrađivali plaćali zemljarinu i glavarinu synone i kapnikon u iznosu od l nomizme. Dvostruko imućniji od njih bili su dizeugarati, pa su u skladu s time snosili i dvostruko velike dažbine. Boidati bili su posjednici upola manje parcele od zeugaratske; imali su samo jednoga vola i plaćali samo glavarinu kapnikon u iznosu od 12 nomizme.
Najsiromašniji parici bili su aktimoni. Oni nemaju ni zemlje, ni stoke osim, možda, magarca pa plaćaju samo kapnikon u iznosu od pola nomizme, ili, ako nemaju ni magarca, onda u svemu 14 nomizme. Eleuteri, kao bezemlja-ško i lutalačko stanovništvo, svrstavalo se prigodom preuzimanja zemljišta na veleposjedničkom imanju, u slučaju kad

bi se stalno nastanjivali, u onu kategoriju parika koja je bila u skladu s veličinom njihove čestice i brojem stoke kojom su raspolagali.
452
Između parika privatnih zemljoposjednika i državnih parika izgradila se tijekom vremena važna razlika. Državni su seljaci i dalje snosili terete u vezi s uzdržavanjem državnih činovnika kad su na terenu, s podvozom za carsku vojsku i opskrbom četa dok borave u njihovu kraju. Parici privatnih posjednika plaćali su sve vrste dažbina svome gospodaru. U skladu sa stupnjem sve veće i sve češće izuzetosti veleposjedničkih imanja ispod dažbinskih dužnosti prema državi, tereti privatnih parika postajali su podnošljiviji negoli tereti onih koji su sačuvali privid svoje slobode utoliko što im je gospodarem bila samo državna, javnopravna, a ne velikaška, privatnopravna vlast.
Pronije Taj odnos počeo se međutim mijenjati već od sredine XI. st. kad se u bizantskom zemljoposjedu pojavljuje novi oblik uvjetnog posjedovanja zemlje poznat pod nazivom pronija. Bilo je to darivanje državne zemlje, na kojoj žive i rade državni seljaci, istaknutim ličnostima u carskoj službi u svojstvu nagrade za učinjene usluge ili kao preduvjet za vršenje neke određene službe. Ekonomski smisao takvog darivanja sastojao se od prava pronijara da s dodijeljene zemlje umjesto države od seljaštva koje obrađuje tu zemlju ubiru sve obročne i radne dažbine. Budući da je realni položaj takvih državnih seljaka bio karakteriziran njihovom vezanošću uza zemlju, i pronijar ih je, zajedno sa zemljom, preuzimao vezane uz nju.
U vremenu kad se pronija prvi puta spominje u sačuvanim izvorima sredina XI. st. ona je još veoma srodna instituciji haristikije, ali se od nje razlikuje time što se ne radi o dodjeljivanju samostanske ili crkvene zemlje nego o dijelovima slobodne zemlje na kojoj rade državni seljaci. U prvim desetljećima svoga postojanja, nadalje, pronije još nemaju svojstvo nadarbine za vojničku službu. One će to svojstvo steći tek od kraja XI. i tijekom XII. st. Takav njihov razvitak uvelike će ih izjednačiti s feudima ili lenskim posjedima zapadnoevropskog feudalizma, iako posebne okolnosti trajnog postojanja autoritativne vlasti, usprkos težnji da se pronije pretvore u nasljedne vojničke posjede, ni do kraja postojanja bizantske države nisu pronijarski način posjedovanja potpuno izuzele od ingerencije vrhovne carske vlasti. Time su ih te okolnosti ujedno sačuvale od pretvaranja u samostalne teritorijalne kneževine praktički nezavisnih feudalaca.
Gradska privreda U privrednim i društvenopolitičkim zbivanjima od sredine IX. do kraja XI. st. znatan su utjecaj vršile i neag-rarne djelatnosti vezane uz gradske aglomeracije. U 2. polovici IX. stoljeća je opadanje moći Bagdadskog kalifata osiguravalo Bizantskom carstvu relativni mir na njegovim istočnim granicama. Ali arapska pomorska sila, a pogotovo snažno gusarstvo, uvelike su ometali sigurnost plovidbe i trgovanja s udaljenijim zemljama. Do promjena u tom pogledu došlo je tek u 2. četvrti X. st., kad je bizantska mornarica uspjela ukloniti gusarsku opasnost i stekla premoć nad arapskom flotom i na taj način pomorsku plovidbu učinila slobodnom. Otada trgovačka djelatnost bizantskih gradova, prvenstveno Carigrada i Soluna, znatno napreduje.
U temelju te pojačane aktivnosti ležala je snažno organizirana djelatnost obrta i visoka razina potrošačkih potreba državnog središta. Zbog toga je Carigrad u IX. i X. st. bio neosporno najjače žarište tipično gradskih oblika
453
privrednog poslovanja. U njemu su postojale brojne državne radionice, kovnice novca, oružane i tekstilni gineciji. Za njihovu djelatnost država je dopremala velike količine

sirovina, a gotovim proizvodima namirivala je potrebe dvora, vojske i visokih državnih službenika u prijestolnici.
Usporedo s takvim velikim radioničkim postrojenjima u Carigradu, a i u ostalim razvijenijim gradskim središtima, postojale su i brojne male obrtničke radionice ergasteriji koje su ujedno bile i dućani za neposrednu prodaju izrađevina. U njima je redovno radio sam vlasnik, uz pomoć jednoga ili dva najamna radnika mistija te šegrta i roba.
Većina obrtnika bila je udružena u stručne korporacije, članstvo u njima nije bilo nasljedno nego se stjecalo komisijskim priznanjem stručnosti i plaćanjem pristupnine. Na čelu korporacija stajali su birani starješine, a svoju su dužnost vršili pod trajnim nadzorom gradskog načelnika eparha kome su bili neposredno odgovorni za sveukupnu djelatnost cijele struke. Ovakva organizacija obrta omogućavala je državi ne samo da redovito ubire poreske dažbine, nego također da upravlja politikom cijena i strogo nadzire kakvoću proizvoda, a državna pomoć pri nabavljanju i nadzor pri raspodjeli sirovina u biti su određivali i količinu proizvoda koji su mogli biti izneseni na tržišta. Svim tim mjerama osiguravana je stabilnost obrtničke proizvodnje, mogućnost plasmana i zaštita proizvođača od nesolidnosti kupljenih art"kala i neumjerenih cijena.
Podjednak odnos državnih vlasti postojao je i prema organizacijama trgovaca. Budući da je država sa svojim upravnim aparatom bila veoma snažan potrošač, ona je posebice štitila carigradsku trgovinu radi uspješnog i redovnog namirivanja vlastitih potreba, ali i radi poreskih dobiti što ih je donosio intenzivni promet artikala na tržištu. Obogaćeni trgovački krugovi u Carigradu postaju čak i politički saveznici carigradske službeničke aristokracije u borbi sa zemljoposjedničkom aristokracijom u provincijama. S tim u vezi državna vlast čak posebice štiti poslovne prednosti carigradske trgovine prema trgovcima iz provincijalnih gradova, u kojima neprekidno jača utjecaj provincijske vojno-zemljoposjedničke aristokracije, pa im ograničava mogućnost nabavljanja i plasmana robe u Carigradu. Postojale su i zaštitne mjere u odnosu prema inozemnim trgovcima, kojima je vlast dopuštala da se u strogo određenim dijelovima grada zadržavaju najdulje tri mjeseca. Usporedo s time, država je vlastitim trgovcima otežavala i ograničavala poslovna putovanja u inozemstvo, sa svrhom da centar i meta trgovačkih aktivnosti trajno i prvenstveno ostane prijestolnica.
Sveukupni snažni pritisak državnih vlasti na obrtničku i trgovačku djelatnost najdjelotvornije se ostvarivao u prijestolnici. Izvan nje centralizator-ska je vladavina praktički ostavljala više slobode i obrtima a naročito trgovini. Budući da je pristup na carigradsko tržište bio otežan, provincijski su gradovi postupno izgrađivali vlastiti krug poslovne zainteresiranosti i samostalne veze s bližim i daljini, pa čak i inozemnim tržištima. Proces ekonomskog osamostaljivanja veleposjedničkih imanja od državne financijske uprave gospodarski je upućivao zemljišne veleposjede prema provincijskim gradskim središtima i stimulirao razmjenu dobara između agrarnih površina i trgovačko-obrtničkih središta po provincijama.
Na toj osnovi započinje postupni uspon drugih gradova. U Evropi, osim Soluna, koji je od davnina uz prijestolnicu bio najjače gradsko središte u Carstvu, naglo napreduju Korint, Atena, Amalfi i Bari, koji održavaju dale-

kosežne veze ne samo pomorskim nego i kopnenim putem, s jedne strane s unutrašnjošću Balkanskog poluotoka i s Podunavljem, i, s druge strane, s unutrašnjošću Apeninskog

poluotoka i sa sjevernoitalskim gradovima. Istovremeno, u Maloj Aziji postaju znatnim središtima trgovačkog poslovanja Ni-keja, Milet, Smirna, Efez, Amastrida, Sinope, Trapezunt i drugi, oslanjajući se na osebujnosti lokalne proizvodnje i veze s regijama koje su prema nj .ma gravitirale.

U upravnom pogledu, municipalne su slobode bizantskih gradova bile veoma malene. Sve do početka XI. st. postojala je funkcija protevonta, predstavnika gradske aristokracije, ali ona nije ometala državnu upravu da ostvaruje utjecaj središnje vlasti na život gradova, prvenstveno i najefikasnije na život same prijestolnice. Ali taj se utjecaj s vremenom pretvarao u kočenje razvitka proizvodnih snaga u obrtima i onemogućavanje slobodnog razmaha trgovinske djelatnosti. U tom pogledu opći razvitak odnosa između službeničke aristokracije u Carigradu, u svojstvu glavnog oslonca carske vlasti, i zemljoposjedničke aristokracije u provincijama sve je više isticao različiti smjer razvitka u Carigradu i u provincijskim gradskim središtima. Jačanjem ekonomske snage provincijskih zemljoposjeda i brojčanim smanjivanjem po-reskih prihoda u korist države, Carigrad, kao središte carske vlasti i uprave, postupno gubi svoju kupovnu moć. Iako žestina poreskog pritiska ne slabi, sveukupni prihodi države osjetno se umanjuju. Država nije više kupac znatnih količina robe, a i prijestolnička aristokracija siromasi. Uslijed toga zamire i carigradska obrtnička proizvodnja, a država postaje sve sklonija da svoje potrebe namiruje uvozom gotovih proizvoda iz inozemstva.

Na trgovačko povezivanje s inozemstvom sve se više orijentira i provincijalna zemljoposjednička aristokracija. Povećavajući opseg svojih zemljoposjeda i učvršćujući sistem izravne eksploatacije seljačke radne snage a ne više posredstvom centralizirane poreske opterećenosti neposrednih proizvođača, veleposjednička je aristokracija sve uspješnije akumulirane viškove agrarnih proizvoda sa svojih imanja plasirala najprije na najbliža lokalna tržišta u svojoj provinciji, a zatim i u međunarodnu trgovinu, prvenstveno posredstvom talijanskih gradova.

U takvim okolnostima, i carigradska središnja vlast a i najrazvijeniji gradovi u provincijama ostvaruju žive veze s prekomorskom trgovinom, ali to čine s dvojakoga, međusobno oprečnog osnova. Prijestolnička carska uprava uklanja barijere inozemnoj trgovini zbog proizvodne dekadanse u državnom centru pa prihvaća supremaciju talijanskih gradova kojih privredna moć sve više raste. Ona im daje ne samo pogodnosti u njihovoj prijevozničkoj pomorskoj djelatnosti, kao što je to Venecija postigla već 992., nego i davanjem povlastica u plasmanu robe na carigradskom tržištu, čak i na štetu poslovnih interesa carigradskih trgovaca. Tako je Venecija već 1082. u vezi s određenim vojno-političkim okolnostima dobila važna prava bescarinske trgovine i uskladištavanja robe u Carigradu, a inozemci uopće stječu tijekom XI. st. pravo da u Carigradu posjeduju nekretnine kuće, zemlju i da podižu vlastite crkve.

Suprotno tome, obogaćena provincijalna zemljoposjednička aristokracija povezuje se s inozemnim trgovcima kao kupcima njenih viškova agrarnih proizvoda, ali za uzvrat daje tim trgovcima pogodnosti i pri uvozu njihove robe na područje Bizanta.

Takvim razvitkom veoma jača sveukupno robno-novčano poslovanje na tlu cijele države. Ali njeni nosioci i korisnici pri poslovanju dalekog dometa nisu bizantski trgovci nego stranci, a predmet trgovanja nisu proizvodi uzna-predovalih bizantskih obrta, nego, u izvozu, agrarni proizvodi s veleposjed-ničkih imanja, a u uvozu proizvodi sve razvijenije obrtničke i, zatim, već i manufakturne proizvodnje u Italiji i na evropskom Zapadu.

Na taj se način preinačavanje temeljne strukture u Bizantskom carstvu - koje se vršilo u agrarnim odnosima prelaskom s centraliziranoga tipa eksploatacije seljačkoga rada spomoću državnih poreskih obaveza na feudalno ustrojstvo, u kome veliki zemljišni posjed preuzima izravnu eksploataciju rada direktnim uzimanjem zemljišne rente od neposrednih proizvođača koji su se pretvorili u zavisne obrađivače tuđe zemlje parike, obavezne na davanje obroka u naturi i neposrednom radu -- očitovalo i na području robnonov-čanih odnosa.

Evolucione opreke Izostanak rane feudalizacije, tipične za zapadnoevrop-evropskog Zapada ske provincije nekadašnjega Rimskog carstva, u Bi-i Bizanta zantu je bio popraćen dugotrajnim održanjem gradskih

oblika privrede koji su djelovali uz pomoć i pod zaštitom jake i centralizirane državne vlasti. U etapi kad veliki zemljišni posjed najzad nadvladava otpore i ostvaruje feudalne odnose zavisnosti u agraru i za takvu strukturu pridobiva čak i carsku vlast, feudalizirana stvarnost nije u Bizantu ukinula živost razmjenbene robno-novčane privrede ni izvršila naturalizaciju proizvodnje; ali, ona je ipak ograničila i zakočila samostalni, produkcioni polet svojih gradova, i to upravo u vremenu kad Zapadna Evropa počinje nadvladavati etapu pretežno zatvorene i naturalne privrede, da bi oživjela ekonomsku ulogu svojih obnovljenih gradova. Kasna feudalizacija, koja je sve do kraja XI. stoljeća osiguravala opću privrednu nadmoć Bizanta nad evropskim Zapadom, postaje, nakon kratkotrajnog poleta na sistemu feudalnog posjedovanja zemlje ojačale državne vlasti u XII. st., uzrokom njezine dezintegracije na početku XIII. st. i trajne slabosti koja i daljnja stoljeća bizantske povijesti pretvara u postupno približavanje konačnoj propasti Bizanta sredinom XV. stoljeća.

3. BIZANT OD SMRTI BAZILIJA II. DO ALEKSIJA KOMNENA

Razdoblje između 1025. i 1081. predstavlja prijelazno doba u kome su vojnički uspjesi ratničkih careva iz prethodne etape i slom ustanaka što su ih podizali predstavnici provincijalne zemljoposjedničke aristokracije omogućili stabilan vanjski položaj Carstva i privremeni zastoj u otvorenim borbama dviju suparničkih garnitura aristokracije. Ali snažni proces preina-čavanja samih temelja socijalno-ekonomskih odnosa bizantskoga državnog sistema neprekidno se nastavljao rastom velikog feudalnog zemljoposjeda i podvrgavanjem slobodnog općinarskog i stratiotskog seljaštva u zavisnost od posjednika velikih imanja. Na toj osnovi faktične opreke interesa neosporno

su se produbljavale, iako je pobjednička Bazilijeva epoha, pribavivši carevoj osobi golem ugled i ostavivši potomstvu znatna materijalna dobra u državnim riznicama, privremeno osigurala prevlast dvorjanskom plemstvu okupljenom oko carskoga doma.

Ali Bazilijevi nasljednici bili su zaredom slabe i za državničke poslove nezainteresirane ličnosti. Prvi od njih, Bazilijev mlađi brat Konstantin VIII. 1025-1028 bio je starac koji se, kao nominalni Bazilijev suvladar, dotad bavio samo reprezentativnim nastupima prigodom državnih svečanosti. Takav odnos prema vladarskim dužnostima zadržao je i za vrijeme svoga trogodišnjega carevanja. Pred smrt udao je svoju mlađu kćerku Zoe za carigradskog eparha Romana Argira, pa su poslije Konstantinove smrti njih dvoje zajedno s najmlađom Bazilijevom kćerkom Teodorom, baštinili prijestolje.

Kao predstavnik najvišega sloja carigradskog plemstva, Roman III. Ar-gir 1028-1034 mnogo je pridonio jačanju nepovjerenja dvorjana prema visokim vojnim zapovjednicima. Na toj je osnovi proveo nekoliko važnih mjera. Donesena je odredba da vojni kontingenti

ne služe u svome zavičaju, da ne bi bili podvrgnuti utjecaju lokalne aristokracije koja se povezivala s vojnim starješinama. Usporedo s time, car je vojsku sve više popunjavao stranim plaćenicima za koje se pretpostavljalo da će biti vjerni samo caru koji ih je plaćao. Da takvim sistemom prouzrokovani troškovi u cjelini budu manje teški, država je sistematski smanjivala vojne kontingente a također umjesto redovne vojne obaveze uvodila otkupni vojni porez.
Donoseći ovako izrazite odredbe na uštrb jačanju vojske i njenog zapovjedničkog kadra, Roman III. je na ekonomskom planu odlučno raskinuo s radikalnom protuveleposjedničkom politikom Bazilija II. Ukinuo je alilen-gijsku obavezu dinata prema zemlji njihovih osiromašenih seljačkih susjeda i time slobodne seljačke posjede izložio neograničenom pritisku državnih po-reskih zahtjeva, što je izvanredno ubrzalo pauperizaciju seljaka i primoravalo ih da svoje čestice ustupaju veleposjednicima. Premda pri tome stariji zakoni o zabrani otuđivanja seljačkih imanja nisu bili formalno ukinuti, oni su ipak, u praksi, bili zaboravljeni.
Iako je carica Zoe svoga muža izdigla na prijestolje kao suvladara, ona se veoma brzo razotkrila kao vlastoljubiva i sebična ličnost koja nije željela trpjeti da je Roman III. sve više zapostavlja. U isto vrijeme ona je stupila u blisku vezu, iako je već bila pedesetgodišnja žena, s mladim bratom veoma utjecajnog dvorjanina, eunuha Ivana Orfanotrofa, Mihajlom. Njihova zavjera dovela je u proljeće 1034. do umorstva Romana III. Odagnavši svoju sestru Teodoru u manastir, Zoe se udala za Mihajla i izdigla ga na dostojanstvo suvladara. Ubrzo se međutim pokazalo da je faktičnim gospodarem postao eunuh Ivan. Caricu Zoe stavio je u kućni pritvor, a njegov brat, Mihajlo IV. Paflagonijac sve je više obolijevao od padavice.
Glavni cilj vladavine Ivana Orfanotrofa bilo je daljnje jačanje dvorskoga plemstva i udaljavanje od vlasti vodećih ličnosti u vojsci. To je dovodilo i do obnavljanja nekih institucija, na pr. senata, koje su već dugo bile potpuno neutjecajne, a sad su se pretvarale u politički oslonac dvorjanskog plemstva. Jačanju dvora imala je služiti i skrajnje bezobzirna poreska politika prema stanovništvu.
Taj neizdrživi poreski pritisak bio je jedan od uzroka što je 1040. došlo u slavenskim zemljama istočnog Balkana do velikog ustanka protiv bizantske vlasti. Na njegovo čelo stao je Petar Deljan, za koga se pronio glas da je

Samujlov unuk. Došavši iz Madžarske, gdje je bio u izbjeglištvu, on se 1040. u Beogradu proglasio za cara, pa je okupio znatan broj pristalica, uspio zauzeti Niš i Skopje i pokrenuo ofenzivu protiv Soluna. Ali taj se oslobodilački pokret rascjepio kad mu je pristupio Alusijan, unuk Samujlova brata Arona i sin cara Ivana Vladislava, koji se nakon Samujlove smrti nastavio odupirati Bizantu. U suparničkoj borbi Deljan je bio oslijepljen, ali je njegova vojska postigla pobjedu i Alusijan je morao izbjeći Bizantincima. Pa ipak, uskoro zatim, u izravnom sukobu s odredima Carstva, ustanici su pretrpjeli poraz, a Deljan je odveden u zarobljeništvo.
U vrijeme Deljanova ratovanja ustanak je podigao i zetski knez Stefan Vojislav. Poslije ugušenja Deljanova pokreta Bizant je pokušao razbiti i zet-sku vojsku, ali je 1042. pretrpio poraz, a Zeta je sačuvala svoju samostalnost.
Još uoči toga neuspjeha Mihajlo IV. je umro 1041 a naslijedio ga je njegov i eunuha Ivana sinovac, Mihajlo V. kome je otac bio lađarski radnik, pa je novi car zbog toga dobio nadimak Kalafat. Iako ga je carica Zoe posvojila i pridružila sebi na prijestolju, on

je već godinu dana po stupanju na vlast zasnovao zavjeru i caricu zatvorio u samostan. No protiv toga njegova postupka izbio je ustanak u kome je Mihajlo V. zbačen i oslijepljen, a dvorska je aristokracija obnovila zajedničku vladavinu Zoe i Teodore 1042. Da bi uz te dvije ostarjele žene vladalačke dužnosti mogao vršiti i muškarac, Zoe se iste godine i treći put udala, iako je imala već 64 godine, za Konstan-tina Monomaha, pripadnika jedne od najuglednijih obitelji civilnoga plemstva. Ali on je bio nedorastao državnim poslovima, lakouman, rastrošan i uživalac životnih zadovoljstava.
Uzurpacije vojskovođa Neposredno nakon formiranja takve trojne vladavine pobunio se jedan od najboljih tadašnjih vojskovođa, Georgios Maniakes, i proglasio se carem, iskrcao se u Draču došavši sa Sicilije gdje je uspješno ratovao protiv Normana pa je pošao u napad na Solun, ali je u Makedoniji poginuo 1043.
Četiri godine nakon toga 1047 carem se proglasio jedan drugi istaknuti vojskovođa, Leon Tornikios, pa je iz Trakije dopro do carigradskih zidina, ali je ondje doživio neuspjeh, pao u zarobljeništvo i bio smaknut.
Vojne pobune uzurpatora veoma su učvrstile uvjerenje carskoga dvora da najveća opasnost prijeti državi od vojnih komandanata. Premda je vanjski položaj Carstva postajao sve opasniji jer se u južnoj Italiji rađala politička moć Normana a na Balkanu traje neprekidna opasnost od Bugara, Makedonaca i Srba, čemu se pridružuju i doseljenici iz južnoruskih stepa, Pe-čenezi i Kumani, dok se na istoku približava novi val islamskih osvajača, vezan uz dominaciju Seldžuka u Kalifatu - ipak je bizantska vlast uporno suzbijala utjecaje vojske i poduzimala dalekosežne mjere da bi ojačala moć središnjega činovničkog aparata i dvorjanskog plemstva.
U tu je svrhu u Carigradu obnovljena visoka pravna škola za izobrazbu činovničkog podmlatka a reorganizirano je i Carigradsko sveučilište. Upravna vlast oblikovala se kao neka vrst ministarskog vijeća kome je na čelu bio Konstantin Lihud, a članovima najveći govornik XI. st. Ivan Mauropus, pravnik i budući patrijarh Ivan Ksifilin i filozof i historik Mihajlo Psel. Svi su oni u isti mah djelovali i kao profesori na sveučilištu.

Odnosi provincijalnog zfimljoposjedništva i vojne sile

Usprkos svim naporima središnjih državnih vlasti da održe prevlast carigradskih dvorjanskih velikaša, u provincijama je nezaustavljivo jačala moć velikog zemljišnog posjeda. Imanja te aristokracije u sve većoj mjeri stječu poreske povlastice, ekskusije, ali usto i sudske imunitete, što sve omogućuje velikim zemljoposjednicima da slabe realni utjecaj središnje vlasti u provincijama i uz svoje interese vežu lokalni upravni i vojni aparat. Pretvarajući se procesom podvrgavanja slobodnog seljaštva u dominantnu ekonomsku silu, oni su dokidali slobodno seljaštvo ne samo kao nosioca poreskih obaveza prema državi, nego i kao sloj iz koga su se formirale oružane snage provincijskih vojnih zapovjednika. S tim u vezi i tematsko je uređenje gubilo svoja specifična obilježja. Stratezi se postupno pretvaraju u zapovjednike plaćeničkih vojnih posada u tvrđavama, a civilna uprava se ponovo odvaja od vojne i prelazi u ruke obogaćene provincijalne zemljoposjedničke aristokracije. Iz njenih krugova regrutiraju se sada vojni zapovjednici po provincijama ili skupinama provincija, katepani i duke, pa tako provincijalna zemljoposjednička aristokracija postaje svemoćnom snagom koja svojim utjecajem na zbivanja izvan prijestolnice potiskuje i nadvladava upliv dvorjanstva i carigradskih mogućnika, pripremajući se za skoro, neizbježivo preuzimanje i same središnje državne vlasti.

Konačni raskol U razdoblju toga pripremanja za presudno važne promjene crkava u vrhu državne uprave, Bizant je zapao u svoj najdublji
spor s papinstvom, koji je doveo do konačnog raskola kršćanske crkve na dva upravno i dogmatski odvojena tijela: na istočnu ili pravoslavnu i na zapadnu ili katoličku crkvu. Uzroci tih događaja obuhvaćaju sveukupnu, kompleksnu i među sobom oprečnu povijest zapadnoga i istočnoga kršćanskog svijeta. Na Zapadu, sti-cajem okolnosti, kršćanstvo je već u prvim stoljećima srednjega vijeka zadugo ostalo bez zaštite snažne državne vlasti, pa je i za kasnije, izmijenjene okolnosti sačuvalo težnju da bude nezavisno od svjetovnih vladara i čak nadređeno njihovim vladarskim pravima nad svjetovnim životom stanovništva. Na Istoku, povijesni je razvoj omeđio nadležnost carigradske patrijar-šije na teritorij Carstva i time u velikoj mjeri združio i poistovjetio interese crkve i države, u okolnostima trajnog održanja autoritativne carske vlasti. Među mnogim oprekama koje su oblikovale osebujnosti Istoka i Zapada postojao je i obrnuti tijek opće krivulje u razvitku vlasti: na Zapadu carska se vlast u IX. i X. st. najprije razmrvila a zatim, od druge polovice X. st., konstituirala iznova, ali s tendencijom da se nametne i Crkvi i Italiji kao njenom središtu. Doživjevši u tom vremenu svoj najdublji pad, zapadna je Crkva klinijevskim i drugim reformnirn pokretima, počevši od X. st., poradila na svom oporavku i ponovnom usponu. Ona je tu reformu zamišljala ne samo kao moralni preobražaj svećenstva, nego i kao uspostavu supremacije crkve i vjere nad državom, koja je u prethodnom razdoblju, razgrađujući se putem feudalnog mrvljenja, i svećenstvo povukla u ponore feudalnih borbi i jagme oko materijalnih dobara i svjetovne vlasti ie ga tako okaljala svim porocima feudalnog poretka. Spasenje vjere, Crkve, svećenstva, a i naroda ukazivalo se, sa stanovišta Zapadne Crkve, kao potreba da se ostvari supremacija duhovne vlasti nad svjetovnom. A kako je evropski Zapad bio

mozaik zasebnih država, ta se zamisao o supremaciji nužno oblikovala kao zahtijevanje univerzalne podložnosti svih pojedinačnih svjetovnih vlasti crkvenom poglavarstvu. Istočna crkva nije mogla prihvatiti takav, rimski univerzalizam, utoliko manje što je Bizantsko carstvo paralelno s usponom reformnih papa postiglo svoje maksimalne vojničke uspjehe nakon Justinijana, a njegova je crkva znatno premašila državne granice postavši organizatorom kršćanstva u većini slavenskih zemalja na Balkanu i u Rusiji, čime se i na crkveno-vjerskom planu i na području političkih utjecaja stvarao njegov vlastiti univerzalizam koji se sa zapadnokršćanskim sukobljavao i isključivao. Istovremeno i sveukupna mentalna, emotivna i dogmatska evolucija istočne i zapadne crkve ojačavala je duboka međusobna otuđenja dvaju svjetova i stvarala različite praktičke slike religioznosti.

Te mnogostruke divergencije imale su svoje etape ogorčenoga zaoštravanja odnosa, vezane uz konkretne uzroke pojedinih povijesnih trenutaka. Takav jedan trenutak zaoštravanja začvorio se i sredinom XI. st. i znatnim se dijelom temeljio na stremljenjima, postupcima i svojstvima ljudskih ličnosti koje su se sučelile u razračunavanjima što ih je donijelo vrijeme.

U Rimu je 1048. papom postao Leon IX., bratić njemačkoga cara Konrada II. ali u isti mah žestoki pobornik klinijevskih naziranja. Djelujući uvelike pod utjecajem kardinala Humberta i redovnika Hildebranda koji će kasnije postati papa Grgur VII, Leon IX. je između 1049. i 1053. u nizu zapadnoevropskih zemalja održavao sinode posvuda osuđujući pravo države da podjeljuje svećenička dostojanstva a također i kupovanje

svećeničkih zvanja simoniju i svećeničke brakove. Nadolazilo je vrijeme u kom se za cjelokupno svećenstvo zahtijevala najstroža disciplina i podvrgavanje jednoj volji. Takva stremljenja sukobila su se sa žestinom jedne izuzetne ličnosti u Carigradu koja je, upravo zbog tadašnje vladavine dviju nesložnih, državničkim dužnostima nedoraslih žena i jednoga nehajnog cara, imala prilike da potencira svoj utjecaj i da svoju upornu želju za dominacijom učini važnijom od viših interesa sveukupnoga tadašnjega kršćanstva. Mihajlo Kerularije, žestoki protivnik prvenstva rimskog papinstva u cjelokupnoj crkvi, nije isprva krenuo putem stvaranja svećeničke karijere. U mladosti je bio upleten u jednu zavjeru protiv cara Mihajla IV. i čak je očekivao da će sam postati carem. Ali, nakon poraza urote, u progonstvu se zakaluđerio, a po dolasku na vlast Konstantina IX. vratio se u Carigrad i postao patrijarhom 1043. To visoko dostojanstvo odlučio je iskoristiti da ostvari svoje težnje za supremacijom i u crkvi i u državi.

Disciplinarne, liturgijske i univerzalističke težnje tadašnjega zapadnog kršćanstva izazivale su u istočnoj Crkvi učestale i ogorčene kritike. Među piscima u Bizantu istupao je kao žestok polemičar ohridski arhiepiskop Leon, po narodnosti Grk, još uvijek suočen s nezadovoljstvima u slavenskoj sredini zbog podređivanja ohridske crkve bizantskoj državnoj vlasti i grčkom svećenstvu i s mogućnošću da to ogorčenje iskoristi rimska crkva pa da slavensko stanovništvo na Balkanu u crkvenom pogledu otkine od Carigrada. U svojim je spisima ponovo iznosio Focijeve prigovore zapadnoj Crkvi zbog zabrane svećeničke ženidbe celibata, zbog pošćenja subo-

tom i pričešćivanja beskvasnim kruhom. Tome je studitski redovnik Niketa Stetat pridodao poricanje rimskoga učenja o tome da Duh Sveti proizlazi jednako od Boga-Oca kao i od Boga-Sina "filioque". Smatralo se da je inspirator takvih polemika bio sam patrijarh. Do dramatskog raspleta došlo je u proljeće 1054. kad je Leon IX. u Carigrad poslao kardinala Hum-berta s još dvojicom izaslanika, sa zadaćom da od cara ishode obustavljanje polemika i priznanje rimskoga primata. Iako je Konstantin IX. bio voljan da pomogne smirivanju, Kerularije se protivio svakom popuštanju, a papinski su se izaslanici ponašali skrajnje samouvjereno i despotski. Najzad, sredinom srpnja 1054. oni su prekinuli pregovore i u crkvi Sv. Sofije položili na glavni oltar bulu o izopćenju Mihajla Kerularija i njegovih pristalica. Iako je postupak papinskih izaslanika i sam po sebi ostavio najteži dojam, Mihajlo Kerularije je povrh toga potakao još i bunu carigradskog puka koja je zaprijetila čak i svrgavanjem cara ako bude popuštao pritisku Latina.

U tim okolnostima sazvan je sinod koji je papine izaslanike i samoga papu udario anatemom, a njihova je bula bila spaljena.

Takvim istupima obiju strana od 15. odnosno 25. VII. 1054. ostvaren je konačni raskol dviju Crkvi koji je ostao stvarnost svih budućih stoljeća.

Prijestolne borbe Šest mjeseci poslije svršetka rada Carigradskog sinoda umro je Konstantin IX. Monomah a jedinim je vladarem jer je Zoe umrla još 1050 ostala uskogrudna i vladanju nenavikla bivša redovnica Teodora. Ne imajući potomstva, pred smrt je odredila da prijestolje pripadne Mihajlu VI Stratiotiku, kandidatu koga joj je nametnulo dvorjan-sko civilno plemstvo. Time su se opreke s vojnim prvacima još više zaoštrile, i oni su, u sporazumu s patrijarhom, carem proglasili Izaka Komnena, jednoga od najistaknutijih vojnih komandanata i ujedno pripadnika veoma bogate zemljoposjedničke aristokracije. U njegovu korist patrijarh je u Carigradu pokrenuo novu

pobunu puka, koja je Mihajla VI. odagnala u manastir i vlast predala Izaku, predstavniku faktično najmoćnije grupacije u tadašnjem bizantskom društvu.
Dvadesetpetogodišnje razdoblje koje je slijedilo nakon toga bilo je ispunjeno brojnim krizama i teškim porazima.
Izak I. Komnen 1057-1059 ojačao je vojnu snagu Carstva i sačuvao državne granice i u Evropi i u Aziji. Ali njegovi loši odnosi s patrijarhom zatamnili su one tri godine koliko je potrajala njegova vladavina. Mihajlo Kerularije smatrao je da može i dalje nastaviti s primjenom svoje nad-moćnosti nad carskom vlasti kakvu je stekao nad Konstantinom IX. Ali krajem 1058. Izak I. ga je dao uhapsiti i prognati, a kad ni izgnanstvom nije uspio ishoditi njegovu ostavku, pripremio je sudski proces protiv njega koji mu je imao predbaciti ne samo bezbožnost i svetogrđe, nego čak i umorstva. Slomljen tim optužbama i zlostavljanjem, Mihajlo Kerularije je umro a da se nije pokorio ni odrekao svoga patrijarškog dostojanstva.
Te okolnosti iskoristilo je prijestolničko civilno plemstvo da se združi s crkvenom hijerarhijom, pa se ugroženi Izak Komnen obeshrabrio i abdicirao stupivši u samostan, a carem je postao eksponent antivojničke grupacije plemstva, Konstantin X. Duka 1059-1067.
U skladu sa svojom društvenom pripadnošću, Konstantin X. Duka je svu vlast u državi prepustio činovničkoj aristokraciji. Ali u sastavu te aristokracije zbivale su se važne promjene. Car je u senat uvodio obogaćeno carigradsko građanstvo, pa čak, kako neki suvremeni pisci navode, i pučane koji su živjeli od manuelnog rada. Budući da je senat bio polazište za stjecanje visokih službi, na taj se način u činovničkim redovima vršila dalekosežna obnova u korist srednjih klasa gradskog stanovništva.
Ovako ojačano, službeničko je plemstvo još više zaoštrilo svoje neprijateljstvo prema vojsci i njenim zapovjednicima, smanjivalo vojne kontingente, uvodilo štednju u rashodima za vojne i ratne svrhe i zapuštalo obranu zemlje čak i u pograničnim utvrdama. U isti mah državna vlast postupno uvodi kupovnost činovničkih službi a sakupljanje poreskih dažbina daje se u zakup. Ovo posljednje urodilo je daljnjim siromašenjem seljaštva i, u krajnjoj konsekvenciji, pomagalo rastu veleposjeda na račun ekonomski upropaštenih seljaka. A to jačanje provincijskoga veleposjedničkog plemstva, sada već blisko povezanog s oficirskim kadrovima, još je više produbijavalo razdor s dvorom i carevom ličnošću.
Vanjske opasnosti Ovakvo neprekidno povećavanje unutrašnjepolitičkih napetosti vršilo se u godinama kad su se vanjske
opasnosti već pretvarale u sudbonosne događaje. Sa svojih boravišta u istočnoj Bugarskoj, gdje su se, uz donji Dunav, sredinom XI., s odobrenjem Konstantina IX. Monomaha naselili, Pečenezi su pustošili sve dublje po Trakiji, Makedoniji i Grčkoj i čak dopirali do carigradskih zidina. Još za Konstantina X. Duke Madžari su zauzeli Srijem i osvojili Beograd 1064. U Duklji koju izvori iz 2. polovice XI. st. počinju nazivati Zetom je sin kneza Vojislava, Mihajlo 1050-1082, koji je vladao i Zahum-Ijem, doduše bio ubrajan među bizantske saveznike, ali je ipak svojoj vlasti podvrgao Rašku i time stvorio prostranu kneževinu koja je morala težiti svojoj samostalnosti. Još dalje na zapadu, u Hrvatskoj je, za Petra Krešimira IV. 1058-1074 uoči 1069. došlo do proširenja kraljevske vlasti na Slavoniju, koja je od tridesetih godina postojala kao zasebna politička oblast, a njezin ban Zvonimir postaje Krešimirovim suvladarem i prijestolonasljednikom. U isto vrijeme Donja Dalmacija bez Dubrovnika s tzv. Gornjom Dalmacijom, koja je od početka

XI. st. zasebna tema s vlastitim strategom potpada pod upravu Petra Krešimira IV., koji se naziva kraljem Hrvatske i Dalmacije. Kao i ranije, ta realna okolnost nije ni sada poništavala načelno vrhovništvo Bizanta nad područjem dalmatinske teme.
Južna Italija Dok je takva konstelacija na Balkanu značila tek slabljenje bizantskoga utjecaja, u Južnoj Italiji i u Prednjoj Aziji formiraju se dvije snage koje će iz temelja izmijeniti položaj Bizanta u te dvije među sobom udaljene, veoma važne oblasti njezina vrhovništva.
U Južnoj Italiji već su od početka XI. st. skupine normanskih hodočasnika u Svetu Zemlju na svom povratku stupale u službu kao najamnici pojedinih gradova i poglavara polusamostalnih feudalnih teritorija. Iskoris-tivši svoj utjecaj, koji je rastao usporedo s udjelom njihovih vojnih odreda
u rješavanju sporova među zavađenim suparnicima, oni su stjecali uporišta, posjede i teritorije sve većih razmjera. Godine 1042. jedan je njihov ratnik, Vilim Željezne Ruke, postao grofom Apulije, a od 1047. počinje i uspon Roberta Guiscarda. Isprva su se normanski kneževi sukobljavali i s papinstvom i s vlašću Bizantinaca u Južnoj Italiji. Ali nakon crkvenog raskola 1054. dolazi do preinake savezništava, pa je papa Nikola II. priznao Roberta Guiscarda vojvodom Apulije i Kalabrije, sa svrhom da spomoću Normana potpuno potisne Bizantince iz Italije. To se likvidiranje bizantske prisutnosti na Poluotoku ostvarilo nizom pojedinačnih vojnih uspjeha i završilo 1071. osvojenjem Barija. U međuvremenu, brat Roberta Guiscarda, Ro-ger, započeo je 1060., uz Robertovu pomoć, preotimanje Sicilije od Arapa, koje je 1091. završilo potpunim uspjehom.

Nadiranje Seldžuka Dok je na taj način moć Arapa na Zapadu bitno oslabila ustupivši svoje važno uporište u središtu Mediterana jednoj novoj, kršćanskoj sili čak blisko povezanoj s politikom papinstva, dotle je arapska vlast na Istoku, rapidno slabeći također, svoju dominaciju u Prednjoj Aziji, sve do granica fatimidskog Egipta, morala prepustiti jednome etnički novom faktoru koji je, međutim, usvojio arapsku vjeru, islam, i postao njenim još žešćim i nepomirljivijim pobornikom od samih Arapa.
Taj presudno važni novi faktor na Istoku bili su turski Seldžuci. Osvojivši vlast u Bagdadu 1055 i potisnuvši abbasidskog kalifa u funkciju vjerskog poglavara, oni su se okoristili nezadovoljstvima u Armeniji koju je još 1044. posljednji kralj iz kuće Bagratida Kakig prepustio caru Konstantinu IX. Monomahu u zamjenu za prostrane zemljoposjede u Kapa-dokiji, godišnju rentu i jednu palaču na Bosporu, pa su već 1057. napali na tu zemlju i zauzeli Melitenu. U deset godina, do kraja vladavine Kon-stantina X. Duke 1067, oni su već gospodarili glavnim gradom Kapadokije, Cezarejom.
Iste godine, nakon smrti Konstantina X., njegova se udovica Eudokija pod pritiskom vojnih opasnosti, suprotno interesima dvorjansko-civilne aristokracije, udala za jednoga od prvaka vojničkog plemstva, Romana Diogena, i on je smjesta postao njenim suvladarem 1067-1071. Novi je car odmah uklonio glavne savjetnike svojih predšasnika, Mihajla Psela i brata umrlog cara, cezara Ivana Duku, a zatim je krenuo u obrambeni rat protiv Seldžuka. Iako je postigao i neke uspjehe, realna slabost bizantske vojske, koja je bila rezultat politike civilnog plemstva, dovela ga je u položaj da je 1071. kod Mancikerta, u Armeniji, bio teško poražen i čak zarobljen. A kad su ga Seldžuci uz veliku otkupninu pustili na slobodu i on se namjeravao vratiti na prijestolje, došlo je do građanskoga rata u kome mu je civilno plemstvo suprotstavilo kao cara sina Konstantina

X. Duke, Mihajla VII. Ta je grupacija postigla pobjedu, pa je Roman IV. Diogen uhvaćen, oslijepljen i bačen u samostan gdje je 1072. umro.
Mihajlo VII. Duka 1071-1078 i opet je vladanje potpuno prepustio civilnom plemstvu, a njegov prvak, Mihajlo Psel, stekao je moć kakvu u cijeloj svojoj beskrupuloznoj karijeri još nikad nije imao. Ali posljedice zanemarivanja obrambene snage države očitovale su se već u prvoj godini njegove vladavine. U Italiji je padom Barija okončan izgon Bizantinaca s
463
Poluotoka, a u Maloj Aziji su Seldžuci nakon Mancikerta nezaustavljivo napredovali. Na Balkanu je izbio ustanak, pa su pobunjenici u Makedoniji 1073. za kratko vrijeme carem proglasili sina zetskoga kneza Mihajla, Konstantina Bodina. U Hrvatskoj je 1075. Dimitrije Zvonimir primio insignije kraljevske vlasti od pape Grgura VII., prihvatio vazalski odnos svoje države prema papinstvu i, ovaj puta s odobrenjem papinstva, nosio naslov kralja Hrvatske i Dalmacije. Dvije godine nakon toga 1077 kraljevski je naslov od pape primio i Mihajlo Zetski. Dotle su Seldžuci proširili svoja osvajanja na Siriju i Palestinu, pa su 1075. zauzeli Damask, 1076. Jeruzalem, a 1077. su u Maloj Aziji osnovali zasebni sultanat Rum sa sjedištem u Ikoniumu. Usporedo s time, armenski bjegunci iz njihove prvobitne postojbine, koja je pala u vlast Seldžuka, formirali su na jugoistoku Male Azije, u Kilikiji, svoju novu državu, tzv. Malu Armeniju.
?d vrijeme tih događaja, carska vlast sa svih strana okrnjivane i skučavane bizantske države pokušavala je da skrajnjom strogošću obnovi kruti centralizam prijestolničke aristokracije izazivajući time zaredom niz buna i uzurpacija iz redova vojne i provincijske aristokracije. Godine 1078. jedan od njenih predstavnika, strateg teme Anatolikon, Nikefor Botanijat, uspio je zbaciti Mihajla VII., ali i onemogućiti suparničkog uzurpatora Nikefora Brienija. Njegova trogodišnja vladavina 1078-1081 našla se sučelice sa Seldžucima, koji su u svojoj vlasti već držali Nikeju. Ali novi car nije želio radikalan raskid s prijestolničkim dvorjanstvom, pa se i on morao boriti s novim uzurpacijama vojnih komandanata, koji su uviđali da je doba civilnoga plemstva konačno prošlo i da će carska vlast trajno dopasti u ruke onome tko bude raspolagao najsnažnijim osloncem u vojsci. Ostvarenje toga cilja nije, međutim, postigao nijedan od uzurpatora, nego Aleksije Komnen, koji je neosporno bio najugledniji tadašnji vojskovođa, pa je za sebe zaista pridobio pretežni dio oružanih snaga; ali on nije želio da svoju vlast zasnuje na alternativi dvaju neprijateljskih tabora aristokracije, nego je poduzeo dalekosežne pripremne akcije da uza se veže i glavninu dvor-janstva. U tu svrhu on je prethodno sklopio bračnu vezu s prijašnjom vladarskom porodicom Duka oženivši se bratučedom Mihajla VII., Irenom i postigao da ga je udovica Mihajla VII. posinila.
Stvorivši tako dvostruku osnovu za svoje namjere, Aleksije Komnen je u sporazumu sa zapovjedništvom carigradske posade koja se pretežno sastojala od njemačkih plaćeničkih odreda ušao u Carigrad, primorao muža svoje pomajke, Nikefora III. Botanijata, da se odrekne prijestolja i stupi u samostan.
Dok je vojska koja mu je omogućila da se uspne na prijestolje neobuzdano pljačkala prijestolnicu, Aleksije L je u crkvi Sv. Sofije uz opći pristanak sveukupnog plemstva i Crkve okrunjen za cara. Njegova vladavina 1081-1118 bila je početak novog razdoblja oporavka Bizantskoga carstva na temelju poretka koji je proizašao iz procesa feudalizacije i koji je svojom novom strukturom - - prije nego što je ona do kraja rastočila jedinstvo države - u pobjedničkom naletu, koji je počivao na afirmaciji feudalne, vojne

osnovice poretka, omogućio posljednje velike uspjehe Carstva u istočnim pokrajinama prije njegove katastrofe što ga je zadesila u prvim godinama XIII. stoljeća.
464
XI. SREDNJA I ZAPADNA EVROPA POSLIJE RASPADA KAROLINŠKE MONARHIJE
1. NJEMAČKA DO VLADAVINE OTONA I.
Poslije smrti Karla Debeloga 888 karolinška se monarhija raspala na pet kraljevstava i dva faktično samostalna vojvodstva. Od svih tih sedam država samo je u Njemačkoj vladao jedan, i to vanbračni potomak kuće Karolinga po muškoj lozi. Bio je to Arnulf Karantanski, sin Karlomana, vojvode bavarskog, i po njemu prapraunuk Karla Velikoga, izabran za kralja Istočne Franačke Njemačke još 887. na saboru velikaša u Frankfurtu na Majni.
U prvim godinama svoje vladavine 887-899 Arnulf je vodio borbe sa snažnom Velikomoravskom kneževinom, kojoj je na čelu bio knez Svja-topluk. Godine 890. Arnulf je toj državi morao priznati potpunu samostalnost. Izgubivši nade na ovome području, Arnulf se upleo u borbe koje su se vodile u Italiji oko carskog naslova. Ondje su kao suparnici među sobom ratovali Vido II., vojvoda od Spoleta, koji je po majci bio unuk starijega sina Karla Velikog, Pipina nekadašnjeg kralja Italije, i furlanski markgrof Berengar L, koji je po majci bio unuk mlađeg sina Karla Velikoga, nekadašnjeg cara Ludovika Pobožnog. U toj borbi najzad je 889. pobijedio Vido, pa je primorao papu Stjepana V. da ga okruni za kralja Italije i da mu dade carski naslov 891. Iduće godine 892 novi papa, Formoz, okrunio je za cara i njegova sina Lam-berta.
Ali Vido je uskoro umro, pa je Arnulf Karantanski tu okolnost smatrao povoljnom da pokuša ostvariti svoje težnje. S vojskom je provalio perko Alpa i od pape Formoza, koji je odobravao Arnulf ove pretenzije, dobio carsku krunu 896. Tako su sada postojala dva okrunjena cara. Budući da Lambert od Spoleta nije pokazivao volje da abdicira, Arnulf je morao nastaviti svoj italski pohod dalje prema jugu, na područje vojvodstva Spoleto. Ali u tome ratu udarila ga je kap, i on se morao vratiti u Njemačku, gdje je živio još do potkraj 899. U svojstvu njemačkoga kralja naslijedio ga je šestogodišnji sin Ludvig Dijete 900-911.
U međuvremenu cijeli srednjoevropski prostor ugrozila je nova velika vojna opasnost. U osamdesetim godinama IX. st. počeli su u Panonsku nizinu preko karpatskih klanaca prodirati Madžari. Otuda su se upletali u borbe Arnulfa Karantanskog protiv Velikomoravske kneževine, a 894. su opustošili Panoniju, nakon čega je njen zapadni dio Arnulf povjerio na upravu panonsko-hrvatskom knezu Braslavu koji se posljednji puta spominje 898. U neprekidnim naletima Madžari su prodirali preko Slovenije
30 Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka
465
duboko u Italiju i uz tok Mure, Drave i Dunava u Karantaniju i Bavarsku, a da im se bolesni Arnulf nije mogao uspješno suprotstaviti. U nizu napada oni su do 9056. srušili Velikomoravsku kneževinu, pa su zatim, niz Labu i uz Dunav dopirali u Šašku, Bavarsku i Frankoniju. Posebno težak poraz pretrpjela je njemačka vojska ljeti 906., nakon čega su madžarske čete gotovo svake godine pustošile u Švapskoj i Frankoniji, dopirući sve do Rajne.
Madžarske provale u Njemačku prouzrokovale su u toj zemlji strahovita krvoprolića i razaranja. Napadači su metodički ubijali sveukupno muško stanovništvo, uništavali

naselja, zalihe hrane i stoku, dok su žene masovno odvodili u roblje. Čini se da su madžarske provale svojim strahotama nadmašile sve ranije napade poznate u tim zemljama. Lokalne vlasti bile su preslabe da organiziraju efikasan otpor, a središnja državna vlast pripadala je desetogodišnjem dječaku. U takvim okolnostima regionalni upravljači, grofovi i markgrofovi pretvarali su se u praktički potpuno samostalne vojvode. Već potkraj vladavine Ludviga Djeteta Njemačka se faktično raspala na pet nacionalnih vojvodstava koja su okupljala stare germanske etničke cjeline, naseljene u zemljopisno zaokruženim oblastima, vezane srodnim tradicijama, posebno govornim zasebnostima i vlastitim zakonima.

Tih pet vojvodstava bila su: Saska, Frankonija, Bavarska, Švapska i Lotaringija. Prva od njih, Saska, obuhvaćala je područje između Rajne, donjeg Ennsa i Labe, a prema jugu je sezala otprilike do crte što spaja dolinu rijeke Ruhr s ušćem Saale u Labu. Nadovezujući svoj opstanak u svojstvu zasebnoga vojvodstva na tradicije koje je početkom IX. st. bio prigušio Karlo Veliki, Saska je u X. st. u mnogom pogledu obnovila arhaička obilježja svoga etničkoga i društvenog bića.

Frankonija je bila zemlja sjeverno i južno od toka rijeke Majne, a njezino su stanovništvo bili istočni Franci. Političko jedinstvo te zemlje dugo je bilo ometano suparništvom dviju moćnih feudalnih porodica: Babenbergovaca i Konradina. Najzad, u god. 906., Babenbergovci su poraženi, a vojvodska je vlast ostala Konradu Mlađem.

Bavarska je, kao i Saska, imala davne tradicije u borbi protiv supremacije Karolinga. Njezinu je samostalnost u vrijeme Ludviga Djeteta snažno izgradio vojvoda Luitpold; stekao je nove feude, podvrgao pod svoju vlast Karantaniju i istakao se borbama protiv Madžara. Njegov sin i nasljednik Arnulf Bavarski upravljao je vojvodstvom od 907. potpuno samostalno.

Švapska je obuhvaćala područje od Alzasa duž gornjeg Dunava, sve do rijeke Lech. Na njenom su području živjeli Alamani.

Lotaringija, teritorij između Maase, Schelde i Rajne, bila je sporna zemlja oko koje su se stoljećima borili vladari istočne i zapadne Franačke, tj. Njemačke i Francuske. Nakon smrti cara Arnulf a Karantanskog 899 naslijedio ju je Arnulfov vanbračni sin Zventibold. Poslije niza mijena, ona je nakon smrti Ludviga Djeteta 911 privremeno pripala francuskom kralju Karlu III. Bezazlenom.

Komadanje Njemačke u autonomna vojvodstva u velikoj je mjeri sku-čilo kraljevsku vlast, ali je ugrožavalo i Crkvu koja je kao veoma bogat zemljoposjednik, opskrbljen imunitetima, imala privilegiran položaj. Biskupi su još za posljednjih Karolinga postali najutjecajnije ličnosti u državi. Ali sada, s afirmacijom autonomnih vojvodstava u Njemačkoj, voj-

vode su mnogo upornije branile svoje prvenstvo nego što su to činili kraljevi. Njima je neki moćni biskup bio veoma opasan suparnik, dok je u odnosu prema kralju takav biskup bio tek vazal, obavezan na vjernost i poslušnost. Takva suprotnost interesa veoma se brzo pretvorila u otvorene sukobe.

Nakon smrti Ludviga Djeteta 911 njemački su velikaši za kralja izabrali vojvodu Frankonije, Konrada I. 911-918, sina jedne od van-bračnih kćeri Arnulfa Karantanskog. U prvim godinama svoje vladavine on se bezuspješno angažirao u nastojanju da Francuskoj preotme Lotaringiju. Ali to ga je spriječilo da se odupire nadiranju Madžara,

koje je novim valom pustošenja počevši od 912. preplavilo cijelu srednju Evropu, sve do Alzasa i Lotaringije.
Već i samim time veoma kritična situacija komplicirala se naglim zaoštravanjem sukoba crkve s vojvodama. Oni su nastojali da preotimanjem crkvenih zemljoposjeda oslabe moć biskupa, povećaju vlastiti zemljišni fond i time steknu sredstva kojima će darivati i uza se vezati svoje vazale, da bi na taj način ojačali svoj položaj u odnosu prema kraljevskoj vlasti.
Takva konstelacija interesa opredjeljivala je crkvene poglavare da teže jačanju kraljevskog autoriteta. Istovremeno i kraljevska je vlast uviđala da joj je nužan oslonac na crkvu pri otporu sve izraženijoj samostalnosti vojvodstava.
Konrad I. je isprva pokušavao smirivati sukobe. Ali kad su u raznim krajevima Njemačke zaredali tvorni napadi svjetovnih velikaša na biskupe, završavajući odreda ubojstvima, kralj je odlučio da intervenira.
Ali te mjere dovele su do niza ustanaka protiv kralja u Šaškoj, Bavarskoj i Švapskoj. Nastojeći da svoje protivnike svlada odvojeno, Konrad je dao neke koncesije Saskoj i Švapskoj, a na bavarskoga vojvodu Arnulfa udario je svim snagama i teško ga porazio primoravši ga da se spasi bijegom, vjerojatno na područje Madžarske, nakon čega je Bavarsku kaznio teškim razaranjima.
Svoju vojnu pobjedu Konrad je pokušao učvrstiti stvaranjem formalnog saveza kraljevske vlasti s poglavarima crkve na koncilu u Hohenaltheimu 917. Taj je koncil unaprijed udario crkvenim prokletstvom svakoga tko bi se pokušao urotiti protiv kralja i obavezao sve one koji se odupiru njegovoj politici da pod prijetnjom izopćenja izvrše pokoru pred biskupom svoga područja. Te odluke postale su temeljem u daljem razvitku savezništva između kraljevske vlasti i crkvenih visokih dostojanstvenika, koje je u vrijeme Otona I. u 2. polovici X. st. omogućilo punu pobjedu kraljevskog autoriteta i uspostavu carske vlasti u rukama njemačkih vladara. Ali u gotovo polastoljetnom razdoblju, koliko je trebalo da sazriju rezultati Konradove politike saveza sa crkvom protiv vojvodstava, Njemačka je prolazila kroz epohu kolebanja u odnosima snaga.
Poslije Konradove smrti 919 kraljem je po načelu izbornosti vladarskoga dostojanstva postao saskivojvoda Henrik I. s nadimkom Ptičar 919-936. Budući da je kraljem postao s pristankom velikaša, nastojao se izmiriti s vojvodama, utoliko više što je bilo nužno organizirati sveopći otpor Madžarima. U tu svrhu priznao je vojvodsku čast svim protivnicima koji su se borili protiv Konrada, uz uvjet da polože vazalsku zakletvu vjernosti kralju. Pri tome je posebice Arnulfu, vojvodi Bavarske,

koji se vratio iz izbjeglištva, priznao čak i pravo da u svome vojvodstvu samostalno postavlja biskupe.
Time je utjecaj crkve bio veoma smanjen, a autonomija vojvodstava službeno potvrđena; no i ta su vojvodstva priznala seniorat kraljevske vlasti.
Smirivši na taj način unutrašnje odnose, Henrik I. se okoristio unutrašnjim sporovima u Francuskoj pa je 925. vojnom akcijom svojoj državi pripojio Lotaringiju, kao autonomno vojvodstvo u vazalskom odnosu prema kraljevskoj kruni.
Počevši od 926., u prethodnom desetljeću tek povremene provale Madžara u Njemačku ponovo su se pretvorile u masovno nadiranje. Pošto ih je hrvatski kralj Tomislav uspješno suzbio sa svojih granica na Dravi, Madžari su 926. usporedno organizirali prodor u Italiju, koji je dopro sve do Rima, i veliki pohod u Bavarsku i Švapsku. Tom prilikom bio

je pod-sjedan Augsburg, na Lechu, desnoj pritoci Dunava, spaljena je Konstanza na Bodenskom jezeru i opljačkan bogati samostan St. Gallen, u današnjoj Švicarskoj. Zatim su Madžari provalili u Lotaringiju i francusku pokrajinu Šampanju gdje su izvršili strahovita pustošenja. Njihovo povlačenje postignuto je visokom otkupninom. Idućih sedam godina Njemačka je bila pošteđena, ali je morala Madžarima plaćati godišnji danak.

To sedmogodišnje razdoblje bilo je ispunjeno opsežnim fortifikacionim radovima u svim njemačkim ugroženim pokrajinama, jer su tvrdi gradovi zamci bili jedina neosvojiva zapreka madžarskim konjaničkim naletima. U isti mah i Henrik I. je nastojao što više ojačati udio konjice u svojoj vojsci, prvenstveno na temelju ratničkih obaveza svojih vazala s područja saskog vojvodstva.

Po završetku sedmogodišnjeg primirja Henrik je uskratio daljnje plaćanje danka Madžarima. Rezultat je bio novi žestoki napad. Ali, u velikoj bitci u Thiiringiji god. 933. pobjeda je pripala Henriku.

Vojno o jačan je i mir s Madžarima iz 926. Henrik I. je iskoristio za obnovu njemačke vlasti nad Polapskim Slavenima. Njima je još Karlo Veliki nametnuo plaćanje godišnjeg danka, ali je ta obaveza izvršavana veoma neredovito, a u vrijeme rasula karolinške monarhije potpuno je pala u zaborav.

Karolinške pretenzije prema Polapskim Slavenima baštinili su saskivojvode. Još je otac Henrika I. uspio Lužičkim Srbima iznova nametnuti danak, a sam je Henrik, još kao saskivojvoda, ratovao s njihovim susjedima Glomačima. Tu osvajačku tendenciju Henrik je još više razvio pošto je postao kraljem. Godine 928. pokorio je cijelu lužičko-srpsku oblast i u središtu te zemlje, na Labi, podigao utvrđenje Meissen koje je imalo služiti kao uporište saske okupacione vlasti.

Proširivši svoje akcije prema sjeveru, Henrik je napao i Ljutiće i na području Havelijaca zauzeo njihovu utvrdu Branibor. Poslije bitke kod Lenzena, u kojoj su Sasi izvršili teška krvoprolića, morali su i Bodrići plaćati Nijemcima danak.

Od svih tih osvajačkih pothvata jedino je lužičkosrpska oblast već sada ostala čvršće podvrgnuta u pokornost. Nju su Sasi osigurali sistemom tvrđava sa stalnim njemačkim posadama. One su kasnije poslužile kao oslonac sistematske njemačke kolonizacije u polapskim slavenskim zemljama.

Svoje ratne uspjehe protiv Slavena Henrik je dopunio važnom vojnom akcijom protiv Danaca koja je 934. urodila formiranjem markgrofovije Schlesvvig, između donje Labe i rijeke Eider. Time su Danci bili odvojeni od Polapskih Slavena. Njihov je pritisak prema evropskom kontinentu bio otklonjen, pa je njihova ekspanzija ponovo usmjerena prema prekomorskim zemljama.

Potkraj života Henrik I. se pripremio na vojni pohod u Italiju, ali ga je ljeti 936. udarila kap. Još prije smrti preporučio je velikašima svoga sina Otona kao kralja.

2. ITALIJA DO SREDINE X. STOLJEĆA

Poslije neuspjeha Arnulfa Karantanskog da zavlada Italijom i njegove smrti 899 Italija je ostala u vlasti Lamberta od Spoleta, a on je sada bio i jedini nosilac carskoga naslova. Okrutno kaznivši one velikaše koji su bili na strani Arnulfa, Lamberto se, naprotiv, sporazumio s nekadašnjim suparnikom svoga oca, Berengarom Furlanskim, i priznao mu vlast u zemljama istočno odnosno sjeverno od rijeka Adde i Poa. I novi papa, Stjepan VI., želio se dodvoriti Lambertu, pa je organizirao posmrtni sudski postupak papi Formozu

koji je za cara bio okrunio Arnulfa Karantanskog. Iako je prošlo već deset mjeseci od njegove smrti, dao je ekshumirati Formo-zov les, postaviti ga u svečanoj odjeći na papinsko prijestolje a zatim je izvršeno odglumljeno suđenje. Mrtvi je papa proglašen nedostojnim i njegovo je tijelo najzad bačeno u Tiber.
Ogorčenje što ga je Stjepan VI. tim činom izazvao urodilo je pobunom, pa je papa bačen u tamnicu i ondje ugušen 897, a Formozovo je tijelo još krajem iste godine ponovo svečano sahranjeno. Godine 898. Umro je i Lamberto, a velikaši su bez protivljenja za kralja priznali Berengara Furlanskoga. Carem je postao tek 915. a vladao je sve do 924.
Od kraja IX. st., u desetljećima koja su slijedila, Italija je izvanredno mnogo pretrpjela od pljačkaških i razaračkih napada Madžara, sa sjeveroistoka, i Saracena, s juga. Uništavajući cijelu Lombardiju i Toskanu, Madžari su dopirali sve do Beneventa, a preko Primorskih Alpa i u dolinu Rhone i u Septimaniju, u Francuskoj. Saracenski napadi polazili su i sa Sicilije, i iz Tunisa, i iz drugih uporišta, kao što je do 915 bilo njihovo gusarske gnijezdo na ušću rijeke Garigliano, sjeverno od Napulja, i pogađali cijelu južnu polovicu poluotoka, sve do Rima.
Rezultati madžarskih i arapskih napada bili su katastrofalni. Uvelike su prorijedili stanovništvo Italije, srušili bezbroj naselja i opljačkali znatna bogatstva, uništili mnoge crkve i opatije, upropastili brojne umjetničke spomenike i druga svjedočanstva prethodnih razdoblja. Svim time ta su ratna zbivanja u velikoj mjeri pridonijela ne samo dubokom ekonomskom padu, nego i političkoj dezorganizaciji i duhovnoj i moralnoj dekadansi koja karakterizira X. stoljeće u tim oblastima Evrope.
Ali osim stradanja što su ih Italiji donijele madžarske i arapske provale, ona je u prvoj polovici X. stoljeća mnogo trpjela i od građanskih ratova.
Već dvije godine nakon preuzimanja vlasti, kralj Berengar I. sukobio se s pretenzijama Louisa, kralja od Provanse, koji je po majci bio unuk cara Lotara II. i praunuk cara Lotara L, to jest potomak one loze Karo-linga koja je pri verdunskoj diobi 843. izravno baštinila pravo na carski naslov i vlast nad Italijom, dok je Berengar po majci doduše bio unuk cara Ludovika I. Pobožnog, ali ona nije bila nosilac nikakvih nasljednih prava, nego je samo bila udata za markgrofa Furlanije. Berengar je, dakle, pravno, mogao biti samo markgrof u Furlaniji, a nikako kralj Italije ni pretendent na carski naslov.
Borbe među suparnicima vodile su se pet godina i završile pobjedom Berengara 905. Louis od Provanse bio je čak zarobljen i oslijepljen, nakon čega ga je Berengar pustio da se vrati u Provansu.
Usprkos toj pobjedi, Berengar je još deset godina morao čekati da bude u Rimu okrunjen za cara 915. Svojom silovitom i okrutnom vladavinom postao je veoma omrznut, pa je 923. došlo do zavjere velikaša koja je umjesto Berengara željela na vlast dovesti kralja Burgundije, Rudolfa II. Toj kandidaturi usprotivio se poslije Berengarove smrti 924 bratić Louisa Slijepog, Hugo, grof od Arlesa, koji se također mogao pozivati na podrijetlo od carske loze Karolinga. Poslije dvije godine ratovanja Hugo je 926. najzad okrunjen za kralja Italije 926-947.
Za vrijeme Hugove vladavine Italija je živjela relativno mirno. Ali to nije bio mir pod snažnom vladavinom autoritativnog vladara, nego mir zamora od neprekidnih borbi i razaranja. Italija se u tom razdoblju razmrvila na mnoštvo svjetovnih i crkvenih, praktički samostalnih državica koje su samo formalno priznavale suverenitet italskoga kralja koji je stolovao daleko na sjeveru, u Paviji. Takvo stanje bilo je rezultat dugotrajnih međusobnih borbi pretendenata, koji su u tim borbama morali stjecati sve nove i nove

pristalice i saveznike, dakako uz uvjet neprekidnih darivanja zem-Ijoposjeda, gradova i raznih povlastica kojima su kraljevska ovlaštenja prelazila u ruke lokalnih vlastodržaca i pretvarala ih u praktički samostalne vladare.
Od svjetovnih vladara u sjevernoj Italiji osobito su moćni bili mark-grofovi od Furlanije i od Ivreje sjeverno od Torina te zatim, južnije, vojvoda od Toskane.
Teritorij papinske države bio je u X. stoljeću, u vrijeme rasula karolinške monarhije, potpuno u vlasti feudalne aristokracije. Ona je naročito preotela mah u borbama nakon smrti pape Formoza, pa je otad o njezinoj volji ovisio i izbor pape.
Najistaknutija ličnost rimske aristokracije potkraj IX. st. bio je papinski vesti jar Teofilakt. Na njegovu su politiku u velikoj mjeri utjecale njegova žena Teodora i kćerka Marozija. Ona je najprije bila udata za spoletanskog vojvodu Alberika i s njim je imala sina Alberika koji je u prvoj polovici X. st. presudno utjecao na političke događaje u Rimu. Marozija je imala i nezakonitog sina s papom Sergijem III. Upravo tu okolnost namjeravao je iskoristiti kralj Italije, Hugo od Arlesa. Odlučio je da se oženi Marozijom i da zbog njezina sina s papom vrši pritisak na Sergija III. da njega, Huga, okruni za cara. Ali protiv toga plana oko carske krune podigao je Marozijin sin Alberik vojni ustanak, primorao svoga očuha da se povuče na sjever, a majku je internirao 932.

Otad je Alberik neosporno gospodario Rimom. Ali on je bio pristalica klinijevskoga pokreta i pomagao opatu Odonu od Clunvja da reformira italske samostane. Između 936. i 946. na papinsko je prijestolje postavio za-redom 4 pape, nastojeći da to budu ličnosti dostojnije od svojih preteča u prvoj trećini X. stoljeća. Pod njegovim utjecajem pape su praktički bili ograničeni na vršenje isključivo crkvenih i vjerskih funkcija.
Južno od vojvodstva Spoleto i Rimskog dukata vladale su veoma zamršene političke prilike. Načelno je cijelo to područje za sebe svojatao Bizant. Ali faktično su ondje među sobom dijelili vlast langobardski feudalci, lokalni bizantski upravljači i muslimani. Muslimani su u svojoj vlasti držali Siciliju, a bizantski su se posjedi ograničili na teritorij Kalabrije, u kom je glavni grad bio Reggio, na skrajnji vrh Apulije, kome je središte bio Otranto, i na malobrojna sjevernija uporišta, kao što su bila: Gaeta s okolicom koja 963. stječe samostalnost, Napulj s okolicom i Amalfi s okolicom. Između tih bizantskih raspršenih posjeda prostiralo se langobardsko vojvodstvo Benevent sa zasebnom kneževinom Salerno.
U tako razmrvljenoj Italiji Hugo od Arlesa osjećao je svu nesigurnost kraljevske vlasti pa je još za života nastojao osigurati nasljedstvo svome sinu Lotaru. Ali talijanski su se velikaši opredijelili za mladoga markgrofa od Ivreje Berengara II. koji je po majci bio unuk Berengara I. Furlan-skoga. Pred opasnošću koja mu je zbog toga zaprijetila od Huga, Berengar je izbjegao u Njemačku, pod zaštitu Otona I. S njegovom pomoći Berengar se 945. vratio u Italiju, primorao Huga i njegova sina Lotara da se zadovolje formalnim vladarskim položajem, a faktičnu je vlast preuzeo on sam. Tek nakon Hugove i Lotarove smrti 947. odnosno 950 Berengar se dao okruniti za kralja Italije, bez obzira na prava Lotarove udovice Ade-laide, i u pogledu nasljedstva kraljevske vlasti, i pretenzija na carski naslov.
Da bi onemogućio ostvarenje tih pretenzija, koje bi ona udajom za neku drugu ličnost mogla prenijeti u tuđe ruke, Berengar ju je dao utamničiti. Protiv toga čina pritužio se njezin brat, Konrad Burgundijski, njemačkom kralju Otonu I. Time je bio stvoren povod

za Otonovu intervenciju u Italiji koja je 962. dovela do osnutka "Svetog rimskog carstva njemačke narodnosti".

3. FRANCUSKA DO DOLASKA NA VLAST HUGA CAPETA

Nakon smrti Karla Debelog 888, praunuka Karla Velikoga po mlađoj lozi, koju je zapalo da vlada Francuskom, neprekidna opasnost od norman-skih napada, koji su počevši od prvih godina IX. st. pustošili i pljačkali ne samo obalna područja na Atlantiku, nego i mnoge gradove i opatije u unutrašnjosti zemlje dopirući do njih tokovima rijeka što se ulijevaju u ocean, nametala je francuskim velikašima potrebu da pronađu dovoljno snažnu ličnost koja će uspješno organizirati obranu od već gotovo jednostoljetnih razaranja. U tom pogledu osobito je pogodna osoba bio grof od Pariza Eudes Od koji se veoma istakao prigodom velike normanske opsade grada Pariza u god.
471
885-86. Budući da je jedini živi potomak kuće Karolinga, Karlo III. Bezazleni, tada bio dijete od devet godina, velikaši su na saboru u Compiegneu Kom-pjenj 888. Eudesa okrunili za kralja.
Njegova vlast obuhvaćala je samo područje između Seine i Loire. Akvi-tanija je praktički bila samostalno vojvodstvo; sjevernom Burgundijom kao posebnim kraljevstvom vladao je Rudolf I. iz kuće Welfa; južnom Burgundijom, kao također posebnim kraljevstvom vladao je praunuk cara Lotara I. Louis od Provanse kasnije, u sporu s Berengarom L, oslijepljen. Zapadno od Saone, burgundijske je odvojene grofovije i nekoliko susjednih grofovij-skih područja ujedinio Richard Pravdoljubivi kao zasebno Burgundsko vojvodstvo. Septimanija i Španjolska marka živjele su bez ikakve veze sa sjeverom; a čak i iznad Loire samostalna je bila Bretanja, dok su mnoge grofovije, kao na pr. Flandrija i Vermandois Vermandoa, bile faktično nezavisne pod vlašću svojih grofovskih dinastija. Eudesova vladavina započela je sjajnom pobjedom nad Normanima kod Verduna kad su se vraćali s pothvata u kom su doprli sve do Lotaringije. Ali idućih godina invazija se nastavljala, i Francusku je od toga vala nor-manskih napada spasila tek intervencija Arnulfa Karantanskog koji ih je 891. teško porazio kod Louvaina Luvena, u Belgiji, tako da su oni otada za neko vrijeme težište svojih nasrtaja premjestili u Englesku.
Zbog tih neuspjeha naklonosti mnogih francuskih valikaša su se preo-rjentirale, pa je skupina Eudesovih protivnika početkom 893. za kralja okrunila Karla III. Bezazlenoga. U borbama koje su zbog toga započele, Eudes je već gotovo postigao konačnu pobjedu. Ali nove masovne provale Normana 896 primorale su oba suparnika da sklope primirje. Međutim još prije nego što je ta nagodba omogućila efikasnu obranu, Eudes je umro 898, a cijela je Francuska priznala Karla kao svoga kralja. Ujedinjenje snaga koje je iza toga slijedilo omogućilo je uspješniji otpor Normanima nego ikada ranije. Pa ipak, prilivom novih napadača iz Danske i Norveške nadiranje se poslije nekoliko godina obnovilo. Odlučnu prekretnicu predstavljala je vojna što ju je protiv Chartresa poveo normanski vođa Rollon, podrijetlom Norvežanin. Poslije niza sukoba, Rollonovi su Normani god. 911. pretrpjeli poraz, ali je pobjednička strana bila iscrpljena teškim gubicima. U takvim okolnostima sklopljen je podje-sen 911. ugovor u mjestu Saint-Clair, na rijeci Epte kojim je Karlo Bezazleni prepustio Rollonu područje Gornje Normandije kao feud, uz uvjet da položi vazalsku zakletvu i da on sam i njegovi ratnici prijeđu na kršćanstvo.
Ustupljeno područje postalo je jezgrom Normanskoga vojvodstva koje se u idućim desetljećima još i proširilo. Od toga vremena normanske su provale naglo jenjale i

tijekom prve polovice X. st. sasvim prestale, iako je priliv doseljenika iz Skandinavije trajao i dalje, ali se sada regularno ulijevao u granice novostečenoga vojvodstva. Premda je oko polovice X. st. bilo i žestokih reakcija protiv prilagođavanja novoj sredini, ipak se do kraja toga stoljeća uklapanje normanskih osvajača u društvenu strukturu feudalne Francuske i u njezin etnički ambijent već ostvarilo u potpunosti.
Drugi važan događaj iz vremena Karla Bezazlenog bila je borba oko Lotaringije. Tu pokrajinu, koja je bila uža domovina kuće Karolinga, pripojio je Karlo Bezazleni Francuskoj poslije smrti njemačkoga kralja Ludviga Dje-

Gradnja normanskih lađa, njihovo povlačenje u more i plovidba. Zidni sag Kraljice Matilde, XI. st.

teta 911. To je dovelo do mnogih sporova među francuskim feudalcima, koje su Normani iskoristili da znatno prošire teritorij svoga vojvodstva. Dok je Karla držao u zarobljeništvu jedan od njegovih pobunjenih vazala grof od Vermandoisa, druga je skupina nezadovoljnika za kralja proglasila bur-gundskoga vojvodu Raoula.
Takvu situaciju iskoristio je njemački kralj Henrik I. Ptičar, pa je 925. bez teškoća pripojio Lotaringiju Njemačkoj.
Kako je Karlo Bezazleni 929. umro, a njegov sin Louis IV. Prekomorski izbjegao u Englesku, kraljevska je vlast ostala Raoulu. On je punih 6 godina utrošio na borbe s brojnim protivnicima među velikašima. Najzad, oko 935. kraljevska je vlast bila priznata na području cijele države, osim Bur-gundskoga kraljevstva što se 933. formiralo sjedinjenjem Donje i Gornje Burgundije s Provansom u jedinstven teritorij koji je sezao od Bazela do ušća Rhone i nosio ime Kraljevstvo Arelat.
Ali premda je Raoulovim vojnim pobjedama ostvarena ponovna afirmacija kraljevskog autoriteta, ta je vlast sada bila samo vlast feudalnog seniora nad praktički samostalnim nasljednim vazalima, koji su suparništva oko prijestolja iskoristili da, korak po korak, postanu faktičnim nosiocima glavnih kraljevskih prava na području koje je dospjelo pod njihovu upravu. Stoga je kraljevstvo nakon Raoulove smrti 936 postalo samo predmetom suparničkih borbi velikaških grupacija koje su se neprekidno prestrojavale u takmičenju oko povlastica i teritorija.
Najistaknutija ličnost toga vremena bio je Raoulov šurjak, Hugo Veliki, koji je po ocu bio nećak nekadašnjega kralja Francuske, Eudesa. Očekujući da će trajno zadržati svoj presudni utjecaj na državne poslove, on je iz Engleske pozvao Louisa IV. Prekomorskog i dao ga okruniti za kralja. Uskoro se međutim pokazalo da je Louis suviše hrabar, samostalan i sposoban čovjek a da bi prihvatio podređenu ulogu.
U borbama što su se rasplamsale, Hugo je na svoju stranu pridobio i svoga šurjaka, njemačkoga kralja Otona L, pa se ovaj upleo u rat utoliko radije što su uz Louisa pristali lotaringijski velikaši i time tu pokrajinu opet otcijepili od Njemačke.

Uspjevši vratiti preotetu pokrajinu, Oton I, je po nagovoru papinskih predstavnika obustavio vojni pohod, a francuski su velikaši priznali svoju vazalsku podložnost Louisu IV.
Nove komplikacije prouzrokovala je veoma žestoka Louisova intervencija u Normandijskom vojvodstvu, gdje je poslije smrti vojvode Vilima Dugog Mača izbila poganska reakcija protiv prihvaćanja kršćanstva. Ondje je Louis čak pao u zarobljeništvo

jednoga normandijskog feudalca, a ovaj ga je predao pristalicama Huga Velikog, pa je kralj pušten na slobodu tek kad je Hugu i njegovim pristalicama dao znatne koncesije. Ne imajući na raspolaganju dovoljno vlastitih vojnih snaga da svojim protivnicima nametne priznavanje kraljevskoga vrhovništva, Louis je u sporazumu s njemačkim kraljem Otonom I. i u dogovoru s papinstvom ishodio održavanje općega koncila u Ingelheimu, na srednjoj Rajni 948 koji je zaprijetio crkvenim prokletstvom svakome tko poradi na zbacivanju kralja ili mu uskrati vazalsku vjernost. Time se službena crkva izjasnila u korist kraljevske vlasti zakonite dinastije Karolinga i protiv tendencija feudalnog rasula.

Smirenje koje je u vezi s time zavladalo, potrajalo je šest godina, sve do smrti Louisa IV. 954. Ali još iste te godine Francusku je zadesila nova, neočekivana i do skrajnosti razorna provala Madžara. U tim uvjetima velikaška grupacija Huga Velikoga prihvatila je bez protivljenja da kraljevski položaj bude povjeren Louisovu sinu Lotaru III. 954-986.

Ali taj novi vladar bio je tek trinaestogodišnji dječak, pa mu je starateljem i zaštitnikom postao njegov ujak, kolnski nadbiskup Bruno, brat njemačkoga kralja Otona I. Taj njemački velikaš učinio je sve što je mogao da oslabi vlast francuskoga kralja i ojača velike francuske feudalce, sa svrhom da Francuska ne uzmogne poduzeti nekakve mjere kako bi Njemačkoj preotela Lotaringiju.

Takvo stanje održalo se sve do smrti Otona I. 973, a tada je rat izbio upravo zbog Lotaringije i potrajao 7 godina, s različitim preobratima uspjeha i neuspjeha za obje strane. Završen je najzad 980., bez teritorijalnih promjena, sporazumom o miru i savezu obiju država.

Smjena na njemačkom prijestolju u god. 983., kad je Otona II. naslijedio njegov trogodišnji sin Oton III., pružila je Lotaru III. priliku da prekrši savez i započne pripreme za novi rat zbog Lotaringije. Ali u tom pothvatu spriječila ga je smrt 986. Njegov sin Louis V. Lijeni još se kao suvladar od 979. pokušao oduprijeti pritiscima koji su nastojali da ostvare izmirenje s Njemačkom prije nego što izbije rat. Ali Louis je umro već 987., a jedini od još živih Karolinga bio je Louisov stric Karlo, vojvoda donjolotarin-ški. No on je bio neprihvatljiv za francuske velikaše jer je bio vazal njemačkoga carstva. Stoga su svi oni pristali uz Huga Capeta Kape-a, sina Huga Velikoga i pranećaka kralja Eudesa, i on je 1. VI. 987. na saboru u Novonu Noajonu proglašen za kralja.

Tim događajem konačno je s povijesne pozornice nestalo dinastije Karolinga.

4. PAPINSTVO I CRKVA DO FORMIRANJA NJEMAČKO-RIMSKOG CARSTVA

U vrijeme postojanja karolinške monarhije crkva je podupirala carsku vlast u njezinu nastojanju da se suprotstavi komadanju državnog teritorija i rasula javne vlasti. Činila je to zbog toga što su Karolinzi svagdje pomagali crkvene ustanove i uporno povezivali proširivanje svoje političke vlasti sa širenjem kršćanstva, a u samoj su Italiji štitili papinstvo od nasilja italske i rimske aristokracije.

Zbog svega toga papinstvo je sa zabrinutošću pratilo rasulo karolinške države i postepeni nestanak carske vlasti u procesu feudalnog mrvljenja, kako u Francuskoj, tako i u drugim dijelovima nekadašnje države Karla Velikoga.

Ali želeći da očuva carsku vlast i njegovu ulogu moćnog zaštitnika crkve, papinstvo se u isti mah borilo i protiv nastojanja carstva da crkvu podvrgne svojoj vlasti i učini je oruđem svoje politike. Crkva je trebala jako carstvo, odano vjeri i papinstvu, a ne carsku svesilnost koja će gospodariti crkvom. Suprotno tome, povijesne su okolnosti, međutim,

navodile carsku vlast da upravo podvrgavanjem Italije nastoji steći dovoljno snage da bi se i samo moglo odupirati feudalnoj dezintegraciji u vlastitoj matičnoj zemlji. Takva borba za vrhovnu vlast nad Italijom vodila se i vojnim sredstvima i pridobivanjem savezništava svim mogućim sredstvima pa je dovodila do skraj-nje zamršenosti odnosa i najzad urodila općim rastrojstvom političkog poretka i dubokim padom etičkih normi jednako u krugovima svjetovnih velikaša kao i među svećenstvom, čak i u samim vrhovima crkvene hijerarhije.

Još od VIII. st. papinstvo je izgradilo dobro organiziran činovnički aparat koji je od početka IX. st. s crkvenim poglavarstvom bio vezan ugovorima o vršenju upravne službe i pri nastupu službe plaćao određenu paušalnu svotu novca na ime onoga iznosa koji će takav činovnik za vrijeme svoga službovanja ubrati od crkvenih imanja ili poreskih dažbina neke oblasti koju je preuzimao u svoju upravnu nadležnost. O konačnom odnosu između uplaćenog paušala i faktično ubranih prihoda vodila se redovna i stroga kontrola. Ali već od vremena cara Ludovika II. 850-875 carska je vlast počela, bez obzira na volju papinstva, najutjecajnije službe u crkvenoj državi davati rimskoj svjetovnoj aristokraciji, pri čemu im je davala i crkvene zem-Ijoposjede kao carsko leno, uz uobičajenu vazalsku zakletvu vjernosti caru.

Takvo prodiranje feudalizacije u strukturu uprave i vlasti u papinskoj državi postepeno je potiskivalo stariji sistem upravljanja i razaralo privredne odnose papinske vlasti a u isto vrijeme jačalo svjetovnu aristokraciju na području crkvene države.

Na toj osnovi i carska vlast i ojačala svjetovna aristokracija sve su se uspješnije upletale u borbe prigodom svakoga biranja novoga pape, nastojeći da za novoga papu dovedu svoga predstavnika ili da svoju pomoć pretendentima naplate novim velikim koncesijama.

Za uzvrat, i papinstvo se upletalo u mnogobrojna takmičenja među ličnostima koje su se borile za vlast nad Italijom, u nastojanju da kraljevsku ili carsku vlast zaduže svojom pomoći i vežu uz služenje njegovim interesima.

475

Personifikacija kvadri-viuma. Iluminacija iz IX. st.

U posljednjoj četvrti IX. stoljeća pružile su borbe za carski naslov između Karlomana, sina Ludviga Njemačkog, i zapadnofranačkoga kralja Karla Ćelavog priliku papinstvu da postigne važne koristi. Pošto je 875. bio okrunjen za cara, Karlo je obdario papinstvo priznanjem papinske vrhovne vlasti nad vojvodstvom Spoleto, a posebnim se kapitularom obvezao da će svi crkveni posjedi koji su joj oduzeti silom, dani kao leno ili u zakup biti vraćeni crkvi.

Takvim koncesijama znatno je bio ojačan položaj crkve, ali je papinstvo pritom zaboravljalo da skučavanjem kompetencija carstva smanjuje njegov interes za obranu crkve od pohlepe feudalaca. Oslanjajući se na odredbe Karlova kartulara, ono je pristupilo likvidiranju lenskih posjeda svjetovne aristokracije i njenom smjenjivanju papinskim činovnicima u državnoj upravi i na crkvenim imanjima. To je urodilo urotom koja se najzad izvrgla u skandalozni ali i karakteristični niz zbivanja oko pape Formoza, koji je pristajao uz urotnike.

Smrt obojice pretendenata na carski naslov, Karla 877 i Karlomana 880 ostavila je papinstvo bez zaštite pred ogorčenjem razvlašćenih feudalaca i ono je bilo primorano tražiti pomoć od Bizanta, južnofrancuskih i to-skanskih velikaša i najzad je moralo

pristati da carski naslov dade Karloma-novu bratu Karlu Debelom 881, koji je doduše potvrdio papinske težnje u
476
smislu otpora feudalizaciji, ali ipak nije bio kadar da mu pruži realnu vojnu zaštitu jer je bio okupiran akcijom oko preuzimanja vlasti u cjelokupnoj Njemačkoj. Zavjerenici protiv pape Ivana VIII. najzad su ga uspjeli ukloniti: potkraj 882. njegova ga je potkupljena okolina otrovala, a zatim su mu glavu razbili čekićem.
Uplašen tim ishodom, novi papa, Martin, obustavio je Ivanovu borbu protiv svjetovne feudalne aristokracije i zavjerenicima protiv Ivana VIII. podijelio amnestiju. Štaviše, 885. papom je postao Stjepan VI., koji je bio jedan od istaknutih pripadnika rimske aristokracije, a careva intervencija protiv toga izbora, koju je zatražilo svećenstvo, nije dovela ni do kakvih rezultata.
Slijedeću etapu sporova donijelo je suparništvo između furlanskoga markgrofa Berengara I. i spoletanskog vojvode Vida II. Papinu naklonost i svoju vojnu pobjedu nad protivnikom morao je Vido II. platiti obavezom da će poštivati privilegije rimske crkve i papino dostojanstvo, štititi posjede biskupija, onemogućiti nametanje dažbina crkvi, sprečavati oduzimanje crkvenih imanja i strogo kažnjavati svakoga tko bi se usudio vršiti nasilja na štetu crkve i svećenstva.
Ali takve ograde nisu mogle biti efikasna obrana papinstva pred neminovnim razvitkom događaja. Budući da je Vido II. 891. okrunjen za cara svoj politički uspjeh i daljnje jačanje svoga autoriteta mogao postizavati samo neprekidnim davanjem lena velikašima i njihovim vezivanjem uza se polaganjem vazalske zakletve, proces feudalizacije u sjevernoj i srednjoj Italiji, a i na području papinske države, nastavljao se dalje.
Zbog toga je papinstvo uskoro počelo tražiti dostojnog protivnika Vidu II. i našlo ga u ličnosti Karlomanova vanbračnog sina Arnulfa Karan-tanskog.
Papom je međutim bio postao, na nepropisan način, nekadašnji biskup Formoz, koji je desetak godina prije toga pomagao zavjeru feudalaca protiv Ivana VIII., ali je, na papinskom prijestolju, nastojao da suprotstavljanjem različitih pretendenata na carsku vlast u Italiji osujeti supremaciju bilo koga od njih. Prisiljen vojnim uspjesima Vida II., on je 892., okrunio za cara i njegova sina Lamberta. A kad je Arnulf Karantanski 895., prigodom svoga trećeg vojnog pokušaja da osvoji vlast u Italiji najzad uspio, Formoz je okrunio i njega, pa su sada pošto je Vido II. umro još 894 postojala dva cara u Italiji okrunjena rukama istoga pape Lamberto i Arnulf.
Novi, njemački car primorao je, međutim, cijelo rimsko stanovništvo da mu položi zakletvu vjernosti, kao što je to nekoć zahtijevao i Karlo Veliki. Time se naviještala neograničena supremacija države ne samo nad političkim teritorijem papinske oblasti nego i nad samom crkvom. Ali Arnul-fova bolest i njegovo povlačenje iz Italije poništilo je taj dalekosežni poraz papinstva i pribavilo prednost Lambertu. Kako je papa Formoz u međuvremenu umro, njegov je drugi nasljednik, Stjepan VI., da bi ugodio Lambertu i spriječio još dublje podjarmljivanje papinstva pod osvetničku vlast pobjednika, organizirao sablasno suđenje lesu umrloga i ekshumiranoga Formoza. Uz ostale posljedice, to je suđenje propisalo da sa svih upravnih i svećeničkih položaja budu uklonjeni svi oni službenici i crkveni dostojanstvenici koje je za Arnulfove vladavine bio postavio papa Formoz. Time su se u papinskoj državi formirale dvije grupe funkcionara: oni koji su bili
477

zbačeni, pa su očekivali trenutak da se vrate na izgubljene pozicije, i oni koji su se domogli položaja uklonjenih i zbog toga gorljivo nastojali da im postignute svjetovne i crkvene položaje više nitko ne preotme. U zavjeri koja je u takvim okolnostima izbila, Stjepan VI. je zbačen i u zatvoru ugušen, a svaka od suprotstavljenih skupina izabrala je svoga papu.

Pobjednikom je izašao Ivan IX. koji je zatim na sinodu u Rimu rehabilitirao Formoza, a njegove su odluke potvrđene na općem saboru svjetovnih i crkvenih velikaša u Ravenni 898, na kom je car preuzeo obavezu da štiti papinstvo i crkvu, ali je za uzvrat napuštena politika potpune nezavisnosti crkve kakvu je vodio Ivan VIII., a caru je, usprkos protivljenju svećenstva, ostalo pravo da crkvene posjede daje svjetovnim velikašima kao carska lena.

U događajima koji su slijedili nakon pogibije cara Lamberta u lovu 898 papinstvo se našlo u spletu dugotrajnih i, često, veoma okrutnih borbi za vlast nad Italijom između Berengara Furlanskog i Louisa od Provanse. Za vrijeme tih zbivanja u cijeloj je Italiji zavladao kaos podmuklih spletaka, skrajnja potkupljivost i nevjere privremenih saveznika. Građanski rat ispre-pletao se s pustošenjima Madžara i Saracena, a opća nesigurnost postala je redovnim stanjem u cijeloj zemlji. Nasljednost feudalnih vlasti posvuda se učvršćivala. Vojna obrana od spoljašnjih opasnosti bila je prepuštena mogućnostima lokalnih upravljača, što je još više učvršćivalo njihovu faktičnu nezavisnost. Biskupije su pod zaštitom dobivenih imuniteta također afirmirale svoju samostalnost od državnih vlasti, ali su često bile nemoćne pred oružanim nasiljem svjetovnih feudalaca. To ih je primoravalo da i one izgrađuju vlastitu vojnu silu i pretvaraju se u polusamostalne državne tvorevine, po načinu života i stavu prema stvarnosti veoma malo različite od svjetovnih kneževstava.

U takvim prilikama, i papinstvo, preplavljeno svim negativnostima feudalizacije koja je rastakala njegovu prvotno vjersku namjenu, postupno se približavalo najnižoj razini svoga moralnoga pada.

Uvod u razdoblje te maksimalne degradacije bio je povratak na papino prijestolje Sergija III., nekadašnjeg protupape Ivana IX. i predstavnika an-tiformozijanske grupacije crkvenih i svjetovnih velikaša početkom 904. On je smjesta sazvao novi sinod koji je ponovo poništio sva Formozova imenovanja i zaređen ja, tako da je velik broj biskupa, opata i nosilaca raznih visokih službi izgubio svoja mjesta.

Najistaknutiji velikaš iz skupine koja je izdigla Sergija III., papinski vestijar Teofilakt, imao je golema imanja u Kampaniji, a njegova žena Teodora bila je ljubavnica najmoćnijeg velikaša u Toskani i Spoletu, markiza od Camerina, ali također i ljubavnica Ivana, đakona u Bologni, kome je uvelike pomogla u crkvenoj karijeri i najzad ga je 914 dovela na papinsko prijestolje. Teodorina mlađa kćerka, Marozija, bila je konkubina pape Sergija III., pa se iz te veze rodio i budući papa Ivan XI. Svojim trima uzastopnim udajama za tri najutjecajnije ličnosti italske politike, za Alberiha od Spoleta, Vida od Toskane i Huga od Provanse, Marozija je uz svoju majku Teodoru bila gospodarica najvažnijih zbivanja u tadašnjoj Italiji.

Nakon što je Teodora poslije smrti Sergija III. zaredom dovela na papinsko prijestolje dva svoja štićenika i, najzad, svoga nekadašnjeg ljubavnika, Ivana X., činilo se da je njezina grupa velikaša osigurala svoju svemoć ne samo u papinskoj državi, nego i u cijeloj srednjoj i sjevernoj Italiji. Ali

Ivan X. se neočekivano okrenuo protiv velikaške grupacije koja ga je učinila papom i tražio pomoć Berengara Furlanskog. Suprotstavljajući se papinoj koaliciji, Teodorini pristalice su se okupili oko Vida, markgrofa od To-skane, za koga se u svom drugom braku udala njezina mlađa kćerka Ma-rozija. Ta je grupa kraljevsku vlast u Italiji predala Rudolfu II., kralju Gornje Burgundije.
Iz toga razvrstanja razbujale su se zamršene spletke u kojima je nakon Rudolfa iJurgundijskoga kraljem postao njegov suparnik Hugo od Arlesa. Ali premda je i on bio eksponent Teodorine i Marozijine grupacije velikaša, Ivan X. ga je uspio pridobiti za svoje interese. Činilo se da će papini protivnici time izgubiti za njih bitno važan oslonac. Zbog toga je Marozija poslala u Rim toskansku vojsku svoga muža koja je Ivana X. utamničila, pa je on u zatvoru uskoro bio ubijen. Sada je u Papinskoj državi svu vlast faktično imala Marozija. Kao i njezina majka prije nje, Marozija je zaredom na papinsko prijestolje dovela dvojicu papa i, nakon njih, svoga vlastitoga sina s nekadašnjim papom Sergijem III., Ivana XI. 931-936. Njemu je bilo namijenjeno da omogući udaju svoje majke za Huga od Arlesa koji joj je bio šurjak. U tu svrhu trebalo je krivotvorenjima i nasiljem opovrći tu rodbinsku vezu. Takvi skandalozni postupci najzad su doveli do pobune spoletan-skog vojvode Alberiha, koji je također bio Marozijin sin, iz njezina prvog braka s Alberihovim ocem Alberihom. Energična vladavina toga spoletan-skog princa omogućila je da do papinske stolice najzad dopre utjecaj za crkvu spasonosnoga klinijevskog pokreta.
Taj je pokret nastao na temelju opće potrebe da se crkva i kršćanska vjera oslobode teških socijalno-ekonomskih, političkih i moralnih posljedica do kojih ih je dovelo povezivanje svećeničke hijerarhije s feudalnim ustrojstvom društva.
Poglavari crkvenih organizacija, biskupija, kaptola, samostana, uključili su se u općem procesu feudalizacije u sastav vladalačkog sloja u tadašnjem društvu. Već krajem karolinškog razdoblja postavljanje biskupa i opata potpuno su u svoje ruke preuzeli kraljevi. A zatim je to pravo, zajedno s ostalim kompetencijama državne vlasti, prelazilo u nadležnost feudalaca brže u Francuskoj, ali s određenim zakašnjenjem i u Njemačkoj. Takve prilike dovele su do toga da su bogate biskupije i samostani, a i sve druge unosne ili utjecajne crkvene službe postale predmet jagme i nasilnih intervencija svjetovnih vladara i feudalaca. Pri postavljanju crkvenih funkcionara najčešće nikakvu ulogu nisu imali vjerski motivi. Biskupima i opatima postajali su pripadnici najmoćnijih rodova, i to ili tako da su im ta dostojanstva dodjeljivana kao leno ili su moćni feudalci silom oružja i korupcijom takve službe i zemljoposjede vezane za njih preotimali za sebe ili za članove svoje porodice. Feudalno nasilje i intrige pretvorile su crkvene položaje i njihova imanja u predmet "trgovanja", pa se za takve postupke uobičajio naziv simonija po biblijskoj ličnosti Simonu Magu. Nije bio rijedak slučaj da su visoke položaje zauzimale potpuno nedostojne osobe, pa čak i djeca moćnih feudalaca u dobi od devet ili deset godina. Tako je 926. za nadbiskupa Reimsa bio "izabran" čak petogodišnji dječak. Većina prelata i svećenika živjela je raskalašenim životom, imala je brojne konkubine i djecu s njima, sudjelovala u pijankama, lovovima i bitkama, organizirala urote, zlodjela i umorstva u borbi za vlast i materijalna dobra. Takav način života

Rekonstrukcija samostanske crkve Cluny.

širio se od vrhova društva sve do najširih slojeva svećenstva i učinio crkve i samostane utočištem najtežih poroka i razuzdanosti. Za takvo svećenstvo pojavljuje se u dokumentima XI. stoljeća naziv nikolaizam, prema heretičkoj sekti nikolaita iz I. st. n. e., koja je propovijedala potpuni imoralizam i prepustila se najneobuzdanijim raskalašenostima.

Papinstvo X. st. u velikoj je mjeri prednjačilo svojim negativnim primjerom. Postavši igračkom svjetovnih interesa, bilo je ogrezlo i u simoniju i u nikolaizam. Nije bilo nikakva traga težnji da se s vrha svećeničke hijerarhije crkvi nametne put moralnog i vjerskog ozdravljenja.

Takve inicijative došle su s područja više ili manje udaljenih od Rima. Još 909. je crkveni koncil u Troslvju Troli osudio nikolaizam svjetovnog i redovničkog svećenstva, a pojedini dalekovidni redovnici ili poglavari biskupija ogorčeno su protestirali protiv skandaloznog stanja u crkvi i razvrat-nosti svećenstva. Ali ni alarmne poruke takvih izuzetnih ličnosti ili mjere što su ih pokušavali sprovesti, nisu dovodile do uspjeha jer su bile osamljene ili su trajale samo privremeno, do trenutka kad bi takav izolirani reformator bio onemogućen.

Pokret koji je, usprkos takvim okolnostima, ipak postigao uspjeh, i omogućio oporavak srednjovjekovnog papinstva i zapadne crkve proizašao je iz samostana Cluny Klini, u Burgundskom vojvodstvu. Ali sam zametak kli-nijevskog pokreta nešto je stariji. Godine 894. je benediktinski redovnik Bernon osnovao u Gignvju Žinji, u Gornjoj Burgundiji, uzoran samostan. Iz Gignvja je Bernon prešao u nedaleki samostan Baume Bom gdje su se redovnici pridržavali još strože samostanske regule Benedikta Anijanskog, koji je još za vrijeme Ludo vika Pobožnog zaoštravao disciplinu benediktinskih redovnika po Francuskoj. Budući da je senior Clunvja, akvitanski vojvoda Vilim IX. Pobožni, želio imati takav samostan strogih redovnika i na svojim posjedima, pozvao je Bernona u Cluny, gdje je 910. osnovao samostan izuzet ispod svake svjetovne, pa čak i kraljevske vlasti, a u vjerskom pogledu podvrgnut izravno papi, a ne samo svome dijecezanskom biskupu.

Prema reguli klinijevskog samostana, koja se, posredstvom pooštrene regule Benedikta Anijanskog, zasniva na reguli Benedikta iz Nursije, osnivača po njemu nazvanoga benediktinskog reda Benediktinski samostan Monte Cassino, 529., redovnici su morali živjeti u samostanskoj izolaciji, daleko od jagme za svjetovnom vlašću i materijalnim dobrima, bez ikakva

osobnog vlasništva. Klinijevci su polagali zakletvu apsolutne poslušnosti svome opatu, zavjet čednosti, čistoće i siromaštva. Svakoj ženskoj osobi bio je zabranjen pristup na područje samostana, a klinijevski redovnik nije smio stupiti u kuću u kojoj ima žena. Trapljenje postom, bdijenjem, nizom tjelesnih napora pa čak i bičevanjem željelo se ukrotiti čulnosti ljudskoga tijela. Klinijevska regula nametala je nadalje pokajanja, pokore, dugotrajne i česte molitve, vršenje milosrdnih djela i tjelesni rad obrađivanje polja, krčenje šuma, prepisivanje rukopisa, proučavanje Sv. Pisma i djela crkvenih otaca.

Primjer samostana Cluny brzo se širio. Jedan od vazala Vilima IX. Akvi-tanskog, Ebbon, osnovao je 917. samostan u Deolsu srednja Francuska i pozvao onamo clunvjevskog opata Bernona da ga reformira. Do Bernonove smrti 926 jednaka je reorganizacija izvršena u desetak drugih samostana. Njegov nasljednik u Clunvju, Odon, uložio je neiscrpnu energiju u širenje reforme, najprije u Burgundiji i Akvitaniji, a zatim i dalje,

prema zapadu i sjeveru Francuske, sve do Normandije, a također i u Italiji. Pokret se rasprostirao nezaustavljivom snagom i za Odonovih nasljednika, Aimara, Mavola 948-994 i Odilona 994-1049, tako da je neumorna djelatnost prve petorice klinijevskih opata ispunila gotovo stoljeće i pol i bitno pridonijela dubokoj izmjeni intelektualne i moralne klime u kršćanskom svijetu XI. stoljeća.

Već je i opat Odon smatrao da je napredovanje i trajno održanje klinijevskih shvaćanja moguće samo ako svi reformirani samostani budu čvrsto povezani u jedinstvenu organizaciju. Godine 931. dobio je od pape Ivana XI. privilegij po kome su svi reformirani samostani ostali podvrgnuti samostanu Cluny i njegovu opatu, koga će u svakome samostanu zastupati jedan prior. Budući da su posredstvom svoga matičnoga samostana Cluny svi reformirani samostani bili podložni papinstvu, ono je očekivalo da će cio pokret poslužiti jačanju papinskog utjecaja. Ali klinijevski pokret je tu funkciju mogao ispuniti tek pošto i samo papinstvo bude u potpunosti pridobiveno za klinijevske zahtjeve o reformi crkve i radikalnoj izmjeni u načinu života i djelovanja katoličkog svećenstva, uključivši i same vrhove crkvene hijerarhije u Rimu.

U ostvarivanju toga cilja klinijevski je pokret nailazio na znatne teškoće. On je prvenstveno bio redovnički pokret, pa je prodirao u redove svjetovnog svećenstva veoma teško, uglavnom samo ondje gdje su na biskupskim stolicama sjedili redovnici, pristalice klinijevskog pokreta. Svjetovno svećenstvo, još u većoj mjeri od nereformiranih redovnika vezano uz feudalizirano društvo, nije prihvaćalo klinijevsku zamisao o askezi i odricanju od svjetovnjačkih borbi za vlast i moć u društvu.

U takvim okolnostima svećenstvo se diferenciralo na redovnički kler, u kome je sve potpunije pobjeđivala klinijevska reforma, i na svjetovnjački kler koji je i dalje intenzivno sudjelovao u tipičnim oblicima života vlada-lačke klase feudalaca u svim evropskim zemljama.

Ali osim klinijevskog reformnog pokreta i nešto kasnije nakon njega došlo je i do drugih reformnih pokreta koji su svoju djelatnost usmjerili prema drugim krugovima crkvene hijerarhije.

Začetnik jednoga od njih bio je mladi feudalac Gerard Žerar koji se užasnuo nad pokvarenošću svjetovnog života, pa je na svome posjedu Brogne Bronj, u Donjoj Lotaringiji, 919. osnovao samostan s benediktinskom re-

pulom i veoma strogim asketskim životom. Svojom velikom svetošću pridobio je zaštitu nekolicine utjecajnih velikaša i biskupa, pa je pod pokroviteljstvom regionalnih crkvenih vlasti do svoje smrti reformirao više samostana u Lotaringiji i Flandriji.

Sličnu djelatnost razvio je s još većim uspjehom bogati gornjolotarinški velikaš Ivan od Gorze, koji je putovao po Italiji i upoznao uzoran redovnički život u benediktinskom samostanu Monte Cassino. Po povratku je pod pokroviteljstvom nadbiskupa u Metzu obnovio porušeni samostan u Gorzu, postao mu opatom i do svoje smrti 974 reformirao i osnovao mnogo samostana na temelju benediktinske regule s veoma strogom askezom. Za razliku od klinijevske reforme, lotaringijski su reformirani samostani ostali nezavisni jedan od drugoga i nisu se podvrgavali izravno papinstvu, nego su održavali uobičajene odnose prema svome dijecezanskom biskupu. Zbog toga su oni imali znatan utjecaj na biskupe i svjetovni kler, pa su često i sami biskupi bili ne samo zaštitnici nego i aktivni pomagači reformnih rastojanja. Uz to, dok je klinijevski pokret kao svoju osnovnu

zamisao pro-ragirao oslobađanje od moralnih poroka koje je sa sobom donosio svjetovnjački život svećenstva, lotaringijski se pokret izrazitije zalagao za oslobođenje svećenstva, crkve i papinstva ispod vlasti svjetovnih vladara, pa je time sveukupnom traženju uzroka dubokom moralnom padu svećenstva dodao uočavanje o povezanosti toga pada sa zavisnošću crkve od svjetovnih vladara i političkih borbi među vlastodršcima feudalnog poretka.

Najviši doseg u reformnim nastojanjima crkve dostignut je tek polovinom XI. stoljeća, kad su se obje reformne komponente, klinijevska i lotar-ingijska, sjedinile u svijesti i odlučnosti veoma snažnih ličnosti što ih je tada težnja i potreba za reformom crkve zaredom izdizala na vrhove crkvene hijerarhije.

U X. stoljeću do Italije i Rima dopirali su tek prvi valovi klinijevskog ogranka reformnog pokreta. Njihov je pokrovitelj bio vojvoda Alberih od Spoleta, poštovalac shvaćanja klinijevskog opata Odona. Ali njegove su snage bile preslabe da se odupre pretenzijama kralja Italije Huga od Arlesa, koji je nastojao steći carsku krunu da bi na toj osnovi izvoištio i vrhovnu vlast nad Papinskom državom. Protiv njegovih pretenzija papinstvo je podupirale koaliciju sjeverotalijanskih velikaša koja se okupljala oko Berengara II., markgrofa od Ivreje, unuka nekadašnjeg kralja i cara Italije Berengara I. Furlanskoga. Ta je skupina, najzad, uz pomoć njemačkoga kralja Otona L, potisnula Huga i uskoro, nakon smrti Hugova sina i nasljednika Lotara 950, Berengara II. učinila kraljem Italije.

Ali za papinstvo je svaki uspon na kraljevsko dostojanstvo, ukoliko se nije ostvario sa svim jamstvima crkvenih interesa, predstavljao opasnost. Berengarova koalicija velikaša planirala je Berengarov uspon čak i na carsko dostojanstvo stvaranjem "svršenoga čina" koji bi papinstvo moralo prihvatiti bez iznuđivanja koncesija. U tu svrhu trebalo je ostvariti brak Berengara II. s Adelaidom, mladom udovicom Lotara od Provanse, sina Huga od Arlesa, kralja Italije 926-947, koji je, prema tome, u četvrtom koljenu bio potomak cara Lotara I. unuka Karla Velikog i time po baštinskom pravu nasljednik carske krune.

Ali Adelaidin bijeg iz tamnice, u koju ju je Berengar bacio jer je odbijala predloženi brak, i intervencija njemačkog kralja u njezinu korist, po-

novo su iz osnova izmijenili položaj papinstva. Ono još uvijek nije u potpunosti usvojilo šansu koja je postupno jačala rastom i širenjem reformnog pokreta i tako nije još u vlastitim redovima steklo oslonac u borbi protiv alternativne opasnosti: s jedne strane opasnosti od podvrgavanja svjetovnome feudalnom plemstvu s teritorija Papinske države; ili pak, s druge strane, podvrgavanju višoj, kraljevskoj ili carskoj vlasti, koja bi bila kadra suzbiti feudalce, ali je njihovu supremaciju zamjenjivala podvlašćivanjem crkve svome pobjedničkom autoritetu.

Do privremenog ostvarenja ove druge alternative došlo je u rezultatu konstelacije odnosa u Njemačkoj, koja je, na temelju saveza države i biskupskih vlasti u tome kraljevstvu, omogućila Otonu I. da se nametne kao arbitar zbivanjima u Italiji i da, najzad, ondje stekne i carsku krunu.

5. POLITIKA NJEMAČKE U SREDNJOJ EVROPI I STVARANJE NJEMAČKO-RIMSKOG CARSTVA

U Njemačkoj je poslije smrti Henrika I. Ptičara 936 kraljevsku vlast preuzeo njegov drugorođeni, u tome trenutku dvadesetčetverogodišnji sin Oton I. 936-973. On je i fizički i duhovno bio veoma impozantna ličnost. Suvremeni kroničari prikazuju ga u svemu

nalik na Karla Velikoga, jer se i njegovim tjelesnim izgledom, sklonostima i naravi htjelo dokazati legalitet njegova carskog dostojanstva.
Odmah po stupanju na vlast on je napustio politiku svoga oca: savez s vojvodama, i vratio se shvaćanjima Konrada I. o osloncu kraljevske vlasti na crkvu. Takva politika bila je, uostalom, u tradiciji Karla Velikoga. Ali do punog i sistematskog razmaha Otonova savezništva s crkvom došlo je tek nakon prve etape njegove vladavine koja je bila ispunjena sukobima s vanjskim neprijateljima: sa Slavenima u Češkoj i na istočnoj obali Labe, a također i borbama s Madžarima.
Češka U vrijeme rasula političkih snaga u državama nasljednicama Karolinškog carstva Češka je povremeno bila vezana uz Velikomorav-sku kneževinu, ali kako je ta kneževina slabila u borbi s Njemačkom, a zatim i iščezla pod udarcima madžarske invazije, češke su zemlje krenule putem svoga samostalnog političkog razvitka.
Proces ujedinjavanja brojnih čeških plemena vršio se u obliku dvaju plemenskih saveza: na sjeverozapadu bio je to tzv. češki plemenski savez, a na sjeveroistoku tzv. Zličanski plemenski savez. Jezgru prvoga od njih činili su Česi, kojima je središte bio Višehrad. Oni su okupili oko sebe sjeverozapadna plemena: Pšovane, Dečane, Lemuze, Lučane i dr. Prema legendi, češku kraljevsku kuću je osnovala kneginja Libuša, kćerka prvog češkog legendarnog kneza poslije Samove smrti 658 Kroka. Ona se udala za vojvodu Le-muza, Pšemisla, i od njega potječe češka vladalačka loza Pšemislovića. Potkraj IX. st. Češka se pod vladavinom Spitignjeva, sina kneza Borživoja, otci-jepila od već teško ugrožene Velikomoravske kneževine i priznala vrhovnu

vlast Arnulfa Karantanskog. Tom prilikom ona je i vjerski bila odvojena od Moravske i podvrgnuta biskupiji Regensburg, u Bavarskoj.
Uskoro zatim, nakon oboljenja Arnulfa Karantanskog u Italiji i njegove smrti 899, Savez čeških plemena opet je nezavisan, pod vodstvom kneza Vratislava I. koji je naslijedio svoga brata Spitignjeva.
U procesu ujedinjavanja čeških plemena, glavni suparnik plemenu Čeha kojima je, po legendi, još Libuša dala, podno Višehrada, podići novi glavni grad Prag bilo je pleme Zličana, smješteno u predjelima istočno od Praga, a središte im je bio grad Libice. Oni su zajedno s dva ogranka plemena Hrvata, koji su zauzimali veliko područje od rijeke Cidline i gornje Labe do Kr-konoša, formirali Zličanski savez plemena. U početku X. st. na čelu toga plemenskog saveza bio je hrvatski knez Slavnik. Tijekom X. st. taj se plemenski savez znatno proširio prema jugozapadu, sve do oblasti Netolica i Dudleba, na gornjoj Vltavi.
Međusobne suprotnosti dviju početnih grupacija čeških plemena očitovale su se i u vezi s politikom Češke prema Njemačkoj. Kad je ondje 911. umro posljednji njemački potomak kuće Karolinga Ludvig Dijete, Vrati-slav I. je smatrao da je nestalo čak i formalne osnove za bilo kakvu podložnost Češke Njemačkom kraljevstvu. Čini se da se češki knez nastojao osloboditi i crkvene zavisnosti o njemačkim biskupijama, pa se zbog toga sukobljavao s Arnulfom, vojvodom Bavarske, ali i sa zličanskim knezovima koji su bili u bračnim vezama s kućom Arnulfa Bavarskog.
Poslije smrti Vratislava, knezom je postao njegov najstariji sin Vaclav Sveti 921-935, dok je njegov mlađi brat Boleslav postao vladarem u zemlji Pšovana, sjeverno od Praga, koja je prema istoku međašila s oblašću Hrvata.

U dvadesetim godinama X. st. njemački kralj Henrik I. Ptičar vodio je osvajačke ratove protiv Bodrića, Ljutića i Milčana. Krajem toga razdoblja 929 on je u savezu s Arnulfom Bavarskim i Zličanima prodro u Češku i primorao Vaclava da ponovo prizna vrhovnu vlast Njemačke i obnovi plaćanje godišnjeg danka u novcu i stoci. Ujedno je drezdenska crkva dobila pravo da upravlja širenjem kršćanstva u Češkoj, a Vaclav se obavezao da će to širenje podupirati.
Ali protiv Vaclavove politike popuštanja Nijemcima i širenja kršćanstva podigao je pobunu njegov mlađi brat Boleslav. On je Vaclava domamio u svoj zamak i ondje ga dao ubiti. Ti su događaji bili popraćeni ustankom seljaštva protiv sve jačeg pritiska feudalizacije i potiskivanja narodne poganske vjere.
Iako je izvorna građa o izgrađivanju privrednih i društvenih odnosa u tim razdobljima oskudna, neosporno je da se krajem IX. i tijekom X. st. u Češkoj vršio proces feudalizacije, povezan s podložnošću Češke Njemačkoj i s organiziranjem crkve na jednakoj osnovi feudalnog zemljoposjeda, kao što je to bilo i drugdje u tadašnjoj Evropi. Formiranje prvih zametaka velikog zemljišnog posjeda nije moguće pratiti od iskona; no oni nipošto nisu bili baština kasnoantičkih odnosa, sa zavisnom radnom snagom na zemlji, kao što je to bilo na zapadu od Rajne, na tlu nekadašnjega Rimskoga carstva, nego se izgrađuju prodorom feudalnih oblika posjedovanja s područja Njemačke prema istoku i formiranjem autohtone političke vlasti u češkim zemljama koja se svojim postanjem zasniva na starijim, rodovskim oblicima društvenog poretka.
484
Postojanje i jačanje velikog zemljoposjeda u češkim zemljama nesumnjivo se vršilo i iskorištavanjem procesa ekonomskog raslojavanja u seoskim općinama u kom su osiromašeni seljaci gubili svoju gospodarsku samostalnost u korist bogatijih suseljana ili posjednika već formiranih većih i velikih imanja. Ali usporedo s tim procesom, kneževi su svojim službenicima davali pravo da umjesto njih s određenih teritorija ubiru dažbine što ih je kneževska vlast imala pravo dobivati od sveukupnoga slobodnog stanovništva. Premda time nije područje s kog su takvi službenici stjecali pravo ubirati kneževski danak postajalo njihovim zemljo-posjedom, ipak je takav odnos užitnika javnopravne dažbine omogućavao podvrgavanje stanovništva u feudalnu zavisnost. Zbog oskudnosti izvorne građe taj proces pretvaranja ustupljenih kneževskih prihoda kneževskim službenicima u feudalnu rentu kao ni nesumnjivo dugotrajni proces pretvaranja slobodnog rodovskog seljaštva u zavisne obrađivače veleposjedničke zemlje nije moguće pratiti. No češki izvor X. stoljeća, Životopis Sv. Vac-lava, već spominje postojanje zavisnog seljaštva koje obrađuje veleposjed-ničku zemlju i obavezno je da radi na veleposjednikovu rezervatu. One pak seljake, koji su sačuvali svoju ekonomsku nezavisnost i neokrnjenu osobnu slobodu izvori zovu djedici, za razliku od zavisnih seljaka koji nose naziv rustici Postojali su i servi, ali je njihov faktični položaj bio srodan položaju zavisnih obrađivača veleposjedničke zemlje, s razlikom što nisu bili osobno slobodni, a možda su imali i manje zemljišne čestice s većim radnim obavezama.
Među imućnim zemljoposjednicima najširi krug čine zemani, posjednici više osnovnih čestica zemlje kakve su u prosjeku imali nezavisni seljaci. Njihov zemljoposjed mogao je obuhvaćati znatan dio jednoga sela, pa čak i cio njegov teritorij. Dio takvih zemljoposjednika formirao se očito postepenim bogaćenjem pojedinih, nekoć ravnopravnih članova seoske općine, ali je moguće da su neki od njih svoja imanja stekli kao nagradu za vršenje vojnih ili upravnih službi kneževskoj vlasti.

Češki knez imao je, kao i drugi ranofeudalni evropski vladari, svoju ratnu družinu. Ona je pretežno bila konjanička vojska, a pripadnost takvoj kneževskoj družini bila je doživotna. Isprva ju je u potpunosti uzdržavao sam knez. Ona je imala pravo sudjelovati u diobi ratnog plijena i danka nametnutog pobijeđenom neprijatelju. Vjerojatno je, međutim, da su kneževi s vremenom počeli svojim družinicima davati zemlju, naseljenu stanovništvom koje je bilo opterećeno državnom javnopravnom danačkom obavezom, zamjenjujući na taj način centralizirani oblik uzdržavanja kneževske družine dodjeljivanjem prihoda od neposrednoga proizvodnog rada na zemlji.
U cjelini, proces pretvaranja seljaka, članova slobodnih seoskih općina u zavisne obrađivače zemlje koja više nije bila njihovo vlasništvo, nije bio isključivo spontan socijalno-ekonomski proces, nego se povezivao s formiranjem državne vlasti i feudalizacijom tj. s davanjem zemlje kneževskim službenicima i s osnivanjem crkvenih institucija, snabdjevenih ze-mljoposjedima, na kojima su obrađivači zemlje pretvarani u podložnike koja se provodila i nasilnim putem, pri čemu seljaštvo u X. st. na promjene koje se ostvaruju drastično krnjeći njegova dotadašnja prava i interese, reagira pobunama, izrazito usmjerenima protiv procesa feudalizacije i kršćanstva kao jednoga od bitno važnih oslonaca u tome društveno-eko-nomskom procesu.
485
Knez Boleslav I. 935-967 morao je po dolasku na vlast najprije ugušiti takve seljačke nemire i pobune, a zatim je izvršio teritorijalnu reorganizaciju razdijelivši stara plemenska područja na nove upravne oblasti. Tim mjerama Boleslavova se vladavina razotkriva, uz svoju protunjemačku orijentaciju, kao doba smjene rodovsko-plemenske aristokracije novom ojača-lom klasom feudalaca, ovisnih o kneževskoj vlasti. Središtima novih upravnih oblasti postali su zamci u koje je Boleslav postavljao svoje namjesnike, koji su imali i vojne i civilne ovlasti a nosili su naslov comes ili grof. I u centralnoj državnoj upravi izvršene su promjene: komornik je imao upravljati financijama, vladarž kneževskim imanjima, a lovcij kneževskim šumama. Ta imenovanja svjedoče o postojanju zasebnih kneževskih zemljo-posjeda koji nisu istovjetni naprosto s državnim teritorijem češke kneževine.
Otonova ratovanja Način dolaska Boleslava L na češko kneževsko prijestolje iskoristio je njemački kralj Oton I. da istupi
kao osvetnik ubijenoga Vaclava I. On je već 936. napao Češku s dvije vojske, ali nije postigao nikakav uspjeh.
Uskoro poslije toga morao je poslati vojsku pod zapovjedništvom feudalca Hermanna protiv slavenskih plemena na donjoj Labi, ali ni ti pothvati nisu doveli do namjeravanoga podvrgavanja slavenskih zemalja između Labe i donje Odre.
Početkom 937. započeo je novi niz madžarskih provala preko Karantanije i Istočne marke u Bavarsku, Frankoniju i Švapsku i otuda na područje Francuske.
Ovim ratnim zbivanjima pridružila se višegodišnja borba s njemačkim vojvodstvima. Poslije smrti bavarskog vojvode Arnulfa 937, Oton se zaratio s njegovim starijim sinom i nasljednikom, uspio ga pobijediti i zbaciti a na njegovo je mjesto postavio njegova mlađeg brata Bertolda, kao svoga vazala.
Nakon toga obnovio je Oton vojnu akciju protiv Polapskih Slavena, ali u toj angažiranosti zadesila ga je opća pobuna njemačkih vojvoda, kojoj je na čelu bio njegov mlađi brat Henrik.

Poslije mnogih ratnih preobrata, god. 939. Otonova je vojska postigla važnu pobjedu u Porajnju, kojom su prigodom poginuli vojvoda Lotarin-gije i vojvoda Frankonije, a ostali su zavjerenici odlučili da se pokore.
Lotaringiju je Oton nakon toga predao jednome frankonskom feudalcu Konradu Riđem uz uvjet da prihvati vazalski odnos, a Frankonija je pripala izravno kraljevskoj kruni. Bavarsku je Oton 948., poslije smrti vojvode Bertolda, prepustio svome bratu Henriku, ali i opet kao vazalni teritorij. A 949., nakon smrti saskog vojvode, tu je zemlju stekao Otonov najstariji sin Liudolf, oženjen kćerkom umrloga vojvode.
Tako je u Njemačkoj u razdoblju od 939. do 949. nestalo nezavisnih nacionalnih vojvodstava sa samostalnim vladarskim dinastijama. Okoristivši se svojom pobjedom nad svojim protivnicima i povoljnim nasljedstvenim okolnostima, Oton je u svih 5 nacionalnih vojvodstava raspolagao vojvodskim položajem po svojoj volji i time ih potpuno podvrgao autoritetu svoje kraljevske vlasti.
486

Unutrašnji odnosi U borbi koja je urodila tako važnim rezultatima Oton se oslanjao na crkvene vlasti iskoristivši njihov antagonizam prema teritorijalnoj vlasti vojvoda. Već od početka svoje vladavine on je, bez obzira na papinstvo ili pretenzije vojvoda, svagdje postavljao biskupe po svojoj volji, pa su crkvom najčešće upravljale ličnosti koje su svoj položaj zahvaljivale njemu, a mnogi su od njih bili i članovi njegove bliže ili dalje porodice.
Tako postavljene biskupe i nadbiskupe Oton je smatrao svojim neposrednim vazalima. Svim je njima znatno povećavao imunitetna prava, mnogima je prepustio kraljevsko pravo da kuju novac i ubiru teloneum carine, cestarine, mostarine a u pojedinim je slučajevima nekim biskupijama odnosno nadbiskupijama kao Spever, Magdeburg, Mainz, Koln dodijelio grofovska prava na području grada koji je bio sjedište dotične dijeceze. Budući da je biskupe i nadbiskupe smatrao svojim vazalima, on im je posebnim svečanim činom investiturom povjeravao njihovu crkvenu funkciju predajući im u ruke biskupski štap kao simbol svećeničke službe. Tek poslije toga slijedio je crkveni obred posvećenja. Prigodom takvog primanja crkvene službe, biskup je polagao vazalsku zakletvu vjernosti kralju.
Na temelju takvih odnosa, biskupska vlast u Njemačkoj bila je snažna i nezavisna od feudalaca, pa nije već u X. st. bila igračkom u rukama nižih slojeva feudalne hijerarhije, ni predmet njihove međusobne borbe za utjecajne položaje i zemljoposjede. Osim toga jačanje biskupija, njihovo bogatstvo i neposredna podvrgnutost kralju omogućila je kraljevskoj vlasti da iznutra oslabi jedinstvenost područja nacionalnih vojvodstava, a nakon sloma njihova ustanka da onemogući ili bar otežava njihovo ponovno osamostaljivanje.
Politika prema Italiji Ova dva unutrašnjepolitička procesa: jačanje
i osvajanje Kraljevske vlasti nezavisnosti crkve u odnosu prema lokalnim
feudalnim vlastima i podvrgavanje nacionalnih
vojvodstava kralju toliko su uvećala moć Otonova kraljevskog autoriteta da je njegovo nastojanje da baštini carski položaj Karolinga podvrgavanjem Italije i čak eventualnim uključenjem zapadnofranačkih zemalja u područje svoga utjecaja steklo znatne izglede na uspjeh.

Priliku za ostvarenje glavnoga dijela toga plana pružilo mu je Beren-garovo utamničenje Adelaide, udovice kralja Louisa od Provanse, baštinika nasljednoga prava na carski naslov, i njezin bijeg u Njemačku radi traženja Otonove pomoći 951.
Otonovo osvojenje Italskog kraljevstva koje je nakon toga uslijedilo izvršeno je bez teškoća i brzo. Zauzevši Paviju, on uopće nije smatrao potrebnim da bude izvršen njegov makar i formalan izbor za kralja a ni krunidba, nego je samo na temelju svoje vojne akcije počeo upotrebljavati naslov italskoga kralja. Oženivši se još iste godine 951 Adelaidom, pridružio je svome osvajačkom uspjehu i njezina nasljedna prava.
Ali svoj konačni cilj, osvajanje carskog naslova, Oton još ni tada nije mogao postići jer je došlo do novoga spleta pobuna u Njemačkoj, koje su kao ishodište imale suparništvo između Otonova najstarijeg sina Liudolfa i Otonova mlađeg brata Henrika Bavarskog, a pretvorile su se u izvanredno

m- ASKA
Sveto Rimsko carstvo
- u vr. Otona I. + 973
CTM" " Vr Konrada " + 1039 STUDsiav plem. i podr. Francuska

razoran građanski rat koji je potrajao više od godine dana. Završio se Otonovom pobjedom i dalekosežnom preraspodjelom lenskih posjeda i dostojanstava, na štetu Otonovih protivnika i u korist njegovih pristalica. Najistaknutije položaje Oton je u još većoj mjeri koncentrirao u rukama članove svoje obitelji. Lotaringiju je oduzeo svome zetu Konradu, koji se pridružio pobunjenicima, i dao je svome bratu Brunonu, nadbiskupu Kolna; Bavarsku je ostavio svome bratu Henriku, a Švapsku je predao njegovu zetu, grofu Burkhardu; nadbiskupom Mainza postao je Otonov vanbračni sin Vilim.
Nova etapa ratovanja Već za trajanja građanskog rata Madžari su obnovili provale na područje Njemačke. Iscrpljenost cijele zemlje nakon završetka borbi omogućila im je nove nalete. Godine 954. oni su bili osobito strašni. Madžarski odredi opustošili su najprije Lotaringiju, pa su zatim preko Reimsa zašli u Burgundiju i Provansu, odakle su se preko Lombardije vratili u Panoniju. Iduće godine 955 Madžari su ponovili svoju provalu s još jačim snagama. Opustošili su Bavarsku i dio Švapske pa su počeli opsjedati snažno utvrđeni Augsburg.
Izuzetno velike opasnosti od njihovih razornih napada navele su, međutim, njemačke feudalce da izobilno priteknu u pomoć kralju. Na Leš-kome polju, južno od Augsburga, Otonova vojska, kojoj su se pridružile i znatne snage češkoga Kneza Boleslava L, postigla je veliku pobjedu 15. VIII. 955.. Napadači su bili gotovo potpuno uništeni. Otada madžarske invazije u Srednju i Zapadnu Evropu naglo jenjavaju i ubrzo sasvim prestaju, a taj prvobitno nomadsko-stočarski i ratnički narod prelazi na sjedilački, agrarni život u ravnicama srednjeg Podunavlja.
Poslije pobjede nad Madžarima Oton je odlučio zadati odlučan udarac i Polapskim Slavenima. Ali dok je borba s Madžarima bila obrambeni rat, vojevanje na istoku od

Labe bilo je osvajački pothvat, popraćen etničkim uništavanjem stanovništva na velikim prostranstvima. Za vrijeme građanskoga rata u Njemačkoj Oton je vođenje tih pothvata prepustio šaškom markgrofu Geronu. On je svojim okrutnostima izazvao opći ustanak Po-lapskih Slavena 945; ali on je u krvi ugušen, i njemački su osvajači učvrstili svoju vlast sve do Niše i Donje Odre.
Na osvojenom području počelo je obilno darivanje velikih zemljoposjeda njemačkim feudalcima. Na svim strateški važnim položajima oni su podizali zamkove s njemačkom posadom, pa su otuda vladali cijelom okolicom. Slavensko je seljačko stanovništvo silom oružja bilo primorano plaćati državni danak i feudalnu zemljišnu rentu u obrocima od uroda i kulučenjem. Upokoravanju slavenskog stanovništva imalo je pridonijeti i širenje kršćanstva. Još od 937. jedan od centara za širenje kršćanstva u slavenske zemlje postao je Magdeburg, na lijevoj obali Labe, a 948. osnovane su biskupije u Brandenburgu i Havelbergu u zemlji Ljutića, sa istom zadaćom.
U vrijeme najžešćih madžarskih provala u Njemačku 954. i 955 Po-lapski su Slaveni pokušali zbaciti njemačku vlast novim ustankom, ali su Nijemci, u veoma kritičnoj situaciji, usprkos teškim gubicima, izvojevali pobjedu, nakon koje su izvršili skrajnje okrutne pokolje potkraj 955. Ta zvjerstva onemogućila su nove oslobodilačke pokrete Slavena za punih 25 godina.
490
Postignuće carskog Nakon događaja koji završavaju u god. 955. Oton I. dostojanstva je ponovo mogao usredotočiti pažnju na svoje šanse
u Italiji. On je ondje 951. bio prepustio Berengaru II. od Ivreje, svome nekadašnjem suparniku, da upravlja Italijom kao njegov namjesnik, da bi sam nesmetano mogao pristupiti sređivanju prilika u Njemačkoj. Ali Berengar je u Italiji uveo režim nasilja, a i papa Ivan XII., sin spoletanskog vojvode Alberiha, pridružio je poslije smrti svoga oca 954 Spoletansko vojvodstvo Papinskoj državi; usto je nastojao zavladati i nad Beneventom i Kapuom. Tako je sada Oton imao u Italiji, ne dva saveznika, kako je očekivao, nego dva snažna i opasna protivnika. To ga je navelo da obnovi vojnu intervenciju. Prvi pokušaj što ga je prepustio svome sinu Liudolfu završio je neuspješno jer se Liudolf u Italiji razbolio i umro 957.
Papine pretenzije da razvije znatnu svjetovnu moć pobudile su međutim tešku omrazu protiv njega, utoliko više što je živio skrajnje raspus-nim životom. Ugrožen zavjerama, Ivan XII. odlučio je da izmijeni svoj stav prema njemačkom kralju pa mu je uputio poziv da zaštiti papinstvo i svoju vlast nad Italijom.
Ljeti 961. Oton se tome pozivu s pristankom njemačkih velikaša odazvao. Bez većih zapreka dopro je do Rima i ondje, prije ulaska u grad, pred papinskim izaslanicima položio zakletvu kojom se obavezao: da neće ništa poduzimati protiv časti i interesa papinstva; da neće sudovati u Rimu bez papina pristanka; da se neće upletati u upravljanje papinskom državom; da će štititi nepovredivost papinskih zemljoposjeda. Za uzvrat, papa se zakleo da neće pomagati kraljeve neprijatelje. Nakon toga, početkom veljače 962., Oton i Adelaida okrunjeni su u crkvi Sv. Petra carskom krunom.
Svega deset dana nakon krunidbe održan je u Rimu koncil na kom je papa odobrio osnivanje nadbiskupije u Magdeburgu s nadležnošću nad slavenskim, već osvojenim i još neosvojenim zemljama. Time je papinstvo odobrilo Otonovu politiku podjarmljivanja slavenskih zemalja, bez obzira na zločinstva koja su ondje vršena, u interesu proširenja i njemačke i crkvene vlasti.

Dobivši sve koncesije koje je želio, Oton je 13. II. 962. objavio tzv. Otonove privilegije. Njima su bile potvrđene donacije Pipina Maloga i Karla Velikoga papinstvu, ali je car ujedno definirao i svoje pravo nadzora nad upravom u Papinskoj državi. Njegovi posebni predstavnici morali su mu o toj upravnoj djelatnosti podnositi svakogodišnji izvještaj. U pogledu biranja pape određeno je da ono mora biti izvršeno prema crkvenim kanonskim propisima, ali izabrani papa mora najprije caru položiti zakletvu vjernosti, a tek nakon toga može biti posvećen crkvenim obredom.
Sadržajem Otonovih privilegija bile su u potpunosti poništene bitne obaveze na koje se Oton zakleo prije ulaska u Rim. Oslanjajući se na primjer Karla Velikoga, Oton je sebe smatrao seniorom papinstva u njegovu svojstvu poglavara Papinske države, a u pogledu pape kao poglavara kršćanske vjere usvojio je položaj zaštitnika i staratelja nad crkvom kao vjerskom ustanovom u cjelini. Taj je odnos značio faktično podvrgavanje crkve državi.
491

Carska kruna Otona I.
Usprkos dubokom nezadovoljstvu što ga je takav ishod pobudio među svećenstvom, pa čak i kod rimske i italske aristokracije uopće, Otonov sistem supremacije Carstva nad papinstvom održao se još stotinu godina, sve do rezultata onih borbi što ih je poveo Grgur VII. Ali da bi te izmjene mogle biti ostvarene, papinstvo je prethodno moralo proživjeti duboke i svestrane preinake svojih moralnih kvaliteta što su nikle i pobijedile na temelju ideja i stremljenja klinijevskih i lotaringijskih reformatora u X. i XI. stoljeću.
XII. EPOHA PREVLASTI NJEMAČKO-RIMSKOG CARSTVA U EVROPI
1. ODNOSI DO POČETKA BORBE ZA INVESTITORU
Italski problemi Otonov režim u Italiji urodio je gotovo neposredno nakon njegove krunidbe pobunom tadašnjih najvažnijih političkih faktora na Poluotoku: papinstva i italske aristokracije, i primorao ga na njegov treći vojni pohod u Italiju. Rezultat je bio utamničenje prvaka aristokracije i nekadašnjeg kralja Italije Berengara II. i svrgavanje pape Ivana XII. Nakon toga je po Otonu imenovani protupapa Leon VIII. 963. na crkvenom sinodu u Rimu ozakonio odredbe Otonovih privilegija o papinu obaveznom polaganju zakletve vjernosti caru prije crkvenog obreda posvećenja. To je značilo da su sada i crkveni zakoni priznavali pravo cara da postavlja papu i bude njegov lenski gospodar, što mu je, po načelima feudalnih seniorsko-vazalskih odnosa, omogućavalo i da ga s toga položaja ukloni kad bude smatrao da se papa ogriješio o svoju obavezu odanosti caru.
Čim se, zatim, Oton vratio u Njemačku, pobuna je izbila ponovo i tek je njegov četvrti vojni pohod u Italiju 966 krvavim represalijama ugušio svako protivljenje. Radi osiguranja nametnutih odnosa, car je na Božić 967. dao u Rimu carskom krunom okruniti i svoga sina Otona II.
Trenutna pacifikacija sjeverne i srednje Italije navela je Otona da svoje italske planove proširi prema jugu, na nominalno vazalna langobard-ska vojvodstva i na bizantska uporišta u Apuliji i Kalabriji.
Svoju namjeru da stekne i bizantske posjede car je najprije pokušao ostvariti planom da svoga sina Otona II. oženi bizantskom princezom. Kad je taj projekt u Carigradu odbačen s prezirom, došlo je do vojnog pothvata 968-969 koji je također završio neuspjehom. Tek nakon dolaska Ivana Cimiska na vlast Bizant je pristao da njemačko-rimskom vladaru

dade jednu carevu rođaku za ženu Teofano. Taj je diplomatski brak 972 značio neizravno priznanje carskog naslova što ga je njemačka vladarska kuća stekla oružjem; ujedno on je donio smirenje Južnoj Italiji, ali je teritorijalni odnos na jugu Apeninskog poluotoka ostao nepromijenjen.
Polapski Slaveni Kompromis s Bizantom i Otonova pobjeda nad papinstvom i italskim velikašima omogućili su caru da se ponovo angažira u Njemačkoj i na području germanskog nadiranja u slavenske zemlje između Labe i Odre.
493
Poslije Otonovih uspjeha protiv Polapskih Slavena u god. 955. još uvijek nije bilo moguće ostvariti potpunu aneksiju tih područja. Stoga je carska vlast podvlašćenje i germanizaciju slavenskih oblasti na istoku od Labe pripremala sistematskim širenjem kršćanstva. U tu svrhu na slavenskom je području osnovano više biskupija koje su bile podvrgnute novoosnovanoj nadbiskupiji u Magdeburgu kao glavnom organizacijskom središtu misionarske djelatnosti.
Nova crkvena središta bila su veoma aktivna. Stjecala su velike ze-mljoposjede i forsirala pokrštavanje. Ali uspjesi su bili maleni. Poneki od slavenskih lokalnih knezova primali su kršćanstvo, ali je stanovništvo pružalo otpor braneći zajedno s vjerskom i svoju etničku i političku posebnost.

Poljska U vrijeme njemačkih nasrtaja na samostalnost Polapskih Slavena, u pozadini neposredno ugroženih područja formirala se nova politička organizacija slavenskog stanovništva. Bila je to ranosrednjo-vjekovna Poljska.
Prema podacima anonimnoga Bavarskog Geografa iz 2. polovice IX. st. teritorij Poljske sastojao se u početku IX. st. od tridesetak posebnih plemenskih kneževina. Na čelu svake od n i ih stajala je zemljoposjednička aristokracija koja se formirala pretvaranjem pradavne rodovske, ratničke aristokracije u sloj utjecajnih zemljoposjednika. Njihove zemlje obrađivala je zavisna ili neslobodna radna snaga. Bili su to pretežno nekadašnji ratni zarobljenici ili stanovništvo ratom pokorenih oblasti. Ali izvan područja što su ih pripadnici aristokracije pretvorili u svoje vlasništvo, većina je stanovnika živjela u starinskim rodovskim organizacijama i slobodnim rodovskim selima.
Tijekom IX. st. formirala se iz kruga zemljoposjedničke aristokracije kneževska vlast. Vjerojatno je da je knez isprva bio tek vojni zapovjednik četa s područja jedne plemenske oblasti, bez izrazitih vladarskih ovlaštenja. Ali ratnička moć i bogaćenje što je proizlazilo iz vojnih pothvata širilo je kneževske kompentencije i pretvaralo tu funkciju u političku vlast.
U drugoj polovici X. st. može se pratiti proces stapanja prvobitnih plemenskih kneževina u veće političke cjeline. Najbrže se taj proces vršio u Pomorju, između donje Odre i Visle. Tu je već u IX. st. bilo primorskih gradova sa zamecima obrta i pomorske trgovine, kao što su bili Volinj, Šće-ćin i Gdanjsk. Na rano formiranje Pomorskog vojvodstva možda su utjecale stalne opasnosti od pljačkaških napada skandinavskih i danskih Normana.
I na jugu Poljske počelo se u IX. st., oko plemena Vislana, formirati šire političko područje pod nazivom Mala Poljska, koje je, južno i jugoistočno od Krakova, obuhvaćalo i zapadne dijelove teritorija zakarpatske Velike ili Bijele Hrvatske o kojoj govori car Konstantin Porfirogenet.

U vrijeme velikomoravskog kneza Svjatopluka područje Male Poljske je za jedno desetljeće između 875. i 885 ušlo u sastav Velikomoravske kneževine. U tom razdoblju vršeno je pokrštavanje malopoljskog stanovništva po staroslavenskom obredu Metodijevih misionara. U prvoj polovici X. st. teritorij Male Poljske opet gubi svoju samostalnost i privremeno ulazi u

sastav češke države. U jednakom položaju našlo se i skrajnje jugozapadno poljsko kneževstvo koje se formiralo oko plemena Sležana.
Presudno veliku važnost za političku budućnost Poljske imalo je pleme Poljana, naseljeno na obalama donjeg Buga i rijeke Narev i koje ie oku-pivši nekoliko susjednih plemena formiralo vojvodstvo Velika Poljska. Središte mu je bio grad Gnjezno, a kneževsku vlast imala je porodica Po-pelida. Prvi njen poznati predstavnik bio je knez Ziemovit. Za njegove vladavine teritorij Velike Poljske proširio se na zapadu do Odre a na istoku do okuke Visle, obuhvativši Kujaviju, te na gornjoj Varti oblast Lenčicana i plemena Saradzana.
U vrijeme Ziemovitova unuka Mješka I. 960-992 širenje Velike Poljske nastavlja se dalje, u prvom redu prema sjeveru, na područje Pomorja. Ali tu se Mješko sudario s koalicijom u koju je ušlo pomoransko pleme Volinjana i Ijutićko pleme Redarijaca, a pridružio im se saskigrof Vihman, koji je bio u neprijateljstvu sa carem Otonom I. Budući da je ta koalicija 963. porazila Mješkovu vojsku, velikopoljski je knez stupio u savez sa carem. U isto vrijeme Mješko je sebi osigurao i oslon na Češku, koja je nakon poraza Madžara na Lechu 955 izvanredno oiačala pripojivši zaredom Moravsku, Slovačku i Šlesku. Ta politika dovela je do Mješkova braka s kćerkom češkoga kneza Boleslava I., Dubravkom 965 i, zatim, do prodiranja kršćanstva latinskog obreda iz Češke u Veliku Poljsku. Osnovana je i poljska biskupija u Poznanju, ali ona nije bila podređena njemačkim nadbiskupijama nego izravno papinskoj vlasti u Rimu.
Oslonivši se na svoju povezanost sa Češkom i uzdajući se u savez s carem, Mješko je 967. svojoj kneževini pripojio cijelo Pomorje. Otpor njemačkih velikaša tome proširenju poljske države a, zatim, i intervencija samoga cara Otona primorala je Mješka da god. 973., na svečanom državnom saboru u Ouedlinburgu, prizna da Zapadno Pomorje drži u svojstvu careva vazala, s obavezom da mu za tu zemlju plaća godišnji danak.
Predviđajući opasnost da se to podvrgavanje njemačkoj supremaciji protegne i na cio državni teritorij Poljske, Mješko je prihvatio nominalnu zavisnost Poljske od papinskog prijestolja, jer je mogao smatrati da je papinstvo trajni, otvoreni ili prikriveni neprijatelj carevih težnji za sve-vlašću nad crkvom i nad drugim narodima. U isto vrijeme Mješko je pomagao one njemačke feudalce koji su očitovali svoje neprijateljstvo prema Otonu I. Doba Otona II. Ta su neprijateljstva neobuzdano izbila tek nakon smrti Otona I. 973. Iako su Otona II. 973-983 priznali svi velikaši, već je 974. došlo do opasne zavjere Otonova bratića, bavarskog vojvode Henrika II. Svadljivog, komu su se uz druge velikaše pridružili i češki knez Boleslav II. 967-999 i poljski knez Mješko I. Ali pobuna je bila suzbijena, a bavarski je vojvoda morao izbjeći u Češku.
Uporno nastojanje Bavarske da se osamostali sugeriralo je caru da njezin prostrani teritorij razmrvi. U tu svrhu formirao je 1 posebno Ka-rantansko vojvodstvo, koje je obuhvaćalo Karantansku marku na srednjoj Muri, Štajersku marku na Dravi oko Ptuja, Kranjsku marku na gornjoj Savi, Veronsku ili Furlansku marku te Istarsku marku; 2 Istočnu marku kasniju Austriju kojoj je na čelo postavio Liutpolda iz grofovske

Po;sfca u X. i XI. sf.
obitelji Babenbergovaca; 3 marku Nordgau, od Niirnberga do češke granice. Vojvodom preostataka nekadašnje velike Bavarske postao je carev nećak Oton Švapski.
Važne vojne uspjehe postigao je Oton II. suzbivši pokušaj danskog kralja Haralda Plavozubog da provali u Šašku, i pokušaj francuskog kralja Lotara III. da Njemačkoj preotme Lotaringiju.
Nakon toga mogao je obnoviti osvajačku politiku svoga oca u Italiji. Iako je u sjevernoj Italiji postigao vojne uspjehe, a u Rimu ponovo doveo na papinsko prijestolje svoga izabranika umjesto njegova prethodnika, koga je rimska feudalna aristokracija protjerala, ipak, u južnoj Italiji nije uspio ni pokoriti langobardsko vojvodstvo, niti protjerati Saracene.
Ti neuspjesi ohrabrili su careve neprijatelje i u Italiji, i u Njemačkoj, a Polapski su Slaveni digli opći ustanak. U pripremama da najprije nadvlada teškoće u Italiji, Oton II. se razbolio i u 28. godini života umro 983.
Oton III. Nasljednikom mu je postao trogodišnji sin Oton III. 983- 1002, a regentsku je vlast preuzela njegova majka, bizantska princeza Teof ano.
Njezina vladavina ostvarila je kratko razdoblje unutrašnjeg smirenja u Njemačkoj i Italiji, a vanjske opasnosti s istoka smanjio je rat između češkoga kneza Boleslava II. i poljskog kneza Mješka L, u kom je Mješko preoteo Boleslavu dio poljskih zemalja Šlesku i dio Male Poljske, osim krakovske oblasti. Time oslabljena Češka zapala je u unutrašnju krizu.
Ondje je, naime, 982. praškim biskupom postao Vojtjeh, sin Slavnika, kneza u Zličanskoj oblasti, koja je još čuvala svoju starinsku posebnost. Oslanjajući se na veliki utjecaj Vojtjeha, rod Slavnika je veoma ojačao. To je navelo kneza Boleslava II. da uništi autonomiju Zličanske oblasti. I sam Vojtjeh kasnije: Sv. Adalbert morao je pobjeći u Rim, a Boleslavova vojska je osvojila grad Libice, poubijala sve članove roda Slavnika i konačno pripojila Zličansku oblast Češkoj. Protjerani biskup Vojtjeh stekao je uskoro u tadašnjem kršćanstvu slavu sveca i mučenika. Iz Rima je otišao u Poljsku i otuda u Prusiju da ondje poganima propovijeda kršćanstvo, ali je već 997. bio ubijen.
Nakon smrti carice Teofano 991 a zatim i smrti bake Otona III., Ade-laide 996, koja je od nje preuzela regentsku vlast, Oton III. je kao šesnaestogodišnji mladić preuzeo vladarsku dužnost. Po majci Grk, a odgojen na visokoj razini klasičke obrazovanosti, on je smatrao svojom najvažnijom dužnošću da u Rimu stekne carski naslov i svoju vladavinu prilagodi tradicijama Rima i Carigrada.
Pripremivši vojnu u Italiju, odredio je da ondje za novoga papu poslije smrti Ivana XV. 996 izaberu njegova bratića u 2. koljenu, Bruna Karan-tanskog, koji je kao papa uzeo ime Grgur V. Još iste godine taj ga je njegov bliski rođak i prvi papa njemačke narodnosti okrunio za cara.
Kao uvjereni pristalica crkvene reforme, Grgur V. je vodio neumoljivu borbu protiv simonije i drugih poroka u životu tadašnjeg svećenstva. Time je izazvao nezadovoljstvo

pa ga je urota rimske svjetovne aristokracije zbacila i postavila protivupapu. To je postalo povod za 2. pohod Otona III. na Rim. Oružanom silom pobio je buntovnike a protivupapu uklonio 998 vrativši Grgura V. na njegovu funkciju.
32 Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka
497

Isusova smrt na križu. TZV. Gerov križ iz Kolna, 2. pol. X. st.
Kad je već iduće godine Grgur umro, na carevu je preporuku za papu izabran nekadašnji Otonov učitelj, nadbiskup Reimsa i, kasnije, nadbiskup Ravenne Gerbert. On je uzeo ime Silvestar II. želeći time evocirati uspomenu na papu Silvestra L, kome je, prema tradiciji i tvrdnjama tzv. Konstan-tinove darovnice, car Konstantin Veliki prigodom prijenosa carske prijestolnice iz Rima u Carigrad predao supremaciju nad svjetovnim vlastima na Zapadu.
Novi je papa, naime, smatrao da je borba za istinski kršćanski život čovječanstva bitna zadaća crkve, a da državna vlast takvoj crkvi treba da bude oslonac i branič. U tome smislu Silvestar II. je težio jačanju carske vlasti i njenom univerzalizmu, ali sa svrhom da ona time omogući svjetski poredak na temelju kršćanskih načela i ideala. Zbog toga, po njegovu mišljenju, carstvo ne smije oružanom silom osvajati tuđe zemlje nego ih mora pridobivati za kršćanstvo, ostavljajući im političku autonomiju, u očekivanju da će ih vjerska pripadnost kršćanstvu sjediniti u sveopću zajednicu s kršćanskom carskom vlašću na čelu.
Na temelju tih načela, ali na razini znatno bližoj konkretnoj stvarnosti tadašnjega vremena, Oton III. se trudio izgraditi odnose prema tri svoja susjeda: prema Madžarskoj, Poljskoj i Češkoj.
498

U Madžarskoj je još biskup Vojtjeh Sv. Adalbert god. 985. u Ostro-gonu pokrstio sina madžarskog kneza Gejze, Vaika, koji je pri tom uzeo ime Stjepan I, a Silvestar II. je po dolasku na papinsko prijestolje formirao zasebnu madžarsku nadbiskupiju sa sjedištem u Ostrogonu, izravno podvrgnutu papinskoj vlasti. U isto vrijeme papa je Stjepanu I. priznao i
kral ip
U Poljskoj je sam Oton III. otišao u Gnjezno da se pokloni grobu Sv. Adalberta Vojtjeha koji je bio ondje sahranjen nakon pogibije u Pruskoj. Tom je prilikom i u Gnjeznu osnovana samostalna poljska nadbiskupija 1000, također izravno podređena papinstvu, a poljskom knezu Boleslavu Hrabrom dano je carsko odobrenje da uzme kraljevski naslov. Podjednaka politika prema Češkoj nije, međutim, mogla biti dovoljno efikasna zbog unutrašnjih borbi koje su zahvatile tu zemlju nakon smrti Boleslava II. 999.
U skladu sa svojom imperijalnom koncepcijom vladanja, Oton III. je sve do 999. stalno stolovao u Rimu, okružen bizantskim ceremonijalom. Državnu upravu organizirao je također po bizantskom uzoru, ali ne zasebno za Njemačku i zasebno za Italiju, nego ju je sjedinio, pri čemu je sve više funkcionara iz Italije dolazilo na visoke položaje u Njemačkoj.
Izvanredno favoriziranje crkve i velika strogost Grgura V. u primjeni reformnih načela izazvala je snažna nezadovoljstva u Rimu, pa je Oton III. morao potajno izbjeći iz grada

na sjever Italije. Pripremajući i svoj treći pohod na Rim, on je 1002. umro dosegavši tek dvadesetidrugu godinu života i ne ostavivši potomstva.
Henrik II. lime se i u Njemačkoj i na carskom prijestolju postavilo pitanje nasljedstva. Od triju pretendenata velikaši su se opredijelili za Henrika Bavarskog, koji je bio unuk brata Otona L, i on je u Mainzu okrunjen za kralja 1002-1024.
Iako je novi vladar bio veoma religiozan i željan da njegova vladavina bude doba mira i pravičnosti, njegova su dva desetljeća bila ispunjena oružanim sukobima.
Najdugotrajnije borbe vodile su se s Poljskom. Ondje je kneževsku vlast preuzeo Mješkov sin Boleslav Hrabri 995-1025. On je 1001. okončao svaku zavisnost Poljske o Njemačkoj, a zatim je od novoga njemačkog kralja dobio Lužicu kao lenski posjed, dok je Meissensku marku osvojio oružjem. U vrijeme sporova što su izbili u Češkoj još nakon smrti kneza Boleslava II. 999 on je toj kneževini preoteo daljnje dvije poljske zemlje, dotada u češkoj vlasti: Krakovsku oblast i Šlesku te povrh toga i Slovačku.
Nastavak borbi među sinovima Boleslava II. u Češkoj omogućio je Boleslavu Hrabrom da 1003. u toj zemlji intervenira još jednom. Taj put on je cijelu Češku i Moravsku pripojio poljskoj državi. Tako je na golemom prostranstvu od Baltika do srednjeg Dunava formirana velika slavenska država, koja je svojom snagom u velikoj mjeri ugrožavala interese Njemačke.
Ali Henrik se nije mogao oduprijeti takvom razvitku događaja jer je bio zauzet neprijateljskim istupima njemačkih velikaša, uzurpacijom mark-grofa od Ivreje u Italiji, koji se ondje proglasio kraljem, a i potrebom da intervenira u Rimu, gdje je feudalna aristokracija postavljala pape po svojoj volji jer od smrti Otona III. više nije bilo okrunjenog cara.
499
Prvi pokušaj Henrika II. da sredi prilike u Italiji završio se potpunim neuspjehom i on se morao povući u Njemačku 1004 da bi se ondje hitno suprotstavio poljskoj opasnosti. U tu svrhu Njemačka je formirala snažnu koaliciju u koju su ušli prognani češki knezovi Jaromir i Oldržih sinovi Boleslava II. te Madžari i polapski Ljutići, ugroženi poljskom ekspanzijom. Borbe su nakon više od godine dana završile mirom 1005 po kome se Češka otela poljskom vrhovništvu, a vlast je u njoj stekao Jaromir, ali kao vazal njemačkoga kralja; Lužica je pripala Njemačkoj, a Poljska je zadržala Moravsku i Slovačku.
Takvim rješenjem ostao je nezadovoljan Jaromirov mlađi brat Oldržih. Apeliravši na pomoć Nijemaca, on je uspio bratu preoteti kneževsku vlast, ali je Češka pri tome zapala u još dublju zavisnost od Njemačke 101213. U vrijeme takvog pogoršanja situacije na njenim južnim i zapadnim granicama, Poljska je bila upletena još i u spor s knezom Kijevske Rusije Vladimirom Svjatoslavićem 980-1015 zbog područja tzv. Červonske zemlje između Sana i Buga koje je kijevski knez 981. pripojio svojoj državi. Vladimir je nastavio proširivati svoje posjede prema zapadu i nakon toga uspjeha. Prema navodima najstarijih ruskih kronika, knez Vladimir je 992. pošao u rat i protiv Hrvata koji su boravili na sjevernim i istočnim obroncima Karpata, na otegnutom području od rijeke Dunajec, jugoistočno od Krakova, preko gornjeg Visloka, gornjeg Sana, gornjeg Dnjestra i Strija, sve do rijeke Bistrice i gornjeg Pruta kod Kolomije. Čini se da je tom prigodom istočni dio zakarpatskih Hrvata od rijeke Vislok do gornjeg Pruta ušao u sastav Kijevske države, dok je zapadni ostao u granicama
Poljske.

Zavjera Vladimirova najstarijeg sina Svjatopolka koji je bio oženjen kćerkom Boleslava Hrabrog protiv oca 1013 i Vladimirove represalije prema sinu navele su Boleslava da se angažira na istoku, u interesu svoga zeta a i da bi u svoj posjed vratio Červonsku zemlju. Tom intervencijom omogućio je njemačkom kralju da ostvari svoj drugi vojni pohod u Italiju. Taj put Henrik je primorao papu da ga u Rimu 1014 okruni za cara, ali se zatim povukao u Lombardiju prepustivši samom papinstvu neposrednu upravu nad područjem Papinske države.

Odnosi su se međutim još jednom do skrajnosti zamrsili. Boleslav se vratio iz Rusije i zauzeo Lužicu, ali se zatim i opet morao uplesti u razračunavanja u Kijevu među sinovima kneza Vladimira, dok je car Henrik bio prisiljen braniti svoje posjede u Flandriji i intervenirati u kraljevstvu Arelat tj. u sjedinjenoj Gornjoj i Donjoj Burgundiji, poč. od 933 protiv tamošnjih feudalaca koji su ugrožavali njegova ujaka, kralja Rudolfa III. To štićeništvo Njemačke nad Arelatom koje je ostvarivao još Oton I., protiv pretenzija tadašnjega kralja Italije, Huga od Arlesa sada je rezultiralo obavezom Rudolfa III. da će kraljevstvo Arelat poslije svoje smrti ostaviti u nasljedstvo Henriku II.

Na drugoj strani Evrope, Boleslav Hrabri je dotle zauzeo Kijev 1018, vratio na prijestolje svoga zeta Svjatopolka, ali je na povratku od Kijevske Rusije otcijepio Červonsku zemlju.

Za vrijeme te zauzetosti dvojice moćnih vladara na dva oprečna kraja Evrope, izbio je rat između poganskih Ljutića i kršćanskih Bodrića koji je završio pobjedom Ljutića i porazom kršćanstva, koje se u tim polapskosla-

venskim oblastima oslanjalo na njemačko svećenstvo. Time su se obje sjevernije polapskoslavenske zemlje oslobodile zavisnosti o Njemačkoj.

Do kraja svoje vladavine 1024 Henrik II. je pretežno nastojao jačati svoj položaj u Italiji. Ali ni treći njegov vojni pohod onamo nije postigao uspjeh. U Papinskoj državi potpuno su zagospodarili svjetovni feudalci. Na jugu, Bizant je ojačao svoje pozicije i učvrstio svoju vrhovnu vlast nad langobardskim vojvodstvima.

Henrikova vladavina je izgradila za budućnost veoma važne odnose na području crkvene politike u Njemačkoj. Prihvaćajući i pomažući klinijev-sku i lotaringijsku reformu, on je smatrao da će se discipliniranje svećenstva moći najuspješnije ostvariti ako ono dospije pod strog nadzor svjetovne vlasti nad djelatnošću crkvenih ustanova. U tu je svrhu insistirao na isključivo svome pravu da imenuje i postavlja poglavare biskupija i samostana. Svoj je utjecaj nametao crkvi i u pitanjima dogme. Premda su pod njegovom upravom uspjesi reformnog pokreta bili znatni, u biti se pod nadzorom kraljevske vlasti izgrađivala nova, snažna crkvena hijerarhija: reformirani samostani bili su striktno podvrgnuti svojim područnim biskupima, a oni, iako kao svećenici pretežno dostojne ličnosti, bili su podvrgnuti kralju. Njihova javna djelatnost služila je ozdravljivanju crkvenog života, ali je u isti mah bila i snažan oslonac kraljevske vlasti protiv velikaša. U tome smislu, ostvareni je odnos, iako u drukčijim okolnostima, obnavljao savez kraljevske vlasti s visokim svećenstvom, kakav je obilježavao i politiku Otona I.

U Italiji je Henrik II. zauzimao jednako stanovište i prema papi. Na koncilu u Rimu, prigodom svoje krunidbe 1014, debatom je upravljao car a ne papa, koga je Henrik tretirao samo kao posebno uglednog velikosvećenika, podložnoga vladarevoj volji. Budući da car nije uspio Italiju podvrći svojoj faktičnoj vlasti, takvo je slabljenje papina autoriteta u Italiji urodilo samo jačanjem svjetovnih feudalaca na području Papinske

države. Ostavši bez oslonca na biskupe, koji su se pokoravali kraljevoj volji, papinstvo je bilo izručeno neograničenoj samovolji oružane sile feudalaca. Tako je Henrik II. sticajem povijesnih okolnosti, crkvu u Njemačkoj podvrgao sebi, a u Italiji, napose u Papinskoj državi, prepustio je feudalnoj anarhiji. U krajnjem ishodu, njegova je crkvena politika doduše uvelike pripomogla discipliniranju svećenstva, ali skučavanjem crkve pod prevlast države pripremala zaoštravanje sporova koji će do svoga vrhunca doprijeti još prije kraja XI. stoljeća.

Konrad II. Henrik II. nije imao izravnog potomstva. Ali ipak, nasljedstveni princip koji je prigodom Henrikova dolaska na vlast stekao priznanje, utjecao je na izbor novoga kralja, pa su se velikaši opredijelili za prapraunuka Otona I., Konrada II. 1024-1039, Budući da su njegova obiteljska imanja bila u Frankoniji, smatra se osnivačem nove, frankonske dinastije na njemačkom kraljevskom prijestolju.

Novi je vladar po svojim sklonostima bio ratnik, a upravo su ta njegova svojstva bila nužna nakon Henrikovih brojnih vojničkih neuspjeha. On je zahtijevao bezuvjetno pokoravanje i svjetovnih i crkvenih velikaša kraljevu autoritetu, a njegova ratnička aktivnost nije služila ni, posebice,

širenju kršćanstva, ni afirmaciji carske univerzalističke zamisli nego naprosto proširenju i jačanju njemačke države.

Odmah na početku Konradove vladavine nastupilo je olakšanje pritiska iz Poljske. Boleslav Hrabri se 1025., nakon niza uspjeha, okrunio kraljevskom krunom, ali je umro još iste godine. Njegov sin Mješko II. 1025- 1034 okrunio se također kraljevskom krunom ne zatraživši odobrenje njemačko-rimskoga cara. Očekujući izbijanje novoga sukoba, sklopio je obrambeni savez s Madžarskom i pri tom joj prepustio Slovačku. Ali do rata s Njemačkom došlo je tek nakon tri godine, 1028., jer je u Poljskoj izbio nasljedstveni spor s Mješkovim mlađim bratom, a Konrad je u proljeće 1026. morao u Italiji suzbijati pobunu protiv njemačke supremacije. Svladavši oponente, Konrad se nakon godine dana upornih borbi 1027. u Rimu dao okruniti carskom krunom, a zatim je u južnoj Italiji učvrstio podložnost Beneventa, Kapue i Salerna carskoj vlasti.

Na povratak u Njemačku primorala ga je zavjera njegova nećaka, Ernesta Švapskog, koji je bio ogorčen Konradovim pretenzijama da nakon smrti Rudolfa III. Arelatskoga to kraljevstvo podvrgne svojoj vlasti. On je smatrao da je svojedobno obećanje Rudolfa III. Henriku II. bilo dano samo Henriku osobno, kao Rudolfovu nećaku, i da on sam, Ernest Švapski, ima bliže rodbinske pravo na kraljevstvo Arelat jer je i on bio Rudolfov nećak negoli Konrad II., kao daljnji rođak.

Borbe sa zavjerenicima trajale su, s prekidima, tri godine, i završile tek 1030. Ernestovom pogibijom. U tom vremenskom rasponu započeo je Mješko II. ofenzivu protiv Saske, našto je Konrad odgovorio provalom u Lužicu, dok je Konradov saveznik, češki knez Oldržih, napao Madžarsku. Budući da je Poljsku u isto vrijeme s istoka ugrožavala Kijevska Rusija, rat se završio nepovoljno za Poljsku. Mirom koji je sklopljen 1031. Moravska je pripala Češkoj, a Slovačku je uspjela zadržati Madžarska.

Na takav nepovoljan ishod uvelike je utjecao pritisak ruskog kneza Jaro-slava na Poljsku. On joj je 1031. preoteo Červonsku zemlju i čak uspio iz Poljske protjerati Mješka II. a na kraljevsko prijestolje postaviti njegova mlađeg brata Besprima.

Taj je novi knez bio veoma omražen u Poljskoj zbog brojnih nasilja. Zbog toga je, povrh oslonca na Rusiju, tražio i zaštitu kod cara, pa je u znak pokornosti poslao Konradu II. na

čuvanje poljsku kraljevsku krunu. Ali već 1032. Besprim je poginuo u pobuni, a na vlast se, uz pomoć češkoga kneza, vratio Mješko II. Međutim svim prethodnim događajima snaga poljske države bila je toliko narušena, da se on na saboru u Merseburgu 1033 morao odreći kraljevskog naslova i Njemačkoj prepustiti Lužicu.
Neposredno nakon toga Njemačka je oružanim napadom primorala i Češku da prizna svoju vazalsku podložnost Carstvu.
Još podjesen 1032. umro je kralj Arelata, Rudolf III. U borbama protiv burgundijskih feudalaca, Konrad II. je najzad, sredinom 1034., osvojio te zemlje i postao kraljem Arelata. Time je stekao područje Savoje, zapadni dio Švicarske, dolinu Saone i Rhone, s gradovima Ženevom, Besanconom, Lyonom, Arlesom i Marseilleom te povrh toga i sve prijelaze preko zapadnih Alpa.
Između 1033. i 1036. njemački je car vodio uporne i strahovito okrutne ofenzivne akcije protiv Ljutića. Njegove uspjehe gotovo je osujetio ustanak njegova šurjaka, koruškog vojvode Adalberona, u god. 1035, kad je on, oku-

pivši oko sebe neke njemačke feudalce i pridobivši kao saveznike Hrvate i Moravce veoma ugrozio Konradovu vlast na jugu zemlje. Ali Adalberonov ustanak je ugušen i on je zbačen s položaja koruškoga vojvode, a zatim su i Ljutići bili poraženi i podvrgnuti u vazalski odnos, uz obavezu da plaćaju godišnji danak.
Svoj položaj na skrajnjem sjeveru Njemačka je, naprotiv, ojačala ženidbom Konradova sina Henrika s kćerkom danskoga kralja Knuta Velikog. Pri tome je Danska dobila sjeverni Schleswig, a granicom među dvjema državama ponovo je priznata rijeka Eider.
Nakon Konradova prvog vojnog pohoda u Italiju, ondje je sistematski provođena politika germanizacije. Na mnoga biskupska mjesta Konrad je postavljao Nijemce, a ostali prelati vjerno su potpomagali njemački režim. Povezivanje svjetovnih velikaša sa svojom vladavinom Konrad je ostvarivao forsirajući bračne veze njemačkih velikaša s najmoćnijim obiteljima sjeverne i srednje Italije. Tako je njemačka vlast nad Apeninskim poluotokom postajala čvršćom negoli ikada ranije. U tom okviru i papinstvo je bilo prepušteno na milost njemačkom caru kao jedinom zaštitniku od samovolje rimske aristokracije.
U uvjetima sveopće podložnosti Njemačkoj, kao jedina opozicija sve otvorenije istupaju sjevernoitalski gradovi. Temelj takvome ponašanju bio je njihov osebujni razvitak. Proces feudalizacije koji se intenzivno razvijao pod langobardskom i, zatim, franačkom vlašću veoma je rano razorio prežitke antičkoga municipalnog uređenja. Agrarna prigradska područja odvajaju se od urbanih središta i ulaze u sastav državnoga zemljišnog fonda i iz njega prelaze u posjed kraljevskih vojnih i službeničkih funkcionara, crkve i samostana, ili se otkidaju od grada izravnim prelaskom u ruke različitih kategorija svjetovnih i duhovnih feudalaca. Time grad ostaje lišen svoje ekonomske baze, i više ne živi, kao nekoć antički civitas ili polis, od zemljišne rente s prigradskih zemljoposjeda svoga stanovništva.
Ali dekadansa italskih gradova, do koje je zbog toga došlo, nije potrajala dugo. Već krajem VII. st. mogu se zapaziti znaci privrednoga opo-ravljanja. No ono se sada vršilo na posve drukčijoj osnovi. Otkako urbano stanovništvo više nije moglo živjeti od eksploatacije seoskog okružja jer su prihodi s tih zemljišta pripali feudalcima ono se ili moralo raseliti, ili stupiti u nove oblike privrednih odnosa sa selom razvijajući, na temelju sačuvane antičke visoko razvijene tehnologije, obrtnu i trgovinsku razmjen-benu

djelatnost. Svagdje ondje gdje su se, usto, gradska naselja sačuvala i kao središta državne ili regionalne upravne vlasti, kao sjedišta crkvenih ustanova, ona su i sama, svojim potrošačkim žiteljstvom, djelovala kao kupac i agrarnih proizvoda iz seoske okoline, i obrtničkih ili trgovačkom dopremom dobavljenih artikala.
Na taj način gradovi počinju vršiti veoma dalekosežan utjecaj na sveukupni ekonomski život svoje regije. Kao kupac agrarnih viškova s feudalnih zemljoposjeda, oni djeluju kao podstrek za povećanje agrarne produkcije, kako bi plasman što veće količine viškova na gradskom tržištu vlasnicima zemlje uvećao kupovnu moć pri nabavci neagrarnih proizvoda na istom tome gradskom tržištu. U isti mah, jačanje potražnje za različitim proizvodima gradske obrtničke privrede ili za predmetima što ih na ponudu iznosi trgovačka djelatnost, omogućavalo je neprekidni rast produkcije,

akumulaciju sredstava koja su zatim angažirana u daljnju trgovinsku dobavu robe iz bližih i daljih proizvodnih središta. Time su se urbane aglomeracije pretvarale u sve jača središta privredne djelatnosti koja odudara od tipične naturalne privrede feudalnoga društvenog poretka.
Mnogi italski gradovi već su uoči sredine VIII. st. ulazili u razdoblje svoga izrazitog napretka, na temelju raznovrsne, a ponegdje već i specijalizirane privredne djelatnosti. Tako je Pavia, nekadašnja prijestolnica langobardskog kraljevstva, imala razvijenu suknarsku trgovinu; Cremona, Bre-scia i dr. izdizali su svoje blagostanje uz pomoć trgovanja žitom, a Venecija na temelju pomorstva i prekomorske trgovine, i t. si.
Specifična gradska ekonomika pretvarala je gradove ne samo u sjedišta drukčijih oblika privređivanja, nego je nametala i drukčije interese. Gradsko se stanovništvo sve manje osjećalo zaštićeno pravnim i političkim poretkom koji je proizašao iz feudalnih odnosa u agraru i uvijek iste zainteresiranosti za zemljišnu rentu.
Zasnivajući svoje težnje na sasvim drukčijim oblicima privredne djelatnosti, talijanski su gradovi već od prve polovice XI. st. postali veoma snažan i utjecajan faktor, naročito na sjevernom dijelu Poluotoka, pa u zbivanjima toga područja sve više teže da se oslobode pritiska tradicionalnih svjetovnih i crkvenih vlasti.
Usporedo sa sve izrazitijom afirmacijom gradova kao novoga ekonomskog i političkog faktora u Italiji, i u krilu njene feudalne klase postupno su se kristalizirale značajne razlike. Crkveni feudi ostajali su po prirodi same konstantnosti crkvenih ustanova načelno u posjedu mnogih pokoljenja crkvenih poglavara. U pogledu svjetovnih veleposjeda, do početka XI. st. potpuno su se afirmirala i nasljednost i egzemcija velikih lena. Suprotno tome, niži vazali najmoćnijih feudalaca valvassores nisu smjeli svoja lena predavati u nasljedstvo, pa je prenošenje njihovih posjeda na njihovo potomstvo zavisilo o volji i milosti njihovih seniora. To je dovodilo do mnogih sporova i duboke mržnje među velikim i malim feudalcima. Povijesne okolnosti dovele su do toga da je Konrad II. postao zaštitnikom valvasora.
Takvom razvitku odnosa pridružili su se i rezultati Konradova odnosa prema crkvi. Već se za Henrikova vremena očitovala težnja kraljevske vlasti da crkveni reformni pokret podvrgne svojim težnjama za supremacijom nad reformiranim klerom. Konrad II. je još potpunije shvatio da bi dovođenje crkvene reforme do njenih skrajnjih konsekvencija reformiranu crkvu, bezuvjetno odanu vjerskim stremljenjima i vjernu papinstvu, otelo suverenitetu svjetovnog vladara. Zbog toga je Konrad II. bio nepovjerljiv prema ciljevima crkvene reforme i nije ju pomagao. Naprotiv, još je nepopustljivije od Henrika

II. čuvao zavisnost biskupa i samostanskih poglavara od kraljevske i carske krune. Čak ni svoja vlastita krunska dobra nije više povjeravao na upravu svećenicima, nego je uzdizao vlastite službenike iz redova zavisnih ljudi, pa čak i kmetova, povjeravajući im različite ekonomsko-upravne a i vojne dužnosti, naročito u konjaničkoj službi. Ti su se "vršioci službi" ministerijalci postepeno razvijali u posebnu kategoriju podrijetlom zavisnih ljudi koji su faktično stekli položaj malih feudalaca u kraljevskoj službi i ovisnih isključivo o kralju.
Potkraj Konradove vladavine sve su se te preinake u rasporedu snaga manifestirale znatnim utjecajem na politička zbivanja.
Potkraj 1035. izbila je u Milanu pobuna valvasora protiv nadbiskupa koji je konfiscirao zemljoposjed jednoga od njih. Interveniravši u tome sporu,
504
Konrad II. je 1037. ozakonio nasljednost jednako velikih kao i malih lena i donio propis po kome je vazal mogao izgubiti svoj posjed samo na temelju redovite presude suda u kome zasjedaju njemu jednaki predstavnici njegova staleža.
Tom mjerom Konrad je nesumnjivo pridobio raspoloženja malih feudalaca, ali je od sebe otuđio jednako crkvene kao i svjetovne moćne dostojanstvenike. U borbama koje su se počele rasplamsavati, u njemačkoj je vojsci izbila epidemija od koje je umro i Konrad II. 1039.
Henrik III. Uoči početka vladavine Konradova sina Henrika III. 1039- 1056 istočno od područja njemačkoga kraljevstva zbivale su se važne promjene. Poslije smrti Mješka II. 1034 u Poljskoj je zavladalo rasulo. Dugotrajna ratovanja nametala su stanovništvu teške terete, a neprekidna suparništva oko političke vlasti ubrzavala su proces feudalizacije. Sve snažniji vlasteoski zemljoposjed uporno je podjarmljivao seljaštvo u zavisnost, ukidajući samostalnost i slobodu seljačkih općina, a opće siroma-šenje uslijed ratnih pustošenja povećavalo je bijedu stanovništva do neizdr-živosti. U takvim okolnostima došlo je 1038. do velikog ustanka poljskog seljaštva koji je bio toliko žestok da je čak i poljski knez, Kazimir I. Obnovitelj 1038-1058 morao izbjeći iz zemlje.
Te poteškoće poljskog susjeda iskoristio je češki knez Bržetislav 1037- 1055, pa je zaredom osvojio Šlesku, Malu Poljsku s Krakovom i najzad Veliku Poljsku s Gnjeznom, odakle je u Prag prenio tijelo nekadašnjeg praškog biskupa Vojtjeha Sv. Adalberta. Ponovnim spajanjem čeških i poljskih zemalja u jednu državu, ovaj puta ratnom inicijativom češkoga vladara, Njemačkoj je iznova zaprijetila opasnost od velikoga slavenskoga bloka na njenim istočnim granicama, kao i onda kad je to ujedinjenje izvršio poljski knez Boleslav Hrabri.
Novi njemački vladar smjesta je poduzeo vojnu akciju da to sjedinjenje razori. Vojevalo se dvije godine 104041. Bržetislav je najzad morao zatražiti mir. Zadržao je vlast samo u Češkoj i dijelu Šleske, a druge je poljske zemlje morao vratiti Kazimiru I. Ali pri tome su i Češka i Poljska morale prihvatiti vazalsku zavisnost o Njemačkoj.
Južnije od dviju zapadnoslavenskih zemalja pružila se povoljna prilika za Njemačku da svojoj prevlasti podvrgne i Madžarsku. Ta se zemlja u dvadesetim godinama XI. st. u međusobnim borbama između Njemačke, Poljske i Češke angažirala kao saveznik Poljske. To joj je, usprkos porazima, mirom u Ostrogonu 1031 ipak donijelo vlast nad Slovačkom koju je bila preo-tela Češkoj.
Ali nakon smrti kralja Stjepana I. 997-1038, u Madžarskoj su buk-nule unutrašnje borbe. Protiv Stjepanova nećaka Petra sina Stjepanove sestre i unuka venecijanskog dužda, Petra

II. Orseola, pobunio se dalji rođak kraljevske porodice, Samuel Aba, koji je obnovio madžarske provale u Njemačku i time pružio Henriku III. povod da intervenira. Bila su potrebna tri vojna pohoda Njemačke da na madžarsko prijestolje bude vraćen Petar 1045, ali sada već kao štićenik njemačko-rimskoga carstva.

I na Zapadu je Henrik morao vojnom silom suzbiti pokušaje da se okr-nje interesi Carstva osamostaljenjem Arelata. Ali povrh toga uspjeha, čini se da je Henrik III. imao još dalekosežnije planove u odnosu prema zapad-

nim dijelovima nekadašnjega carstva Karla Velikoga. On se 1043. oženio kćerkom akvitanskog vojvode Vilima V., pa je mogao očekivati da će, poslije Burgundije, pripojenjem Akvitanije i sa juga opkoliti francuske posjede na sjeveru od rijeke Loire. Učvrstivši položaj Njemačke prema istoku i zapadu, Henrik III. se razmjerno bez većih smetnji mogao angažirati u Italiji. Za razliku od svoga oca, Henrik III. je bio uvjereni pobornik crkvene reforme, ali ju je on shvaćao nalik na svoga djeda, Henrika II. Smatrao je svojom dužnošću da se pobrine za ozdravljenje sveukupnoga crkvenoga i vjerskog života, ali je bio uvjeren da to može biti postignuto samo pod nadzorom jake i autoritative svjetovne vlasti. Zbog toga je na biskupske i opatske položaje revnosno i neumoljivo dovodio ličnosti po svome izboru i volji, prvenstveno po kriteriju njihove svećeničke i moralne ispravnosti.

Upravo tada, međutim, na papinskom je prijestolju bio Benedikt IX., čovjek potpuno nedostojan toga položaja. Papom je postao sa 18 godina 1032 kao bliski rođak dvojice prijašnjih papa. Živio je skandaloznim životom kao malo koji od njegovih prethodnika u X. st. Pijančevao je, odavao se bludu, odobravao i organizirao umorstva i pljačku kako rimskog stanovništva tako i hodočasnika na grobovima svetaca i u drugim vjerskim središtima. Najzad je početkom 1044. izbila pobuna protiv njega i on je zbačen, ali se Benedikt protivudarom vratio na papinsku stolicu, da bi poslije godine dana svoje dostojanstvo prodao za novac jednom svome rođaku.

Takvo stanje upravo je nametalo priliku caru da postigne trostruki rezultat: da ukloni s papinskog položaja ličnosti koje su u neskladu sa shvaćanjima reforme; da onemogući svevlast rimske aristokracije pri nametanju svojih pretendenata; da reformirano i u moralnom pogledu preporođeno papinstvo podvrgne nadzoru i čak diktatu carske vlasti. Vojnim pohodom u Italiju 1046, Henrik III. je postigao sva tri cilja. Zbacio je sva tri suparnička pape i odredio da bude izabran njegov bliski prijatelj, Sudger, biskup u Bambergu, kao Klement II., a on je na Božić iste godine okrunio Henrika III. carskom krunom. Istovremeno caru je dano pravo da ubuduće još prije izbora novoga pape designira ličnost koja treba da vrši tu visoku funkciju.

Podvrgavši na taj način i papinstvo i crkvu svojoj neospornoj vlasti, Henrik III. je poželio da sredi prilike i u Južnoj Italiji. Ondje se nekoć jedinstveno langobardsko vojvodstvo Benevent sada sastojalo od tri posebna vojvodstva: Benevent, Capua i Salerno. Pozadina toga područja, Apulija i Kalabrija, pripadale su Bizantu, dok su Gaeta, Amalfi i Napulj bili faktično samostalna područja pod nominalnim vrhovništvom Bizanta. U isto vrijeme, cijelo južnoitalsko područje bilo je izvrgnuto čestim napadima Saracena sa Sicilije i iz njihovih uporišta u Kalabriji.

U takve opće odnose u Južnoj Italiji uključili su se u prvoj polovici XI. st. normanski osvajači kao presudan novi faktor za nekoliko idućih stoljeća italske povijesti.

Njihovo polazište nije bila izravno Skandinavija, nego Normandijsko vojvodstvo što su ga normanski osvajači početkom X. st. stekli u sjevernoj Francuskoj. Prva poznata skupina Normana u južnoj Italiji bili su hodočasnici u Svetu Zemlju koji su se na povratku iskrcali u Salernu i 1016. ratovali kao najamnici salernitanskog vojvode protiv Arapa. Vođa jedne druge skupine stekao je 1030. grofoviju Averso a zatim i Gaetu. Ali najblistaviju

budućnost ostvarili su sinovi grofa Tankreda od Hautevilla sa svojom ratnom družinom. Vojvoda Vaimar od Salerna priznao je najstarijemu od njih, Vi-limu Željezne Ruke, naslov grofa od Apulije 1043. Nakon njega taj su naslov zaredom nosila sva njegova braća, kao vazali salernitanskog vojvodstva.

Vojni pohod cara Henrika III. u Južnu Italiju nije ostvario nikakve značajnije uspjehe, osim što je normanske grofove od Apulije i Aversa Drogona i Rajnulfa odvojio od njihova dotadašnjeg seniora, salernitanskog vojvode Vaimara V., i podvrgao ih u neposredan vazalski odnos prema Carstvu.

Nakon Henrikova povratka u Njemačku, u Rimu je pokušao da se ponovo nametne nekoć protjerani Benedikt IX. Čak je jednoga novoizabranoga papu, careva kandidata, dao otrovati, ali zatim je i drugi puta protjeran u izgnanstvo, a papinski je položaj, i opet carevom odlukom, dobio rođak njemačke kraljevske kuće, biskup Bruno Leon IX. I taj je papa, kao i njegovi preteče prije nesretnog pontifikata Benedikta IX., bio revnostan pobornik crkvene reforme. Njegov glavni pomagač bio je Toskanac Hildebrand, budući papa Grgur VII.

Za vrijeme Leona IX. i njegova prvog nasljednika, careva osobnog prijatelja Gebharda Viktor II., suradnja cara i papinstva oko ostvarenja re-formnih ciljeva unutar crkve dosegla je svoj vrhunac. Ali careva težnja da održi svoju supremaciju nad crkvom sve se više očitovala kao neizmirljiva s temeljnim načelima reformnog pokreta.

I u Njemačkoj je istovremeno sistem potpune podložnosti vojvodstava kraljevskoj vlasti zapao u krizu koju je Henrik III. tek djelomice uspješno nadvladao. Frankoniju je zadržao za sebe kao svoje vlastito vojvodstvo. Bavarsku, Švapsku i Karantaniju nije, međutim, mogao zadržati kao posjede svoje najuže obitelji nego im je morao dati posebne vojvode, ali ih nije uzeo iz starih vladarskih dinastija, kao nasljedna dostojanstva, nego kao vazale, ovisne o striktnom izvršavanju obaveza prema njihovom kraljevskom senioru. U Saskoj je Henrik uporno ali bezuspješno nastojao ugroziti vojvodski položaj porodice Billunga, dok je u Lotaringiji izbila otvorena pobuna protiv njegove supremacije koju je trebalo krvavo ugušiti u okrutnim borbama što su potrajale gotovo dvije godine 1049.

Njemačke teškoće na Zapadu iskoristili su madžarski velikaši da zbace careva štićenika, kralja Petra Orseola, i na prijestolje dovedu nećaka kralja Stjepana po muškoj lozi, Andriju I. Iako su zbog toga poveli tri vojna pohoda, Nijemci su bili poraženi pa su morali dopustiti da se Madžarska potpuno osamostali.

U borbama za oslobođenje Madžarsku je uvelike pomagala Poljska. Ondje je opasnost od seljačkih nemira uvjerila velikaše da je jaka monarhijska vlast nužna za održanje njihove klasne vladavine. I ruski je knez Jaroslav strahovao pred širenjem pučkih pobuna pa je uspostavio dobre političke i bračne veze s knezom Kazimirom I. Takva sigurnost omogućila je Poljskoj da osvoji istočno i zapadno Pomorje, a od češkoga kneza Bržetislava je sporazumom Poljskoj vraćena Šleska.

Konsolidacija Poljske znatno je olakšala otpor češke i Polapskih Slavena pritisku Nijemaca. Češki knez Spitignev II. protjerao je iz svoje zemlje mnoge njemačke dvorske službenike i visoke crkvene dostojanstvenike i ojačao samostalnost češke crkve latinskog obreda, pripremajući se za pogodan trenutak da poništi i vazalski odnos češke prema Njemačkoj. Od početka

2. polovice XI. st. zaredali su i vojnički uspjesi Ljutića i Bodrića protiv njemačkih lokalnih vlasti navješćujući budući opći pokret za oslobođenje.
Njemačka prevlast počela je slabiti i u Italiji, naročito udajom toskan-ske vojvotkinje Beatrice za zbačenoga gornjolotaringijskog vojvodu Gotfrida koji je bio najogorčeniji neprijatelj njemačkoga kralja. Na jugu Italije naglo je rasla moć normanskih vojvoda. Posebice je velike uspjehe u borbi protiv Bizantinaca postizavao Robert Gviskard, jedan od najsposobnijih sinova grofa Tankreda od Hautevilla. Uz njega, njegov je brat Rikard 1047. postao grofom od Averse. Budući da je njihov senior, vojvoda od Salerna, bio protivnik papinskih interesa na jugu Apeninskog poluotoka, papa Leon IX. pokušao je u sporazumu s bizantskim vojnim zapovjednicima upokoriti Nor-mane. On je preko vojvodstva Benevent koje je od 1051. bilo u vazalskom odnosu prema papinstvu napao normansko područje u Apuliji, ali je kod grada Civitate bio poražen i zarobljen. To zarobljeništvo dovelo je do preokreta u odnosima. Normani su papu uskoro pustili na slobodu, ali je on priznao njihovu vlast na jugu Italije u svojstvu vazalnih teritorija, nominalno podvrgnutih papinstvu 1058-1059. Otkako je 1054. došlo do konačnog raskida s carigradskim patrijarhom i Bizantom, papinstvu je kao saveznik protiv njemačkoga pritiska sa sjevera bila kudikamo prikladnija vlast Normana na jugu Italije, uz uvjet da prihvate vazalski odnos prema papinstvu, negoli vjerski i politički neprijateljska vlast Bizantinaca. Na toj je osnovi sada papinstvo podupiralo daljnje vojne pothvate Normana. Robert Gviskard je do kraja 1059. osvojio najveći dio Apulije i Kalabrije, ostavivši Bizantincima samo uporišta na obalama; a njegov najmlađi brat, Roger, poveo je borbu protiv Arapa na Siciliji koja će mu uskoro donijeti vlast nad cijelim tim otokom.
Zabrinutost Njemačke s razvitkom događaja u Italiji očitovala se ponovnim vojnim pohodom Henrika III. preko Alpa. Ali u Njemačkoj je dotle izbila nova pobuna velikaša, i on se morao vratiti neobavljena posla. Tek što je pobunu uspio ugušiti, car se razbolio i umro, ostavivši prijestolje svome šestogodišnjem sinu Henriku IV. 1056-1106.

2. FRANCUSKA DO SREDINE XI. ST.

Kad su francuski velikaši god. 987. nakon smrti Louisa V. Lijenog za kralja izabrali Huga Capeta, razvoj francuskog feudalizma već je toliko bio razmrvio politički teritorij francuskoga kraljevstva i porazdavao kompetencije kraljevske vlasti feudalcima, da je položaj Huga Capeta na kraljevskom prijestolju faktično bio simboličan. Osim kraljevskog feuda koji je u osnovi obuhvaćao samo područje oko Pariza, državni se teritorij pod njegovom efektivnom vlašću sastojao od petnaestak velikih feudalnih domena koje su se i same opet dijelile na veći ili manji broj sitnijih vazalnih područja.
U crkvenom pogledu Francusko se kraljevstvo dijelilo na 75 dijeceza. Ali dok se u Njemačkoj razvio savez između crkvenih vlasti i kralja protiv teritorijalnih etničkih vojvodstava, u Francuskoj je kralj mogao utjecati na postavljanje jedva jedne trećine biskupa, i to gotovo bez izuzetka u sjeveroistočnim oblastima, dok su ostale biskupije bile zavisne ili o lokalnim feudalnim gospodarima ili faktično nezavisne od bilo kakve svjetovne vlasti.

508
Francuska krajem X. st.

Kraljevska domena pri stupanju Huguesa Capeta na vlast 987
Međutim, za razliku od položaja biskupija u Njemačkoj, francuske biskupije većinom nisu imale veoma velike feudalne zemljoposjede.
Zbog svega toga, francuski vladar u eri prvih Kapetovića nije bio ni pokrovitelj i saveznik crkve u borbi protiv najmoćnijih feudalaca, ni saveznik feudalaca protiv crkve, nego je bio podjednako ovisan o blagonaklonosti najutjecajnijih svjetovnih i duhovnih velikaša. Sa sigurnošću se mogao oslanjati samo na svoju privatnu obiteljsku i kraljevsku domenu, na malom području u oblasti od Pariza do Orleansa i sjeveroistočno od Pariza. S obzirom na takav svoj položaj, vladari iz kuće Kapetovića mogli su poraditi na jačanju svoga utjecaja samo nastojanjem da prošire opseg svojih domena i povećaju broj vazala stvarno zavisnih o kraljevskoj kruni. No takva se politika mogla ostvariti samo veoma sporo i, isprva, s vrlo sitnim uspjesima.
Gotovo od samog početka svoje vladavine Hugo Capet je morao voditi suparničku borbu s vojvodom Donje Lotaringije, Karlom, koji je bio potomak dinastije Karolinga u 6. pokoljenju nakon Karla Velikoga. Poslije više od četiri godine ratovanja, karolinški pretendenti najzad iščezavaju s pozornice. Naprotiv, s njihovim saveznikom, nadbiskupom Reimsa, Hugo Capet je
509

morao bez konačnog uspjeha ratovati sve do svoje smrti 996; no ta mu je borba pribavila veoma loše odnose s papinstvom.
Jedini izuzetno važan uspjeh Hugove vladavine bio je ostvaren time što je svoga sina Roberta još za života sebi pridružio kao suvladara i tako mu osigurao nasljedstvo, postavši osnivačem kraljevske kuće Kapetovića koja se održala na vlasti sve do potkraj XVI. st. do 1328. kao izravna loza, a otada do 1589. kao pobočna loza Valois.
Robert II. Pobožni 996-1031 veoma je mnogo pažnje posvećivao prosperitetu svoje privatne i kraljevske domene a također i discipliniranju feudalaca. Posebno važan uspjeh postigao je pripojenjem Burgundijskog vojvodstva svojoj domeni nakon što mu je ujak, vojvoda Henrik Burgundijski,
1002. umro bez nasljednika.
Discipliniranju feudalaca imala je poslužiti inicijativa svećeničkih krugova kojom su se zavađenim feudalcima nametale ustanove "božjeg mira" i "božjeg primirja". Tijekom X. i XI. st. feudalna je razmrvljenost državnog teritorija i rasulo državne vlasti rezultiralo općom unutrašnjom nesigurno-šću i gotovo neprekidnim ratnim stanjem u kom su se međusobne borbe feudalaca rasplamsavale poput požara što uzastopce i naizmjence izbijaju u raznim oblastima države i šire se u skladu s razgranatim rodbinskim povezanostima interesa. Povod za takve sukobe bila je sveopća grabežljivost i nasilništvo feudalaca koji su svoje želje za povećanjem zemljoposjeda, svoje mržnje i osvete namirivali oružanom silom. Ratovanja, pustošenja, pljačkanja i nasilja pretvorili su se u način održanja i redovan oblik života, u kom formalno prihvaćanje kršćanskoga vjerskog nauka i prividna pobožnost nisu sprečavali nikoga, ni svjetovne ni duhovne feudalce, da ostvaruju svoje težnje

bez ikakvih predrasuda.
Žrtve takvih beskrupuloznih feudalaca bili su naročito često bogati samostani i obitelji preminulih feudalaca kojima su moćniji susjedi nastojali preoteti baštinu. Naročito je stradavalo seljaštvo napadnutih područja koje je u sukobima feudalaca izvrgavano uništenju materijalnih dobara i fizičkom
zlostavljanju.
čini se da je ovakvo stanje posebice obilježavalo jug Francuske gdje je kraljevska vlast priznavana samo formalno i gdje je atomizacija feudalnog društva doprla najdalje. Zbog toga je inicijativa crkve da se obustavi ne-
510
prekidne ratovanje nikla na tom području, u njezinom vlastitom interesu prije svega, a zatim i da oslobodi neprekidne zaraćenosti sve one koje je to stanje ugrožavalo.
Poslije nekoliko početnih akcija, god. 990. formiran je u Puyu prvi mirovni savez feudalaca jedne skupine južnofrancuskih pokrajina koji je zabranio provaljivanje u crkve, otimanje stoke, zarobljavanje tuđih seljaka i pljačku putnika, uništavanje usjeva, palenje i rušenje gospodarskih zgrada i slično.
Po tome modelu počeli su se formirati slični savezi za uža i šira područja u drugim dijelovima Francuske. Najviši stupanj organizirane obavez-nosti postignut je na koncilu u Bourgesu god. 1038. koji je donio odredbu da se svaki vjernik kršćanin slobodnog staleža čim navrši 15-tu godinu života mora zakleti da će održavati "božji mir" i da će čak na poziv crkve stupiti u naročitu miliciju za obranu dogovorenoga mira makar i silom.
Ovom mirovnom pokretu koji je krajem X. i u početku XI. st. bio zahvatio već gotovo cijelu Francusku, priključio se i kralj Robert II. Pobožni, pa je i on na saboru u Orleansu pokušao proglasiti božji mir koji bi važio na cijelom državnom teritoriju.
Ali stvarnost feudalnog poretka i nasilništvo ratničke klase feudalaca nije se moglo obuzdati ni regionalnim mirovnim savezima ni općedržavnim propisima jer je uzrok opće zaraćenosti bio u vezi s raspadom jedinstvene državne vlasti i prijelazom javnih službi u ruke feudalnih gospodara. Zbog toga su se ambicije svakog pojedinca mogle ostvarivati samo spomoću fizičke sile i u onom opsegu koji je bio ostvariv raspoloživom fizičkom moći takvoga pojedinca.
Oranje i brananje. Otprema vina. Zidni sag Kraljice Matilde, XI. st.

511
Polazeći od takvih iskustava, crkva je pokušala da formiranje mirovnih saveza dopuni institucijom "božjeg primirja" Treuga Dei koja bi obustavu ratovanja određivala ne regionalno, nego vremenski.
Već 1027. je jedan sinod u Roussillonu, na skrajnjem jugu Francuske, zabranio ratovanje nedjeljom. Tu je zamisao proširio sabor u Arlesu 1041 odredivši obustavu ratovanja od srijede naveče do ponedjeljka ujutro, u spomen Isusovih muka, smrti i uskrsnuća.
Trajanje "božjeg primirja" povećavano je i nakon toga, pa je najzad 1054. crkveni sabor u Narbonni prihvatio obavezni prestanak ratovanja u sveukupnom trajanju od 115 dana u godini 5 tjedana prije i poslije Božića, 10 tjedana prije i poslije Uskrsa i 10 dana između Spasova i Duhova.
Tijekom druge polovice XI. st. ustanova "božjeg primirja" afirmirala se i izvan Francuske, u Španjolskoj, Njemačkoj, i Italiji, pa je 1095. na koncilu u Clermontu s koga je pod predsjedavanjem pape Urbana II. bio upućen poziv kršćanstvu da pođe u I.

križarski rat donesena univerzalna odluka o obaveznom "božjem primirju" za cijelo kršćanstvo, u skladu s odredbama što ih je formulirao koncil u Narbonni iz 1054.
Ali uza sve obilje odluka o "božjem miru" i "božjem primirju", ni jedna tadašnja vlast nije imala dovoljno snage da te propise uistinu nametne feudalnom ustrojstvu države. Oni su do određenog stupnja uspjeli obuzdati male feudalce; ali velike mogućnike, koji su se sporili oko najviših položaja, pa čak i oko kraljevske, carske ili papinske vlasti, sve su načelne i mirotvorne odluke mimoilazile.
U Francuskoj se to očitovalo nakon smrti Roberta II. 1031, kad je po nasljednom redu kraljem postao njegov sin Henrik I. 1031-1060, pa je pobunu svoga mlađeg brata Roberta morao smiriti ustupivši mu Burgund-sko vojvodstvo a protiv drugih velikaša ratovati više od dvanaest godina. U toj borbi zatražio je pomoć normandijskog vojvode Roberta Đavla, ali ju je morao platiti proširenjem područja toga vojvodstva.
No, već sin Roberta Đavla, Vilim Kopile na vlasti od 1035 vodio je neprijateljsku politiku prema francuskom kralju. Dva Henrikova vojna pothvata koja su ga zbog toga namjeravala kazniti završila su teškim porazom kraljeve vojske.
Nakon smrti Henrika I. kraljevska je vlast prešla na njegova sina Filipa. I. koji je imao tek 6 godina, a regentsku je vlast preuzeo flandrijski grof Balduin V.
Razdoblje te malodobnosti 1060-1067 bilo je ispunjeno daljnjim jačanjem velikih feudalnih porodica. Najblistavije uspjehe od svih njih postigao je normandijski vojvoda Vilim Kopile. On je 1063. uspio kralju preoteti pokrajinu Maine, a 1066. je izvršio invaziju u Englesku i postao engleskim kraljem, iako je, kao vojvoda Normandije, i dalje pravno ostao vazalom francuskog kralja. Tom okolnošću pojavio se u povijesti Francuske posve nov momenat koji je svojim učinkom trajno djelovao na oblikovanje političkih odnosa sve do potkraj srednjovjekovnog razdoblja u povijesti te zemlje.
512
3. NJEMAČKA I ITALIJA DO SVRŠETKA BORBE ZA INVESTITORU
Njemački kralj Henrik IV. bio je u času dolaska na prijestolje šestogodišnje dijete, a regentsku je vlast preuzela njegova majka. To je pružilo priliku dotad pritlačenim velikašima da se oslobode pritiska kraljevske vlasti. Posebice je buntovna bila porodica Billunga u Saskoj gdje su još bile jake stare poganske tradicije, a upravo je na njenom području ambiciozni nadbiskup Bremena želio izgraditi borbeno središte za pokrštavanje stanovništva u Sjevernoj Evropi i na slavenskom istoku.
Da bi formirala pouzdani oslonac među velikašima, regentkinja Agneza je izvršila preraspodjelu vojvodstava; ali novi bavarski vojvoda Oton ju je prevario i primorao da stupi u samostan, a novim je regentom postao nadbiskup Kolna, Anno. Njega je, međutim, uspio potisnuti nadbiskup Bremena Adalbert.
Unutrašnje borbe oko vlasti omogućile su dotle niz promjena u Madžarskoj. Ondje je 1060. umro Andrija I., a pretendenti su bili njegov brat Bela I., oženjen kćerkom poljskoga kneza Mješka II., i njegov sin Salomon, oženjen kćerkom pokojnoga cara Henrika III. U prvoj njemačkoj intervenciji u korist Salomona njemačka je vojska pretrpjela poraz, pa je kraljem postao Bela I. Ali nakon skore smrti Bele I. druga njemačka intervencija osigurala je vlast Salomonu 1063-1074, ali je Madžarska morala priznati vazalski odnos prema Njemačkoj.
Malodobnost Henrika IV. završila se 1065, a glavnim savjetnikom ostao mu je i dalje nadbiskup Adalbert. On je svoga štićenika upućivao na razuzdan život da bi nesmetano zadržao faktičnu vlast u svojim rukama. To je dovelo do nadbiskupova pada 1066, a

skupina velikaša koja je to ostvarila primorala je kralja da izmijeni način života, oženi se Bertom od Torina i prione uz vladarske dužnosti. Kad je uskoro Henrik IV. poželio da se oslobodi zapta i poništi svoj prisilni brak, osujetio je to papinski legat Petar Damiani 1069. Tim postupkom papinstvo je u mladom kralju pobudilo neugasivu mržnju. Uklanjanje nadbiskupa Adalberta s najutjecajnije funkcije u državi iskoristila je saska vojvodska kuća Billunga da razgrabi njegove zemljoposjede, a i misionarska djelatnost u susjednim zemljama je jenjala. Nju je, usto, na području Bodrića i Ljutića onemogućavala i situacija u tim zemljama. Od vremena slabljenja njemačkoga vanjskopolitičkog utjecaja pod Henri-kom III. ondje su zaredale vojne akcije protiv njemačkoga vrhovništva i te su zemlje praktički bile nezavisne. Cijelo to područje ostvarilo je tijekom XI. st. znatan privredni napredak. Veoma je ojačala trgovina obalnih gradova sa Skandinavijom, Danskom i Novgorodom, a u agrarnim odnosima postupno se formirao veliki zemljišni posjed sa zamecima feudalnih eko-nomsko-socijalnih odnosa. Na toj osnovi došlo je u posljednjoj trećini XI. st. do formiranja Vendske kraljevine koja je obuhvaćala područje Bodrića i Ljutića a povremeno i dio Zapadnog Pomorja. Prevlast u tom kraljevstvu imali su Bodrići. Kršćanska vjerska uporišta bila su likvidirana a njemačko je svećenstvo bilo protjerano. Cijelo područje Vendske kraljevine vratilo se

poganstvu, pa se ondje uvelike dalje razvijao religijski sistem stare slavenske pogonske vjere, u drugim slavenskim zemljama uvelike potisnute pobjedom kršćanstva.
Unutrašnji neredi koji su počeli u Saskoj povezali su se s otvorenom pobunom bavarskog vojvode Otona koja je dovela do poraza pobunjenika i nove preraspodjele vojvodskih položaja. Ali otpor se nastavio u Saskoj, a to je omogućilo daljnje ustanke velikaša u drugim dijelovima države.
Dugotrajno ratovanje, povezano s mnogobrojnim razaranjima, teško je pogađalo seljaštvo u cijeloj Njemačkoj. Iz Saske, gdje je došlo do pobune seljaka zbog nameta i kuluka što su ih zahtijevali kraljevski ministerijalci, nemiri su se proširili i u druga područja i poprimili obilježje općega seljačkog ustanka protiv velikaških zamkova i crkvenih imanja. Ta opasnost uvjerila je velikaše da je nužno prihvatiti i potpomagati dovoljno snažnu kraljevsku vlast, kadru da osigurava red. Usto je Henrik IV. u zajedničkom interesu zahtijevao pomoć zbog događaja u Madžarskoj, gdje je Gejza I., sin Bele I. i šurjak poljskog kneza Boleslava Smjelog 1058-1079 uz pomoć Poljaka 1074. protjerao svoga bratića Salomona, koji je bio njemački štićenik, pa je prijetilo izbijanje rata s madžarsko-poljskom koalicijom.
Pridobivši za sebe, u takvim uvjetima, većinu magnata, Henrik IV, je predusreo ratovanje sa svojim istočnim susjedima, ali je iskoristio povoljnu situaciju i da slomi opoziciju u Saskoj 1075. Činilo se da je time neograničena kraljevska supremacija nad feudalcima cijele Njemačke bila konačno ostvarena.
Ali u međuvremenu u Njemačkoj se stvorilo takvo stanje u odnosima između kraljevske vlasti i crkve koje je sukob s papinstvom učinilo neizbježnim.
Od početka klinijevske i lotaringijske reforme pa do početka druge polovice XI. st. prošlo je nešto manje od stoljeća i pol, što obuhvaća 4 do 5 ljudskih pokoljenja. U tome vremenskom rasponu proces reformiranja crkve i svećenstva ostvario je znatne uspjehe, ali je imao i brojne padove. U Njemačkoj je doduše otrezvenio život po samostanima i na biskupske položaje doveo velik broj ispravnih ličnosti, ali je crkvu u cjelini podvrgao

vladarevu autoritetu, pa je svaka nestabilna situacija na prijestolju omogućavala ucjenjivanje i preinake na položajima koji su se podjeljivali kao nagrada za političku i vojnu pomoć u brojnim zavjerama i obračunima među zavađenim snagama.
U Italiji su se reformna shvaćanja s mnogo teškoća probijala do papinskog prijestolja, a kad su papama počeli postajati na smjenu s drukčije orijentiranim osobama i pobornici reforme, njihova su se stremljenja sukobljavala ili s nastojanjem kraljevske i carske vlasti da papinstvo podvrgne u podložnost prema državi, ili pak, u razdobljima kad je kraljevska i carska vlast bila neefikasna, sa svevlašću i samovoljom svjetovnih velikaša u Rimu i Papinskoj državi, u okviru tamošnje totalne feudalne anarhije. Zbog toga se papinstvo - naročito od Klementa II. 104647, nakon epohe u kojoj je raspusnost papa kulminirala s ličnošću Benedikta IX., za pontifikata niza papa, pretežno njemačke narodnosti - pod neposrednim utjecajem velikih pobornika reforme Petra Damianija i redovnika Hildebranda moralo boriti s dvojakim teškoćama: s ovisnošću visokog svećenstva u Njemačkoj o svjetovnoj vlasti i s novim valom duboke demoralizacije koja se, u rezultatu feudalnog rasula u Italiji, dočepala svećeničkog staleža.
514

Usto je i opća situacija sada bila drukčija. Reformne težnje nisu više vršile svoj obnoviteljski pritisak odozdo, iz baze crkvene organizacije, nego je njeno ishodište bilo vodstvo tadašnje crkve, na čelu s reformnim papama iz sredine i druge polovice XI. stoljeća.
Međutim, dok su iz redova njemačkog reformnog episkopata zaredom dolazile jake ličnosti na papinsko prijestolje, u samoj Njemačkoj reformna su nastojanja bila praktički onemogućena. Još je Konrad II. bio obustavio svaku pomoć reformi i crkvene službe sistematski podređivao interesima svoje politike. Za desetgodišnje malodobnosti njegova nasljednika, Henrika IV., i, zatim, u novom desetgodišnjem razdoblju njegova ratovanja s unutrašnjim i vanjskim protivnicima i u uvjetima kraljeve žestoke mržnje prema papinstvu, u Njemačkoj je opet prevladalo kupovanje i prodavanje biskupskih i opatskih položaja pristalicama ove ili one od različitih međusobno sukobljenih snaga.
Zbog ovakvog stanja papinstvo je smatralo da je nužno temeljne re-formne zamisli klinijevskog i lotaringijskog pokreta nadopuniti dodatnim i konsekventnije razrađenim shvaćanjima naročito u pogledu odnosa između svjetovne i crkvene vlasti.
U tu svrhu ojačalo je proučavanje kanonskoga prava, pa su na toj osnovi formulirane teze o nezavisnosti i čak prvenstvu crkve nad svjetovnom vlasti. Kao argumentacija za takva shvaćanja, tada je nastala i opsežna pravna "Zbirka od 74 poglavlja", među kojima je jedno, pod naslovom "O prvenstvu Crkve", definiralo nedvojbeno pravo papinstva na prevlast nad svjetovnim gospodarima. Posebnu su važnost imali spisi kardinala Humberta od Moyen-moutiera "Protiv kleveta Grka" u kome je, u okviru polemike s carigradskim patrijarhom Mihajlom Kerularijem, kritizirao podložnost crkve svjetovnoj vlasti i "Protiv simonijaka", u kome se odnos između svjetovne i duhovne vlasti uspoređuje s odnosom između tijela i duše i tvrdi da duša, kao vječna, mora biti nadređena tijelu jednako kao što crkva mora upravljati djelatnošću države.
Usporedo s takvom teoretskom aktivnošću, papinstvo je poticalo i organiziralo održavanje mnogih crkvenih koncila, vezujući preko njih različita područja zapadnog kršćanstva uz Rim kao najautoritativnije vjersko središte i uporište nepomirljivih stavova u pogledu odnosa prema svjetovnoj vlasti i pitanjima svećeničke discipline.

Posebno je značenje u primjeni takvih načela imao uspon na papinsko prijestolje Stjepana IX., koga je izabralo samo rimsko svećenstvo uz pomoć gradskog stanovništva, ne pitajući kraljevsku vlast ni za savjet ni za mišljenje.
Taj je izbor bio utoliko važniji što je novi papa potjecao iz gornjolota-rinške vojvodske obitelji, čiji se član Gotfrid Bradati, veoma neprijateljski raspoložen prema njemačkom kralju koji ga je lišio vojvodstva, bio oženio udovicom toskanskog markgrofa Bonifacija, i tako Toskanu pretvorio u snažno uporište protunjemačkih stremljenja i saveznika papinskih interesa.
Uz pomoć te političke snage papinstvo je 1060. suzbilo pokušaj rimskih feudalaca da proture izbor svoga pretendenta na papinsko prijestolje. Tek nakon oštrih uličnih borbi reformna je stranka, koju je predvodio Hilde-brand, osigurala izbor Nikole II. Kriza koja je pri tom bila prebrođena potakla je papinstvo da donese utvrđenu proceduru za buduće biranje pape. U tu svrhu održan je 1059. u Lateranu veliki crkveni sabor koji je donio propis

po kome ubuduće papinu ličnost mora najprije designirati zbor od sedam rimskih kardinala-biskupa tj. biskupa rimskih suburbanih biskupija, a zatim će ga birati svi kardinali tj. osim prvonavedenih još i župnici rimskih župa, koje su tada nazivali kardinali-svećenici; nakon toga svi drugi rimski svećenici i gradski puk daju svoj pristanak na izabranu ličnost. Svako pravo cara da unaprijed određuje papinu ličnost bilo je tom odredbom ukinuto.
Očekujući žestok otpor njemačkoga kralja, papinstvo je učvrstilo savez s toskanskim markgrofom Gotfriđom Bradatim, francuskim kraljem Filipom I. i Normanima.
Papino zalaganje protiv nikolaizma i simonije pribavilo je crkvi utjecajne pristalice i na sjeveru Italije, naročito u Milanu. Ondje su dva pučka propovjednika, Ariald i Landolf, podvrgavala oštroj kritici razuzdani život svećenstva i biskupa stvorivši svojim naziranjima tzv. patarski pokret milanskoga sirotinjskog stanovništva iz predgrađa. U povodu ekskomunikacija kojima su patare udarali milanski nadbiskup a i drugi lombardijski crkveni velikodostojnici, patarski su vođe apelirali na Rim i on je primorao prelate da ukinu izrečena izopćenja i čak prihvate i sami obavezu da će progoniti nikolaite i simonijake. Time je patarski pokret u Sjevernoj Italiji postao saveznikom papinstva.
Sva važna dostignuća papinske reformne politike zapala su u krizu kad je nakon smrti Nikole II. rimska aristokracija, ovaj puta udruživši se s kraljevskom vlašću, pokušala dovesti protupapu nasuprot Aleksandra II. koji je bio kandidat reformne stranke. Aleksandar se održao zahvaljujući pomoći Normana. Ali ta njihova intervencija zabrinula je podjednako toskanskog markgrofa kao i kralja, pa je Henrik IV. na crkvenom saboru u Augsburgu potvrdio izbor Aleksandra II. Time je kraljevska vlast zaobilazno i opet afirmirala svoj utjecaj na postavljanje pape, iako je bila priznata ličnost reformne stranke.
Daljnje jačanje kraljevskog utjecaja prouzrokovao je porast moći Normana u Južnoj Italiji. Oni su na jugu Poluotoka preoteli gotovo sve teritorije Bizantincima i već 106162. postigli znatne uspjehe protiv Arapa na Siciliji. Ali njihove su se pretenzije proširile i prema sjeveru, pa su počeli napadati i rimske posjede primoravši time papinstvo da traži vojnu pomoć od njemačkoga kralja. Dočekavši taj povod veoma pripravno, Henrik IV. je povjerio Gotfridu Bradatom da potisne Normane, što je ovaj i učinio. Tako je papa, ranije protivnik njemačkoga utjecaja u Italiji, sada morao biti obavezan na zahvalnost Henriku

IV., a Gotfrid je čak postao izvršiteljem njegovih naređenja. Ali događaji u sjevernoj Italiji brzo su razbili taj privremeni i umjetno sazdani savez.
U Milanu je, naime, nadbiskup Vido dao izvršiti pokolj patarskih vođa, a opći ustanak patara kojim su oni reagirali na taj čin predao im je faktičnu vlast u tome gradu. A nakon smrti nadbiskupa Vida oni su čak imenovali svoga kandidata za položaj nadbiskupa. Ali i kralj je postavio svoga kandidata, kome se papa usprotivio zalažući se za patarskog pretendenta.
Spor se veoma zaoštrio i prijetio otvorenim sukobom između pape i kralja, utoliko više što je Aleksandar II. zaprijetio Henriku čak izopćenjem iz crkve ako ne uskrati pomoć papinim protivnicima.
U takvoj situaciji dotadašnji je papa umro, a rimsko svećenstvo i puk su općom spontanom aklamacijom, s tek naknadnim odobrenjem kardinala,

proglasili Hildebranda papom, a on je zatim uzeo ime Grgur VII. 1073- 1085.
Kraljev položaj bio je u tom trenutku veoma nepovoljan jer je upravo bio izbio ustanak saskih velikaša, pa je on uputio papi pismo u kom je požalio što je preotimao crkvena imanja, prodavao biskupske položaje i u Milanu pomagao nepravednu stvar, i objavio svoje pokoravanje volji papinske vlasti. Za uzvrat, papa mu je svojim posredovanjem pomogao u sklapanju mira sa Sasima.
Osjećajući se pobjednikom, papinstvo je smjesta izvanrednom energijom počelo objavljivati odredbe i naređenja za posvudašnju likvidaciju ni-kolaizma i simonije.
No kad je došlo do provedbe tih zaključaka, iskrsle su izvanredne teškoće. U njemačkoj je postojala veoma snažna opozicija celibatu, a u Francuskoj se kralj Filip I. nije želio odreći prodavanja visokih crkvenih službi.
S obzirom na to da je naročito jak otpor papinskim mjerama dolazio iz redova svjetovnoga svećenstva, održan je o općoj situaciji u Crkvi novi sinod u Rimu početkom 1075 na kom je propisima o suzbijanju nikolaizma i simonije dodan i dekret o lajičkoj investituri kojim je zabranjeno da biskupe i opate na njihove crkvene položaje bez obzira na to tko ih je izabrao postavljaju svjetovni velikaši i vladari podjeljivanjem biskupskog prstena ili pastirskog štapa, čime se simboliziralo da im njihove svećeničke i pogla-varske funkcije u samostanima daje svjetovna vlast. Ta praksa počivala je na činjenici što su biskupi i opati stupanjem na svoju svećeničku funkciju preuzimali i lenska imanja što su ih svojedobno te biskupije ili opatije dobile od kraljeva ili svjetovnih velikaša, pa su s tim u vezi postajali i nosiocima sudskih, poreskih i drugih imunitetnih prava koja su prvobitno vršili lokalni funkcionari javne vlasti. Zbog takvih ovlaštenja svjetovne su vlasti smatrale da imaju pravo utjecati na izbor i postavljanje crkvenih dostojanstvenika, jer ih je razvitak feudalnih odnosa učinio i vršiocima javnopravnih funkcija na području njihovih lena. Kad bi svjetovne vlasti pristale na podvrgavanje crkvenih dostojanstvenika isključivo papinskoj vlasti zbog toga što su svećenici, onda bi brojna i prostrana crkvena lena faktično bila izdvojena iz državnog političkog sastava i pretvorena u neku vrst univerzalne i goleme, premda dislocirane papinske države. Ostvarenjem takve svjetske vlasti papinstvo bi nesumnjivo steklo presudan utjecaj na zbivanja u svim državama i, praktički, u velikoj mjeri zaista pod-vrglo svjetovnu vlast crkvenoj.
Suprotno takvoj ocjeni tendencija, papinstvo je željelo da svoje zamisli o nezavisnosti crkvene vlasti i čak o punoj opravdanosti supremacije Crkve nad svjetovnim vlastima ponovo i još dublje teoretski obrazloži i službeno definira. U tu svrhu je Grgur VII.

sastavio spis poznat pod nazivom Dictatus papae. U njemu se naglašava božansko podrijetlo crkve i utvrđuje njezina nepogrešivost. Zbog toga papa kao najviši poglavar te Crkve i nasljednik apostola Petra, kome je sam Isus, Sin Božji, povjerio poglavarstvo nad tom Crkvom ima pravo na apsolutnu i neograničenu duhovnu vlast nad kršćanskim svijetom. Papa je zakonodavac za sve crkvene ustanove, a njemu nema pravo suditi nitko osim Boga. Kao što je staranje za vječni život duše i njeno spasenje bitni smisao postojanja, kome i ljudski tjelesni opstanak treba da bude podložan, tako se i država, kao ustanova od ovoga svijeta, treba podvrći duhovnom vodstvu Crkve, starateljice
517

Crkva u Ottmarsheimu, u Alzasu, t
1049.
za čovjekov opstanak u vječnosti. Ako papa i Crkva ocijene da svjetovni vladar ne upravlja državom u duhu božjih i crkvenih propisa, onda papa može, po svome od Boga danom pravu, carevima i kraljevima oduzimati čak i krunu i njihove podanike razrješavati zakletve vjernosti.
Smisaona dubina i dalekosežne argumentacije što su ih obje suprotstavljene strane iznosile u svojim teoretskim spisima svjedoče o tome da je razvitak srednjovjekovnih društvenih i političkih odnosa nametao bitne dileme o tome kako bi trebalo urediti sveukupne tadašnje odnose među ljudima i ponašanje čovjeka prema čovjeku. Ali kao ključ pri traženju rješenja za ta pitanja sva je pozornost bila upravljena ne na temeljni odnos među ljudima u procesu proizvodnje nego na donošenje odluke o tome tko i s kakvim inspiracijama i ciljevima treba da drži vlast i upravlja opstankom ljudi. Smatralo se da su vladavinska načela presudna za strukturiranje poretka i oblikovanje realnosti i da ta realnost zavisi o volji i zamislima najviših poglavara. Zbog toga što se rješenja problema zamišljalo kao alternative vladanja, njihovo se sučeljavanje nužno pretvaralo u borbu koja je isprva bila beskompromisna i zahtijevala apsolutnu pobjedu za jednu ili drugu koncepciju, ali je na kraju, poslije više decenija žestokog razračunavanja, ipak morala pristati na podjelu kompetencija unutar vladavinskog sustava koji, uza svu snažnu ustalasanost oponenata, nije u svojim socijalno-ekonomskim temeljima uopće dolazio u pitanje. Na veoma rezolutno objavljena papinska stanovišta Henrik se isprva uopće nije obazirao. Dokončavši s uspjehom borbu protiv pobune saskih
518
velikaša 1075, on je i dalje postavljao crkvene poglavare po svojoj volji. Kad je zatim u Milanu izbio ustanak patara protiv nadbiskupa i kad ovaj nije bio kadar da uguši nemire, Henrik IV. je imenovao novoga nadbiskupa, orijentiranoga izrazito antireformno i protupapinski.
Takav postupak urodio je najprije sve oštrijim polemikama, a zatim papinom prijetnjom Henriku da će ga izopćiti iz Crkve i lišiti kraljevske vlasti ako svoje mjere ne opozove. To međutim više nije moglo ostati bez odgovora. U tu svrhu je 24. I. 1076. u Wormsu u Frankoniji održan veliki sabor njemačkoga visokog svećenstva i velikaša koji je u kraljevoj prisutnosti proglasio da je Grgur VII. nezakonito došao na svoj položaj isključivo pobunom svjetine u Rimu, da papinstvo samovoljno prisvaja pravo vladanja nad cijelim kršćanskim svijetom i pravo da postavlja i zbacuje svjetovne vladare. Pripisivani su mu i nedopušteni osobni odnosi s majkom cara Henrika VI., Agnezom, s Bea-tricom, vojvotkinjom od Toskane i njenom kćerkom i baštinicom toga vojvodstva,

Matildom. Na završetku zasjedanja svaki je od prisutnih biskupa potpisao izjavu kojom uskraćuje svoju poslušnost "redovniku Hilde-brandu" i poriče mu pravo na položaj i naslov pape.
Nakon toga održan je u Piacenzi i sabor sjevernoitalskih crkvenih dostojanstvenika koji je odobrio wormske zaključke i također proglasio zbacivanje Grgura VII.
Za uzvrat, papa je svima sudionicima sabora u Wormsu i Piacenzi zaprijetio izopćenjem iz Crkve ako se u roku od 6 mjeseci ne odreknu svojih odluka, a Henrika IV. je proglasio lišenim položaja njemačkoga i italskog kralja, sve je njegove podanike razriješio zakletve na vjernost i zbačenoga kralja udario crkvenim prokletstvom.
Iako je i kralj naredio trojici biskupa iz svoje neposredne pratnje da proglase izopćenje Grgura VII. iz Crkve, ipak su papine prijetnje pokolebale mnoge njemačke prelate. U Saskoj je papino razrješenje zakletvi na vjernost kralju omogućilo utamničenim velikašima da se oslobode zatvora i obnove ustanak. Naglo mijenjanje raspoloženja u Njemačkoj potaklo je trojicu vojvoda, švapskog, bavarskog i karantanskog, da u suglasnosti s nekolicinom biskupa za 16. X. 1077. sazovu novi veliki sabor crkvenih i svjetovnih velikaša u Tribuni, u Frankoniji blizu Mainza na kom su velikaši izjavili da će sebe smatrati razriješenima podaničke poslušnosti kralju ako on do početka 1078. ne ishodi svoje oslobođenje od crkvenog prokletstva i opoziv svoga izopćenja iz Crkve. U isto vrijeme predloženo je da se 2. II. 1078. održi državni sabor u Augsburgu na kome će se, u skladu s papinom ocjenom situacije, donijeti konačna odluka o kraljevu položaju. Budući da je postojala realna mogućnost da na tom saboru bude zba-čen, Henrik je odlučio da od pape zatraži opoziv izrečenih kazni. U tu je svrhu potajno krenuo u Italiju, odakle je i papa već bio pošao u Augs-burg. Ali jer nije znao za kraljevu pripravnost da se pokori, Grgur VII. se, uplašen viješću o njegovu dolasku, sklonuo u zamak Canossa, blizu grada Reggio, u sjevernom dijelu toskanske markgrofovije, koji je pripadao grofici Matildi. Ustežući se od preuranjenog oproštenja bez izričitih koncesija, ostavio je kralja da puna tri dana čeka utaboren sa ženom, trogodišnjim sinom i skromnom pratnjom pred zidinama zamka. Tu se kralj u pokajničkoj haljini, bez ikakva kraljevskoga znaka pojavljivao

pred ulazom moleći da ga papa primi i prihvati njegovo pokajanje. Najzad je zagovorom nekih papinih pristalica pušten u grad. Tu se u suzama morao baciti papi pred noge priznajući svoje grijehe i preklinjući papu da mu oprosti. Ishodivši na taj način odrješenje od svih kazni, primio je papin blagoslov i odobrenje da ponovo zavlada kao kralj.
Cio taj mučni prizor bio je za Henrika teško osobno poniženje, ali je zapravo bio velika i dobro smišljena kraljeva diplomatska pobjeda. Dobivši oproštenje koje mu papa, po vjerskim načelima koja traže da se pokajniku grijesi moraju oprostiti, nije mogao uskratiti on je smjesta opet imao pravo da od svojih podanika i velikaša zahtijeva poslušnost. Time je raskinuo savez između papinstva i njemačkih velikaša jer su sada ovi -ako se ne pokore kralju - mogli biti tretirani kao buntovnici. Suprotno tome, papa je doduše dobio moralnu zadovoljštinu, ali je ostao bespomoćan u borbi za ostvarenje svojih širih reformnih ciljeva.
To se veoma jasno očitovalo kad su opozicionarni njemački vojvode i drugi velikaši, koji su očekivali da će Henrik IV. biti zbačen, sazvali novi državni sabor u Forchheimu, u Frankoniji od kog su očekivali da će ukloniti neomiljelog vladara. Papa, naime, nije na taj

sabor mogao doći a ni bilo kako drukčije pomoći nezadovoljnicima, jer više nije kralja, po izvršenoj pokori, mogao smatrati prijestupnikom.
Pa ipak, sakupljeni velikaši su u Forchheimu na vlastitu ruku svrgnuli Henrika IV. i na njegovo mjesto izabrali vojvodu Rudolfa švapskog, a da on pri tome nije papinstvu morao dati nikakva jamstva u pogledu vođenja reformne politike.
Uz novoizabranoga protukralja pristajalo je samo švapsko plemstvo te bavarski i karantanski zbačeni vojvode. Naprotiv, Henrik IV. okupio je oko sebe sve ostale. Uza nj je pristajao i češki knez Vratislav II. 1061-1092 kome je Henrik IV. priznao pravo da zaposjedne Meissensku marku i Lu-žicu, a zatim i Austrijsku marku, na štetu Bavarske. Među Henrikove pomagače ubrajala se i većina njemačkih gradova i veoma mnogo nižega
svjetovnog svećenstva.
Isprva se očekivalo da će papinstvo u nastalom sporu izreći arbitražnu presudu. Ali ono je prepuštalo međusobnoj borbi da iskristalizira odluku, smatrajući da će pobjednik u svakom slučaju trebati njegovo priznanje i stoga biti pripravan da zajamči očekivane koncesije. U isto vrijeme papini su legati u Njemačkoj neprestano pratili razvoj događaja. Kad se međutim, početkom 1080. pobjeda počela očigledno priklanjati Henrikovoj strani i kad je Henrik od pape sve upornije stao tražiti moralnu i političku potporu ne obećavajući nikakve ustupke, papa se neočekivano opredijelio za slabiju stranu, koja svoju pobjedu jedva da je mogla očekivati od svoga oružja, pa je nesumnjivo bila pripravna na veću zahvalnost.
Na toj osnovi papa je još u ožujku 1080. sazvao u Rimu sinod koji je otvoreno priznao Rudolfa Švapskog kraljem Njemačke, a Henrika je ponovo optužio zbog kršenja lajičke investiture čega je zaista i bilo, oduzeo mu pravo da se naziva kraljem, po drugi puta ga izopćio iz Crkve i
udario crkvenim prokletstvom.
Kao što se papa i ovom prigodom poslužio istim mjerama koje su Henrika prije tri godine primorale na pokorenje u Canossi, tako je i Henrik ponovo organizirao održavanje crkvenog sabora u Brixenu, u južnoj
520
Bavarskoj koji je proglasio zbacivanje Grgura VII. s papinske stolice, ali je ovaj puta iz crkve izopćeni bivši nadbiskup Ravenne izabran za pro-tupapu pod imenom Klement III. U skladu s očekivanjem, papinske su se sankcije i ovaj put pokazale kao utjecajnije, pa se broj Henrikovih pristalica počeo osipati. Izvan granica Njemačke među malobrojnim Henrikovim saveznicima najutjecajniji je bio češki knez Vratislav II. Francuski kralj Filip I. nije odobravao papinu borbu protiv simonije, ali se nije upletao u sukobe. U Poljskoj je Boleslav Smjeli 1058-1079 dokinuo vazalsku podložnost Carstvu, a 1074. je Poljsku priznao lenom papinske stolice. U Kijevskoj Rusiji su suparništva među kneževskim pretendentima dovela do kolebanja političke orijentacije, pa je najprije Izjaslav Jaroslavić zauzeo vlast s poljskom pomoći i također priznao lensku zavisnost svoje zemlje o papinstvu, ali je zatim njegov najmlađi brat, Vsjevolod, oženjen kćerkom cara Konstantina IX. Monomaha, obnovio probizantsku i antipapinsku politiku Rusije. Uskoro je 1079 izbila buna i u Poljskoj, pa je Boleslav morao izbjeći u Madžarsku gdje je i umro, a njegov mlađi brat i nasljednik, Vladislav Herman, priznao se njemačkim vazalom, prepustivši svoju zemlju feudalnom rasulu.

Osim ovih mijena u Poljskoj i Rusiji, ostale su evropske zemlje pri-stajale uz Grgura VII. Do izmjene u vojnom položaju dovela je, međutim, preorijentacija njemačkih velikaša, pa je vojska Rudolfa Švapskog pod-jesen 1080. postigla veliku pobjedu, ali je Rudolf Švapski u toj bici poginuo.
Snage opozicije bile su time lišene svoje središnje ličnosti i privremeno nepripravne da iskoriste postignuti vojni uspjeh. U isto vrijeme, u Italiji su Normani, kao glavna snaga na koju se papinstvo ne bez teškoća nastojalo oslanjati, bili zauzeti osvajanjem Sicilije od Arapa i, nakon pada Barija 1072, kao posljednjeg bizantskog uporišta na Poluotoku, angažirani grandioznim planom da napadom preko Epira osvoje cijeli Bizant. Stoga se činilo da nagli pohod u Italiju obećaje znatne rezultate. Krajem 1080. i početkom 1081. ta je vojna akcija doprla do Rima, ali opsada toga grada nije postigla uspjeh, pa je Henrik stao sistematski raditi na pridobijanju pristalica u drugim dijelovima Italije. Osobito je mnogim gradovima dodjeljivao povelje o gradskim samoupravnim povlasticama pomažući time razvitak koji mu je bio dobrodošao u realnom odnosu snaga, no koji ni po čemu nije bio sastavni dio njegove vizije o evropskoj političkoj i društveno-ekonomskoj budućnosti.
Velika pobjeda Roberta Gviskarda kod Drača 1081 privlačila je dotle normanski pothvat sve dublje prema unutrašnjosti Balkana. Zbog toga se Henrik IV. nije zabrinuo što su njegovi protivnici u Njemačkoj umjesto Rudolfa Švapskog kao novoga protukralja izabrali lotaringijskoga grofa Hermana. Protiv Roberta Gviskarda sklopio je savez s Bizantom, izvršio vojni pritisak prema normanskom teritoriju u Južnoj Italiji i time primorao Gviskarda da se vrati na Poluotok radi obračuna s Nijemcima. Protiv toga plana Henrik je u Apuliji - možda bizantskim novcem -potakao ustanak velikaša protiv Roberta Gviskarda koji je njegove vojne snage ondje vezao duže od dvije godine, Zbog toga je otpor ponovo opsjednutoga Rima počeo slabiti. Najprije je pao tzv. Leoninski grad, zajedno

s crkvom Sv. Petra, a početkom 1084. osvojen je i preostali dio Rima, na lijevoj obali Tibera, zajedno s Lateranom. Održala se samo opkoljena Anđeoska tvrđava u koju se sklonuo i papa.
Vojnički uspjeh iskorišten je zatim politički. Na dan 24. III. 1084. održan je u crkvi Sv. Petra crkveni sabor na kom je sudjelovalo i nekoliko kardinala. Poslije čitanja teksta "Obrana kralja Henrika" što ga je sastavio pravnik Petrus Crassus, sabor je proglasio svrgavanje i izopćenje Grgura VII., izvršio posvećenje protivupape Klementa III., a on je zatim Henrika IV. i njegovu ženu Bertu okrunio carskom krunom.
U međuvremenu, još u proljeće 1083., Robert Gviskard je pretrpio težak poraz kod Larisse, u Tesaliji, i morao evakuirati zaposjednuta područja na Balkanu. Otad mu je moć Nijemaca u Italiji postala još opasnija, pa je napadom na Rim primorao Henrika na povlačenje, a Grgur VII. se mogao vratiti u svoju prijestolnicu. Ali pljačke i razaranja što su ih Normani tom prigodom izvršili u Rimu toliko su ogorčili stanovnike protiv pape i njegovih saveznika, da je Grgur morao izbjeći u Salerno, a u Rim se vratio protivupapa Klement III. Ondje, u Salernu, Grgur je uskoro 25. V. 1085 umro kao prognanik, ali ni u okolnostima poraza nije odustao od svojih
uvjerenja i očekivanja.
Izbjeglištvo i smrt careva nepomirljivog protivnika veoma je ugrozila položaj Henrikovih protivnika u Njemačkoj. Henrik je bez teškoća posvuda uklanjao s položaja nepouzdane

velikaše i biskupe zamjenjujući ih svojim pristalicama. Budući da su dugotrajni ratovi u Njemačkoj uvelike ugrozili unutrašnju sigurnost i naročito mnogo štete nanosili crkvenim imanjima, gradovima i seljaštvu, u Njemačkoj se snažno proširio mirovni pokret kojim se Henrik IV. nakon svoga povratka iz Italije vješto okoristio. Godine 1085. održan je u Mainzu sabor koji je pod kraljevim predsjedanjem usvojio propis o "božjem primirju", pri čemu je posebice naglašena kraljevska zaštita putujućim trgovcima i seljacima koji rade na polju.

Takvom politikom kralj je veoma ugodio svećenstvu i biskupima, a također i gradskom stanovništvu u razvijenim urbanim središtima rajnske oblasti. Sticajem okolnosti stvoren je time temelj saveza njemačkih gradova s kraljevskom vlasti koji je u budućnosti stekao veliko značenje. Građanski je rat međutim u Njemačkoj i dalje trajao sporadičkim borbama, a i u Rimu su se protivupapa Klement III. i novoizabrani regularni papa Viktor III. smjenjivali potiskujući naizmjence jedan drugoga iz
crkve Sv. Petra.

Okolnosti su se uvelike izmijenile tek kad je papom postao veoma energičan čovjek i odlučan pristalica klinijevske reforme, Urban II. 1088- 1099. On je uz pomoć toskanske grofice Matilde oko sebe okupio sve protu-njemački raspoložene velikaše sjeverne i srednje Italije a učvrstio je i savez
s Normanima.

Suprotno tome, u Njemačkoj su se gotovo svi veliki feudalci pokorili kralju. Stoga je papinstvo pristupilo reorganizaciji njemačke opozicije. Pouzdavajući se u dva prethodna jednaka postupka, Urban II. je obnovio izopćenje Henrika IV. i njegova protivupape Klementa III. a crkvenim prokletstvom unaprijed udario sve one koji bi pružili bilo kakvu pomoć izop-ćenicima. Okupljanju opozicionara koje će crkvene kazne potaći na borbu imao je poslužiti brak papinstvu odane četrdesettrogodišnje grofice Ma-

tilde sa sedamnaestogodišnjim sinom bavarskog vojvode VVelfa IV. VVelfom V.. No to je izazvalo novi drugi po redu vojni pohod Henrika IV. u Italiju.

Uspjesi su bili spori i neveliki, ali su ipak uplašili Urbana II. i on se iz Rima povukao na područje normanskih kneževina. Neočekivani preokret nastupio je teškim porazom Henrika IV. pod Canossom, nakon čega je počelo sustavno potiskivanje njegovih odreda iz područja na sjeveru od rijeke Po.

Tu vojnu krizu primakao je rubu katastrofe duboki raskol u kraljevoj obitelji. Henrikova druga žena Prakseda napustila ga je i pobjegla u Matildin tabor, a protiv kralja se pobunio i njegov najstariji sin Konrad, pa je on u Milanu, s pristankom grofice Matilde i Welfa V. Bavarskog okrunjen za italskoga kralja.

Taj događaj bio je povezan s veoma važnim procesom oslobađanja najprije pojedinih a zatim sve brojnijih sjevernoitalskih gradova od vrhovne vlasti biskupa koje je na biskupski položaj bio postavio Henrik IV. i dao im seniorska prava. Pokret koji je na toj osnovi vodio afirmaciji samouprave u sjevernoitalskim gradovima urodio je 1093. već i prvim važnim političkim rezultatima. Te su godine gradovi Milano, Lodi, Piacenza i Cremona pod zaštitom Matilde i Welfa V. formirali ligu gradova protiv Hen-rikove vlasti u Italiji. Time se obrazovala oprečna situacija prema odnosima u Njemačkoj. Ondje urbane zajednice očekuju od kralja zaštitu od feudalaca koji su smetnja njihovoj privrednoj djelatnosti, i dobivaju je jer je slabljenje velikaša u Njemačkoj bilo i primarni interes kraljeve politike. U Italiji je kraljevska vlast postavljala na biskupske položaje sebi odane

ličnosti da bi joj poslužili kao uporište protiv papinstva i predavala im svoja seniorska prava nad gradskim područjem, zbog čega je žiteljstvo urbane privredne orijentacije dolazilo pod vrhovništvo crkvenoga, feudalnog velikog zemljoposjeda, koji nije imao interesa za izuzeće građana ispod tradicionalnoga, feudalno-agrarnoga poretka. Henrikove teškoće u Italiji pomogle su oporavku njegovih neprijatelja, naročito u Bavarskoj i švapskoj. Tome se pridružila i veoma snažna propaganda klinijevskih redovnika. Njihovom bazom još od početka osamdesetih godina bio je samostan Hirschau, u Frankoniji. Njihova je propovjednička i reformatorska aktivnost sada svom žestinom obuhvaćala ne samo poroke simonije i nikolaizma nego više od svega lajičku investituru. Na plimi toga novog vala u borbi za interese crkve održano je više koncila koji su odreda reafirmirali načela Grgura VII. Na jednome od njih, održanom 1. III. 1095. u Piacenzi, obnovljeno je, u prisutnosti 4000 svećenika iz svih katoličkih zemalja, već i četvrti puta, izopćenje Henrika IV. iz crkvene zajednice vjernika. U isti mah upućen je apel cijelom kršćan-skome svijetu da pruži pomoć Bizantu protiv nadiranja Seldžuka u Malu Aziju, Siriju i Palestinu. Osam mjeseci nakon toga, na crkvenom saboru u Clermonu fu grofoviji Auvergne, u prisutnosti stotinuiosamdeset najviših crkvenih dostojanstvenika, u papinoj je prisutnosti proširena ustanova božjeg mira na cijeli evropski zapad, a na zasjedanju od 27. XI. 1095. papa je osobno objavio pohod u križarski rat za oslobođenje kršćanskih svetih mjesta u Palestini. Već krajem ljeta 1096. križarska je vojna započela, da bi sredinom ljeta 1099. kulminirala osvojenjem Jeruzalema.

523

Cio taj razvoj događaja značio je trijumfalni uspon papinskog utjecaja. Činilo se da je dugotrajni spor između crkve i države okončan neospornom pobjedom papinstva.

Za sve to vrijeme Henrik IV. je zadržao izrazito neprijateljski stav prema Rimu. Neke određene nade pobudio je u njemu raskid braka između grofice Matilde i Welfa V., ali je, s druge strane, brak njegova sina Konrada s kćerkom Rogera I. Sicilskog te nade poništio. Stoga se Henrik u proljeće 1097. poražen vratio iz Italije u Njemačku. U zemlji nije imao gotovo nikakvih utjecajnih saveznika. Od susjednih država dobre je odnose imao samo sa Češkom i Venecijom. Gotovo svi biskupi i sve druge susjedne zemlje opredijelile su se za Urbana II.

Ali već 14 dana poslije oslobođenja Jeruzalema papa je umro. Kako je nedugo zatim 1100 umro i protivupapa Klement III., a Njemačka se angažirala u Češkoj gdje je sinove kneza Bržetislava II. primorala da među sobom podijele teritorij države i obojica priznaju podložnost Carstvu, činilo se da će doći do smirivanja spora između Njemačke i Rima. Ali novi papa Pashal II. je na koncilu u Lateranu, početkom 1102, ponovio carevo izopćenje iz Crkve i osudio lajičku investituru. U samoj Njemačkoj pripremalo se novo okupljanje kraljevih protivnika. Da bi se izbavio od opasnosti, Henrik IV. je odlučio da pokuša pridobiti papinu naklonost objavom da namjerava povesti novi križarski rat u Svetu Zemlju. Ali prije bilo kakve realizacije pripremana je pobuna izbila a na čelu joj je bio carev sin Henrik. Uza nj su smjesta pristali svi propapinski raspoloženi biskupi u Njemačkoj, a i znatan broj velikaša, naročito u Porajnju, gdje je vladalo nezadovoljstvo sa carevim podupiranjem emancipacije gradova. Za-pavši u skrajnje težak položaj, Henrik IV. se pokušao probiti iz Kolna, kamo se bio sklonuo, ali je pao svome sinu u zarobljeništvo. Na saboru u Mainzu koji se zatim održao, papini su izaslanici i 7. put ponovili carevo izopćenje, a velikaši su ga primorali da kraljevske znakove preda svome

sinu koji je nakon toga početkom 1106 okrunjen za njemačkoga kralja. Iako je Henrik IV. uskoro uspio pobjeći iz zatvora, već sredinom ljeta 1106. je umro slomljen naporima svoga burnog života.

Za vrijeme dugotrajnih borbi koje su ispunjale proteklih pola stoljeća iskristaliziralo se nekoliko važnih konstelacija u društvenim i političkim odnosima u Srednjoj Evropi i na Apeninskom poluotoku.

Kraljevska vlast nije mogla očuvati nekadašnje načelo svoga savezništva s crkvom protiv velikih svjetovnih feudalaca. U borbi protiv njih ona se sada oslanjala na niže feudalce i na nove ekonomske i društvene snage u gradovima koji feudalnu razmrvljenost doživljavaju kao zapreku svome privrednom razvitku. Suprotno tome, veliki se feudalci povezuju s papinstvom, koje vrhovnu državnu vlast želi podvrći crkvenoj i u tome treba saveznike podjednako nezadovoljne s težnjom kraljevske i carske vlasti da izgradi svoj vrhovni politički autoritet.

Višekratna papina izopćenja vrhovnog nosioca svjetovne vlasti i papini opetovani pozivi feudalcima da prekrše vazalsku zakletvu vjernosti svome senioru veoma su razorno djelovali na ustrojstvo feudalnog poretka razbijajući sistem na kom se izgradila klasa feudalaca kao vladalački sloj u društvu, sazdan piramidalno i hijerarhijski, po načelu priznavanja kraljeva autoriteta i njegove funkcije kao ishodišta i simbola cijeloga poretka.

Tendencija dezintegracije državne vlasti, započeta prepuštanjem pojedinih jav-

nopravnih funkcija lokalnim vlastodršcima i posjednicima velikih imanja, protiv koje se kraljevska vlast borila, iako se ta pojava nužno rađala iz same biti feudalizacije državnog poretka, znatno je ojačala u vezi s učestalošću etapa kad je papin vjerski autoritet ozakonjivao stanje nepostojanja vrhovnoga političkog autoriteta i prepuštao svakom feudalcu, vjernom crkvi, da bude jedini gospodar na svome području.

Opća težnja crkve da se oslobodi pritiska svake svjetovne vlasti, i centralne i regionalne, u nastalom se rasporedu snaga zaoštrila kao najžešći sukob s onim faktorom u ustrojstvu feudalnog poretka koji je naglašavao potrebu kohezije feudalne klase pod neospornim autoritetom kraljevske vlasti. U takvim okolnostima konačna pobjeda papinstva ovisila je o daljnjoj destrukciji toga autoriteta. U tu svrhu trebalo je da i biskupi i poglavari moćnih opatija postanu potpuno nezavisni od kraljevske vlasti i, na tlu države, eksteritorijalna područja, apsolutno izuzeta ispod svake ingerencije države i podvrgnuta isključivo papinstvu.

Zbog toga se sva pažnja papinske politike koncentrirala na problem lajičke investiture. Posebni sinod, održan podjesen 1106., najstrože je zabranio svim svećenicima da primaju investituru od lajika, a lajicima je pod prijetnjom izopćenja iz crkve zabranio da bilo kojem svećeniku dodjeljuju bilo kakvu svećeničku funkciju.

Očekivalo se da će novi kralj Henrik V. bez kolebanja prihvatiti takva načela, utoliko više što je u vrijeme svoje borbe protiv oca objavljivao da namjerava vladati u suglasnosti s papinstvom. Ali nakon pobjede, ta je obećanja prekršio i bezobzirno na ispražnjena biskupska mjesta postavljao ličnosti po svojoj volji.

Pred dilemom da li da se odluči na nove sukobe, Pashal II. je najprije potražio savjet kod biskupa grada Chartresa, Yvesa, koji mu je predložio kompromisno rješenje. Po njegovu planu svećenstvo i puk trebalo je da zadrže pravo biranja svoga biskupa; metropolit crkvene provincije odnosno papa imaju isključivo pravo da ga posvete, a kralj ili regionalni lajički senior morali bi se ograničiti samo na to da biskupu odnosno svećeniku

podjeljuju zemljoposjed i druga materijalna dobra koja su bila vezana uz vršenje te svećeničke službe. Time bi se iz pojma investiture potpuno isključila svećenička duhovna funkcija, koju može podjeljivati samo nadležna crkvena vlast.
Takvu zamisao Henrik V. nije želio prihvatiti. Vrativši se politici svoga oca, planirao je da odluku nametne oružjem. Njeno ostvarenje odgodila su, međutim, zbivanja u Češkoj i Poljskoj.
U Češkoj je Henrik V. suprotstavljao knezu Borživoju 1100-1107 njegova rođaka Svatopluka, od koga je, za vrijeme njegove utamničenosti u Njemačkoj, iznudio pristanak na dalekosežno podvrgavanje Češke državnoj politici Carstva, naročito u odnosu prema Poljskoj i Madžarskoj. Na toj osnovi, s njemačkom pomoći, Svatopluk je postao knezom 1107-1109 i uskoro se angažirao u pothvatima Njemačke protiv njenih istočnih susjeda.
U Poljskoj je još od ustanka velikaša u god. 1079. koji je zbacio s vlasti Boleslava Smjelog vladala feudalna anarhija. Pomorje se osamostalilo, a pojedina područja u unutrašnjosti prisvajali su pojedini članovi kneževske obitelji a i drugi velikaši.

Vrhunac opće zaraćenosti dosegnut je nakon smrti kneza Vladislava Hermana 1102. Stariji od njegovih sinova, Zbignjev, bio je vanbračno dijete, pa je njegov mlađi brat, Boleslav Krivousti, rođen u zakonitu braku, zahtijevao potpunu vlast za sebe. Radi ostvarenja svojih pretenzija Zbignjev se povezao s Njemačkom, Češkom i Pomoranima, dok je Boleslav stupio u savez s kijevskim velikim knezom i madžarskim kraljem Kolomanom 1097-1116 koji je 1102. stekao i položaj kralja Hrvatske.
Boleslavovi uspjesi protiv Zbignjeva doveli su 1108. do izravne vojne intervencije Njemačke. Na Poljsku su istovremeno napali češki odredi kneza Svatopluka i Pomorani, pa je time bilo onemogućeno sjedinjenje poljske vojske s madžarskom. Na tako izolirane madžarske odrede napala je zatim glavnina njemačke vojske i primorala ih da sklope separatni mir 1109. Nakon toga je Henrik V. mogao povesti veliki njemački napad izravno na poljski teritorij, ali je u Šleskoj pretrpio težak poraz u dvije bitke, kod Glogova i Vroclava, i morao napustiti Šlesku 1109.
Jedan od rezultata te uspješne obrane Poljaka bilo je i sređenje dinastičkoga spora u Poljskoj. Boleslav se afirmirao i uspio oko sebe okupiti snažnu koaliciju velikaša, pa je njegov suparnik Zbignjev bio poražen, zarobljen i smaknut 1112.
Konsolidacija u Poljskoj djelovala je i na zbivanja u Češkoj. Ondje je nakon pogibije Svatopluka koji je 1110. ubijen iz osvete zbog pokolja što ga je izvršio nad velikaškim rodom Višovica knezom postao njegov bratić Vladislav I. 1109-1125. Da bi se održao na vlasti u suparništvu s vlastitim bratom Sobjeslavom, morao je prihvatiti savez s Poljskom i čak s njenom vladarskom kućom stupiti u bračne veze.
Premda je na taj način njemačka politika na istoku pretrpjela niz neuspjeha, ipak je sređivanje međusobnih odnosa Poljske i Češke omogućilo Henriku V. da pokuša ostvariti svoje ciljeve u Italiji. Ljeti 1110. prešao je Alpe i bez većih teškoća počeo napredovati prema Rimu.
Budući da su normanska područja u Južnoj Italiji i na Siciliji upravo tada proživljavala unutrašnje teškoće, papinstvo nije raspolagalo nikakvim mogućnostima za vojni otpor pa je pristalo na sklapanje ugovora Konkordata u Sutriju 4. II. 1111. Taj se diplomatski akt sastojao od dva dokumenta. Jednini se papa odrekao svakog suvereniteta nad imanjima biskupija i samostana, a drugim se car odrekao svakog upletanja u biranje biskupa i drugih svećenika i njihova investiranja duhovničkom funkcijom.

Tim sporazumom bilo je faktično predviđeno potpuno odvajanje svećeničkih službi od ingerencija svjetovne vlasti. Ali pri proglašavanju dokumenata u crkvi Sv. Petra, u prisutnosti kralja i njemačkih velikaša, došlo je do čini se unaprijed potajno dogovorene opće pobune njemačkih svjetovnih i crkvenih dostojanstvenika. U veoma burnim okolnostima Henrik je dao papu s većinom kardinala pohapsiti i kao zarobljenike odvesti u njemački vojni logor. Tu je, u uvjetima grube prisile, papa preuzeo obavezu da na svečanom sinodu prizna pravo svjetovnih vlasti da daju investituru biskupima i opatima a izbor tih dostojanstvenika smjet će se vršiti tek uz kraljev pristanak. Nakon toga su papa i kardinali pušteni na slobodu, a prekinuta krunidbena svečanost nastavljena je pod prijetnjom novih represalija i završena 15. IV. 1111 Henrikovim uzvišenjem na carsko dostojanstvo.
526
Takva prisilna kapitulacija papinstva pobudila je duboka ogorčenja u mnogim zemljama tadašnjega kršćanskog Zapada., pa se to očitovalo na koncilu u Lateranu 1112 koji je papine obaveze odbacio i poništio.
Carevu novu nasilnu intervenciju onemogućili su međutim uzastopni porazi carske vojske u sukobima s njemačkim velikašima. Stoga je i papinstvo opet prešlo u ofenzivu, pa je Henrik V. 1115. izopćen iz Crkve a jedan ga je crkveni sinod u Saskoj udario prokletstvom.
Sada više nije bilo moguće odgađati vojni pohod jer je ranije iskustvo-Henrika IV. svjedočilo o opasnosti papinskih crkvenih kazni. Ali drugi rat Henrika V. u Italiji nije urodio uspjehom. Papa je pred njemačkom vojskom uzmakao iz Rima, ali se i vratio čim se vojska povukla na sjever. Skora njegova smrt nakon povratka pružila je priliku svećenstvu i puku Rima da novoga papu Gelazija II. izaberu bez ikakva sudjelovanja carske vlasti.
Takav postupak naveo je Henrika da izvrši i treći vojni udar na Rim; no papa je i ovaj puta izbjegao zarobljenju. Uzajamno neprijateljstvo doseglo je tako svoj vrhunac. Car je dao izabrati protivupapu, a papa je cara i njegovu lutku prokleo i izopćio iz Crkve. Nemiri kojima je Njemačka reagirala na te događaje primorali su Henrika V. da se sredinom 1118, vrati u svoje kraljevstvo.
Te pobune a i pokušaj Madžara da u savezu s Poljskom provale u njemačke zemlje s jugoistoka uvjerile su Henrika V. da je neizbježiv kompromis, približno na osnovi iznevjerenog konkordata u Sutriju iz 1111.
Pregovori su se vodili u nekoliko etapa, prekidani zaoštravanjima stavova i pogoršanjima u odnosima između njemačkih feudalaca i cara. Najzad se 29. IX. 1121. u Wiirzburgu, u Frankoniji, sastala konferencija dvanaestorice posrednika sa svake strane. Ona je prije svega nametnula opću obavezu mira u cijeloj Njemačkoj, vraćena su imanja vlasnicima kojima su u vrijeme borbi preoteta i donesena odluka da se papi uputi molba da održi ekumenski koncil na kome bi se donijela konačna rješenja,
S takvim zaključcima složio se i Henrik V., pa je poslije kraćeg dopisivanja s papom 23. IX. 1122. sklopljen tzv. Wormski konkordat. I on se sastojao od dvije isprave, jednako kao dogovor iz Sutrija. Carev dokument obvezivao se da će se svi izbori biskupa i opata vršiti potpuno slobodno u prisutnosti cara ili njegovih opunomoćenika; investitura prstenom i pastirskim štapom, koja simbolizira povjeravanje duhovničke službe svećeniku, prepušta se Bogu i Crkvi; papinstvu i crkvama vraćaju se sva preoteta imanja i

ustupljena kraljevska prava regalija; Carstvo, najzad, jamči mir i nepovredivost papi i svima njegovim pristalicama.
Papin dokument pristaje da se izbori biskupa i opata vrše u prisutnosti carevih opunomoćenika, ali bez ikakve simonije i nasilja; ako takav izbor bude naknadno osporavan, carskoj se vlasti priznaje pravo da posredstvom metropolite poglavara crkvene provincije dade pristanak za dostojnijeg takmaca. Zemljoposjede i regalije što ih izabrani crkveni poglavar dobiva kao lenski posjed, primit će posebnom investiturom, uz pomoć žezlar koja simbolizira vazalsko-seniorski odnos, vezan s posjedovanjem lena, a nipošto se ne odnosi na preuzimanje svećeničke duhovne službe. I, najzad, i papinski dokument također jamči mir i nepovredivost caru i svim njegovim pristalicama.
527
Prema sporazumu obiju strana, investitura žezlom imala se u Njema čkoj vršiti prije posvete izabranog crkvenog dostojanstvenika, a u svim drugim zemljama poslije nje. Poslije potpisivanja i proglašenja obaju dokumenata, car je u crkvi Sv. Petra dobio svečano pričešće, čime je ukinuto njegovo izopćenje i skinuto s njega crkveno prokletstvo.
Po ovim svojim osobinama VVormski je konkordat bio kompromis dviju snaga od kojih ni jedna nije bila dovoljno jaka da postigne potpunu pobjedu. On se zasniva na zamisli Yvesa od Chartresa o odvajanju svjetovne i duhovne vlasti. Nad materijalnim dobrima priznata je vlast Carstva, a time je priznata i vazalna podložnost obdarenoga o toj svjetovnoj vlasti u pogledu posjedovanja materijalnih dobara. Ali duhovne funkcije ostaju slobodne od svake zavisnosti, kao domena vjere i nadležnosti crkvenih starješina. Pri tome je sam izbor svećenikove ličnosti u načelu bio prepušten kleru i stanovništvu, ali nije bila potpuno isključena ni mogućnost utjecaja svjetovne vlasti.
Na taj način VVormski konkordat je omogućio crkvi da se bori za moralni preporod svećenstva. Prodavanje crkvenih službi osuđeno je i načelno spriječeno. Ali je, s druge strane, onemogućeno da apsolutnom vlašću biskupija i opatija nad zemljom crkveni posjed postane država u državi, potpuno nezavisna od svjetovne vlasti i podložna papinstvu.
U skrajnjoj konsekvenciji, ovakva podjela interesnih sfera na duhovne i svjetovne kompetencije, simbolizirane dvostrukom investiturom, ostavljala je neriješenim mnogo dublji problem: treba li da se svjetovna vlast pokorava duhovnoj ili je opravdano obratno, pa će to pitanje rješavati još mnoge buduće borbe u narednim stoljećima.
Ono što je Wormskim konkordatom bilo dogovoreno zahtijevalo je još i opću potvrdu. U tu svrhu sazvan je IX. opći koncil u Lateranu u ožujku 1123 na kom je sudjelovalo oko 300 biskupa iz svih zemalja. On je usvojio zaključke VVormskog konkordata, osudio simoniju, potvrdio kanonske propise o biranju i posveti svećenika, biskupa i opata, osudio i zabranio nikolai-zam, odredio nepovredivost crkvenih posjeda od strane lajika i donio više propisa o svećeničkoj disciplini.
Wormski konkordat veoma je ojačao položaj papinstva i dao snažan poticaj moralnom preobražaju Crkve. Veoma temeljite analize i brojne rasprave što su objavljivane za trajanja gotovo stoljetne borbe između papinstva i carstva mobilizirale su znatne intelektualne snage u redovima svećenstva i uvelike pridonijele usponu srednjovjekovne kršćanske teologije i ekleziologije.
Suprotno tome usponu, Wormski konkordat nije donio smirenje Njemačkoj. Istina je da papinstvo nije uspjelo nametnuti svoju prevlast državi, ali je Carstvo ipak u toj borbi bilo

oslabljeno. U završnoj fazi sukoba kompromisno su rješenje caru faktično nametnuli najmoćniji feudalci afirmiravši se time kao snaga koju kraljevska vlast nije uspjela podvrći svojim težnjama za formiranjem neosporne kraljevske dominacije na vrhu piramidalne strukture feudalnog poretka.
Takvo suprotstavljanje moćnih feudalaca kraljevskoj vlasti još je više orijentiralo kraljevsku i carsku politiku na savez s nižim plemstvom i gradovima koji će u narednim stoljećima postajati sve važniji faktor u privrednom i društvenom životu zemlje.
528
Nedugo poslije Wormskog konkordata sišle su s povijesne pozornice i obje glavne ličnosti koje su se sukobljavale u zaključnim borbama: 1124. umro je papa Kalikst II., a 1125. i Henrik V. Budući da car nije imao muškog potomstva, s njime je izumrla i frankonska dinastija. Kraljevsku krunu je nakon njega dobio Lotar, vojvoda šaški, koji mu je za života, u nizu pobuna, bio najnepomirljiviji protivnik.
4. SPECIFIČNOSTI VENECIJANSKE POVIJESTI DO EPOHE KOMNENA
Politički slijed Aachenski mir 812. reafirmirao je pravo Bizanta nad Ve-događaja nečijom, ali su otada okolnosti i događaji pogodovali eman-
cipaciji naselja na lagunama. U IX. st. Franačko se carstvo mrvilo diobama, a njegovo su područje desetljećima ranjavali napadi Normana i Saracena. Bizant je okončavao epohu ikonoklazma i proživljavao teške borbe s Arapima na tlu Male Azije i s Bugarima na Balkanu. Agla-bidi vode višedesetljetnu borbu za Siciliju i sustavno napadaju zemlje Apeninskog poluotoka, od Reggia i Barija do Napulja i Rima. Uz to sve, crkveni odnosi ulaze u epohu focijanske shizme.
Upravo u tom razdoblju, kad je postupni ali i sustavni rast mletačke privredne ekspanzije nužno trebao nesmetane veze s bizantskom Južnom Italijom, s državnim središtem grčkoga carstva, ali i sa zemljama pod vlašću islama, Bizant nije bio kadar da svojom neposrednom prisut-nošću osigurava mirne odnose na Jadranu na kom Venecija trguje ali kojim ostvaruje i svoje veze s Bizantom i islamskim Levantom. Već u prvoj polovici IX. st. hrvatski i neretljanski knezovi raspolažu znatnim pomorskim snagama koje napadaju mletačke lađe i plijene njihov dragocjeni teret 83435, a i saracenski gusari prodiru duboko u Jadran palući i pljačkajući tamošnja priobalna naselja i brodovlje.
U takvim okolnostima za Veneciju je postajalo neophodnim da se za svoju sigurnost na moru bori sama. Između ostaloga, u takva je nastojanja pripadao i vojni pohod dužda Petra Trandenika 836-864 na hrvatskoga kneza Mislava i neretljanskog kneza Družaka 83940, u kom je mletačko brodovlje bilo poraženo. Ovako znatna opasnost od hrvatsko-neretljanskih pomorskih snaga mora da je ugrožavala i šire italsko područje, jer je Venecija 840. u ugovoru što ga je sklopila s Lotarom I. primila obavezu da Kraljevstvu Italije pomaže protiv nasrtaja Slavena na obale Istre i drugih krajeva pod kraljevom vlašću.
Na tu obavezu Venecije Lotarov je pakt, oslanjajući se na sporazume iz prethodnih, langobardskih i franačkih vremena, uzvraćao odobrenjem slobodne mletačke trgovine na italskom kopnu. Premda je tu slobodu trebalo nagrađivati davanjem godišnje dažbine Kraljevstvu u iznosu od 25 libara pavijskih denarija, Lotarov je pakt svjedočanstvo i o potrebi Venecije da usporedo sa svojom privrženošću Bizantu i ekonomskom poveza-nošću s njom sačuva i proširi privredne i političke veze i s italskim zaleđem svoga otočkog i priobalnog područja, u skladu sa svojim posebnim interesima da se razvije kao vezna karika između mediteranskog Istoka i

529
S. Michete in Isola
ISOLA Dl S.
GIORGIO MAGGIORE

SPOMENICI:
Palače, scuole i crkve
yX El Mletačko-bizantinske m -f Gotičke
H t Renesansne
1 Zvonik
2 Piazza S. Marco.
3 Zatvori
4 Most Uzdisaja
5 S. Maria della Carita
6 Procuratie Vecchie
7 Procuratie Nuove
8 Scuola d. S. Giorgio degli Schiavoni
9 S. Maria dei Miracoli
A Fondacco dei
Turchi
B Palazzo Tron C Pal. Barbarigo D Pal. dei Camer-
lenghi-E Fondacco dei
Tedescht F Pal. Farsetti d i
Loredan
G Pal. Mocenigo H Pal. Corner-Spi-
nelli l Pal. Corner di
Ča" Grande J Pal. Contarini K Zeccha L Pal. d. Patriar-
cato
Tlocrt Venecije

evropskog Zapada. U tu svrhu njoj je, osim blagonaklonosti Bizanta, bila potrebita i dobrohotna zaštita Zapadnoga carstva, i pristupačnost njegovu teritoriju.

Svoju dvostruku privrženost Venecija je dokazala upravo iste godine kad je sklopila pakt s kraljem Lotarom. Na zahtjev bizantskoga cara Teofila ona je 840. sa 60 svojih lađa pritekla upomoć bizantskom pokušaju da od Saracena preotme Taranto. Ali taj je pothvat završio katastrofalnim porazom, a u idućim je godinama Veneciji donio napade i pobjede Saracena nad njenim brodovljem kod Cresa i Lošinja. Čini se da su neuspjesi Bizanta u obrani Južne Italije i Jadrana primorali Veneciju da se još više približi karolinškoj vlasti u Italiji, pa se to povezivanje očitovalo već 85152. službenim posjetom Ludovika II. i carice Angilberte naselju na lagunama.

Takva orjentacija dvostruke zainteresiranosti za dobre veze i s Istokom i sa Zapadom praktički je ostvarivala sve veću nezavisnost Venecije. Ali ona je u isto vrijeme nužno rezultirala i jačanjem duždeva autoriteta. Kao zastupnik samostalnih i posebnih interesa Venecije, dužd se mogao uspješno boriti za njihovo ostvarenje samo koncentracijom moći u svojim rukama i nastojanjem da se ta borba vodi kontinuirano i nezavisno od mijena u političkoj konstelaciji unutrašnjopolitičkih i vanjskopolitičkih odnosa. Na toj se

osnovi još u 2. polovici VIII. st. očitovala težnja da se usporedo s oslobođenjem od podložništva bizantskoj vrhovnoj vlasti ostvari nasljednost duždeva vladarskog položaja. Tijekom IX. st. zaredalo se 5 duždeva iz obitelji Partecijaka, a i Petar Trandenik, čija se gotovo trideset-godišnja vladavina uključila u taj niz nakon trećega Partecijaka Ivana, nastojao je osigurati vlast svojoj obitelji i vladati Dukatom autokratski. Ta okolnost, a možda i njegovo prekomjerno priklanjanje Zapadu, postala je poticajem na pobunu u kojoj je Petar Trandenik bio ubijen 864.
Njegov nasljednik Urso Partecijak 864-881 vodio je striktno probi-zantsku politiku, u uvjetima ponovo ojačale bizantske države Bazilija I. Ali u borbi za sigurnost plovidbe na Jadranu i za ekonomski prodor na Mediteran odlučno je nastavio ostvarivati ciljeve koji su se nametali i u prethodnim razdobljima. Napadom na Hrvatsku kneza Domagoja 865 postigao je tek privremeno smirenje, da bi u 872. uslijedio novi niz sukoba koji su Domagoju pribavili kvalifikaciju "najgorega slavenskog vladara". Situacija se sredila tek dolaskom na vlast probizantski orijentiranog hrvatskoga kneza Zdeslava koji je 876. pristao na mir s Venecijom. Istovremeno, izgon Saracena iz Barija, oporavak Bizanta i organiziranje bizantske teme Dalmacija omogućilo je Bizantu da ponovo postane jamcem sigurnosti na Jadranu i time i opet najsigurnijim zaštitnikom mletačkih pomorskih i trgovačkih interesa.
Oslanjajući se na takvu situaciju, Venecija je mogla dalje ojačati i svoj položaj prema carstvu na Zapadu. Godine 880. obnovljen je tradicionalni ugovor, ali je tom prilikom car Karlo Debeli trgovačke koncesije Venecijanaca odobrio ne više samo za susjedne oblasti u pozadini lagune, ,kao što je to bilo 840, nego za cijelo područje Italskog kraljevstva. To je svjedočilo i o proširenju mletačke poslovne interesne sfere na cio Poluotok, ali i o afirmaciji uvjerenja da je venecijanska trgovačka djelatnost u svojstvu veze s privrednim životom Istoka nužna i poželjna također i sa stanovišta Zapada.
531

Na temelju proširenih ovlaštenja stečenih 880. Venecija je od kraja IX. st. naglo jačala svoju ekonomsku prisutnost na tržištima srednje i sjeverne Italije. U tom nadiranju veoma mu je snažnim suparnikom bio grad Comacchio, koji je, kao podanik Italskog kraljevstva, imao starije prednosti. Ali Venecija je na prijelazu IX. u X. st. već bila dovoljno snažna da to suparništvo slomi čak i oružanom silom i da silovito stekne prvenstvo u nizu gradskih središta cijele Padske nizine, sve do Brescije, Parme i Cremone, potisnuvši s tamošnjih tržišta sve svoje takmace.
Uporni napredak i širenje venecijanskog kruga interesa nailazio je, kao i u prošlosti, na znatne teškoće u vezi s plovidbom mletačkog brodovlja duž obala istočnog Jadrana. Pri pokušaju da i tu zapreku svlada ratnim pothvatom, dužd Petar I. Candiano je u pomorskoj bitci s Neretljanima god. 887. izgubio čak i život.
Stupanjem toga dužda na prijestolje u travnju iste godine bila je privremeno prekinuta vladavina obitelji Partecijaka. Njegova pogibija omogućila je da na vlast ponovo dođe pripadnik roda Trandenika, sestrić dužda Petra Trandenika, Petar Tribun 888-911. On je nastavio brižljivo održavati dobre odnose s Bizantom, ali je u tadašnjima veoma zamršenim borbama oko vlasti nad Italijom vještom diplomacijom očuvao neokrnjene sve prednosti Dukata, stečene za prethodnih vladara. Uobičajene ugovore o slobodi trgovine i sudskoj nadležnosti dužda nad svim podanicima Dukata koji žive ili borave na tlu Italskog kraljevstva obnovili su i potvrdili i Berengar od Furlanije 888 i Vido od

Spoleta 891, a to je isto postigao i nasljednik Petra Tribuna, Urso Badoario 911-932 od kraljeva Rudolfa 924 i Huga od Provanse 927.
Za vrijeme Petra Tribuna zbog madžarskih je napada bila snažno utvrđena otočna skupina Rialto. U tom razdoblju premješteno je onamo iz Malamocca i sjedište duždeve političke vlasti, pa otad počinje intenzivna urbanizacija toga naselja.
Nakon smrti Petra Tribuna na duždevskoj se vlasti u 115 godina smjenjuju tri velikaška roda: pobočna loza Parteciaca Badoarii, Candiani i Orseoli, ostvarivši nasljednost duždevskoga dostojanstva i njihovu upornu prevlast nad drugim odličnicima u tadašnjem venecijanskom društvenom poretku.
Tijekom prve polovice X. st. Venecija je privrednim pritiskom nad istarskim gradovima i biskupijama sustavno izgrađivala trgovinsku zavisnost istarskog područja o izvozu u Veneciju i kupovini proizvoda s njenog tržišta i time ga uključivala u svoju interesnu sferu. Južnije od Istarskog poluotoka, nakon poraza i pogibije Petra I. Candiana u bitci s Neretljanima kod Makra 887, otkad je Venecija, čini se, plaćanjem godišnjeg danka otkupljivala svoju pomorsku sigurnost duž hrvatsko-neretljanskih obala, nije više bilo mletačkih vojnih intervencija protiv Hrvata i Neret-Ijana sve do sredine X. st., kad su Neretljani i opet napadali područje Dukata, ali i uspijevali osujetiti mletačku odmazdu.
Mletački je režim i u drugoj polovici X. st. ustrajno primjenjivao prokušano načelo podjednako dobrih odnosa s italskom kraljevskom vlašću i s Bizantom, utoliko više što su obje te političke sile u tom razdoblju obnavljale svoju moć. Ravnoteža takvog oslonca omogućavala je i čak nametala daljnje jačanje duždeve monarhijske vlasti. U tome je posebno znatne

uspjehe ostvario Petar IV. Candiano 951-976 podvrgavši stare tribunske porodice i mletački episkopat svojoj tiraniji. Ona je imala i privrednu domenu svoje primjene. Dužd je veoma unosnu trgovinu robljem uspio učiniti svojim i državnim monopolom, a na zahtjev bizantskoga cara Ivana Cimiska god. 971. je zabranio izvoz oružja i drva za gradnju brodovlja Saracenima. Time je veoma oštetio interese trgovačke aristokracije, i ona je njegovu vladavinu veoma omrznula.
U doba Petra IV. pada i osnutak njemačko-rimskog carstva Otona I. 962. Za Veneciju je to donijelo potrebu prilagodbe tješnjoj povezanosti Italije s Njemačkom, koja je obećavala olakšani pristup i na prekoalpska tržišta. Dužd je svoju pripravnost da djeluje kao spojna karika između Istoka i Zapada očitovao svojim posredništvom pri nastojanju da dođe do sklapanja braka između Otonova sina i kćeri Romana II. a i sam se u svom drugom braku oženio nećakinjom careve žene Adelaide. S druge strane, svoju politiku veoma bliskih veza s njemačkom carskom vlašću Petar IV. je naplatio znatnim koncesijama što mu ih je dao Oton I. Godine 967. obnovljen je ugovor o odnosima Venecije s Italijom i Carstvom koji doduše nije potvrdio potpuno oslobođenje duždevske trgovine na tlu Italije od svih prometnih dažbina, ali je obavezu da se ugovor obnavlja svakih pet godina zamijenio njegovom trajnom važnošću do kraja vladavine svakoga cara. U isto vrijeme je kuća Candiano za sebe ojačala prednosti pred drugim poslovnim ljudima Dukata u monopolnoj trgovini s područjem Carstva, a god. 968. Oton I. je na duždevu inicijativu svečano potvrdio patrijarhu Grada i venecijanskim biskupima njihove posjede u Italiji i, naročito, u Istri, te usto imunitete i druga njihova prava, što je povećalo samostalnost gradeškog patrijarha prema Akvileji a ujedno posrednim učinkom i podvrgnutost mletačkog svećenstva duždevu autoritetu. Svoju autokraciju Petar IV. je

učvrstio i formiranjem posebne duždevske garde u koju je novačio podanike svoje žene, caričine kćeri Valdrade od Toskane.
Ali na izraziti monarhizam duždeva režima venecijansko je plemstvo najzad reagiralo otvorenom pobunom. Godine 976. duždeva je palača opkoljena plamenom susjednih zgrada što su ih zavjerenici potpalili. U općem požaru izgorio je i duždev dvor, i crkva Sv. Marka, niz drugih crkvenih građevina i više od 300 stambenih kuća. Dužd i njegov sin iz braka s Valdradom ubijeni su na bijegu iz palače, a novini je duždom postao Petar I. Orseolo, jedan od vođa pobune.
Obaranje obitelji Candiano izazvalo je snažno ogorčenje na dvoru Otona II. i dovelo do osjetne promjene u odnosu carske vlasti prema interesima Venecije. Godine 980. car je došao u Italiju radi vojne akcije protiv napredovanja Saracena u Južnoj Italiji. Za vrijeme boravka u Ra-venni dao je tome gradu brojne povlastice koje su štetile interesima Venecije. Ustrajnim pritiskom Oton II. je namjeravao podvrći Veneciju svojoj vlasti, posebice sa svrhom da bi mogao raspolagati njenom flotom u ratu protiv Saracena. Čini se da je to do 982. bilo postignuto, iako pojedinosti mletačkog popuštanja pred carevim pritiskom nisu poznate. Ali poraz Otonova vojnog pothvata kod Collonne ljeti 882 ublažio je težak položaj Venecijanaca, pa je sabor što ga je car sredinom 983. održao u Veroni odobrio obnavljanje tradicionalnih ugovora s Venecijom, iako u novom obliku careve naredbe Praeceptum i s donekle izmijenjenim

sadržajem. Duždevo pravo da bez carine trguje na tlu Carstva i da ondje sudi venecijanskim podanicima, koje se više ne navodi ni u ugovoru s Otonom I. iz 967., ostalo je neobnovljeno; ali svi venecijanski posjedi van granica Dukata priznati su kao slobodna imovina njihovih vlasnika, jednako zaštićena državnim zakonima kao i imovina carskih podanika; da-žbinska opterećenja venecijanske trgovine smanjena su i postavljeno je načelo obostrane zaštite nesmetanog trgovanja na tržnicama Carstva i Venecije. Time je Oton II. faktično odustao od svoga plana da Veneciju potpuno pokori.
Do preokreta u situaciji dovelo je još iste godine zaoštrenje višede-cenijskih sporova među dvjema moćnim mletačkim obiteljima. Porodica Morosini, koja je bila zaslužna za izmirenje Venecije s carem u Veroni, protjerala je iz Venecije svoje suparnike, članove obitelji Caloprini, pa je njezin poglavar, Stefano, ponudio Otonu II. da će Veneciju priznati kao lenski teritorij Carstva, ako mu Oton pomogne da osvoji vlast u Dukatu. Car je taj prijedlog prihvatio i obnovio pritisak na Veneciju najstrožom trgovinskom blokadom koja je sprečavala dovoz hrane u Veneciju i izvoz njene robe na italski poluotok. Vazali Carstva u susjednim oblastima oko venecijanske lagune istovremeno su po carevu odobrenju zaposjeli niz
mletačkih posjeda na kopnu.
U najtežim trenucima za mletački dukat Oton II. je 983. iznenada umro od nekih probavnih tegoba. Njegova smrt spasila je samostalni opstanak Venecije. Regentkinje, careva mati Adelaida, i žena Theophano, odobrile su Veneciji, uz znatnu otkupninu i povišenje godišnjeg tributa, valjanost prijašnjih ugovora, ali su Caloprini morali biti primljeni natrag u grad, s pravom na svu svoju imovinu i nesmetan život. Pa ipak, vjerojatno na poticaj dužda Tribuna Menija, oni su poubijani; to je dovelo do pučkog ustanka koji je Menija primorao da se povuče u samostan gdje je uskoro i umro.

Kao nosilac nove etape ravnovjesja i podjednako dobrih odnosa s oba carstva duždem postaje Petar II. Orseolo 991-1009, ostvaritelj velikih vanjskopolitičkih uspjeha, ekonomskog procvata Venecije i potpunog učvršćenja njezine političke nezavisnosti.
S razdobljem Petra II. Orseola dosegao je i režim monarhijske vlasti du-ždeva svoj vrhunac. Novi je dužd bio bliski prijatelj Otona III., koji je i sam, kao sin grčke princeze, bio sklon bizantskoj civilizaciji. Svoju politiku dvostranih političkih i privrednih veza posvjedočio je ženidbom svoga sina Ivana nećakinjom cara Bazilija II., Marijom, a svoga je mlađeg sina Otona oženio šurjakinjom cara Henrika II. i kćerkom madžarskog kralja Stjepana. Oslonjen na tako snažne rodbinske i diplomatske veze, Veneciju je smatrao naprosto svojim gazdinstvom i u njoj vršio neograničenu vlast. Godine 992. uspješno je obnovio ugovor s njemačko-rimskim carstvom koji je poništio sve gubitke Venecije iz vremena Otona II. u pogledu teritorija i prava i dokinuo sve skučavanje duždeve sudbenosti nad venecijanskim podanicima na tlu Carstva, nametnuto u doba Otona I. Istovremeno Petar II. je sklopio i prvi poznati pravi trgovački sporazum s Bizantom, a održavao je i odlične trgovinske i političke odnose s islamskim zemljama. Ali kad su sicil-ski Saraceni 1002. opsjeli Bari i time ponovo ugrozili slobodan izlaz iz Jadrana, Venecija se sa svojim brodovljem angažirala u vojnoj akciji Bizanti-naca i odlučno pridonijela njihovoj pobjedi.
534
Među postupke koji su proizlazili iz znatnog ojačanja međunarodnog položaja Venecije i porasta njezine ekonomske moći pripada i njezino odbacivanje danačkih obaveza prema Hrvatskom kraljevstvu, vezanih uz pravo na nesmetanu plovidbu. A kad je dinastički raskol među Držislavovim sinovima pružio priliku da se poništi i dotadašnje postojanje hrvatskog upliva na teritorij dalmatinske teme, kojoj Bizant, zauzet ratovanjem sa Samujlo-vom državom i s Fatimidima, nije mogao osiguravati izravnu ingerenciju svoga upravnog aparata, Venecija je poduzela pomorsku vojnu akciju da bi prijašnje dogovoreno jamstvo o sigurnosti plovidbe duž jadranske obale zamijenila svojom neposrednom upravom nad tim teritorijem, nominalno po mandatu carske vlasti u Bizantu.
Iako je god. 1000. cijelo bizantsko područje, od Krka do Dubrovnika, a usto još i Biograd te neretljanski otoci Korčula i Lastovo, zakletvom vjernosti duždu prihvatilo zaštitništvo Venecije, ipak je već nasljednik Petra II., njegov sin dužd Oton Orseolo 1009-1026, morao 1018. ponoviti pomorski pohod, koji je potvrdio danačku obavezu prema Veneciji samo za Kvarnerske otoke, dok se za srednjodalmatinske gradove i otoke morao zadovoljiti tek zakletvom na vjernost. Suprotno tome, južna Dalmacija s Dubrovnikom formirala se kao zasebna tema pod neposrednom upravom Carstva. Kako su i hrvatski vladari Krešimir III. i Gojslav poslije uništenja Samujlove države priznali bizantski suverenitet, Venecija, kao bizantski saveznik, nije više imala smetnji za održavanje veza s istočnim Mediteranom.
Moć kuće Orseola maksimalno se afirmirala i na crkvenom području kad je Otonov stariji brat Urso postao patrijarhom u Gradu, a na mjesto biskupa u Torcellu stupio njegov mlađi brat Vitalis. Čini se da je već i time bila izrazitije naglašena separacija mletačke crkve od patrijaršije u Akvileji, što je izazvalo ogorčen otpor tamošnjega patrijarha, Karantanca Pappa. A kad je u Rimu 1024. papom postao Veneciji neskloni Ivan XIX. i na Zapadu novim carem Konrad II., koji je odlučio pomoći supremaciju svoga podanika, patrijarha u Akvileji, nad mletačkom crkvom i slomiti privilegirani položaj Venecije,

došlo je do obnove teških dana za duždevu državu na lagunama. Boraveći na proljeće 1026. u sjevernoj Italiji, Konrad II. je poništio sva trgovinska i posjedovna prava Venecije na tlu Carstva, priznao vlast Akvileje nad Gradom i obnovio ekonomsku blokadu Laguna kakvu je prije njega provodio i Oton II.
Rezultat tih nepovoljnih okolnosti bila je pobuna mletačkih protivnika duždevske autokracije. Oton Orseolo morao je pobjeći na dvor bizantskoga cara. Iako su između 1031. i 1032. još dva Orseola pokušala preuzeti duž-devsku vlast, godine 1032. njihov je utjecaj bio konačno slomljen. Njihovi protivnici načelno su se suprotstavljali nasljednosti duždevskog položaja, pa je dužd Domenico Flabiano, izabran 1032. poslije jednodnevnog pokušaja posljednjeg Orseola Dominika da pučem vrati vlast svojoj obitelji, smjesta po nastupu dužnosti donio zakon kojim je duždevima zauvijek zabranjeno da svoje potomke izdižu na suvladarstvo kako bi time osigurali svoju dinastičku vlast. Tim propisom bilo je faktično okončano doba nasljedne monarhije u Veneciji, premda je sve do XII. st. bilo sporadičkih pokušaja da se ona obnovi.
Događaji iz prve polovice XI. st. značili su krizu mletačke moći. U tom razdoblju i venecijanska je crkva ostala podvrgnuta Akvileji sve do 1044 i
tek je 1053. odlukom Rimskog sinoda, u doba odlučno klinijevski orijentiranog pape Leona IX. i protivnika njemačke carske vlasti, Grado konačno priznat samostalnom metropolijom, nadležnom za Veneciju i Istru, koja je, ipak, stotinu i trideset godina kasnije -- 1180 -- odvojena od Grada i ponovo podvrgnuta Akvileji.
U zbivanjima koja su suprotstavljala papinstvo i carstvo u doba Hen-rika IV., odnosi između pape i Venecije nisu bili srdačni. U tome je određeni udio imala i vladavina Normana u Južnoj Italiji i njihova povezanost usprkos početnim kolebanjima s papinskim interesima. Svi su mletački politički i ekonomski motivi i dalje nametali kao najpogodniju i već odavno provjerenu politiku Dukata: čuvati dobre odnose s oba carstva. U tom smislu je i dužd Domenico Silvio 1071-1084 sklopio brak sa sestrom cara Mihajla VII. Duke, Teodorom, i nosio visoki naslov protoproedra.
Splet događaja doveo je za Domenikove vladavine do otkidanja dalmatinskih gradova i otoka od Hrvatske, u vezi s iznenadnim napadom norman-skog grofa Amika, protivnika Roberta Gviskarda koji je od osvojenja Ba-rija 1071 vladao cijelom Južnom Italijom i zajedno s bratom Rogerom započeo osvajanje Sicilije dovršeno tek 1090. Prigodom toga napada u nor-rriansko je zarobljeništvo pao i hrvatski kralj Petar Krešimir IV., a slobodu je stekao tek ustupanjem srednjodalmatinskih gradova i otoka Amiku. Kako je Robert Gviskard u tome momentu bio prolazno u dobrim odnosima s Bizantom, a grof Amiko Robertov protivnik, Venecija je mogla očekivati da se Bizant neće usprotiviti obnovi njene vlasti u srednjoj Dalmaciji, utoliko više što je i Hrvatska još 1072. svojom pomoći makedonskom ustanku pod vodstvom Georgija Vojtjeha i pokušaju dukljanskog kneževića Konstantina Bo-dina da se proglasi makedonsko-bugarskim carem bila navukla na sebe neprijateljstvo Carstva.
Pomorskim pohodom Venecija je potkraj 1075. ostvarila svoj cilj, a početkom 1076. dalmatinski su se predstavnici u Splitu zakletvom obvezali da više neće u svoju zemlju dovoditi Normane ni druge strance. Ali još prije kraja iste godine novi hrvatski kralj Dmitar Zvonimir i opet ima, s bizantskim odobrenjem, upravu nad gradovima i otocima uz istočnu obalu Jadrana.
Do radikalno nove situacije dolazi uskoro nakon toga, kad Robert Gviskard u 1081. započinje dalekosežne akcije protiv bizantskih posjeda u Epiru, zauzima Krf i opsjeda

Drač. Egzistencijalna opasnost od zatvaranja izlaska iz Jadranskog mora u istočni Mediteran nametala je Veneciji da se svojim maksimalnim mogućnostima angažira u obrani bizantske vlasti na istočnoj strani Otrantskih vrata. Uspjesi što ih je u tome postigla sačuvali su slobodu toga važnog izlaska iz jadranskog zaljeva, ali su joj pribavili i dalekosežne trgovinske koncesije što ih joj je podijelio car Aleksije I. Komnen 1082 omogućivši time Veneciji da otad ostvaruje svoje poslove na tlu Carstva uspješnije i povoljnije nego ikad prije.
Sveukupnim svojim razvitkom što ga Venecija postiže do kraja XI. st. ona je izvršila sve nužne pripreme za svoj budući izuzetni položaj u ekonomici i, s tim u vezi, za svoj znatni politički utjecaj na Istočnom Sredozemlju, pa i šire, u privredi kasnosrednjovjekovne Evrope.
536

Političko uređenje U tome pripremnom razdoblju svoga maksimalnog razvitka, ona je izgrađivala svoje samostalno i osebujno unutrašnjopolitičko ustrojstvo i isto tako postavila temelje svoje karakteristične privredne djelatnosti.
Nadovezujući u tom razvojnom pogledu svoje političko uređenje na etapu neposredne podložnosti Dukata Ravenskom egzarhatu i, potom, središnjoj državnoj vlasti u Carigradu, Venecija je mogla ostvariti svoju političku samostalnost samo jačanjem funkcije dužda i njenom emancipacijom od svih nekadašnjih nadređenih političkih instancija. Ali to je nužno vodilo i autokraciji u njenim unutrašnjopolitičkim odnosima. Ona se posebice očitovala u dugotrajnom, pretežno doživotnom vršenju duždevske vlasti, tendenciji da se u rukama dužda koncentriraju sva vladalačka ovlaštenja i da se izgradi dinastičko pravo duždevskih obitelji.
Ali koliko je god ostvarivanjem takvih tendencija dužd postajao monarhom, ipak, pod okriljem samoga duždeva apsolutizma postupno se, preinakom starijih, tradicijom sačuvanih institucija, oblikuju ustanove, isprva suradničkog i pomoćnog karaktera, koje će u budućnosti postati specifičnim elementima vlasti i upravljanja u republici mletačke trgovačke i novčarske aristokracije.
537
Još od vremena dužda Petra Tribuna 888-911 zabilježeno je postojanje sudsko-upravnog tijela curia ducis. Ona se naziva i placitum publicum u užem smislu, a u nju duždevim imenovanjem ulaze predstavnici svećenstva, svjetovnih prvaka primates ili judices i puka boni homines.
Djelujući kao sudište, curia ducis se pod duždevim predsjedništvom sastojala od 2 do 6 judices, koji raspravljaju i prosuđuju pravni spor, te od promjenljivoga broja boni homines, koji kao prisjednici i svjedoci adstan-tes prihvaćaju i potpomažu pravorijek što ga na prijedlog svih njih usvaja ili korigira i proglašava dužd.
U početku članovi kurije pretežno su bili osobe svećeničkog staleža; ali s porastom ekonomske snage svjetovnih staleža, i prvake stanovništva i pu-čane predstavljaju u kuriji imovinski mogućnici iz redova tradicionalne i službeničke aristokracije i obogaćeni pučani.
U upravnoj domeni svoje djelatnosti curia ducis također je duždevo savjetničko i pomoćno tijelo koje zasjeda po njegovu sazivu i pod njegovim predsjedništvom. Kad se njegov sastav radi odlučivanja o izuzetno važnim događajima proširuje, pa se osim visokog klera, judices i boni homines saziva sveukupno stanovništvo, onda takav

placitum publicum u širem smislu postaje sveopćom pučkom skupštinom concio ili arengo. Takvo zborovanje saziva se radi biranja novoga dužda, potvrde novih zakona, objave rata ili zaključenja mira. I njemu je predsjedao dužd, ali su odluke i projekti zakona izgrađivani u užem krugu duždevih savjetnika i zatim organizirano pod-nošeni skupštini na aklamaciono prihvaćanje.

Sve do sloma kuće Orseolo faktična vlast duždeva bila je u neprekidnom usponu. Dužd je bio predstavnik državnosti Venecije, ali i najbogatiji posjednik i imalac pokretnih dobara, veoma intenzivno osobno angažiran u privrednom poslovanju, uvelike spomoću posebnih privilegija što ih duždu daju i bizantska i njemačko-rimska carska vlast. On je senior svih uglednih ljudi u državi, svjetovnog i duhovnog staleža podjednako. Zakletvu vjernosti polažu mu i svi gradovi na području lagune, a i gradovi svih oblasti koje zapadnu u zavisnost od Venecije. Dužd je predsjednik kurije, saziva opću pučku skupštinu i predsjeda joj, imenuje judices i sve činovnike, vrhovni je vojni zapovjednik, upravlja državnim prihodima i zastupa državu u međunarodnim odnosima.

Ali, u praksi, postojanje kurije i njezina faktična uloga u procjeni sve složenijih odnosa i donošenju odluka predstavljala je snagu koja je s vremenom sve više morala rasti. Premda je moć starih tribunskih obitelji bila skršena još u VIII. st., njihovi rodovi ipak nisu iščezli. Na temelju svoga angažmana u privrednim djelatnostima, oni svoju nekadašnju oligarhijsku vojno-političku moć zamjenjuju ekonomskom osnovicom svoga upliva. Zajedno s brojnim novim porodicama, koje je isti proces ekonomskog prosperiteta izdigao na ljestvici utje-cajnosti i pretvarao u sloj mletačke aristokracije, oni su društvena kategorija koja daje najviše funkcionare, judices i druge činovnike, prvake u vojsci i diplomaciji, biskupe i poglavare najuglednijih samostana. Kao najutjecajnije ličnosti javnoga života oni i na skupštinama usmjeravaju aklamacije puka i djeluju kao faktični birači duždeva, napose počevši od prve četvrtine XI. st., kad je dinastičnost duždevske funkcije bila dokinuta i njena izbornost postala pravilom. Takav razvoj doveo je potkraj XI. st. do formiranja općeprihvaćenog shvaćanja da su određeni, najugledniji rodovi svojim ugle-

dom i svojom realnom moći predodređeni da budu politički prvaci i najviši sudionici u upravljanju državom, iako se to pravo još nije oblikovalo kao zakonski definirana povlastica oligarhije, pa dužd i dalje vrši izbor i sva imenovanja dostojanstvenika, no čini to sve neizbježivije u granicama kruga priznatih obitelji prvaka.

Iako mletački politički teritorij nije bio velik, on je genetički i strukturalno bio složen organizam, sastavljen od lokalnih cjelina, centriranih oko gradskih središta sa svojim agrarnim zonama. Umjesto nekadašnjih tribuna, u njima središnju, duždevu vlast predstavljaju gastaldi, kao lokalni nosioci upravne i sudske vlasti. I oni, kao i dužd, imaju svoju kuriju i svoje judices, a curia ducis im je nadređena instanca. Prema duždevoj osobi i funkciji veže ih zakletva vjernosti i podaničke poslušnosti.

Privreda Državno ustrojstvo Venecije u ekonomskom je pogledu počivalo na državnim posjedima i privrednim monopolima, na dažbinskim prihodima i porezima.

Od druge polovice X. st. postoji redovna državna poreska dažbina "de-cimae ad salvationem patriae". Usto država prima godišnje tribute podaničkih gradova, dohotke od carine, obalnih i tržišnih taksa, putarina, mosta-rina i si. te sudskih taksa, rente i prihoda s državnih imanja. Neke od dažbina morao je plaćati i kler. U cjelini, ekonomski potencijal mletačke države, a time i njezina stvarna politička moć, zavisila je i počivala na

uspješnosti njezine privrede. No, pri tome, i politička je djelatnost mletačke države, sa svoje strane, bila bitno motivirana borbom za osiguranje njenoga ekonomskog prosperiteta.

Taj ekonomski prosperitet polazio je od preduvjeta određenih teritorijalnim položajem Venecijanskog dukata na tlu nevelikom i nedovoljno pogodnom za unosnu agrarnu eksploataciju, od okolnosti suženih vlastitih proizvodnih mogućnosti, ali istovremeno i od izvanredno povoljna smještaja za trgovinsku razmjenbenu djelatnost na spojnoj točki italske i evropske kopnene pozadine i pomorskog svijeta na obalama Sredozemnoga mora.

Privredni uspon Venecije u IX., X. i XI. st. nipošto nije bio ni izuzetan ni osamljen na tlu Italije. Ona se samo pod veoma povoljnim okolnostima uklapa u privredni polet kome je postala najuspješnijim korisnikom. Italija je u cjelini već od IX. st. uvelike obnavljala privredni život svojih brojnih gradskih središta. Prvenstvo su u tom pogledu imali priobalni gradovi pod bizantskim suverenitetom, zbog svojih nesmetanih veza sa Carigradom i Malom Azijom, a potom i s islamskim zemljama. Održanje i daljnji razvitak robno-novčanih odnosa i jake proizvodne i trgovinske djelatnosti u tim zemljama bile su preduvjet i poticaj za preporod i porast ekonomske moći talijanskih gradova. U najstarijoj etapi to su bili Amalfi, Napulj, Gaeta a i Rim, kao snažan potrošački i novčarski centar, u vezi sa svojom vjerskom funkcijom u tadašnjem kršćanskom svijetu. Njima se na jadranskoj obali pridružuje Bari, koji je nakon 871. u stalnom dodiru s bizantskim i levant-skim privrednim životom. Od kraja X. st. u polet privredne djelatnosti uključuju se Piša i Genova. Veoma važnu ulogu imali su i gradovi u unutrašnjosti Apeninskog poluotoka, prvenstveno Pavija, kao političko središte Italskog kraljevstva, pa zatim Verona, Piacenza, Lucca, Cremona, Ferrara, kao gradovi na raskršćima vodenih i kopnenih puteva. Sva ta proizvodna, prometna i tr-

govinska čvorišta povezivala su italski prostor u mrežu živog poslovanja i razmjene dobara koja popunja potrebe plasmanom regionalno raznolike proizvodnje, preko alpskih prijevoja saobraća s Podunavljem, Porajnjem i južnom Galijom, a posredstvom lučkih gradova izvozi i uvozi u islamski i bizantski privredni prostor oko cijeloga Sredozemlja. Venecija se u tu privrednu bujnost uključivala svojom dalekovidnom politikom dobrih odnosa s Bizantom i trajnom brigom da sačuva blagonaklonost svjetovne vlasti koja je gospodovala nad Italijom. O tom nastojanju prvenstveno svjedoči impozantan niz od petnaestak ugovora s vladarima Italije što su nakon Aachenskog mira i prvog pakta s carem Lotarom I. iz 840. sklopljeni do kraja XI. st., sa svrhom da Veneciji osiguraju slobodan, pa i povlašten pristup na tržišta srednje i sjeverne Italije u svojstvu prodavaoca uvezene robe i kupca lokalnih i importnih proizvoda, za vlastitu potrošnju i za izvoz na daleka tržišta izvan Italije. U tome nizu, isprva u prostoru ograničeno pravo trgovanja proširuje se 880. na cijeli teritorij Italskog kraljevstva. Godine 883. odredbom cara Karla Debelog utvrđuje se umjesto dotadašnjega proizvoljno određivanog carinskog iznosa stalna kvota u visini od 2,5 quadragesima. Nakon toga 992 car Bazilije II. i Bizant također odobravaju Veneciji slobodnu trgovinu u carigradskoj luci uz povlaštenu ulaznu i izlaznu carinsku taksu koja joj je osiguravala znatnu prednost čak i pred Amalfijem i Barijem.

Nakon kratkotrajne, iako veoma opasne krize u doba Otona II., venecijanska politika stjecanja privrednih pogodnosti napredovala je usporedo s propadanjem najopasnijih

mletačkih suparnika. Na sjeveru, grad Comacchio već od X. st. gubi svoj monopol u plovidbi rijekom Po, a njegovo mjesto preotima Venecija i postaje glavnom trgovačkom silom na tržnicama Man-tove, Parme, Cremone, Piacenze, Pavije, Milana, Brescije i drugih gradova što iz Padske nizine održavaju veze s oblastima južno od Apenina i sjeverno od alpskog bedema. Na jugu pak, ratovi Bizanta sa Saracenima i, zatim, s Normanima te formiranje normanske vlasti u Apuliji i Kalabriji poništili su ekonomsko značenje Gaete, Amalfija i Barija i pripomogli izgradnji mletačkog prvenstva na istočnom Mediteranu, na kom tijekom XI. st. dekadansa bizantske vojne i pomorske moći nameće Veneciji potrebu da se vojno i trgovački osloni na vlastitu, sve snažniju brodogradnju.

U takvim okolnostima Venecija je svoj sistem privredne supremacije izgrađivala sustavno i promišljeno. Na sjeveru je formirala svoja uporišta na svim ušćima lombardijskih rijeka i svoje postaje u gradovima unutrašnjosti, sa svrhom da stekne potpunu kontrolu nad prometom preko Alpa. Na istočnoj obali Jadrana Istra je u potpunosti ovisila o uvozu i izvozu u Veneciju. Hrvatsku i dalmatinsku obalu nastojala je držati pod svojom kontrolom. Apulija joj je služila kao žitnica i područje s kog je dobavljala vino, ulje i južno voće. Već od 2. polovice X. st. veoma se snažno afirmiraju njene veze sa Sicilijom, Tunisom, Tripolitanijom, Egiptom i Sirijom, dopunjajući glavnu mletačku poslovnu metu: Carigrad i Malu Aziju.

U okviru svoga sve razgranatijeg privrednog djelovanja, Venecija nije u velikom opsegu sudjelovala vlastitim proizvodima, s izuzetkom soli, ribe, keramike i stakla. Iz istočnih Alpa uvozila je željezo, a drvenu građu iz Istre i Dalmacije, pa je te sirovine djelomice obrađivala i zatim izvozila gotove proizvode. Vunu je dobavljala iz raznih predjela Italije, iz Flandrije i Engleske.

Izvanredno unosna i opsežna bila je njena trgovina robljem, pretežito iz slavenskih područja na Balkanskom poluotoku. Iz bizantskih i islamskih zemalja uvozila je sukno, svilene, lanene i pamučne tkanine, brokat i grimiz, perzijske sagove, damaščanske sablje i noževe, dragulje, zlato, srebro i slonovu kost, mirodije, vino, ulje i različito voće. Sva se ta roba prodavala tek dijelom na tlu Venecije i na njenim tržnicama uvelike i ondje stranim kupcima; pretežiti dio prenošen je dalje, u unutrašnjost Poluotoka i u zemlje srednje i zapadne Evrope.

Relativno nevelika razvijenost vlastite obrtničke privrede u razdoblju do kraja XI. st. nije u Veneciji poticala veoma izgrađenu organiziranost obrta. Tek u X. st. obrtnička proizvodnja buja življe i otkida se od kućne radinosti pretvarajući se u samostalno poduzetništvo profesionalaca. Ali prije kraja XII. st. oni se još ne organiziraju u cehove, iako već u XI. st. postoje bratstva obrtnika ministeria i savezi stanovništva po susjedstvima scolae, podvrgnuti zaštiti nekoga sveca i namijenjeni uzajamnoj socijalnoj skrbi.

Mletačka aristokracija, njeni najugledniji rodovi, a također, veoma intenzivno, i duždevske obitelji bavile su se unosnijim poslovanjima od obrtničke djelatnosti. Postupnom akumulacijom dobiti oni postaju investitorima u nabavci i otpremi tranzitne robe, brodovlasnici, uvoznici i izvoznici isprva na neveliku dometu, a zatim na prostranstvima koja se sve više šire i dosežu od Prednje Azije do Zapadne Evrope. Ekonomski uspon te aristokracije pa sjednika, trgovaca i novčara dokončao je nakon propasti Orseola monarhi-zam duždevske vlasti i uputio političko ustrojstvo Dukata

prema izgradnji aristokratsko-plutokratske republike. Ostvarenje toga sistema rezultiralo je, međutim, tek iz daljnjih ekonomskih i političkih uspjeha što ih je Veneciji donijelo doba Komnena u Bizantu, zatim epoha križarskih ratova i, naročito, njezina uloga u događajima na Bosporu početkom XIII. stoljeća.
541
XIII. RUSKE ZEMLJE DO SREDINE XII. STOLJEĆA
1. PROBLEMI FORMIRANJA POLITIČKIH STRUKTURA
U vrijeme kad Jordanes saopćava tri glavna imena za slavensko stanovništvo Veneti, Anti i Slaveni, on spominje da brojna njihova plemena imaju svako svoje posebno ime; ali, nažalost, on ta imena ne nabraja.
No ipak je karakteristično da je upravo Jordanes sačuvao prvi spomen plemenskog imena Rus. U svom djelu, koje je nastalo sredinom VI. st. on, između ostaloga, opisuje i neke događaje iz vladavine ostrogotskog kralja Hermanarika. Taj je vladar oko 370. dao raskomadati Sunildu, ženu nekog uglednog taoca iz "vjerolomnog plemena Rosomona", zbog toga što je njezin muž pobjegao svojima. U gotskom jeziku naziv "Rosomoni" znači "Ljudi iz plemena Ros". Budući da Jordanes nabraja razne narode koji, na tlu današnje južne Ukrajine, žive u susjedstvu Ostrogota, ali nigdje ne locira narod Ros, očito je da je "pleme Ros" bilo parcijalni naziv neke uže cjeline, pokrivene općenitijim etničkim nazivom kao što su bili nazivi "Slaveni" ili "Anti". Iako Jordanes ne navodi područje na kom su boravili pripadnici plemena Ros, vjerojatno je da se radilo o plemenu koje živi u relativno nevelikoj udaljenosti od gotskih područja, a priznaje vrhovnu vlast Ostrogota, u koju svrhu među Ostrogotima borave njihovi taoci.
Jordanesovu zemljopisnu nedovoljnu određenost popunjava međutim jedan sirijski izvor koji je gotovo istovremen s Jordanesom. Sredinom VI. st. nastao je, naime, "Opis svijeta" kao anonimni dodatak Kronici sirijskog pisca Zaharije Retora V. st.. U njemu se među narodima "sjeverno od Sirije" spominje narod Ros, koji ne živi ratničkim životom niti na konjima, kao njihovi nomadski susjedi. Smještaj naroda Ros je područje sjevernije ili sjeverozapadni je od pricrnomorskih stepa što ih zapremaju njihovi rat-ničko-nomadski susjedi.
Ali premda je taj podatak dragocjen jer svjedoči o postojanju plemenskog naziva Ros u sredini VI. st. n. e., negdje na području što ga Jordanes pokriva širim etničkim nazivom Anta, on ipak ne precizira ni područje ni druga povijesno-zemljopisna obilježja plemena na koje se naziv Ros u to doba odnosi.
Tek tri stoljeća nakon toga iranski geograf Ibn-Hordadbeh saopćava da su "Rusi jedno slavensko pleme", a car Konstantin Porfirogenet, sredinom X. stoljeća, razlikuje "Vanjsku Rus" i "naprosto Rus", koja se prostire oko Kijeva.
543
Takvo lociranje imena Rus potvrđuju i ruske kronike XI-XII. stoljeća. Tada se naziv Rus i Ruskaja zemlja upotrebljavaju dvojako: u širem smislu, pa znače cijelo rusko etničko područje od jezera Ladoga do ušća Dnjestra i od Karpata do srednje Volge, ali također i u znatno užem i očigledno starijem smislu. Taj naziv u užem smislu odnosio se na šumsko-stepsku oblast oko Kijeva, na području oko rijeke Ros, pritoke Dnjepra, na zapadni dio kasnije Perejaslavske kneževine i jugozapadni dio kasnije Černigovske kneževine do grada Kurska, na Sejmu, i Trubčevska, na Desni. Zanimljivo je da je to područje doduše zemljopisna jezgra buduće Kijevske države, ali - koliko se može kontrolirati u sačuvanim

pisanim dokumentima - ono nije, u vrijeme kad ti izvori nastaju, bilo posebna politička cjelina.
Ali premda je takav zaključak na temelju pisanih izvora opravdan, arheološki nalazi ipak svjedoče o protivnom. Upravo to područje zaprema u VI. i VII. st. osebujna kultura tzv. "paljčatih fibula", koja ima svoje izrazite arheološke karakteristike a geografski se točno podudara s oblašću "Unutrašnje Rusi". Osim toga jedinstva arheoloških obilježja, upravo u toj oblasti susreće se veliko obilje naziva vezanih uz ime Ros ili Rus rijeka Ros, pritoka Dnjepra; stepa južno od te rijeke -- "Ruska poljana"; rijeka Oskol, u davnini se također nazivala Ros, a prema istoku je omeđivala oblast "Unutrašnje Rusi"; riječica Rus, pritoka Sejma, i dr..
Arheološki nalazi s toga područja upućuju na postojanje već izdife-renciranog društva. U grobovima ratnika što su se po svoj prilici okupljali oko plemenskoga vođe formirajući ratnu družinu, ima veoma bogatog nakita i oružja djelomice lokalne izrade, a djelomice bizantskog podrijetla. Najobilniji nalazi te kulture nađeni su na donjem toku rijeke Ros, u okolici tvrđave Rodnja koja je postojala već u prvim stoljećima n. e. a kasnije je bila poznata pod imenom Knjažja Gora. To se područje može smatrati središtem plemena ili naroda Ros, a naselje Rodnja možda se može dovesti u vezu s drevnim slavenskim kultom boga vegetacije Roda koji je u vjerskom sistemu Slavena imao istaknuto mjesto prije nego što je kneževska vlast u Rusiji nametnula štovanje panteona u kom je prvenstvo
imao Perun.
Zaključke o vezi između boga Roda i njemu posvećenog naselja Rodnja te plemena ili naroda Rus kome je to naselje bilo plemenskim ili kultnim središtem potkrepljuju i pisani izvori. Tako sirijski pisac Jefrem, iz sredine VI. st., navodi da na području sjeverno od Crnoga mora žive Rosijci ili Rodijci. Bizantski opisi ruskih pohoda na Carigrad u god. 860., sadržani u Fotijevu govoru iz te godine, a i druge zabilješke iz IX. i X. st. nazivaju Ruse "Rodi ili Rusi", što upućuje na to da se za dio stanovništva na području tzv. "Unutrašnje Rusi" upotrebljavao i naziv Rodi ili Rodijci, po njihovom plemenskom utvrđenom središtu, posvećenom bogu Rodu, koje je ležalo blizu ušća rijeke Ros u Dnjestar.
Osim plemena Ros ili Rus, na području oko Rodnje, "Unutrašnju Rus" sačinjavala su još dva plemenska teritorija. Sjevernije od Roda ili Rodijaca, oko današnjega Kijeva, živjelo je pleme Poljana, a istočnije, na srednjoj Desni i srednjem Sejmu, pleme Sjeverjana. Pleme Ros formiralo je u VI. st. plemenski savez tih triju plemena, pa se pri tom njegovo ime proteglo na cijelo područje "Unutrašnje Rusi". Savez triju plemena "Unutrašnje Rusi" potrajao je oko 2 stoljeća, tako da se tijekom VI. i VII. st. dospjela formirati njihova zajednička kultura koja se arheološki mani-

RUSIJA DO SREDINE XI. ST.
Zeleni obrub - Istočnoslavenska plemena, u sastavu Kijevske Rusije
Žuti obrub - Područje stepskih, nomadsko-ratničkih plemena
Svjetlosmeđe područje - Zapadnoslavenska plemena
Tamnosmeđe područje - Južnoslavenska plemena
Crvena puna linija - Trgovinski smjerovi s Baltika na Crno i Kaspijsko more

festira kao tzv. kultura "paljčatih fibula". Taj teritorij i taj savez plemena predstavlja geografsku i etničku jezgru kasnije Kijevske države i staro-ruske narodnosti. Na čelu vojne ili političke organizacije toga saveza plemena po svoj prilici je bio zajednički vojskovođa ili knez, oko koga se okupljala ratnička družina. Njezino je središte možda i dalje bila tvrđava Rodnja. "Unutrašnja Rus" ostvarivala je vjerojatno trgovinske odnose s pricrnomorskim gradovima, a sve do kasnih izvora tzv. "Stepennaja knjiga" iz XVI. st. sačuvali su se i nagovještaji o njenim možebitnim ratnim sukobima s bizantskim uporištima na obalama Crnoga mora i s Perzijom u prvoj polovici VII. stoljeća.
Područje "Unutrašnje Rusi", koje je u VI. i VII. st. postojalo kao organizaciono individualizirana oblast Rusa, Poljana i Sjeverjana, nije se teritorijalno poklapalo s cijelim prostranstvom na kome su živjela istočnoslavenska plemena. Zbornik nastao stapanjem najstarijih ruskih ljetopisa, "Povjest vremennvh Ijet" govori o plemenima koja su ulazila u sastav Ruske države "Kijevske Rusije" kakva je ona bila u sredini IX. st., to jest u vrijeme prije nego što su u Rusiju došle varjaške ratničke družine iz Skandinavije. Pri tome Ijetopisni tekst nabraja: Poljane, Sjeverjane, Drego-viče, Drevljane, Poločane i Novgorodce. Iz tih podataka slijedi da se od kraja VII. do sredine IX. st. prvobitna "Unutrašnja Rusija" proširila prema sjeveru i obuhvatila područje četiriju srodnih plemena, što se nižu od juga prema sjeveru, a koja su, po kazivanju istog ljetopisa, prije toga imala vlastita kneževstva. Tim se opseg ruske države protegao s područja "Unutrašnje Rusi" na sjever, sve do oblasti Iljmenskog jezera.
Ali usprkos tome proširenju razmjerno uskim pojasom daleko na sjever, još su uvijek izvan okvira tako povećane ruske države ostala brojna druga istočnoslavenska plemena i to: na zapadu Tiverci, Bužani, Bijeli Hrvati i Volinjani, a na istoku Radimići, Vjatići i Krivici. Sva su ta plemena ušla, djelomice ili potpuno, u sastav Kijevske Rusije tek naknadno, u tijeku borbi kijevskih knezova protiv njihove samostalnosti.
S takvim razvojem događaja u skladu su pisani izvori drugih naroda. Tako Ibn Hordadbeh u svom djelu "O putovima i državama", napisanom oko 860., tj. prije dolaska Varjaga u Rusiju, navodi da su Rusi jedno od slavenskih plemena i da njihovi trgovci izvoze kože dabrova, srebrnih lisica a i mačeve iz unutrašnjosti slavenskih zemalja k Bizantskome tj. Crnome moru.
U anonimnom djelu "Oblasti svijeta", nastalom u 2. pol. X. st. u arapskoj Srednjoj Aziji, ističe se da su oko sredine IX. st. Rusi boravili na području između srednjeg Dnjepra i srednjeg Dona; prema jugu i jugoistoku od njih žive Pečenezi, a prema zapadu Slaveni, koji zauzimaju područje od Dnjepra do donjeg Dunava. Prikaz toga pisca slaže se dakle s navodima što ih sadrži Povjest vremennvh Ijet i prikazuje etapu u kojoj se pojam Rusije još ne poklapa s područjem svih istočnoslavenskih plemena, koja pisci još uvijek poznaju pod općenitim nazivom Slavena.
Ovakvome shvaćanju o postojanju ruske slavenske države na području od južnih granica šumsko-stepske oblasti na srednjem Dnjepru do Iljmenskog jezera pridružuje se i informacija franačkog biskupa Pru-dencija koji je između 829. i 861. pisao Anale Franačkog kraljevstva tzv. Annales Bertiniani, po samostanu St. Bertin, u Flandriji. On je zabilježio da su 839. na dvor Ludovika Pobožnog došli neki skandinavski uhode

koji su se zbog toga što je Franačka tada bila u neprijateljstvu s Norma-nima, izdavali za poslanike naroda Ros, ali su uskoro bili raskrinkani kao Šveđani i protjerani iz Franačke. Autor pri tome spominje postojanje ruske države i navodi da joj na čelu stoji "hakan".

Upotreba toga turk-menskoga naziva svjedoči da je središte te države bilo negdje na jugu, u susjedstvu s nomadskim stanovništvom pricrnomorskih stepa, što upućuje na oblast Kijeva, i, možda, još uvijek na teritorij drevne Rodnje, jezgrene oblasti oko koje se formirao prvobitni trojni savez plemena Rusa, Poljana i Sjeverjana, da bi se, prije ili poslije Prudencijeve informacije, proširio i na sjever, do Iljmenskoga jezera.
Prudencijev podatak ima izvanrednu važnost i zbog toga što pokazuje da je pisac Annala jasno razlikovao skandinavske Šveđane od slavenskih Rusa. Jednaki izvod o toj razlici slijedi i iz govora bizantskoga patrijarha Focija iz 860. U njem se saopćava da su Rusi te godine izvršili napad na Bizant zbog toga što su Bizantinci poubijali neke ruske trgovce koji im nisu platili svoja dugovanja. Pri tome ističe da su Rusi narod o kome se dotad ništa nije znalo, iako je u prvoj polovici IX. st. Bizant znao za Šveđane kao ratnike, trgovce i napadače, u okviru širih normanskih kretanja prema istočnim i zapadnim evropskim zemljama.
Svjedočanstva o razlikovanju Rusa i Skandinavaca u suvremenim izvorima važna su zbog sučeljavanja dviju oprečnih teorija o postanku ruske države, koje se sporadički pojavljuju još i u današnjoj historiografiji.
Starija od njih, nastala još u XVIII. st., smatra da su skandinavski švedski osvajači na tlu Rusije pokorili politički neizdiferencirano slavensko stanovništvo i u 2. polovici IX. st. formirali rusku državu tzv. normanistička teorija. Suprotna njoj, tzv. antinormanistička teorija, objašnjava postanak ruske države samostalnom evolucijom privrednih, društvenih i političkih odnosa kod samih istočnoslavenskih plemena, pri čemu je taj razvoj postupno, još davno prije dolaska skandinavskih ratničkih i najamničkih odreda u Rusiju, doveo do vlastitih političkih struktura, kako se to događalo u povijesnom razvitku i drugih slavenskih i neslavenskih naroda, u Evropi i izvan nje.
Iako pri upornom održavanju normanističke teze jednim dijelom sudjeluju vanznanstveni motivi, ipak je neosporno da u neku ruku dokumentarnu podlogu takvoj interpretaciji daju tekstovi starih ruskih kronika iz XI. i XII. st. U njima se, naime, govori da su nesložni Slaveni iljmenske oblasti dobrovoljno k sebi pozvali varjaške skandinavske knezove da im presude u njihovim rasprama i zavladaju njihovom zemljom. Zbog toga rješenje temeljnog antagonizma vezanoga uz dilemu o normanizmu i anti-normanizmu proizlazi iz analize i razjašnjenja tekstovnih obavijesti u najstarijim ruskim kronikama.
Danas se smatra da su najstariji sačuvani tekstovi ruskih kronika iz početka XII. st. nastali višekratnim prerađivanjem i naknadnim spajanjem starijih, danas izgubljenih izvornih cjelina. Među njima je postojao i veoma drevni tekst, tzv. Askoldov ljetopis, koji je prikazivao događaje između 860. i 889., a na nj se nadovezivao tekst koji je nastao oko 996. u Kijevu. Ni u njima, a ni u njihovim prvim preradama, izvršenima u prvoj polovici XI. st., nema nikakva spomena o pozivanju varjaških knezova u Rusiju i o njihovoj navodnoj ulozi pri osnivanju najstarije ruske državnosti. Podaci o Varjazima uklopljeni su u takvo najstarije opisivanje

ruske povijesti tek naknadno, u vezi s oprečnim interesima ruskoga sjevera i juga.
Prvobitna, najstarija politička jezgra Kijevske države formirala se, naime, na području triju plemena: Rusa, Poljana i Sjeverjana "Unutrašnja Rusija" ili "naprosto Rusija", kod Konstantina Porfirogeneta. Tek naknadno toj su jezgri pripojena sjevernija, šumska područja, sve do velikih jezera, s Novgorodom. Između najstarije, kijevske političke jezgre i tih sjevernih oblasti održali su se i nakon njihova sjedinjenja antagonizmi, koji su

se, uz ostalo, očitovali i težnjom da se drukčije tumači najstarija povijest i ospori prvenstvo, a s njime i pravo Kijeva na prevlast u zajedničkoj državi. Ta tendencija dat će, u posve određenim, kasnijim političkim okolnostima, poticaj novgorodskim prerađivačima najstarijih kijevskih kroničarskih tekstova da u svoju obradu unesu važne preinake.
U samom Kijevu najstarija je kroničarska građa u 2. polovici XI. st prerađivana i dopunjavana još dva puta, ali se i nakon toga u njima sačuvala pradavna jezgra, kojom se doduše ništa ne saopćava o davnoj plemenskoj tvorevini Ros u području oko naselja i svetišta Rodnja, ali se govori o kasnijoj etapi, u kojoj se već izvršilo sjedinjenje Rusa, Poljana i Sjeverjana u plemenski savez. Prikaz toga vremena poprimio je obilježje legendarne priče: Tri brata, Kij, Ščeк i Horiv, gospodovali su svaki na svom brdu, ali su se sporazumjeli, na području plemena Poljana osnovali zajednički grad i dali mu ime Kijev, po imenu najstarijega brata, koji im je otad bio zajedničkim knezom. Jezgra te legende povjesno je točna i ilustrira proces ujedinjenja plemenskih područja Rusa, Poljana i Sjeverjana u zajedničku političku cjelinu koju Konstantin Porfirogenet pozna pod nazivom "Unutrašnja Rusija".
Podaci najstarijih kijevskih kroničarskih zapisa koji govore o tim zbivanjima prepisivani su, i pri tom mijenjani, u Novgorodu već krajem XI. i u početku XII. st. Kod toga se u novoformiranim prikazima očituje težnja da ličnost Kija bude obezvrijeđena. Interpolacijom su unesene opaske koje tvrde da taj Kij nije bio nikakav knez, nego običan prevoznik na lađi preko Dnjep-ra i potpuno neugledan lovac. Isto tako, tvrdi se da grad Kijev ne postoji od davnine, nego da je osnovan razmjerno nedavno, tek 854., tj. u doba kad je u Bizantu vladao car Mihajlo III. 842-867.
Zanimljivo je da je tendencioznost ovakvoga omalovažavanja Kijeve ličnosti zapazio i konačni redaktor do danas sačuvanog ljetopisa "Povijest drevnih vremena", kijevski redovnik Nestor. Stoga on pobija tu tendenciju novim informacijama o Kiju saopćavajući da je Kij, kao knez u gradu Kijevu, posjetio Carigrad i ondje bio s počastima primljen kod cara, što se ne bi desilo da je bio običan lađar na Dnjepru i lovac.
Nestor ne navodi ime bizantskoga cara koji je primio Kija, pa zbog toga nije moguće na toj osnovi odrediti doba njegova knezovanja. Ali Nestor iznosi da je poslije Kijeva vremena došlo do provale Turko-Bugara na donji Dunav i do pojave tzv. Bijelih Ugra u pricrnomorskim stepama. Iz drugih izvora zna se da oba ta događaja padaju u VII. st., pa stoga doba kneza Kija treba tražiti od kraja VI. do, najkasnije, sredine VII. st., kad se u južnoj Rusiji pojavljuju Bijeli Ugri. Drevnost vijesti o Kijevoj vladavini u Kijevu zabilježio je u VIII. st. i armenski pisac Zenobije Glak, pretekavši njeno poricanje u novgorodskim "korekcijama" kijevskih izvornih vijesti za više od tri stotine godina.

Prvi podaci o dolasku Skandinavaca Varjaga u Rusiju sadržani su u jednom novgorodskom ljetopisu koji je nastao između 1054. i 1060. a naručio ga je novgorodski posadnik Ostromir tzv. Ostromirov ljetopis. Njegov nepoznati autor se u velikoj mjeri služio starijim kijevskim kronikama pa je govorio i o osnutku Kijeva kao najstarijega grada u Rusiji. Ali dopunja-jući taj sadržaj lokalnim podacima o povijesti Novgoroda, on saopćava da su sredinom IX. st. na sjeverne ruske zemlje počele napadati ratne družine Varjaga, iz Švedske kao što su istovremeno Normani iz Norveške i Danske napadali zapadnoevropske zemlje. U tim napadima uspjelo im je da slavenska plemena na istočnom Pribaltiku i oko Iljmenskog jezera primoraju da im plaćaju danak. Ali poslije

nekog vremena ta su plemena sporazumno digla ustanak, protjerala Varjage preko mora i obustavila plaćanje danka.
U daljnjem razvitku događaja, vjerojatno oko 867, nova je skupina var-jaških ratnika izvršila napad i najprije zauzela grad Ladogu, a zatim je njihov zapovjednik Rjurik 870. prešao u Novgorod. Ostromirov ljetopis prikazuje taj događaj kao dogovorni dolazak na temelju poziva što ga je varja-škim ratnicima uputilo novgorodsko gradsko vijeće jer je odlučilo da ubuduće u svoju službu unajima kneza koji će kao službenik toga vijeća upravljati njihovom zemljom i, u prvome redu, biti vojni zapovjednik. Ljetopisni tekst pri tome kazuje da su u Rusiju došla tri varjaška kneza: Rjurik, Si-neus i Truvor. Ali je jezikoslovna analiza pokazala da riječi "sineus" i "tru-vor" zapravo znače "njegova vjerna družina", iz čega slijedi da je u sjevernu Rusiju došao varjaški ratnik Rjurik sa svojom vojnom družinom i ondje stupio u službu novgorodskoga gradskog vijeća, nametnuvši mu tu službu možda i silom.
Podaci Ostromirova ljetopisa izvanredno su važni osobito po tome što jasno razlikuju Varjage, Ruse i Slavene u užem smislu. Varjazi su skandinavski došljaci iz švedske, Rusi su slavenski stanovnici južne Rusije a Slaveni u užem smislu plemena ili savez plemena u oblasti Novgoroda. Ostromirov ljetopis, također, nipošto ne pripisuje Rjuriku osnutak ruske države, nego ističe da je jezgra ruske državnosti formirana u davna vremena na jugu, u kijevskoj oblasti, a i na sjeveru su prije dolaska Varjaga postojale političke organizacije plemena, a u Novgorodu već i visokoizdiferencirana ustanova gradskoga vijeća.
Do radikalne preinake u tekstovima najstarijih Ijetopisnih zapisa došlo je tek krajem XI. st., kad je u Kijevu vladao knez Svjatopolk. Novgorođani su se tada suprotstavili uobičajenoj praksi da knezom u Novgorodu bude najstariji sin kijevskoga velikoga kneza, pa su sebi, po vlastitom izboru, za kneza uzeli sina tadašnjega kneza u Rostovu, Suzdalju i Perejaslavu. Taj novgorodski samostalno izabrani knez Mstislav bio je po podrijetlu s istočne granice ruskoga državnog i etničkog područja, ali je imao odlične međunarodne veze. Po ženskoj lozi bio je unuk anglosaskog kralja Haralda, bio je oženjen kćerkom švedskoga kralja, jednu kćer je udao za norveškoga kralja a drugu za nekoga danskog velikaša. Tim svojim obiteljskim vezama on je nesumnjivo mogao mnogo pomoći trgovinskim interesima Novgorođana, ekonomski orijentiranima prema Baltiku, a bio je i pripravan da brani separatističke težnje novgorodskih bojara i njihovu politiku povezivanja sa zemljama oko Baltičkoga i sjevernoga mora.
U takvim okolnostima Mstislav je dao preraditi starije Ijetopisne tekstove, uključujući i najstarije kijevske predloške i tzv. Ostromirov ljetopis.

Oni su pri tome stopljeni u jednu cjelinu, a u tako nastali tekst unijeta su prezriva saopćenja o Kiju kao običnom lađaru na Dnjepru i neuglednom lovcu, saopćen netočni podatak o kasnom osnutku Kijeva i negiran postanak ruske državnosti na jugu spomoću unošenja legende o dobrovoljnom pozivanju Varjaga, pri čemu je njihov dolazak prikazan kao osnutak ruske države, pa se o tome izričito kaže: "Od tih Var j aga nazvala se zemlja Rusijom, a Novgorođani su sve do danas varjaškoga roda".
Početkom XII. st. kijevski je Ijetopisac Nestor i te i sve druge stare ruske ljetopise spojio u jedinstveno izlaganje, za najstarija razdoblja u mnogo čemu protivurječno uslijed brojnih retuširanja i preinaka koje su u prethodnim vremenima izvršena. Ali kako se

Nestorov sastavak jedini sačuvao, on je svojini informacijama, koje potječu iz vremena Mstislavovih preinaka,
----i..x: u +.r-"au +T,r "r"r-m5mi;tirke teoriie. suprotne današnjem znan-
4-i,, cvti,-,,,;; -n.anrntiv ono ie. veoma često na iu2u a zasviedbćeno le u stvenom uvidu u najraniju povijest Kusije;
U povijesnoj realnosti ona se odvijala polazeći od postojanja "Unutrašnje Rusije" kao teritorija triju plemena, Rusa, Poljana i Sjeverjana, koji se prije sredine IX. st. proširio na sjever, sve do Iljmenskog jezera, obuhvativši područje Drevljana, Dregovića, Poločana i iljmenskih Slavena ili Novgo-rođana, koji su do tada imali svaki svoju samostalnu plemensku organizaciju, a ostavivši izvan svoga državnog područja još niz drugih istočnoslavenskih plemena na zapadu i istoku svoje oblasti. U suprotnosti s navodima Mstislavovih Ijetopisnih preinaka, ime Rusija, koje se s teritorijalnim proširenjem "Unutrašnje Rusije" protegnulo i na sjever, nema nikakve veze s etničkim imenom skandinavskih Var j aga. Njemu nema nikakva traga na samome tlu Skandinavije, naprotiv, ono je veoma često na jugu, a zasvjedočeno je u brojnim izvorima kao etničko i teritorijalno ime na području šire kijevske oblasti.
Nastavak izlaganja autentične povijesti Rusije nakon sjedinjenja "Unutrašnje Rusije" s teritorijem sjevernijih plemena, sve do Iljmenskog jezera, izgubio se iz teksta kojim se u XII. st. poslužio kroničar Nestor, jer su ga, za volju teze o ulozi Varjaga, izmijenile korekcije izvršene po nalogu novgorodskog kneza Mstislava. Ali odjeci tih zbivanja sačuvani su u jednome razmjerno kasnom ruskom ljetopisu iz sredine XVI. st. tzv. Nikonovski ljetopis, koji se služio različitim drevnim, kasnije izgubljenim izvorima južno-ruskoga podrijetla. U kombinaciji sa znanjima kojima je također na temelju izgubljenih drevnih dokumenata raspolagao ruski povjesničar Tatiščev, iz 1. polovice XVIII. st., kao i na temelju zabilješki bizantskih, arapskih i zapadnoevropskih onovremenih pisaca te na osnovi arheoloških, etnoloških i jezikoslovnih istraživanja, rana se ruska povijest može rekonstruirati i u svom nastavku na epohu sjedinjenja ruskoga juga s ruskim sjeverom koje je ostvareno na inicijativu južnoruske "Unutrašnje Rusi", poznate Konstan-tinu Porfirogenetu.
Prema navodima arapskog pisca Masudija, iz X. st., u polovici IX. st. je prostranim oblastima Rusije vladao knez Dir, a muslimanski su trgovci dolazili u prijestolnicu njegove države s raznovrsnom robom. Njegovim nasljednikom bio je knez Askold, a obojicu treba smatrati potomcima ili nasljednicima kneževskoga roda što ga je osnovao Kij.
U vrijeme Dira i Askolda Rusi su vodili tri uzastopna ratna pohoda protiv Bizanta. Dva od njih prikazuje i bizantski patrijarh Focije. On ističe da je car Mihajlo III. 842-867 nerazborito raskinuo dotadašnji savez s Ru-

Katedrala Sv. Sofije u Kijevu Rekonstrukcija i
cja i plan.
sirna i njihove taoce pretvorio u roblje. Uslijed toga došlo je do vojne akcije Rusa protiv Carigrada, pa su Rusi dva do tri mjeseca podsijedali bizantsku prijestolnicu, potkapali njene zidine i pripremali juriš na njezine utvrde. Cio pothvat završen je mirovnim sporazumom i Rusi su se 25. VI. 860 vratili u svoju zemlju.

Godine 866. Rusi su izvršili novi napad, najprije na bizantske saveznike Hazare, ali je njihovu pomorsku ofenzivu na Carigrad razbila oluja.
Iduće godine 867 knez Askold je ratovao s Pečenezima koji u to vrijeme dolaze na područje srednjega Dona i Don jeca. U istu godinu pada i Askoldov pokušaj da pokori i jugoistočne slavenske susjede svoga državnog teritorija, Ulice, ali ih nije uspio svladati nego je s njima sklopio savez.
Dok je tako Kijevska Rusija u šezdesetim godinama IX. st. ratovala na jugu, dva put s Bizantom, jednom s Pečenezima a i sa susjednim slavenskim plemenima, na sjeveru zemalja što ih je nekadašnja "Unutrašnja Rusija" priključila svome području počinju napadi varjaških vojnih družina, kojima su napadači primorali iljmenske Slavene da im plaćaju danak. Pobuna Nov-gorođana uskoro je Varjage protjerala natrag u Švedsku. Ali već 867. nova ratnička skupina pod vodstvom Rjurika osvojila je Ladogu, a 870. se Rjurik silom ili po sporazumu s novgorodskim gradskim vijećem nametnuo tome gradu kao vojni zapovjednik. O ličnosti toga varjaškog ratnika postoji pokušaj njegove identifikacije koji je do danas u povijesnoj znanosti još sporan s normanskim vođom Rhorigom Jiitlandskim za koga se zna da je u prvoj polovici IX. st. sa svojom družinom napao Pariz i London i neuspješno ratovao sa sinovima Karla Velikoga, pa je zatim otišao nekamo u područje istočnoga Baltika.
Bez obzira na to da li je ta identifikacija opravdana ili nije, Rjurikov pothvat pripadao je normanskim podvizima istoga tipa.
Ali već dvije godine poslije njegova uspjeha, u Novgorodu je došlo do ponovnog ustanka 872 Novgorođana protiv Varjaga. Rjurik je tu pobunu slomio ubivši njezina prvaka Vadima i smaknuvši mnogo njegovih pristalica.
Nakon toga Rjurik je 873. osvojio i grad Polock, na Zapadnoj Dvini, u zemlji slavenskih Krivica, zatim Rostov, koji je tada bio u zemlji ugro-fin-skih Mera, i Bjeloozero, grad na istoimenom jezeru gdje je tada živjelo ugro-finsko pleme Vesa.
Pokorenje Polocka izazvalo je reakciju kijevskoga kneza Askolda, pa je on 873. protjerao Varjage s toga područja, ali nije imao mogućnosti da im preotme i zemlju novgorodskih Slavena. Njegove su vojne snage uvelike bile angažirane u zbivanjima na jugu. Još 872. on je ratovao s priazovskim Bugarima i u tim borbama izgubio sina. Možda je do toga rata došlo na poticaj bizantske diplomacije, zbog mogućnosti ruskog napada u času kad su njene snage bile vezane tadašnjim događajima u Južnoj Italiji i Maloj Aziji, jer je zaista već 874. došlo do novog rata Rusije s Bizantom. Poslije napada na krimske posjede Bizanta, Rusi su počeli pripremati snažan oružani pohod i na Carigrad. Ali prije nego što je ta akcija ostvarena, car Bazilije I. je As-koldu poslao bogate darove i uspio sklopiti mir 875 kojim su obnovljeni dobri odnosi iz 860. Jedan od članaka toga ugovora mora da je predviđao i pokrštenje Rusa jer je tadašnji carigradski patrijarh Ignacije neposredno poslije zaključenja mira u Rusiju poslao arhiepiskopa Mihajla, a Askoldovo je bojarsko vijeće donijelo odluku o prihvaćanju kršćanstva. Arheološki na-

laži u južnoruskim gradovima iz toga vremena potvrđuju, uz ostale elemente koji govore o pojavi kršćanstva u Rusiji, i uzmicanje starije tradicije spaljivanja mrtvaca pred kršćanskim običajem sahranjivanja umrlih u grobne jame.
U vrijeme Askoldova ratovanja s Bizantom Varjazi mora da su obnovili svoju vlast nad Krivićima i Polockom. Zbog toga je Askold u godini svoga mirovnog ugovora s Bizantom 875 ponovo poveo rat protiv Varjaga i preoteo im zemlju Krivica.

Vlast Varjaga u dijelu sjevernoruskih oblasti u to je vrijeme urodila novim valom nezadovoljstava, koja stanovništvo nije bilo kadro izraziti pobunom, nego je u velikom broju napuštalo svoja boravišta, naročito grad Nov-gorad, i pred Rjurikovim nasiljima dobivalo utočište u Kijevu.
Takvo okupljanje izbjeglica u političkom središtu iz koga je već dva puta bio ostvaren uspješan vojni pohod protiv Varjaga, moralo je za njih značiti opasnost od moguće nove intervencije. U takvim okolnostima Rjurikov je nasljednik u Novgorodu, Oleg, koji je ondje vladao po svoj prilici od 879., organizirao 881 preventivni vojni pohod protiv Kijeva. Taj rat završio se porazom i smrću Askolda te ujedinjenjem cijeloga nekadašnjega područja proširene Unutrašnje Rusije pod vlašću Olega.

2. PRIVREDNA I DRUŠTVENA OSNOVICA

Gospodarsko i društveno ustrojstvo na području Rusije u ranim stoljećima srednjovjekovlja, sve do pada Kijeva u vlast Olega, ne može se u cijelosti rekonstruirati jer nema pisanih spomenika koji bi taj razvitak sustavno i dovoljno iscrpno opisivali. Zbog toga i na ovom području osnovne informacije daju arheologija, etnologija i lingvistika.
Razdoblje od kraja V. do kraja IX. st. obuhvaća u Rusiji proces razgradnje rodovskih odnosa i stvaranje temelja za rane oblike feudalne privredne, društvene i političke organizacije.
Potkraj prve polovice I. tisućljeća n. e. osnovna privredna i društvena jedinica na području naseljenom istočnoslavenskim plemenima bila je rodovska općina koja je vjerojatno nosila naziv vrv. Naselja su većinom bila malena, pretežno smještena blizu rijeke ili jezera, na tlu koje nije bilo lako dostupno eventualnom napadaču. Zemlja se pretežno privodila obradbi paljevinskim sistemom, a kao radni alat služili su ralo i motika, kose i srpovi.
S razvitkom osnovnih zajednica one se diobom cijepaju i oblikuju, u većoj ili manjoj udaljenosti, nova naselja, koja održavaju međusobne veze, imaju zajedničke svetkovine, vrše razmjenu proizvoda i organiziraju zajedničku obranu od vanjskih opasnosti. Time se formira viša organizaciona jedinica, tzv. mir. Za zajedničke skupove, kao sklonište u slučaju ratnih nasrtaja izvana i za zajednički kult predaka pojedini mir ima svoje utvrđeno gradište koje stari tekstovi nazivaju pogost. U njemu su se održavala vijećanja predstavnika domaćinstava u vrvima i miru od svakoga "dima" po jedan čovjek. Tu su birali "gradskoga starostu" i "kneza", zapovjednika ratne čete što ju je mir formirao kad bi zatrebalo, vršili sudovanja i prinosili žrtve svojim božanstvima.

Opasnosti od spoljašnih neprijateljskih napada primoravale su mir da svoju vojnu obrambenu a u prigodi i napadačku službu čvršće organizira. Određena skupina mladih ljudi bila je privremeno oslobođena redovnih radnih dužnosti i zadužena da prema potrebi ratuje u interesu cijeloga mira. Takvi "otroki" stanovali su zajedno, u posebnom naselju, "slobodi", i tu su se vježbali ratnome umijeću pod zapovjedništvom "vojvode" ili "kneza". Poslije odsluženja te obveze otroki su se vraćali zemljoradničkim dužnostima i smjeli se ženiti. Pojedini mir moga je podići na oružje stotinjak ratnika, što je odgovaralo ukupnom broju od 500-800 stanovnika.
Postupni razvoj poljoprivredne tehnike, usvajanje obradbe tla širokim lemešom i primjena isprva dvopoljnog, a zatim i tropoljnog sistema, rezultirala je povećanjem proizvodnosti agrarnog radnog napora. Velike krvno-rodbinske porodice nisu više bile

nužna organizaciona forma poljoprivredne djelatnosti. Sada je i rad manje radne jedinice mogao davati dovoljno uroda, potrebitog za održanje, pa se velike porodice raspadaju na male, kako to potvrđuju promjene u gradnji i veličini nastambi po selima. Tim izmjenama nekadašnja se kolektivna rodovska općina pretvara u tzv. susjedsku općinu, srodnu onoj kakva je kod zapadnoevropskih, napose germanskih naroda poznata pod nazivom marka. U takvoj općini osnovna privredna jedinica postaje monogamna mala porodica kao trajni i samostalni posjednik svoga obradivoga tla. Više takvih susjedskih općina sela čine i dalje jedan mir sa svim njegovim obilježjima vojne, sudske i kultne samoupravne cjeline. Ovaj proces mijenjanja elementarnih privredno-organizacionih i društvenih odnosa vršio se brže u južnim oblastima ruskih zemalja, gdje je dodir s razvijenim civilizacijama iz kruga kasnorimskoga i ranobizantskoga svijeta vršio snažniji i neposredniji utjecaj. Zbog toga se u rubnim šumsko-stepskim oblastima može arheološki utvrditi postojanje većih sela, gušća naseljenost plodnih predjela i razvijenija izgrađenost rodovsko-plemenskih utvrđenih središta negoli u dubljoj unutrašnjosti sjevernijih šumskih oblasti.

Pojavom pretvaranja rodovskih sela u susjedske općine s malim porodicama koja trajno posjeduju svoju obradivu zemlju započela je epoha samostalne i slobodne privredne djelatnosti seljačkih domaćinstava, a ona uskoro ostvaruje i imovinsku diferencijaciju među njima koja brzo prerasta u klasno raslojavanje.

Takvom prerazvrstavanju odnosa mnogo je pridonosilo pretvaranje vojnih družina pojedinih mirova u trajne ustanove. Time ratništvo postaje stalna profesija. Zapovjednici vojnih družina ili knezovi najčešće se nastanjuju u pogostu i pretvaraju ga u svoj zamak, a kao naknadu za svoju vojničku profesiju koja im onemogućava da se bave zemljoradnjom dobivaju od ostalih članova mira davanja u naravi. Pleme, kao organizacija većeg broja pojedinih mirova, postaje snažnija i organizaciono čvršća cjelina. Njen vojni zapovjednik, plemenski knez, moćan je ratnik koji zapovijeda tisućom vojnika. U daljnjem razvitku i takve se tisućnine udružuju u više jedinice, pa deset tisućnina čine jednu trnu, a stanovništvo udruženo u takvu veliku zajednicu čini savez plemena.

Prvobitna rodovska aristokracija pretvara se tim procesom u vojno-za-povjedničku aristokraciju. Ona ne živi od vlastitoga proizvodnog rada nego je uzdržava društvena zajednica. Spomoću svoga ratnog potencijala ona se bogati ratnim plijenom, dobiva ili prisvaja veće i bolje zemljišne čestice unu-

tar mira, prikuplja veća stada stoke i tako svojoj vojnoj moći pridodaje znatnu imovinu u nekretninama i pokretnom imanju. Budući da se ne bavi proizvodnjom, ona na svoju zemlju smješta ratne zarobljenike uz obavezu da im od plodova obradbe ili uzgoja stoke daju znatne obroke, a također obavezuje članove općina i mirova da u ime njihova uzdržavanja obrađuju njihovu zemlju. Na tu zemlju ona smješta i izgoje, isključene članove rodovskih i seoskih zajednica ili osiromašene seljake koji su u vrijeme nero-dica i gladi, zbog skrajnje bijede "za kupu" žita zapadali u ovisnost o pripadnicima vojno-zemljoposjedničke aristokracije, pretvarajući se time u zavisne seljake, "zakupe" ili holope, koji osim naturalnih davanja svome zaštitniku i dobročinitelju duguju i radnu rentu na njegovu zemljoposjedu.

Ovakvim razvitkom mir se pretvarao u seoski agrarni teritorij koji je obavezan da uzdržava velikaško domaćinstvo. Time se mir pretvara u votčinu s bojarskim zamkom ili dvorcem kao vojnim i ekonomskim središtem, a njegov se teritorij sastoji od zajednice

slobodnih sela koja pravno nisu izgubila slobodu, ali su sa svojom unutrašnjom samoupravom faktično postali daž-binski podložan teritorij svoga bojarina. U okviru takvoga mira vlastelin ima i dijelova zemlje na koje je smjestio i osobno zavisne i neslobodne obrađi-vače, nekadašnje ratne zarobljenike, izgoje, zakupe i holope, koji zemlju drže na temelju vlastelinove dodjele čestica. Cio raspon različitosti osnova po kojima su seljaci jednoga mira ili više njih bili obavezni davati naturalne dažbine vlastelinu obuhvaća ih ipak sve bez razlike u zajednicu dažbinskih obvezanika prema velikašu, premda su obaveze slobodnih seljaka po svom podrijetlu bile javnopravnoga karaktera, a obaveze onih koji su zemljišnu česticu dobili na obradbu od vlastelina temeljile se na privatnopravnom odnosu između posjednika zemlje i njezina obrađivača.
Tijekom VI. st. ovakvo je sazdavanje privrednih i društvenih odnosa rezultiralo formiranjem plemenskih saveza kao prvih državnih tvorevina u ra-nosrednjovjekovnoj povijesti Rusije. Kijevski kroničar Nestor nabraja 14 istočnoslavenskih plemena. Bili su to Poljani koji su za Nestora istovjetni s Rusima u užem smislu, Sjeverjani, Drevljani, Dregovići, Polоćani, Iljmen-ski Slaveni ili Novgorodci, Ulici, Tiverci, Bužani, Volinjani Duljebi, Hrvati, Radimići, Krivici i Vjatići.
Ta imena nesumnjivo predstavljaju već šire cjeline koje su obuhvaćale svaka od njih nekoliko manjih plemena kojima imena danas više nisu poznata. Tijekom VI. st. te su šire plemenske zajednice u svom sjedinjavanju pošle i dalje, pa je potkraj toga stoljeća postojao savez Poljana, Rusa i Sje-verjana, a na zapadu od njih plemenski savezi Duljeba i Hrvata, koje je u 2. polovici VI. st. razbilo vojevanje Avara na njihovu dvostrukom nasrtaju kroz Zakarpaće prema granicama Franačke na rijeci Labi. Trajnije značenje među tim plemenskim savezima imalo je ono što su ga formirali Rusi, Poljani i Sjeverjani, da bi prije polovice IX. st. svome teritoriju pripojili još četiri istočnoslavenska plemena, na rasponu do Iljmenskog jezera.
Proces vlastitoga privrednog i društveno-političkog razvitka istočno-sla-venskih plemena ostvario se, u tome smislu, prolazeći kroz sve redovne razvojne stupnjeve pri nastajanju državne organizacije, poznate i kod drugih naroda. U taj se razvitak u drugoj polovici IX. st. uklapa dolazak varjaških ratničkih družina koje su isprva uspjele osvojiti vlast u sjevernim predjelima Rusije, a zatim je njihov vojni vođa postao knezom i u političkoj jezgri Ki-

jevske države na jugu. Politička promjena koja je time ostvarena bila je samo uključenje varjaških ratničkih došljaka u odnose i izgradnju društveno-eko-nomskog poretka koji su nikli iz svojih autohtonih temelja i na toj su se osnovi razvijali i dalje.

3. DOBA USPONA Kl JEVSKE DRŽAVE

Oleg Osvojenje Kijeva od strane novgorodskog kneza Olega u god. 8812. uslijedilo je kao reakcija varjaškoga kneza na opasnost od ponovne intervencije Kijeva protiv jačanja varjaške vlasti na Sjeveru. Položaj Var-jaga u Novgorodu i u drugim gradovima ruskoga Sjevera nije bio vladarski položaj. Kao zapovjednici vojnih družina, oni su bili u službi lokalnih organa i, u načelu, obavezni djelovati na temelju njihovih odluka. Ipak, čini se da su veoma brzo, oslanjajući se na realni utjecaj svojih vojnih odreda, nastojali skučiti kompetencije lokalnih organa vlasti. Vjerojatno je upravo zbog takvih Rjurikovih pretenzija došlo 872. do ustanka Novgorođana protiv njega i, u vezi s time, do pogibije Vadima i njegovih pristalica. Ali nezadovoljstvo stanovništva nastavilo se i dalje, sve do Rjurikove smrti 879 a i za vrijeme njegova nasljednika Olega. Pred tim tlačenjima

Olegova režima njegovi su protivnici bježali iz Novgoroda u Kijev, pa se ondje, po svoj prilici, spremala nova oružana intervencija protiv Varjaga, nalik na one koje su 873. i 875. varjaškim osvajačima preotele plemenska područja Poločana i Krivica.
Zbog te opasnosti Oleg je 8812. poveo rat protiv kijevskoga kneza Askol-da, pobijedio ga i ubio, nakon toga osvojio Kijev i učinio ga sjedištem svoje ujedinjene vlasti nad južnim i sjevernim oblastima Rusije.
Čini se da je taj vojni uspjeh primorao Olega da izvrši bitno važnu prilagodbu novostvorenom stanju. On je najprije učvrstio svoj položaj u Kijevu i podigao u njemu niz utvrda, a zatim je svoje prijašnje sjedište, Novgorod, obavezao na plaćanje godišnjega danka starome državnom središtu koje je sada bilo novostečenom bazom njegove vladavine.
Olegovo osvojenje Kijeva nije automatski uključilo cijelo područje Askol-dove države. Naročito je teritorij plemena koja su živjela zapadno od srednjeg Dnjepra i južno od Pripjata ostao nepodvrgnut. Stoga je Oleg poveo okrutan vojni pohod protiv Drevljana, pa je i njih primorao da mu plaćaju danak. Širenje svoje vlasti nastavio je ratom protiv Hazara koji su krajem IX. st., u vezi s promjenama kneževske vlasti u Kijevu, pokorili zemlje Sje-verjana i Radimića, pa im je preoteo područja istočno od Dnjepra. Suprotno tim uspjesima, Oleg nije mogao svojoj vlasti podložiti Tiverce i Ulice, koji su boravili između Južnoga Buga, Pruta i delte Dunava. Prema navodima ljetopisa, on je 907. poveo i rat protiv Bizanta. Iako nisu poznate pojedinosti o operacijama, pothvat se nesumnjivo odvijao povoljno za Ruse i još iste godine 907 završio mirom, koji je 911. obnovljen i potvrđen ugovorom kojim je Bizant dopustio ruskim trgovcima slobodan pristup u Carigrad gdje su imali pravo da se nastanjuju u manastiru Sv. Mamonta. U pogledu kontinuiteta ruske državnosti, karakteristično je što se u ugovoru iz 911. spominje obnova "ljubavi" koja je mnogo godina unazad vezivala Rusiju s Bizantom. Time se aludiralo na sporazum o "miru i ljubavi" sklopljen 860., za vrijeme

Askolda, a i na ranije dobre odnose među dvjema zemljama. Ta okolnost potvrđuje da promjena ličnosti na kneževskom položaju u Kijevu za Bizant nije značila prekid ili preobrazbu političkoga stanja kakvo je Carstvo poznavalo još od Kijeva vremena. Proces uklapanja varjaškoga kneza u dugotrajni i neprekidni povijesni proces trajanja i razvitka ruske državne, društvene i privredno-političke aktivnosti započeo se ostvarivati gotovo smjesta po njegovu stupanju na vlast.
Igor Poslije Olegove smrti 912. ili 922. knezom u Kijevu postao je Igor 91222-945, za koga ljetopisi pronormanskoga nastrojenja kažu da je bio Rjurikov sin i da je bio oženjen bojarkinjom Olgom iz Pskova. Tu promjenu na prijestolju iskoristili su za Olegova vremena pokoreni Drevljani pa su digli ustanak. Ali ih je Igor pobijedio i primorao da plaćaju povećani danak. Nakon toga je Igor svojoj vlasti podvrgao Ulice i Tiverce, pa je u pripojenim oblastima kao svoga namjesnika postavio velikaša Svenelda. U dva navrata 91314. i 94445 ratovao je protiv Hazara i dopro do područja Kavkaza i obala Kaspijskoga mora. Kao rezultat tih pothvata čini se da je Igor učvrstio svoju vlast na istočnom Krimu, oko Kerčkog tjesnaca, i na poluotoku Tamanu, pa je tu formirano vazalno rusko kneževstvo Tmutarakan, zavisno o Kijevu.
Godine 941. Igor je zbog nepoznatog povoda napao Bizant i opkolio Carigrad s maloazijske strane, ali su mu Bizantinci spalili lađe "grčkom vatrom". Tri godine nakon toga 944 pothvat je ponovljen kopnenim i morskim putem, ali je Igorova vojska taj put

doprla samo do Dunava. Izgledi Rusa na uspjeh čini se da nisu bili povoljni jer su i ne došavši na tlo Bizantske države prihvatili ugovor o miru, savezu i uzajamnim trgovačkim odnosima koji je za Ruse bio manje povoljan od Olegova ugovora iz 911.
Vrativši se u Rusiju, Igor je otišao u zemlju Drevljana da kupi danak. Ali kad mu se učinilo da je sakupio premalo, on se vratio onamo s manjim odredom vojske; u ustanku Drevljana koji je tom prilikom buknuo, Igor je poginuo 945.
Olga Vlast u Kijevu preuzela je sada njegova udova Olga 945-964. Ona je krvavo ugušila ustanak Drevljana, dala smaknuti njihova kneza Mala i mnoge drevljanske prvake, porušila i spalila njihov glavni grad Isko-rostjenj i druga veća naselja, a mnogo je stanovništva predala svojim dru-žinicima kao roblje čeljad. Otad su Drevljani morali plaćati kijevskome knezu izuzetno težak danak.
Uskoro zatim Olga je povela i borbu za teritorij Duljeba, na gornjem toku Zapadnoga Buga, kamo su počeli prodirati Poljaci podižući u zemlji Duljeba brojna utvrđenja.
U okviru neke, u pojedinostima nepoznate neophodnosti da sredi i poboljša odnose s Bizantom, Olga je 957. s velikom pratnjom došla u Carigrad, i taj je njezin boravak prikazan u djelu cara Konstantina Porfirogeneta "De caeremoniis Aulae Bvzantinae" O svečanostima na bizantskome carskom dvoru kao velika svečanost. Prema navodima ruskih Ijetopisaca, Olga je tom prigodom obnovila Igorov ugovor iz 944., primila kršćanstvo i na krštenju dobila ime Helena.
557
Ali, čini se da ipak između Rusije i Bizanta nije zavladalo nepomućeno uzajamno povjerenje. U tome smislu je i sam Konstantin Porfirogenet u svom djelu "De administrando Imperio" O upravljanju Carstvom, ili, Kako se to djelo danas češće naziva: "O narodima", napisanom oko 950., davao upute svome sinu Romanu savjetujući ga da održava dobre odnose s Pečene-zima, stepskim susjedima Rusa, jer je samo podržavanjem pritiska Pečeneza na Rusiju moguće spriječiti taj narod da ne ugrožava interese Carigrada. S druge strane, i Olga je smatrala da je crkvena ovisnost Rusije o Carigradu opasna za samostalnost njezine države, pa je 959. zatražila od Otona I., budućega cara "Svetoga rimskog carstva njemačke narodnosti" od 962, pomoć u širenju kršćanstva, ovisnoga u skrajnjoj instanciji, o papinstvu. Ali prije nego što su stigli misionari iz Njemačke, odnosi Rusije s Bizantom možda upravo zbog opasnosti od njena povezivanja sa Zapadom popravili su se, pa je obnovljeno širenje kršćanstva u Rusiji i opet uz pomoć istočne Crkve. Poboljšanje rusko-bizantskih odnosa očitovalo se uskoro i traženjem Konstan-tinova nasljednika Romana I. 959-963 da Rusija svojini odredima pomogne Bizantu u ratu protiv Arapa na Kreti 961, čemu je Olga, očito na temelju Igorova ugovora o uzajamnoj vojnoj pomoći, udovoljila.
Svjatoslav Godine 964. preuzeo je vlast Igorov i Olgin sin Svjatoslav 964- 972. On je zanemario širenje kršćanstva, ali je znatno proširio opseg svoje države. Do 966. uspio je pokoriti Vjatiće pa je time u oblasti oko ušća rijeke Oke dopro sve do nadomak Volge. Time je postao susjedom niza ugrofinskih naroda i plemena, Muromaca, Mordvina, Čeremisa i Mari-jaca, i približio se teritoriju Povolških Bugara, koji su, kao fragment veće cjeline, krajem VII. st., uzmičući s juga pred Hazarima, zaposjeli oblast oko ušća Kame u Volgu i tu formirali svoju državu, kojoj je glavni grad bio Bolgar, na istočnoj obali Volge. Svojim intenzivnim trgovačkim vezama niz Volgu s kavkaskim zemljama i srednjom Azijom, Povolška je Bugarska uskoro postala veoma privlačnim centrom interesa i za ruske trgovce i ruske osvajačke pretenzije.

Ruska orijentacija na povezivanje s istočnim oblastima, prema Volgi i Kaspijskom moru, a i prema Crnome moru, zbog veza s Bizantom, nailazila je na znatne teškoće ne samo zbog prisutnosti Pečeneza u pricrnomorskim stepama između Donjeca i Južnog Buga, nego i zbog postojanja jake Hazarske države kaganata što se prostirala od obale Azovskoga mora do donje Volge i preko nje, u prikaspijske ravnice.
Zbog takvih okolnosti, Svjatoslav je uskoro po nastupu vlasti započeo ratovanja na Istoku. Poslije podvrgavanja Vjatića, on je kroz zemlju Mordvina s velikom vojskom najprije napao Povolšku Bugarsku, opustošio grad Bolgar i zatim niz Volgu pošao protiv Hazara. Razorio je njihove gradove Sarkel na Donu, Itilj na delti Volge i Semender na zapadnoj obali Kaspijskoga mora. Time je hazarska država prestala postojati. Njezino je područje Svjatoslav pripojio svojoj državi, a kneževina Tmutarakan se neposredno uključila u sastav Kijevske države, pa je njezina posrednička uloga u trgovini ruskih zemalja sa Zakavkazjem, Perzijom i Horezmijom izvanredno porasla.
U nizu vojnih pohoda Rusije protiv Bizanta što se redaju počevši od 860. a možda još i od ranije vrhunac su dosegli Svjatoslavovi ratovi sa Carstvom. Oni su zapravo počeli kao dogovorena akcija Rusije i Bizanta protiv

podunavske Bugarske, ali su se u svom daljem razvitku pretvorili u odlučan obračun između ta dva saveznika.
Još potkraj vadavine Simeonova sina Petra 927-969 Bugarska je veoma oslabila. Srbija se bila otcijepila i priklonila Bizantu, a i u Hrvatskoj su Krešimir II., i zatim, njegov sin Držislav bili bizantski saveznici. Tako izoliranoj Bugarskoj, iznutra razrivenoj ekonomsko-socijalnim i vjerskim sporovima, bizantski je car Nikefor II. Foka odlučio otkazati plaćanje danka na koji je Carstvo bilo obvezane još od mira sklopljenog 927. Ali kad je u vezi s time izbio ratni sukob, Carstvo je moralo prekinuti svoje uspješno vojevanje na Balkanu jer je bilo primorano da se hitno angažira protiv Arapa u Siriji, pa je Nikefor II. upomoć protiv Bugara pozvao ruskog kneza Svjatoslava, nedavno proslavljenog uništenjem Hazarskog kaganata.
U svom prvom pohodu na Bugarsku 968 Svjatoslav je zauzeo sjeveroistočne dijelove njezina područja i čak namjeravao premjestiti sjedište svoje države iz Kijeva u Perejaslavec, na ishodištu dunavske delte. Takva intervencija, koja se očitovala kao osvajački pohod u vlastitom interesu, ugrozila je ne samo interese napadnute Bugarske nego se i Bizantu razotkrila kao znatna opasnost. U takvim okolnostima - možda na poticaj bizantske diplomacije - došlo je do napada Pečeneza koji su od 2. polovice IX. st. boravili u stepama između Donjeca i Južnog Buga na Kijev, i Svjatoslav se morao vratiti da brani jezgru svoga državnog područja. Ali pošto je suzbio Pečeneze, on je 969. poveo svoje čete i opet na jug, ponovo zauzeo Perejaslavec, zatim Filipopol i bugarsku prijestolnicu Veliki Preslav i zarobio cara Borisa II. koji je početkom te godine naslijedio svoga oca Petra.
Za vrijeme tih događaja na Balkanu, Bizant je uspješno ratovao u Siriji i najzad krajem listopada 969. osvojio Antiohiju. Ali već 11. XII. 969. Nikefor II. Foka pao je kao žrtva zavjere svoje žene Teofano i vojskovođe Ivana Cimiska, koji je zatim proglašen carem 969-976. On je jednom od svojih prvih zadaća smatrao rat protiv ruske okupacije Bugarske. Čini se da je Svjatoslavu dotle pošlo za rukom da za zajedničku borbu protiv Bizanti-naca pridobije i bugarske prvake. Zbog toga je Ivan Cimisk najprije pokušao spor riješiti prigovorima. Ali Svjatoslav je postavljao neprihvatljive prijedloge tražeći da se

Bizantinci potpuno povuku iz Evrope i za sebe zadrže samo posjede u Maloj Aziji. Zbog toga je postalo neizbježivim da se pobjeda ostvari oružjem. Cimisk je kopnenim pothvatom zauzeo Veliki Preslav, vratio na prijestolje Borisa II. i time odvojio bugarske velikaše od Svjatoslava, a zatim je potisnuo rusku vojsku prema Dunavu. Svjatoslav se zatvorio u utvrđeni Dorostol Silistriju, ali kad je taj grad opkolila i bizantska vojska s kopna, i bizantska dunavska flota, naoružana "grčkom vatrom", među Rusima je zavladala glad i Svjatoslav se, usprkos upornoj obrani i smionim pokušajima da se probije iz obruča, morao predati. Krajem srpnja 971. oba su se vladara sporazumjela u nagodbi. Svjatoslav se sa svojom izgladnjelom vojskom smio povući, ali se morao obvezati da više neće napadati bizantske posjede na Balkanu i na Krimu, nego će Bizant pomagati protiv njezinih neprijatelja. Za uzvrat, Bizant je priznao dotad već drevno pravo ruskih trgovaca da nesmetano trguju s Carigradom.

Svjatoslavov neuspjeh na Balkanu bio je konačni poraz politike kijevskih knezova da smjerom nekadašnjih seoba slavenskih masa, u VI. i VII. stoljeću, iz južne Rusije, preko Moldavije i Vlaške, prošire svoju vlast do donjeg Dunava i čak, preko njega, možda sve do Bospora, o kojoj je, kao prva

vijest, sačuvan zapis još o knezu Kiju i njegovu pokušaju da pri povratku sa svog pohoda na Carigrad osnuje tvrđavu na donjem Dunavu. Ali ni priznanje bugarskoga cara Borisa II. što ga je Ivan Cimisk uoči konačne ofenzive protiv Rusa dao, vjerojatno samo iz taktičkih razloga, nije se održalo. Poslije Svjatoslavova odlaska car je osvojene bugarske zemlje pripojio bizam-skom državnom teritoriju, a Borisa II. je sa sobom odveo u Carigrad kao

zarobljenika.

Svoj poraz u Bugarskoj Svjatoslav je nadživio veoma kratko. Kako se njegova razoružana vojska u raspršenim odredima vraćala u Rusiju, negdje kod dnjeparskih brzaca Svjatoslav je sa svojom četom zapao u zasjedu Pe-čeneza i pri tom je poginuo 972.

Vladimir Odlazeći u Bugarsku, Svjatoslav je vlast u Kijevu ostavio svome najstarijem sinu Jaropolku; mlađi sin, Oleg, vladao je u zemlji Drevljana, a treći, Vladimir, bio je knez u Novgorodu. Neko vrijeme braća su bez sporova upravljala svaki svojim udjelom. Ali oko 977. Jaropolk je odlučio da uspostavi jedinstvo. Najprije je napao Olega, pa je ovaj u borbama poginuo. Najmlađi brat, Vladimir, očekivao je istu sudbinu pa je pobjegao u Skandinaviju Švedsku. Tu je prikupio jaku družinu, vratio se s njom u Novgorod i otuda zajedno s Novgorođanima oko 978. zauzeo Kijev. Pri tom je Jaropolk bio ubijen. Tako je cio državni teritorij, po drugi put iz Novgo-roda, i opet bio ujedinjen, pod vlašću kneza Vladimira 978-1015.

Već 981. Vladimir je poveo rat protiv Poljaka koji su za vrijeme M ješka L prodirali prema istoku i zauzeli uporišta u zemlji Duljeba zapadna Volinija. Vladimir im je uspio preoteti tzv. červonsku zemlju s gradovima Peremišlj, Bele i Ćerven. Godine 982. i 983. upokorio je Vjatiće, koji su se digli na ustanak; godine 983. podvrgao je svojoj vlasti litavske Jatvage, na području od srednjeg toka Zapadnoga Buga do srednjeg Njemena, a 992. istočni dio područja Bijelih zakarpatskih Hrvata, od gornjega Pruta do rijeke Vislok, pri čemu je zapadni dio njihova područja, od rijeke Vislok do nadomak Krakova, ostao u sastavu Male Poljske.

Poslije tih osvajanja u pograničnim oblastima tadašnje Poljske i Rusije odnosi tih država znatno su se popravili, pa je Vladimir čak oženio svoga najstarijega sina Svjatopolka kćerkom poljskog kralja Boleslava Hrabrog
992-1025.
U međuvremenu su prilike u Bizantu omogućile Vladimiru da se uplete u sporove oko vlasti u Carstvu. Nakon poraza Bazilija II. u ratu s makedon-sko-bugarskim carem Samujlom kod Serdike 986 u Bizantu je došlo do dvostruke uzurpacije Barde Sklera i Barde Foke. Ugrožen u samom svome opstanku, Bazilije II. je zatražio pomoć kijevskoga kneza Vladimira, a ovaj mu je poslao odred od 6000 vojnika. S tom vojskom on je bitno ojačao svoj ratni potencijal i zaredom svladao oba uzurpatora. Ali kad je opasnost prošla, Bazilije je uskratio ostvariti zadano obećanje da će Vladimiru dati svoju sestru Anu za ženu ukoliko se Rusija konačno pokrsti. Iz osvete Vladimir je tada napao bizantske gradove na Krimu i time primorao cara da ispuni obećanje. Udajom careve sestre za kijevskoga kneza njegov je ugled u zemlji i inozemstvu izvanredno porastao, ali je, s druge strane, znatno ojačao i bizantski utjecaj u Rusiji.
560

Mozaici u oltaru crkve Sv. Sofije u Kijevu.
Pokrštenje Rusije Vladimir je prihvatio kao jednu od mjera koje su mu pomogle da učvrsti jedinstvo svoje države i ojača centralizaciju, uzdrmanu u borbama s njegovom braćom, Olegom i Jaropolkom. U samom početku svoje vladavine Vladimir je pokušao stvoriti jedinstvenu pogansku hijerarhiju od plemenskih božanstava slavenskih i neslavenskih naroda sa svog državnog teritorija. U tu svrhu podigao je centralni poganski panteon u Kijevu kome je na čelo kao vrhovno božanstvo bio postavljen Perun. Ali plemenski su kultovi, premda ovako umjetno ujedinjeni, ipak potpomagali održavanje plemenskog partikularizma. Naprotiv, kršćanstvo je svojim davno izgrađenim monoteizmom i hijerarhijskom organizacijom crkve bilo kudikamo prikladnije da kneževskoj vlasti posluži za idejno i, na toj osnovi, političko ujedi-
36 Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka 561
njenje njegovih podanika. Zbog toga je i Vladimir god. 989., poslije sporazuma s Bizantincima, izmijenio svoju vjersku politiku i počeo potpomagati intenzivno pokrštavanje Rusa.
Sve čvršće ukorjenjivan je kršćanstva koje je time bilo osigurano nesumnjivo je poslužilo svrsi zbog koje ga je Vladimir prihvatio. Ojačalo je političko jedinstvo zemlje, pomoglo je afirmaciji feudalnoga klasnog društva na račun ostataka rodovske organizacije, učvrstilo autoritet kijevskoga velikoga kneza na vrhu hijerarhijski organizirane vlasti i veoma mnogo pridonijelo širenju pismenosti i kulture.
Isprva su rusku crkvu organizirali i vodili svećenici iz Bizanta, U Kijevu je možda još u vrijeme kneza Askolda bila formirana metropolija, a za Vla-dimirova vladanja osnovane su episkopije u još osam drugih gradova. Da bi crkvi osigurao materijalnu podlogu njezine vjerske djelatnosti, Vladimir joj je dodijelio desetinu pokretnog i nepokretnog kneževskog imanja i imanja svojih bojara. Otprilike stotinu godina kasnije, na prijelazu XI. u XII. st. uvedena je, kao dodatak toj prvotnoj imovinskoj osnovici, još i redovna crkvena desetina od prihoda svega stanovništva.
Tako organizirana ruska crkva morala se uskoro pobrinuti za crkvene knjige, izobrazbu svećenstva i sustavno širenje pismenosti. U tu svrhu poslužile su joj kao temelj crkvene

knjige unesene iz Makedonije i Bugarske, gdje se razvila crkvena literatura na slavenskom jeziku pod utjecajem učenika Ćirila i Metodija. Polazeći od te osnove, uskoro se i u Rusiji počela razvijati bogata prijevodna a i originalna literatura liturgijskog i hagiografskog karaktera, na slavenskom jeziku i pisana slavenskom azbukom.
Vladimirova pobjeda nad tendencijama političke zasebnosti, proširenje njegova državnog teritorija daleko prema zapadu, do granica rusko-poljskog etničkog teritorija i, na istoku, znatno preko granica s neruskim plemenima i narodima, učvršćenje kršćanstva kao i pomoć crkve u izgradnji vlasti i društvenog poretka obilježavaju Vladimirevo doba kao vrhunac u dotadašnjem političkom razvitku ruske ranofeudalne Kijevske države.
Institucije i odnosi U Vladimirovo vrijeme vlast kneza na vrhu jedinstvene državne uprave bila je neosporna. Još od Olegova
vremena kijevski je knez, za razliku od lokalnih knezova, nosio naslov velikoga kneza. Područni knezovi bili su podvrgnuti njegovu autoritetu i često su zauzimali položaj namjesnika velikoga kneza u pojedinim oblastima.
Veliki knez je posjedovao znatna imanja domene s kojih je ubirao plodove rada podložnih obrađivača. Osim toga imao je pravo na prikupljanje danka iz pokorenih zemalja. On ga je ubirao izravno, obilazeći sam sa svojom družinom predjele i plemenska područja podvrgnuta danačkoj obavezi. U starija vremena danak se namirivao u krznima divljači, a od X. st. već i u novcu. Od sveukupno sabranog iznosa dvije trećine su primjenjivane u opće državne svrhe, a jedna je trećina pripadala osobno knezu za uzdržavanje dvora i družine.
Iako je danak prvobitno imao značenje nameta na oružjem pokorene zemlje, on se već od vremena Olge pretvorio u neke vrste opći porez svega stanovništva na cijelom području Kijevske države, a razrezivan je po domaćinstvu po "dimovima" pri čemu je pojedini mir važio kao jedinica za ubiranje osnovnih poreskih iznosa.

Osim danka, stanovništvo je moralo služiti u vojsci kad bi knez sazvao "opolčenije", podizati utvrđenja, opravljati putove i davati transportna sredstva za potrebe države. U cjelini, stanovništvo je, zadržavajući svoj status slobodnih ljudi općinara, prema javnoj vlasti imalo dvojaku obavezu: naturalnu dažbinu u obliku plodova rada i radnu obavezu u interesu javnih, državnih potreba čemu se, u širem smislu, pridružuje i vojna obaveza.
Dvorjanstvo kneževskoga dvora sastojalo se od zemljoposjedničke aristokracije bojara, od pripadnika kneževe vojne družine i starješina pojedinih gradova koji su, povremeno kao i lokalni knezovi, bili dužni dolaziti na dvor velikoga kneza. Sve su te kategorije velikaša i mogućnika zajedno s knezom vijećale i donosile odluke o ratnim pothvatima, savezima i ugovorima, o iznosu danka i sudskih kazni kao i o primjeni općedržavnog dijela poreskih prihoda. Nekadašnje plemenske narodne skupštine nestajale su iz javnog života a njihovo mjesto zauzela su vijeća bojara i družinika, okupljena oko velikoga kneza, lokalnih knezova i kneževskih namjesnika. Od Vladimirova vremena u tim vijećima, u cijelosti zavisnima o kneževu sazivu, postepeno počinju sudjelovati i najviši poglavari crkvene hijerarhije.
U podlozi takve političke strukture ruske države još su uvijek veliko značenje imale seoske susjedske općine, povezane u svoje teritorijalne saveze mirove. One su i dalje elementarna organizaciona forma koja regulira život neposrednih proizvođača na zemlji. Općina je pod upravom svojih starješina staraca prikupljala danak od pojedinih "dimova" i dostavljala ga u sabira-lišta cijeloga mira "pogost" i "stanovišča", brinula se za

namirivanje ostalih obaveza prema državi i vršila osnovne sudske, redarstvene i upravne funkcije, kao što je to, na teritoriju mira, kao teritorijalne i upravne zajednice nekolicine seoskih općina, vršilo starješinstvo cijeloga mira. Uloga tih dvaju osnovnih elemenata, seoske općine i mira, mijenjat će se i postupno dobivati drukčiju namjenu tek u XI. i idućim stoljećima, u vezi s daljim napredovanjem feudalizacije ruskog srednjovjekovnog društva.

Centrifugalne težnje Doba kijevskoga velikoga kneza Vladimira bilo je nesumnjivo važna etapa u procesu ujedinjavanja ruskih
zemalja. Ali ta sjedinjenost nije još imala dugotrajnu i ustaljenu tradiciju, a faktori jedinstva: politička snaga centralne vlasti, zajedništvo privrednih interesa, sveopća usvojenost kršćanstva i organizirani utjecaj crkve, bili su još u zametku. U tome smislu, Kijevska je država bila iznutra još uvelike neučvršćena. Istovremeno, postupno napredovanje feudalizacije, sa svojim oformljavanjem lokalnih središta, jačanjem posebnih privrednih i relativno autarhičnih oblasti ili čak izgradnjom samostalnih privrednih i političkih ciljeva, djelovalo je suprotno tendencijama jačanja centralne vlasti, jedinstvene državne uprave i njezina aparata.

U tim okolnostima već su se potkraj Vladimirove vladavine, a naročito nakon njegove smrti 1015, očitovale snažne centrifugalne težnje, protivne politici Kijeva. U tom pogledu osobito se isticao Novgorod. Do početka XI. st. tamošnja je bogata bojarska aristokracija izgradila snažnu lokalnu vlast i vodila samostalnu osvajačku politiku prema sjevernim i sjeveroistočnim, dotad neruskim zemljama. U ostvarivanju takvih interesa ona nije mogla računati na pomoć Kijeva koji je bio prvenstveno zainteresiran za zbivanja
563
na jugu i u zemljama susjednima južnoruskim etničkim oblastima. Tu su postojale trajne opasnosti od stepskih ratničkih naroda i formirali su se sve snažniji i isprepleteniji odnosi s Bizantom, Poljskom, Madžarskom i Češkom. Zbog toga se u Novgorodu odnos podložnosti i obaveza davanja danka udaljenom državnom središtu, koje nije dovoljno podupirale ekonomske i političke interese ruskog sjevera, orijentiranoga prema Pribaltiku, Volgi i prostranstvima okrenutima prema srednjem i sjevernom Uralu, počelo osjećati kao besmislen, u sve većoj mjeri nepoželjan teret.

U posljednjim godinama Vladimirova života u Novgorodu je kao zavisni knez vladao njegov sin Jaroslav. On je u sporazumu s novgorodskim boja-rima god. 1015. odbio da plati uobičajeni danak Kijevu. Takav postupak Vladimir je ocijenio kao prvi korak prema otcjepljenju Novgoroda. Ali pripremajući kazneni pohod, on je još iste godine umro, a kijevskim je knezom postao njegov najstariji sin Svjatopolk. Područnu vlast u drugim dijelovima države imali su ostali Vladimirovi sinovi: Izjaslav u Polocku u zemlji Krivica, Boris u Rostovu, Gljeb u Muromu, Svjatoslav u zemlji Drevljana, Vsjevolod u Voliniji, a Mstislav u Tmutarakanu. Ali Svjatopolk je želio da na cijelom državnom teritoriju neposrednu vlast prigrabi sam, pa to njegovo nastojanje treba smatrati težnjom da tendencijama mrvljenja suprotstavi političku zamisao jedinstvene države. Ostvarenju takvoga shvaćanja pristupio je najvećom okrutnošću. Najprije je dao ubiti svoju braću Borisa, Gljeba i Svja-toslava, a zatim je odlučio slomiti otpor Novgoroda. Ali Jaroslav ga je preduhitrio napadom i porazio kod grada Ljubeča, na Dnjepru, oko 150 km sjevernije od Kijeva. Uzmičući pred Jaroslavom, Svjatopolk se povukao u Poljsku, pod zaštitu kneza Boleslava Hrabrog koji mu je bio tast.

Budući da je Svjatopolk uzmakao u Poljsku zajedno s dijelom svoje vojske, Jaroslav je smatrao da će svoga brata i suparnika moći konačno svladati samo ako nastavi progon i na području Poljske. Da to olakša, sklopio je sporazum s njemačko-rimskim carem Henrikom II., koji je bio u neprijateljstvu s Boleslavom, a zatim je provalio u Poljsku. Ali Boleslav je uspio pregovorima osujetiti neprijateljsku akciju Carstva, a na drugoj je strani pridobio Pečeneze da napadnu Jaroslava s istoka. Pred protivnapadom poljske vojske u kojoj je, osim ruskih četa kneza Svjatopolka, bilo njemačkih plaćeničkih odreda i Pečeneza, Jaroslav se morao povući iz Poljske, pa čak napustiti i Kijev i uzmaci sve do Novgoroda. Vraćen snagom poljskog oružja, u Kijevu je knezom i opet postao Svjatopolk. No kad se poljska vojska povukla, zadržavši ipak u svojoj vlasti Červonsku zemlju koju je svojedobno osvojio Vladimir, Svjatopolk se nije mogao održati pred novim napadom Jaroslava, pa je i opet pobjegao, ovaj put na istok, k Pečenezima. To je - kao i ranije, prigodom intervencije Poljaka - potaklo Jaroslava da nastavi ofenzivu. Godine 1019. potukao je Pečeneze na rijeci Alti. Tom prilikom Svjatopolk je na bijegu poginuo. Time je središnja vlast u Kijevu pripala Jaroslavu 1019- 1054. Tako je, sticajem okolnosti, ujedinjenje ruskih zemalja već i treći put ostvareno vojnim snagama Novgoroda. Ali, uza sve to, državnim središtem i dalje ostaje Kijev, što svjedoči ne samo o snazi tradicije da je to područje i taj grad jezgra ruske državnosti, nego i o faktičnoj snazi etničkih, privrednih, političkih i kulturnih faktora koji su jug ruskih zemalja predodređivali kao političko središte, koje je tu svoju ulogu održalo za cijele prve polovice ruske srednjovjekovne povijesti.

Guslač. Fresko-slika u crkvi Sv. Sofije u Kijevu.

4. RUSIJA U VRIJEME JAROSLAVA MUDROG I NJEGOVIH NASLJEDNIKA

Pošto se god. 1019. konačnom pobjedom nad Svjatopolkom i njegovom pogibijom učvrstio na vlasti u Kijevu, Jaroslav je i sam morao povesti borbu protiv istih tendencija feudalnog osamostaljivanja pojedinih dijelova države koje su ga svojedobno bile pokrenule protiv samovladarskih pretenzija njegova brata Svjatopolka i koje su najzad rezultirale njegovim usponom na položaj velikog kneza u Kijevu. Budući da je za života svoga oca Vladimira bio područni knez u Novgorodu, poznavao je autonomističke težnje toga grada, pa ih je sada pokušao oslabiti posebnim ugovorom s Vijećem toga grada. Čini se da je time osigurao vezanost Novgoroda uz središnju državnu vlast u Kijevu, ali je morao posebnim poveljama garantirati povlastice i samoupravu Novgoroda. Te se povelje nisu sačuvale, ali se u dokumentima idućih stoljeća spominje da su se knezovi Novgoroda pri stupanju na dužnost morali zaklinjati "na povelje kneza Jaroslava" koje su jamčile slobоštine i osebujan ekonomski i politički položaj toga grada.

na jugu i u zemljama susjednima južnoruskim etničkim oblastima. Tu su postojale trajne opasnosti od stepskih ratničkih naroda i formirali su se sve snažniji i isprepleteniji odnosi s Bizantom, Poljskom, Madžarskom i Češkom. Zbog toga se u Novgorodu odnos podložnosti i obaveza davanja danka udaljenom državnom središtu, koje nije dovoljno podupiralo ekonomske i političke interese ruskog sjevera, orijentiranoga prema Pribaltiku, Volgi i prostranstvima okrenutima prema srednjem i sjevernom Uralu, počelo osjećati kao besmislen, u sve većoj mjeri nepoželjan teret.

U posljednjim godinama Vladimirova života u Novgorodu je kao zavisni knez vladao njegov sin Jaroslav. On je u sporazumu s novgorodskim boja-rima god. 1015. odbio da plati uobičajeni danak Kijevu. Takav postupak Vladimir je ocijenio kao prvi korak prema otcjepljenju Novgoroda. Ali pripremajući kazneni pohod, on je još iste godine umro, a kijevskim je knezom postao njegov najstariji sin Svjatopolk. Područnu vlast u drugim dijelovima države imali su ostali Vladimirovi sinovi: Izjaslav u Polocku u zemlji Krivica, Boris u Rostovu, Gljeb u Muromu, Svjatoslav u zemlji Drevljana, Vsjevolod u Voliniji, a Mstislav u Tmutarakanu. Ali Svjatopolk je želio da na cijelom državnom teritoriju neposrednu vlast prigrabi sam, pa to njegovo nastojanje treba smatrati težnjom da tendencijama mrvljenja suprotstavi političku zamisao jedinstvene države. Ostvarenju takvoga shvaćanja pristupio je najvećom okrutnošću. Najprije je dao ubiti svoju braću Borisa, Gljeba i Svja-toslava, a zatim je odlučio slomiti otpor Novgoroda. Ali Jaroslav ga je preduhitrio napadom i porazio kod grada Ljubeča, na Dnjepru, oko 150 km sjevernije od Kijeva. Uzmičući pred Jaroslavom, Svjatopolk se povukao u Poljsku, pod zaštitu kneza Boleslava Hrabrog koji mu je bio tast.

Budući da je Svjatopolk uzmakao u Poljsku zajedno s dijelom svoje vojske, Jaroslav je smatrao da će svoga brata i suparnika moći konačno svladati samo ako nastavi progon i na području Poljske. Da to olakša, sklopio je sporazum s njemačko-rimskim carem Henrikom II., koji je bio u neprijateljstvu s Boleslavom, a zatim je provalio u Poljsku. Ali Boleslav je uspio pregovorima osujetiti neprijateljsku akciju Carstva, a na drugoj je strani pridobio Pečeneze da napadnu Jaroslava s istoka. Pred protivnapadom poljske vojske u kojoj je, osim ruskih četa kneza Svjatopolka, bilo njemačkih plaćeničkih odreda i Pečeneza, Jaroslav se morao povući iz Poljske, pa čak napustiti i Kijev i uzmaci sve do Novgoroda. Vraćen snagom poljskog oružja, u Kijevu je knezom i opet postao Svjatopolk. No kad se poljska vojska povukla, zadržavši ipak u svojoj vlasti Červonsku zemlju koju je svojedobno osvojio Vladimir, Svjatopolk se nije mogao održati pred novim napadom Jaroslava, pa je i opet pobjegao, ovaj put na istok, k Pečenezima. To je - kao i ranije, prigodom intervencije Poljaka - potaklo Jaroslava da nastavi ofenzivu. Godine 1019. potukao je Pečeneze na rijeci Alti. Tom prilikom Svjatopolk je na bijegu poginuo. Time je središnja vlast u Kijevu pripala Jaroslavu 1019- 1054. Tako je, sticajem okolnosti, ujedinjenje ruskih zemalja već i treći put ostvareno vojnim snagama Novgoroda. Ali, uza sve to, državnim središtem i dalje ostaje Kijev, što svjedoči ne samo o snazi tradicije da je to područje i taj grad jezgra ruske državnosti, nego i o faktičnoj snazi etničkih, privrednih, političkih i kulturnih faktora koji su jug ruskih zemalja pred-određivali kao političko središte, koje je tu svoju ulogu održalo za cijele prve polovice ruske srednjovjekovne povijesti.

564

Nakon regulacije odnosa s Novgorodom, Jaroslavova politika jačanja centralne vlasti dovela ga je u sukob s polockim knezom Brjačislavom, koji mu je bio nećak. Poslije neuspjelog pokušaja da odluku ostvari oružjem, Jaroslav je i ovdje morao pristati na nagodbu: Polock je priznao vrhovnu vlast Kijeva, ali je i on sačuvao unutrašnju samoupravu i stanovitu autonomiju u okviru Kijevske države.

I u borbi sa svojim bratom, tmutarakanskim knezom Mstislavom, Jaroslav je isprva doživio neuspjeh. Godine 1023. izgubio je bitku kod Čer-nigova, pa je morao Mstislavu ne samo priznati samostalnost, nego i ustupiti mu zemlju Sjeverjana i time cijelo područje istočno od velikoga luka Dnjep-ra. Takvo stanje ostalo je sve do smrti kneza Mstislava

1036, kad su svi njegovi posjedi, uključivši i Tmutarakansku kneževinu, podvrgnuti pod neposrednu vlast Kijeva. Jačanju političkog jedinstva pridonijelo je i to što je Jaroslav, poslije proširenja svoje vlasti na istoku, u god. 1036. za kneza u Novgorodu uspio postaviti svoga najstarijega sina Vladimira.
Još 103031. Jaroslav se okoristio sukobom Poljske s Njemačko-rimskim carstvom pa je ponovo osvojio Červonske gradove. Iste godine ratovao je i na sjevernim granicama Rusije, protiv penetracije Estonaca, i proširio svoju vlast na zapadnu obalu jezera Pejpus, gdje je osnovao grad Jurjev Dorpat. Na drugom kraju svoga područja suzbio je 1036., u godini pripojenja Tmu-tarakanskog kneževstva, opasan napad Pečeneza koji su prodrli sve do zidina Kijeva. Na spomen toga uspjeha, Jaroslav je 1037. u Kijevu dao sagraditi sabornu crkvu Sv. Sofije, a njegov sin Vladimir započeo je gradnju istoimene crkve u Novgorodu.
Prema nekim, nedovoljno jasnim podacima u ljetopisima, čini se da je Jaroslav 1043. poslao svoga sina Vladimira na vojni pohod pomorskim i kopnenim snagama protiv Bizanta. Bez obzira da li su ti podaci točni, sigurno je da Rusi nisu postigli nikakvih uspjeha. Od toga vremena nema u dokumentima više nikakvih vijesti o eventualnim ruskim ratnim akcijama protiv Carstva.
Usporedo s politikom unutrašnjeg učvršćenja jedinstvene državne vlasti i širenjem državnog područja, Jaroslav je ojačao i položaj ruske crkve. Podigavši katedralnu crkvu u Kijevu, obdario je mitropoliju znatnim zemljopo-sjedima, a uskoro je u blizini glavnoga grada osnovao prvi samostan ruskih redovnika Kijevsko-Pečorsku lavru koji je veoma brzo postao žarištem snažnoga kulturnog djelovanja.
Suprotno dotadašnjoj praksi, Jaroslav je 1051, ne pitajući carigradskog patrijarha, na položaj kijevskoga metropolita postavio ne više Bizantinca, nego učenoga ruskog svećenika Ilariona. Time je bio izvršen prvi, zasad još privremeni pokušaj da se ruska crkva osamostali od vrhovništva carigradske patrijaršije.
S jačanjem kršćanstva i crkvene organizacije snažno je napredovao i kulturni život Kijevske Rusije. Prepisivale su se crkvene knjige donesene iz Makedonije i Bugarske, prevodile se nove izravno s grčkog jezika, a uskoro je nikla i vlastita ruska crkvena i svjetovna književnost. Razvija se pisanje Ije-topisnih zapisa i u Kijevu i u Novgorodu, nastali su prvi ruski životopisi svetaca: biografije ubijene Svjatopolkove braće, Borisa i Gljeba. Oko god. 1036. u Novgorodu je sastavljen najstariji dio "Ruske pravde".
Osim ratnih sukoba sa susjedima, Jaroslavova vanjska politika obuhvaćala je i znatnu diplomatsku djelatnost koja je Kijevsku Rusiju povezivala

s nizom evropskih zemalja. Nju je Jaroslav dopunjao i učvršćivao brojnim obiteljskim vezama s evropskim vladalačkim kućama. Tako je svoju sestru Mariju udao za poljskog kneza i, kasnije, kralja Kazimira I. a svoga sina Izjaslava oženio Kazimirovom sestrom Gertrudom; svoju kćerku Anu udao je za francuskoga kralja Henrija L, kćerku Elizabetu za norveškog kralja Haralda Hrabrog, a kćerku Anastaziju za madžarskog kralja Andriju I. Najsjajnija od svih bračnih veza bila je ženidba njegova sina Vsjevoloda kćerkom bizantskoga cara Konstantina IX. Monomaha koja se, možda, također zvala Marija.
Premda je Jaroslav svim svojim raspoloživim snagama nastojao, prije svega, da i na unutrašnjepolitičkom planu i vanjskopolitičkim vojnim i diplomatskim akcijama ojača političko jedinstvo Kijevske države i njezinu unutrašnju koheziju, neprekidni je napredak

feudalizacije u njegovoj zemlji djelovao u suprotnom smislu. To se očitovalo nakon Jaroslavove smrti 1054, kad su tendencije feudalnog rasula ponovo preotele maha.
Triumvirat Jaroslav je imao pet sinova. Najstarijemu, Izjaslavu ostavio je Kijev, Turov u zemlji Drevljana i Novgorod. Od ostale braće, Svjatoslav je upravljao prostranim područjem od Černigova do Rjazana i Muroma, a osim toga i Tmutarakanom. Vsjevolod je na jugu dobio Pereja-slav, a na sjeveru Suzdalj, Rostov i Bjeloozero. Preostaloj dvojici braće dodijeljene su znatno manje oblasti: Igor je dobio Voliniju a Vjačeslav Smo-lensk.
Tri starija brata uskoro su među sobom sklopila savez protiv mlađe braće i drugih udjelnih knezova Rusije pobočnih članova kuće Rjurikovića, pa su zajednički vodili brigu o jedinstvu države, branili se od napada vanjskih neprijatelja i razmještali zavisne knezove s jednog područja na drugo i time onemogućavali teritorijalno povezivanje svojih protivnika, ili su im naprosto oduzimali vlast. Tako su, između ostaloga, zarobili i utamničili po-lockoga kneza Vsjeslava Brjačislavića koji je bio sin njihova bratića, a njegovu su zemlju priključili svojim posjedima.
Međutim, prevlast trojice Jaroslavića uskoro je ugrozila nova velika opasnost od najezde stepskih osvajača.
Od kraja IX. st. južnoruske su stepe u svojoj vlasti držali Pečenezi, pa su sve do sredine XI. st. oni bili glavna opasnost što je iz toga područja prijetila Kijevskoj Rusiji. Ali god. 1054. pojavio se s istoka novi nomadsko-sto-čarski narod, Polovci ili Kumani Kipčaki. Oni su glavninu Pečeneza potisnuli iz pricrnomorskih stepa prema današnjoj Rumunjskoj i uskoro počeli ugrožavati granice ruskih kneževina. Toj novoj opasnosti Jaroslavići su odlučili da se suprotstave udruženim snagama. Godine 1068. došlo je na rijeci Alti, pritoci Dnjepra, do velike bitke, ali je Jaroslaviće zadesio težak poraz. Izjaslav i Vsjevolod povukli su se u Kijev, a Svjatoslav u Černigov.
Pred opasnošću koja je zaprijetila porazom i bijegom ruskih kneževa, kijevsko je stanovništvo zahtijevalo da se borba nastavi, pa je gradsko vijeće a i opća skupština puka zatražila da se narodu razdijeli oružje. A kad su knezovi to odbili, buknuo je ustanak. Dio pobunjenika opsjeo je gradsku tvrđavu i odonuda oslobodio zbačenoga polockoga kneza Vsjeslava Brjačislavića i proglasio ga kijevskim velikim knezom. Tako radikalan karakter bune primorao je Izjaslava da pobjegne bratu svoje žene, poljskom kralju Boleslavu

Svjatopolk Izjaslav Tmutarakan Polock + 1019. .
BrjaibUv
Polock. Vitebsk 1003-1044.
Vsjeslav Polock, 1044-1101. 6. JAROSLAV "MUDRI. M 1016-1054. Trn V. kn. Kij. 1019-1054. 4 itislav Boris Gljeb itarakan Rostov Murom 1038. + 1015. + 1015
Svjaloslav Drevljani + 1015. Vsjevolod VIadim.-Volinik
Vladimir Galic, Novgor. + 1052.
Rastislav . 1064-1067. 7; 10. IZJASLAV Kij., Novgor. V. kn. Kij. 1054-1073; 1077-78. .. S .Ti Vili-"

Polock, Viigorod Volinj. Viiegorod + 1086. + 1086.
Railislav Jaroslov Vjaculav + 1093. + 1102. oko 1130. 12. SVJATOPOLK. V. kn. Kij. 1093- 1113.

Gljeb " 1071. Rogvolod Polock Svjatosla f Roman David CIjcb Buni + 1116. Minjk Polock + 1118. 1001-1127. Rjurik Volodar Vasiljko PercmiSlj Zvenigorod Tcrebovlje + 1092. i PcremiSIj + 1124.
Mitislav Jaroslav Volinj VI. Volinj. + 1099. + 1123. Brjaći.lav + 1128. Iijailav - 1121. Brjaćiilav Raitij,lav Rogvolod
Vsjcslav
Vitebsk, Polock
1161-1186.

oko 1144. oko 1110.
Jaroslav Osmomisl
1153-1187. 1. - Olga 2. Anastazij
Vasiljko Fcdora Romanovna Voli

13. VLADIMIR MONOMAH Perejasl., Rost-Siud V. kn. Kij. 1113-1125
4. MSTISLAV V. kn. Kij. 1125-1132.
jaćeslav 19. JURAJ DOLGORUKI Andn
1155-1157.
Vsjevolod 18. IZJASLAV II. Novgor.. Pskov V. kn Kij
+ 1138. 1146-1154.
Jaropolk Svjatopolk
21. RASTISLAV Smol.
V kn. Kij. 1159-1168.
Imena tiskana velikiir obilježena rednim brc čavaju velike knezove slovima i u Kijevu.
Smjelom bratu i nasljedniku Kazimira L, 1058-1079. S poljskom pomoći Izjaslav je iduće godine 1069 ponovo osvojio Kijev i okrutno ugušio ustanak.
Val nezadovoljstva s političkim prilikama u zemlji i sa sve većim teretima koji su zbog čestih ratova i sve izraženije feudalizacije tištali radno stanovništvo zahvatio je poslije pobune Kijevljana u god. 1068. i seoska područja u raznim predjelima države. Tako je već početkom sedamdesetih godina bilo ustanaka seljaštva u Rostovskoj udjelnoj kneževini i Bjeloozerskoj zemlji, izbila je pobuna gradske sirotinje u Novgorodu i dr., pri čemu se s antifeudalnim manifestacijama veoma izrazito povezivala težnja seljaštva da se vrati poganstvu kao ideologiji koja je bila srasla s drevnim rodovsko-plemenskim društvenim odnosima.
U nastojanju da strogim propisima onemoguće slične događaje, Jarosla-vići su 1072. objavili tzv. Pravdu Jaroslavića, zakonski zbornik koji je predviđao okrutne kazne za svaki pokušaj napada na kneževske službenike ili imanja i cjelinom svojih odredbi nastojao obraniti sistem vlasništva i eksploatacije na kneževskim imanjima.
Premda su tako tri Jaroslavića združenim vojnim i zakonodavnim mjerama uspješno prigušili unutrašnja nezadovoljstva u svojoj državi, čini se da je Izjaslav nastojao iskoristiti svoj oslon na Poljsku da ostaloj dvojici braće, članova njihova triumvirata, nametne svoju prevlast. Ali oni su se urotili i 1073. protjerali Izjaslava iz Kijeva, pa se on sklonuo na dvor nje-mačko-rimskog cara Henrika IV., za koga je bila udata njegova nećakinja Eupraksija.

Kijevskim knezom sada je postao Svjatoslav, a treći brat u dotadašnjem triumviratu, Vsjevolod, odgurnut je ustranu, možda i zbog toga što je njegova kćerka, njemačka carica Eupraksija, pružila utočište odbjeglome Iz-jaslavu. Time je raspad saveza trojice Jaroslavića bio potpun. Umjesto nekadašnje suradnje razvila se oštra suparnička borba u kojoj je svaki od takmaca nastojao da sebi osigura pomoć susjednih evropskih država. Tako je Izjaslav, osim pomoći Njemačke, nastojao steći potporu Poljske, pa čak i pape Grgura VII., dok se Svjatoslav, djelomice s uspjehom, trudio da mu tu potporu preotme. S druge strane, Vsjevolod, oženjen kćerkom bizantskoga cara Konstantina IX. Monomaha, nadao se u pomoć tadašnjega cara Mihajla VII.
Položaj se donekle pojednostavnio smrću Svjatoslava 1076, pa je knezom u Kijevu postao Vsjevolod. Njegova bizantska orijentacija pomogla je Izjaslavu da pridobije sklonost Grgura VII., uz uvjet da po svom povratku na vlast u Kijevu prizna Rusiju papinskim lenom, u smislu politike što ju je Grgur VII. vodio i prema drugim državama. Ali papinska je pomoć mogla biti samo verbalna; stvarnu pomoć pružio je Izjaslavu njegov šurjak, poljski kralj Boleslav Smjeli, i omogućio mu da oružanom silom zauzme Kijev. Vsjevolod se pred znatnom premoći svoga suparnika morao povući, ali mu je njegov brat, kao pobjednik, ipak dopustio da u svojoj vlasti kao svoju očevinu zadrži Černigov.
Dok su se tako vodile borbe za vrhovnu vlast u Kijevu, u raznim predjelima Rusije jačala je težnja za oslobođenjem od prevlasti državnog centra. Pripremajući se za borbu, više se nepokorenih knezova okupilo u Tmutara-kanu na dogovor. Na čelu te skupine nezadovoljnika bili su sinovi bivšega kijevskog velikog kneza Svjatoslava, Oleg i Roman, te Boris, sin smolenskoga kneza Vjačeslava najmlađega brata nekadašnjih triumvira. Oni su uz pomoć

Polovaca najprije napali Vsjevoloda u Černigovu, a kad se ovaj povukao u Kijev i ondje izmirio s Izjaslavom, napali su ih obojicu. U borbi je Izjaslav poginuo 1078, ali je Vsjevolod pobijedio napadače i odsad po drugi put zavladao kao veliki knez u Kijevu 1078-1093.
Ali usprkos tome vojnom uspjehu, Vsjevolod nije uspio obnoviti potpunu i neospornu velikokneževsku vlast nad ostalim područjima države. Proces osamostaljivanja pojedinih oblasti i mrvljenja državne vlasti nije više bilo moguće zaustaviti. Ta tendencija rasula još je više ojačala za Vsje-volodova nasljednika, Izjaslavova sina Svjatopolka 1093-1113. Pojedine udjelne kneževine, željne samostalnosti i širenja svojih posjeda, nastojale su da se otmu ispod prevlasti Kijeva i da, s druge strane, na štetu svojih susjeda bezobzirno osvoje onoliko prostora koliko im je to snaga njihova oružja dopuštala. Na toj osnovi započelo je doba neprestanih feudalnih ratovanja. Prilike su postajale nepodnošljive, a materijalne štete uslijed mnogostrukih pustošenja sve teže.

Doba kneževskih sabora U namjeri da se okonča tako razorno zbivanje,
sazvali su kijevski veliki knez Svjatopolk Izja-
slavić i njegov bratić, perejaslavski knez Vladimir Vsjevolodović Monomah, god. 1097. opći sabor ruskih knezova u gradu Ljubeču. Tu je zaključeno da će svaki knez, član veoma razgranate porodice Rjurikovića, zadržati u svome posjedu svoju očevinu "votčinu" i nitko ne smije nastojati da mu je preotme.

Ali tek što se sabor razišao, borbe su se obnovile zbog nastojanja Davida Igorevića, kneza u Vladimiru Volinjskom, da preotme posjede Vasiljku Rostislaviću, knezu u Terebovlju, u Galiciji. U taj spor upleli su se odmah i drugi knezovi. Davidu je pomagao kijevski knez Svjatopolk, a Vasiljka su nastojali zaštititi perejaslavski knez Vladimir Monomah i novgorod-sjeverski knez Oleg Svjatoslavić.
Poslije ogorčenih borbi koje su bješnjele na velikim, prostranstvima, David Volinjski najzad je svladan, a na novom saboru knezova u gradu Viti-čevu, na Dnjepru, oko 40 km južno od Kijeva, oduzeta mu je za kaznu zbog povrede Ijubečkog sporazuma njegova dotadašnja Volinjska kneževina 1109.
I u slijedećim godinama ruski su knezovi pokušavali da na saborima u raznim gradovima dogovorno rješavaju pojedine sporove na temelju načela Ijubečkog sporazuma. Ali feudalno rasulo nije bilo moguće obuzdati. U vezi s tim, socijalne su se prilike u cijeloj zemlji naglo pogoršavale. Osobito se to očitovalo u Kijevu, gdje se kriza vlasti nad prostranim državnim područjem uslijed opadanja prihoda iz nepokornih dijelova države pretvarala u tendenciju za pojačavanjem eksploatacije neposredno podložnoga gradskog stanovništva. Veliki knez i bojari povećavali su namete, a gradski bogati trgovci nastojali su poslovati sa sve neumjerenijom dobiti. I samom velikom knezu Svjatopolku predbacivalo se da se bavi lihvarstvom i spekulativnom trgovinom.
Smrt kneza Svjatopolka 1113 djelovala je kao signal za podizanje općeg ustanka protiv bogataša, trgovaca i lihvara. Ugroženi napadima pučana, bogataški su krugovi u gradu na velikokneževsko prijestolje pozvali najsnažniju ličnost toga razdoblja, dotadašnjega perejaslavskog i rostovo-suzdaljskog kneza Vladimira Vsjevolodovića Monomaha 1113-1125.
571
Vladimir Monomah Došavši u Kijev, Vladimir Monomah je najprije koncesijama stišao pobunu puka. Olakšao je položaj dužnika
i onih kojima su ekonomske teškoće prijetile gubitkom osobne slobode. Posebnim odredbama smanjio je feudalne terete zakupa i holopa. Svi ti njegovi propisi uključeni su u tzv. Opširnu rusku pravdu pod zajedničkim naslovom Ustav Vladimira Monomaha.
Pučki ustanak okupio je oko Vladimira Monomaha ne samo kijevsku bo-jarsku i trgovačku aristokraciju, nego i knezove s ostalih područja države. Zahvaljujući tim okolnostima, on je ponovo ojačao državno jedinstvo. Nepokorne knezove zbacivao je s vlasti i kažnjavao. Njegovoj se vlasti potpuno pokoravao i Novgorod, pa je ne samo bez protivljenja prihvaćao područne knezove i posadnike što ih je Vladimir u Novgorodu postavljao, nego je usvajao i njegova direktna naređenja o upravnim i političkim postupcima.
U vanjskoj politici Vladimir Monomah je s uspjehom suzbijao napade Polovaca, a s mnogim je evropskim dvorovima, po uzoru na svoje pretke, stupio u obiteljske veze. Njegova je sestra Eupraksija Adelhaida bila udata za njemačko-rimskoga cara Henrika IV., njegova kćerka Eutimija za ugarsko-hrvatskoga kralja Kolomana, a sam Vladimir - unuk bizantskoga cara Kon-stantina IX. Monomaha - bio je oženjen kćerkom engleskoga kralja Haralda.
Relativno jak položaj Kijeva i jedinstvo države održalo se još i za kratkotrajne vladavine Vladimirova sina Mstislava 1125-1132 koji je uspješno suzbijao napade Estonaca, na sjeveru, i Polovaca, na jugu, i time afirmirao ulogu centralne državne vlasti. Ali poslije

njegove smrti privremeno zaustavljeni ili, u najmanju ruku, usporeni proces feudalnog rasula razmahao se punom nezadržljivošću.

5. PRIVREDNI I DRUŠTVENI ODNOSI U KIJEVSKOJ RUSIJI DO SREDINE XII. ST.

U XI. i u prvoj polovici XII. st., to jest nakon razdoblja velikoga kneza Vladimira Svetog, razvoj feudalnih odnosa, kako se to očituje već i samim povećavanjem feudalnog rasula političke vlasti, neprekidno je napredovao. Njegov temelj bilo je oblikovanje privrednog poretka koji je posjednicima imanja omogućavao da raspolažu znatnim prihodima i vlašću nad ljudstvom, da bi na toj osnovici mogli voditi samostalnu politiku i težiti za nezavisnošću od središnje državne vlasti.

Oblikovanje takvoga poretka vršilo se sustavnim i upornim preinačava-njem starijih, arhaičkih ustrojstava u sve izraženije oblike samovlasti knezova i bojara nad područjima i stanovništvom koje je moralo priznavati njihovu supremaciju. Polazište toga preoblikovanja bili su odnosi kakvi su postojali na kraju X. st., i mijene koje s vremenom nastaju ne uklanjaju postojeće institucije nego postupno mijenjaju njihovu privrednu i društvenu funkciju.

Osnovno stanovništvo Kijevske Rusije i u XI. st. je slobodno seljaštvo, organizirano u susjedske općine koje i dalje nose starinski naziv "vrv" a po nekoliko njih udružuju se u jedan "mir". Pojedina vrv sastoji se od malih seljačkih porodica koje samostalno obrađuju svoju zemlju. Svi stanovnici seoskih susjedskih općina slobodni su ljudi, a izvori ih nazivaju smerdima. Oni

su se bavili zemljoradnjom, uzgojem domaćih životinja i, kao dodatnim privrednim djelatnostima, lovom i ribolovom. Ali po selima bilo je i obrtnika, naročito kovača, kolara i dr., koji su po narudžbi radili za lokalno tržište.

Takve susjedske općine i ruski mir održali su se kao osnovni organizacioni oblici života na selu kroz cijeli ruski Srednji vijek. Seljaci onih općina koje su ležale na "državnoj zemlji", - tj. na zemlji koja je bila pod neposrednom vlašću kneza - a to je prvobitno, u načelu, bio sav državni teritorij - plaćali su kneževskoj riznici porez danak po glavi proizvodnog stanovništva, a prikupljao se od pojedinog "dima". Izvan toga sistema javnopravnih dužnosti ti seljaci nisu prvobitno bili ni u kakvoj zavisnosti od drugih posjedničkih faktora. Ali broj tih tzv. crnih općina neprekidno se, iako sporo, smanjivao u korist širenja feudalne podložnosti u poljoprivredi.

Srednji i veliki zemljoposjed ne pojavljuje se kao izgrađen tip feudalnoga imanja nego se rađa i oblikuje iz starijih oblika posjedovanja i prava na prihode od proizvodnoga rada na zemlji. Pripadnici pradavne rodovsko-plemenske aristokracije nesumnjivo su iskonski imali svoje udjele u zemljišnim zajednicama iz kojih su potekli. Čini se da je seoska zajednica isprva na sebe preuzimala obavezu da njihovu zemlju obrađuje svojini trudom. Takve jezgre zemljoposjeda koje su pripadale nosiocima dostojanstava što su se pretvarali u vršioce različitih funkcija u kneževskoj službi nesumnjivo su se širile mnogostrukim i raznovrsnim mijenjanjem početnih odnosa: prigrabljivanjem novih kompleksa zemlje od osiromašenog dijela seljaštva i prisvajanjem novih, još neobrađenih dijelova seoskih i mirskih područja. Djelujući na teritoriju općina i mirova u kojima su bili i njihovi zemljoposjedi, ti su bojari, kao najodličniji predstavnici stanovništva redovito pripadali i krugu velikaša oko kneza i s tim u vezi vršili različite dvorjanske, upravne i vojne službe u političkom aparatu koji se izgrađivao.

Pri tome se vršio dvostruki, usporedni proces. Na imanjima rodovsko-plemenske aristokracije, koja se rastom svojih posjeda pretvara u zemljopo-sjedničku aristokraciju, formira se kategorija obrađivača zemlje koja se re-krutirala iz redova pauperiziranog seljaštva i koja je u procesu svoga siro-mašenja izgubila svoje iskonske zemljišne čestice i morala se uposliti kao zavisna radna snaga kod veleposjednika. Toj kategoriji pridružuju se ratni zarobljenici i drugi ljudi koji su zbog različitih povoda izgubili svoj položaj u društvenoj zajednici. Svi su se oni svojim procesom imovinske i socijalne degradacije pretvorili u obrađivače parcela zemlje koja pripada veleposjedniku, pri čemu oni sami za sebe pridržavaju samo određeni dio uroda a preo-statak moraju predavati vlasniku ustupljene čestice. S druge strane, knezovi i bojari kao nosioci lokalnih kompetencija kneževske vlasti pritišću cijele seoske općine još neokrnjeno slobodnog stanovništva sve većim i raznovrsnijim dažbinama na ime javnopravnih davanja i dužnosti u korist javne vlasti kojoj su oni i lokalni predstavnici i korisnici njenih materijalnih potraživanja. Takvim procesima intenzivno se tijekom X. i XI. st. razvijao kneževski i bojarski veliki zemljoposjed različitog podrijetla, na kom su se formirali načelno podjednaki ekonomski odnosi između posjednika zemlje i njenih obrađivača. Votčina je pradavni obiteljski posjed koji tradicija smatra neotuđivim imanjem knezova i bojara. Uz to postoji i zemlja za koju se očuvalo obilježje državnog, ni od koga ne prisvojenog tla i koje je naseljeno državnim seljaštvom, opterećenim samo javnopravnim dažbinama u korist državne,
573

Gonič deve. Fresko-slika u crkvi Sv. Sofije u Kijevu.

kneževske vlasti. Razvojne tendencije težit će tijekom budućega razvitka da, bar u pogledu opterećenja, oba tipa zemlje i različite kategorije njenih obra-đivača postanu vršiocima jednakih dužnosti u davanju obročne i radne rente povlaštenim društvenim slojevima.

Na temelju tekstova što ih sadrži Pravda Jaroslavića, neosporno je da su sredinom XI. st. već postojali karakteristični i jasno izraženi organizacioni oblici feudalne eksploatacije u zemljoradnji.

Tadašnji veleposjed sastojao se od neposrednoga kneževskog ili bojarskog rezervata i zavisnih seljačkih domaćinstava na česticama vlasteoske zemlje ili na zemljištu podvrgnute seoske općine. Na rezervatskom imanju bio je knežev ili bojarinov dvor s gospodarskim zgradama i nastambama njegove posluge i tuina upravitelja raznih grana privrede u vlastelinovu gospodarstvu, s radionicama različitih obrtnika, stajama, sušama, hambarima i si.
574

Knez ili bojarin imao je svoj zasebni upravni službenički aparat i svoju manju ili veću vojnu družinu. Na čelu cijeloga upravnog i privrednog aparata jednoga velikaškog imanja stajao je vrhovni upravnik ili ognjiščanin.

Sličnu organizacionu strukturu kakva je postojala na imanjima svjetovnih velikaša imala su i crkvena imanja u vlasnosti manastira i svjetovnog klera.

Neposredni proizvođači na svjetovnim i duhovnim veleposjedima bili su: slobodni seljaci ili smerdi, ugovorni zemljoradnici, zavisni obrađivači rja-dovići i zakupi te osobno neslobodni obrađivači feudalčeve rezervatske zemlje ili holopi.

Naziv smerdi upotrebljavao se u najstarijim izvorima za slobodne seljake, članove seoskih općina. Većina smerda bila je u XI. i XII. st. još uvijek slobodna. Oni su

posjedovali vlastite čestice zemlje, dijelove nekadašnje kolektivne seoske zemljišne zajednice, i uz to vlastita sredstva za rad, alat, stoku i si. Njihova ovisnost od kneza kao nosioca javne vlasti ograničavala se na plaćanje utvrđenog danka i vršenje vojnih i određenih radnih dužnosti prema državi. Drugi dio smerda, i to prvenstveno oni koji su se u procesu ekonomske diferencijacije na selu pauperizirali, nisu više mogli živjeti samo od vlastitih sredstava, nego su morali odlaziti na kulučenje svojim radnim inventarom na veleposjednikovu zemlju barščind; od rada na tom dijelu zemlje mogli su onda za sebe zadržati dio uroda. Time se oni postepeno pretvaraju u obrađivače zemlje koja eventualno uz vlastiti nedovoljno veliki preostatak njihova iskonskog imanja nije njihova, ali koji za pravo da tu vlastelinovu zemlju obrađuju i da s nje za sebe zadržavaju dio uroda, moraju vlasniku davati zemljišnu rentu u obrocima i radu.

Takvi smerdi sniženoga ekonomsko-socijalnog statusa, spominju se već u Pravdi Jaroslavića iz 1072. Njihova društvena podvrgnutost feudalcu očituje se, između ostaloga, i time što u slučaju ubojstva takvoga smerda feudalcu pripada krvnina u iznosu od 5 grivni; a ako smerd umre bez potomstva, onda i ona zemlja što ju je njen dotadašnji vlasnik posjedovao kao svoju očevinu pripada po pravu "mrtve ruke" njegovu feudalnom gospodaru.

"Proširena ruska pravda", nastala u prvoj polovici XII. st., još potpunije ocrtava daljnji proces klasne diferencijacije i zakmećivanja seljaka. Ona razlikuje više kategorija među njima.

Rjadovićima se nazivaju takvi seljaci koji su zapali samo u privremenu zavisnost od veleposjednika na temelju ugovora "rjad" po kome su određeno radno vrijeme u godini morali raditi na zemlji svoga gospodara.

Zakupi su bili nekadašnji slobodni smerdi koji su u potpunosti izgubili svoju vlastitu zemlju pa su od feudalca dobivali česticu "otaricu", pomoć u radnom inventaru, novcu ili sjemenu, uz obavezu da mu daju dio uroda ili da kuluče na feudalčevu posjedu. Pokušaj zakupa da pobjegne od svoga gospodara kažnjavao se pretvaranjem zakupa u roba. Zakup je, dakle, bio vezan uz česticu zemlje koju je preuzeo na obrađivanje. Isto tako, on ni u kri-vično-pravnom pogledu nije bio jednak slobodnim ljudima. U slučaju krvnog zločina ili krađe za njega je odgovarao njegov gospodar, a zakup se pretvarao u roba. Podložni položaj zakupa ipak nije morao ostati trajan, nego se mogao razriješiti ako zakup vrati svome gospodaru sve što je od njega primio; isto tako, ako bi gospodar pokušao svoga zakupa prodati kao da je rob, gubio bi sva svoja prava prema njemu.

Izgoji su bili uz otkupninu na slobodu pušteni robovi ili pak druge kategorije stanovništva koje nisu bile kadre da žive od svoje zemlje ili od svoga zvanja uopće. Među takve su pripadali seljaci isključeni iz društvenog organizma seoske općine, propali obrtnici i trgovci i si. I oni su, u nemogućnosti da sami sebe uzdržavaju, od kneževske ili, osobito često, crkvene vlasti primali česticu zemlje i obrađivali je uz uobičajene dažbinske obaveze barščina i obroci.

Ruska pravda svjedoči i o postojanju robova holopa u Kijevskoj Rusiji X.-XII. st. U taj su položaj zapadali ratni zarobljenici, osiromašeni slobodni i poluslobodni ljudi koji su sami sebe prodavali u ropstvo, zatim počinioci krvnih zločina i teških krađa i ljudi opterećeni neisplativim dugovima. Ali faktični društveni i pravni položaj svih tih vrsta robova bitno se razlikovao od klasičnih grčko-rimskih robova, kad je rob bio apsolutna svojina robovlasnika. Već u Pravdi Jaroslavića plaća se gospodaru jednaka krvnina od 5 grivni za

ovisnog smerda, za rjadovića i za holopa. To je značilo da se socijalna i ekonomska vrijednost svih tih kategorija neslobodnih ili nepotpuno slobodnih proizvođača faktično izjednačila u obliku podjednake, kmetske privredne i društvene zavisnosti o velikom zemljoposjedniku. Temelj te faktičke jednakosti bilo je obrađivanje veleposjedničke zemlje uz obavezu davanja barščine i obroka od plodova seljačkoga rada.
Izgradnju takvih privrednih i društvenih odnosa na zemlji pratio je karakterističan razvoj drugih grana privrede, izvan okvira kmetsko-veleposjed-ničkih odnosa.
Kijevska država XI. i XII. st. naslijedila je iz ranijega povijesnog razdoblja niz gradova koji su nastali duž vodenih putova s Baltika na Crno more. Najvažniji među njima bili su: Novgorod, Pskov, Polock, Smolensk, Ljubeč, Černigov, Kijev, Perejaslavlj, Bjeloozero, Rostov, Suzdalj, Murom. Ali u brzom tempu uzdizali su se i drugi gradovi, kao Jaroslavlj, Vladimir na Kljazmi, Vladimir Volinsk, Galič i dr. Karakteristično je da je najveći dio svih tih gradskih središta nastao na vodenim putovima rijekama ili jezerima što potvrđuje važnost prometnih veza u njihovu životu. U svim se njima u XI. i XII. st. veoma intenzivno razvijala obrtnička i trgovačka djelatnost. Među obrtima se u ljetopisima spominje više od 30 raznih specijalnih struka, a pojedini su se obrti počeli udruživati u profesionalne organizacije kovači, tesari i dr.. Obrtničkom proizvodnjom bavili su se i redovnici pojedinih samostana. Tako su monasi Kijevsko-Pečorskog manastira proizvodili za tržište vunene čarape, kape i lonce.
Lokalna trgovina u pojedinim ruskim gradovima nije imala veće značenje dokle god je u ruskim zemljama prevladavalo naturalno gospodarstvo pa su seoske općine i bojarska imanja sama namirivala najveći dio svojih potreba. Kudikamo veću važnost imala je za ruske gradove daleka, vanjska uvozna i izvozna a također i tranzitna trgovina. Tako su se u nekim gradovima ukrštavali važni daleki putevi. Kijev je od davnine bio raskrsnica saobraćajnih veza s Galicijom, Krimom i Bizantom, a prema sjeveru sa Smolenskom, Polockom i Novgorodom; a u dalekoj pozadini tih trgovačkih i saobraćajnih veza bile su zemlje Prednje Azije, Srednje Evrope i Baltika. Pri tome je Novgorod, osim što je preko Kijeva i važnoga trgovačkog puta niz Volgu bio vezan s Bizantom i Prednjom Azijom, po svom ključnom položaju u sjevernim oblastima ruskih zemalja, bio stjecište glavnih veza s pribaltičkim zemljama, Švedskom i Danskom.

U vezi s razvitkom tržišta i pretvaranjem robne neposredne i posredne razmjene u profesionalnu trgovinu bilo je nužno da se pojavi novac. Umjesto starijih sredstava posredne razmjene stoka, kože, krzna, najprije se u prometu pojavljuje strani novac, u prvom redu bizantski zlatnici te arapski i zapadnoevropski srebrni novac. Tek od kraja X. st. počinju kijevski knezovi kovati vlastiti novac po bizantskom uzoru. Osnovna jedinica bila je srebrna grivna.
Visoka razina gradske privrede, naročito vanjske i tranzitne trgovine, dovela je do izrazite imovinske diferencijacije gradskog stanovništva i prikupljanja znatnih imutaka u rukama trgovaca. Tim rezervama postalo je moguće organizirati i specijaliziranu trgovinu na veliko, pa su se formirale skupine veoma bogatih trgovaca koje su mnopolizirale određene smjerove vanjske i tranzitne trgovine. Tako je u Kijevu postojala organizacija monopolista za trgovinu s Bizantom. Posebne monopolističke skupine trgovale su solju što je dolazila iz Galica; u vremenu nestašice ili ratova one su spekulirale cijenama i time ostvarivale izvanredno visoke dobiti. Novčarska poslovanja, davanje zajmova i lihvarstvo

toliko su se bili razmahali da su upravo ti oblici akumulacije bili jedan od glavnih povoda za ustanak puka u Kijevu god. 1113.
Znatne dobiti iz trgovačkih i novčarskih poslovanja samo su se djelomice ulagale u dalji razvoj tih poslovnih pothvata. Znatan dio svoje gotovine trgovci i novčari ulagali su u kupovinu zemlje, često uz povoljne uvjete, od zaduženih seljaka i manjih zemljoposjednika. Time su se i poslovni ljudi, obogaćeni robno-novčanim djelatnostima, pretvarali u zemljoposjednike.
S druge strane, postojanje i jačanje brojnih tržišta omogućavalo je i velikim zemljoposjednicima da se pojavljuju na tržištima ili kao kupci uvezene robe ili kao prodavači agrarnih i drugih proizvoda sa svojih imanja. Na taj se način privredni i društveni razvoj obiju ekonomskih grupacija, trgovaca i novčara s jedne strane i bojara - velikih zemljoposjednika, s druge strane, među sobom povezuje. I jedni i drugi bili su zainteresirani za jačanje tržišta, ali također i za pojačavanje eksploatacije seljačke radne snage na poljoprivrednim imanjima i, u širim razmjerima toga zbivanja, za ubrzavanje procesa zakmećivanja seljaštva i za sve bržu i potpuniju feudalizaciju društva u Kijevskoj Rusiji.
Ali intenzivna feudalizacija neminovno je vodila političkoj razgradnji države, pa je neizbježiva afirmacija privrednih i društvenih težnji što su se rađale iz same biti ekonomskih djelatnosti pripremala dugotrajnu epohu političke slabosti i rasula Rusije koja je koincidirala s fatalnim porastom vanjskopolitičkih opasnosti na istoku, jugu, zapadu i sjeveru njezina geopolitičkog prostora.
6. KULTURA KIJEVSKE RUSIJE
Točni podaci o počecima ruske pismenosti nisu dovoljno pouzdano utvrđeni. U "životopisu Konstantina Filozofa" Ćirila navodi se da je Ćiril za vrijeme svoga boravka u Hersonesu na Krimu ondje našao evanđelje i psal-tir napisan "ruskim" pismenima a upoznao je čovjeka koji je tim jezikom

govorio pa je od njega naučio "taj jezik", tj. ruski. Iz toga bi slijedilo da je pismenost na ruskom jeziku postojala i prije Ćirilova slavenskog alfabeta što ga je on uoči svoga puta u Moravsku 862 sastavio. Iz tekstova ljetopisa poznato je da su ruski ugovori s Bizantom iz 911. i 944. bili pisani na grčkom i na ruskom jeziku. I niz drugih podataka svjedoči o razvijenoj ruskoj pismenosti u prvoj polovici X. st. Tako je 1549. nađen u Gnezdovu blizu Smolen-ska Gnezdovski kurgan komad glinene posude iz prve četvrti X. st. na kom je sačuvan natpis na ruskom jeziku, ispisan pismenima koja su nalik na ma-kedonsko-bugarsku ćirilicu iz početka X. st.
Makedonski pisac Črnorizac Hrabar, koji je krajem IX. i u početku X. st. u vrijeme cara Simeona, 893-927 napisao svoje polemičke djelo "O pismenima", svjedoči da su Slaveni prije pokrštenja imali vlastiti sistem pisanih znakova. Njegove riječi glase ovako: "Prije toga tj. prije pokrštenja Slaveni nisu imali knjiga nego crtama i urezima čitahu i gatahu budući da su bili pogani. A pokrstivši se nastojali su da grčkim i latinskim pismenima koje-kako pišu svoje riječi bez uređenja sistema... I tako bješe kroz mnogo ljeta." A nakon toga, govori Hrabar, Slaveni su dobili svoje apostole Ćirila i Metodija; Konstantin-Ćiril sastavio je Slavenima alfabet od 38 slova, jedna prema grčkim pismenima, a druga prema potrebama slavenskih riječi.

Budući da pokrštenje zapadnih i južnih Slavena pada u 2. polovicu IX. st., njihovu vlastitu pismenost posebnim znakovima u vremenu prije "mnogo godina" sigurno možemo datirati VIII. stoljećem ili početkom IX. st. Ako uzmemo u obzir da je već u drugoj polovici IX. st., u vrijeme kijevskoga kneza Askolda, bilo pokrštavanja Rusa, u kneževoj bližoj ili daljoj okolini, onda podaci Črnorizca Hrabra dobivaju svoj jasan kronološki raspored: Doba upotrebe slavenskih crta i rezova pripada vremenu prije sredine IX. st. Vrijeme nesistematskog primjenjivanja grčkih i latinskih slova nakon prihvata kršćanstva a prije Ćirilova djelovanja je vrijeme između Askoldova pokrštenja i sredine X. st., nakon čega slijedi doba upotrebe pisma koje je proizašlo iz Ćirilove azbuke.

Prema tome, Ćiril je bio samo izumilac posebnog slavenskog alfabeta glagolice a ne i osnivač slavenske pismenosti.

Poslije uvođenja kršćanstva u Rusiji pismenost je izvanredno ojačala. Širile su se crkvene knjige na grčkom, makedonskom i bugarskom jeziku, prevodilo se i s makedonsko-bugarskog i s grčkog na ruski. Osnivane su i prve škole. Tako je poznato da je za Vladimira Svjatoslavića 978-1015 postojala škola u Kijevu a za vrijeme njegova sina Jaroslava i u Novgorodu. Kako to dokazuju arheološki nalazi zapisa na brezovoj kori, otkriveni u znatnome broju u Novgorodu u posljednjih dvadesetak godina, i novgorodski građani vodili su među sobom korespondenciju. Najistaknutiji ljudi Kijevske Rusije bili su čak i veoma učeni. Između ostalih isticali su se obrazovanošću rostov-ski knez Boris Vladimirović XXI st. pa kijevski mitropolit Ilarion, iz prve polovice XI. st., i dr. Bilo je i obrazovanih bojara, pa čak i žena iz njihovih obitelji.

Najstarija do danas sačuvana knjiga na ruskom jeziku je Ostromirovo evanđelje, napisano u Kijevu 105657. za novgorodskog posadnika Ostromira. Najstariji poznati i sačuvani spomenik ruske originalne literature je "Pou-čenie k bratii" što ga je napisao novgorodski episkop Luka 1016-1060; u tom kratkom spisu on je dao zbirku moralnih propisa i uputa za svoju redovničku braću.

Kijevski mitropolit Ilarion sastavio je između 1037. i 1050. spis u pohvalu kneza Vladimira, pod naslovom "Slovo o zakone i blagodati", prikazujući ga kao borca za pokrštenje Rusije, prosvjetitelja i vladara koji se zalagao za političku i vjersku nezavisnost Rusije. Svojim znatnim literarnim talentom Ilarion je nastojao razotkriti značenje takve prosvjetiteljske politike i Rusije uopće u tadašnjem svijetu; u tome smislu, on je u neku ruku formulirao ideologiju i doktrinu o ulozi i svrsi ruske ranofeudalne monarhije kakvu su nastojali ostvariti kijevski veliki knezovi.

Plodan pisac bio je i iguman kijevsko-pečorskog manastira Feodosij. On je napisao nekoliko Pouka samostanskoj braći i nekoliko Poslanica knezu Izjaslavu. Među tim poslanicama ističe se "Poslanie o vere latvnstej" iz 1069., kojom iguman poziva na obustavu svih veza s katolicima imajući pred očima politički utjecaj koji se u ruske zemlje širio iz susjedne Poljske.

Najznatniji predstavnik rane laičke ruske literature svakako je knez Vladimir Monomah 978-1015. Njegov spis "Poučenie detjam" sadrži prikaz njegovih vladalačkih nastojanja, u njem su sažeta kneževa životna iskustva, ocrtan je mentalitet tadašnjih ljudi i iznesen moral i shvaćanje ruskog rano-srednjovjekovnog vladara u obliku savjeta i pouka vlastitoj djeci.

Posebno mjesto u ruskoj srednjovjekovnoj proznoj literaturi ima najstarija ruska kronika "Povjest vremennvh let". Nju je god. 1113, uskoro nakon smrti kijevskoga velikog kneza Svjatopolka Izjaslavića, sastavio Nestor, redovnik u Kijevsko-Pečorskom manastiru. To kroničarsko djelo nastalo je kao sinteza starijih - danas izgubljenih - spisa, koji su sastavljani počevši od kraja X. st. u Kijevu i Novgorodu. Nestorovo djelo je zatim, po nalogu kneza Vladimira Monomaha, najprije preradio Silvestar, iguman Mi-hajlovo-Vidubickog manastira 1116 a zatim neki od ljudi bliskih novgorod-skom knezu Mstislavu Vladimiroviću 1118.

Ljetopisac Nestor napisao je osim svoje Kronike još i životopis prvih ruskih svetaca, Borisa i Gljeba, što ih je u borbi za vlast dao ubiti njihov brat Svjatopolk kanoniziram 1071.

Osim navedenih spomenika rane ruske proze bitno značenje za povijest društvenih odnosa u razdoblju Kijevske Rusije ima složeni zakonski zbornik "Ruska pravda". Od njegovih sastavnih dijelova, "Najstarija ruska pravda" Jaroslavova nastala je 1036. u Novgorodu, u vrijeme kad je Jaroslav dao Novgorođanima povelju o samoupravljanju i za kneza im postavio svoga sina Vladimira. "Pravda Jaroslavića" sastavljena je 1072, kad su se poslije niza ustanaka u Kijevskoj Rusiji u razdoblju od 1068-71. Jaroslavovi sinovi sastali u Višgorodu i donijeli propise o kaznama za napade i ubojstva kne-ževskih ljudi; treći dio, "Ustav Vladimira Monomaha", nastao je iza ustanka pučana u Kijevu god. 1113., a sadrži propise o suzbijanju lihvarstva i tlačenja seljaka.

O postojanju crkvene arhitekture u Kijevskoj Rusiji svjedoči još ugovor kneza Igora s Bizantom iz 911. Iz njega se vidi da je u to vrijeme u Kijevu postojala crkva Sv. Ilije. Kako je ona izgledala, o tome nema nikakvih podataka. Veći razmah postiglo je graditeljstvo tek nakon konačnog pokrštenja Rusije u vrijeme kneza Vladimira. Podaci Tiethmara Merseburškog, koji navodi da je u Kijevu u početku XI. st. bilo više od 400 crkvi, sigurno su pretjerani i ni izdaleka nisu u skladu s ostvarenim arheološkim nalazima; ali oni nesumnjivo svjedoče o općem dojmu što su ga o građevinskom poletu u tadašnjem Kijevu zabilježili suvremenici.

Najstariji, bar u tragovima sačuvani arhitektonski spomenik iz kijev-skoga razdoblja jesu temelji Desjatinske crkve, sagrađene u vrijeme kneza Vladimira 978-1015 unutar zidinama utvrđenoga kijevskog kremlja. Ta je crkva bila sazdana u biti po bizantskom uzoru; imala je više kupola a bila je bogato ukrašena mozaicima i freskama. Uskoro poslije gradnje Desjatinske crkve u Kijevu, podigao je tmutarakanski knez Mstislav Spasko-preobražen-sku crkvu u Černjigovu. Njezin u osnovi četvorni tlocrt ima tri lađe koje se prema istoku završavaju polukružnim apsidama; krov joj je bio u obliku svodova nad kojima se diže pet kupola.

Gotovo u isto vrijeme sa černigovskim "Spasom" u 1. polovici XI. st. podignuta je južnije od kremlja, u novom bedemskom prstenu kneza Jaro-slava, kijevska saborna crkva Sv. Sofije. Sastojala se od pet uzdužnih lađa na četvornoj osnovi. Po svom vanjskom obliku, apsidama svojih pet lađa, svodovima i okruglim kupolama kojima su pokriveni unutrašnji prostori hrama jedna središnja i najveća, četiri srednje i osam najnižih kupola, kijevska je Sv. Sofija nalik na skup većih i manjih kapela, koji je na dvije među sobom suprotne strane flankiran po jednom otvorenom galerijom. Unutrašnji prostor raščlanjen je stupovima, svodovima i galerijama na pojedine lađe, apside i kapele oko glavnog i najvećeg prostora centralne lađe, koja se prostirala od zapada prema istoku, i poprečne

lađe, koja s glavnom ocrtava lik grčkog križa. Stijene lađa i apsida bile su bogato ukrašene mozaicima, freskama i plitkim reljefima.
Od svjetovne arhitekture u Kijevu, sačuvali su se do XX. st. ostaci kne-ževskog dvora i tzv. Zlatna vrata, kao dio nekadašnjih gradskih zidina širega, tzv. Jaroslavova grada, oboje iz prve polovice XI. st.
Oko god. 1050. sagrađena je i u Novgorodu crkva Sv. Sofije. Po svom osnovnom planu, ona ponavlja arhitektonski tip kijevske istoimene crkve; i ona ima 5 lađa, isti tip svodova i kupola u krovnoj konstrukciji, ali je u cjelini vitkija i viša, kupole su joj u sredini izvučene u šiljak, koji izvana na svom istanjenom vrhu nosi visoki križ čime je još više bio naglašen ispon cijeloga zdanja u visinu.
Slične crkve podizane su zatim i u drugim središtima. Svi su ti arhitektonski objekti pružali obilje mogućnosti za razvoj ostalih likovnih umjetnosti, u prvom redu slikarstva i kiparstva.
Do današnjega vremena sačuvali su se samo mozaici iz kijevske Sv. Sofije i iz Mihajlovskog manastira u Kijevu. Freske iz kijevske Sv. Sofije i čer-nigovskog "Spasa" još su na svome mjestu. Obje te tehnike slikarstva baziraju se na bizantskom umjetničkom iskustvu i ljudski lik prikazuju u kanonski određenim stavovima, u maniri tadašnje slikarske prakse; ipak, pojedine kompozicije likova odaju težnju da se unesu i elementi slobodnih pokreta ili ostvare portretne individualizacije, kao što to potvrđuju mozaikalni prikaz euharistije u središnjoj apsidi Sv. Sofije u Kijevu, Pričešće apostola, u Mihajlovskom manastiru u Kijevu, fresko-skupina Porodica kneza Jaro-slava, na stijeni središnjeg dijela kijevske katedrale, ili portretni likovi Sv. Nikole i Sv. Grgura iz Nysse, na mozaicima iste crkve, a i druge grupacije.
Važnu dopunu u poznavanju slikarstva Kijevske Rusije do sredine XII. st. predstavlja minijaturne slikarstvo. Najstarije minijature s likovima evanđelista sačuvane su u "Ostromirovu evanđelju" 105657. Nešto kasniji primjerak minijaturama ukrašenih knjiga je "Izbornik" kneza Svjatoslava Ja-roslavića iz 1073. U umjetničkom pogledu najveće značenje ima Mstislavovo
580
Iluminacija Ostromiro-va evanđelja: Evanđelist Marko. 2. pol. XI. st.

evanđelje što ga je između 1103. i 1117. izradio majstor Aleksej za novgorod-skog kneza Mstislava. Ono se odlikuje bogatim inicijalima u jarkim modrim i crvenim bojama, s cvjetnim i lisnim ukrasima, u koje se ponegdje upleću maske životinjskih i ljudskih likova.
Pisani podaci iz rane ruske povijesti svjedoče i o postojanju umjetničke muzike. Tako Ijetopisac Nestor ocrtava u Životopisu Feodosija Pečorskog dolazak Feodosijev na dvor kneza Svjatoslava Jaroslavića. Tom prilikom zatekao je Feodosije ondje koncert na guslama i drugim instrumentima, praćen pjevanjem i plesom, kako je to bilo uobičajeno na kneževskome dvoru. Prilikom takvih koncerata, sviralo se - kako se to vidi iz drugih tekstova - osim na guslama, na citrama, frulama, klarinetima, rogovima i limenim udaraljkama. Kako su zvučale te melodije, to nije poznato jer se nisu sačuvali nikakvi notni zapisi. Zanimljive freske, u prizorima iz cirkusa na emporama stubišta u kijevskoj sabornoj crkvi Sv. Sofije, prikazuju likove svirača i plesača a djelomice i izgled njihovih muzičkih, gudačkih instrumenata s više žica. O tome da li je bilo kakvih crkvenih

kompozicija i korskih pjevanja za vrijeme crkvenih obreda nije se sačuvalo nikakvih podataka za vrijeme prije polovice XII. st.

581

XIV. PIRENEJSKI POLUOTOK OD ARAPSKOG OSVOJENJA DO INTERVENCIJE ALMORAVIDA

1. OSNUTAK SAMOSTALNOG EMIRATA

Unutrašnja slabost Vizigotskog kraljevstva na početku VIII. st. djelovala je kao poticaj sjevernoafričkim muslimanskim osvajačima da vrše isprva pojedinačne, pokusne napade na Poluotok, a zatim i da donesu odluku o dalekosežnijim akcijama. Ali i tada još bio je kalifov provincijalni namjesnik za Afriku, Musa ibn Nusair, oprezan. Vojni pothvat do koga je došlo u proljeće 711., možda na poticaj pristalica vizigotskoga zbačenoga kralja Ahile, povjerio je manjem odredu od 7000 berberskih ratnika, pod zapovjedništvom Tarika ibn Zijada, koji je bio Musin oslobođenik. Iskrcavanje je izvršeno na obronke brda Calpe, koje je kasnije nazvano Džebel Tarik Gibraltar, a zatim je osvojeno i područje današnjega grada Algecirasa.

Do presudne bitke s vizigotskim snagama kralja Rodriga došlo je 19. VII. 711. duž riječice Rio Barbate što utječe u priobalno jezero Laguna de la Janda, oko 40 km sjeverozapadno od Algecirasa. Pobjeda napadača bila je potpuna, a napredovanje se zatim nastavilo, pa su podjesen iste godine zauzeti Kordova i Toledo. Ali Tarikove snage bile su preslabe za potpuno zaposjedanje vizigotskog državnog područja, pa su se borbe nastavile idućeg ljeta, dolaskom samoga sjevernoafričkog namjesnika, Muse ibn Nusaira, sa znatnim pojačanjima, sastavljenima pretežno od arapskih ratnika. Udruženim snagama, do kraja ljeta 714. zaposjednut je najveći dio Poluotoka, do rijeke Ebro i Biskajskog zaljeva. Na sjeveroistoku, jugoistoku i zapadu od toga osvojenog područja ostalo je još znatno prostranstvo koje je arapsko-berberski munjeviti prodor mimoišao. Te je oblasti, napredujući prema današnjem Portugalu, prema Barceloni i Narbonni, na sjeveroistoku, te prema Malagi, Granadi i Murciji, na jugoistoku, najvećim dijelom zauzeo tek Musin sin i nasljednik na položaju namjesnika Sjeverne Afrike, Abd al-Azis 714- 716. On se i oženio udovicom vizigotskog kralja Rodriga, pa je to u neku ruku značilo legalizaciju njegova položaja, ali je pobudilo i nepovjerenje u Damasku, tako da je Abd al-Azisa po kalifovu nalogu ubio jedan od njegovih oficira.

Na daljnja zbivanja u Španjolskoj znatan su utjecaj imale suparničke borbe među dvjema arapskim plemenskim skupinama: Kaisitima i Kalbidima ili Jemenitima koje su se i na Istoku, u središtu kalifata, među sobom takmičile oko utjecaja na vlast. U Musinoj arapskoj vojsci koja je osvajala Pi-renejski poluotok bilo je i jednih i drugih, pa se njihovo takmaštvo prenijelo i u Španjolsku. Tome sporenju pridružilo se i negodovanje Berbera, koje

583

su svi Arapi bez razlike zapostavljali, premda su prihvatili islam i stekli velike zasluge u ratovanju na Poluotoku.

U takvim okolnostima u Španjolskoj su se nizali neredi, a namjesnici kalifova valije u Ifrikiji, koji je stolovao u Kairuanu, smjenjivali su se u osvojenoj Španjolskoj u kratkim vremenskim razmacima. Do 732. izredalo ih se u svemu 10. U samom početku prvo je sjedište namjesničke vlasti za Španjolsku bilo u Sevilji. Namjesnik Al-Hurr premjestio ga je u Kordovu.

Osvojenje Vizigotske države i pacifikacija pojedinih pokrajina ostvarila je arapsku vlast na istoku Poluotoka do južnih padina Pireneja, a na zapadu je sezala do rijeke Duero; područja preko te rijeke, do obala Biskajskog zaljeva, priznavala su islamsku vlast samo nominalno.

Arapski osvajači nisu prisiljavali starosjedilačko stanovništvo na prihvaćanje islama oružjem; ali privredni i društveni odnosi što su se izgrađivali djelovali su ipak kao prisila. Svi oni koji nisu bili voljni prihvatiti islam morali su plaćati i zemljišni porez harač i glavarinu džiziju; muslimani su, naprotiv, bili oslobođeni od glavarine. Takav raspored poreskih tereta pridobivao je starije stanovništvo, naročito veće i velike zemljoposjednike, brže nego vjerska propaganda i izravno nasilje vlasti.

Već pri samom početnom osvajačkom naletu Musa ibn Nusair je izgradio ekonomsku osnovicu nove vlasti. Svi kraljevski zemljoposjednici i sva zemlja svjetovnih i crkvenih velikaša koji se nisu pokorili osvajaču nego su bili poraženi u borbi, kao i posjedi bjegunaca i pobunjenika u cijelosti su postali državno vlasništvo. Svima onima koji su se pokorili bez borbe, država je ostavila njihova imanja, uz uvjet da za oranice, vinograde i voćnjake plaćaju harač. Ipak, i od tih imanja jedna je petina ušla u zaseban državni zemljišni fond hums, ali je samo njeno zemljište ostavljeno na obradbi njegovim dotadašnjim obrađivačima, uz obavezu da od nje predaju državnoj vlasti 13 sveukupnog uroda. Četiri petine konfiskacijom formiranih državnih zemljoposjeda bile su razdijeljene ratničkoj aristokraciji i vojnicima. U tom pogledu postojao je određeni etnički raspored. U predjelima sa slabije plodnom zemljom, u Galiciji, Leonu i Asturiji, pretežno su zemlju dobili Berberi, a u Andaluziji i Betiki pripadnici arapskih plemena. Zemlju su i dalje obrađivali zavisni seljaci, kao i u vrijeme vizigotske vlasti. Oni su morali plaćati 15 do 13 uroda plemenu ili ratničkom vođi kome je ta zemlja pripala. Na taj je način položaj seljaštva postao bolji na zemljištu koje je ušlo u hums i time se oslobodilo podvrgnutosti veleposjedniku ili na zemljištu koje je postalo državnim zemljoposjedom ili je iz državnih ruku prešlo u posjed arapskih aristokrata i vojnika. Naprotiv, položaj seljaštva koje je živjelo na zemlji vizigotske svjetovne i crkvene zemljoposjedničke aristokracije postao je teži, jer su na njem ležali dvostruki tereti: i oni što ih je obrađivač morao namirivati veleposjedniku, a i oni što ih je veleposjednik na ime harača i džizije morao davati državnoj vlasti.

I položaj velike većine robova znatno se poboljšao jer je svaki kršćanski rob prihvaćanjem islama odmah stjecao slobodu.

Kršćanska crkva u cjelini zapala je, naprotiv, u teži položaj. Oni crkveni dostojanstvenici koji su se oduprli osvojenju, izgubili su svu svoju imovinu; oni koji su se pokorili bez borbe, mogli su se okoristiti istim olakšicama kao i svjetovni velikaši. Ali kršćanstvo više nije bilo državna vjera, a islamska je vlast prisvojila pravo da postavlja biskupe i opate i da nadzire rad crkve-

nih sabora. U isto vrijeme progoni Židova su prestali, i oni su se nesmetano mogli baviti svojim građanskim zanimanjima.

Poslije zauzeća Pirenejskog poluotoka osim jugozapadnih brdskih padina u pirenejskom planinskom bedemu arapski se prodor nastavio kroz bivšu vizigotsku Septimaniju uzvodno uz Rhonu, duboko u franačku Galiju. Ali u unutrašnjosti te zemlje Arapi su nailazili na sve žešći otpor.

U godini 732., prodirući kroz zapadnu Akvitaniju, Arapi su doprli sve do nadomak donje Loire. Tu su se ujesen 732. u blizini grada Potiersa sukobili s vojskom franačkoga majordoma Karla Martella i pretrpjeli katastrofalan poraz. Otad arapski pokušaji osvajanja na sjeveru od Pireneja naglo jenjaju. Narbonnska oblast jpak je ostala u njihovu posjedu sve do 751. kad ju je definitivno preoteo Pipin Mali.

Razdoblje arapske vlasti u Španjolskoj nakon poraza kod Poitiersa pa sve do osnutka nezavisnoga kordovskog emirata u god. 755. bilo je veoma kaotično. Ono je ispunjeno pobunama Berbera protiv arapske supremacije, koje su se u Španjolsku prenijele iz Sjeverne Afrike gdje su buknule na poticaj vjerske sekte haridžita, i međusobnim suparničkim borbama arapskih Kaisita i Kalbida koje se isprepleću i na različite načine povezuju u ustan-cima Berbera. Zabrinut događajima i u Sjevernoj Africi i u Španjolskoj, ome-jadski je kalif Hišam u Afriku poslao jaku vojsku, sastavljenu od sirijskih Kaisita, pod zapovjedništvom Baldž ibn Bišra. Ali ta je vojska 741. u Sjevernoj Africi bila poražena pa je morala izbjeći u Španjolsku. Tu je ona uspjela svladati pobunjene španjolske Berbere, pa je taj novi sirijski doseljenički val postao gospodarem situacije. Badž ibn Bišr čak je zbacio dotadašnjega namjesnika i sam zauzeo njegov položaj. No to je izazvalo nove pobune Berbera, a pridružili su im se i arapski protivnici Kaisita, Kalbidi.

Žestina sukoba primorala je kalifa da u Španjolsku pošalje novog namjesnika sa svrhom da dokonča nerede koji su već trajali više od jednog desetljeća. On je to pokušao ostvariti time što je Sirijce porazmjestio u različitim pokrajinama Španjolske davši im zemljoposjede, uz uvjet da budu profesionalni vojnici džundi.

Ali ni te mjere nisu uklonile sporove i čak ratne sukobe. Udruženi Kalbidi, pripadnici najstarijega sloja arapskih doseljenika potomci mekanskih Korejšita i Berberi, protjerali su i sabili Kaisite u Andaluziju, u očekivanju konačnog obračuna.

U takvome trenutku u splet takmaštava upleo se posve novi pretendent na vlast. Bio je to Abd al-Rahman, potomak Omejada koje je na istoku ustanak Abbasida god. 750. zbacio s kalifskoga prijestolja. On je uspio izbjeći pokoljima što ih je nad članovima kuće Omejada izvršio prvi abbasidski kalif, Abd Allah, i našao utočište u obitelji svoje majke, Berberke, u Maroku. Ali kad je uvidio da tu neće moći ostvariti nikakve znatnije uspjehe, odlučio je da prijeđe u Španjolsku, gdje su Badžovi sirijski kaisitski doseljenici kao tzv. džundi, profesionalni vojnici s dodijeljenim zemljoposjedima još i dalje priznavali vrhovništvo zbačenih Omejada. Isprva je Abd al-Rahman pokušao zagospodariti situacijom u Španjolskoj oslonivši se na savez s Kaisitima. Ali kad mu je njihov vođa Al-Sumail, poslije nekog kolebanja, ipak uskratio pomoć, on je promijenio partnera i sklopio savez s Kalbidima i Korejsitima. Uz njihovu pomoć on je 15. V. 756. postigao presudnu pobjedu kod Kordove, osvojio taj grad i ondje se u glavnoj džamiji proglasio samostalnim emirom Andaluzije.

2. DRUŠTVENI ODNOSI I PRIVREDA

Polazišta rekonkviste

Kako god su arapsko-berberski osvajački uspjesi u Španjol-
icn."..".___ skoj bili veliki, islamski val ipak nije u svom naletu prepla-.
vio cijelo geografsko područje Pirenejskog poluotoka. Prigodom Musine ofenzive prema Biskajskom zaljevu dio kršćanskog stanovništva povukao se u planinsko područje Asturije. Seljaštvo se kasnije znatnim dijelom vratilo u svoja nekadašnja boravišta, ali je

dio izbjeglica ostao. Naročito je vizigotska aristokracija ustrajala u odluci da se ne podvrgne osvajaču. U svom su utočištu za svoga vladara izabrali velikaša Pelagija. Ta je skupina uspješno odbila više napada lokalnih arapskih upravljača i sačuvala neveliku jezgru slobodnoga područja. Drugi Pelagijev nasljednik, njegov zet Alfons I. bio je potomak vizigotskog kralja Rekareda. S njegovom vladavinom 739-757 počinje širenje dotad sićušnog područja slobodne Asturije. Bilo je to doba kaotičnih borbi među Arapima i Berberima, u kojima se dio Berbera iz sjeverozapadnih dijelova Španjolske, iznuren porazima i glađu vratio u Magreb. U vezi s tim Galicija se odvojila od islamskog područja i pridružila Asturiji, koja je i sama pomakla svoje granice prema jugu i jugoistoku. U doba Alfonsa I. i njegova sina Fruele I. u vlast kršćana su dopala područja sve do nadomak planinskog niza što se proteže od Sierra de Es-trella, u Portugalu, do Sierra de Guadarrama, na jugoistočnom rubu Stare
Kastilije.

Ali znatni dijelovi toga područja bili su opustjeli i nenaseljeni, pa se između područja pod stvarnom vlašću kršćana i zemalja koje su zaista posjedovali muslimani prostirao širok pojas ničije zemlje. U vrijeme kad se u Španjolskoj pojavio Abd al-Rahman, granica je praktički išla rijekom Due-ro od njenog ušća do Osme, a otuda je skretala na sjever, prema Baskijskoj zemlji. S muslimanske strane ona je išla od Pampelune preko Tudele na Guadalajaru, otuda na Talaveru, zatim prema zapadu na Coriju, odakle je na obalu oceana izbijala sjeverno od Coimbre.

Tako je već od sredine pedesetih godina u VIII. st., kao polazište budućih kršćanskih osvajanja, postojao prostran teritorij omeđen širokom pograničnom zonom u kojoj su se obje protivničke strane sukobljavale i među sobom borile. Svaka od njih imala je svoje teške unutrašnje probleme: kršćanska, da ponovo naseli predobivena područja, a islamska da sredi etničke, vjerske i privredne odnose i da organizira dovoljno čvrstu vlast kako bi se održala na tlu koje je osvojila.

Muslimani i Arapski su osvajači priznavali pravo kršćanima i Židovima da nemuslimani zadrže svoju vjeru i osobnu slobodu, ali su oni snosili veće poreske dažbine od muslimana i pripadali "trpljenoj" kategoriji stanovništva dimisi. Već u prvim desetljećima arapske vlasti mnogi su od njih prihvatili islam, pa ih tadašnji dokumenti nazivaju musalimi. Kasnije, za njihovo se potomstvo uobičajio naziv muvaladi.

U pogledu jezika, onaj dio Poluotoka koji je ostao pod vlašću osvajača a arapski ga pisci najčešće nazivaju Andaluzijom pretežno je i dalje, naro-

čito u seoskim oblastima, govorio osebujnim romanskim narječjem u kom se sačuvalo mnogo staroiberskih primjesa a s vremenom su se uklopili i znatni arapski i berberski elementi.

Iako muslimanska vlast nije zabranila kršćansku vjeru, svaka je javna propaganda kršćanstva bila zabranjena. Stare su crkve većinom ostale u upotrebi kršćanskih vjernika, a samo je manji dio njih bio oduzet i pretvoren u džamije. Nove crkve nisu se, međutim, smjele graditi.

Židovsko stanovništvo najčešće je živjelo u gradovima, a samo je malen dio Židova prihvatio islam. I oni su, kao i kršćani, u gradovima bili organizirani u zasebne općine, a u procvatu privrednog života islamske Španjolske stekli su velike zasluge.

Osvajači Pirenejskog poluotoka nastojali su da najutjecajnije i najunosnije položaje sačuvaju doseljenim muslimanima dahiluri, i to prvenstveno Arapima. Ali i među njima

postojale su znatne razlike. Najodličniji bili su ansar, potomci Prorokovih branitelja još u Medini; ali njih je među doseljenicima u Španjolsku bilo veoma malo. Poslije njih su prvo mjesto po ugledu zauzimali pratioci Muse ibn Nusaira pri osvojen ju Španjolske baladijuri, a slijedili su sirijski ratnici koji su došli pod vodstvom Badža ibn Bišra 748 šamijun. Uz ta razlikovanja po prvenstvu doseljenja, među autentičnim Arapima ostala je trajno važna razlika između Kaisita, prvobitnih stanovnika središnje oblasti Arapskog poluotoka, od Crvenog mora do Iraka, koji su bili veoma zaslužni za osvajačke uspjehe u doba prvih kalifa, i Kalbida, koji su podrijetlom bili iz Jemena i tek su naknadno prodrli u zapadna područja Arapskog poluotoka i otuda se ulili u osvajačku struju koja je preplavila osvojene zemlje u Africi i na istoku kalifata.

Arapi su se uglavnom naseljavali u gradove u dolini Gvadalkivira i na južnim i istočnim obalama Sredozemnoga mora, od Malage do Almerije i od Kartagene do ušća Ebra. Svoje zemljoposjede u tim najplodnijim područjima prepuštali su na obradbu muvaladima ili kršćanskim seljacima po sistemu kolonata.

Berberi su isprva bili znatna većina muslimana u Španjolskoj. Ali nakon njihovih pobuna protiv Arapa u Africi i u Španjolskoj i pretrpljenih poraza, mnogi su se vratili u Sjevernu Afriku a preostali su se smjestili u manje povoljnim predjelima, na visoravnima i u brdskim oblastima i ondje se pretežno bavili voćarstvom i uzgojem stoke. Iako ih je njihova pripadnost islamu pribrajala povlaštenom sloju stanovništva, oni su se osjećali zapostavljenima i bili su po društvenom položaju bliži muvaladima i s njima su daleko češće stupali u bračne veze nego s Arapima, koji su sebe, zbog same svoje etničke pripadnosti, smatrali aristokracijom.

Premda je, na taj način, islamsko stanovništvo na Pirenejskom poluotoku bilo ekonomski i politički među sobom izrazito izdiferencirano, ono je ipak trajno osjećalo sve nemuslimane, napose kršćane, kao zaseban blok mogućih protivnika, a njihov su položaj pokorenog stanovništva obilježavali nazivom mozarabi, tj. oni koji su pod vlašću Arapa i stoga su obavezni plaćati dažbine.

3. KORDOVSKI EMIRAT DO POČETKA X. ST.

Abd al-Rahman I. Novoga, samostalnog vladara islamske Španjolske če-
756-788 kale su znatne teškoće. Trebalo je reorganizirati vojsku
i na zapovjedničke položaje postaviti sebi odane ljude.

Isto je važilo za civilnu upravu. Da bi ojačao svoj oslonac, Abd al-Rahman I. pozvao je sve preživjele bliže i dalje rođake iz kuće Omejada da se zajedno sa svojim klijentima mavlima dosele u španjolsku. Na toj osnovi useljavanje Arapa nastavilo se za cijele Abd al-Rahmanove vladavine, a i nakon nje. Režim što ga je Abd al-Rahman uveo razvijao se kao nepomirljiva despocija, odlučna da slomi svako protivljenje. Žrtvom takve vladavine bili su za-redom ustanci pristaša prethodne namjesničke vlasti, zatim razočarani Je-meniti Kalbidi koji su očekivali veće koristi od pomoći što su je pružili emiru pri osvojenju vlasti, a i pobunjeni Berberi protiv kojih je trebalo voditi krvave borbe punih osam godina.

Sve te poteškoće omogućile su konsolidaciju Asturijskog kraljevstva, koje sve do kraja VIII. st. nije imalo znatnijih sukoba s arapskim emiratom. Unutrašnja uprava u emiratu bila je organizirana dosljedno po uzoru na odnose u Omejadskom kalifatu. Sveukupno državno područje bilo je podijeljeno na okružja kojima su na čelu bili valije s rezidencijom u okružnome glavnom gradu. Vojska se popunjavala unajimanjem

plaćenika iz Sjeverne Afrike i Južne Evrope, bez obzira na vjerske razlike. Središnja državna vlast imala je napomoć vijeće emirovih savjetnika kadija i vijeće ministara hadžib. Na sva ta mjesta, kao i na vojne komandne položaje, postavljani su ljudi odani omejadskoj kući ili čak, ako je bilo moguće, njeni rođaci.
Trajnim prilivom sirijskih doseljenika španjolska se islamska civilizacija VIII. st. veoma izrazito orijentalizirala, a državna je vlast pomno čuvala utvrđenu raslojenost stanovništva. Elita su bili Arapi iz različitih plemenskih grupacija, po realnoj moći sada zavisnih o svojoj bliskosti emirovoj osobi i stupnju njegove naklonosti. Zatim su slijedili nearapski muslimani iz Azije i Afrike, španjolsko obraćeno stanovništvo muvaladi, ratni zarobljenici koji su se oslobodili prihvaćanjem islama i ostali klijentima Arapa mavli. Pretposljednje i posljednje mjesto na toj ljestvici zauzimali su židovski i kršćanski mozarabi i neslobodni ljudi ili robovi.
Potkraj Abd al-Rahmanove vladavine zadesio je sjevernu Španjolsku jedan epizodički događaj koji je navijestio kasnije veće pothvate što su prodrli na Poluotok sa sjevera od pirenejskog planinskog lanca.
Godine 788. je namjesnik u Saragossi, jemenitski Arapin Sulejman, u svom neprijateljstvu prema vladavini kordovskoga emira zatražio pomoć od Karla Velikoga. Vojni odred što ga je franački kralj poslao dopro je preko baskijske Pampelune do Saragosse, ali ju je obavijest iz Franačke o pobuni Sasa na dalekom sjeveru primorala na povratak kroz klanac Roncesvalles Ronsesvaljes, u zapadnim Pirenejima. Tu su zalaznicu franačke vojske zajednički napali Baski i muslimani i pobili je. Među poginulima bio je i vojvoda Bretanjske marke Roland. U kršćanskom svijetu taj je vojni pohod i pogibija čete u klancu Roncesvalles 15. VIII. 778 pobudio izuzetno dubok dojam i postao epskom legendom koja je svoj konačni književni izraz dobila u XI. st. u Pjesmi o Rolandu.

bačenim selima. Radi olakšanja situacije pokazalo se nužnim da vlast ublaži i čak privremeno ukine obročne dažbine sa zemlje u predjelima gdje su nedaće bile osobito teške.
U političkom pogledu, državna je vlast sve više dobivala obilježje aristokratske vladavine najuglednijih kordovanskih obitelji, okupljenih oko emirove ličnosti. One su vršile sve najviše državne funkcije i sve ih više smatrale svojim nasljednim pravom. Uvriježeni malekistički konzervativizam nadvladao je kratkotrajnu eru ublažavanja i sve se više pretvarao u sistematski pritisak protiv svake slobodne misli. U takvoj klimi, režim je otvoreno primoravao sve mozarabe u javnim službama da prijeđu na islam.
Izrazito jačanje muslimanskog državnog aparata i privredno-društvena polarizacija u korist arapske političke i ekonomske aristokracije dovela je za vladavine Muhameda I. do nekoliko provala snažnih nezadovoljstava. Tako je u Toledu, nekadašnjoj prijestolnici vizigotskog kraljevstva, pet godina trajao ustanak mozarapskog stanovništva, koji je dokrajčen tek općim jurišem na grad u god. 858.
Deset godina nakon toga, pobuna lokalnog upravnika u Meridi i njegovo učvršćenje u gradu Badajosu Badahos, na rijeci Guadiani, gdje ga je emirat najzad 884 morao priznati samostalnim guvernerom, tek nominalno ovisnim
0 vrhovništvu Kordove, najavila je cio niz pokušaja da se rubne oblasti islamske države otkinu od centra i osamostale.

Najizrazitiji predstavnik takvih težnja bio je Omar ibn Hafsun, islamizirani potomak jednoga vizigotskog velikaša. On se dočepao tvrđave Bobastro, u Granadskom gorju, i otuda osvojio znatno okolno područje kojim je vladao nezavisno.
Između 858. i 861. španjolske je obale zadesio novi, višestruki napad Normana, koji je zaredom pogodio sve obale, od Galicije do ušća Ebra, u koje su uplovili, pa su zatim u Pampeluni zarobili navarrskoga kralja Gar-ciju Inigueza Injigesa i pustili ga uz veliku otkupninu, nakon čega su se uputili Rhonom u unutrašnjost južne Francuske, opustošili niz gradova sve do Valencea Valansa i najzad još neko vrijeme harali po obalama sjeverne Italije.
Početkom 2. polovice IX. st. ojačale su i borbe najprije gospodara Tu-dele, Muse ibn Kasija, protiv Asturije, a nakon njegove pogibije umiješala se i središnja vlast, ali su Asturijci njenu vojsku potisnuli, proširili svoj teritorij u Portugalu sve do grada Coimbre, u Staroj Kastiliji sve do rijeke Duero, a i u Tudeli, na gornjem Ebru, Musini su potomci morali priznati vrhovnu vlast Asturije, dok je Saragossa ostala kordovskom emiratu.
Tendencije osamostaljivanja rubnih oblasti islamskog područja još su se jače očitovale za vladavine Muhamedova drugog nasljednika mlađeg sina Abd Allaha 888-912. Nosioci najvećeg dijela tih pobuna bili su neomusli-mani ili muvaladi, ogorčeni zbog sve većih povlastica arapske aristokracije. Tako se na jugoistoku, u Betičkim Kordiljerima, formiralo nekoliko samostalnih područja; u Granadskom gorju, sa sjedištem u Bobastru, uporno se održavao Omar ibn Hafsun; u jugoistočnom priobalnom području nezavisnost je stekla Murcija, a u Almeriji se formirala zasebna politička jedinica jemenitskih Arapa, koja se uzdržavala pomorskom trgovinom, razvila obrte, naročito tekstilnu proizvodnju i ostvarila znatno blagostanje. Na jugozapadu
1 dalje je samostalan bio Badajoz, a i u južnom Portugalu nezavisnost je steklo nekoliko pojedinačnih područja.

i posezao za okrutnostima koje su mogle samo još više pogoršati odnose i jačati želje za osamostaljivanjem. Možda je upravo njegovo skriveno žaljenje zbog mnogih zločina što ih je izvršio u svojoj borbi s okolnostima koje nije mogao nadvladati, našlo protutežu u njegovoj izuzetnoj sklonosti prema posmrtno rođenom sinu njegova prvorođenog sina Muhameda, koga je sam dao smaknuti. Tome djetetu, svome budućem nasljedniku, Abd al-Rahmanu III., osigurao je najbolji mogući odgoj, svo blagostanje i svu svoju zaštitu. Nakon njegove smrti, njegov ga je unuk u dobi od 21 godine naslijedio bez ikakvih teškoća.

4. KORDOVSKI KALIFAT

Abd al-Rahman III. Brojni neuspjesi Abd Allahova režima, otkidanje mno- 912-961
gih rubnih područja pa čak i opasnost da vlast isla-
ma na Poluotoku bude dovedena u pitanje nesumnjivo
su upozoravali na potrebu okupljanja snaga oko centralne vlasti i na neophodnost napora da se tendencije partikularizma obuzdaju.
Mladi Abd Allahov nasljednik posvetio je tim nastojanjima svih prvih dvadeset godina svoje vladavine. Pomno organiziranim i uporno vođenim vojnim akcijama najprije je opkolio, zatim suzio i najzad okončao postojanje samostalne oblasti što ju je zasnovao Omar ibn Hafsun. Potomcima Ibn Hadždžadža preoteo je zemlje oko Sevilje i upokorio niz gradova na istočnoj obali Alicante, Valencija, Sagunto. Na zapadu osvojio je Meridu,

na jugoistoku Badajoz 929 i, najzad, u središtu Poluotoka Toledo 932, koji se dugo odupirao uz pomoć što ju je tome gradu dao asturijski kralj Ramiro II.
Svim tim akcijama izvršeno je ponovno ujedinjenje gotovo cijeloga onog područja što ga je proces dezintegracije bio odvojio od neposredne vlasti Kordovskog emirata. To ostvarenje proslavio je Abd al-Rahman III. time što je 929. uzeo naslov kalifa i poglavara svih muslimanskih vjernika na Poluotoku. Nasuprot njegovom, sjedinjenom islamskom teritoriju stajalo je sada samo kršćansko područje na sjeveru, pa je novi kalif odsad svojom prvom dužnošću smatrao ofenzivni rat protiv kršćanskih država koje su se prepriječile premještanju državnih međa na geografske granice Poluotoka.
Najsnažnija među njima bila je i dalje Asturija, kojoj je od 912. središtem bio grad Leon umjesto Ovieda pa se otada Asturijsko kraljevstvo počelo nazivati Kraljevstvo Leon. S njime je Abd al-Rahman III. ratovao još od 916., ali je pretrpio nekoliko poraza, pa je svoje akcije skrenuo više prema istoku, protiv Navarre i Aragona. Godine 924. uspio je osamljenoj Navarri zadati tako težak poraz, da je svako njeno angažiranje u ratovanju za punih sedam godina bilo osujećeno.
U razdoblju koje je slijedilo, Abd al-Rahman je dokončavao podvrgavanje islamskih osamostaljenih područja unutar granica svoje države, pa se nije mogao okoristiti nizom nasljednih borbi oko kraljevske vlasti u Astu-riji Leonu što su ispunjale razdoblje između 924. i 932. i u kome se čak od asturijsko-leonske državne jezgre otcijepila i osamostalila markgrofovija Kastilija, sa središtem u Burgosu.
3g Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka
593
FRANAČKO KRALJEVSTVO V
Kraljevstva taifa Osvojenja Almoravida počevs, c 300
Uli ..l." podana Cidu . pod njegovom zaštitom 1092

Granice rekonkviste 1035. Granice rekonkviste 1099. u času
Pirenejski poluotok u XI. st.
Prebrodivši nasljedstvene krize, kraljevina Leon je za Ramira II. 931- 950 obnovila ofenzivne pothvate protiv Kalifata. Na te akcije Abd al-Rah-man je odgovorio najprije pokorenjem Kastilije, Navarre i Saragosse, u kojoj je vladao jedan od islamskih disidenata, koji nije bio voljan da se pokori kalifu pa je ratovao protiv njega kao saveznik kršćana. Time je Kraljevstvo Leon bilo izolirano i opkoljeno. S velikim nadama u konačni uspjeh Abd al-Rahman je poveo golemu vojsku kroničari navode da je imala 100.000 ratnika izravno prema gradu Leon. Ali pod zidinama tvrđave Simanca oko 25 km jugozapadno od današnjega grada Valladolida, u Staroj Kastiliji ta je vojska 939. pretrpjela besprimjeran poraz, u kom se i sam kalif jedva spasio
bijegom.
Tu svoju pobjedu kršćani, međutim, nisu umjeli iskoristiti, jer su najprije izbili sporovi između leonskog kralja Ramira II. i kastilijskoga grofa Fernana Gonzalesa, a zatim, poslije Ramirove smrti 950, nasljedne borbe
594
za prijestolje u Leonu, u koje su se, po bračnim vezama, upleli i vladari Na-varre i Kastilije. Protiv zakonitog nasljednika Ramira II. Ordonja III. kraljevski je položaj stekao štićenik Navarre i Kastilije, Sancho I. Debeli. Ali on se pokazao nesposoban da se suprotstavlja vojnom pritisku Kalifata, pa su ga Leonci zbacili i prihvatili vladavinu

Ramirova nećaka Ordonja IV. U takvim okolnostima Navarrska je kraljevska kuća, da bi vratila na leonsko prijestolje svoga štićenika Sancha L, sklopila formalan savez s Kalifatom, prihvativši suverenitet Kordove. Rat koji su zatim Kalifat i Navarra poveli protiv kraljevstva Leon i protiv Kastilije, primorao je kralja Ordonja IV. da izbjegne u planine, a prijestolje je zauzeo Sancho I., ali kao podanik Kalifata. U isti položaj zapala je i Kastilija, neposredno podvrgnuta Navarri, a preko nje također i kordovskom kalifu. Time je supremacija islamske vlasti doprla gotovo do geografskih granica Poluotoka. Postojao je još samo otpor u asturijskim brdima. Na istoku, franačke grofovije između Pireneja i donjeg toka Ebra nastojale su da očuvaju dobre odnose s Kalifatom ili su čak kao Barcelonska grofovija priznavale bar nominalno vrhovništvo islamske vlasti.
Osim unutrašnjepolitičkih problema i borbe s kršćanskim državama, Abd al-Rahmanovu pažnju privlačila su i zbivanja u Sjevernoj Africi, gdje su se postupno formirale četiri samostalne islamske države, nezavisne o Bagdadskom kalifatu u Maroku, u Alžiru, u Tunisu i Egiptu, ali i međusobno suprotstavljene zbog političko-teritorijalnih i vjersko-dogmatskih opreka.
Sunitska i malekitska, konzervativno orijentirana Španjolska uplela se u te sjevernoafričke sporove kad se, s vremenom, pokazalo da bi se pobjeda šiitskih Fatimida u cijeloj sjevernoj Africi, pa i u Egiptu, mogla pretvoriti u fatalnu opasnost za održanje omejadskog kalifata na Pirenejskom poluotoku. Posebno povoljne okolnosti za upletanje u afričke odnose pružila je Abd al-Rahmanu III. velika pobuna tuniskih i alžirskih Berbera protiv vlasti Fatimida u četrdesetim godinama X. st. U tom je razdoblju cio Maroko, ugrožen i od Berbera i od Fatimida, priznavao vrhovnu vlast Kordove. Ali nakon okrutnoga ugušenja berberske haridžitske pobune, Fatimidi su do početka 960. doslovno zbrisali vlast Kordovanaca u Maroku. Ostala su im samo dva obalna uporišta, Tanger i Ceuta.
Konačni poraz Abd al-Rahmanova gotovo četrdesetgodišnjeg angažiranja u sjevernoafričkim zbivanjima, koji je izrazito odudarao od njegovih uspjeha u pacifikaciji Pirenejskog poluotoka, pokazao je da ekonomski, politički i vojni potencijal njegove države nije bio dorastao ciljevima koji su prelazili okvire Poluotoka. Štaviše, napor koji je uzalud bio uložen u mnogobrojne, skupe i krvave afričke pothvate, spriječio je Kalifat da zaista u potpunosti likvidira kršćanske političke tvorevine na sjeveru. Njihovo dažbinsko pokorenje i potisnuće otpora u planinske oblasti Austrije i Pireneja nije bilo istovjetno s uništenjem svih mogućnosti za buduću borbu. Stoga, kad je najviši uspon kalifatske moći minuo, povratak kršćanske rekonkviste ponovo je postao moguć.
U međunarodnim odnosima Kordovskog kalifata, van domene izravnoga vojnog upletanja, od većeg su značenja bili kontakti s Njemačkom Otona I. i s Bizantom. Odnosi s Njemačkom u biti su se svodili na Otonovu diplomatsku intervenciju zbog napada jedne španjolsko-islamske skupine gusara koja je između 891. i 894. uspjela osvojiti obalno uporište Fraxinetum, u provansal-

skom zaljevu Saint-Tropez, pa je odonuda pljačkala obale Provanse, prodirala dolinom Rhone i Saone i otuda alpskim klancima sve do Burgundije, Švicarske i Piemonta, napadajući naročito svjetovna i samostanska imanja duboko u njemačkom političkom prostoru. Ali Kordovski kalifat nije udostojao njemačkoga kralja zauzimanjem za njegove interese, pa se haračenje fraksinetumskih gusara nastavilo sve do 9723. kad je to

gusarsko žarište bilo uništeno pod udarcima velike koalicije zainteresiranih evropskih sila koju je obrazovao grof Vilim od Provanse.
Sasvim drukčiji bili su odnosi Kordovskog kalifata s Bizantom. Premda su obje te države bile u neprijateljstvu s Abbasidima, pa se moglo očekivati da će obje biti zainteresirane za politički i vojni savez, ipak španjolska islamska država nije više, otkako se sjeverna Afrika prestala pokoravati Bagdadu, imala razloga da sudjeluje u sporovima na prednjoazijskome prostoru. Suprotno tome, Kordovski je kalifat bio veoma zainteresiran za trgovinsku razmjenu s Bizantom i za dolazak njegovih stručnjaka, graditelja, učenjaka i majstora svake vrste koji bi u Španjolskoj pomogli pri gradnji novih objekata i djelovali u umjetnosti, znanosti i školstvu. Arheološka istraživanja pokazuju da je bizantski utjecaj u arhitekturi, izradi mozaika, zlatarstvu i drugim umjetničkim obrtima u islamskoj Španjolskoj X. i XI. stoljeća bio znatan, a iz pisanih je izvora poznato da je između dviju država bilo veza i na najvišoj razini, razmjenom službenih delegacija u ime vladara, slanja stručnjaka u Španjolsku i preuzimanja rezultata i iskustava što ih je Bizant čuvao još od antičkih vremena i razvijao ih u stoljećima koja su slijedila.
Kordovski kalif o v dvor bio je u Abd al-Rahmanovo doba jedno od najsjajnijih i najbogatijih vladarskih središta u tadašnjem svijetu. Po uzoru na sasanidske tradicije u Perziji, a i na običaje u Bagdadu i Carigradu, bio je izrađen strog dvorski ceremonijal koji je vladara pretvarao u gotovo nadnaravnu ličnost. Oko kalifa stvarao se krug dvorjanske aristokracije koja nije bila obiteljski vezana uz njega, pa više nije pripadala ni tradicionalnoj arapskoj eliti, nego se popunjavala iz redova dvorskih službenika, znatnim dijelom čak iz krugova nekadašnjih robova i oslobođenika. Pripadnike svoje obitelji Abd al-Rahman je udaljavao s dvora, davao im raskošne rezidencije ali im nije dopuštao da vrše utjecajne službe koje bi im mogle poslužiti kao oslonac za uzurpatorske pothvate. Među dvorjanstvom neslobodnog podrijetla velika većina bili su Evropljani, najčešće eunusi. Arapski naziv obuhvaćao ih je riječju sakalibi koja je arapska izvedenica od Slaven Sclavus, a nastala je na arapskom istoku gdje su robovi u VIII. st. u velikom broju bili dopremani s Balkana i iz južne Rusije. Na Pirenejskom poluotoku ti robovi i oslobođenici nisu u X. i XI. st. više bili isključivo slavenskog podrijetla, nego su znatnim dijelom potjecali iz franačkih zemalja, iz Njemačke i sjeverne Italije, ali također i iz slavenskih zemalja u Polablju, na Balkanu i u južnoj Rusiji. Njih su u Kordovski kalifat dopremali profesionalni trgovci robljem, a u ropski su položaj dospijevali ili u vezi s oficijelnim ratovanjima tadašnjih evropskih država ili prigodom naročitih napadačkih akcija kojima je bila svrha da u napadnutoj zemlji nahvataju muškoga i ženskog robija za prodaju.
U drugoj polovici X. st. broj sakaliba u kalifovoj službi premašivao je 5000 ljudi. Svi su oni bili razvrstani u različite kategorije službenika, od običnih slugu, stražara i čuvara harema do najviših vojnih i upravnih dužnosti. Svojim usponom u karijeri, oni su sustavno potiskivali iz kalifove okoline

ne samo vladareve rođake nego i pripadnike arapske aristokracije. Smisao takve supstitucije sastojao se od apsolutne zavisnosti sakaliba o kalifovoj volji, iako je, kao i u drugim područjima svijeta, u raznim vremenima, i taj odnos degenerirao u nasilja i pokušaje podvrgavanja vladarske ličnosti nominalno zavisnom upravnom aparatu.
Politički razvoj Sedamdesetgodišnji vremenski raspon od Abd al-Rahma-do 1031. nove smrti do propasti Kordovskog kalifata u god. 1031.

može se shematski podijeliti u tri etape koje u stvarnosti kontinuirano evoluiranju jedna u drugu; to su: doba baštinjene snage Kalifata, doba snažnih namjesnika kalifske vlasti i doba rasula i propasti.
U prvoj etapi su Abd al-Rahmanovi uspjesi u pacifikaciji Poluotoka omogućili njegovu sinu i nasljedniku Al-Hakamu II. 961-976 da očuva stanje relativnog mira i ekonomskog blagostanja, a opreke interesa među različitim društvenim grupacijama još nisu nadjačale potrebu za kohezijom političkog ustrojstva.
Pa ipak, premda je sam kalif bio snažan, razborit i dalekovidan vladalac, bolest koja ga je zadesila u poodmaklim godinama života omogućila je prve afirmacije jakih ličnosti u njegovoj okolini. Jedan od njih bio je bivši oslo-bođenik, general Galib, a drugi državni sekretar vezir Abul Hasan Džafar.
Od vanjskopolitičkih događaja, iz Evrope je Španjolsku god. 966. zadesio novi napad Normana Danaca, najprije na području Lisabona a zatim u oblasti Sevilje. Ali likvidacija toga naleta bila je izvršena mnogo lakše i s manje žrtava jer je sada islamska Španjolska već raspolagala jakom flotom i imala dobro organizirane obalne straže koje su unaprijed naviještale mogući napad gusara ili stranih osvajača.
U Sjevernoj Africi fatimidski je general Džavhar podrijetlom sicilski Grk god. 969. osvojio Egipat, pa se uskoro zatim fatimidska dinastija preselila u novopodignuti grad Kairo u blizini staroga Fostata. Uprava u Ifri-kiji ostala je berberskom plemenu Sanhađa, ali se ono uskoro uplelo u nepomirljiva neprijateljstva sa susjednim i suparničkim berberskim plemenom Zenata. Maroko je pri tome bio prepušten lokalnim snagama; no pretenzije Kordovskog kalifata u toj zemlji dovele su do vojnog pohoda iz Španjolske u Maroko koji je poslije 2 godine borbi, pod zapovjedništvom generala Galiba, završio pobjedom Kordovanaca i podvrgavanjem Maroka u zavisnost od Španjolske.
Sporovi Kalifata s kršćanskim državama na sjeveru Poluotoka nadove-zivali su se na stanje kakvo je bilo u trenutku Abd al-Rahmanove smrti. Priznavajući vrhovništvo Kordove, kršćanski su vladari pokušali formirati koaliciju pod vodstvom leonskoga kralja Sancha I. Ali uzastopni napadi islamske vojske najprije na Kastiliju, pa na Navarru i zatim na kraljevstvo Leon urodili su nizom pobjeda muslimana, općim rasulom na kršćanskom sjeveru i priznavanjem podaničke odanosti Kalifatu.
Druga etapa u razvoju unutrašnjih odnosa u islamskoj Španiji započinje smrću kalifa Al-Hakama II. i prijenosom kalifskoga dostojanstva na njegova sina Hišama II. 976-1013 koji je bio tek jedanaestogodišnji dječak. Faktičnu je vlast uspio u doba njegove malodobnosti steći Abu Amir Muhamed, jemenitski Arapin iz južne Andaluzije, koji je svoju karijeru započeo kao upravnik nad imovinom mladoga kalifa. Bio je ambiciozan, veoma energičan

ali skrajnje lukav i beskrupolozan čovjek, odličan general i nadareni upravljač. Njegovu usponu veoma je pomoglo što je bio miljenik kalifove majke i što se uspio sprijateljiti s generalom Galibom i tadašnjim velikim vezirom Al-Mušafijem. U savezu s vezirom Abu Amir je najprije poradio na potiskivanju utjecajnih sakaliba i na formiranju novih, berberskih plaćeničkih odreda. U dva navrata uspio je onemogućiti zavjeru pretendenata protiv kalifa Hišama II., ali je njegove vlastite ambicije razarao veoma podmuklo smišljenim postupcima navodeći ga već u ranoj mladosti na raskalašen život, čime mu je oslabio volju za vladanjem i sposobnost da se koncentrira na državničke i političke djelatnosti. U daljnjem razvitku svoje svemoći, najprije je iskoristio ugled generala

Galiba da ukloni vezira Al-Mušafija, a zatim je poduzeo dugotrajne i zamršene akcije da kompromitira generala Galiba, iako je bio oženjen njegovom kćeri.
Do god. 979. Abu Amir je praktički već izgradio svoju svevlast. Te godine započeo je gradnju svoje sjajne i raskošne rezidencije nedaleko od Kor-dove, na lijevoj obali Gvadalkivira, koja je obuhvaćala stanove najviših državnih službenika, njihove urede, vojarne i bogata skladišta hrane i oružja. Uselivši se u tu palaču, Abu Amir ju je 981. učinio središtem državne vlasti. Kalif Hišam II. ostao je faktično interniran u svojoj kordovskoj palači, okružen svom mogućom raskoši i totalno utonuo u razvrat i pijančevanja. Vojna snaga države bila je preinačena. Njenu jezgru činile su rekrutirane berber-ske i kršćanske plaćeničke čete, a arapska milicija bila je reformirana i njeni pripadnici pridodati drugim jedinicama u kojima su izgubili svaku mogućnost da djeluju na temelju svojih rodovsko-plemenskih veza.
Posljednju zapreku Abu Amirovoj svemoći koja je kalifat pretvarala u simboličku funkciju predstavljao je još uvijek general Galib, vjeran i dalje mladom kalifu i protivnik novoga sistema vlasti što ga je izgrađivao Abu Amir. Spor među njima najzad se pretvorio u otvoreni ratni sukob, u kom je general Galib bio primoran da zatraži pomoć kastilijske i navarrske vojske. No Galib je ipak bio poražen, a Abu Amirova je pobjednička vojska izvršila neopisiv pokolj nad pobijeđenim saveznicima. U čast toga uspjeha Abu Amir je uzeo naslov Al-Mansur Pobjednik, a njegova se vlast pretvorila u neograničenu diktaturu.
U razdoblju koje je slijedilo Abu Amir je, prema kazivanju arapskih kroničara, vodio 57 uspješnih vojnih pohoda protiv kršćanskih država na sjeveru Poluotoka. Među njima neki su bili osobito katastrofalni za kršćanske političke zajednice. Tako se kralj Leona, Bermudo II., 984. mogao održati na vlasti samo uz obavezu na plaćanje visokoga godišnjeg danka Kalifatu i pristanak da muslimanska vojska bude stacionirana u tvrđavama njegova područja. Njegov pokušaj da 987. te posade protjera doveo je do novoga napada preko Portugala, u kom je potpuno opustošeno cijelo područje do linije koja spaja gradove Coimbru, Zamoru i Leon, uključivši i ta tri grada. Godine 992. došlo je do nekog poremećaja u stupnju pokornosti navarrskoga kralja San-cha Garceza II. koji je bio Abu Amirov tast, pa ga je njegov zet u nekoliko vojnih akcija porazio i toliko ponizio, da je pri sklapanju mira navarrski kralj morao u dvorani u kojoj se svečanost obavljala prići Abu Amirovu prijestolju padajući nekoliko puta uzastopce na koljena i ljubeći tlo pred Abu Amirom, nakon čega je neposredno pred njim ponovo pao ničice i izljubio mu najprije obje noge, zatim dobio odobrenje da mu s najvećim strahopo-

štovanjem smije izljubiti i ruke pa je onda klečeći morao saslušati dugotrajne prijekore i najzad se smio, izvršivši još jednom jednake iskaze poniznosti, povući dobivši blagonaklono oproštenje.
Iako je Abu Amir bio oženjen i kćerkom leonskoga kralja Bermuda II., on je 997. protiv njega poveo rat samo zbog nekih znakova nepokornosti. Želeći tim pothvatom pogoditi najveću svetinju kršćanske Španjolske, on je potpuno razorio grad i veličanstvenu katedralu u Santiagu de Compostella, gdje je, po predaji, bilo sahranjeno tijelo Isusova učenika Jakova, sina Za-bedejeva, za koga se tvrdilo da je osobno propovijedao kršćanstvo po Španjolskoj, pa je njegov grob već niz stoljeća bio cilj brojnih hodočašća iz cijele kršćanske Evrope.

Abu Amirovi vojni pothvati protiv kršćanskih područja, prožeti skraj-njom mržnjom i razornošću, potrajali su doslovno do posljednjih mjeseci njegova života, pa je on i umro na jednom takvom pohodu, u pograničnom gradu Medinaceli ljeti 1002.
U Abu Aminove ratne uspjehe treba ubrojiti i akcije u Sjevernoj Africi. U času kad je on usredotočio svu vlast u svojim rukama kalifat je u svom posjedu držao još samo odlično utvrđenu Ceutu. Stoga je bilo potrebno dugotrajnim borbama i nizom pobjeda nad berberskim stanovništvom ponovo podvrći cijeli Maroko, koji je nakon toga, oko 998. postao potkraljevstvom, zavisnim o Kordovi, odakle je Abu Amir svake godine imenovao novoga vršioca potkraljevske dužnosti da bi time predusreo svaku mogućnost osamostaljivanja.
Abu Aminovom smrću 1002 počinje treća, završna etapa rahmanidskog kalifata. Hišam II, koji je i dalje živio u raskošnom zatočeništvu u svojim palačama, bez ikakva je oklijevanja diktatorske vlasti predao Abu Aminovu sinu Abd Al-Maliku. On je pokušao upravljati državom prema oporučnim uputama koje mu je ostavio njegov otac, da, naime, kalifa i dalje drži u izolaciji, iako u svoj mogućoj raskoši; da arapskoj i sakalibskoj aristokraciji uskraćuje sve privilegije; da štedljivo upravlja financijama; da utjecajne vojne i civilne službe povjerava isključivo svojim vazalima; da svako kolebanje u odanosti bezobzirno kažnjava i da nikom ne dopušta da mu moć i bogatstvo prekorače opasne granice.
Ali uza sve to, već za Abd al-Malikove vladavine počinje etapa postupne razgradnje dotadašnjeg poretka. Novi se diktator nije mogao odreći usluga sakaliba u svom nastojanju da odoli pritisku arapske aristokracije koja je planirala da ukloni i diktatora i njegova kalifa Kišama II. Ugušenjem te pobune sakalibski su zapovjednici ponovo stekli važan utjecaj na državne poslove.
Diktatorska vlast bila je međutim još uvijek dovoljno snažna da onemogući pokušaj Barcelonske grofovije da se oslobodi, a sporovi između ka-stilijskoga i galicijskoga grofa oko vršenja regentske vlasti u kraljevstvu Leon, za vrijeme malodobnosti tamošnjega kralja Alfonsa V. 999-1028, omogućili su Abd al-Maliku da istupi kao arbitar i da se svim tim trima zemljama nametne kao donosilac odluka. Ali kad je pri upokoravanju Ka-stilije, nezadovoljne nametnutim rješenjima, bilo nužno povesti rat, Abd al-Malik se za vrijeme ekspedicije razbolio i umro.
Trećim vršiocem diktatorske funkcije postao je sada Abd al-Malikov mlađi brat Sanchuelo, Abu Amirov sin iz njegova braka sa kćerkom nekoć teško ponižavanega navarrskoga kralja Sancha II. On je bio osobni prija-

telj kalifa Hišama II. i njegov sudrug u orgijama. Stoga ga je tridesetitro-godišnji kalif imenovao čak i svojim nasljednikom na položaju kalifa. Ali taj je čin djelovao kao povod za državni udar u kom je kordovski puk jurišem osvojio i kalifovu palaču u Kordovi i palaču što ju je nekoć Abu Amir bio učinio središtem izvršne vlasti, pa su obje bile totalno opljačkane i zatim
sravnjene sa zemljom.
Pobuna je na vlast izdigla jednoga od praunuka Abd al-Rahmana III., ali su u njoj pučke mase očitovale svoju duboku mržnju ne samo prema diktatorskoj dinastiji i nedostojnom kalifu, nego i prema predstavnicima svih viših društvenih slojeva, podjednako prema arapskoj aristokraciji, sakali-bima i berberskim oficirima. Naročito su napadi na

berberske četvrti u Kordovi bili razorni. Stoga su se Berberi počeli pripremati na protuudar; no njihov je pokret bio suzbijen i sve je berbersko stanovništvo u kalifatu bilo stavljeno van zakona.
Pred skrajnjom egzistencijalnom opasnošću Berberi su formirali novu vojsku, krenuli na sjever, ondje se združili s vojnim odredima Kastilije, izvršili napad na Kordovu i kao svoga pretendenta kalifom proglasili jednoga od praunuka Abd al-Rahmana III., Sulejmana ibn al-Hakama.
Toga novoga kalifa nisu priznale sve muslimanske pokrajine na Poluotoku. Naročito su Arapi žestoko mrzili Berbere i odbacivali svaku vlast koja bi počivala na njihovoj vojnoj premoći.
Razdoblje koje je slijedilo bilo je ispunjeno kaotičnim smjenama pobjeda i poraza mnogobrojnih faktora koji su bili angažirani u suparničkim bitkama za vlast. Dva puta je kalifom postajao još jedan od Abd al-Rahma-novih praunuka, kao eksponent omejadske arapske aristokracije, jednom se na kalifsko prijestolje pod zaštitom sakaliba vratio i razvratni Hišam II., a 1013. Berberi su uspjeli ponovo osvojiti Kordovu, pri čemu je njihova vojska izvršila strahovitu pljačku prijestolnice, naročito u palačama arapske i saka-libske aristokracije, a znatne dijelove grada progutao je požar. Tom prilikom Sulejman je po drugi put postao kalifom. Svemoć Berbera bila je u tome trenutku neograničena. Iako je njihov kalif bio Arapin potomak Abd al-Rahmana III, oni su ga primorali da izvrši brojne eksproprijacije i da svojoj berberskoj vojsci dade najbogatija lena u središtu i na plodnom jugozapadu
države.
Za vrijeme tih događaja Maroko se potpuno emancipirao od vlasti Kor-
dove, vojni zapovjednik Ceute proglasio se kalifom, naglim napredovanjem zauzeo Kordovu, dao smaknuti Sulejmana 1016 i pokušao terorom upokoriti i Berbere i sakalibe, ali je i sam bio ubijen. U slijedećih 9 godina izredalo se osam ličnosti na kalifskom prijestolju, a da ni jedan od njih nije uspio steći opće priznanje. Većinom su posjedovali samo regionalnu vlast vodeći krvave i razorne ratove sa svojim takmacima i protivnicima. Kordova je bila opustjela, osiromašena i polurazrušena i ni jedan od pretendenata više se nije trudio da je osvoji. Preživjeli stanovnici nekadašnje prijestolnice ipak su sami još jednom pokušali da problem vlasti i ujedinjenja države riješe na temelju zamisli o sveopćoj vlasti kalifa. Izvršili su brojne konsultacije s lokalnim arapskim vlastodršcima po provincijama i sa zapovjednicima sakaliba radi sjedinjenja svih snaga protiv Berbera koje su odličnici arapskog podrijetla krivili za sve nevolje islamske Španije. Na temelju pregovora pronađen je još jedan, dotad neokušani praunuk Abd al-Rahmana III. Ali on se pokazao potpuno nedorastao ulozi koja mu je bila namijenjena, pa su još
600
preostali imućniji građani Kordove digli novi ustanak, protjerali posljednjega kalifa Hišama III. i upravu nad gradom predali vijeću građana. Preostala islamska Španjolska bila je sada razbijena na mnoštvo lokalnih političkih jedinica bez dublje međusobne veze.

5. RAZDOBLJE "TAIFA"

Područja na koja se raspao Kordovski kalifat nazivaju se arapskom riječi "taifa" koja znači plemenski teritorij ili područje jednoga naroda. Na čelu tih partikularnih država bili su ponegdje pripadnici arapske aristokracije, ali većinom su to bili berberski vojni zapovjednici i sakalibi. Pri tom su berberske državice bile brojnije na jugu, a na istoku i

jugoistoku države sa-kaliba. Od svega 23 zasebna teritorija koliko ih je bilo na početku toga razdoblja, do kraja XI. st. održalo ih se svega osam.
Neke od njih imale su osebujnu sudbinu. Tako je u Granadi vladao jedan berberski oficir, a prvi vezir bio mu je učeni i bogati Židov Samuel Aben-nagdela. On je uspio ostvariti epohu velikoga blagostanja, ali je već Samue-lov sin svojom okrutnošću i nezasitnom žudnjom za bogatstvom izazvao pobunu u kojoj je u krvavom pokolju poubijano do 4000 granadskih Židova.
Almerija je također živjela u obilju i prosperitetu svoje mediteranske trgovine, dok je Denia blizu južnog rta Valencijskog zaljeva, kojom su vladali sakalibi, proširila svoju vlast na Baleare i pretvorila se u opasno gusar-sko gnijezdo. U Valenciji je gospodovala arapska dinastija Abu Amirovih potomaka. Saragosa je također bila pod vlašću jednoga arapskoga roda, a uspjelo joj je da svoju vlast proširi niz tok Ebra sve do obale Sredozemnoga mora. U središtu Poluotoka organiziralo se prilično snažno kraljevstvo Toledo, koje je obuhvaćalo gotovo cijelu pokrajinu Nova Kastilija, dok je na zapadu kraljevstvo Badajoz uključivalo španjolsku i portugalsku provinciju Estra-madura i na širokom pojasu dopirale do Atlantskog oceana.
Najveću moć razvio je emirat Sevilja. Taj grad proglasio se 1023. republikom, a na čelu njenoga gradskog vijeća bio je kadija Abul Kasim. On i njegovi nasljednici ipak su republikanski režim pretvorili u diktaturu. Ona je bila osobito okrutna za Abul Kasimova sina, Al-Mutadida. O njemu saopćavaju kroničari da je imao pasiju da skuplja lubanje svojih neprijatelja, pa ih je upotrebljavao kao posude za cvijeće u svojoj palači. Svoje goste ponekad je bez ikakva povoda dao zatvarati u kupaonice svoga dvorca gdje ih je gušio dugotrajnim mukama puštajući otrovnu paru u prostorije. Najzad je vlastitim rukama udavio svoga sina koji se bio pobunio protiv njegovih okrutnosti. Zaobilazeći sa sjevera Granadsko gorje, Seviljski se emirat proširio do Murcije i tako sezao od Atlantskog oceana do Sredozemnoga mora.
Razdoblje taifa bilo je ispunjeno mnogim međusobnim suparničkim borbama pojedinih teritorija i, s tim u vezi, brojnim promjenama teritorijalnih opsega i granica pojedinih političkih cjelina. Takva regionalizacija područja na oblasti koje su imale zasebna privredna obilježja i usredotočene ekonomske interese faktično je pogodovala oslobađanju mnogih inicijativa i dovela do znatnog porasta blagostanja. U isto vrijeme, nekadašnju krutost režima smijenila je liberalizacija shvaćanja, pa je doba taifa, na temelju ekonomskog

prosperiteta pojedinih regija, bilo ujedno i vrijeme izrazite i značajne kulturne aktivnosti. Politička razmrvljenost islamskog područja na Poluotoku, do koje je na taj način došlo, u velikoj je mjeri pomogla jačanju i ekspanziji kršćanskih država sa španjolskog sjevera, pa je upravo ta opasnost dovela do provale novih osvajača iz Sjeverne Afrike. Bili su to berberski Almoravidi.

6. KRŠĆANSKE DRŽAVE NA SJEVERU POLUOTOKA U XI. ST.

U početku XI. st. sve su kršćanske države u Španjolskoj bile u zavisnosti o Kordovskom kalifatu. Ali rasulo poslije smrti diktatora Abu al-Ma-lika 1009 i u doba taifa omogućilo je da se situacija na sjeveru Poluotoka radikalno izmijeni. U tom mijenjanju opće situacije izvršila se i preinaka odnosa među kršćanskim državama. Kraljevstvo Leon pretrpjelo je nekoliko teških poraza u sukobima sa sjedinjenom Navarrom i Kastilijom, a

1037. je cijeli njezin teritorij pripojen Kastiliji, kojom je tada vladao Ferdinand I. 1035-1065. Navarra je nakon sjajnih vojnih uspjeha u prvim desetljećima XI. st. zapala u razdoblje slabljenja, pa se izrazito orijentirala prema Francuskoj našavši u njoj oslonac za svoje održanje u suparništvu sa kršćanskim susjedima na Poluotoku. Naprotiv, Aragon se počevši od vladavine Ramira I. 1035-1063 otcijepio od Navarre i postao snažnom državom. Otada su Ka-stilija i Aragon bile glavna borbena snaga u suzbijanju islamske teritorijalne prevlasti na Poluotoku.

Kastilijanska ofenziva počela je na donjem toku rijeke Duero i zauzećem Coimbre doprla u Portugalu do rijeke Modengo, a u središtu Poluotoka do međa što ih predstavljaju planinski lanci Sierra de Gredos i Sierra de Gua-darrama. Muslimanski vladari Toleda, Saragosse, Badajoza i Sevilje morali su priznati svoj vazalski odnos prema Kastiliji i plaćati joj godišnji danak.

Ali pred svoju smrt, pri pokušaju da osvoji Valenciju 1065, Ferdinand I. je svoju državu podijelio u korist trojice svojih sinova, pa je među braćom započela sedmogodišnja borba za prevlast. Pobjednikom je najzad ostao srednji od braće, Alfons VI. 1072-1109.

Taj je španjolski vladar bio osebujna i kontroverzna ličnost: bezosjećajan, ohol, okrutan, sumnjičav i osvetoljubiv, pohlepan za slavom i ambiciozan; no usto je bio i neumoran, dalekovidan političar, strog prema pokušajima korupcije, organizator reda i sigurnosti u svojoj državi.

Svega četiri godine po njegovu stupanju na vlast, Kastilija je neočekivano napala Navarru u namjeri da joj preotme njene zapadne pokrajine. Nakon mučkog umorstva navarrskoga kralja Sancha IV. 1076, cio zapad Navarre pripao je Kastiliji, a istok je stupio u personalnu uniju s kraljevstvom Aragon.

Priliku za daljnje napredovanje prema jugu pružila je Kastiliji pobuna puka u Toledu protiv kralja Al-Kadira kojom se okoristilo kraljevstvo Bada-joz. Shvativši taj događaj kao povod za intervenciju jer je Toledo bio u vazalskom odnosu prema Kastiliji, Alfons VI. je u šest godina ratovanja premjestio južnu granicu svoje države na rijeku Tajo. Time su Kastiliji pripali

gradovi Salamanca, Segovia, Avila, Guadalajara, Madrid, Talavera, a i sam nekadašnji glavni grad Vizigotskog kraljevstva, Toledo, koji je u to doba bio jedan od najnaseljenijih gradova u Španjolskoj i snažno središte mnogih grana urbane privrede.

Nakon tih vojnih uspjeha jedno od bitnih nastojanja kraljevske vlasti u Kastiliji bilo je da ponovo naseli i uključi u kršćanski svijet cijelo prostrano područje između stare granice na Dueru i nove granice na Taju. Uspjesi Ka-stilije a za njom i Aragona u tom realnom predobivanju dotad islamskih područja bili su uvelike mogući zbog važnih izmjena u odnosima kršćanskih država na sjeveru Poluotoka sa Zapadnom Evropom. One više nisu bile mala, osamljena brdska područja koja vode elementarnu borbu za opstanak nasuprot nadmoćnoj sili koja ih pritješnjuje s juga. Njihove veze s kršćanskim državama na sjeveru od Pireneja postaju veoma snažne i te zemlje postepeno postaju zaleđe i oslonac španjolske rekonkviste. U tome smislu osobito su značenje imala dva zbivanja, oba u osnovi vjerskog karaktera. Prvo od njih bilo je neprekidno povećavanje hodočasničkih putovanja iz Francuske, Nizozemske, Njemačke, pa čak i iz Engleske u obnovljeno svetište Sant Jago de Compostella, u Galiciji. Onamo su dolazili mnogobrojni redovnici, vitezovi i trgovci koji su zatim, nakon povratka kući, širili ideju o potrebi kršćanske pomoći Španjolskoj da zbaci islamsku vlast. Usporedo s neprekidnim jačanjem toga

hodočasničkog pokreta, koji upravo u XI. st. doživljava svoj vrhunac, u Španjolsku počinje u prvim godinama toga stoljeća prodirati i klinijevski reformni pokret. Još 1008. došao je u samostan Ripoll, u Navarri, opat Oliva i ondje počeo uvoditi reformu. Otuda se ona širila iz samostana u samostan, iz Navarre u Aragon, u Kastiliju, Leon i Astu-riju. Već u prvoj polovici XI. st. reformirani se samostani povezuju s francuskim matičnim samostanima klinijevskog pokreta, da bi zatim, u drugoj polovici toga stoljeća, poput bujice narastao priliv redovnika iz Francuske. Time se izvanredno povećao broj ne samo nosilaca pravovjerne katoličke obrazovanosti nego i propagatora borbenih ideja o križarskom ratu proth islamskih država. Oni su bili inicijatori zamjene tradicionalnih, mozarab-skih obreda u kršćanskim crkvama rimskom liturgijom, ali i obratno, posrednici koji su u zemlje Zapadne Evrope prenosili filozofske i znanstvene zasade što su ih upoznali u Španjolskoj, gdje je islam u sebi sadržavao i dalje razvijao dragocjenu baštinu antičke kulture na području filozofije, pri-rodoznanstvenih disciplina, glazbe, likovnih umjetnosti i pjesništva.

Zajedno s hodočasnicima i redovnicima u Španjolsku su dolazili i ratnici, vitezovi željni bojnih podviga i osvajanja. Za sve te došljake podizala su se konačišta ne samo u Santjagu nego i duž puteva kojima su onamo dolazili, ali i dublje u unutrašnjosti, u predjelima koje je trebalo ponovo naseljavati. Ondje su nicali zamci vitezova, samostani i njihova napredna gospodarstva. Vršila su se krčenja neobrađenih zemljišta i pridobivalo svagdje gdje je to bilo moguće i unutar zapadnoevropskih zemalja seljake da se nasele i obrađuju zemlju pod povoljnim uvjetima osobne slobode i neznatne dažbinske opterećenosti.

Takve procese svjesno je pomagao već i Ferdinand L, a za njim pogotovu Alfons VI. Shvaćajući važnost oslonca na papinstvo, on je prihvaćao inicijative Grgura VII. oko ujednačavanja crkvenih obreda, oko sustavne izobrazbe svećenstva i njegove discipline, iako je uporno čuvao političku samostalnost svoje države i uskratio da prizna vrhovništvo papinske svjetovne

vlasti. Naprotiv, revnosno je pomagao jačanje klinijevskog pokreta, brinuo se za sigurnost hodočasnika i za dobre puteve, za školstvo i prosvjetu, za usvajanje karolinškog pisma umjesto zastarjele i prezamršene vizigotike.

Ali uza sve to, Alfons VI. nije dopuštao obespravljivanje muslimanskog stanovništva na području što ga je osvojio. Muslimanima je bilo dopušteno da se sa svom svojom imovinom odsele ili da ostanu na tlu njegove države; u tom slučaju bile su im zajamčene sve slobode koje su imali i do tada.

Pod takvim okolnostima mnogi su španjolski gradovi, a naročito Toledo, postali naselja s izvanredno šarolikim stanovništvom koje se sastojalo od kršćanskih došljaka, Franaka, oslobođenih mozaraba, kršćana koji su se doselili iz kršćanskih država na sjeveru Poluotoka, od muslimana različitog etničkog podrijetla i Židova. Sve su te skupine imale svoje posebne povlastice i prava fuerose i živjele miješajući svoje jezike, običaje, shvaćanja i umijeća. Na toj osnovi nicali su i kombinirani stilovi na području umjetničkih obrta, u likovnim umjetnostima, glazbi, pjesništvu i graditeljstvu, pa su takve mješavine dobile naziv stila mudejar mudehar, po nazivu koji se uobičajio za muslimane koji su živjeli pod vlašću kršćanskih država.

Postigavši veoma znatne uspjehe u rekonkvisti, Alfons VI. je, zanesen svojim pobjedama, počeo istupati veoma agresivno prema muslimanskim političkim područjima koja su

ostala izvan granica njegove države. Zahtijevao je od njih isplatu i ugovorenih i neugovorenih danaka, tražio priznavanje suvereniteta i u slučajevima oklijevanja prijetio oružanom silom. Posebice je uporno nasrtao na kraljevstvo Saragossu, na sjeveroistoku, i na kraljevstvo Sevilju, na jugozapadu, pa je s nekoliko navrata prodirao vojskom kroz Andaluziju sve do Kadiskoga zaljeva i Gibraltara. Ta skrajnja ugroženost muslimanskih područja dovela je do njihova apela na vojnu silu Almoravida koja se u drugoj polovici XI. st. afirmirala u marokanskom dijelu Sjeverne Afrike.

7. PRIVREDNA I DRUŠTVENA STRUKTURA ISLAMSKE ŠPANJOLSKE

Stanovništvo i njegovo razvrstanje

U doba najveće rasprostranjenosti islamske vlasti na njegovo razvrstanje Pirenejskom poluotoku sveukupni broj stanovništva
je iznosio oko 9 milijuna ili nešto više. Osnovna podjela na muslimane, kršćane i Židove bila je veoma promjenljiva i u vremenu i geografski. Broj muslimana nesumnjivo je rastao, i to doseljavanjem arapskog stanovništva u nekoliko valova, mnogim prijelazima islamiziranih Berbera iz Sjeverne Afrike a i prelaženjem kršćana na islam. Ali prema raspoloživim podacima nije moguće utvrditi da li je ikada premašivao polovicu stanovništva i, ako jest, u kome omjeru. Najvjerojatnije je da kod seoskog stanovništva nije dosezao polovicu, dok ju je u gradovima, osobito u Anda-
luziji, nadmašivao.

Geografska razdioba žiteljstva također je bila nejednaka: najgušća u priobalnim zonama i u plodnim riječnim dolinama, a osjetno rjeđa na visoravnima i u planinskim predjelima. Kao i u drugim islamskim zemljama, postojala je jaka urbanizacija, zasnovana na specifičnim oblicima gradske privrede.

Elitu stanovništva i dalje su činili Arapi iz raznih zemalja pod arapskom vlašću. Pretežno su živjeli u gradovima, kao nosioci visokih državnih civilnih i vojnih službi. Drugi su se bavili unosnom trgovinom ili su bili naprosto uživaoci prihoda sa svojih imanja. U doba kalifata nekadašnji su žestoki antagonizmi među pripadnicima pojedinih arapskih plemena već iščezli, ali se umjesto njih izgradilo razlikovanje po dostojanstvu, bogatstvu i položaju u hijerarhiji javnih funkcija, zavisnih o milosti i povjerenju kalifa ili diktatora iz kuće Amirida.

Najodličniji društveni sloj bila je veleposjednička dvorjanska aristokracija hassa, među kojom su najveći ugled imali bliži i dalji rođaci kalifove obitelji Ahl Kuraiš. Svaki od njih imao je ne samo prostrane zemljo-posjede, izuzete od poreskih obaveza, nego i znatne državne penzije, ali s razvitkom kalifove autokracije oni većinom nisu vršili javne funkcije.

Kuraišima su bili najbliži potomci arapskih doseljenika iz najstarijih vremena i oni iz prvih razdoblja kalifata. Svi su oni posjedovali zgrade i nekretnine u Kordovi i najplodnijim predjelima Andaluzije.

Tijekom IX. i X. st. u društveni razred hassa počeli su se ubrajati ponajprije također i veziri i veliki kadije poglavari najviših državnih službi, bez obzira jesu li podrijetlom bili Arapi ili pripadnici drugih etničkih skupina, pa čak i sakalibi, a za njima i veoma bogati ljudi koji su umjeli svoj položaj na društvenoj ljestvici kupiti zlatom. Budući da su na taj način u najviši društveni razred mogli dospijevati i skorojevići na temelju vladareve milosti, postajalo je redovnom pojavom da iz njega mogu biti i isključeni svi koji su tu milost izgubili, bez obzira na starinsko podrijetlo, uglednu funkciju ili osobno bogatstvo,

pa se tako s vremenom najviša društvena klasa u kalifatu formirala kao skup trenutno najmoćnijih i najbogatijih ljudi u državi, pri čemu je njihova prošlost bila raznovrsna a budućnost svima podjednako nesigurna.
Berbersko stanovništvo na Pirenejskom poluotoku bilo je u stalnoj komunikaciji sa svojim matičnim područjima u Sjevernoj Africi, bilo da se u epohama gladi, nerodice i borbi protiv privilegiranosti Arapa vraćalo u svoju prvobitnu afričku postojbinu ili da se doseljavalo na Poluotok u valovima došljaka ili u svojstvu unovačenih vojnika. U tom doseljavanju Berbera u Špa-Ijolsku gotovo uopće nisu sudjelovali berberski nomadski stočari, nego gotovo isključivo ono stanovništvo koje se već u Africi bavilo zemljoradnjom, voćarstvom, povrtljarstvom ili uzgojem goveda i koza. Oni su se na Poluotoku naseljavali na visoravnima i planinskim padinama jer su Arapi držali najbogatija ravničarska imanja i nastavili živjeti od jednakih zanimanja kao i u Africi. Znatno povoljniji društveni položaj donosilo im je služenje u vojsci, pa su se u njoj, zahvaljujući svojim ratničkim odlikama, često uspinjali i do najviših zapovjedničkih položaja. Taj sloj Berbera većinom se toliko arabi-zirao, da su njegovi pripadnici zajedno s autentičnim Arapima bili skrajnje žestoki protivnici novodoseljene berberske soldateske što je preplavljivala Španjolsku u doba Amirida.
Brojčano najveću skupinu među stanovništvom muslimanske Španjolske činili su islamizirani inovjerci ili muvaladi. Oni su najčešće živjeli u selima i bavili se zemljoradnjom ili uzgojem stoke, u obalnim područjima ribarstvom i pomorstvom a u gradovima obrtima i sitnom trgovinom. Oni su, zajedno s Berberima koji su bili van vojničkih službi, i seoskim stanovništvom

koje je zadržalo kršćansku vjeru, bili temeljna proizvodno-privredna podloga cijele društvene i političke zgrade španjolskog kalifata. Iako su muvaladi prihvatili islam, oni su u tip španjolskog muslimana unosili mnoga obilježja tradicije i mentaliteta iz svoje etničke i kulturne baštine, pa su upravo oni bitno pridonijeli održanju romanskog narječja u islamskom dijelu Poluotoka, preplavljenom arapskim i berberskim govorima.
Sačuvani izvori veoma malo govore o neposrednom životu seoskoga radnog stanovništva, naročito o mozarabima, koji su sačuvali svoju kršćansku vjeru. Njihov privredni i društveni položaj bio je zavisan o općim oblicima tadašnjega posjedovanja i obrađivanja zemlje.
Polazeći od načela utvrđenih početkom VIII. st., u vrijeme Musina osvajanja Pirenejskog poluotoka, u X. se stoljeću iskristaliziralo nekoliko kategorija velikog zemljoposjeda. Najbogatija i najunosnija imanja bila su kalifova privatna svojina. Taj se zemljoposjed uporno povećavao konfiskacijama imanja različitih buntovnika i kalif ovih protivnika. Zasebnu cjelinu činili su državni zemljoposjedi, iako su i oni praktički stajali na raspolaganju poglavaru državne vlasti. Iz toga okvira izdvajao se poseban tip državnog zemljoposjeda, tzv. vakufska zemlja, namijenjena vjerskim zakladama i dobrotvornoj svrsi. Njom je upravljao poseban kadija. Usto je državi pripadala i sva još neobrađena zemlja, pa ju je kalif mogao davati na iskorištavanje svakome koga je smatrao zaslužnim za svoje ili državne interese "ikta-zemlja".
Kalifova privatna a i državna zemlja bila je podrijetlom zemlja nekadašnje vizigotske kraljevske vlasti, neprijateljske vizigotske aristokracije ili zemlja konfiscirana od muslimanskih protivnika kalifova režima. Ona je stoga bila na obradbi one radne snage koja se na toj zemlji zatekla u času prelaska u državni ili kalifov osobni posjed. Ukoliko

je seljaštvo na njoj zadržalo kršćansku vjeru, plaćalo je zemljarinu i glavarinu, a ako je prihvatilo islam, teretila ga je samo zemljarina i vjerska desetina ili ušur. Onaj pak dio zemlje koji se pri prvobitnom osvojen ju Poluotoka i svim kasnijim osvajanjima oduzimao svim posjednicima bez razlike, po načelu jedne petine hums, poslužio je za naseljavanje ratnih zarobljenika iz one petine ratnoga plijena koji je pripadao državi i za nagrađivanje zaslužnih ratnika i državnih službenika. Iz toga fonda dobili su zemljoposjede i arapski doseljenici, mobilizirani u vojnim okruzima Sirije džundima i dovedeni kao arapska milicija na Poluotok.

U plodnijim područjima Španjolske postojao je uz kalif ovu i državnu zemlju također i veliki zemljoposjed arapske aristokracije ili pak muslimana koji su tvrdili i dokazivali autentičnost svoga arapskog podrijetla. Ti su se zemljoposjedi sastojali od pojedinačnih imanja, a svako se imanje dijelilo na vlasteoski rezervat i na čestice koje su obrađivali seljaci. Oni su bili ili slobodni ljudi ili nominalno neslobodni, ali su svi podjednako obrađivali zemljišne čestice koje nisu bile njihovo vlasništvo, a svome su gospodaru bili dužni davati dio uroda koji se kretao od polovice do tri četvrtine svih plodina. Usto su još morali kulučiti na vlasteoskom rezervatu, davati radnu snagu u korist države i jednu desetinu uroda državnoj vlasti.

Na taj način, glavnina obrađivačkog stanovništva na velikim zemljopo-sjedima u islamskoj Španjolskoj nalazila se u dažbinskoj a ne osobnoj neslobodnoj podložnosti državi, kalifu ili veleposjedniku zemlje.

Robova je i u islamskoj Španjolskoj bilo mnogo, ali oni uglavnom nisu bili uposleni u poljoprivredi. Broj robova redovito se popunjavao ili poveća-

vao ratovima protiv kršćanskih država na sjeveru ili kupovinom bijeloga i crnog robija što su ga iz Evrope i Afrike dobavljali specijalizirani trgovci. Tijekom vremena izgradili su se određeni tipovi u karijeri tih robova. Muškarci su mogli biti posluga na dvorovima, čuvari harema ako su bili eunusi, te vojnici kalifove garde ili uopće vojnici u državnoj vojsci. Kako su krčenjima i melioracijom sve nove površine privođene obradbi, a obrađivačke je radne snage na zemlji nedostajalo, i država i veleposjednici su dio svojih robova naseljavali na parcele svojih imanja, čime su se oni brzo izjednačivali s ostalim seljaštvom nerobovskog podrijetla. Žensko roblje znatnim je dijelom ulazilo u hareme i time stjecalo mogućnost da se putem materinstva socijalno uzdiže čak i do najviših položaja kakav su stjecale majke vladara i različitih odličnika, usprkos svome neslobodnom podrijetlu.

Posebnu socijalnu kategoriju činili su mavali ili štićenici različitih uglednih ljudi. Većinom su to bili oslobođeni robovi koji su nakon svoga oslobođenja zadržavali određene obaveze prema svome bivšem gospodaru i uživali njegovu zaštitu i s vremenom postajali članovima plemena kome je pripadao njihov prvobitni gospodar.

Kršćansko stanovništvo pod vlašću islama mozarabi isprva se, usprkos povremenim pobunama i ustancima, nastojalo prilagoditi nastaloj situaciji. Ali od druge polovice IX. st. može se pratiti sve češće iseljavanje mozaraba na područje kršćanskih država na sjeveru. Isprva su to bili prvenstveno redovnici i druge crkvene ličnosti kojima je život pod muslimanskom vlašću postao neizdržljiv, a zatim im se sve češće pridruživalo i seljaštvo. To spontano izbjeglištvo potpomagala je i inicijativa kršćanskih vladara koji su željeli da poslije mnogih pustošenja ponovo nasele područja pod svojom vlašću.

Prelaskom mozaraba na sjeverna područja, onamo su prenošeni mnogi arapski utjecaji u

pogledu običaja, nošnje i jezika, pripremajući time buduću prilagodbu uvjetima što će ih kršćanska rekonkvista zateći na oslobođenim dijelovima Poluotoka.
Na područjima pod islamskom vlašću mozarabi su radi odmjeravanja njihovih poreskih obaveza zemljarine i glavarine morali u svakom upravnom okružju biti organizirani u zajednice ili općine kojima je na čelu bio birani comes, odgovoran za ubiranje poreza, pa je u tu svrhu imao i svoj izvršni personal.
Među mozarabima postojale su određene socijalne razlike. Bilo je potomaka vizigotske aristokracije koja je imala stanovite, smanjene zemljopo-sjede i nekretnine u gradu, ili je čak vršila neke funkcije u upravnom aparatu. Većina je međutim bila nižega društvenog i imovnog stanja. Izuzetan i u materijalnom pogledu osjetno povoljniji položaj imao je kršćanski svjetovni i redovnički kler, iako mu nikakva imovinska ni idejna ekspanzija nije bila dopuštena.
U šarolikom etničkom i društvenom mozaiku islamske Španjolske najbogatiji su svojom raznovrsnošću bili gradovi. Osim odličnika iz najuglednijih slojeva društva koji su stolovali u gradskim središtima, naročito u prijestolnici, u urbanim su se naseljima okupljali pripadnici svih narodnosti i društvenih kategorija. Veoma brojna, i u svojoj cjelini ekonomski jaka bila je srednja klasa građanstva. To su većinom bili trgovci i novčari, imućni obrtnici koji su se postepeno uzdizali na društvenoj ljestvici u skladu s rastom svoga blagostanja. Znatnim dijelom pripadali su skupini islamiziranih kršćana, a posvuda u gradovima bilo je u slobodnim zanimanjima i mnogo

Židova. Ali srednji sloj građanstva u cjelini nije se uspio pravno konstituirati i nije stekao nikakve specifične povlastice koje bi definirale oblike i domašaj njegova utjecaja u društvenom i političkom poretku.
Gradski puk u širokom smislu toga pojma obuhvaćao je male obrtnike, sitne trgovce i najamnu radnu snagu. To je stanovništvo živjelo na rubu bijede ili zaista u bijedi, a sastojalo se od Berbera, muvalada, mozaraba, Židova i oslobođenika. Ono je gotovo neprekidno bilo u uzburkanom stanju nezadovoljstva sa svojim životnim uvjetima, pripravno na pobune, izloženo utjecaju demagoga, sklono naglim izlivima ogorčenja i primorano na okrutnu borbu za održanje. Zbog uvijek mogućih ispada, pobuna, pljačkaških naleta i kriminala gradske sirotinje vlasti su žestokim mjerama i bezobzirnom suro-vošću nastojale održavati disciplinu i poredak u gradovima, naročito u Kor-dovi, gdje su ustanci pučana bili kadri dovesti u pitanje čak i državni poredak.
Oblici privredne djelatnosti
Temeljna grana proizvodnje u islamskoj Španjolskoj bila je zemljoradnja. Njezini oblici uvelike su ovisili o prirodnim uvjetima. Svega jedna trećina Poluotoka bila je opskrbljena dovoljnom količinom vlage, dok su preostale dvije trećine oskudijevale vodom ili su čak u znatnoj mjeri bile sušne. Zbog toga je poljoprivreda, osim u izrazito plodnim predjelima, mogla uspijevati samo uz znatne radne napore oko tegobnog uzoravanja suhog tla, stalnog natapanja, gnojidbe i borbe s nametnicima i štetočinama.
U područjima gdje je bilo izobilno vlage ili gdje je bilo moguće umjetno natapanje intenzivno se uzgajalo povrće i različite suptropske pa čak i tropske prehrambene biljke, po sistemu vrtlarskih i voćarskih farmi. U sušnijim predjelima uspijevale su žitarice, mahunarke, loza i masline. Na velikim i srednjim zemljoposjedima takvih zona vlasnici su zemlju koju nije na obradbi držalo zavisno seljaštvo prepuštali kolonima uz napolicu,

pri čemu je obradi vač snosio sve troškove obradbe i vršio je svojim stočnim i radnim inventarom.
U cjelini, žitarska je proizvodnja bila nedovoljna za potrebe stanovništva, pa je Španjolska i u najboljim godinama morala uvoziti žito iz Sjeverne Afrike. Suprotno tome, ona je izobilno proizvodila maslinovo ulje, pa ga je gotovo uvijek pretjecalo za izvoz. Otprilike isti dijelovi Poluotoka gdje su uspijevale masline bili su pogodni i za uzgoj vinove loze. Premda je islam zabranjivao potrošnju vina, kroničari svjedoče da se vino pilo u svim društvenim slojevima, bez obzira na vjersku pripadnost. Ali uvelike je bila rasprostranjena i neposredna potrošnja grožđa a i suhih grožđica.
Navodnjavanje tla u Španjolskoj imalo je davnu tradiciju još iz rimskih i vizigotskih vremena, a njegovi oblici zavisili su o prirodnim okolnostima. Od ušća rijeke Ebro do rta Nao svako je obrađeno zemljište imalo pravo da iz rijeka i potoka izdubenim jarcima dovodi vodu za svoje potrebe. U dolinama velikih rijeka voda se prenosila do njive različitim napravama: đer-mama "rode" ili hattare ili hidrauličkim kotačima na vodeni pogon norije ili pak elevatorskim kotačima koje je pokretala stočna radna snaga. U unutrašnjosti mediteranskog primorskog pojasa voda se iz rijeka i potoka puštala u žitna polja tri ili četiri puta godišnje što je bilo dovoljno za bogat urod.

Svagdje gdje je dovod vode bio obilan uspijevale su dvije ili čak tri berbe godišnje smjenjivanjem kultura: žitarica, mahunarki i drugog povrća. U području Valencije bilo je moguće uzgajati čak i rižu, a u zaklonu pod Gra-nadskim gorjem uspijevale su banane i šećerna trska. U mnogim oblastima bilo je izobila voćki: jabuka, krušaka, trešnji, badema, limuna, naranača i mandarinki, te usto tekstilnih biljki, lana, pamuka, a i dudovih stabala za uzgoj svilca.
Stočarstvo je zavisilo o postojanju pašnjaka. Goveda su za muslimane bila samo radna stoka jer se nisu hranili njihovim mesom. Isto tako, svinje su uzgajali samo kršćani. Naprotiv, sveukupno je agrarno stanovništvo gajilo mnogo ovaca i koza, a u prehrani stanovništva svih društvenih slojeva veliku je ulogu imao ulov ribe.
Pirenejski je poluotok od davnina imao prirodne uvjete za razvitak rudarstva. Dobivalo se zlato, srebro, živa, željezo, bakar, cink, kositar, mramor, sol i određene vrste dragog kamenja.
Tradicija jake urbanizacije, koja nije iščezla ni u vizigotsko doba, veoma se razvila pod utjecajem naseljavanja arapskih rentijera i vlastodržaca u gradove. Oni su tako postajali veoma jaka potrošačka središta i time poticali obrtničku djelatnost i dopremu robe iz bližih i daljih proizvođački izvora.
Već u IX. st. u Kordovi i drugdje obrtnici i trgovci su se udruživali u korporacije sinf koje su okupljale iste profesionalne struke i birale svoga prvaka amina da ih predstavlja u kontaktima s organima vlasti. Ali uloga sinf ova nije imala onu reglementacionu ulogu kakvu su kasnije imali zapadnoevropski cehovi. U načelu, svaki je obrtnik temeljio svoju proizvodnju na vlastitoj investiciji kapitala i u načelu nije bio ograničen propisanim brojem uposlene radne snage i dometom u plasiranju svojih proizvoda. U složenijim obrtničkim djelatnostima tekstil, željezarstvo bilo je i udruživanja na temelju podjele rada, sjedinjavanja uloženog kapitala i zajedničkog istupanja na tržištu.
Neki su obrti u islamskoj Španjolskoj imali osebujne oblike. Tako pekari nisu sami mijesili tijesto nego su samo primali prijesne hljebove iz domaćinstava i pekli ih, pri čemu su, kao naplatu za svoj rad, smjeli zadržati utvrđeni dio spečenih hljebova i zatim ih

prodavati. Mesari su prodavali najčešće ovčje i kozje meso, rjeđe govedsko, a svinjsko nikada. Obućarstvo je proizvodilo i cipele, ali i veoma mnogo sandala i papuča od pluta i sukna. Obradba kože dosegla je najvišu razinu pri izradi sedala, ormi, pojaseva, torbi i slično. U tkalaštvu se osim vune i lana za izradu odjeće, rublja i posteljine, mnogo upotrebljavalo liko i vlati palmina lišća u proizvodnji prosti-rača, hasura, nadstrešnica, košarica, ribarskih vrša i si. Lončarstvo je osim glinene robe proizvodilo staklene a od sredine IX. st. i kristalne posude otkako je kordovski majstor Abbas ibn Firnas otkrio tajnu proizvodnje kristala. Izuzetno je bila razvijena proizvodnja raskošnih tkanina, zlatnih bro-kata, vela, u zlatarstvu i draguljarstvu obradba plemenitih metala, u rezbarstvu djelanje bjelokosti i tvrdoga drva, ukrašavanje kože i tkanina biser-jem i sedefom.
Bogata i raznovrsna obrtnička proizvodnja iznosila je svoje izrađevine na lokalno tržište, u udaljenije gradove Kalifata a i u međunarodnu razmjenu, kao što je i svako razvijenije tržište prodavalo obilje importa.
Svaki je grad imao posebno tržište ili trgovinsku četvrt grada suk koja se sastojala od mnoštva uličica, a svaka je takva ulica bila rezervirana za

dućane i radionice jedne određene struke. Poseban dio suka bio je određen za bazare s raskošnom robom. Prodavači su bili ili sami obrtnici-dućandžije, u svojim ćepencima, ili pak sitni preprodavači koji su robu kupovali od gro-sista i zatim je u svojim trgovinama, na svoj rizik, raspačavali na malo. Veliki grosisti-uvoznici imali su u velikim gradovima zasebna skladišta, fun-duke, koji su im ujedno služili i kao gostinjac pri boravcima radi poslovanja u tom gradu. Poseban je ogranak trgovine bilo prodavanje crnoga i bijelog robija, na zasebnim tržnicama. Pri prodaji roba morala se kupcu uručivati i službeno potvrđena svjedodžba o njegovim kvalitetama i zdravstvenom stanju. Kod robinja osobito se, uz tjelesnu ljepotu, cijenila vještina u pjevanju, svirci i plesu. Kod muškaraca bila su na cijeni obrtnička i umjetnička znanja, nadarenost za pjesništvo, glazbu, jezikoslovlje, poznavanje medicine i prirodnih znanosti.
Sve do prve polovice IX. st. nije bilo vlastitoga novca islamske Španjolske. Počevši od 928. Abd al-Rahman II. počeo je kovati vlastite srebrne dir-heme i zlatne dinare. Otada je hispanski novac kolao usporedo sa sjeverno-afričkim, bagdadskim i bizantskim monetama, ali se faktična vrijednost metalnoga novca pri svakome poslu neizostavno utvrđivala vaganjem.
Razvijena trgovina morala je raspolagati dobrim putevima i organizacijom putovanja. Trgovci su mogli otpremati robu ili vlastitom karavanom tovarnih životinja ili su povjeravali svoje terete specijaliziranim poduzetnicima, na temelju detaljno sastavljenih ugovora.
Ceste kojima su se trgovci služili bile su uglavnom iste što ih je vizigot-sko i islamsko doba baštinilo od rimske epohe. Budući da nije bilo radikalnih opravki puteva, njihova je prohodnost bila mala, a dnevne etape nisu premašivale tridesetak kilometara. Na kraju svake etape podizani su stoga konaci za putnike i stoku. Duž cesta bilo je i mnogo samostana koji su primali i opskrbljivali putnike bez obzira na njihovu vjersku i etničku pripadnost.
Posebnu kategoriju prometa činila je plovidba. Čini se da je prvi pod-strek za izgradnju vlastite flote dala potreba obrane od normanskih napada. S razvitkom prekomorske

trgovine brodovlje je postajalo sve brojnije, pretvaralo se u trgovačku flotu i omogućavalo pomorsko transportno poduzetništvo.

8. POLITIČKA ORGANIZACIJA

Uz kalifa, koji je bio apsolutni monarh i vrhovni vjerski poglavar, najviša funkcija u državnoj upravi bio je hadžib, ekvivalent vezira na abbasid-skom dvoru. On je bio poglavar središnje i provincijske uprave i kalifov zamjenik na vrhovnoj vojnoj komandi. Kao upravnik javne sigurnosti, imao je svoju špijunsku i obavještajnu službu. Svakodnevno je bio dužan podnositi kalifu izvještaj o zbivanjima i problemima. Ponekad položaj hadžiba nije bio popunjen, nego su postojali samo resorni ministri, veziri za pojedinačne ogranke upravne vlasti.

610

Sveukupni činovnički aparat bio je golem, kompliciran i spor. Rekru-tirao se kalifovom odlukom i izborom, a isto je tako njegovom nesputanom odlukom svaki službenik mogao biti uklonjen.

Sve su središnje državne službe bile koncentrirane u kalifovoj palači ili, kasnije, u palači Amirida. Kalif Abd al-Rahman III. ustanovio je četiri glavna nadleštva: za veze s upravom provincija, za veze s pograničnom i priobalnom obranom, za nadzor nad izvršavanjem kalifovih odluka te za žalbe, molbe i pritužbe. Osim toga kalif je imao osobnog sekretara koji je zapisivao njegove odluke i sprovodio ih nadleštvima na izvršenje.

U svrhu dostavljanja vijesti u državno središte i radi otpreme kalifovih naređenja postojala je redovna poštanska i kurirska služba. U upotrebi su bili i golubovi-listonoše, a i svjetlosna signalizacija za dojavu opasnosti.

Upravljanje državnom i kalifovom imovinom bilo je povjereno posebnim rizničarima, a riznice kalifova i državna bile su čuvane u vladarskoj palači.

Najveći dio državnih prihoda pritjecao je od ubiranja vazalskih danaka, od izravnih i neizravnih poreza. U cjelini, ti su prihodi za Abd al-Rahmana III. dosegli deset puta veći iznos nego što su ga godišnje imali početkom VIII. st. i zatim su se na toj razini zadržali sve do vremena rasula nakon obaran ja diktature Amirida. Za vrijeme Abd al-Rahmana III. u državnoj je riznici bilo tezaurirano blaga u vrijednosti od oko 4 jednogodišnja prihoda tj. od dvadesetak milijuna zlatnih dinara.

Od poreskih dažbina stanovništva, desetina od sveukupne pokretne imovine što su je plaćali svi muslimani ušur trajno je ostala naturalno davanje. Nju je kod nemuslimana zamjenjivala glavarina džizija, ali njezin iznos nije bio čvrsto fiksiran desetinskim procentom od uroda, priploda i poslovne dobiti. Zemljarinski porez harač bio je vezan uza zemlju, pa se ubirao od posjeda bez obzira na vjersku pripadnost njezina gospodara. Počevši od IX. st. on se plaćao u novcu.

Osim tradicionalnih, redovnih poreza, vlasti su nametale i izvanredne, prigodne ili stalne, koji su svojim iznosom zavisili od prođe na sukovima, prometa na putevima, u lukama i si. Takvi su porezi većinom davani u najam koncesionarima uz utvrđeni globalni iznos, a faktično utjerivanje dažbina prepušteno je njihovoj inicijativi.

Poreski prihod od harača država je dijelila na tri dijela: trećina je bila namijenjena za potrebe vojske, trećina za izuzetne državne troškove a trećina je ulazila u državnu riznicu. Privatna kalifova riznica nikad se nije stopila s državnom, premda je i ova stajala kalifu na raspolaganju bez ikakvih ograničenja. Svojom privatnom imovinom kalif je uzdržavao

svoje kućanstvo, sluge i privatnu gardu, isplaćivao redovne dohotke članovima svoje obitelji, pomagao pjesnike, umjetnike i vjerske ustanove.
Upravljanje pokrajinama zadržalo je staru teritorijalnu podjelu, pa su te provincije kure odgovarale opsegu nekadašnjih vizigotskih grofovija. Svaka je od njih imala svoj glavni grad u kom je stolovao njezin upravnik valija koga je dekretom postavljao kalif. Pogranične oblasti thugur imale su vojnu i civilnu vlast združenu u rukama vojnog zapovjednika koga je također imenovao kalif. U njima je duž granica i na važnim strateškim položajima posvuda bilo tvrđava i zamkova sa stalnom vojnom posadom. Vojnici tih posada dobivali su u okolici zamka zemljišne čestice na obradbu, a pod

zaštitom tih utvrđenih uporišta razvijala su se predgrađa i pretvarala u zametke novih urbanih naselja.
Kalifova vojska sastojala se od redovne vojske, od plaćenika i dobrovoljaca. U načelu, svaki je musliman bio vojni obvezanik, ali se ta dužnost s vremenom pretvorila u redovni otkupni porez umjesto efektivne ratne dužnosti. Naprotiv, potomci sirijskih džundija morali su se na kalifov poziv odazivati na vojnu službu bez ikakve posebne nagrade osim sudjelovanja u ratnom plijenu, jer su za svoju ratničku službu dobili vojnička lena ikta ili mukata.
Plaćenička vojska počela se uvoditi od prijelaza VIII. u IX. st. Isprva je ona služila samo kao gardijski korpus, ali se veoma brzo pretvorila u jezgru državnih oružanih snaga. Bila je redovno dobro uvježbana i imala je profesionalni oficirski kadar.
Osim regularne vojske postojali su i dobrovoljački odredi pri svakom ratu protiv "nevjernika". Takve čete vršile su najteže ali i najkrvavije ratničke čine, poticane na to vjerskim fanatizmom a i pljačkom koja im je bila jedina nagrada.
Za vrijeme diktature Amirida bila je izvršena dalekosežna berberizacija vojske, na račun arapske aristokracije i sakaliba, što je uvelike pridonijelo etničkom udjelu Berbera u sastavu muslimanskog stanovništva na Poluotoku. Sveukupni broj ratnika dosezao je u doba Abd al-Rahmana maksimalno do 100.000 ljudi, a ta je vojska pretežno bila konjanička. Od kraja X. st. borbeni su sastavi bili isključivo konjanički, a pješaci su bili samo pomoćni i poslužni dio vojnog kontingenta.
Vojni pothvati protiv kršćanskih područja na sjeveru Poluotoka vodili su se bez izuzetaka gotovo svake godine. Pa ipak, premda je premoć kalifata sve do sloma diktature Amirida bila očita, do konačne likvidacije kršćanskih država nije došlo nikada. Uzroci tome mogli su biti raznovrsni: otpornost kršćanskih boraca i njihov oslonac na zapadnoevropske kršćanske zemlje, česti unutrašnji razdori u kalifatu i brojni angažmani u zbivanjima u Sjevernoj Africi. Ali ni stvarni efekt neprekidnog ratovanja nije bio bez utjecaja. Mnogi uzastopni udarci muslimanske vojske nametali su kršćanima obavezu da priznaju nominalno vrhovništvo kalifata, a to se ostvarivalo slanjem redovnoga danka i bogatih darova na kalif ov dvor. Usto je svaka uspješna akcija donosila obilan plijen u materijalnim dobrima i zarobljenom ljudstvu. Sve je to kršćanska područja pretvaralo u zemlje koje su u neku ruku radile za korist muslimanskih napadača i u tome bile trajan izvor za povećanje blagostanja na islamskom jugu. Usto, rat protiv kršćana udovoljavao je i vjerskim propisima i mentalnoj potrebi za svetim ratom što ga je Kuran nametao svim muslimanima kao trajnu obavezu, utoliko ugodniju što je najčešće bila i unosna.

9. VJERSKI I INTELEKTUALNI ŽIVOT ISLAMSKE ŠPANJOLSKE DO KRAJA XI. ST.

Dok je na Istoku islamski život u IX. i X. st. vrvio najraznovrsnijim vjerskim i vjersko-filozofskim pokretima, među kojima je bio nemalen broj onih koji su znatno odudarali od službenog pravovjerja, u islamskoj Španjolskoj vladalo je strogo poštivanje pravovjernosti. Omejadska restauracija je i nikla, uostalom, u opoziciji protiv Abbasida koji su smatrani protivnicima sirijsko-omejadskog arapskog tradicionalizma i konzervativizma. Još za vrijeme emirata vođena je u Španjolskoj žestoka borba protiv hari-džita, a s proglašenjem kalifata, u doba Abd al-Rahmana III., sunitsko se pravovjerje učvrstilo još više, ne samo u opreci s Abbasidima, nego i zbog neprijateljstva prema radikalnom, ismaelitskom šiitizmu fatimidske dinastije u Sjevernoj Africi i, kasnije, u Egiptu. Takav isti ortodoksni sunitizam zastupali su i diktatori iz kuće Amirida, pa je španjolska muslimanska država zaista bila izuzetno područje islama u kome je gotovo 350 godina pravovjernost ostala neuzdrmana. U tome smislu je islamizam muslimanske Španjolske ostao sve do druge polovice XI. st. izrazito konzervativan i čak arhaičan u usporedbi s mnogim inovacijama koje su preplavljivale istočne islamske zemlje pod utjecajem snažnih, starijih, predislamskih orijentalnih kultura. Žestinu kojom se u Španjolskoj čuvalo taj arhaizam treba objašnjavati opasnošću od berberskog haridžitizma, fatimidskog ismaelitizma, perzijsko-irač-kog šiitizma, ali također i postojanjem kršćanskih država na sjeveru Poluotoka i s onu stranu Pirenejskog gorja, kao i prisutnošću snažnih kršćanskih i židovskih vjerskih zajednica na tlu same muslimanske države u Španjolskoj.

Zbog svih tih razloga vjerska revnjivost španjolskih muslimana javljala se u njihovoj svijesti spontano, kao element borbe za održanje, snažan u svim društvenim razredima, od siromašnih do aristokracije. Na takvoj osnovi španjolski su muslimani revnosno ispunjavali svoje vjerske dužnosti i budno bdjeli nad održavanjem svih tradicija i čuvanjem uvriježenog načina života. Te pobožne naklonosti uvelike su pomagali tumači i znalci kuranskih vjerskih zasada i sunne fakihi. Iako islam nije bio organiziran kao crkva, ti su učenjaci islama uživali autoritet i bili tumači vjere. Oni su utjecali na dvor i vladare, na sudstvo i školstvo, trudeći se uporno da upravljaju svijestima i savjestima u smislu malikitske sunitske ortodoksije, razotkrivajući svako skretanje ili svaku pojavu indiferentnosti prema vjeri i vjerskim zakonima.

U prvih nekoliko desetljeća nakon muslimanskog osvojenja Pirenejskog poluotoka prelaženja kršćana na islam bila su mnogobrojna, naročito kod imućnijih staleža. Ali od sredine VIII. st. ona postaju rjeđa. Otad tek poneki kršćanin ili Židov, naveden posebnim okolnostima ili osobnim interesima, prelazi na islam, premda je i dalje pristupanje muslimanskoj zajednici bilo lako i primano s blagonaklonošću. Ali, čini se da je mogućnost islamske ekspanzije dosegla svoje skrajnje granice i privukla sve one elemente koje je bilo moguće pridobiti ili slomiti. Svi preostali čvrsto su se držali svoga kršćanstva ili židovstva, u koje režim nije želio dirati spomoću sile.

Naprotiv, svako odmetništvo od islama vlast je nemilosrdno kažnjavala najtežim kaznama. Isto tako, smrtna je kazna neizostavno čekala svakog kr-

Unutrašnjost Velike džamije u Kordovi. 2. pol. X. st.

šćanina ili Židova koji bi nedoličnim riječima javno vrijeđao ili omalovažavao islamsku vjeru ili njezina Proroka.
Svi su španjolski muslimani, kao i drugdje u islamskom svijetu, bili dužni javno priznavati svoju vjeroispovijest, obavljati pet redovitih dnevnih molitava, održavati propisane postove, bar jednom u životu otići na hodočašće hadžiluk u Meku i angažirati se u svetom ratu. Sudjelovanje u obredima, posvuda na jednak način i, čak, u isto vrijeme, stvaralo je u svijesti svih muslimana snažno uvjerenje o njihovu jedinstvu. Mnogi obredi i sudjelovanje u njima održavalo je trajnu vezu islamske vjerske svijesti s kuranskim vjerskim tekstovima, s njegovim tumačenjima i praktičnom primjenom u životu. Budući da je Kuran bio ne samo objava vjerskih istina nego i zbirka propisa o čovjekovu ponašanju u društvenoj zajednici, o njegovu odnosu prema vjeri i državi, na Kuranskoj se osnovi izgradila normativna vjersko-et-ička i pravno-povijesna znanost fikh koja je trebala da djeluje kao pro-pisnik za oblikovanje sveukupnoga poretka i političkih odnosa u muslimanskom društvu i državi.
Od različitih varijanti fikha koje su se izgradile na islamskom Istoku, muslimanska je Španjolska suzbila pokušaje prodora i šafiizma i zahirizma pa je nastojanjem vlasti ostala vjerna malikitskoj interpretaciji pravno-politič-kog i vjersko-etičkog sustava. No španjolski je malikizam proživio vlastitu

evoluciju. Njegovi su pristalice ubrzo napustili svako vlastito proučavanje kuranskih tekstova i hadisa, pa su se ograničavali samo na preuzimanje gotovih stanovišta iz malikitskih priručnika. Takvo napuštanje svakoga osobnog razmišljanja vodilo je neplodnom i krutom dogmatizmu. Malikitski su učenjaci čak obrazovali čvrstu, među sobom povezanu korporaciju koja je autoritativno i uporno branila svoj duhovni monopol.
Takva je okamenjenost naziranja s vremenom pobuđivala negodovanja i pripremala raspoloženja za obračun s ukočenom i monopolističkom pra-vovjernošću malikizma. Prvi snažniji prodor opozicionih naziranja postigla je u Španjolskoj mu-tazilitska sekta, nastala u prvoj polovici VIII. st. u Iraku, koja je smatrala da je Allah apsolutno božansko biće koje ne posjeduje nikakvih atributa koje bi ljudski um bio kadar zamisliti i tvrdila da čovjek ima slobodnu volju i stoga se svojom krivicom opredjeljuje za zlo, pa samim takvim činom nužno gubi svojstvo pravog vjernika. Takva snažna orijentacija na obavezu vlastitog rasuđivanja o dobru i zlu i radikalna osuda negativnog izbora bila je povod za formulaciju načela po kome svi pravovjerni tj. neporočni muslimani imaju pravo i dužnost da se s oružjem u ruci pobune protiv vladara ili imama koji vlada ili živi nepravedno.
Mutazilizam je počeo prodirati u Španjolsku u 2. polovici IX. st. u obliku što mu ga je dao irački fakih znalac fikha Al-Nazzam, koji je usvojio i neka dualistička shvaćanja, prije svega da je bog, kao netvarno biće, izvor dobra, a da je čovjek svojom slobodnom voljom, koja nije nužno vezana uz dobro, neizbježiv izvor zla. Od grčke filozofije preuzeo je shvaćanje da je materija beskonačno djeljiva, a poricao je opravdanost vjere u čuda što ih je navodno činio Muhamed.
Među kordovanskim mutazilitima, u drugoj je polovici IX. st. Abd al-Ala ibn Vahb čak poricao besmrtnost duše. Slična je shvaćanja širio i Halil al-Ghatla. Za života ga nisu otvoreno progonili, ali poslije njegove smrti kor-dovski su pravoznanci na lomači spalili sve njegove knjige. U drugoj polovici X. st. mutazilizam je u Španjolskoj počeo

iščezavati ostavivši u tamošnjoj duhovnoj klimi samo svoje ime kao opći naziv za sve one koji su se protivili ukočenom pravovjerju i zagovarali slobodu ljudskog duha.
Na mjesto mutazilitske opozicije, u širem i puku bližem opsegu, u X. se stoljeću počelo rasprostranjivati pristajanje uz mistiku i asketizam. Svi oni koji se nisu htjeli pokoriti ispraznostima vjersko-pravnog i obrednog formalizma i koji su željeli prosvjedovati protiv raskošnog života bogatih muslimana, povlačili su se u pustinjaštvo, pa su ondje askezom stjecali nadaleko proširen ugled. Uskoro su se u islamskoj Španjolskoj stali pojavljivati i as-keti-lutalice koji su dolazili čak iz dalekih, istočnih zemalja islama, pa su uvelike pridonosili sve većem vrijenju ideja i nazora u vremenu koje je prethodilo slomu kordovskog kalifata.
Jedan od španjolskih asketa, Muhamed ibn Abd Allah ibn Masara, živio je u brdima nedaleko od Kordove, pa je ondje, pod utjecajem novoplatoničke filozofije, naučavao specifični oblik panteizma s jakim primjesama gnosticizma, iz koga je preuzeo vjeru da se ljudska duša poslije uzastopnih boravaka u zarobljeništvu materijalnog svijeta najzad pročišćava i konačno vraća svome duhovnom ishodištu. Poslije Masarine smrti, vlasti su poduzele teške progone njegovih učenika i vršile spaljivanja njegovih djela. Usprkos tome,
615
masarizam je postao zametkom prvih napora spekulativne filozofije i osebujnog vjersko-filozofskog misticizma koji je od kraja XI. st. postao jednim od bitnih obilježja duhovnog života u islamskoj Španjolskoj.
Dodiri s istočnim islamskim zemljama presađivali su na tlo Pirenejskog poluotoka osim versko-pravnih učenja i mnoga druga intelektualna dobra što ih je islam preuzeo i asimilirao u zemljama starijih civilizacija koje je bio zaposjeo.
Pod utjecajem takvih upliva u Španjolskoj se razvijao i književni život. Najprije su putnici koji su odlazili na Istok ili pak doseljenici s Istoka na Pirenejski poluotok sa sobom donosili djela istočnjačkih autora, pa su se ona u Španjolskoj prepisivala, čitala i komentirala, a zatim su se počeli pojavljivati i originalni stvaraoci. Jedan od prvih među njima, Ibn Abd Rabbihi, pisao je na prijelazu IX. u X. st. panegirike kordovskoj vladalačkoj kući, a bio je i autor jednoga enciklopedijskog djela o tadašnjim znanjima i umijećima.
Znatan je utjecaj na razvitak kulture u islamskoj španjolskoj imao kalij Al-Hakam, sin Abd al-Rahmana III., kao mecena, poznavalac znanstvenih i književnih disciplina, pisac komentara znanstvenim djelima slavnih autora, a i sakupljač knjiga i rukopisa kroničari navode da je njegova dvorska knjižnica sadržavala čak 400.000 svezaka. Njegova blagonaklonost prema kulturi privukla je u Kordovu brojne istaknute ličnosti. Tako su na njegovu dvoru živjeli istaknuti jezikoslovac Abu Ali al-Kali, podrijetlom Armenac, zatim pjesnik Al-Muhammad, iz Bagdada, povjesničar Al-Kušani iz Kairuana, i drugi. Al-Hakamova knjižnica nije bila samo čitaonica, nego i radionica u kojoj su se neprestano prepisivale knjige koje su u njoj nedostajale ili izrađivali duplikati, sastavljali katalozi i repertoriji s kratkim sadržajem pohranjenih djela. U toj sredini započelo je okupljanje učenjaka, pjesnika i umjetnika, pa su se prvi veliki rezultati takvih okolnosti pojavili u prvoj polovici XI. st., doduše već nakon pada Kordovskog kalifata, ali neosporno kao plod poticaja koji su u njegovu vremenu nastali.
Rad na historiografiji postigao je prve svoje znatne uspjehe već i ranije. Vremenski, na čelu niza španjolskih istaknutih historičara stoji Al-Razi, podrijetlom Perzijanac. On je

prikupljao podatke od najstarijih ljudi o islamskoj epohi španjolske povijesti, pa je tu dokumentaciju sredio u obliku jedne narativne povijesti islamske Španije. I njegov sin Isa bio je povjesničar velikih kvaliteta, ali se njegovo djelo sačuvalo samo u kasnijim navodima kod drugih historičara. Među njima, Ibn Haijan, s prijelaza X. u XI. st., u svom djelu "Muktabis", koje prikazuje povijest Španjolske od kraja VIII. do kraja X. st., navodi, osim Ise al-Razija još i niz drugih povijesnih pisaca kojih su se djela izgubila. Said ibn Ahmad je u XI. st. napisao djelo "Kategorije naroda" koje je prva povijest znanstvenoga rada što je napisana u islamskim zemljama. Prema podacima toga djela čini se da su se medicinom u doba omejadskog kalifata u Španjolskoj najviše bavili došljaci s islamskog Istoka, zatim Židovi i kršćani, a mnogo manje španjolski Arapi. Među njima velik je autoritet bio Junus al-Harrani, osobni liječnik Abd al-Rahmana II., a Saidovo djelo nabraja još i niz drugih liječnika, kirurga i okulista koji su izučili struku na Istoku i stekli ugled vrsnih praktičara u Španjolskoj. Od kršćana ističe se naročito Halid ibn Ruman, a od Židova slavni liječnik i medicinski pisac Hasdai ibn Šoprut.

Kupola nad dvoranom pred mihrabom u Velikoj džamiji u Kordovi. 2. pol. X. st.

Na razvitak medicine u Španjolskoj velik je utjecaj imalo djelo "Materia medica" što ga je u I. st. n. e. napisao grčki liječnik Dioskorid. To je djelo u grčkom originalu na dar Abd al-Rahmanu III. poslao car Konstantin Porfi-rogenet, a španjolski su ga liječnici preveli na arapski. Otada je farmakologija počela vidno napredovati, pa su nastajala nova djela iz farmakognozije i farmakoterapije. Među medicinskim piscima osobito je bio istaknut Al-Zahravi u. 1013, autor opširne medicinske enciklopedije koja je kasnije prevedena na hebrejski, provansalski i latinski.

Pod zaštitom kalifa Al-Hakama II. uvelike su se razvijale matematika i astronomija, najprije prijevodima i preradama slavnih djela grčke znanosti, a zatim i originalnim spisima.

U okviru kulturnih djelatnosti koje se javljaju kao priprema najviših dostignuća islamske Španjolske u idućim stoljećima određeno mjesto imaju i likovne umjetnosti omejadske epohe, iako njihov faktični domet nije moguće pouzdano odrediti jer se većina spomenika nije sačuvala. Naročito to važi za Abd al-Rahmanovu kalifsku palaču Madinat al-Zahra i Abu Amirovu palaču Madinat al-Zahira, koje su potpuno uništene u revoluciji iz 1031. Ali potpuno sačuvana velika kordovska džamija, iako je u XVI. st. ponovo pri-

lagođavana kršćanskom kultu, daje dovoljno elemenata za utvrđivanje nekih bitnih obilježja španjolske muslimanske arhitekture u doba kalifata. Cio njen prostor bio je stupovima podijeljen na 19 uzdužnih i 35 poprečnih lađa. Većina tih više od tisuću stupova bili su kasnoantički stupovi, s korintskim ili kompozitnim kapitelima na kojima počivaju "romanički" lukovi od kamenova naslaganih naizmjenično u dvije boje. Iznad lađa dizali su se niski valjkasti svodovi, a nad pojedinim kapelama kupole. Zidne površine bile su ukrašene mozaicima koji formiraju geometrijske likove. Veoma je obilno bilo ukrašavanje stijena uklesanim ili mozaikalno izrađenim natpisima iz Kurana, cvjetnim spletovima, pleterima vinjaga i listovima akantusa. Čini se da su bili oslikani i stropovi.

Veoma veliku dragocjenost s područja likovnih umjetnosti čine predmeti od slonove kosti: kutije s izrezbarenim medaljonima koji prikazuju lovne prizore i borbe životinja,

lavove, slonove, jastrebove, opletene cvjetnim i vi-tičastim ukrasima, ili pak kutije od pozlaćena srebra s inkrustacijama od slonove kosti ili plemenitih vrsta drva. Bilo je kićeno izrađenih uljnih svjetiljki, mužara, svjećnjaka i si. od bronce, a sačuvalo se i obilje veoma lijepih zlatarskih i draguljarskih predmeta, narukvica, prstenova, koluta oko gležnjeva, čaša i vrčeva.

Razdoblje taifa, koliko je god bilo doba političke razmrvljenosti i mnogih međusobnih suparničkih borbi, ipak je ostvarenjem privrednog procvata u mnogim regijama i liberalizacijom koja je prevladala kao reakcija na doba diktature i dugotrajnog konzervativizma, stvorilo povoljne preduvjete za daljnji i još bogatiji razvoj kulturnih aktivnosti. To posebice važi za područje Seviljskog emirata. Ondje je i sam emir Al-Mutamid bio jedan od najboljih pjesnika, a i njegov osobni prijatelj, Ibn Ammar znatno je ime španjolske islamske poezije. No i u drugim je područjima postojala slična situacija. Tako je u Badajozu vladar Al-Mudaffar sastavio golemu enciklopediju svih znanja u 50 svezaka; u Saragosi su Al-Muktadir i njegov sin pisali rasprave o matematici i astronomiji; u Kordovi je djelovao Ibn Hazm 994-1064, jedan od najvećih učenjaka islamske Španjolske, pisac "Rasprave o ljubavi" i "Povijesti religija", u kojoj je, uz ostalo, postavio temelje kritičke analize biblijskih tekstova. Njemu se pripisuje oko 400 svezaka s područja teologije, logike, povijesti i pjesništva. U Kordovi je od 1003-1071 živio i najveći an-daluzijski pjesnik i stilist, Ibn Zajdun, a od 998. do 1078. najveći polihistor XI. st., Ibn Hajjan, pisac više od 50 djela, od kojih se sačuvala samo njegova kronika "Al-Muktabia". Godine 1094. je u Kordovi umro najraniji španjolski geograf Al-Bakri, autor putopisnog djela "O cestama i kraljevstvima".

U Toledu je u XI. st. djelovao povjesničar, matematičar i astronom Abu al-Kasim Saida, pisac knjige "Klasifikacija naroda", a također i najveći astronom svoga vremena, Al-Zarkali 1029-1087 koji je veoma efikasno usavršio astrolab i opisao eliptičku putanju planeta. U Murciji je jezikoslovac Ibn Sida sastavio znanstveni rječnik arapskog jezika, a u Malagi je djelovao prvi veliki neoplatonički filozof evropskog Zapada, Salamon ben Gabirol Avicebron, po narodnosti Židov, pisac djela "Izvor života" koje je 1150. prevedeno na latinski, pa je izravno utjecalo na razvitak skolastike u kršćanskoj Evropi.

Likovna umjetnost XI. st. našla je snažan podstrek u težnji svih lokalnih vladara da svaki svoju prijestolnicu izgradi što raskošni je. Posvuda su se podizale džamije i rezidencijalne palače, a njihov stil gradnje nadovezivao se na stare uzore, ali su ukrasi svjedočili o sve većoj raskoši, profinjenosti i bo-

gatstvu slikanih, reljefnih i mozaikalnih cvjetnih i geometrijskih dekoracija. Primjer takvoga razvitka je kraljevska palača Aljaferija, u Saragossi, koja svojom vitkijom arhitekturom i bogatim dekoracijama prethodi obilježjima granadske Alhambre iz XIII. stoljeća.

Bujni i bogati život u mnogim političkim središtima sve se izrazitije udaljavao od modela stroge discipline što ga je propisivao tradicionalistički ma-likizam. Sve se više širio vjerski nehaj i učvršćivao skepticizam, usporedo sa zabavljačkim mentalitetom u bogataškim kućama i na dvorovima.

Sevilja je u to doba postala najslavnijim središtem glazbe, pjevanja, plesa i drugih zabava u cijelome islamskom svijetu. Ona je ne samo proizvodila glazbene instrumente, školovala pjevače i svirače, nego ih je i izvozila u kršćanske zemlje, šireći svoju melodiku, pjesme i pjesnički ukus u susjedne pokrajine, naročito u Provansu i sjevernu

Italiju. Muslimanska nošnja, vrste tkanina, boje i ukrasi na njima, islamska keramika s obojenim glazurama, obradba kovina u nožarstvu seviljske sablje, dekorativno učinjanje kože maroken i suknarstvo postajali su uzorima ne samo u kršćanskim državama na sjeveru Poluotoka, nego i s druge strane pirenejskog planinskog bedema.

10. PRIVREDNI, DRUŠTVENI I KULTURNI ŽIVOT U KRŠĆANSKIM DRŽAVAMA ŠPANJOLSKE DO 2. POLOVICE XI. ST.

Područje na sjeveru Pirenejskog poluotoka razvijalo se u svom unutrašnjem životu donekle drukčije negoli zemlje kalifata i taifa. U Asturijsko-le-onskom kraljevstvu, zajedno s Galicijom i Starom Kastilijom vladala je gotovo isključivo agrarna privreda. To je područje bilo slabo rodno, a usto je i razvitak proizvodnih snaga veoma trpio od neprestanih ratnih pustošenja i gubitaka u seoskom stanovništvu koje je u velikom broju odvođeno u roblje. U znatnoj mjeri slične uvjete imala je i Navarra. Ali Aragon i Katalonija, svojim smještajem uz rijeku Ebro, svojom konvergencijom prema Sredozemnom moru i vezama s južnom Francuskom, sve su više mijenjali privrednu i društvenu zasnovanost svoga poretka na isključivo agrarnim odnosima u smjeru jačanja novčanog gospodarstva, pomorske plovidbe i razmjene s različitim zemljama oko Mediterana.

Kršćanski U sjeverozapadnim kršćanskim zemljama na Poluotoku zem-sjeverozapad lja je, kao osnovno sredstvo za proizvodnju, pripadala ranofeudalnoj aristokraciji koja se sastojala od stopljenih vizigot-skih i nekadašnjih hispano-rimskih veleposjednika. Njihovu zemlju obrađivali su držaoci seoskih čestica koji su svoje podrijetlo vodili od nekadašnjih slobodnih germanskih vizigotskih i svevskih seljaka, koji su procesom gubljenja svoje ekonomske samostalnosti bili zapali u zavisnost od klase zemljoposjednika. Njihove nekoć slobodne seoske zemljišne čestice ušle su u sastav veleposjeda, a oni sami postali su zavisni obrađivači čestica koje više nisu bile njihovo vlasništvo nego sastavni dio vlasteoskih imanja. Daljnje dvije kategorije neposrednih obrađivača zemlje činili su potomci nekadašnjih

kolona i robova. Svi su oni, pod različitim uvjetima, obrađivali čestice tuđe zemlje, davali dio uroda s nje vlastelinu i dijelom svoje radne snage kulučili na vlasteoskom rezervatskom posjedu.

Takvi privredno-društveni odnosi bili su baština iz prethodne, vizigotske epohe. Ratnički život što se otad neprekidno vodio sa susjednim islamskim oblastima te je klasne odnose još više zaoštrio jer je rat nametao sve teže daž-binske zahtjeve od proizvođača, a s druge strane ratna su pustošenja trajno pojačavala siromašenje upravo tih istih proizvođača.

U biti, klasa neposrednih proizvođača sastojala se od osobno slobodnih i osobno neslobodnih ljudi. Osobno slobodni ljudi smjeli su sa svojom pokretnom imovinom napustiti česticu koju su obrađivali; ali budući da napuštanjem te čestice više nisu imali čime da se uzdržavaju, oni su praktički, u većini slučajeva, bili ekonomskom prisilom podjednako vezani za zemlju kao i neslobodni ljudi servi, kojima njihov pravni status nije dopuštao da raspolažu svojom osobom.

Neslobodni ljudi servi - - obrađivači kraljevskih, crkvenih ili privatnih veleposjeda -- dijelili su se na serve koji su zaista sami bili servi po podrijetlu i na takve serve koji su držali servilnu zemlju tj. ne zemlju koja je prvobitno pripadala slobodnim germanskim seljacima, nego onu koju su iskonski držali servi casati pa je s vremenom status takve zemlje i ljude koji je obrađuju praktički pretvorio u serve. U jednom i u drugom slučaju,

kad je vlasnik neku česticu prenosio na neku drugu pravnu osobu, onda su sa zemljom u posjed novoga vlasnika prelazili i njezini neslobodni obrađivači.
U mnogim slučajevima - kao i na islamskom području - gospodari su svojim robovima davali slobodu, čime su se oni pretvarali u oslobođenike koji su i dalje ostajali u štićeništvu svojih dobrotvora. Opći populacioni razvitak kao i davanje slobode osobno neslobodnim servima postupno je povećavalo brojčani odnos u korist slobodnih obrađivača. Cijela ta kategorija nazivala se jitniores. Oni među njima koji su nekoć bili servi a postali su oslo-bođenicima, nazivani su juniores de cavesa, a oni koji su potjecali iz kategorije kolona i nekoć nezavisnih seljaka dakle im pretci nikad nisu bili servi obilježavani su nazivom juniores de heredad. I jedni i drugi davali su vlasniku zemlje obroke od uroda u naravi i kuluk; no prvi su uz to još davali svome gospodaru i glavarinu za sebe i svoju djecu.
Za razliku od drugih zapadnoevropskih država u istom razdoblju srednjega vijeka, u Španjolskoj su se na kršćanskom području osim tipičnih društvenih kategorija feudalnih zemljoposjednika i zavisnih obrađivača zemlje koja nije bila njihovo vlasništvo, razvijali još i drugi tipovi privrednih i društvenih odnosa u pogledu vlasništva nad zemljom kao osnovnim sredstvom za proizvodnju. Budući da su mnoga područja bila pusta, jer su bila neprekidno izložena ratnim uništavanjima pa je stanovništvo iz njih izbjeglo, a bilo je također i u unutrašnjosti kršćanskih država predjela koji nisu bili naseljeni, za državne je vlasti a i feudalne vlasnike zemlje bio važan problem kako pogranične, opustjele i nenaseljene zemlje, koje su po svojim prirodnim uvjetima ipak bile obradive, ponovo naseliti.
Zbog toga se javlja tendencija davanja izuzetnih pogodnosti svima onima koji dobrovoljno pristanu da se nasele na zemljištima koja su bila izlože-nija ratnim opasnostima ili su ostala nenaseljena. Jedan od oblika kojima se to nastojalo ostvariti bio je sistem beheterija ili benefaktorija, kolektivnih seljačkih općina, kojima je vlasnik zemlje država, crkva ili svjetovni velikaš

dopuštao da se nasele na njegovu teritoriju, uz uvjet da im on pruža zaštitu, a oni da njemu simboličkim darovima i nevelikim dažbinama posvjedočuju njegovo vrhovništvo nad zemljom, pri čemu su članovi takve zajednice slobodno mogli otići s takve zemlje ako bi se pokazalo da se na njoj ne mogu održati; u takvom su slučaju imali prvenstveno pravo da se presele na zemlju nekog drugog seniora iz iste velikaške obitelji.
Naseljavanju pograničnih i opustjelih područja pomagalo je i to što je kraljevska vlast sve one koji su stupali u beheterijske seljačke općine oslobađala javnopravnih poreskih dažbina, a ako su dotle bili neslobodni ljudi, davala im je status slobodnih, dok je njihovim zajednicama priznavala stanovita prava samoupravnosti u unutrašnjem životu takvih općina.
Velika važnost takvih okolnosti bila je u tome što se seljaštvo tim putem moglo faktično oslobađati ekonomske zavisnosti od feudalnih gospodara. Bilo je dovoljno ući u sastav beheterije i naseliti se na opustošenu ili ratom ugroženu zemlju, pa da obrađivač tuđe zemlje faktično izađe iz okova feudalne zemljišne podjarmijenosti i da, samo uz simboličko priznavanje feu-dalčeva vrhovništva, postane samostalan obrađivač zemlje, udružen u seljačku, uvelike samoupravno organiziranu općinu.
Još u većoj mjeri pružala se mogućnost oslobađanja od feudalne strukture društva za naselja gradskoga tipa. Na onim mjestima gdje su otprije postojala trgovišta ili gradska

naselja, djelomice porušena ili napuštena uslijed ratnog stanja, ili pak na prikladnim pozicijama novoosvojenih pograničnih područja, vlast je potpomagala ponovno naseljavanje davanjem privilegija ili sloboština svima koji u takvu urbanu zajednicu pristupe. Na taj način formirale su se jezgre gradskog privrednog života: obrta i trgovine. Sloboštine takvih naselja bile su utvrđene kraljevskim poveljama fuero ili carta de poblacion, ponekad već u X. stoljeću na na pr. grad Burgos ili, češće, tijekom 1. polovice XI. st. Samoupravnu vlast takvih gradova činilo je vijeće građana concilium; ono je imalo u biti one iste kompetencije kakve su imale gradske kurije kasnoga rimskog carstva: lokalnu upravu, sudstvo, nadzor nad mjerama i utezima, utvrđivanje cijena osnovnih živežnih namirnica i obrtničkih proizvoda, staranje za javni red i sigurnost, održavanje gradskih utvrda i si. Za ostvarivanje tih kompetencija gradsko je vijeće imalo svoje službenike: poglavara uprave ili judexa, koga je vijeće biralo svake godine, sudske prisjednike i dr.

Pojedini samoupravni gradovi bili su u isti mah i središta svojih seoskih okružja alfoz na kojima su postojala zasebna sela, zaseoci i majuri. Izdvojenost gradskog naselja od neposredne državne uprave proširivala se i na cijelo seosko područje alfoz tako da su se formirali slobodni kantoni koji su doduše bili sastavni dio državnog područja, ali su se svojom samou-pravnošću a i svojom privrednom osnovicom obrtima i trgovinom faktično izdvajali iz agrarno-naturalne strukture feudalnog društva još mnogo ranije nego što se sličan proces može utvrditi u drugim zemljama Zapadne Evrope.

Ali opća feudaliziranost tadašnjega društvenog poretka postavljala je takvome razvitku i svoje granice. Postojanje slobodnih seljačkih općina behete-rija i samoupravnih područja sa svojim gradskim središtem omogućavalo je slobodu ovoga stanovništva u smislu emancipacije od tipičnoga kmetskog ili robovskoga položaja i stjecanja osobne slobode svih članova takvih zajednica; no ono ipak nije obrađivače pretvaralo u samostalne vlasnike zemlje niti je gradovima već tada otvaralo neograničene mogućnosti robno-novčanog

Crkva S. Julianda de los Prados u Oviedu. 1. pol. IX. st.

poslovanja na temelju akumulacije kapitala. Sjedinjujući elemente oslobađanja od potpune zakmećenosti s osobnom slobodom ali i radom na tuđoj zemlji, doduše bez teških podavanja, oblikovalo se u procesu nastajanja jedne nove društvene razvrstanosti, složeno i protivurječno društveno stanje koje je u sebi sadržavalo i elemente feudalne hijerarhiziranosti na temelju posjedovanja zemlje i elemente klasne diferencijacije drukčijega tipa, koja svojim obilježjima naviješta buduće, još daleke, odnose građanskog društva, zasnovanoga na eksploataciji najamnoga rada. Tako su, s jedne strane, na alfozu postojali slobodni seljaci, nepodvlašteni feudalcu, ali zemlja pri tome nije bila njihovo neograničeno vlasništvo. Njihov opći položaj omogućavao im je manje udjela u samoupravnosti u usporedbi s položajem gradskog stanovništva. A ovo opet razvrstavalo se među sobom na uglednike ho-norati, bogatije i siromašnije građane majores i minores te na pučane, među koje su se ubrajali radnici, sluge i razne druge vrste neimućnih, koji su živjeli od davanja svoje radne snage, uz razne oblike nagrada i plaća po izvršenom radu.

Državna vlast koja je na takvim privrednim i društvenim temeljima reprezentirala poredak formirala se u prvim vremenima nakon islamskog osvo-jenja pretežnoga dijela

Poluotoka kao izborna kraljevska vlast, jer kraljevima nisu postali izravni potomci vizigotske kraljevske kuće nego pojedine ličnosti, najčešće iz kruga vizigotsko-romanske aristokracije, koje su u povlačenju pred neprijateljem i u otporu njegovu nadiranju stajale na čelu po-

jedinih regija i narodnih skupina. Uskoro, poslije kraćih kolebanja, prevladalo je načelo nasljednoga prava, ali se ono moglo prenositi i po ženskoj lozi, pa time i na potomstvo novoga roda zetove obitelji.

Središnju državnu upravu, koja je bila napomoć kralju, činilo je kraljevsko vijeće, u koje su ulazili kraljica, kraljevi odrasli sinovi te najviša svjetovna i crkvena aristokracija. To je vijeće bilo zametak budućih cortesa. Najviši funkcionari središnje uprave bili su palatinski grof, vrhovni vojskovođa, majordom i dvorski notar, a državno se područje dijelilo na grofovije koje su imale upravne, sudske, poreske i vojne nadležnosti. Iako su s vremenom grofovi sve više povezivali svoju javnopravnu funkciju sa svojim privatnopravnim položajem feudalnog zemljoposjednika, neprekidnost ratnog stanja nametala je regionalnim upravljačima međusobnu solidarnost i zainteresiranost za održanje kraljevskog autoriteta. Time se održavala osebujna ravnoteža između procesa feudalizacije i monarhijske strukture države, koja je u kasnijim stoljećima omogućila formiranje nekoliko jakih političkih središta i, najzad, usporedo s konačnom pobjedom rekonkviste, njihovo teritorijalno sjedinjenje.

S obzirom na znatnu privrednu i društvenu razvrstanost među stanovništvom, a i političke peripetije kroz koje su prolazile kršćanske državne tvorevine na sjeveru Pirenejskog poluotoka, i njihovo je zakonodavstvo bilo raznovrsno i u tijeku vremena se mijenjalo i bogatilo novim odredbama. Opći pravni osnov predstavljala je u Asturijsko-leonskom kraljevstvu i, zatim, u Kastiliji, zbirka Liber judiciorum ili Forum judicum španj. Fuero jusgo, č. fuero husgo koja se smatrala zajedničkom pravnom tradicijom i kojoj su se susljedice dodavali novi zakonodavni akti kraljevske vlasti.

Specifične zakonske odredbe sadržavali su feurosi pojedinih gradova, o posebnom položaju gradskog stanovništva, o njihovoj izuzetnosti od feudalnih dažbina i kuluka, o režimu gradske uprave, javne sigurnosti i privrednog sudovanja. Sve ostale elemente zakonitosti davao je i za gradove sveopći Fuero jusgo, uz uvažavanje pojedinih lokalnih tradicija običajnog prava.

Državne zakone koji su se tijekom vremena uklapali u Fuero jusgo donosili su sabori prvaka i najuglednijih ličnosti, pa je u takvoj djelatnosti također bio jedan od zametaka staleškoga parlamentarizma što su ga u budućnosti predstavljali cortesi španjolskih kraljevstava.

Jednako kao što je permanentno ratno stanje predodređivalo političke, privredne i društvene odnose na kršćanskom sjeveru Poluotoka, tako je ono davalo bitna obilježja i kulturnom razvitku u tim oblastima. Obrazovanost se skučila samo na uzak krug svećenstva i redovnika, prvenstveno benedikti-naca. Od svega starijeg školstva sačuvale su se samo biskupijske i samostanske škole, u kojima se izučavao trivium i quadrivium. U samostanskim knjižnicama čuvala su se književna i pravna djela latinskih klasičnih pisaca i rasprave kršćanskih autora. Ti su se spisi prepisivali i time umnožavali. Među originalnim djelima toga razdoblja najbrojniji su bili životopisi svetaca i mučenika, vjerske himne i kronike. Tako je u nepoznatom središtu nastala tzv. Kronika kralja Aljonsa III., koja seže od 672. do 866.; u samostanu Albelda, u pokrajini Rioja Rioha, u

Navarrskom kraljevstvu, bile su u IX. i X. st. napisane Albeldinska i Vigilianska kronika. U isto vrijeme nastala je u samostanu Silos, u Staroj Kastiliji, Chronicon Si-lense, u Salamanki kronika biskupa Sebastijana X. st., u biskupiji Astorga,
623
u kraljevstvu Leon, Sampirova kronika XI. st., a seže od 866. do 982. Osim kronika pisali su se i anali, kao što su Kastilijanski anali 618-939, Portugalski anali ili Chronicon Laurbanense 866-1110, Navarrska kronika Codex de Maya, 882. do kraja X. st.. Od životopisa svetaca, najsnažnije je djelo Vita Froylani, životopis biskupa u gradu Leon što ga je oko 920. sastavio đakon Ivan.
Jezik pravnih spisa, književnih i povijesnih djela na cijelom kršćanskom sjeverozapadu bio je latinski, ali je taj jezik u usporedbi s klasičnim latinskim jezikom već uvelike izmijenio svoje gramatičke oblike i rječnički fond, razvijajući se prema oblicima srednjovjekovnih španjolskih govora, kao što su bili kastilijski koji je temelj današnjega književnoga španjolskog jezika i galicijski, koji je srodan portugalskom.
Na drugim područjima kulturnih djelatnosti, graditeljstvo je na tlu Astu-rijsko-leonskog kraljevstva ostavilo nekoliko karakterističnih objekata iz VIII. i IX. st. u Praviji, sjeverozapadno od Ovieda oratorij kraljevske palače Ra-mira I. i crkva Sta Cristina de Lena, oboje iz sredine IX. st..
Osnovni stil crkvenih građevina toga doba bio je rimsko-bizantski ili "vi-zigotski" stil trobrodne bazilike na četvornom ili pačetvornom tlocrtu, s tri apside i ravnim drvenim ili kamenim svodovitim krovom. Taj se stil održao do kraja X. st., ali se već od IX. st. u njemu osjeća utjecaj islamske umjetnosti, karakterističan posebice po lukovima u obliku konjske potkove. Umjetnički obrti, posebno zlatarstvo, ostavili su veći broj dragocjenih predmeta, kao što su raspela, biskupski štapovi, kovne ili drvene inkrustirane kutije, bronČani svijećnjaci i dr.
Znade se da su zidovi crkvi bili ukrašeni freskama, ali se od njih nije sačuvalo gotovo ništa.
Veći broj minijaturnih slika u rukopisnim knjigama, od kojih najstarije poznate potječu možda još iz sredine VIII. st., svjedoči o isprva zajedničkim obilježjima evropskoga ranosrednjovjekovnog minijaturnog slikarstva. Ali od X. st. u njima neosporno raste utjecaj kršćanske umjetnosti kakva se razvijala na području pod islamskom vlašću.

Kršćanski Privredne, društvene, političke i kulturne institucije u istoč-
sjeveroistok nim državama kršćanskog Sjevera na Pirenejskom poluotoku polazile su u svom razvitku od sličnih početnih odnosa kao i u sjeverozapadnim državama. Tu je zajednički pravni zbornik Fuero jusgo također bio zakonska osnova i najkarakterističniji izraz poretka što je baštinjen iz vizigotskog razdoblja i razvijao se dalje nakon berbersko-arapske invazije.
Poslije osvojenja Barcelone 803 dani su na osvojenom području zemljo-posjedi franačkim ratnicima, a i svima onima koji su bježeći pred muslimanima tražili utočište pod franačkom vlašću. Kako raspoložive zemlje za te došljake, pored starosjedilaca, nije bilo dovoljno, odmah je započelo intenzivno krčenje dotad neobrađenih površina.
Franački doseljenici dobivali su privilegiran položaj. Zemlja im je davana u trajan posjed, uz jedinu dužnost da vrše vojnu službu. Najmoćniji među njima bili su nosioci regionalne vlasti, grofovi. Njima je predavana u posjed sva zemlja njihova teritorija koju već dotad

nisu posjedovali drugi slobodni kršćanski zemljoposjednici. Iz toga zemljišnog fonda oni su mogli

podjeljivati zemlju obrađivačima uz obavezu da im plaćaju obroke u naravi ili pak kao nagradu za vršenje različitih vojnih ili civilnih dužnosti bene-Jicium. Na toj se osnovi formirala socijalna skupina grofovskih službenika: vikonta, baruna i drugih, koji su bili vršioci grofovske jurisdikcije u svome upravnom rejonu a za uzvrat su ubirali prihode sa zemlje koja im je bila dodijeljena kao nagrada za službu. U tu su skupinu pripadali i članovi posada u tvrđavama i zamcima. Oni su kao profesionalni ratnici također posjedovali zemljišna imanja koja su obrađivali seljaci, obavezni da za dodijeljeni komad takve zemlje daju obroke u naravi.

Kako je i Kataloniji neprekidno trebalo novih doseljenika, a i jer je to područje bilo utočište mnogih bjegunaca, kraljevska je vlast dopuštala na-seljenicima da krče dotad neobrađenu zemlju izvan teritorija grof ovi jskih vlastelinstava. Oni su je pri tom dobivali na dugotrajan posjed bez dažbin-skih tereta, pa su se takvi posjednici s vremenom, na temelju stečenih prava, pretvarali u slobodne zemljoposjednike koje dokumenti iz X. st. nazivaju primihomini ili bozadores prvodoseljenici ili novaci. Zajedno sa zemljom primali su obavezu da vrše vojnu službu i polagali kralju zakletvu vjernosti.

S vremenom sve se jače očitovalo nastojanje grofova i njegovih namjesnika da različitim sredstvima i te slobodne zemljoposjednike podvrgnu u jednake vazalne odnose u kakvima su bili i drugi manji zemljoposjednici na njihovom upravnom teritoriju. U borbi protiv tih nastojanja slobodni dose-Ijenički zemljoposjednici dobivali su od franačkih kraljeva povelje o pravu da slobodno raspolažu svojom zemljom, ali su i velikaši uspijevali pronaći metode da postignu svoj cilj. Uz ostala sredstva, ne isključujući ni brutalnu silu, oni su slobodne male i srednje zemljoposjednike obdarivali dijelom svoga imanja, uz uvjet vazalske podložnosti za taj dio zemlje. S vremenom, međutim, to se stanje vazalske podložnosti uopćavalo na cio zemljoposjed. Tim putem generalizirala se feudalna hijerarhijska piramidalna struktura zemljoposjedničke klase, karakteristična za zapadnoevropski tip feudalnog poretka.

Neposredni obrađivači zemlje koju su posjedovale sve različite kategorije zemljoposjednika bili su dažbinama opterećeni seljaci censatorios. Općom evolucijom u tu su se jedinstvenu kategoriju postupno slijevali i potomci nekoć nezavisnih i samostalnih malih vlasnika zemlje i potomci nekoć ograničeno slobodnih i neslobodnih držalaca čestica veleposjedničkih imanja kolona i serva. Svi su oni postajali vezani uza zemlju koja je pripadala svjetovnim odličnicima, ratnicima ili crkvenim ustanovama i osobama.

Na području sjeveroistočnih kršćanskih država u Španjolskoj vrhovna se državna vlast izgrađivala različito. U Navarri i Aragonu pojavili su se najprije izborni vođe, a zatim su se pretvarali u nasljedne nosioce monarhijske vlasti. Do početka XI. st. takva se situacija u Navarri izgradila potpuno, a u Aragonu je još bila u zametku.

Katalonija je, naprotiv, bila sastavni dio Franačkoga carstva. Grof Barcelone imao je položaj markgrofa ili markiza, pa je bio namjesnik centralne državne vlasti. I njegov se položaj postepeno pretvarao u nasljednu vlast, a takvom su razvitku težili i njegovi podređeni grofovi. On se ostvario najprije na najvišoj razini, tijekom IX. i X. st., usporedo sa sve većim rasulom Karolinškog carstva, pa je u X. st. barcelonski markgrof bio faktično nezavisan.

625
Opća razina kulture širokih slojeva stanovništva u sjeveroistočnim kršćanskim zemljama na Pirenejskom poluotoku bila je veoma niska. Ali u nekim crkvenim središtima čuvale su se jake tradicije klasike i ranokršćanske epohe. Takvi centri bili su u prvom redu brojni samostani. U njima su postojale vrijedne knjižnice i skriptoriji. Pri samostanima i nekim biskupijama postojale su i škole u kojima se vršila nastava ne samo iz humanističkih predmeta, nego i prirodoznanstvenih. Tako je u gradu Vichu studirao matematiku i astronomiju redovnik Gerbert, budući nadbiskup Reimsa i od 999. papa Silvestar II. U Kataloniji su djelovali ugledni matematičari, kao Lu-pito, Bonfilio, Oliva, i dr.
Provansalsko pjesništvo utjecalo je na najraniju etapu katalonskog pjesništva, a zatim se ono razvijalo samostalno. Znatne uspjehe ostvarilo je tek u XII. stoljeću.
Na području likovnih umjetnosti sačuvali su se krasni spomenici rane romaničke umjetnosti: opatijska zgrada samostana u Ripollu, crkve u Elori i San Martinu de Canigo sve u Kataloniji, zatim samostan San Juan de Pena, crkva San Pedro el Viejo, u Hueski, kao i zamak Loarre sve u Ara-gonu te samostan Lejre i Santa Maria de Sanguesa sve u Navarri.
I kiparstvo je ostavilo nekoliko zanimljivih djela, kao kip Santa Maria la Real, u Irache-u, likovi križnog puta u Solsoni, kapiteli crkve San Pedro de
Rueda i dr.
Veoma veliku vrijednost ima rano katalonske zidno i uljno slikarstvo, kao najstarije na evropskom zapadu primjerci u muzejima Leride, Vicha i Barcelone, a sačuvani kodeksi iz X. st. sadrže mnoge veoma dragocjene minijature.